«شنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژورنىلىدىن تالانغان ماقالىلەر

تارىخىزدىكى سىرلار

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

تارىخىمىزدىكى سىرلار

(تۆتىنچى توم)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ھۆرمەتلىك كىتابخان:

1983 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى مەركەزنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن شىنجاڭدا تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە يېقىندىن قوللىشى، تەزكىرە خادىملىرىنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر مىللي تەزكىرىسى» دائىرىسىدىكى 86 تومлۇق كەسپىي تەزكىرە، 100 نەچچە توم ژۇنلايەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىسى، يىلدا بىر توم نەشر قىلىنىدىغان «شىنجاڭ يىلنامىسى» ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئارقا ـ ئارقىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىدى.

كەسپىي تەزكىرىلەر ۋە جايلار تەزكىرىلىرىنى تۈزۈشكە يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، 1985 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئۆز ئالدىغا پەسىللىك «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ ئاشكارا تارقىتىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ژۇرنالدا تەزكىرىچىلىككە دائىر مۇھىم ھۆججەتلەر ئېلان قىلىنىپلا قالماستىن، يەنە تەزكىرە تۈزۈشكە ياردەم بېرىدىغان شىنجاڭنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن زور ـ زور ئىش ھەم ۋەقەلەر، بۇ ئىش ھەم ۋەقەلەرگە باغلىنىشلىق ئىجابىي ۋە سەلبىي شەخسلەر توغرىسىدا بىرقەدەر ئەتراپلىق، ئەمەلىي ماتېرىيال ئاساسىدا يېزىلغان، كۆزقاراش ۋە نۇقتىئىنەزەرلىرى ئوخشاش بولمىغان ماقالىلەرمۇ ئەينەن، كەڭ تۈردە ئېلان قىلىنىپ، تارىخ ـ تەزكىرە ساھەسىدىكى خادىملارغا ھەم كەڭ ئوقۇر ـ

مەنلەرگە ئوبدان ئەينەك، ئىلھام ۋە روھىي ئوزۇق بولدى. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ مۇشۇ تەرەپلىرىنى كۆزدە تۇتقان مىللەتلەر نەشرىياتى رەھبەرلىكىنىڭ ھاۋالە قىلىشى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى رەھبەرلىكىنىڭ قوشۇلۇشى ھەم قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغان 20 نەچچە يىلدىن بۇيانقى سانلىرىنىڭ «تارىخىي شەخسلەر»، «تارىخ سەھىپىسىدە»، «تارىخىي ئەسلىمە»، «ئىلمىي مۇھاكىمە»، «يەر ـ جاي ناملىرى تەتقىقاتى» قاتارلىق سەھىپىلىرىدە ئېلان قىلىنغان بىر تۈركۈم ماقالىلەر ئىچىدىكى ئەتىۋارلاپ ساقلاش، تەتقىق قىلىش ھەم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلەرنى تاللاپ سۈندۇق. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى ئەسلىدە شىنجاڭدىكى تارىخ ـ تەزكىرىچىلەر قوشۇننىي تەربىيەلەش، ئۇلارنى ھەرقايسى ناھىيە، شەھەر، ژىلايەت، ئوبلاست ھەمدە ھەرقايسى كەسىپىي تەزكىرىلەرنى تۈزۈشتە زۆرۈر بولغان خام ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش مەقسىتىدە تەسىس قىلىنغاچقا، تارىختا سەلبىي ـ ئىجابىي رول ئويناغان ھەر خىل شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالىلىرىنمۇ تەزكىرىچىلىك ئىلمىنىڭ جېنى ھېسابلانغان «بايان قىلىش، مۇھاكىمە يۈرگۈزمەسلىك» پىرىنسىپى ئاساسىدا ماتېرىيال سۈپىتىدە بېرىلگەن.

شۇڭا كىتابخانلارنىڭ بۇ خىلدىكى ماتېرىياللارغا مۇشۇ زامان تۈرغۇسىدىن ئەمەس بەلكى ئەينى دەۋر نۇقتىسىدا تۈرۈپ مۇئامىلە قىلىشى ۋە تەنقىدىي پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

نەشرىگە تەييارلاش جەريانىدا كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ يەردە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

نۇرمۇھەممەد دۆلەتى
2010 ـ يىلى نويابىر

NIEDERSÄCHS. STAATS. U. UNI.- BIBLIOTHEK GÖTTINGEN

مۇندەرىجە

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى ياۋروپا بىلەن مۇناسىۋەتلىك-مۇ؟..... خورۋات ئىسابىللا 1
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئىككى مەسىلە .....
..... سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ 15
«ئەمەلىيەت»مۇ ياكى «توقۇلما»مۇ؟ ..... سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ 30
چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسى زادى نەدە؟ 51
«شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ پارىژ، بېيجىڭ ۋە سانكىت پېتىر-بۇرگ پارچىلىرى توغرىسىدىكى ئىزاھلار .....
..... مەھمەت ئۆلمەز، كلاۋس رۆھربورن 56
تۇركلەرنىڭ ئانا يۇرتى ..... يامادا نوبۇئو 75
تۇرك رۇنىك يېزىقىنىڭ مەنبەسى ۋە تەرەققىياتى ھەققىدە .....
..... ئا. رونا تاس 84
قەدىمكى تۇرك يازما يادىكارلىقلىرىدىكى Türk yoçul bodun
ھەققىدە ..... ل. يۇ. توگۇشېۋا 98
10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۇركلەر بىلەن ۋېنگىرلارنىڭ مۇنا-سىۋىتى ..... گۈڭ فاڭجېن 106
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇش سەۋەبلىرى ئۈستىدە يېڭى ئىزدىنىش ..... دىڭ زەيشۇن 128
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى .....
..... ئابلىز ئورخۇن 148
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە ..... ئەخمەت سۇلايمان 174

تۇركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى دىنىي ئېتىقادلىرىدىكى «تەڭرى» توغرىسىدا ..... ھۆرمەتجان ئابدۇراخمان 184
قەشقەردىكى خان جەمەتى ۋە بەگلەر ..... ساۋادا مىنورۇ 203
قەدىمكى خەنزۇچە ۋەسىقىلەردىكى «匈奴» قاتارلىق ئاتالغۇلار-نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى .....
..... ياسىن ھوشۇر 224
ئۇدۇن خانى ۋېيسا سامباۋا (لى شېڭتىيەن)نىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا ..... بۇئايشەمگۈل ھاجى 256
يۇرتىمىز قىياتاش رەسىملىرىدىكى سۋاستىكا (卐) ۋە ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە .....
..... ساۋۇت ئابدۇخالىق، مەمەتيۈسۈپ تاھىر 265
قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ «شىنە - ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» .....
..... ئابلەھەت كامالوف 272
ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر تەتقىقاتلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى توغرىسىدا ..... گ. م. ئىسھاقوف 285
خوجىلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى ۋە باش كۆتۈرۈپ چىقىشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى .....
..... ھۆرمەتجان ئابدۇراخمان فىكرەت 304
كۇسەن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ..... ئەركىن مۇھەممەت 356
قاراخانىيلارنىڭ «ئۇلۇش يەر تۇزۇمى» توغرىسىدا .....
..... نۇرۇللا مۆمىن 360
شاھ مەھمۇد جوراسنىڭ ئۇچ پارچە تارىخىي ئەسىرى ھەققىدە ...
..... ئابلىز ئورخۇن 369
يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقان يىل دەۋرى توغرىسىدا ئېنىقلىما ..... يۇنۇسجان ئېلى 379
ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە نەزەر ..... مەخمۇت نىزامى 388

قەدىمكى خوتەن بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر-
لىشىشى ..... داۋۇت سايىم 419
قەشقەردىكى يېڭىلىقلا كۆچۈش ھەرىكىتى .....
..... ئو ئىشى شىنئىچىرۇ 429
«ما جۇڭيىڭنىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ماقالىنى ئوقۇغاندىن كېيىن
..... سەيدۇللا سەيپۇللايېف 456
ئۇسۇنلارنىڭ تارىخىغا ئائىت بىرقانچە مەسىلە .....
..... يۇنۇسجان ئېلى 468
1864 ـ يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا دائىر ئىككى مۇ-
ھىم ۋەقە ..... يۇنۇسجان ئېلى 480
لوپنورلۇقلارنىڭ ئەجدادى كىملەر؟ .....
..... مىرسۇلتان ئوسمانوف 489
خوتەن دىئالېكتىنىڭ ئاق ھۇن قاتلىمى توغرىسىدا .....
..... مىرسۇلتان ئوسمانوف 499

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى ياۋروپا بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ؟

— بىر ئىلمىي ئېقىمغا باھا

خورۇات ئىسابىللا (ئامېرىكا)

ئىلگىرىكى تۆت يىلدا، بىرمۇنچە غەرب ئالىملىرىنىڭ شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى جەسەتلەرگە بولغان قىزىقىشى ھەسسىلەپ ئاشتى. بۇ خىل قىزغىنلىقنى ۋېكتور مايىر (Mair Victor) نىڭ ئامېرىكىدا چىقىدىغان «بايقاش»، «ئارخېئولوگىيە» قاتارلىق ئاممىباب ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان بىر يۈرۈش ماقالىلىرى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇنىڭ ھەر بىر ماقالىسى ئېلان قىلىنىشى بىلەنلا، غەرب ئەللىرى «زىلزىلە»گە كېلىپ تۇردى. ئامېرىكا، كانادا، ئاۋستىرالىيە، گېرمانىيە ۋە باشقا بىرمۇنچە دۆلەتلەردىكى گېزىت ـ ژۇرناللار بەس ـ بەستە بۇ ھەقتە خەۋەر بېرىپ ھەم ئۇنىڭ ماقالىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېسىپ، «پان ھىند ـ ياۋروپائىزم» (Pan Indo –Europaenism) پىكىر ئېقىمىغا ماسلاشتى. شۇ ئارقىلىق مەلۇم ئىرقنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ئەۋزەل ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان «ئاساس» لارنى كۆپەيتىشكە تىرىشتى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان غەرب ئىلىم ساھەسىدە «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى» (Nev–Socialevolutionism) دەپ ئاتاشقا بولىدىغان بىر خىل نەزەريە غەمكىنلىك ئىچىدە باش كۆتۈردى. «يېڭى» لىق ماركسىنى ئېسىۋالغان بۇ نەزەريە ئەمەلىيەتتە پەقەت ۋاقتى ئۆتكەن «سوتسىيال دارۋىنىزم» (Sosial Darwinism) نىڭ كۆچۈرۈلمە ـ

سى هەم قايتا تىرىلدۇرۇلگەن شەكلى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يەنە مۇشۇ ئەسىر باشلىرىدا بىر مەھەل بازار تاپقان «مەدەنىيەت تارقىلىش نەزەريىسى» نىڭ بىر مۇنچە نۇقتىئىنەزەرلىرىنى قوبۇل قىلغانىدى، «سوتسىيال دارۋىنىزم»نىڭ نەزەريىۋى تايانچى ئالدى بىلەن ياۋروپا ـ ئامېرىكا مەدەنىيىتىنى ئەڭ ئىلغار مەدەنىيەت دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇۋېلىپ، ئاندىن باشقا مىللەت ۋە باشقا ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنى تەرتىپ بويىچە ئۇنىڭ ئارقىسىغا تىزىشتىن ئىبارەت ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى مەدەنىيەتلەرنى غەرب مەدەنىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئالاھىدىلىك جەھەتتە غەرب مەدەنىيىتىگە يېراق ـ يېقىنلىقىغا ئاساسلىنىپ ئۇنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە باھا بېرىشنى ئاساس قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ خىل قاراشنى قۇۋۋەتلىگۈچى ئالىملار يەنە: ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانى مۇساپىسى پەقەت بىرلا، مەلۇم مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە يېقىن كېلىشى شۇ مىللەت تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ بىر قەدەر يۇقىرىلىقىنىڭ ئالامىتى، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن پەرقى چوڭ مىللەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىمۇ تۆۋەن بولىدۇ، دەپ قاراشتى. ئۇلار ئەزەلىيەت خاھىشى بىلەن تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ھەرقايسى باسقۇچلارنى رەتكە تۇرغۇزۇۋالغاندىن كېيىن، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئىلگىرىكى تەرەققىيات جەريانىنى نەزەريە جەھەتتىن قايتىدىن شەرھىلەشكە بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ، مەدەنىيەت جەھەتتە غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بولغان پەرقى چوڭ مىللەتلەر «ياۋايىلار»، «مەدەنىيەتسىزلەر» ۋە «تەرەققىي قىلمىغان مىللەت» لەر دەپ ئاتالغان، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىمۇ «ئىپتىدائىي» ۋە «ئادىمىيلىك كەمچىل مەدەنىيەت» دەپ قارالغان. 19 ـ ئەسىردە بۇ خىل نەزەريە ۋە تەتقىقات مېتودى ئىنسانشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، دىنشۇناسلىق، مۇزىكىشۇناسلىق ۋە سىياسەت ئىلمى قاتارلىق ھەر قايسى تەتقىقات ساھەلىرى

ربده كەڭ تۇرده قوللىنىلىپ، نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ تىلى، دىنى، مۇزىكىسى ۋە باشقا مەدەنىيەت ساھەلىرىگە، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكلىرىگە «ياۋايى»لىق، «مەدەنىيەتسىز»لىك تامغىسى بېسىلغان.

«سوتسىيال دارۋىنىزم»نىڭ ئىنسانشۇناسلىققا بولغان تەسىرى يالغۇز مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى دائىرىسىدىلا چەكلەنمەي، يەنە تەن ئىنسانشۇناسلىقى دائىرىسىگە قەدەر كېڭەيگەن. دەسلەپكى بىرمۇنچە تەن ئىنسانشۇناسلىرى مەلۇم ياۋروپا ئادىمىنىڭ باش سۆڭىكى ئارقىلىق ياۋروپا ئىرقىنىڭ مېڭە سىغىمچانلىقى ۋە ئەقىل بۆلۈنمىسىنىڭ باشقا ئىرقلارنىڭكىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكىنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئىسپاتلىماقچى بولۇشقان. ئۇلار ئوخشىمىغان ئىرقلارنى «قالدۇق»، «ئىلغار» دەپ ئايرىۋېلىپ، ياۋروپا ئىرقىنى ئەڭ يۇقىرى ئورۇنغا قويغان، ئاندىن قالسا موڭغۇل ئىرقىنى، ئەڭ ئاخىرىغا «تەرەققىي قىلمىغان» نېگىر ئىرقىنى قويغان، ئۇلار يەنە ياۋروپا ئىرقىدىكى ئوخشىمىغان تىپلارنىمۇ رەتكە تۇرغۇزغان. مەسىلەن: شىمالىي ياۋروپادىكى «نوردىك» (Nordik) لار بىر مۇنچە ئالىملار تەرىپىدىن جەنۇبىي ياۋروپا ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى «ئوتتۇرا دېڭىز كىشىلىرى» دىن «تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان»، «تېخىمۇ مەدەنىيەتلىك» دەپ قارالغان. ياۋروپا ئىرقى بىلەن موڭغۇل ئىرقىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ئارىلاشما تىپلىق ئىرق بولسا، ئاتالمىش «ساپ ياۋروپالىقلار» دىن «قالاق» دەپ قارالغان. شۇنداق قىلىپ، «تۇرك ئىرقى»مۇ «ئىپتىدائىي»، «مەدەنىيەتسىز» ۋە «تەرەققىياتى يېتەرسىز» تىپ قاتارغا كىرگۈزۈۋېتىلگەن.

«مەدەنىيەت تارقىلىش نەزەريىسى» نىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى پەقەت ئىنتايىن ئاز سانلىق ئالاھىدە رايوندىكى ئالاھىدە مىللەت تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىنلا، ئاندىن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقالغان، دېگەندىن ئىبارەت. مەدەنىيەت تارقىلىش نەزەريىسىچىلىرى يەنە: ھەر قايسى

مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدىكى پەرقنى مەدەنىيەت ئامىللىرىنى مېخانىك ئىخچاملاش شەكلى ۋە ساندىكى ئوخشىماسلىق كەلتۈ - رۈپ چىقارغان. شۇڭا مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىرىنىڭ ۋەزىپىسى مەدەنىيەت ئىجاد قىلىنغان يەرنى بېكىتىش ھەم تارقىلىش لە - نىنىسى، مۇساپىسى ئۇستىدە ئىزدىنىشتىن ئىبارەت، دەپ ھې - سابلىغان. گېرمانىيىلىكلەر دۇنيانى بىر قانچە «مەدەنىيەت چەم - بىرىكى»گە بۆلۈپ، «مەدەنىيەت چەمبىرىكى»نىڭ بوشلۇقتىكى تارقىلىشى نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى ھەر قايسى مىللەت ۋە ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەرىكەت ئىزنالىرىدىن ئىبارەت، دەپ قارىغان. ئەنگلىيىلىكلەر گېرمانىيىلىكلەردىن تېخىمۇ يىراقلاپ كەتكەن. ئۇلار، قەدىمكى مىسىر دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ «ئوچىقى»، باشقا ھەرقايسى جايلاردىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى مىسىردىن تارقالغان، دەپ قارىغان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ بۇ خىل نەزەرىيىسى «پان مىسىر نەزەرىيىسى» دەپ، ئۇلارنىڭ ئېقىمىمۇ «پان مىسىر ئېقىمى» دەپ ئاتالغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئىككى خىل نەزەرىيىنىڭ تەسىرى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى ئۇستىدىكى تەتقىقاتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ياۋروپادا «پان ھىند ـ ياۋروپائىزم» ئىلمىي ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئېقىم ناھا - يىتى قەدىمكى چاغلاردا ھىندى ـ ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغان، ئاق تەنلىك ئىرقتىكى بىر ئىپتىدائىي ئىنسانلار گۇرۇھى بول - غان، كېيىنچە، مۇشۇ گۇرۇھ ئىچىدىكى ياۋروپالىقلارغا ئوخشاي - دىغان بىر تۈركۈم كىشىلەر تەرەپ ـ تەرەپكە تاراپ كەتكەن. نە - تىجىدە، ئۇلار ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدە - غان نۇرغۇن مىللەتكە بۆلۈنۈپ كەتكەن، دېگەن قاراشنى تەكىت - لەيدۇ. بۇ قاراشنى قوللىغۇچى ئالىملار ھەمىشە دۇنيا مەدەنىيىتى ئەڭ دەسلەپ مۇشۇ «ئىپتىدائىي ھىندى ـ ياۋروپا كىشىلىرى» تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ، كېيىن باشقا مىللەتلەرگە تارقالغان، دېگەن قاراشنى ئىسپاتلىماقچى بولۇشىدۇ.

يۇقىرىدا شەرھلەنگەن ۋاقتى ئۆتكەن ئىككى خىل نەزەريە مۇشۇ ئەسىردىن بۇيان مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ساھەسىدە «ئىقتىدارچىلار ئېقىمى»، «ئىجتىمائىيەتچىلەر ئېقىمى» ۋە «مەدەنىيەت قىممەت نىسبىيلىكى» بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈۋالغان «تارىخ ئېقىمى»نىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل تەنقىد قىلىشىغا ئۇچرىدى. «سوتسىيال دارۋىنىزم» يولۇققان ئەڭ قىيىن مەسىلە ـ مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغاندىكى شەكلى قانداق بولىدۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت بولدى. بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىر يۈرۈش سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمىنى تۈرغۇزۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسىنىڭ شۇ خىلدىكى ئۆلچىمىگە بىنائەن، كىشىلەر يىمىرىلمەس فورمۇلا ـ ئىنسانلار بارلىق جانلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ ئالىي تۈر، دېگەن قاراشنى شەكىللەندۈرگەن. جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسىنىڭ فورمۇلاسىدىن پايدىلىنىپ يەكۈن چىقارغاندا، تەتقىقاتچىلار تۈرۈۋاتقان غەربىي ياۋروپانىڭ مەدەنىيىتى ئەلۋەتتە ئەڭ ئىلغار مەدەنىيەت سانىلاتتى. بۇ فورمۇلا پۈت تىرەپ تۇرالمىغاچقا، كىشىلەرنى قايىل قىلالمايتتى. ئۇندىن باشقا، ئادەمنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىدا قانداق رول ئويناىدۇ؟ دېگەن مەسىلىدە: جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى جانلىقلار تۈرىنىڭ سۈبيېكتىپ ئىرادىسىنى قىلچە نەزەرگە ئالمايتتى. تەبىئىي تاللىنىشنىڭ ئىنتايىن ئادىل ھالدا ئەلالارنى تاللىشى جانلىقلار تۈرلىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە ماسلىشىشچانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. لېكىن، ئادەملەر ئوخشىمايدۇ، ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىدىيىسى، ئىقتىدارى ۋە سۈبيېكتىپ ئىرادىسى بولىدۇ. بۇ مەسىلە ئۈستىدىكى ھەر خىل ئوخشىمىغان ئانالىزلار «سوتسىيال دارۋىنىزم»نى نەزەريە جەھەتتىن قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن. «مەدەنىيەت تارقىلىش نەزەريىسى» مەدەنىيەتنىڭ ئىجاد قىلىنىشى تەدرىجىي راۋاجلانغان بولماستىن، ئەقىل ئىشلەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى،

مەدەنىيەت ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئۇزلۇكسىز تارقىلىشقا باشلىغان، ئۇنىڭ قايتا ئىجاد قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل نەزەريە تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ ئادەمنىڭ ئىجادىي ئىقتىدارىنى ئىنكار قىلاتتى. ئۇنى كىشىلەرگە قوبۇل قىلدۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تەن ئىنسانشۇناسلىقى تەتقىقاتى نېگىر ئىزدىكى بىر قانچە قوۋمنىڭ مېڭە سىغىمچانلىقىنىڭ ئىنسانلار-نىڭ ئەڭ چوڭ مېڭە سىغىمچانلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىجاد قىلغانلىرىنىڭ باشقا قوۋملارنىڭكىدىن كۆپ ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىغاچقا، باش سۆڭىكىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە ئاساسلىنىپ تۈرۈپ ئىرقلارنى ئالىي، ناچار دەپ ئايرىشنى ئاساس قىلىدىغان تەتقىقات مېتودى ئىنسانشۇناسلىق ساھەسىدە سۈپۈرۈپ تاشلاندى. لېكىن غەرب ئەللىرىدە «ئاق تەنلىكلەر» = ھىندى - ياۋروپا تىللىرىدا سۆزلىشىدىغانلار= «مەدەنىيەت». بۇنداق قىلچە ئىلمىيلىكى بولمىغان فورمۇلا يەنىلا بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ساقلانماقتا. ئىلىم ساھەسىدىمۇ ئۇنى قانات ئاستىغا ئالىدىغان بازارلار بار، نۆۋەتتە، غەرب ئەللىرىدە «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى»نى ھەدەپ بازارغا سېلىۋاتقان ئالىملارنىڭ بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقىدىكى بىر قانچە ئېقىمنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى كۆرمەسكە سېلىشىدا، «مەدەنىيەت نىسبىيلىك نەزەريىسى»گە پەرۋا قىلماسلىقىدا چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش بار. بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، بەزىلەر شىنجاڭدىن تېپىلغان قۇرۇق جەسەتلەرنى «ئاسىيانىڭ ئەڭ شەرقىگىچە يېتىپ بارغان ياۋروپالىقلار»، ئۇلار جۇڭگولۇقلارغا «مەدەنىيەت» يەتكۈزۈپ بەرگەن، دېگەننى بازارغا سېلىپ، غەرب ئەللىرىدە «زىلزىلە» قوزغىغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشنى چۈ-

شىنىۋالغاندىن كېيىن، ۋىكتور مايىر (Victor Mair)، پۇل-لىيبلانك (pulleyblank)، كاۋاللى سفورزا (Cavalli sforza) ۋە كىمبال داۋىد (Kimball David) قاتارلىقلارنىڭ غەرب مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىنىڭ جەمئىيەتتە نېمە ئۈچۈن شۇنچىلىك زور تەسىر قوزغىغانلىقىنى ھېس قىلىشىمۇ قىيىنغا توختىمايدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ قاراشلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

شىنجاڭدىن تېپىلغان بىر مۇنچە قۇرۇق جەسەتلەر قىياپەت جەھەتتىن ياۋروپالىقلارغا ئوخشايدۇ، بۇ خىل ئوخشاشلىق ياۋرو-پادىكى ئالىملارنى بەكلا ھاياجانلاندۇرۇۋەتتى. ئۇلار جۈڭگو ۋە سا-بىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئېرەن قىلماي، ئىنتايىن بىمەنىلەرچە بۇ جەسەتلەرنى «ياۋروپادىن كەلگەن كىشىلەر» دەپ قاراشتى، كانادانىڭ مونتىرىيال شەھىرىدە چىقىدىغان «گېزىت» گېزىتىنىڭ 1994 - يىل 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىدە: «شىنجاڭدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ تېرىسى ئاق، چېچى سېرىق، كۆزى كۆك ھەم چوڭقۇر، قاۋشارلىق بولۇپ، سوقمىباش كاپكاز ئىرقىغا تەۋە، ئۇلار شىمالىي ياۋروپادىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن»، دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. ۋىكتور مايىرمۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىسى ياۋروپادىن كەلگەن، دېگەن پىكىرنى كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ 1998 - يىل 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئامېرىكا نوۋا تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىسىدا: «ئېنىق بولمىغان ئالاھىدە بىر تارىخىي دەۋردە ئىنسانلار تۈركۈمىنىڭ غەربتىن شەرققە كۆچۈش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن»، دېگەن پىكىرنى بايان قىلدى. ئۇ يەنە بۇ قەدىمكى كۆچمەنلەرنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە «توخرى تىلى» دا سۆزلىشىدىغانلىقىنى كۆچەپ تەرغىپ قىلىش ئارقىلىق، ئۇ كىشىلەرنىڭ «ھىندى - ياۋروپالىق» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى. قۇرۇق جەسەتلەر بايقالغان قىزىل چوققا خارابىلىكىدىن ملادىيىدىن ئىلگە-

ربکی 1200 ـ یىللارغا مەنسۇپ مېتالدىن ئىشلەنگەن قازان ـ قوموچ، هارۋا چاقى قالدۇقلىرى ۋە ئات جابدۇقلىرى تېپىلغان. بۇ بايقاش غەرب ئالىملىرىنىڭ «بۇ ياۋروپالىقلار» مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى، ئات مىنىش ماهارىتى ۋە هارۋا ياساش تېخنىكىسىنى جۇڭگوغا تارقاتقان، دېگەن قاراشنى كۆز ـ كۆز قىلىشىغا دەستەك بولۇپ قالدى. «ئىلىم ـ پەن ئاخباراتى» نىڭ 1995 ـ يىل 2 ـ ئايدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان بىروكې بوۋېر (Brucebower) نىڭ ماقالىسىدە: «بىرونزا تاۋلاش تېخنىكىسى ۋە ئات مىنىش ماهارىتىنى ئېهتىمال ياۋروپالىقلار جۇڭگوغا تارقاتقان بولۇشى مۇمكىن»، دېگەن قاراش ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلىدى. ۋېكتور مايېرمۇ: بۇ خىل قاراش ئىنتايىن ئەهمىيەتلىك، چۈنكى، جۇڭگو ئىلىم ساهەسى ئىزچىل هالدا جۇڭگو مەدەنىيىتى غەربتىن تارقالغان ئەمەس، دەپ قاراپ كەلدى دەپ، بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلىدى. ئامېرىكا كالىفورنىيە شتاتى ستانفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى گېنشۇناس كاۋاللى سىفورزا 1994 ـ يىلى «گېزىت» گېزىتىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىدە: «ئۇ جەسەتلەرنىڭ قىياپەت ئالاهىدىلىكى ياۋروپالىقلارغا قەۋەتلا ئوخشايدۇ، مېنىڭچە، ئۇلار شىمالىي ياۋروپادىن كەلگەن. مەن ئۇلارنى شەرق تامان سەپەر قىلىپ، شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان 〈رازۋېدكا ئەسكەرلىرى〉 دەپ پەرەز قىلىمەن» دەپ يازسا، ۋېكتور مايېر «بۇ جەسەتلەر جۇڭگو ئالىملىرىنى 〈قايمۇقتۇرۇۋەتتى〉 دەپ قارىدى هەم «گېزىت» گېزىتىنىڭ شۇ كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلغان ماقالىسىدە: «مېنىڭچە جۇڭگولۇقلار كاپكاز ئىرقىغا تەۋە بۇ جەسەتلەرنى بايقىغاندىن كېيىن سارايسىمگە چۈشۈپ قېلىشتى، چۈنكى ئۇلار بۇ جەسەتلەر ۋەكىللىك قىلىدىغان مەدەنىيەتنى جۇڭگو تارىخ سىستېمىسىغا قانداق كىرگۈزۈشنى بىلەلمىدى»، دەپ يازدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بارلىق نۇقتىئىينەزەر ۋە قاراشلار ـ نىڭ هەممىسى قىلچە ئىلمىيلىكى بولمىغان بىمەنە قاراشلاردۇر.

پېقىرنىڭ بىلىشچە، ياڭ لىننىڭ شياڭگاڭدا چىقىدىغان «يەكـشەنبىلىك پوچتا گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى ۋىليام لوۋېنخارنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا بۇ ھەقتىكى قاراشلارنى تەنقىد قىلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ھەرقانداق بىر جۇڭگو ئالىمى يۇقىرىقى قاراشنى تەنقىد قىلىپ باققان ئەمەس. لوۋېنخارنىڭ ماقالىسى 1994 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شياڭگاڭدىكى «كۆزنەك» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان. بۇ ئانچە تەسىرى يوق كىچىك بىر گېزىت بولغاچقا، لوۋېنخارنىڭ ماقالىسىنى جىق ئادەملەر كۆرمىگەن. بۇ مەسىلە يالغۇز ئىلمىيلىكنىڭ كەسكىنلىكىگىلا تاقىلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە دەسلەپكى مەزگىلدىكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشقىمۇ بىرىپ تاقىلىدۇ. پېقىر، نۆۋەتتە غەرب ئالىملىرىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قاراشلىرىغا كەسكىن تەنقىد يۈرگۈزۈش زۆرۈر، دەپ قارايمەن.

قەدىمدە «غەربىي يۈرت» دەپ ئاتالغان شىنجاڭدا ئوخشىمىغان ئىرقتىكى كىشىلەر ياشىغان. بۇ خىلىدىن بىرى كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ كېلىۋاتقان ھەقىقەت. جۇڭگو تارىخىنى مىلىرىدىن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 97 ـ جىلد (ئۇدۇن مادداسى) دا: «ئىدىقۇتنىڭ غەربىدىكى ئەللەردە ئورا كوز، قاشقارلىق كىشىلەر ياشايدۇ»، دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان. تاڭ دەۋرىدىكى يەن شىگو ئۇيسۇنلارنىڭ قىياپىتى ئۇستىدە توختالغاندا: «غەربىي ئەلدىكى رۇڭلار ئىچىدە، ئۇيسۇنلارنىڭ قىياپىتى ئەڭ ئۆزگىچە، ... كۆك كۆز، ساقاللىق» دەپ كۆرسەتكەن[1]. تاڭ دەۋرىدىكى ئەنشى تۇتۇق بېگى گەي خېشىن يازغان «غەربىي ئەل خاتىرىسى» دە: «قىزىلسۇ ئېلىنىڭ ئادەملىرى قىزىل چاچ، كۆك كۆز كېلىدۇ؟»، دېيىلگەن، پەقەت جۇڭگو تارىخ ماتېرىيالىلىرىدىن خەۋىرى يوق كىشىلەرلا شىنجاڭدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ ئاق تەنلىكلەرگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ئەڭ يېڭى بايقاش سۈپىتىدە

① «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» «ئۇيسۇن» مادداسى.

تەشۋىق قىلىدۇ، خالاس.

جۇڭگولۇق ئىنسانشۇناس خەن كاڭشىن رۇس ئىنسانشۇناسى گېنىزبورگنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ ئانتروپولوگىيىسى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلىنىپ، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىسى ئوتتۇرىسىدا، مەسىلەن: ئافاناسىيېف (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3000 ـ يىللاردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1500 ـ يىللار) ۋە ئاندىروفون (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1500 ـ يىللار ـ دىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 ـ يىللارغىچە) ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا زىچ ئورتاقلىق مەۋجۇت، ئۇلار ھازىرقى غەربىي ياۋروپالىقلاردىن روشەن پەرقلىنىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. شۇڭا، مايىر قاتارلىقلارنىڭ «شىنجاڭدىن تېپىلغان قۇرۇق جەسەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى غەربىي جەنۇبىي ياۋروپادا» دېگەن قارىشىنىڭ قىلچە ئىلمىي ئاساسىي يوق.

ئۇندىن باشقا، جۇڭگو، روسىيە، قازاقىستان ۋە ۋېنگرىيە ئىنسانشۇناسلىرىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، نۆۋەتتە، شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا شەرقىي ياۋروپادا ياشاۋاتقان تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئىرقىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە قەدىمكى شىنجاڭ ئاھالىسى بىلەن روشەن ئورتاقلىققا ئىگىدۇر[①]. بۇ قەدىمكى شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىنىڭ ھىندى ـ ياۋروپا سىستېمىسىدىكى تىللاردا سۆزلىشىدىغان خەلق بولۇشىنىڭ ئاتايىن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. خەنزۇشۇناس رېن يىفېي ۋە ئۇيغۇر ئالىمى ياسىن ھوشۇرلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇيغۇرلار ئىرقىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. 1. يەكەن دەريالىق بويىدىكى مارالبېشى، خوتەن ۋە تەكلىماكان قۇمـ

① خەن كاڭشىن: «يېپەك يولىدىكى قەدىمكى ئاھاللىلەر ئۈستىدە ئىرقىي ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 367 ـ 368، 407 ـ بەتلەر.

لۇقمنىڭ جەنۇبىي گىرۇەكلىرىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلاردا ياۋروپا ئىرقىنىڭ پامىر ـ پەرغانە تىپى (ئوتتۇرا ئاسىيا ئىككى دەريا تىپى) گەۋدىلىك. 2. دولانلاردا، كەلپىن، ئاقسۇ ۋە پەيزاۋاتلاردىكى ئۇيغۇرلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى گەۋدىلىك. شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى قومۇل، تۇرپان، كورلا قاتارلىق جايلاردىمۇ جەنۇبىي سىبىرىيە تىپىنىڭ ئالامەتلىرى تېپىلىدۇ. 3. ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئۆزۈن ـ ئوتتۇرا باشلىقلار تىپىنى تەشكىل قىلىدىغان ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقى گۇرۇھىغا مەنسۇپ يەنە بىر قىسىم ھىندى ـ ئافغان ئىرقىي تىپىمۇ بار[1]. يۇقىرىقى ئۇچ خىل ئىرقىي تىپ، ئومۇمەن، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئىرقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ياۋرو ـ پا بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىزدۇر. ئۇندىن باشقا، ئىنسانشۇناسلارنىڭ شىنجاڭنىڭ لوپ ناھىيىسى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىكى 2000 يىل ئىلگىرىكى شام گۆردىن تېپىلغان ئىككى دانە باش سۆڭەكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىدىن مەلۇمكى، باش ھەيكىلىنىڭ يۈزى سوزۇنچاق، كۆزى چوڭقۇر، قاڭشارلىق بولۇپ، ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋە بۇگۈنكى جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكلىرىگە بەكلا ئوخشايدىكەن[2]. بۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتى يالغۇز تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر بىلەن بۇگۈنكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بارلىقىنىلا ئەمەس، يەنە شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ ياۋروپا بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

ئىنسانشۇناسلىق ئىلمى دائىم يەر نامىنى ۋە مەلۇم مىللەت ـ

---

① رېن يىفېي، ياسىن ھوشۇر: «ئۇيغۇرلار»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1997 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى 10 ـ بەت.

② خەن كاڭشىن، زوچۇڭشىن: «سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان باش سۆڭىكى ئۈستىدە تەتقىقات ۋە ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1987 ـ يىل 5 ـ سان.

نىڭ نامىنى ئىرقىي نام سۈپىتىدە قوللىنىدۇ. لېكىن، كۆپ ھاللاردا ئىرق نامى شۇ نامغا مۇناسىۋەتلىك نامغا ئىگە مىللەت ياكى يەر بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ چىقىدۇ. ئاق تەنلىكلەر ياۋروپا ئىرقىمۇ دېيىلىدۇ. سېرىق تەنلىكلەر يەنە موڭغۇل ئىرقىمۇ دېيىلىدۇ، لېكىن ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ مىللەتلەرنىڭ پەقەت ياۋروپادىلا ئولتۇراقلىشىش ۋە ياۋروپادىلا پەيدا بولغان بولۇشى مۇقەررەر ئەمەس. بۇ خۇددى خەنزۇلار گەرچە موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە بولسىمۇ، موڭغۇل مىللىتى بولمىغانلىقىغا ئوخشاش ئىش. ياۋروپالىقلار بىلەن ياۋروپا ئىرقىنى ئارىلاشتۇرۇپ، ئىكىكىسىنى بىر نەرسە دەپ قاراش بىلىمسىزلىكنىڭ نەتىجىسى. بۇ يەردە ئالاھىدە كۆرسىتىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ ھەقتە مالقالە يازغان غەرب ئالىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئانتروپولوگ ئەمەس، ھەتتا ئىنسانشۇناسمۇ ئەمەس، مەسىلەن: مايىرنى ئالساق، ئۇ بىر خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىسى، ئۇ ئىنسانشۇناسلىق بىلىملىرىگە چولتا بولغاچقا ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان شىنجاڭ قەدىمكى جەمئىتىلىرى بىلەن غەربىي ياۋروپادىن ئىبارەت جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن.

مەلۇمكى، ئىرق - ئىرسىيەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، تىل بولسا كىيىنكى چاغلاردىكى ئۆگىنىش ئارقىلىق يېتىلىدۇ. شۇڭا، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر باغلىنىش يوق. خەنزۇلار، موڭغۇللار، كورىيىلىكلەر ۋە ۋىيېتنامدىكى جىڭزۇلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە، لېكىن ئۇلارنىڭ تىلى ئوخشىمىغان تىل سىستېمىلىرىغا مەنسۇپ. ئوخشاشلا، ياۋروپا ئىرقى بىلەن ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن: فېنلار بىلەن ۋېنگىرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاق تەنلىك بولسىمۇ، لېكىن فېن تىلى بىلەن ۋېنگىر تىلىنىڭ ھەر ئىككىلىسى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولماستىن، بەلكى ئۇرال - ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە. گەرچە، ئاق تەنلىكلەرنىڭ كۆپ

قىسمى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردا سۆزلەشسىمۇ، لېكىن ئىرق بىلەن تىل ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇشقا بولمايدۇ. ئومۇمەن، تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىدىن خەۋىرى بار كىشى بۇ قائىدىنى چۈشىنىدۇ. پېقىرنىڭ قارىشىچە، ھەممىلا يەردە شىنجاڭدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ «ياۋروپالىق» ئىكەنلىكىنى تەشۋىق قىلىپ يۈرگەن ئالىملارنىڭ ھەممىسى بۇ ئاددىي قائىدىنى چۈشىنىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوخشىمىغان ئۇقۇملارنى قەستەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشى «پان ھىندى ـ ياۋروپائىزم»نى تەشۋىق قىلىشنىڭ مەنبەسى قىلغان.

قىزىل چوققىدىن ھارۋا چاقى قالدۇقلىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەرنىڭ ھارۋا ياساش تېخنىكىسىنىڭ شىنجاڭدىن ئۆگەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. شۇنىڭ سۈلالىسى خارابىلىرىدىن ھارۋا قالدۇقلىرى تېپىلغان، چىغناق ـ تاغاق يېزىقىدىكى «ھارۋا» خېتىدىمۇ ئىككى دانە ھارۋا چاقى رەسىمى سىزىلغان[1].

خۇلاسە شۇكى، بىز ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىن تېپىلغان ئاق تەنلىكلەر ئىرقىغا مەنسۇپ قۇرۇق جەسەتلەر ياۋروپا بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىز، بەلكى ئاسىيا، بولۇپمۇ شىنجاڭغا يېقىن ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا رايونلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار ياۋروپا بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغانىكەن، ئەلۋەتتە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىمۇ غەربىي ياۋروپادىن تارقالغان بولمايدۇ. شىنجاڭدىكى جەسەتلەر «ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقى»نىڭ ئىلغارلىقىنى ئىسپاتلىيالمايدۇ؛ «جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ غەربتىن تارقالغانلىقى»نى تېخمۇ ئىسپاتلىيالمايدۇ. شىنجاڭدىن تېپىلغان قۇرۇق جەسەتلەر ـ

① ۋاڭ خوڭيۈەن: «خەنزۇچە خەتلەرنىڭ مەنبەسى ئۈستىدە دەسلەپكى ساۋات»، جۇڭگو تىلى ئوقۇتۇش نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 412 ـ بەت.

نى مۇشۇ مۇددىئا بىلەن تەتقىق قىلىشنىڭ قىلچە ئىستىقبالى يوق. ئۇنى پەقەت شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھازىرقى تەن قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرىگە بىر-لەشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ ھەم توغرا خۇلاسە چىقارغىلى بولىدۇ.

خەنزۇچە «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1998 ـ يىللىق 4 ـ سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئىككى مەسىلە

سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ بېشىدا قارانىيەت شېكى شىمالىي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىقاندىن كېيىن، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، بىر مەزگىل «ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ئۆگەنگەن»، «كوممۇنىزمنى خالايدىغان» قىياپەتكە كىرىۋالغان بولسىمۇ، كېيىن ئۆزىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ، شىنجاڭدا ئۆزى گۇمانلىق دەپ قارىغان يۇرت مۆتىۋەرلىرى، بايلار، دىنىي زاتلار، دېموكراتىك زاتلارنى ھەدەپ قامىدى، بولۇپمۇ گېتلېرگېرمانىيىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، كوممۇنىستلار، زىيالىيلار، ھەتتا ئۇقۇغۇچىلارغا كەڭ كۆلەمدە زىيانكەشلىك قىلدى. بەزى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا 4 مىليون نوپۇسى بار شىنجاڭدا شېكى شىمالىي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە قامالغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن ئادەم 100 مىڭغا يەتكەن. شېكى شىمالىي ۋە گومىنداڭنىڭ چېكىدىن ئاشقان سىياسىي زۇلۇمى، خەلق ئوستىدىكى ھەرخىل چىدىغۇسىز ئالۋان ـ سېلىق، پۇل پاخاللىقى، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى خەلقنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيەتكە نارازىلىق ئوتىنى تۇتاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ جاي ـ جايلىرىدا كەينى ـ كەينىدىن ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر پارتلاپ چىقتى. جۇملىدىن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدىن باشلىنىپ، ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىگىچە كېڭەيگەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭ تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر ئىچىدە پىلانلىق ۋە تەشكىللىك قوزغالغان، داۋام قىلغان ۋاقتى ئۇزۇن، تارىخىي ئەھمىيىتى چوڭ بولغان ئىنقىلاب

هېسابلىنىدۇ.

تۆۋەندە مەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئىككى مەسىلە، يەنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى ۋە تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىدىكى سەۋەبلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

1. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى

شېڭ شىسەي سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ، گومىنداڭنىڭ قويۇنىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن، خەلقنىڭ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە بولغان نارازىلىقى، قارشىلىقى تېخىمۇ كۈچەيىشكەباشلىدى، شىنجاڭنىڭ جايى - جايلىرىدىكى بىر قىسىم ياشلار ھەر خىل يوللار بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ پاناھلاناماقتا ئىدى. بۇ ياشلار سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىن، بىر نەچچە يەردە گۇرۇپپا تەشكىللەپ، شىنجاڭغا قايتىپ گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش كويىدا بولدى. ئەنە شۇ گۇرۇپپىلاردىن بىرى قازاقىستاندا تەشكىللىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەر جەھەتتىكى ياردىمى بىلەن 1944 - يىل 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئالمۇتىدىن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ جۇغراپىيە، ستراتېگىيە ۋە باشقا جەھەتلەردە مۇۋاپىق بولغان نىلقا ناھىيىسىگە قاراپ ئاتلاندى.

شىنجاڭدا شېڭ شىسەي - گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكەت ئەسلىدە 1943 - يىلى يازنىڭ بېشىدا قەشقەر، ئىلى، تارباغاتاي تەرەپلەردە باشلىنىشى پىلانلانغانىدى. ئەمما ئىچكى جەھەتتە جاسۇسلارنىڭ چېقىشى ئارقىسىدا ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن 1943 - يىلى 8 - ئايدا ئىش باشلاش توغرىسىدا ئويلىشىلغان بولسىمۇ، يەنە ئىمكانىيەت بولماي رەسمىي ئىنقىلابىي ھەرىكەت 1944 - يىلى 8 - ئايغا سوزۇلغان. ئالتاي تەرەپتە بولسا، 1940 - يىلى 2 - ئايدا شېڭ شىسەيگە قارشى ئىرسىقان، ئېشمىقانلار باشلىغان بىر قوراللىق گۇرۇھ بولۇپ، بۇ گۇرۇھ بىر توزۇپ، بىر يىغىلىپ كەلگەنىدى، 1943 -

يىلغا كەلگەندە شۇ گۇرۇھنىڭ داۋامى ھېسابىدا ئوسمان ئىسلام باشچىلىقىدىكى بىر قوراللىق گۇرۇھ پائالىيەت ئېلىپ بارىدى. 1943 ـ يىلى كۈزدىن باشلاپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كې‌ـ لىشىم بويىچە (موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئارقىلىق) بەرگەن ياردەمى بىلەن ئالتايدا ئوسمان ئىسلامنىڭ قوراللىق ھەرىكىتى كۆرۈلۈپ تۇردى. جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا، تاشقورغاندا ئارىلاپ ئوق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شۇنىڭ بىلەن دىققىتىنى ئالتاي، تاشقورغان تەرەپلەرگە قارىتىشقا مەجـ بۇر بولدى. ئەنە شۇنداق ۋەزىيەتتە شىنجاڭدا شېڭ شىسەي ـ گومىنداڭغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق ئىنقىلابىي ھەرىكەت ئىلى ۋىلايىتىدىن باشلاندى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان قازاقستاندا تەشكىللىنىپ نىلقىغا ئاتلانغان گۇرۇپپىدا پاتىخ مۇسلىموف باشلىق يەتتە كىشى بار ئىدى. بۇلار: پاتىخ مۇسلىموف (گۇرۇپپا باشلىقى)، خەمىت مۇسـ لىموف، رەپىق بايچۇرىن، قۇربان بۇرھانىدىنوف، ئوسمان ئىبرا‌ـ ھىموف، نۇرئوبۇلوف، ھوشۇر مامىتوف. بۇلارنىڭ ئىچىدە پاتىخ مۇسلىموفتىن باشقىلىرى 20 نەچچە ياشلىق ياشلار بولۇپ، پا‌ـ تىخ ئۇلاردىن ئون نەچچە ياش چوڭ ئىدى. پاتىخ مۇسلىموف ئەس‌ـ لىدە نىلقا ناھىيىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىدە مۇئاۋىن جىڭلى ئىدى. قۇربان بۇرھانىدىنوف ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي مەك‌ـ تەپتە ئوقۇغان. خەمىت مۇسلىموف پاتىخنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغ‌ـ لى، رەپىق بايچۇرىن پاتىخنىڭ ھەدىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئوسمان ئىبراھىموف، نۇرئوبۇلوف، ھوشۇر مامىتوفلار بولسا غۇلجا ئاي‌ـ رودرومىدىكى گومىنداڭنىڭ ئۇچقۇچى تەييارلاش مەكتىپىدە ئىشلەۋاتقان سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ھويلا ئىشچىلىرى ئىدى. بۇلاردىن خەمىت مۇسلىموف نىلقا ساقچى ئىدارىسىنى ئېلىش جېڭىدە قەھرىمانلارچە قۇربان بول‌ـ دى، ئوسمان ئىبراھىموف كېيىن ۋاپات بولدى، باشقىلىرى 50 ـ ، 60 ـ يىللاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتتى.

پاتىخ مۇسلىموفنىڭ قوراللىق گۈرۇپپىسى نىلقا تەرەپكە كېتىۋاتقاندا يولدا ئاۋارىچىلىققا يولۇقۇپ، چېچىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئالتە كىشى ئۆز ۋاقتىدا نىشانغا يېتىۋالدى، بىر كىشى ئېزىپ كېتىپ، ئون نەچچە كۈندىن كېيىن نىلقىغا يېتىپ بارىدى. بۇ قوراللىق گۈرۇپپا نىلقا ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان كۆك قامىر تېغىنىڭ كۈنگەي تەرەپىدىكى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان ئۇلاستاي قىشلىقىغا بېرىپ، ئەكبەر، سېيىت، غېنى، ئىۋان شۇتوف، مولداجان، ناۋان قاتارلىق ئەزىمەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، قوراللىق كۈرەشنى باشلىدى. ئۇلار ھەربىرىدە باشلاشتىن ئىلگىرى ئۇلاستاي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قىشلاقلاردا ئامما ئىغا تەشۋىق قىلىپ، ئۇلارنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەشكىللىدى. نىلقا پارتىزانلىرىغا پاتىخ مۇسلىموف، ئەكبەر، غېنىلار باشچىلىق قىلدى. ئىنقىلابىي ھەربىرىدىكى باشلانغانلىقىنى بىلگەن گومىنداڭ تەرەپ ئۇلارنى تۇتۇش ئۈچۈن ئۇلاستايغا 30 ئەسكەر ئەۋەتتى. 1944 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى (روزى ھېيت كۈنى) پارتىزانلار تۇنجى قېتىم گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى. بۇ جەڭدىن كېيىن خەلقنىڭ قوراللىق كۈرەش قىلىش قىزغىنلىقى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 2 ـ قېتىملىق ئاساسلىق جەڭ نىلقا ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلىش جېڭى بولدى. بۇ جەڭگە 500 گە يېقىن ئاتلىق پارتىزان قاتناشتى. پارتىزانلار 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى نىلقا ناھىيە بازىرىنى ئازاد قىلدى. گومىنداڭ دائىرىلىرى چۆچۈپ كېتىپ، غۇلجىدىكى ھەربىي كۈچلىرىنى كۆپلەپ يۆتكەپ، ئارقا ـ ئارقىدىن نىلقىغا ئەۋەتىپ، نىلقا ناھىيىسىگە تۆت تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى. نىلقا ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلغان دۇشمەن نىلقا ناھىيە بازىرىنى تارتىۋالدى. ئەنە شۇنداق جىددىي جەڭ بولۇۋاتقان كۈنلەردە غۇلجىدىن 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى غۇلجىغا بېرىپ 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۇقتۇرۇلدى. شۇ كۈنى 1000 دىن ئارتۇق

پاتىخ مۇسلىموف

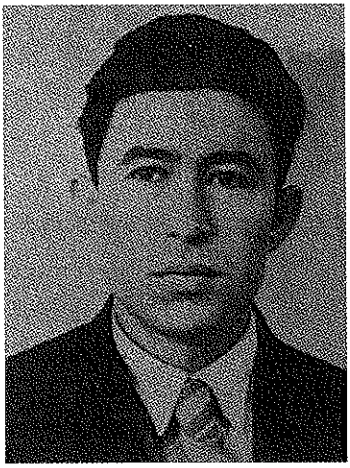

خەمىت مۇسلىموف

قۇربان بۇرھانىدىنوف

غېنى

ئاتلىق پارتىزان (350 چە ھەر خىل قورال ـ ياراغ بار) مازاردىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنى ئوققا تۇتۇپ يول ئېچىپ، تار يولى بىلەن غۇلجىغا قاراپ ئاتلاندى. 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى شەرقتىن نىلقا پارتىزانلىرى، غەربتىن قورغاس پارتىزانلىرى غۇلجا شە-

ھەربىدىكى قوزغىلاڭ تەييارلىقىنى كۆرۈپ قويغان خەلق ئاممىسى بىلەن بىرلىكتە ئۈچ كۈن جەڭ قىلىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى گومىنداڭدىن ئازاد قىلدى. غۇلجا شەھىرىدىكى ھەربىي باغ، ئايرودرومىلارغا قېچىپ كىرىۋالغان گومىنداڭ

نۇر ئوبۇلوف

ھوشۇر ماموتوف

ئوسمان ئىبراھىموف

رەپىق بايچۇرىن

قوشۇنلىرى 1945 - يىل 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاخىرى تار-مار بولۇپ، غۇلجا شەھىرى تولۇق ئازاد بولدى.

2. تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىدىكى سەۋەبلەر

نىلقا تاغلىرىدىن باشلانغان ئىنقىلاب ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىگە كېڭىيىپ، 1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنىگە كەلگەندە بۇ ئۇچ ۋىلايەتنىڭ 27 ناھىيىسىدە گومىنداڭ ھاكىمىيىتى پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ماناس دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلگەندە، بۇيرۇققا بىنائەن ماناس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا توختاپ قالدى. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا چىققانىدى.

نېمە ئۈچۈن ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ئىمزالاندى؟ ئەينى ۋاقىتتىمۇ بەزى كىشىلەر بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ، «ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ماناس دەرياسى بويىغا كېلىپ، ئۇرۇمچىگە يېقىنلاپ قالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاقسۇ ۋە تاشقورغاندىكى قوراللىق كۈرەشلەر رەسمىي كېڭەيگەن ئەھۋالدا، يەنە نېمە ئۈچۈن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق بىتىمى تۈزۈلىدۇ؟» دەپ يىشكەنىدى. ھەتتا ئارمىيە ئىچىدىكى «ماناس دەرياسى بويىغا كېلىپ قالغان ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇرۇمچىنى ئېلىش كېرەك» دېگەن تەلەپنى قويغان ئايرىم كىشىلەر «ھەربىي ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلدى» دەپ ئەيىبلەنگەنىدى.

«نېمە ئۈچۈن تىنچلىق بىتىمى ئىمزالاندى» دېگەن مەسىلە ئۇستىدە ئوخشاشمىغان قاراشلار ئەينى ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، ھازىرمۇ بار، تۆۋەندە مەن بۇ ھەقتە توختىلىپ، قاراشلىرىمنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەن.

بىرىنچى، «ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىپ غەلىبە قازىنىشقا كۆزى يەتمىگەنلىكتىن ماناس دەر-

ياسى بويىدا توختاپ، تىنچلىق بىتىمى تۈزۈشكە مەجبۇر بولغان» دېگەن قاراش توغرىسىدا. مېنىڭچە، بۇ قاراشنىڭ قىلچە ئاساسى يوق. ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئۈچ ۋىلايەتنى ئازاد قىلىپ ماناس دەرياسى بويىغا كەلگەندە، ماناس ناھىيىسىدىكى گومىنداڭ قوشۇنى بۇ ناھىيىنى تاشلاپ شەرق تەرەپكە چېكىنىشكە باشلىغان. ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ماناس دەرياسىدىن ئۆتمىگەنلىكتىن، گومىنداڭ قوشۇنى ماناس ناھىيە بازىرىغا قايتىپ كېلىپ ئورۇنلاشقان. بۇ چاغدا گومىنداڭ قوشۇنى نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچىدىن ئايرىلىپ ئاجىزلاپ قالغاچقا، ئۈرۈمچىدىمۇ پۇت تىرەپ تۇرالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق 8 ـ ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى جۇشاۋلياڭ چۇڭچىڭغا قايتا ـ قايتا تېلېگرامما يوللاپ، «ۋەزىيەت ئېغىر، كەلگۈسىدە قانداق بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەش تەس»، دېگەن. ئۇ يەنە جاڭ جىجۇڭ ئۈرۈمچىگە ئەھۋال ئۇقۇشقىلى كەلگەندە، ئۇنىڭغا شۇ چاغدا ئۈرۈمچىنى ساقلاۋاتقان بارلىق گومىنداڭ قوشۇنىنىڭ ئاران ئالتە يىڭ ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. جاڭ جىجۇڭ دەرھال جياڭ جيېشىغا تېلېگرامما يوللاپ، «بۇ يەرنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن جىددىي، ... غۇلجا قوشۇنلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توختىتىشتىن باشقا ئامال قالمىدى. ئۈرۈمچىنى قوغداپ قېلىشقا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىدىغان ئاساس يوق... ھازىر پەقەت دىپلوماتىيە يولى ئارقىلىق تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش ئىمكانىيىتىلا بار»[1] دېگەن. دېمەك، بۇ چاغ دەل ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى غەلىبە قىلىۋاتقان، گومىنداڭ قوشۇنلىرى ئۆز مەغلۇبىيىتىگە تەن بېرىۋاتقان ۋاقىت بولۇپ، ئۇ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئاجىز كېلىپ قېلىپ، بىتىم تۈزۈش يولىغا ماڭغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ماناس دەرياسى بويىغا كېلىش ئالدىدا گومىنداڭنىڭ جىڭدىكى

---

① جاڭ جىجۇڭ: «ئۈرۈمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغانغا قەدەر» ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ، 6 ـ بەتلەر.

7000 كىشىلىك، شىخودىكى 4000 كىشىلىك قوشۇننىى بىت ـ چىت قىلغانىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ گو ـ مىنداڭنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ئالتە يىڭ ئەسكىرىدىن قورقۇپ، تىنچلىق بىتىمى تۈزۈش يولىغا ماڭغان دېسە، تازىمۇ كۈلكىلىك گەپ ئەمەسمۇ؟

ئىككىنچى، تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىنى يالغۇز شىنجاڭدىكى يەككە ـ يېگانە مەسىلە دەپ قارىماي، ئۇنى شۇ چاغدىكى جۇڭگونىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى ۋە دۇنيا ۋەزىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراش كېرەك. (1) 1944 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ بىر نەچچە يېرىدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئېزىشىگە، زوراۋانلىقىغا قارشى قوراللىق كۈرەش باشلاندى. شۇ چاغدا غەربىـ تە گىتلېر ئارمىيىسىنىڭ مەغلۇبىيىتى ئېنىق بولۇپ قالغانىـ دى. شەرقتە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تەقدىرى ھالاكەتكە يۈزلەنـ گەنىدى. ئەنە شۇنداق تارىخىي شارائىتتا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ، ئامېرىكا جا ـ ھانگىرلىكىنى ئارقا تېرەك قىلغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھا ـ كىمىيىتىگە زەربە بېرىپ، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىـ نىڭ غەلىبىسىنى بالدۇرراق قولغا كەلتۈرۈش بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىمۇ ئازاد قىلىش مەقسىتىدە قوزغالدى. (2) 1945 ـ يىل 5 ـ ئايدا گىتلېر گېرمانىيىسى تارمار قىلىندى. 1945 ـ يىل 8 ـ ئايدا ياپون جاھانگىرلىكى شەرتسىز تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشتى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا بىر ـ قانچە ئون دۆلەت، نەچچە مىليارد خەلق ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرىلـ دى. بۇ ئۇرۇشتا 50 نەچچە مىليون ئادەم ئۆلدى. شۇڭا دۇنيا خەلقى تىنچلىقنى، دېموكراتىيىنى ئارزۇ قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ئەللەردە تىنچلىق سۆھبەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈشكە باشلـ دى. شۇ يىللاردا چاۋشيەن بىلەن ژيېتنام جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككىگە بۆلۈندى، گېرمانىيىمۇ «شەرقىي گېرمانىيە»، «غەربىي گېرمانىيە» دەپ ئىككىگە ئايرىلدى. (3) جۇڭگودا 1945 ـ يىل

8 ـ ئايدا رەئىس ماۋزېدۇڭ يەنئەندىن چۈڭچىڭغا بېرىپ، جياڭ جيېشى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى.

ئوچىنچى، قانداقتۇر «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ يول قويمىغانلىقى شىنجاڭدا تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىغا سەۋەب بولغان» دېگەن قاراش توغرىسىدا. بۇ يەردە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا بىر يىلغا يېقىن مۇستەقىللىق شوئارى قويۇلۇش بىلەن ۋاقىتلىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان بولسىمۇ، خەلقئارادا ئامېرىكا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ يالتا يىغىنىدا شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ قېلىشى ھەققىدە توختام بولغاندىن كېيىنلا، ئۈچ ۋىلايەت مۇستەقىللىقتىن كېچىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق بىتىمى تۈزۈش يولىغا كىرگەن، دېگەن قاراش ئالغا سۈرۈلدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خەلقئارانىڭ موسكۋاغا بولغان بېسىمى نەتىجىسىدە ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ موسكۋانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق بىتىمى تۈزۈشكە مەجبۇر بولغان، دېمەكچى. 1945 ـ يىلى ئۈچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ يالتا يىغىنىدا شىنجاڭ مەسىلىسى، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسى قاتارلىق جۇڭگوغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنىڭ مۇزاكىرە قىلىنغانلىقى، ئاخىرىدا شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ قالىدىغانلىقى ھەققىدە كېلىشىلگەنلىكى ئەمەلىيەت. لېكىن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىدىكى ئىزچىل مەيداننىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ شىنجاڭنى مۇستەقىل دۆلەت (ياكى قارام دۆلەت) قىلىپ تەشكىللەش نىيىتى يوق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. يالتا يىغىنىدا موسكۋانىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. بەزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا ستالىن

تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىل بولۇش ـ بولماسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك دەپ ئوتتۇرىغا قويغان ۋە جۇڭگو دېپلوماتىيە مىنىستىرىنىڭ ستالىننىڭ بۇ پىكرى بىر ئاز ئۆزگەرتىلسە، جۇڭگو سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ موڭغۇلىيىگە كىرىپ تۇرۇشىغا قارشى تۇرمايدۇ... تاشقى موڭغۇلىيىگە ئالىي مۇختارىيات بېرىشكىمۇ قوشۇلىدۇ، دېگەن پىكرىنىمۇ رەت قىلىپ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرغان. تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىغا خەلقئارانىڭ موسكۋاغا بولغان بېسىمي سەۋەب بولغان ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقى باشتىن ئاياغ شىنجاڭنى مۇستەقىل دۆلەت قىلىش نىيىتىدە بولغان ئەمەس.

تۆتىنچى، تارىخىي جەھەتتىن ئالغاندىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىگە مۇئەييەن كۆز قارىشى بولغان. (1) 1921 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تۈركىستان بىيۇروسى ئارقىلىق شىنجاڭدا مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ھەققىدە موسكۋادىكى سوۋېت خەلق كومىسسارىياتىغا ياردەم سوراپ يازغان مۇراجىئەتنامىگە موسكۋادىن كەلگەن جاۋابتا: «شىنجاڭدا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش سەلبىي ئاقىۋەتكە ئېلىپ بارىدۇ... جۇڭگوغا نىسبەتەن بىزنىڭ ئومۇمىي دوستلۇق سىياسىتىمىز ۋە جۇڭگو دېموكراتىيىسىگە ئىشەنچىمىز بولغانلىقى تۈپەيلىدىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ياخشى مۇناسىۋىتىمىزنى ساقلاشقا مەجبۇرمىز»، دېيىلگەن. لېكىن شۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزى ئۈچۈن ستراتېگىيە جەھەتتە مۇھىم بولغان تاشقى موڭغۇلىيىدىن ئىبارەت قالاق، نوپۇسى ئەڭ ئاز چۆللۈك رايوندا مۇستەقىللىق ئۈچۈن ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان سوخاباتۇرغا ياردەم بېرىپ، ئۇنى قوللىدى. مانا بۇ روشەن سېلىشتۇرما سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا بولغان قارىشىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. (2) 1935 ـ يىل 1 ـ ئاي-

نىڭ 18 ـ كۈنى (شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن) سوۋېت ئىتتىپاقى كومموۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 7 ـ قۇرۇلتىيىدا تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوف جاكارلىغان مۇراجىئەتنامىدە: «مەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىتايغا قارىتقان ھەقىقىي سىياسىتىنى تەكتلەپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارايمەن. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قارىشىچە، باشقا دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىنى تارتىۋېلىش بىزنىڭ تاشقى سىياسىتىمىز بىلەن سىغىشالمايدۇ. ئۇ شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل جۇڭگو تېررىتورىيىسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنى قەتئىي قوغدايدۇ»، دېيىلگەن. (3) 30 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى قوموۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ۋە ئۇنىڭ باشلىقى خوجانىياز ھاجىنى قوللاپ، ئۇنىڭغا ھەر جەھەتتىن ياردەم بەرگەنىدى، كېيىن شېڭ شىسەينى قوللاپ، خوجانىياز ھاجىنى شېڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا ئۈندىدى، شۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەيگە قارشى قوراللىق كۈچلەرنى تارمار قىلىپ (مەسىلەن: 1937 ـ يىل 4 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭدا، 1940 ـ يىل 2 ـ ئايدا ئالتايدا) شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە ياردەم بەردى. (4) 1938 ـ يىلى شېڭ شىسەي مەخپىي ھالدا موسكۋانى زىيارەت قىلىپ، ستالىن بىلەن سۆھبەتلەشكەندە، شىنجاڭنى مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قىلىش تەلىپىنى قويغان. ئۇ شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ، 185911 ـ نومۇرلۇق پارتىيە ئەزالىق كىنىشكىسى ئالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ موتورلاشقان بىرىگادىسى قومۇلدا 8 ـ تۇمەن نامىدا تۇراتتى، ئۇرۇمچى ـ تۇدۇڭخابا رايونىدىمۇ سوۋېت قوراللىق كۈچلىرى تۇرغانلىقى مەلۇم. شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىشى تامامەن مۇمكىن ئىدى، ئەنە شۇنداق ۋەزىيەتتىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭدا مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇشقا

قوشۇلمىدى.

بەشىنچى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىكى بەزى ئەھۋاللاردىن قارىغاندىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭنىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى رەت قىلىدۇ. (1) نىلقىدا ئىنقىلاب پارتلاشتىن بۇرۇن، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ئىستىقبالى مەسلىسىدە، سوۋېت ئىتتىپاقى پۈتۈن جۈڭگو ئازاد بولغاندا شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ قالىدۇ، دەپ ئالدىن مۇقىملاشتۇرغان. شۇڭلاشقا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مەقسىتى بىلەن نەتىجىسى بىردەك بولدى. (2) ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 1945 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى (ئىچكى جەھەتتە) موسكۋاغا خەت يېزىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى» نى ئېتىراپ قىلىشىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، موسكۋا بۇنىڭغا ئاشكارا جاۋاب بەرمىگەن. (3) 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى جاڭ جىجۇڭ شىنجاڭغا تۇنجى قېتىم كەلگەندە، مەسىلىنى سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش كېرەكلىكىنى تونۇپ يېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى يېۋسىيېف بىلەن كۆرۈشكەن. يېۋسىيېف ئۇنىڭغا «بۇ ئىشنى (شىنجاڭ مەسلىسىنى دېمەكچى) ئامال بار تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش كېرەك»، دېگەن. ئۇ يەنە «بۇ مەسلىنى جۇڭگو ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىغا قويسا ئاسان ھەم ئۇنۇملۇك بولاتتى»، دېگەن. (4) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چۆچەكچىكىدىكى باش ئەلچىسى پېدوروف 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى گومىنداڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە بىر ئەسلەتمە تاپشۇرغان. ئۇنىڭدا «ئەگەر جۇڭگو ھۆكۈمىتى ماقۇل بولسا، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ۋەزىيەتنى توختىتىش، جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە زۆرۈر بولغان يارەملەردە بولۇش ئۇچۇن، ئۆزىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنى تەيىنلىمەكچى»[1] دېيىلگەن. (5) گو-

① يۇقىرىقى كىتاب 7 ـ، 8 ـ بەتلەر.

مىنداڭ ۋەكىلى 1945 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا لوندوندا سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوف بىلەن ئۇچراشقاندا، «غۇلجا ۋەقەسى»نىڭ كېچىمىپ كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە سۆز ئاچقان. مولوتوف «مۇنداق ۋەقەلەرنىڭ بولۇشى ۋاقىتلىق ھادىسە. ئۇزۇن ئۆتمەي بېسىقىدۇ»، دېگەن. يۇقىرىقى ئەھۋاللار ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن تارتىپ تىنچلىق بىتىمى ئىمزالانغانغا قەدەر بولسۇن ياكى سوۋېت ئىتتىپاقى دۇنياغا كەلگەندىن تارتىپ 1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بولسۇن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىدە ئىزچىل تۇرغان ئۆزىنىڭ مۇددىئاسى ۋە پىلانى بويىچە ئىش كۆرۈپ، مەسىلىنى سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش يولىدا ئاكتىپ ۋاستىچىلىك رول ئويناپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىگە ئالاقىدار بارلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ تۈپ چىقىش نۇقتىسى شىنجاڭدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۈچلەرنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلەپ كېتىشىگە يول قويماسلىق ۋە سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىغا بولىدىغان سەلبىي تەسىرىنى توسۇش بىلەن بۇ جايلارنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشتىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى.

ئەمدى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مۇستەقىللىق شوئارىنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىغا كەلسەك، بۇنى كۈچلۈك دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىشتا ئۇنىڭدىن ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلانغانلىق دەپ قارىغان مۇۋاپىق. تىنچلىق بىتىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، بو لۇپمۇ 1948 ـ يىل 8 ـ ئايدا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» تەشكىل بولغاندىن كېيىن، نۇرغۇن كىشىلەر ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى مۇستەقىللىق ئۇچۇن كۈرەش قىلىش ئەمەسلىكىنى تەدرىجىي چۈشىنىشكە باشلىدى. ئەمما ئۇچ

ۋىلايەت خەلقى ۋە يەتتە ۋىلايەت خەلقى ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەردە «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا مۇستەقىللىق ئۇچۇن كۈرەش قىلىندى» دېگەن قاراش بولغان، مۇنداق قاراش كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە داۋاملىشىپ كەلدى.

«ئەمەلىيەت»مۇ ياكى «توقۇلما»مۇ؟

— بىر كىتاب تونۇشتۇرۇلغان ماقالىنى ئوقۇغاندىن كېيىن

سەيدۇللا سەيپۇللايېف

جاڭ زىگې ئەپەندىنىڭ گۇاڭزۇ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «قانغا بويالغان قۇملۇق» سەرلەۋھىلىك كىتابى ئۇرۇمچىدە سېتىلغان. بۇ كىتابتا يېزىلغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى توغرا بولمىغان مەسىلەر ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا غۇلغۇلا پەيدا قىلغان. بىراق خېلى كۆپ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان بۇ كىتاب ئۇزاق ئۆتمەيلا كىتاب بازىرىدا كۆرۈنمەي قالدى.

«قانغا بويالغان قۇملۇق» دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلگەن بەزى مەسىلىلەردىن ھەيران بولغان كىشىلەر ئەينەن ئەھۋالنى مېنىڭ دىن سورىغانمۇ بولدى. كىتابنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدىم. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەت چىلەر ئىشخانىسى چىقىرىدىغان «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر» ژۇرنىلىنىڭ 1997 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا چېن شىمىڭ ئەپەندىنىڭ «قانغا بويالغان قۇملۇق» سەرلەۋھىلىك كىتابنى تونۇشتۇرۇپ يازغان ماقالىسىنى كۆردۇم. بۇ ماقالە «جاڭ زىگېنىڭ ئابدۇكېرىم ئابباسوف توغرىسىدا يازغانلىرى» دېگەن ماۋزۇدا بېرىلگەن.

چېن شىمىڭ ئەپەندى: جاڭ زىگې ئەپەندىنىڭ «قانغا بويالغان قۇملۇق» دېگەن كىتابى 19 باب، 99 پاراگراف بولۇپ، خەت سانى 260 مىڭغا يېتىدۇ. ئۇنىڭدا «تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراش تارىخىي ماتېرىياللارغا سىڭدۈرۈلۈپ، ئوقۇرمەنلەرگە تا-

رىخىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى كۆرسىتىپ بېرىلگەن»، «كىتابتىكى تارىخىي ماتېرىياللار چىن، دەلىل ـ ئىسپاتلىق»، دەيدۇ.

19 بەتلىك بۇ ماقالىنىڭ پەقەت بىر قىسمىدىلا ئابباسوف- نىڭ 1944 ـ، 1945 ـ يىلى ئارىلىقىدىكى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىكى ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان. ئاپتور كىتابنىڭ ئۆزىگە ياققان ئابزاسلىرىنىلا كۆچۈرگەن ۋە ئۇنىڭغا ئاجايىپ ـ غارايىپ باھالارنى بەرگەن. بۇ ماقالە ئەملىيەتتە بولمىغان توقۇلمىلاردىن ئىبارەت. ماقالىدە قانداقتۇر بىر ك گ ب نىڭ ئارخىپخانىسى پەيدا بولىدۇ، بۇنىڭدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى قۇرۇش پىلانىنىڭ بارلىقى، شۇنداقلا خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ پروگراممىسى بارلىقى سۆزلىنىدۇ. مانا بۇ تۈپ مەسىلە خاتا بولغاچقا، مەسىلىنى راستقا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن توقۇلغان ھېكايىلەرمۇ توقۇلمىدىن باشقا نەرسە بولمايدۇ. ماقالىدە كۆرسىتىلگەن بىر نەچچە نۇقتا ئۇستىدە قارىشىمىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن.

بىرىنچى، ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىنكى ئەھۋالى (1944 ـ يىلى كۈزدە) ئۇستىدە توختالغاندا، مۇنداق دېيىلگەن: «ئاننا ئانىدىرىيىفنا كوتۇزوۋا (گېنېرالنىڭ قىزى) نىڭ ئالاقىلىشىشى بىلەن ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ ئارخىپخانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشىغا رۇخسەت قىلىندى... ئارخىپخانا ئىچىدىكى تۆت ئېغىز ئۆيدە پۈتۈنلەي شىنجاڭغا ئالاقىدار ماتېرىياللار بار ئىدى... تامغا ئىككى خەرىتە ئېسىلغان بولۇپ، بىرى قولدا سىزىلغانىدى... شىنجاڭمۇ بىر دۆلەت قاتاردا سىزىلغان... ئۇنىڭغا ئىككى قۇر خەت يېزىلغان، بىر قۇرى 〈شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى ـ ئاپتور)... ئارخىپنىڭ ئاخىرقى بىر قانچە بېتى 〈شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي پارتىيىسى〉 توغرىسىدىكى بەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭغا: 〈ئۇ، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، پارتىيىنىڭ مەسئۇلى ئۇيغۇر ئابدۇكېرىم ئابباـ

سوف» دەپ يېزىلغان. يەنە «ئاننا ئاندىرىيېفنا ئاببىاسوفقا ماتېرىيالدىكى ئىسمنى كۆرسىتىپ، سىز تېخى مەندىن يوشۇرۇپ يۈرۈپتىكەنسىز ـ دە! مەن سىزنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ چوڭ بالىسانى ئىكەنلىكىڭىزنى ئاللىبۇرۇن بىلەتتىم»، دەيدۇ.

بۇ بايان ئەمەلىيەت ئەمەس، بەلكى توقۇلما. بۇ بايانداً تۈپ مەسىلە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى «مۇستەقىللىق ئۇچۇن كۈرەش قىلدى» دېگەننى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇشتىن ئىبارەت. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشقانلىقىنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ. لېكىن سوۋېت ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش يولىدا ھەرىكەت قىلدى دېيىشكە ئاساس يوق. شۇنىڭدەك 1944 ـ يىلىدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش نىيىتىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىنقىلاب دېيىشكىمۇ ئاساس يوق. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوزغاشتىكى مەقسەت خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ گومىنداڭغا ۋە ئۇنىڭ ئارقا تىرىكى بولغان جاھانگىرلىككە زەربە بېرىشتىن ئىبارەت، دەپ قاراش لازىم. ئىنقىلابنىڭ مەقسىتى بىلەن ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسىنىڭ بىر بولغانلىقى مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ توغرىدا باشقا ماقالىمىدە توختالغانلىقىم ئۇچۇن بۇ يەردە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. شۇنداقلا تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىنى ئېيتماقچىمەن. بىرى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر تىلىدا مەخسۇس «شەرق ھەقىقىتى» (تاشكەنتتە)، «يېڭى ھايات» (ئالمۇتادا) ژۇرناللىرىنى ئېلان قىلىپ، «شىنجاڭدا شەرقىي تۈركىستان قۇرۇش ھەققىدە تەشۋىقات ئېلىپ بارغان» دېگەن قاراش. مەن بۇ ژۇرناللار شىنجاڭ خەلقىنى ئويغىتىشنى، ئازادلىق، ئەركىنلىك ئۇچۇن كۈرەش قىلىشقا دەۋەت قىلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان، دەپ قارايمەن. ئۇ ژۇرناللاردا «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن نام ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، سوۋېت تەرەپ ئۇنى پەقەت «جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ» دەپ قارىغان. ھىندىستان، پاكىستانلار 200 يىللىق مۇس-

تەملىكە دەۋرىدىمۇ «ھىندىستان»، «پاكىستان» دەپ ئاتىلىپ، 1947 ـ يىلىدىن كېيىن مۇستەقىل بولغاندىمۇ يەنىلا شۇ نامنى ئىشلەتكەن؛ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا چوڭ ھەربىي رايونى «تۈركىستان ھەربىي ئوكرۇگى» دەپ ئاتالغان؛ يەنە باشقا بىر قانچە يەر نامىرى «ستان» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ئاتالغان، بۈنىڭغا قاراپ شىنجاڭدىكى ياشلارمۇ سوۋېت تەرەپنىڭ «شەرقىي تۈركىستان»نىڭ، «جۇغراپىيىلىك نام» دەپ قارىشىغا ئىشەنگەن. شۇڭا ئۇ ژۇرناللاردىكى «شەرقىي تۈركىستان» ئاتالغۇسىغا قاراپلا «سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلماقچى ئىدى» دېيىشكە بولمايدۇ، دەپ قارايمەن.

ئىككىنچى، 1945 ـ يىلى ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرى (ستالىن، چېرچىل، روزۋېلت) نىڭ يالتا يىغىندا شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ بىر قىسمى بولىدىغانلىقى بېكىتىلگەندىن كېيىن، ستالىن ئامالسىزلىقتىن ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنى گومىنداڭ بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى، دەپ قاراش. بۇ نى خېلى كەڭ تارقالغان قاراش دېيىشكە بولىدۇ. يالتا يىغىندا ستالىننىڭ جۇڭگوغا مۇناسىۋەتلىك بەش مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئېنىق. ئۇنىڭدا تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىدىن باشقا شەرقىي شىمال تۆمۈر يولى، دالىيەن، لۈشۇن پورتلىرى ھەققىدە گەپ بولغان. ستالىننىڭ بۇ مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغاندا ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش نۇقتا قىلىدىغانلىقى چۈشىنىشلىك. ستالىن تاشقى موڭغۇلىيە مۇستەقىللىقى قاتارىدا شىنجاڭنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشتا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان.

ستالىننىڭ ئوتتۇرىغا قويغان بەش پىكرىنىڭ تۆتى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بىۋاستە مەنپەئەتلىك ئىدى، بولۇپمۇ ستالىن موڭغۇلىيىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇھىم مۇداپىئە قالقىنى دەپ ھېسابلايتتى. شىنجاڭ مۇستەقىللىقى سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا ـ

سىنىڭ مۇقىمسىزلىقىنى پەيدا قىلاتتى. ئۇچ ۋىلايەتتە قوزغىلاڭ باشلانغاندىمۇ «مۇستەقىللىق» شوئارى بولمىغان. پەقەت «گو - مىندالڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرايلى» دېگەن مەزمۇن - دىكى شوئارلار بولغان. 1944 - يىلى 12 - نويابىردا «شەرقىي تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» تەشكىل بولدى. بۇ ھۆكۈمەت - نى تەشكىللىگۈچىلەر سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى، قوللىغان دۆلەت سوۋېت ئىتتىپاقى ئىدى. بۇ ھۆكۈمەت بىر يىل «مۇستەقىللىق» شوئارى بىلەن ئىش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، تىنچلىق بېتىمى مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ شوئار ئەمەلدىن قالدى. سوۋېت تەرەپ شەرقىي تۈركىستانىنى يەر نامى دەپ قاراپ، «ۋاقىتلىق ھۆكۈ - مەت» قۇرۇش ئالدىدا «ئالتاي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» تەشكىللە - گەن، ئىلىدا «شەرقىي تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» قۇرۇل - غاندىن كېيىن ئالتاي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئەمەلدىن قالدۇر - غان. سوۋېت تەرەپ 1944 - يىلى شىنجاڭنى مۇستەقىل قىل - ماقچى ئەمەس، بۇنىڭدا ئىنقىلابنىڭ نەتىجىسىگە قاراش كېرەك. شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولۇشتىن بىر ئاي بۇرۇن بېيجىڭ بىلەن ئالاقە باغلىغان. ئۇچ ۋىلايەت خەلقى ئازادلىق ئارمىيە شىنجاڭغا كىرگەندە، ئەڭ ئالدى بىلەن «ياشىسۇن جۇڭگو كومپارتىيىسى!»، «ياشىسۇن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى!» دەپ شوئار توۋلاپ، ئۇلار - نى قارشى ئالغان.

ئاپتور يەنە سوۋېت تەرەپ «شىنجاڭدا شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى قۇرماقچى» دېگەننى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئارخىپخانىدا قانداقتۇر «شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي پارتىيىسى ئارخىپى» نى پەيدا قىلغان. ئابدۇكېرىم ئابباسوف سوۋېت ئىتتىپاقىغا 1944 - يىلى كۈزدە بارغان. ئەمما ئۇ پارتىيە 1946 - يىلى 5 - ئايدا غۇلجىدا تەشكىللەنگەن. 1948 - يىلى 8 - ئايدا پائالىيەت - نى توختاتقان. 1946 - يىلى تەشكىل بولغان خەلق ئىنقىلابى پارتىيىسىنىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ پروگراممىسى ئىككى يىل بۇرۇن، يەنى 1944 - يىلى قانداقلارچە سوۋېت ئىتتىپاقى ك گ ب سە -

نىڭ ئارخىپخانىسىدا پەيدا بولۇپ قالىدۇ؟ بۇ پارتىيە ئەسلىدە سوۋېت تەرەپ پىلانلاپ، 1946 ـ يىلىغا كەلگەندە ئابباسوفنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققانمۇ؟ ياق، قەتئىي ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى، 1946 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەتتە گومىنداڭغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىش يۈزىسىدىن خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى تەشكىل قىلىنغان. بۇ پارتىيە تەشكىل قىلىنغاندا، ئۇ لىدېكى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ ئابباسوفنى «ئۆز بېشىمچە خەلق بىلەن خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىنى تەشكىل قىلدى» دەپ، ئۇنىڭ «ئەدىپىنى» بەرمەكچى بولغانلىقى ھەممىگە ئايان. («مەن شاھىت بولغان بەزى ئىشلار» دېگەن ماقالەمدە خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى ھەققىدە توختالغانىدىم). «ك گ ب ئارخىپخانىسىدا خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ ئارخىپى دېگەن گەپلەر قۇرۇق گەپتىنلا ئىبارەت. ئىننانىڭ ئابباسوفقا «سىزنىڭ شەرقىي تۈركىستانىڭ چويبالسانى ئىكەنلىكىڭىزنى ئاللىبۇرۇنلا بىلەتتىم، دېگەنلىكى قۇرۇق گەپنى راسقا ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئاپتور قانداقتۇر ك گ ب نىڭ بىر ئارخىپ خانىسىنى ياساپ، قانداقتۇر بىر گېنېرالنىڭ قىزى ئارقىلىق ئابباسوفقا ئارخىپخانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرىدۇ. شىنجاڭ لىقلار ك گ ب نىڭ خىزمەت ئۇسۇلىدىن ئاز ـ تولا خەۋەردار. ئاننا ئاندرىيېفنا قانداق گېنېرالنىڭ قىزى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەگەر ئۇنىڭ ئارخىپخانىنىڭ خىزمەتچىسى بولمىسا ھەر گىزمۇ ئارخىپخانىغا كىرەلمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، چەت ئەللىك ئابدۇكېرىم ئابباسوفقا «ك گ ب نىڭ ئارخىپخانىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇردى» دېسە، تولىمۇ كۈلكىلىك بولىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلماقچى دەپ، خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇش پۈتۈنلەي بىمەنىلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئىككىنچى نۇقتا. ئاپتور ئابباسوف موسكۋاغا بارغاندا مولوتوف، مالىنكوفلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ستالىن قوبۇل قىلغان، دەپ

يازغان. بۇ يەردىمۇ بىرمۇنچە توقۇلمىلار بايان قىلىنغان. مەسىلەن، ئۇ رەھبەرلەر (ستالىننى دېمەكچى) ئاببىاسوفقا: «بىز قايتا ئويلانغاندىن كېيىن، سىلەرنى قەتئىي قوللاشنى قارار قىلدۇق. بىز قوشۇنىڭلارنى يېتەرلىك قورال ـ ياراغ بىلەن قوراللاندۇرىدىمىز... قوراللىق خادىملارنى تاللاپ سىزنىڭ قوماندانلىقىڭىزغا تاپشۇرىمىز...»، دەيدۇ. يەنە ئۇ رەھبەرلەر ئاببىاسوفتىن: «نېمە تەلىپىڭىز بار؟» دەپ سورايدۇ. ئاببىاسوف: «ستالىننى كۆرسەم دەيمەن»، دېگەندە، (زال قاراڭغۇراق بولغاچقا، ئاببىاسوف ئۆزى بىلەن سۆزلىشۇاتقان ستالىننى تونۇيالماي قالدى دېمەكچى.) ئاببىاسوفنىڭ تەلىپىنى ئاڭلاپ تۇرغان بىر نەچچە كىشى پىخىلدىشىپ كۈلۈشتى»، دەپ يازغان.

1935 ـ 1942 ـ يىللاردا كۆپلىگەن سوۋېتلىك خادىملارنىڭ جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى بىلەن بىللە شىنجاڭدا ئىشلەپ كەڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. ئۇ يىللاردا ئۈرۈمچى، ئىلى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن «خەلقئارا كىتابخانا» لار ئېچىلىپ، ماركسىزمغا دائىر نۇرغۇن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە كىتابلار ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر سېتىلغان. شۇنداقلا ماركس، ئېنگېلىس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ ۋە مولوتوف، ۋوروشىلوف، كوسىگىن، مىكويان قاتارلىق سوۋېت رەھبەرلىرىنىڭ رەسىملىرى سېتىلغان. شىنجاڭ زىيالىيلىرىغا ئۇلار بەكمۇ تونۇش ئىدى. ئابدۇكېرىم ئاببىاسوفنىڭ زال ھەرقانچە چوڭ بولسىمۇ ستالىننى تونۇيالماي قېلىشى مۇمكىنمۇ؟ ئۇ يەردە ستالىننىڭ: «بىز قايتا ئويلىشىپ سىلەرنى قەتئىي قوللاشنى قارار قىلدۇق» دېگەندەك گەپلەرنى ئېيتىشىنىڭ ھېچقانداق ئورنى يوق. چۈنكى، سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭدا ئىنقىلابنى قوللاشنى ئاللىقاچان قارار قىلىپ بولغان. ئاببىاسوف سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغان كۈنلەردە، شىنجاڭنىڭ بىرقانچە جايىدا گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكەت باشلانغان. ماقالىدە يېزىلىشىچە: ستالىن ئاببىاسوفنى قوبۇل قىلغاندىن

كېيىن، قايتىپ چىققاندا، مولوتوف ئابباسوفقا مۇنداق دەيدۇ: «هازىر بېجىرىدىغان كىچىك بىر ئىش بار. سىز بولشۇېكلار پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى ئەمەس. هازىر بۇ رەسمىيەتنى تاماملىشىڭىز كېرەك. سىز ئانكىت تولدۇرۇڭ. بىز ئىككىمىز (مالىنكوفنى كۆرسىتىپ) سىزگە تونۇشتۇرغۇچى بولىمىز»، دەيدۇ. ئابباسوف بولسا «مەن مۇنداق ئويلايمەن، بولشۇېكلار پارتىيىسى ئىنتايىن ئالىيجاناپ پارتىيە، ئۇنىڭ ئەزالىرى خۇددى ستالىن ئېيتقاندەك ئالاهىدە ماتېرىيالدىن ياسالغان، مەن ئۆزۈمنى دەڭسەپ باقسام، 〈ئالاهىدە ماتېرىيال〉 ئۆلچىمىگە تېخى توشمايدىكەنمەن...»، دەيدۇ. ئابباسوفنىڭ بولشۇېكلار پارتىيىسىگە كىرمىگەنلىكىدىن سوۋېت تەرەپ رەنجىيدۇ ـ دە، ئابباسوف ئۇلارنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالىدۇ. شۇ هامان سېمىيونوف دېگەن ئادەم ئابباسوفقا «سىز ئەمدى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ چويبالسانى بولالمايدىغان بولدىڭىز»، دەيدۇ (بۇ يەردە گېنېرالنىڭ قىزىنىڭ سۆزى يۇقىرى قاتلامنىڭمۇ سۆزى ئىدى دەپ كۆرسەتمەكچى بولغان). ئابباسوف بولشۇېكلار پارتىيىسىگە كىرمىگەنلىكى ئۈچۈن، «ئابباسوفقا ئاجرىتىپ بېرىلگەن مەخسۇس ئايروپىلانمۇ يوق بولدى... ئۇنىڭ تاشكەنتكە خەلق ئاۋىئاتسىيە ئايروپىلانى بىلەن بېرىشىغا توغرا كەلدى». تونۇشتۇرۇلغان بۇ ئىككىنچى نۇقتىغا ئالاهىدە جاۋاب بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق دەپ قارايمەن. يىغىپ ئېيتقاندا، ئاپتور شىنجاڭنىڭ ئەهۋالىنى بىلمىگەن. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەهۋالىنى ئازراقمۇ ئۆگەنمىگەن.

ئۇچىنچى، ماقالىدە ستالىن تەستىقلىغان قانداقتۇر يەتتە ماددىلىق «ئىنقىلابنىڭ پىلانى» هەققىدە توختىلىپ: «غۇلجا نا-هىيىسىنى قوزغىلاڭ كۆتۈرىدىغان جاي قىلىپ بېكىتىش. بۇنداق قىلغاندا، يېزىدىن ناهىيە بازىرىغا، ناهىيە بازىرىدىن ئىلىغا هۇ-جۇم قىلغىلى بولاتتى»، دېيىلگەن. ئەمەلىيەتتە، ئىنقىلاب غۇلجا ناهىيىسىدىن ئەمەس، نىلقا ناهىيىسىدىن باشلانغان. ئىلىدا «نا-هىيە بازىرى»، «ئىلى شەهىرى» دەيدىغان ئىككى شەهەر يوق. يە-

نە «3. قوزغىلاڭ باشلايدىغان ۋاقىت ئەڭ كېچىككەندە، 11 ـ ئاي-
نىڭ 4 ـ كۈنىدىن ئۆتۈپ كەتمەسلىك» دېيىلگەن. ئەمەلىيەتتە،
قوزغىلاڭ نىلقىدا 9 ـ ئايدا باشلانغان. 6 ـ نويابىر شەھەرگە
ھۇجۇم باشلانغانلىقى ئىنقىلابنىڭ باشلانغانلىقى بولمىسا كېـ-
رەك. (باشقا بىر نەچچە ماددىلار شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىـ-
تى مۇستەقىللىقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە
توختالمىدىم.)

پىلاننىڭ 6 ـ ماددىسىدا: «جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئىچكى
ئىشلار ۋە تەشۋىقات خىزمىتىنى ئابدۇكېرىم ئابباسوف باشقۇ-
رۇش»، دەپ يېزىلغان. ئاپتور ئابباسوفنىڭ ئۈچ ۋىلايەتتە ئېشـ-
لىگەن خىزمىتىنى ئاڭلىغان بولغاچقا، بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتـ-
كەن. بىراق، ئاپتور ئابباسوفنىڭ ھەربىي قىسىمدا سىياسىي بۆ-
لۈم مۇدىرى بولغانلىقىنى بىلمىگەچكە، بۇنى پىلان ماددىلىرى
ئىچىگە كىرگۈزمىگەن. ئۈچ ۋىلايەتتە «جامائەت خەۋپسىزلىكى»
ئورگىنى بولغان ئەمەس. «ئىچكى ئىشلار نازارىتى» بولغانلىقىـ-
نىمۇ ئاپتور بىلمەيدىكەن. بۇ جايدا يەنە يەتتە ماددىلىق پىلاندىن
باشقا «موسكۋانىڭ بىر نەچچە كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇش» ى
توغرىسىدا سۆزلىشىپ: «1. قوزغىلاڭچى قوشۇنغا 7000 كىشـ-
لىك قورال، كىيىم ـ كېچەك ۋە ماددىي ئەشيا بېرىش»، دېگەن
گەپ يېزىلغان. سوۋېت تەرەپ كىيىم ـ كېچەك بەرگەن ئەمەس.
قانچە تال قورال بەرگەنلىكىمۇ قاتتىق مەخپىي بولۇپ، بۇنى ئېـ-
لىخان تۆرە ھۆكۈمىتى ئەزالىرىمۇ بىلمىسە كېرەك. جاڭ زىگې
ئەپەندى ئۇنى قانداق بىلگەندۇ؟ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشتا يەنە «قىزىل
ئارمىيىنىڭ پولكوۋنىكى ئىسھاقبېكنى قوزغىلاڭنىڭ باش قو-
ماندانى قىلىپ ئەۋەتىش»، دېيىلگەن. قوزغىلاڭ باشلانغاندا، ئا-
لىكساندىروف (يەرلىك ئاق ئورۇس) باش قوماندان بولغان، بىر
نەچچە ھەپتىدىن كېيىن پالىنوف (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلـ-
گەن) باش قوماندان بولغان، تىنچلىق بېتىمى ئىمزالىنىش ئالـ-
دىدا، سوۋېتلىكلەر ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن، ئىسھاقبېك باش

قوماندان بولغان. ئسهاقبېك شىنجاڭنىڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىن بولۇپ، 30 ـ يىللاردا قەشقەردە ھەربىي خىزمەت ئىشلىگەن. ئۇنىڭ قىزىل ئارمىيىدە پولكوۋنىك بولغانلىقىنى جاڭ زەمىڭنىڭ يازغىنىدىن ئاڭلاۋاتىمىز. ستالىن تەستىقلىغان «يەتتە مادداىلىق پىلان» يېكى «موسكۋا ئورۇنلاشتۇرغان ئىش» راست بولغان بولسا، ئۇ چوقۇم ئىجرا قىلىناتتى. بىراق ئۇنداق «پىلان» نى ھېچكىم ئاڭلىمىغان ۋە ھېچكىممۇ ئىجرا قىلمىغان. شۇڭا ئۇ «پىلان» ۋە «ئورۇنلاشتۇرۇش» مەۋجۇت ئەمەس. ««پىلان» ۋە «ئورۇنلاشتۇرۇش» لار كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندىن كېيىن، ژۇرنالنىڭ 10 ـ بېتىدە، ماقالە ئاپتورى «بۇ قوزغىلاڭ پىلانى يېكىتېرىنا دەۋرىدىكى روسىيىنىڭ دۇنياغا زومىگەر بولۇشى... بىلەن تومۇرداش ئەمەسمۇ؟ شۇڭا «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نى كىشىلەرنىڭ چار پادىشاھنىڭ پۇشتى دەپ ئاتىغانلىقىنىمۇ يامان غەرەزلىك ئەيىبلەش دېگىلى بولمايدۇ»، دەپ يازغان. ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ ئۆز ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشتە باشقا بىر دۆلەتنىڭ ياردىمىنى قوبۇل قىلىشى ئادەتتىكى بىر ئىش. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىشى، تۈپتىن ئالغاندا، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىش ئىدى.

سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 1945 ـ يىلى شەرقىي شىمالغا كىرىپ ياپونىيە ئارمىيىسىنى تارمار قىلىشى «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە مۇھىم ئامىل» بولغان. شۇ مەزگىلدە يەنە سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىش پىلانى بولغان تەقدىردە، ئۇنى قانداقلارچە «چارروسىيىنىڭ دۇنياغا زومىگەر بولۇشى بىلەن تومۇرداش پىلان» دېيىشكە بولسۇن؟ شىنجاڭ خەلقى سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ ئازادلىقى ۋە باراۋەرلىكى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە ياردەم بەرگۈچى بىردىنبىر سوتسىيالىستىك دۆلەت دەپ قارىغان ھەم ئىشەنگەن. لېكىن سوۋېت

ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ دۆلەتچىلىك قىلىپ، ئۇچ ۋىلايەتتە «سىيا-سەت بەلگىلىگۈچى» بولۇۋېلىشى خاتا. ئۇچ ۋىلايەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زېمىنى ئەمەس، ياكى سوۋېت ئىتتىپاقى ھامىلىقەدىكى بىر دۆلەت ئەمەس، بەلكى مىللىي ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان جۇڭگونىڭ كىچىك بىر رايونىدىن ئىبارەت. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى ئالغان ئۇچ ۋىلايەت «چار پادىشاھنىڭ پۇشتى»غا ئوخشاپ قالغانكەن، ئۇنداقتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى ئالغان دۆلەت ۋە رايونلاردىكى ئازادلىققا ئېرىشكۈچىلەرمۇ چار پادىشاھنىڭ پۇشتىمۇ؟ ئاپتورلار ئەينى يىللاردا بىر تەرەپنىڭ تەشۋىقاتىنى كۆپلەپ ئاڭلىغان ۋە ئۇنىڭغا ئىشەنگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرىدىن تېخىچە قۇتۇلالمىغان بولسا كېرەك. شىنجاڭدا ئىبلىس شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھاكىمىيىتىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا يۆلەنمەي ساقلاپ تۇرالمايدىغانلىقىنى بىلىپ، ئۆزىنى نىقاپلاپ، سوتسىيالىزمچى قىلىپ كۆرسەتتى. شىنجاڭغا گومىنداڭنى كىرگۈزمىدى، گومىنداڭغا قارشى تۇردى. شىنجاڭغا نۇرغۇن كوممۇنىستلار كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. 1942 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شېڭ شىسەي «پۈرسەت كەلدى» دەپ بىلىپ، ئىلغار كۈچلەرنى، كوممۇنىستلارنى قولغا ئالدى ۋە قىردى. ئاخىر ئۆزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتتى. شېڭ شىسەي يەنە ھىيلىگەرلىك قىلىپ، «شىنجاڭنى چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىدىن ساقلاپ قالدىم» دېگەنده، جياڭ جېيشى شېڭ شىسەينى «ۋەتەنپەرۋەر»، دېدى. بۇنىڭ بىلەن جياڭ جېيشى ئۆزىنىڭ «ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى» نامايان قىلماقچى بولدى. ئۇچ ۋىلايەت خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن بىر سەپتە گومىنداڭغا قارشى جەڭ قىلغان، ئازادلىقنى، سوتسىيالىزمنى مەدھىيىلىگەن، ئۇنىڭ مۇستەقىل دۆلەت بولۇش دەيدىغان پىلانى بولغان ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ چېن ئەپەندى ئۇنى قاراپ تۇرۇپ «چار پادىشاھنىڭ پۇشتى»گە ئوخشاتقان. ماقالىنىڭ يەنە بىر نۇقتىسىدا ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىك بەنزىسى ئۇستىدە سۆزلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، دە-

ىنكوف ئابباسوففا شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى رەھبەرلىك بەنزىسىنىڭ ئىسمىلىكىنى كۆرسىتىپ، «ستالىن بۇ ئىسمىلىكىنى پرىنسىپ جەھەتتىن تەستىقلىدى... ئەمدى سىزنىڭ پىكرىڭىزنى ئالماقچىمىز...» دەپ، بەزى سوۋاللارنى سورايدۇ. شۇ جاڭنىڭ كىچىك بىر جايىدىكى تېخى قوزغالمىغان قوزغىلاڭغا كىرىمىل ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بەزىسىنى تەييارلاپ ئاۋارە بولغانمىدۇ؟ ئۇلارنىڭ سوربغان سوئالىلىرىغا يەنە نېمە دېيىش كېرەك؟ ئەگەر ئاپتورلار شىنجاڭدا چوڭ بولغان كىشىلەردىن بولسا، بۇ سوئاللارنى ئوتتۇرىغا قويمىغان بولاتتى. بۇ تولىمۇ ئاددىي ساۋات.

تۆتىنچى، ماقالىدە دىنىكوف ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىك بەنزە ئىسمىلىكىگە پىكىر سوربغاندا، ئابدۇكېرىم ئاباباسوف ئۇنى كۆرۈپ ئويلىنىپ قالدى: «مېنى كۆرۈپ باقسۇن دېگىنى ماڭا ئۆزىلىرى كۆرسەتكەن ئىككى خىل ئادەمنى پاش قىلغۇزۇش ئۈچۈن ئىكەن ـ دە، ئۇنداقتا مېنىڭ ھەرقانداق توغرا پىكرىمىمۇ بىھۇدە ئاۋارىچىلىق بولىدۇ. نېمە ئۈچۈن ئاۋۋال مەندىن پىكىر ئالمايدۇ؟ قارىغاندا، پۈتۈن قوزغىلاڭنىڭ تەشكىلاتچىسى مەن ئەمەس، باشقا ئادەم ئىكەن... مەن ئۇلاردىن يارەم تەلەپ قىلمايۋېتىپتىمەن، بەلكى ئۇلار مېنى ئورۇنلاشتۇرۇۋېتىپتۇ... بۇلار ئابدۇكېرىم ئاباسوفنىڭ غورۇرىغا بەكمۇ تەگدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى غەزەپ ئوتى قاپلىدى، ئۇ شىرەنى مۇشتلاپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكىلى تاسلا قالدى...» دەپ يېزىلغان. ئاپتور ئاباباسوفنى زادى قانداق ئورۇنغا قويماقچى؟ ئابدۇكېرىم ئاباباسوف جاڭ زىگې ئەپەندى ئېيتقانىدەك تەكەببۇرلاردىنمۇ، ھوقۇقپەرەسلەردىنمۇ ئەمەس. ئەگەر ئاباباسوف ھايات بولغان بولسا، ئۆزى توغرىلىق يېزىلغان بۇنداق كۇلكىلىك گەپلەرگە ھەقىقەتەن «غەزەپلىنىپ شىرەنى ئۇرۇپ»، ئورنىدىن تۇرۇپ، جاڭ زىگې ئەپەندىنى ئەيىبلىگەن بولاتتى.

ماقالىدە يەنە مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: «ئالدىنقى باسقۇچتا ئەسقاتقان ئادەملەر ئاخىرقى باسقۇچتا ئېھتىياجلىق بولۇۋېر-

مەيتتى؛ شۇنداقلا غەلىبىگە يېقىنلاشقانسېرى، قىيىن ئەھۋالدا قەھرىمان بولغانلارنىڭ يولى تاريىپ باراتتى ـ دە، غەلىبىدىن كېيىن چوڭ ئەمەلدار بولۇشى ناتايىن ئىدى.» «ئاخىردا كىشىلەرنىڭ ھۆكمى توغرا بولۇپ چىقتى...» ئېلىخان تۆرە، غەنى، پىلىنوف (توغرىسى پالىنوف ـ ئاپتوردىن) قاتارلىقلار بوران ـ چاپقۇن تىنچىشقا يۈزلەنگەندە غايىپ بولدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوف ـ سوفمۇ بىرىنچى قول بولالمىدى». بۇ ئادەملەرنى قانداقمۇ بىر قاتارغا قويغىلى بولسۇن؟ ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان، تەقدىردىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئادەملەر. بۇ يەردىمۇ كىتاب ئاپتورى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئادەتتىكى ئەھۋاللارنىمۇ بىلمەيدىكەن، دېگەن سۆزنى تەكرارلاشتىن باشقا ئامال يوق.

ماقالىنىڭ قالغان بىر نەچچە بېتىدە ئابدۇكېرىم ئابباسوف ـ نىڭ ياڭ فېڭيى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ياڭ فېڭيىنىڭ ئۆ ـ لۈڭبلىشى ياكى كىتاب ئاپتورىنىڭ ئابباسوف بىلەن بولغان مۇ ـ ناسىۋىتى يېزىلغان.

ئابدۇكېرىم ئابباسوف 1944 ـ يىلى 24 ياش بولۇپ، قىران يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ نىكاھ مەسىلىسىدە ھەر خىل كەچۈرمىش ـ لىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە پىكىر يۈرگۈزمەكچى ئەمەس ـ مەن. مەن بۇ يەردە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا مۇناسىۋەتلىك بىر نەچچە مەسىلىنىڭ توغرا يېزىلمىغانلىقىتىلا كۆرسىتىپ ئۆتـ ـ مەكچىمەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ماقالىدە (ژۇرنالنىڭ 13 ـ بېتىدە): «ياڭ فېڭيى ئىلى ئىنـ ـ قىلابىي ئارمىيىسىنىڭ خەنزۇ ئاھالىلەرنى قارىغۇلارچە قىرغىنـ ـ لىقىدىن خاپا ئىدى. ئۇ بۇ ئىشنى ئابدۇكېرىم ئابباسوف شەھەر ـ گە كىرگەندىن كېيىن تۇنجى قېتىم كۆرۈشكەندىلا غەزەپ بىلەن ئوتتۇرىغا قويغانىدى...»، دېيىلگەن. ئابدۇكېرىم ئابباسوف 1944 ـ يىلى 6 ـ نويابىر شەھەرگە كىرگەن. ھەرەمباغدىكى جەڭ 1945 ـ يىلى 12 ـ ئاي، 1946 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قاتتىق بولغان. شەھەر ـ دە ئۇرۇش بولماي تۇرۇپلا ياڭ فېڭيى قانداقسىگە «قارىغۇلارچە

قىرغىنچىلىققا» خاپا بولغاندۇ؟ نېمىگە غەزەپلىنىپ كەتكەندۇ؟ بۇنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ.

يەنە شۇ بەتتە ياڭ فېڭيى ئاببىاسوفقا «ئەسىرلەرگە كەڭچىلىك قىلمىز دېگەنىدۇق. ئۇلار تەسلىم بولۇۋىدى، قانداق بولىدى؟ ھەرەمبىاغدا تەسلىم بولغانلاردىن كىم تىرىك چىقتى؟» دەيدۇ، دېيىلگەن. «خەنزۇ ئاھالىلىرى قارىغۇلارچە قىرغىن قىلىنۇاتقان» شارائىتتا، ياڭ فېڭيى قانداقلارچە گومىنداڭ ئارمىيىسىنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش خىزمىتىنى ئىشلىگەندۇ؟ گومىنداڭ 1944 ـ يىلى 12 ـ نويابىردا شەھەردىن قېچىپ چىقىپ، ھەرەمبىاغ تەرەپتە مۇداپىئەلەنگەن. 1945 ـ يىلى 29 ـ يانۋار گومىنداڭ قىسمىلىرى قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ ئۆز قىسمىغا قوشۇلۇۋېلىش ئۈچۈن قارايلىغاچ مازار تەرەپكە يېتىپ بارغاندا، پارتىزانلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، ئەسىرگە ئېلىنغان. دېمەك، ھەرەمبىاغدا ھېچكىم تەسلىم بولغان ئەمەس. تەسلىم بولغانلارنىڭ بىرىنمۇ قويماي قىرىۋەتكەن ئىشمۇ بولغان ئەمەس. ئەكسىچە، ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ ئەسىر ئالغان ئىككى گېنېرال، بىر نەچچە يۈز ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئوفىتسېر بىلەن 5000 دىن ئارتۇق ئەسكەرنى تىنچلىق بېتىمى ئىمزالاغانىدا گومىنداڭ تەرەپكە تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكى ھەممىگە ئايان. بۇ يەردە ياڭ فېڭيىنىڭ يەنە ئاببىاسوفقا «مەن سىلەردىن بەكمۇ ئۈمىدسىزلەندىم. بۇنداق ئادەملەر بىلەن ھەمنەپەس بولۇش مەن ئۈچۈن نومۇس»، دەپ تاپانچا بىلەن ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلۈۋالغانلىقى يېزىلغان.

ياڭ فېڭيى ئاببىاسوفتىن ئۈمىدسىزلەنگەنمۇ؟ ئاببىاسوفنىڭ ئادەملىرى بىلەن ھەمنەپەس بولۇشنى نومۇس ھېسابلاپ ئۆلۈۋالغانمۇ؟ ئاببىاسوف بىلەن ياڭ فېڭيى يېقىن دوستلار، ئىككىلىسى كوممۇنىستىك ئاڭغا ئىگە بولغان ياشلار، ئىنقىلابنى قىزغىن قوللىغۇچىلار ئىدى، شۇنداقلا ئابدۇكېرىم ئاببىاسوف ياڭ فېڭيىنىڭ سۆيگىنى ئىدى. ئاپتور يەنە «ئۇ ھەقىقەتەن قەيسەر خەنزۇ

قىز ئىدى، بۇ يات ئەلدىن كەلگەن ئاتالمىش «ئىلى ئىنقىلابىي ئارمىيىسى» نىڭ شەھەرگە كىرىش مۇراسىمى ۋە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمىنى غالجىرانە زور قىزغىنچىلىق ئارقىلىق تەبرىكلىگەن جىنايى قىلمىشقا ئىخرقى قېتىم قارشىلىق كۆرسىتىش ئىدى»، دەپ يازىدۇ. نېمە دېگەن «دەبدەبىلىك» سۆزلەر بۇ!

ئەينى يىللاردا ياڭ فېڭيىدەك ئىلغار ياشلار شىنجاڭدا ئاز ئەمەس ئىدى. ياڭ فېڭيى مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالسا، ئاپتور ياڭ فېڭيىنى قانداق ئورۇنغا قويغان بولىدۇ؟ ئېنىقكى، ياڭ فېڭيىغا بېرىلگەن باھا بىلەن ياڭ فېڭيىنىڭ ھەرىكىتى ماس كەلمەيدۇ.

ياڭ فېڭيى نېمە ئۈچۈن ئۆلۈۋالدى؟ ئاپتور ئەھۋالنى ئېنىقلاپ كۆرگەنمۇ؟ ژۇرنالنىڭ 15 - بېتىدە يېزىلىشچە، ۋېي جيا ئىسىملىك بىر خەنزۇ قىزنىڭ تۇغۇلغان كۈن زىياپىتىگە جاڭ زىگې ئەپەندىمۇ قاتناشقانمىش، ئۇ قىز رۇمكا كۆتۈرۈپ تۇرۇپ: «بىز ھەرەمباغقا قامىلىپ قالغاندا، قورالنى تاشلاپ تەسلىم بولغان تۇركۈم - تۇركۈم گومىنداڭ ئوفىتسېرلىرى، ئەسكەرلىرىنى غەنى باتۇرنىڭ پىلىموت بىلەن ئېتىشقا بۇيرۇق قىلغانلىقىنى كۆردۈم. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىز پۇقرالارنى بىر يەرگە يىغىپ ئاتماقچى بولدى. شۇ چاغدا ئابدۇكېرىم ئابباسوف كېلىپ قېلىپ، ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان»، لىقىنى سۆزلەيدۇ.

ھەرەمباغدا ھېچكىم تەسلىم بولغان ئەمەس، ھېچكىم قىرىلغانمۇ ئەمەس. ۋېي جيا بىلەن ياڭ فېڭيىلارنىڭ سۆزلىرى بىر - بىرىگە زىت. ئاپتور بۇنىمۇ سەزمىگەن. ئىككىسىنىڭ سۆزىدىن قايسىنىڭ راست؟

چېن شىمىڭ ماقالىسىنىڭ بېشىدا (ژۇرنالنىڭ 3 - بېتىدە): ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى «زوراۋان ھاكىمىيەتكە، زۇلۇمغا قارشى سىنىپىي كۈرەشتىن باشلىنىپ، پەيدىنپەي كەڭ كۆلەم-

لىك مىللىي قىرغىنچىلىققا يۈزلەنگەن تراگېدىيە»، دەيدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شۇنداق بولسا، قانداقلارچە جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولالايدۇ؟ بەزى ئىغۋاگەرلەر «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى خەنزۇلارغا قارشى ئىنقىلاب»، دېگەنىدى. بەزىلەر: «ئۇچ ۋىلايەت خەنزۇلارنى قىرىپ تۈگەتكەن» دېگەنىدى. چېن شىمىڭ ئەنە شۇ گەپلەرنى يېڭىچە جۈملىلەر بىلەن تەكرارلىغان. ئاپتونوم رايونىمىز ستاتىستىكىسىدا ئېنىقلىنىشىچە، 1949 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە 35 مىڭ خەنزۇ پۇقرا ياشىغان. ئۇرۇش بولغانمىكەن، ئادەم ئۆلۈش بولىدۇ. دۇنيادا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلاردا ئۆلگەنلەرنىڭ تەخمىنەن يېرىمى پۇقرالار دېيىشكە بولىدۇ. جەڭدە ئادەم ئۆلگەندىن باشقا ئالدىنقى سەپ ئەتراپىدا، ئارقا سەپتە پۇقرالار ئۆلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يامان ئادەملەرنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى، ئۆچمەنلىك قىلىشى بىلەنمۇ ئادەم ئۆلۈتۇرۇشلەر بولىدۇ. بۇلاردىن باشقا خاتا بۇيرۇق ياكى خاتا سىياسەت تەسىرى بىلەنمۇ ئادەم ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇگۈنكى كۈندىمۇ دۇنيادا ئىرقىي، دىنىي زىددىيەتلەر بىلەن بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرىدىغان، قىرىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلمەكتە.

ئۇچ ۋىلايەتتە خەنزۇلارنى ئۆلتۈرۈش خاتالىقى ئۆتكەن. خاتالىقنىڭ قانداق دائىرىدە ۋە قانچىلىك دەرىجىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر خەنزۇ پۇقرالارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى توغرا ئەمەس. ئەينى يىللاردا ئۇچ ۋىلايەتتە خەنزۇلارنى بۇلىغان، ئۆلتۈرگەن يامان ئادەملەرگە چارە كۆرۈلگەن، بىر قىسمىغا قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. ئۇچ ۋىلايەتتىكى مىللىي مەسىلە ھەققىدە بۇ رۇن بەزى ماقالىلىرىمىدە پىكىرلىرىمنى ئېيتىپ ئۆتكەنلىكىم ئۈچۈن، بۇ يەردە ئۇنى تەكرارلىمايمەن. دېمەكچىمەنكى، مەسىلىنىڭ بىر تەرەپلىمە قويۇلمىغىنى ياخشى، بىر تەرەپلىمە قويۇلسا، مەسىلە ھەل بولمايدۇ، ئەكسىچە مۇرەككەپلىشىپ كېتىدۇ.

ژۇرنالنىڭ 17 ـ بېتىدە ئابباسوف بىلەن جاڭ زىگېنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە سۆز بولۇپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «1946 ـ يىل

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تاڭ سەھەر 5 دىن 20 مىنۇت ئۆتكەندە، جاڭ زىگې گېزىتىنىڭ ئاخىرقى نۇسخىسىنى كۆرۈپ بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئابدۇكېرىم ئاببباسوف جاڭ زىگېنىڭ ياتقىغا ئۇچقاندەك كىرىپ كەلدى. ئۇ ئۆزىنى تەستە تۇتۇۋېلىپ تۇرۇپ: «ۋېن پېيىرەن قولغا ئېلىنىپتۇ»، دېدى... يېرىم سائەت ئۆتمەيلا ئابدۇكېرىم ئاببباسوفنىڭ يېڭى بىناغا بېرىپ، جاڭ جىجۇڭ بىلەن جېدەللەشىپ كېتىشىنى كىم بىلسۇن!». بۇ ئابزاسقا قارىتا پىكرىم:

1) ئابدۇكېرىم ئاببباسوف جاڭ زىگې ئەپەندى بىلەن 1946 ـ يىلىدىن بۇرۇن تونۇشامتى؟ جاڭ زىگې ئەپەندى شىنجاڭغا كەلگەن ۋاقىتلاردا ئۇرۇمچى بىلەن ئىلى ئوتتۇرىسىدا قاتناش يوق ئىدى. ئۇ چاغدا ئاببباسوف ئىلىدا ئىدى. دېمەك، 1944 ـ 1946 ـ يىللىرى ئۇرۇش يىللىرى بولۇپ، ئۇرۇمچى ـ ئىلى ئوتتۇرىسىدا قاتناش يوق ئىدى. ئاببباسوفنىڭ تونۇمىغان، بىلمىگەن ئادەمنىڭ قېشىغا، بولۇپمۇ گومىنداڭ گېزىتخانىسىنىڭ باش تەھرىر ئىشخانىسىغا سىياسىي مەسىلىنى خەۋەر قىلىپ كىرىشى مۇمكىنمۇ؟ ياكى بولمىسا جاڭ زىگې ئالاھىدە ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ ئاببباسوف بىلەن مەخپىي ئالاقىسى بولغىيمىدى؟

2) ئۇچ ۋىلايەت بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بېتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئەخمەتجان قاسىمى، ئاببباسوف قاتارلىق ئون نەچچە مەسئۇل خادىم 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىنغانلىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ئېچىلغان ئاممىۋى چوڭ يىغىنغا قاتناشقان. ئاببباسوفنىڭ ئۇرۇمچىگە كېلىپ، تېخى ئۇرۇمچى كوچىلىرىغا چىقماي تۇرۇپ، تونۇشمىغان بىر كىشىنى ـــ ئۆلكە گېزىتىنىڭ باش تەھرىرى جاڭ زىگېنى ئىزدەپ، ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىشى مۇمكىنمۇ؟

3) ئاببباسوف قاتارلىق ئون نەچچە كىشى ئىلىدىن ئۇرۇمچىگە ئايروپىلان بىلەن كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن يولنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ ماشىنا قاتنىشى باشلانغان. بىرىنچى تۇر ـ

كۆمده ئۇرۇمچىگه كەلگەنلەر ئىچىده ۋېن پېيىرەن يوق ئىدى. ئۇ قانداق قىلىپ 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئۇرۇمچىده گومىنداڭ تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ؟ ۋېن پېيىرەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قوللىغۇچىلىرىدىن ئىدى، شۇڭا ئۇ ئۇنداق تېزلا ئۇرۇمچىگه كېلەلمەيتتى.

4) ئاببباسوف ئۇرۇمچىگه كەلگەندىن كېيىن، جاڭ جىجۇڭ ئەپەندىنى رەسمىي سورۇنلاردا تېخى بىر ـ ئىككى قېتىملا كۆرگەن، شۇنداق ئەھۋالدا ئۇ: چوڭ بىر مەسىلىنى كۆتۈرۈپ بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن قانداقمۇ جېدەللىشىپ كەتسۇن؟ جاڭ زىگې ئەپەندى باشقىلارنى ئۆزىنىڭ توقۇلمىلىرىغا ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئاببباسوفنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆيىگه بارغان ۋاقتىنى سائەت ـ مىنۇتلىرىغىچه كۆرسىتىپ ئاۋارە بولغان. ھەتتا 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، يەنى بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل بولغان چوڭ يىغىن ئېچىلىدىغان كۈنى ئاببباسوف قانداق قىلىپ جاڭ زىگىنىڭ ئۆيىگه بارالىسۇن؟

چېن شىمىڭ «قانغا بويالغان قۇمۇق» دېگەن كىتابنى «تاريخىي خاتىرە تېپىدىكى ئەدەبىي ئەسەر»، دەيدۇ. قانداق ئەسەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تارىخنى يازغانكەن، تارىخىي ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشى كېرەك. بولمىسا «ئەپسانە» گە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەسۋىر بولىدۇ. لېكىن تەسۋىرمۇ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشى، ئىلمىي بولۇشى لازىم. بىر تال تېرىقنى قوناقتەك، ئېشىپ كەتسە قاقتەك قىلىپ تەسۋىرلەش مۇمكىن دەپ قارىغاندىمۇ، بىر تال تېرىقنى تاۋۇزدەك قىلىپ كۆرسەتسە، ئۇ ئەپسانە بولۇپ قالىدۇ ـ دە، كىشىلەر ئۇنىڭغا ئىشەنمەيدۇ. تارىخىي شەخسلەرنى يېزىشتا، بولۇپمۇ قەھرىمانلارنى يېزىشتا ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىش پرىنسىپىدا يەنىمۇ چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا ئەكس تەسىر بېرىپ قويىدۇ.

چېن شىمىڭ تونۇشتۇرغان «قانغا بويالغان قۇمۇق» نامىلىق كىتابنىڭ مۇھىم بىر نەچچە نۇقتىلىرىنىڭ ئەمەلىيەت بولماي،

پۈتۈنلەي توقۇلمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئۆزۈم كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىم ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. چىن شىمىلىك ئەپەندى يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، «قانغا بويالغان قۇملۇق»نى «ئەمەلىيەتنى يازغان... چىنلىقنى يازغان، ياسالمىلىق يوق...» دېيىش ئارقىلىق جالاڭ زىگپ ئەپەندىنى «ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىچكى سىرلىرىنى ئاچقۇچى»، دەپ كۆچىگەن. ئۇ ژۇرنالنىڭ 3 ـ بېتىدە: «شىنجاڭدا نۇرغۇن يىل ئىشلىگەن، شىنجاڭ گېزىتى، ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان ۋە شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىدىمۇ ۋەزىپە ئۆتىگەن جالاڭ زىگپ 80 ياشتىن ئاشقان چېغىدا بۇ چەكلەنگەن رايونغا (ئۇچ ۋىلايەتنى دېمەكچى) دادىل بۆسۈپ كىرىپ، «قانغا بويالغان قۇملۇق» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقىپ، مۇرەككەپ ئىلى بورانلىرىنىڭ سىرلىق چۈمپەردىسىنى ئېچىۋەتتى»، دەيدۇ. يەنە بىر بېتىدە جالاڭ زىگپ ئەپەندى «ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ ھاياتىغا دائىر بىر قىسىم قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن، شۇڭا ئۇ ئۇچ ۋىلايەتنى يەت ئىنقىلابىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى ئىچكى ئەھۋالنى ئېچىپ بەردى... سۆزلەشكە بولمايدىغان سىرلارنى خەلقى ـ ئالەمگە ئاشكارىلىدى»، دەيدۇ. چىن شىمىلىك ئەپەندىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ھەققىدە يېزىلغان مەسىلىلەرگە ئاھا بېرىش ئۇچۇن، ئۇچ ۋىلايەتنى كۆرمەي، بىلمەي تۇرۇپ، كىتابتىكى سۆز، بايانلار ئۆزىنىڭ قارىشىغا ئوخشىغانلىقى ئۇچۇنلا «ھەممىسى راست»، «ھەممىسى ئەمەلىيەت» دەپ ماختىغانلىقى ئېنىق تۇرۇپتۇ. ئاپتور ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ ھاياتىغا دائىر قانداق قىممەتلىك ماتېرىياللارغا ئىگە بولغاندۇ؟ بۇ ماتېرىياللار بىلەن كىم تەمىنلىگەندۇ؟ ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ سەپداشلىرى، دوستلىرى بىلمەيدىغان قانداق «سىرلار» باردۇ؟

يەنە ماقالە ئاپتورىنىڭ «... كىتابنى يېزىپ چىقىپ، مۇرەككەپ ئىلى رايونىنىڭ سىرلىق چۈمپەردىسىنى ئېچىۋەتتى» دېيىشى، مېنىڭچە، ئۇنىڭ «خەنزۇلارنى قىرىۋەتتى. ش ت ھۆكۈمىـ

تى قۇردى... سوۋېت قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ياردەم بېرىشىگە ئېرىشتى»، قاتارلىقلارنى ئۇچ ۋىلايەتتىكى «سىرلار» دەپ تونۇ- غانلىقىدىن بولسا كېرەك. بىراق، بۇ مەسىلىلەرنى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ ھېچقانداق سىر ھېسابلىمىغان، ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى- مۇ بۇلارنى يوشۇرغان ئەمەس. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ يالغان، تۆھمەت ياكى مۇبالىغىلەرنى رەت قىلىپ كەلدى.

چېن شىمىڭ ئەپەندىنىڭ جاڭ زىگې ئەپەندىنىڭ بۇ كىتابى- نى شۇنچە كۆككە كۆتۈرۈپ تونۇشتۇرغانلىقىغا ھەيرانمەن. بەل- كىم ئۇلار ئەينى يىللاردىكى سەپداشلار ياكى زامانداشلار بولۇشى مۇمكىن. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا «جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى»، دەپ باھا بەرگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. شۇنىڭدىن كې- يىن ۋاڭ ئېنماۋ، ۋاڭ لېچۈەن شۇجىلار ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ياكى ئۇنىڭ قۇربان بولغان رەھبەرلىرىنى خاتىرىلەش يىغىنىدا سۆز قىلغاندا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماۋ زېدۇڭ بەرگەن باھا ئاساسىدا يۇقىرى باھا بېرىپ كەلدى. لېكىن، بەزى كىشىلەر ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، ھە دېسىلا ئۇنىڭ خاتالىقلىرىنى مۇبالىغە قىلىپ سۆزلەشكە ئامراق. ھەتتا بۇنداق قىلىشنى «ئەملىيەتنى سۆزلىگەنلىك» بولىدۇ، دېسە كېرەك. بە- زىلەر بولسا كوچا پاراڭلىرىنى يىغىۋېلىپ، «ھەقىقەتنى سۆزلە- دىم»، «ئېچكى سىرنى بىلدىم»، دەيدۇ. جاڭ زىگې ئەپەندى بىلەن چېن شىمىڭ ئەپەندى ئەنە شۇنداق ئادەملەرنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولسا كېرەك. ئەينى يىللاردىكى ئۇچ ۋىلايەت ۋەزىيىتىنى بىلە- دىغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقانلار «قانغا بويالغان قۇم- لۇق» تىكى مەن كۆرسەتكەن نۇقتىلارنى رەت قىلماي تۇرالمايدۇ. ئەينى يىللاردا ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ سەپداشلىرى، خىز- مەتداشلىرىدىن بولغان خەنزۇ زىيالىيلاردىن لى تەييۇ (ئىجتىما- ئىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە)، چېن شىخۇا (ئاپتونوم رايونلۇق

سىياسىي كېڭەشتە)، فېي رۇي (ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىدە) قاتارلىق كىشىلەر ھازىرمۇ ھايات، ئۇلار ئاببباسوفنىڭ پائالىيەت-لىرىدىن خەۋەردار، ھەتتا بەزىلىرى ئۇچ ۋىلايەتكە بارغان ۋە ئۇ يەردە خىزمەت قىلغان، كېيىنكى يىللاردا مەسئۇل خىزمەت ئۆ-تەپ، دەم ئېلىشقا چىققان. ئاپتورنىڭ شۇ كىتابى ھەققىدە شۇ كىشىلەردىن پىكىر ئېلىش تەكلىپىنى بېرىمەن. ئۇلار «كىتاب» قا قوشۇلماسلىقى مۇمكىن. ئاڭلىشىمچە، ئۇ زىيالىيلاردىن ھې-لىقى كىتابنى ئوقۇغانلار ھەيران بولغان. ئۇلاردىن بىرىنىڭ كى-تابتىكى يالغان گەپلەرنى كۆرۈپ قاتتىق رەنجىگەنلىكىنىمۇ ئاڭ-لىدىم.

چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسى زادى نەدە؟

«چىڭگىزخان ــ جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى يايلاق كۆچمەنلىرى مەدەنىيىتى كۆرگەزمىسى» يېقىندا بېيجىڭدىكى ئەسىر ستانىدا ئېچىلدى. بۇ قېتىمقى كۆرگەزمە گەرچە «چىڭگىزخان» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن كۆرگەزمە قىلىنغان 300 يادىكارلىق ئىچىدە ئىككىسىلا چىڭگىزخان بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئۇنىڭ بىرى، چىڭگىزخاننىڭ يارلىقى، يەنە بىرى، چىڭگىزخاننىڭ 3 ــ قىزىنىڭ مىس مۆھۈرى، خالاس.

ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، بۇنداق ھالەتنى پەيدا قىلغان سەۋەب ناھايىتى جىق ئىكەن، بىراق ئەڭ مۇھىمى چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ ئورنىنىڭ تاكى بۈگۈنگىچە نامەلۇم بولۇپ تۇرۇشى ئىكەن. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىمقى كۆرگەزمە سىرلىق چىڭگىزخان قەبرىسىنى يەنە بىر قېتىم كۆپ-چىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغان تېمىغا ئايلاندۇردى.

قەبرە ئورنى توغرىسىدىكى تۆت خىل پىكىر

ئىچكى موڭغۇل مۇزەيىنىڭ باشلىقى شاۋچىڭلۇڭنىڭ تۇنۇشتۇرۇشىچە، چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ ئېنىق ئورنى مەسىلىسى مەملىكىتىمىزدىكى ئارخېئولوگلارلا كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە بولۇپ قالماستىن، جۇڭگو پۈقرالىرىمۇ ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە ئىكەن. ھازىر تاڭ، سۇڭ، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىسى تېپىلدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئېچىلدى، پەقەت يۈەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىسىلا تېپىلمىدى. چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ تېپىلمىغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ كۆرگەزمىدە ھەقىقىي مەنادىكى «چىڭگىزخان مەدەنىيەت يادىكارلىقى» تولىمۇ كەم بولۇپ قالغان.

كۆپ يىللاردىن بۇيان چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ كونكرېت

ئورنى توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىدىكىلەردە مۇنداق تۆت خىل پىكىر تۇغۇلدى: بىرىنچى خىل پىكىردىكىلەر چىڭگىزخانىنىڭ قەبرىسى موڭغۇلىيەدىكى خىنتىيىن تېغىنىڭ جەنۇبىدا دەپ قارايدۇ؛ ئىككىنچى خىل پىكىردىكىلەر ئوردوس يايلىقىدا دەپ قارايدۇ؛ ئۈچىنچى خىل پىكىردىكىلەر چيەنلىشەن تېغىدا دېسە، تۆتىنچى خىل پىكىردىكىلەر ئالتاي تېغىدا دەيدۇ. قەبرە ئورنى تېپىلماسلىقىدىكى ئاساسلىق سەۋەب يۇەن سۇلالىسى ئورىدىسىكىلەرنىڭ مەخپىي دەپنە قىلىش تۈزۈمىنى قوللانغانلىقىدا، يەنى پادىشاھلار قەبرىسىگە بەلگە قويۇلمايدىغانلىقى، ئېتىلان قىلىنمايدىغانلىقى ۋە خاتىرە يېزىپ قالدۇرۇلمايدىغانلىقىدا.

مۇزېي باشلىقى شاۋ چىڭلۇڭ كۆپ يىللاردىن بۇيان ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ھۆججەتلەر ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، چىڭگىزخانىنىڭ قەبرىسى ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ خىنتىيىن تېغىدىكى مەلۇم يانتۇلۇقنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە، لېكىن كونكرېت ئورنى توغرىسىدا تېخى ھۆكۈم قىلماق تەس، دەپ قارايدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: خىنتىيىن تېغىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، كەڭلىكى 200 ــ 300 كىلومېتىر كېلىدۇ، 1000 كىلومېتىردىن كۆپرەك ئۇزۇنلۇققا سوزۇلغان. ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە چىڭگىزخان ھايات چېغىدا بىر كۈنى خىنتىيىن تېغىدىكى بىر تۇپ قارىياغاچ تۈۋىدە ئۇزاق خىيال سۈرۈپ ئولتۇرىدۇ، كېيىن بىردىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ، قول ئاستىدىكىلەرگە: «مەن ئۆلگەندىن كېيىن مېنى مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىڭلار»، دەيدۇ.

مەخپىي دەپنە قىلىنغان، كۆرۈنمىگەن ئاتقا چەيلىتىلگەن

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۆتكەن ئەدەبىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ: «چىڭگىزخان شۇ يىللىرى نېگىشيادا كېسەل بىلەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىتى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى خىنتىيىن تېغىنىڭ تۆۋىنىدىكى بىر يەرگە ئېلىپ كېلىنىپ، چوڭقۇر دەپنە قىلىنغان. جەسىتى بىر پۈتەك تاۋۇتقا سېلىنغان.

پۈتەك تاۋۇت دېگىنى چوڭ ياغاچنىڭ بىر بېشىنى كېسىپ، ئىچى ئويۇلۇپ تەييارلانغان تاۋۇت. پۈتەك تاۋۇت قويۇلغاندىن كېيىن توپا بىلەن تىندۇرۇلىدۇ ۋە ئۈستى ئاتقا چەيلىتىلىدۇ. باشقىلار- نىڭ بۇ يەرنىڭ كولانغانلىقىنى سېزىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، تۇ- مەنلىگەن ئاتقا چەيلىتىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ چۆرىسىگە چېدىر تىكىپ قورشىلىدۇ. كېيىن شۇ يەرگە ئوت ـ چۆپ ئۇنۇپ ئەترا- پىدىكى يەرلەر بىلەن پەرقى قالمىغاندىن كېيىنلا چېدىر ئېلىپ كېتىلىدۇ، بۇ ھالەتتىكى قەبرىنىڭ ئورنى ئاشكارىلانمايدۇ.

يېزىلمىلارغا قارىغاندا، بىر يۇرۇش دەپنە ئىشلىرى تۈگە- گەندىن كېيىن، موڭغۇللار دەپنە قىلىنغان جايدا بىر بوتىلاقنى بوغۇزلايدۇ، بۇ ۋاقىتتا بۇ بوتىلاق بىلەن بىللە كەلگەن ئانا تۆگە بۇنى كۆرۈپ ئازابلىق بوزلايدۇ ۋە بۇ يەرنى ئېسىدە چىڭ ساقلاي- دۇ، 2 ـ يىلى نەزىر قىلغاندا ئانا تۆگىنى يېتىلەپ شۇ ئەتراپقا ئېلىپ كەلگەندە ئۇ يىراقتىن قايغۇلۇق بوزلىغىنىچە ھېچنېمىگە قارىماي ئۇچقاندەك چېپىپ بوتىلاق بوغۇزلانغان جايغا كېلىپ توختايدۇ، نەزىر قىلىدىغانلار شۇنداق قىلىپ دەپنە قىلىنغان ئورۇننى تاپالايدۇ.

يۇەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسى شۇنداق دەپنە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن تا بۈگۈنگىچە ئۇلاردىن بىرەرسىنىڭ قەبـ- رىسى تېپىلمىدى. بۇ قېتىمقى كۆرگەزمىدە بىر پۈتەك تاۋۇت كۆرگەزمە قىلىندى، ئۇ جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى تۇنجى قېتىم ئاچقان يۇەن سۇلالىسى زامانىدىكى موڭغۇللارنىڭ تاۋۇت مەخپى- يەتلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئارخېئولوگلارنىڭ قېزىشىدىن ھېچنىمە ھاسىل بولمىدى

چىڭگىزخان قەبرىسىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خەلقئارا ئارخېئولوگىيە ساھەسىنى قىزىقتۇرىدىغان تېمىغا ئايلاندى. لېكىن چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىنى تېپىش ھەرگىزمۇ ئاددىي ئىش ئەمەس، ئۇنى تېپىش ئۈچۈن كېتىدىغان مەبلەغ ۋە ئادەم كۈچىنى مۆلچەرلەش تەس.

شاۋ چىڭلۇڭنىڭ ئاشكارىلىشىچە، بۇنىڭدىن يەتتە يىل ئىلگىرى ياپونىيىلىكلەر چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىنى تېپىش ئۈچۈن كاتتا ئارخېئولوگىيىلىك پىلاننى يولغا قويغان، نەتىجىدە 1 مىليارد 200 مىليون يىن خەجلەپ خىنتىيىن تېغى ئۆپچۆرىسىدە 200 ــ 300 قەدىمىي قەبرىنى كولاپمۇ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىگەن. 2002 ـ، 2003 ـ يىللىرى ئامېرىكىلىقلارمۇ چىڭگىزخان قەبرىسى ئۈستىدە كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، سىرتى تاش تام بىلەن قورشالغان بىر قەبرىنى تاپقان، ئەمەلىيەتتە ئۇ بىر ھوۋۇن قەبرىسى بولۇپ چىققان.

ھەرقايسى دۆلەت ئارخېئولوگلىرىنىڭ چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىنى ئىزدەش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئۈستۈنلۈكى بار. مۇڭغۇلىيىنىڭ ئۈستۈنلۈكى جۇغراپىيەۋى جايلىشىش جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك، يەنى خىنتىيىن تېغى ئۆزىنىڭ تەۋەسىدە. جۇڭگونىڭ ئۈستۈنلۈكى تارىخىي ماتېرىيال جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك بولۇپ، مەيلى مۇڭغۇلچە ماتېرىيال بولسۇن، ۋە ياكى خەنزۇچە ماتېرىيال بولسۇن، ئۇلار ناھايىتى تەپسىلىي ھەم تولۇق. پايونىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئۈستۈنلۈكى مەبلىغىنىڭ كەڭ ـ كۆشادە بولۇشىدا. شاۋ چىڭلۇڭ يەنە بۇ يىل 7 ـ ئايدا دۆلەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى پىكىر ئالماشتۇرۇش ئۆمىكى مۇڭغۇلىيەگە بارغاندا، چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىنى ئىزدەپ تېپىش ئىككى تەرەپنىڭ مۇھاكىمە تېمىلىرىنىڭ بىرى بولغانلىقىدىن ئۇچۇر بەردى.

ئىمپېرىيە بوۋىسىنىڭ قەبرىسىدە نېمىلەر بارىدۇ؟

تارىختىكى ھەممىدىن چوڭ ئىمپېرىيە ــ يۈەن ئىمپېرىيىسىنىڭ بوۋىسى ھېسابلىنىدىغان چىڭگىزخاننىڭ قەبرىسىگە زادى نېمىلەر كۆمۈلگەندۇ؟

ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردا ېيزىلىشىچە، ــ دەيدۇ شاۋ چىڭلۇڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ، ــ چىڭگىزخاننىڭ ھاياتى ھەربىي يۈرۈش ئىچىدە ئۆتكەن ھايات، 500 دىن ئارتۇق خوتۇنى بولغان

تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ ھاياتىنى ھەشەمەت ئىچىدە ئۆتكەن دېگىلى بولمايدۇ. موڭغۇللارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە ئۆلگەندىن كېيىن بىللە كۆمۈلىدىغىنى ھايات چېغىدا دائىم ئىشلىتىلىدىغان نەر-سىلىرىدىن ئىبارەت، خان ـ پادىشاھلارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، چىڭ-گىزخان ئۆلگەندىن كېيىن قوشۇپ بىللە كۆمۈلگىنى ھايات ۋاقتىدا جەڭلەردە مىنگەن ئېتىنىڭ ئىگىرى، ئالتۇن جام ۋە نا-زىنىنلاردىن ئىبارەت. لېكىن كونكرېت سانى نامەلۇم. چىڭگىز-خان ھايات چېغىدا سان ـ ساناقسىز لەشكەر ئىشلەتكەن، يۈەن ئىمپېرىيىسى قىلغان جەڭلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك غەلىبە قازانغان، شۇڭا ئۇنىڭ قەبرىسىدە ئۇ ئىشلەتكەن شەمشەر ـ قە-لىچ، ئوقيا، ساۋۇت ـ دوبۇلغا قاتارلىق ھەربىي قورال ـ ياراغلار ناھايىتى كۆپ بولۇشى مۇمكىن.

شاۋ چىڭلۇڭ مۇنداق ھۆكۈم قىلىدۇ: چىڭگىزخان قەبرىسە-نىڭ چوڭقۇرلۇقى كەم دېگەندىمۇ 10 نەچچە گەز كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بوشلۇققا كەم دېگەندىمۇ 100 نەچچە ئادەم پاتىدىغان كىگىز ئۆي ياسىغلى بولىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ چوڭراق بولۇ-شى مۇمكىن، چىڭگىزخانغا ئىشلىتىلگەن پۇتەك تاۋۇتقا كەل-سەك، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن ماتېرىيال مىڭ سۇلالىسى زامانىدە-كى ياكى چىڭ سۇلالىسى زامانىدىكى خان ـ پادىشاھلارغا ئىشلە-تىلگەندەك ئالتۇن زەنجىر بولماسلىقى، بەلكى چوڭ ھىنگان قا-تارلىق جايلاردا بولىدىغان قارىغاي قاتارلىق يىڭنە يوپۇرماقلىق دەرەخ ياغىچى بولۇشى مۇمكىن.

«چۇڭچىڭ شەھەر گېزىتى» دىن تەرجىمە قىلىندى.
تەرجىمە قىلغۇچى: **نۇرمۇھەممەت دۆلەتى**

«شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ پارىژ، بېيجىڭ ۋە سانكىت پېتربۇرگ پارچىلىرى توغرىسىدىكى ئىزاھلار

— «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى،نىڭ 3 ـ بۆلۈمى» دېگەن كىتابقا يېزىلغان كىرىش سۆز

مەھمەت ئۆلمەز، كلاۋس رۆھربورن

تەرجىمانلاردىن:

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» تۈركولوگىيە تەتقىقاتىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ ئەسەر مەزمۇن جەھەتتە دىنىي ۋە دىنىي بولمىغان ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا ئالاھىدە رول ئويناپ دۇ. بىز بۇ يەردە يەنە كۆپلىگەن يەر ۋە قەبىلە ناملىرىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە شەكىللىرىنى بۇ ئەسەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۆگەنگەنلىكىمىزنى ئەسكەرتمەي تۇرالمايمىز.

بۇ ئەسەرنىڭ خەنزۇچە ئەسلىي نۇسخىسىنىڭ بار بولۇشى بۇرۇن ئۇچرىمىغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە مەنىسىنى ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت بەرمەكتە (ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە قىسمىنىڭ 6 ـ بېتىگە قارالسۇن).

ئەسەرنىڭ يېقىندا كىتابخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشكەن 3 ـ بۆلۈمىنى نەشرگە تەييارلىغان پرفېسسور، دوكتور مەھمەت ئۆلمەز (تۈركىيە) ۋە پروفېسسور، دوكتور كلاۋس رۆھربورن (گېرمانىيە) ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا يۇقىرىقىلارنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتىدۇ.

قەدىمكى تۈركىي تىل تەتقىقاتىنىڭ مەڭگۈلۈك ئاپىسى مەر-يەم خانىم (ئا. ۋ. گاباۋىن) 1932 ـ يىلى بۇ ئەسەرنى ئېنىقلاپ چىققاندىن تارتىپلا بۇ ئەسەر دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەتقىقات مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ۋە قايىل قىلارلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن باشقا تەتقىقاتچىلارغا ئۇلگە بولۇۋاتقان بۇ ئىككى ئۇستاز بىرلىكتە نەشرگە تەييارلىغان بۇ كىتاب (يەنى «شۇەنزاڭ-نىڭ تەرجىمھالى»نىڭ 3 ـ بۆلۈمى) ئىككى تىلدا (گېرمانچە ۋە تۈركچە) ۋە تولۇق ئىزاھاتلىرى بىلەن چۈشىنىشلىك قىلىپ يېزىلغانلىقى، شۇنىڭدەك بۇ جەھەتتىكى ئەڭ يېڭى ۋە تولۇق تەتقىقات ئۇسۇللىرىنى قوللانغانلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئەسەرگە بېرىلگەن كىرىش سۆز ئارقىلىق بۇ ئۆلمەس تەزكىرىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى تېپىلغان ۋاقىتتىن تارتىپ ھازىرغىچە بېسىپ ئۆتكەن جەريانلارنى ئېنىق ۋە تەپسىلىي يورۇتۇپ بەرگەنلىكى بىلەنمۇ ئىنتايىن مۇھىمدۇر.

شۇ سەۋەبتىن بىز بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆز قىسمىنى (1 ـ بەتتىن 12 ـ بەتكىچە) كەڭ ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرىنىڭ دىققىتىگە سۇنۇش مەقسىتىدە تەرجىمە قىلىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خۇش خەۋەرنى ئۆز ئاڭا تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىشىمىزغا رۇخسەت قىلغان ئەسەر ئاپتورلىرى ۋە ئۇستازلىرىمىز پروفېسسور، دوكتور كلاۋس رۆھربورن بىلەن پروفېسسور، دوكتور مەھمەت ئۆلمەزلەرگە سەمىمىي مىننەتدارلىقىمىزنى بىلدۈرىمىز.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلەردىن «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» قوليازمىسىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى بۈگۈنكى كۈندە پارىژ، بېيجىڭ، سانكىت پېتېربۇرگلاردا ساقلانماقتا. ئەسەرنىڭ قەيەردىن ۋە كىم تەرىپىدىن

تېپىلغانلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس. بۇ ئەسەرنىڭ ھازىر بېيجىڭ دۆلەت كۇتۇبخانىسىدا [1] ساقلىنىۋاتقان 240 ـ ۋاراقى 1930 ـ يىلى سۆيۈن. ۋ. ھېدىننىڭ تۇرپانغا [2] قىلغان سەپىرىگە قاتناشقان بېيجىڭ چېڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى يۈەن فۇلى (袁 复礼)غا ئۇرۇمچىلىك بىر سودىگەر تەرىپىدىن تۇرپاندا سېتىپ بېرىلگەن. سودىگەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ قوليازما تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىن تېپىلغان. بۇ سودىگەر ھۆكۈمەتنىڭ ئەسەرنى تارتىۋېلىشىدىن قورققان بولسا كېرەك، شۇڭا ئەسەرنىڭ ئەسلى تېپىلغان ئورنىنى ئېنىق ئېيتمىغان [3]. ئا. ۋ. گابائىن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىن ھېچقانداق بىر قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرنىڭ تېپىلمىغانلىقىغا ئاساسەن بۇ قوليازمىنى تۇرپاندىن تېپىلغان، دەپ قارايدۇ [4]. ئەينى ۋاقىتتا بېيجىڭ خەلقئارا كۇتۇبخانىسىنىڭ مۇدىرى يۈەن تۇڭلى(袁 同礼) نىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى بولغان يۈەن فۇلى بۇ قوليازمىنى كۇتۇبخانىغا تەقدىم قىلغان [5]. 1932 ـ يىلىغا كەلگەندە ئا. ۋ. گابائىن بۇ قوليازمىنىڭ قايسى ئەسەر ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى.

بۇ قوليازمىنىڭ نۇرغۇن بەتلىرىنىڭ بىر بىرىگە چاپلىشىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن، كۇتۇبخانا ئا. ۋ. گابائىننىڭ مەسلىھەتىگە ئاساسەن قوليازمىنى شۇ ۋاقىتتا بېرلىندىكى قەدىمكى ئەسەرلەر مۇزېيىدا قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان، پروفېسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە كۆپ قېتىم ئىشلىگەن دوكتور ھيۇگو ئىبشىر (Hugo Ibscher)گە ئەۋەتىپ بەرگەن[6]. ئەپسۇسكى، ئۇزۇن ئۆتمەي دوكتور ھيۇگو ئىبشىر ۋاپات بولغانلىقى ئۈچۈن قوليازمىنى رەتلەش خىزمىتى ئاخىرىغىچە ئېلىپ بېرىلماي قالغان. شۇندىن كېيىن بۇ خىزمەتنى ئاخىرلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈنىڭ ئوغلى ئۆز ئۈستىگە ئالغان، ئەمما ئۇنىڭ خىزمىتى ئاستا داۋاملاشقانلىقى ئۈچۈن ئا. ۋ. گابائىن ئۇنى كۆپ قېتىم زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭ تېزرەك ئىشلىشىنى تەلەپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ ئەسەرنى رەتلەش خىزمىتىنى

غەلىبىلىك ئاياغلاشتۇرغان. ئا. ۋ. گابائىننىڭ بىر پارچە خېتى-گە ئاساسلانغاندا، بۇ قولىيازما 1946 - يىلى بىرئەنگلىيىلىك ئالاقىلەشكۈچى ئوفىتسېرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق بېيجىڭغا ئەۋەتىلگەن[7].

فېلىڭ جياشېڭ ئەپەندىنىڭ ئەسىرىنىڭ[8] كىرىش سۆز قىسمىدا قولىيازمىنىڭ 1932 - يىلى گېرمان ناتسىستلىرىنىڭ ئو-يۇنى ئارقىسىدا بېرلىنغا ئېلىپ قېچىلغانلىقى ۋە كېيىن 1946 - يىلى «كۆپ قېتىملىق سۆھبەتلەر نەتىجىسى» دە قايتۇرۇپ كې-لىنگەنلىكى بايان قىلىنغان. «ئېلىپ قېچىش» ۋە قايتۇرۇپ بې-رىش خىزمىتىنىڭ ئارقىغا سوزۇلۇپ كەتكەنلىك سەۋەبىنى يۇ-قىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق. ئەپسۇسكى، گابائىننىڭ بۇ خىل يول بىلەن بۇ قولىيازمىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغانلىقى ئەق-لىگە ئۇيغۇن ئەمەس[9]. ئۇنىڭ ئۇستىگە گابائىننىڭ بېيجىڭدا تىلغا ئېلىنغان بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى يوق ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كۆز قاراشلار فېلىڭ جياشېڭ ئەپەندىنىڭ ئۆز كۆز قاراشلىرى بولماي، شۇ ۋاقىتتىكى سىياسىي ۋەزىيەت تۈپەيلىدىن مەيدانغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. فېلىڭ جياشېڭ ئەپەندى ئالەم-دىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تالانتلىق رەسسامىلاردىن بىرى بولغان ئايالى 1982 - يىلى دوستانە سالامىلىرى ئارقىلىق ئۆزى سىزغان ئىكى پارچە رەسىم بىلەن بىللە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمە-ھالى»نىڭ بېيجىڭدا ساقلىنىۋاتقان قولىيازمىسىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى شەخسىي نامىدا گابائىنغا ئەۋەتىپ بەرگەنىدى[10].

«شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمەھالى» بېيجىڭ قولىيازمىسىنىڭ بەزى كىچىك پارچىلىرى ئەينى ۋاقىتتا دىققەتسىزلىكتىن قايتۇرۇپ ئەۋەتىلمەي قالغان. بۇ پارچىلارگېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى-نىڭ تۇرپان توپلام ئىشلەش ئورنىدا بىر ئاياق كېيىم ساندۇقىدا نەچچە ئون يىللاپ ساقلىنىپ قالغان. 2 - قىسىمغا ئائىت بول-غان بۇ 13 پارچە ۋاراق 1986 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە Rauischolzhausen دا Gieben ئۇنىۋېرسىتېتى

بويىچە ئېچىلغان. ئا. ژ. گابائىن قاتناشقان يىغىندا پېتېر زېمې تەرىپىدىن تونۇشتۇرۇلدى[12].

يوسىف خاككىن (Joseph Hackin) نىڭ 1932 ـ يىلى سۇ ـ رىيىدىن بېيجىڭغىچە ئېلىپ بارغان Citroen ئېكسپېدىتسىيە ـ سى جەريانىدا تۇرپاندىن [13] سېتىۋالغان قوليازمىلىرى بۇگۇنكى بېيجىڭ قوليازمىسىنىڭ سەككىز بېتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، H1 دىن H8 گىچە نومۇر بېرىلگەن[14]. خاككىن بۇ پار ـ چىلارنى بېيجىڭدا ئا. ژ. گابائىنغا كۆرسەتكەن، كېيىن پارىژدە ـ كى ژاقتىدا بۇ پارچىلارنى ئۇنىڭغا بەرگەنىدى[15]. 1941 ـ يىلى (خاككىن ئەنگلىيە هاۋا ئارمىيىسىدىكى ژاقتىدا) گېرمانىيە هاۋا ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئېتىپ چۈشۈرۈلىدۇ. «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمهالى»نىڭ خاككىندىن ئېلىنغان قوليازما پارچىلىرىنى ئا. ژ. گابائىن ئۇرۇشتىن كېيىن بۇرۇنقى 240 ژاراق قوليازما بىلەن بىرلىكتە بېيجىڭغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. بۇلار بېيجىڭ كۇ ـ تۈبخانىسىدا هازىرغىچە ساقلانماقتا.

1931 ـ يىلى كۈزدە، يەنى ئا. ژ. گابائىن بېيجىڭدىكى ژاقتىدا شىنجاڭ چۆچەكلىك، گېرمانىيىدە دوختۇرلۇق كەسپىدە ئوقۇۋاتقان فەهمى مۇرات بېرلىندىكى پرۇسسىيە پەنلەر ئاكادې ـ مىيىسىگە بىر قىسىم قەدىمكى ئۇيغۇرچە قوليازمىلارنى ساتماق ـ چى بولىدۇ. رەشىت رەهمەتى ئارات بىلەن فەهمى مۇرات سودىلە ـ شىدۇ[16]. ر. ئارات بۇ قوليازمىلارنى تېخىمۇ تۆۋەن باهادا سېتىۋې ـ لىش ئۈچۈن دەرهال سېتىۋالمايدۇ، هەتتا بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ قاي ـ تىپ كېتىشىگىمۇ توسقۇن بولمايدۇ[17].

فەهمى مۇرات ئەكسىچە پارىژغا بېرىپ بۇ 123 ژاراقتىن ئىبارەت بولغان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمهالى» قوليازمىسىنى 16 ژاراق ئابىتاكى بىلەن قوشۇپ 8000 فرانكقا گۈيمېت مۇزېيىغا ساتىدۇ. بۇ قوليازمىلارنىڭ بۇگۈنكى كۈندىكى تىزىملانغان نومۇ ـ رى 47476[18]. ر. ئاراتنىڭ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمهالى» پارىژدە ـ كى پارچىلىرىنىڭ ئۆتمۈشى هەققىدە يازغانلىرى[19] بىر بىرىگە

ماس كەلمەيدۇ[20]، ھەتتا بىرلا نۇقتىدا ئۇنىڭ دېگەنلىرىنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ[21]. ئەمما فەھمى مۇرات ئاكادېمىيىدە ر. ئاراتنى زىيارەت قىلغان ۋاقتىدا بۇگۈن ئىستانبۇلدا ساقلىنىۋاتقان ئابىتاكىنىڭ بەش پارچىسىنى ئۇنىڭغا سالقان يا-كى ھەدىيە قىلغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن[22].

كىرىش سۆز قىسمىدا تىلغا ئالغىنىمىزدەك، سانكىت پېتىر بۇرگدا ساقلىنىۋاتقان[23] 94 ۋاراقنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە ئەسەرنىڭ 8 ـ بۆلۈمىنىڭ[24] كىرىش سۆز قىسمىدا ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. ئەمما بۇ پارچىلارنىڭمۇ فەھمى مۇرات ۋە ياكى ئۇ-نىڭ ئائىلىسى تەرىپىدىن سېتىلغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولى-دۇ. بۇ قولىيازما ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنگەن بولۇپ، مۇنداق قىلىش ئارقىلىق كۆپرەك پايدا ئېلىش مەقسەت قىلىنغان بولسا كېرەك، ھەر بىر بۆلەك بۇ ئەسەرنىڭ باش، ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى قىسىم-لىرىدىن ئىبارەت بولغان. بۇ قولىيازمىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا قە-سىملىرىنىڭ يوقلىپ كەتكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئا. ۋ. گابائىن[25] ۋە خاملتون[26]لارنىڭ پەرەز قىلغىنىدەك بۇ قولىيازما ئىككى خالتىغا ئەمەس، بەلكى بىر خالتىغا سېلىنىپ يەرگە كۆ-مۈلگەن. ئەسەرنىڭ باش ۋە ئاخىرقى قىسىملىرىنىڭ تېخىمۇ كۆپ بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكى بۇنىڭ دەللىدۇر.

قولىيازمىنىڭ كۆرۈنۈشى

بۇ قولىيازمىنى تەتقىق قىلغان گابائىن[27] قولىيازمىنىڭ بەت-لىرى رەتلىنىشتىن بۇرۇنقى كۆرۈنۈشىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«بۇ ئەسەر جىگەر رەڭلىك، يوللۇق قېلىن قەغەزگە يېزىل-غان، كەڭلىكى20 س. م، ئۇزۇنلۇقى 46 س. م بولۇپ، بەتلەرنىڭ تۆت ئەتراپى ئۇپراپ كەتكەن؛ پۈتۈن ساقلانغان بېرەر بەتنىمۇ تاپ-قىلى بولمايدۇ. قولىيازمىنىڭ ھەر بىر قۇرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 س. م، ھەر بىر بەتكە 27 قۇردىن خەت يېزىلغان. پوتى تۆشۈكى ئەتراپىدىكى 6 ـ قۇر بىلەن 8 ـ قۇر ئارىسىغا قىزىل رەڭلىك بىر چەمبەر سىزىلغان. ئەسەرنىڭ قۇرلىرى ۋە ھەر بىر بەتنىڭ

تۆت ئەتراپىغا سىزىلغان سىزىقلار قىزىل رەڭدە، بەت نومۇرلىرى ئەينى چاغدىكى ئادەتلەرگە ئاساسەن بەت ئارقىسىغا يېزىلغان. بەتلەرگە بابلارغا ئاساسەن بەت نومۇرى قويۇلغان».

ئەسەرنىڭ 1 ـ بۆلۈمىدىن ھازىرغىچە ھېچقانداق پارچە تېپىلغىنى يوق[29]. ساقلانغان قەدىمكى مەتىن 2 ـ بۆلۈمنىڭ كېيىنكى چارىكى (يەنى خەنزۇچە مەتىن 3.232a, 50T.T)دىن باشلىنىدۇ. ئەمما بۇ پارچىلار بۇ بۆلۈمنىڭ ئاخىرقى قىسمىلىرىغىچە (خەنزۇچە مەتىن 20.233 b) ئۇلىشىدۇ. ھازىرغىچە 2 ـ بۆلۈمىدىن ساقلانغىنى 24 ۋاراق بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى ئۇششاق پارچىلاردىن ئىبارەت. بۇ پارچىلار 2 ـ بۆلۈمنىڭ ئوڭ تەرەپ تۆۋەنكى بۇلۇڭلىرى بولۇپ، ھەر بېتىدە بەشتىن سەككىز قۇرغىچە خەت ساقلىنىپ قالغان. بۇلاردىن 14 ۋاراقنى پېتىر زېمې تەتقىق قىلىپ نەشر قىلدى[30]. بىر قىسىم كىچىك پارچىلار ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىدى[31]. بۇلار بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان قوليازمىنىڭ 184 ـ ۋاراقىدىن 192 ـ گىچە بولغان ۋاراقلىرى بىلەن 194 ـ ۋاراقىغا تۇغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە كەم بولغىنى شۇەنزاڭنىڭ ھىندىستان يولىدىكى سەپىرىنىڭ تەسۋىرى ۋە يەر ناملىرىنىڭ ئۇيغۇرچە شەكىللىرى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ مۇشۇ بۆلۈمنىڭ قىزىقارلىق نۇقتىلىرى ئىدى. شۇەنزاڭنىڭ ھىندىستاندىن قايتىشىدا باشقا بىر يولنى تاللىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بېسىپ ئۆتكەن يەرلىرىنىڭ تېخىمۇ ئاز بولغانلىقى ئۇچۇن قايتىش سەپىرى تەسۋىرلەنگەن بۆلۈملەر بۇ بوشلۇقنى تولدۇرالمايدۇ.

بىز نەشر قىلغان 3 ـ بۆلۈمنىڭ ئالدىنقى قىسمىدىن پەقەت ئۇچ ۋاراق كەم، قەدىمكى ئۇيغۇرچە مەتىن «تاڭنامە»نىڭ 234 ـ بېتىدىكى 5 ـ قۇر (13 خەت)دىن باشلىنىپ، بۇ قىسمىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملىشىدۇ. بۇ پارچىلارنىڭ كۆپىنچىسىدە پەقەت تۆۋەنكى قىسمىنىڭ ئۇچتىن بىرى، بىر قانچىسىدە (يەنى بۇ بۆلۈمنىڭ ئاخىرىغا يېقىنلاشقانسېرى) ئاستىنقى يېرىمى ساقلاڭ.

غان. هازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بۇ 44 ژاراقنىڭ ئىككىسى سانكىت پېتىربۇرگدا، 11ى پارىژدا ۋە قالغانلىرى بېيجىڭدا. بۇر. تېخىمۇ ئېنىقراق ئۇچۇر ئۇچۇن تۆۋەندىكىلەرگە قارالا:

4 ـ بۆلۈمنىڭ باش قىسمىدىن يەتتە ژاراق كەم. قالغان 42 ژاراق هازىر پارىژدا ساقلانماقتا. لېكىن بۇ ژاراقلارنىڭ ئۇستۈدىكى قىسىملىرى خېلى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان. 50 ژاراقتىن تەركىب تاپقان 5 ـ بۆلۈمنىڭ ژاراقلىرى پۈتۈنلەي توقۇق ساقلانغان. بۇلارنىڭ ئالتىسى پارىژدا، قالغانلىرى سانكىت پېتىربۇرگدا ساقلانماقتا. 6 ـ بۆلۈمدىمۇ ئەھۋال خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش. بۇ بۆلۈمنىڭ 34 ژارىقنىڭ 23ى سانكىت پېتىربۇرگدا، قالغان 11 ژارىقى پارىژدىدۇر.

40 ژاراقتىن تەشكىل تاپقان 7 ـ بۆلۈم تولۇق ساقلانغان. بۇ بۆلۈمنىڭ 17 ژارىقى پارىژدا، قالغان 23 ژارىقى بېيجىڭدا.

8 ـ بۆلۈمگە كەلسەك، خەنزۇچە «تاڭنامە»گە قارىغاندا بۇ بۆلۈمنىڭ باش قىسمىدىن c 12.26 ـ 13گە توغرا كېلىدىغان مەزمۇندىن پەقەت تۆت ژاراق كەم. بۇ بۆلۈمدىكى ژاراقلارنىڭ ئاستىنقى قۇرلىرىدا بەزى ئۇيغۇر يوقالغان يەرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، 5 ـ ژاراقتىن 45 ـ ژاراققىچە بولغان قىسىملىرىنىڭ ھەممىسى تولۇق. بۇ بۆلۈمنىڭ 51 ژارىقى سانكىت پېتىربۇرگدا، 26 ژارىقى پارىژدا ساقلانماقتا.

9 ـ بۆلۈمگە تەۋە بولغان 14 ژاراقنىڭ ھەممىسى بار بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ بۆلۈمنىڭ ئاخىرىغا بارغانسېرى قوليازما كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىغان.

10 ـ بۆلۈمدىن «تاڭنامە»گە ئاساسلانغاندا 279 ـ بەت C قىسمىدىكى 13 ـ قۇرغىچە بولغان 31 ژاراق هازىرغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ژاراقلارنىڭ ھېچبىرى تولۇق ئەمەس، كۆپىنچە پارچە ـ پۈرات هالەتتە. ئەڭ ئاخىرقى ئىككى ژاراقتىن هازىرغىچە ھېچقانداق بىر پاچە تېپىلمىدى.

ئەسەرنىڭ يېزىلىش ئالاھىدىلىكلىرى ۋە خەت شەكىللىرى

ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈش توغرىسىدا «شۇەنزاڭنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى» دېگەن يەنە بىر قىسىمدا تەپسىلىي توختىلىمىز.

ئەسەرنىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخى

ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، گابائىن ئەسەرنىڭ بېيجىڭدىكى ۋاراقلىرىنى 1932 - يىلىدا ئېنىقلاپ چىققان ۋە ترانسكرىپسىيە قىلغانىدى. ئۇ بەرلىنغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن فەھمى مۇراتنىڭ قوليازمىنى ئاكادېمىيىگە ساتماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلايدۇ ۋە پ. پېللىئوت بىلەن بولغان خەت ئالاقىسى جەريانىدا بۇ قوليازما ۋاراقلىرىنىڭ ئاللىقاچان گۇيمېتّ مۇزېيى تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپىدۇ ۋە بۇرۇن بېيجىڭدا ئىشلىگەن خىزمىتى سەۋەبىدىن پارىژدىكى پارچىلارنىمۇ نەشر قىلىش رۇخسىتىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. پارىژدا ئالتە ھەپتە تۇرۇپ قوليازما ۋاراقلىرىنى كۆپەيتىدۇ[1].

قوليازمىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا گابائىن تەرىپىدىن قىلىنغان ترانسكرىپسىيىسى قوليازمىنىڭ ھازىرقى ساقلانغان قىسمىغا قارىغاندا تېخىمۇ تولۇق، چۈنكى پارىژدىكى ۋاراقلار كەسىپ ئەھلى بولمىغان بىر قىسىم رەتلىگۈچىلەرنىڭ دىققەتسىزلىكىدىن كېيىن مەلۇم دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىغانىدى[2].

ر. ئاراتنىڭ ئېيتقىنىدەك[3]، بۇ قېتىن قوليازمىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە جۇڭگو بۇددىزمى ھەققىدە ئالاھىدە بىلىمگە ئىگە بولغان بىرسى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىشى كىشىنى خۇشال قىلىدىغان ئالاھىدە بىر ئەھۋالدۇر.

بۇ دەسلەپكى ۋاراقلار (5 - بۆلۈم) ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات «پروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ يىغىن مەلۇماتلىرى»دا نەشر قىلىنغان[4]. گابائىن بۇ تەتقىقاتنىڭ كىرىش سۆزىدە قوليازمىنىڭ بارلىققىدىن قانداق خەۋەردار بولغانلىقى، تەرجىمان ۋە تەرجىمىنىڭ تەخمىنىي تارىخى، ئەسەردە ئۇچرىغان خەنزۇچە سۆزلۈكلەر، قوليازمىنىڭ تىلى ۋە يېزىلىش ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىق تېمىلاردا بىر - بىرلەپ توختىلىپ ئۆتكەنـ

دى. گابائىن قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە تېكىستىنىڭ يارىدىمى بىلەن قوليازمىدىكى بىر قىسىم كەم يەرلەرنىمۇ تولۇقلىيالىغانىدى. بۇ تەتقىقات نەتىجىسى ئېلان قىلىنىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، «تۈركىيات» ژۇرنىلىدا ر. ئارات تەرىپىدىن تونۇشتۇرۇلغانىدى[35].

1938 ـ يىلى گابائىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەتقىقات ئۇسۇلى ئارقىلىق 7 ـ بۆلۈمدىكى خەتلەرنى نەشر قىلدى[36]. بۇ نەشرىدە قوليازمىنىڭ بىر پارچە رەسىمى تۇنجى قېتىم قوشۇپ ئېلان قىلىنىدۇ. د. سىنور «ئاسىيا ژۇرنىلى (Asiatique Journal)»نىڭ1939 ـ يىلدىكى 10 ـ 11 ـ ئايلىق سانىدا 47 بەتلىك ماقالىسى بىلەن بۇ ئەسەرنى تونۇشتۇرىدۇ[37]. ئۇرۇش باشلىنىپ قالغانلىقتىن بۇ تونۇشتۇرۇشنىڭ نەشر قىلىنىش ۋاقتى ئارقىغا سوزۇلۇپ كېتىپ، 1942 ـ يىلىغا كەلگەندىلا ئاندىن جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. بۇ تونۇشتۇرۇش ئەينى ۋاقىتتىكى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە تراىسكرىپسىيىلەر ئىچىدە قىمەتلىك بولغان بىر سىستېمىلىق تەتقىقات ئىدى. لېكىن بۇ تونۇشتۇرۇشتا د. سىنور قەدىمكى ئۇيغۇرچىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئورنىغا خەنزۇچىنىڭ تاۋۇشى فونېتىكىسىنى تەتقىق قىلىشنى مەقسەت قىلغان.

ۋاڭ جۇڭمىن ۋە جى شىيەنلىن ئەپەندىلەر تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بېيجىڭ قوليازما ۋاراقلىرىنىڭ رەسىمى بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە مەتىنىنىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخىدا بىر ئىلگىرىلەش باسقۇچىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ل. يۇ. تۇگۇشېۋانىڭ 1991 ـ يىلى سانكىت پېتېربۇرگدىكى ۋاراقلارنى ئوخشاش بىر خىل ئۇسۇلدا نەشر قىلدۇرۇشى بۇ قوليازمىنىڭ بارلىق قىسىملىرىغا ئېرىشكىلى بولىدىغان ھەم بۇ قىسىملىرىنى تەتقىق قىلىشقا مۇمكىن بولىدىغان ياخشى بىر ۋەزىيەتنى مەيدانغا كەلتۈردى.

1930 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا ئا. ۋ. گابائىن بېيجىڭ ۋە پارىژلاردىكى مەتىنلەرنىڭ تراىسكرىپسىيىسىنى ئەستايىدىللىق

بىلەن پۈتكۈزگەنىدى. ئۇنىڭ نەشر قىلغان ئىككى كىتابى بۇ تېمىنى تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىگە سۇنۇش ۋە مەتىنىنىڭ تېخىمۇ چوڭ بۆلۈملىرىنى نەشر قىلىش ئۈچۈن بولغان بولۇشى مۇمكىن. روشەنكى، ئۇ كېيىنچە 3 ـ ۋە 7 ـ بۆلۈملەرنى نەشر قىلىشنى ئۈمىد قىلغان. مەريەم ئاپىنىڭ بۇ ھەقتە خېلى كۆپ تەتقىقات ئېلىپ بارغانلىقى بىزگە مەلۇم بولغان يېپ ئۈچلىرىدىن ئايدىڭدۇر. لېكىن، بۇ ئىككى كىچىك ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۇنىڭغا بۇ پىلانىنىڭ قىيىنچىلىقلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ بەرگەندى. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، ئۇ ئۇرۇشتىن كېيىن بۇ مەتىن ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارمايدۇ ۋە 80 ـ يىللاردا ئۆزى قىلغان يېزىق تەرجىمىسىنى DGFنىڭ قوللىشى بىلەن سىستېمىلىق تۈردە بۇ ئەسەرنى تەتقىق قىلىۋاتقان گىيېبېن ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىدۇ. گىيېبېندىكى بۇ يېڭى خىزمەتنىڭ تۇنجى كىتابى (7 ـ بۆلۈم) 1991 ـ يىلى نەشر قىلىندى.

60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ بۇ تەرجىمىھالنىڭ ھەر قايسى بۆلۈملىرى ھەققىدە پارچە ـ پارچە ھالەتتىكى خېلى كۆپ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىنى بۇ قىسمىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتسىز. بۇ ئەسەرلەر ئۈچۈن «شۇەنزاڭنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى» ناملىق كۆپ قىسىملىق ئەسەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىنىڭ كىرىش سۆز قىسمىغا قارالسا بولىدۇ.

3 ـ بۆلۈم ئۈستىدە ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار

3 ـ بۆلۈمنىڭ دەسلەپكى ئىككى ۋاقىتى (سانكىت پېتېربۇرگ توپلىمىدىن، بىزنىڭ كىتابىمىزدا 1 ـ قۇردىن 39 ـ قۇرغىچە) 1991 ـ يىلى ل. يۇ. توگوشېۋا[8] تەرىپىدىن ئىشلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى ۋاراق 10 ـ بۆلۈمنىڭ ئىچىدە كۆرسىتىلگەندى. 1992 ـ يىلى قاھار بارات 3 ـ بۆلۈمنىڭ بار بولغان ھەممە قىسىملىرىنى ئىشلەشنى مەقسەت قىلىدۇ ۋە بۇ ۋاراقلارنى توغرا بىر شەكىلدە بۇ بۆلۈمنىڭ[9] باش قىسمىغا قويىدۇ. لېكىن ئۇ بۇ ۋاراقلارنىڭ 3 ـ بۆلۈمنىڭ قايسى قىسمى (4 ـ، 5ـ ۋاراقلار)

ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. قاھار بارات پارىژدىكى 3 ـ قىسمىغا تەۋە بولغان پارچىلارنى تىلغا ئالغان توئالستېر(Toalster)[40]نىڭ ئەسىرىنى پايدىلانغان ماتېرىياللار قىسمىدا تىلغا ئالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ۋاراقلار (بىزنىڭ كىتابىمىزدىكى 40 ـ قۇردىن 53 ـ قۇرغىچە، 820 ـ قۇردىن 992 ـ قۇرغىچە بولغان ۋاراقلار)غا ئېتىبار بەرمەستىن، تەتقىقاتىدا سانكىت پېتربۇرگ ۋە بېيجىڭدىكى (بىزنىڭ نەشرىمىزدە 54 ـ قۇردىن 819 ـ قۇر-غىچە بولغان ۋاراقلار) بىلەن چەكلىنىپ قالغان. قاھار بارات يەنە پېتىر زېمې[41]نىڭ 1990 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى(بىزنىڭ مەتىنىمىزنىڭ 822 ـ ۋە 861 ـ قۇرلىرىنىڭ تەڭ ۋارىئانتى)نى كۆرمىگەن.

گەرچە بۇ ۋاراقلارغا تەرتىپ نومۇرى بېرىش مۇمكىنچىلىكى بولسىمۇ، قاھار بارات بۇنى سىناپ كۆرمىگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قاھار بارات بۇ پارچىلارنىڭ بەت ئىچىدىكى ئورنىنى توغرا كۆرسىتىپ بەرگەن(ۋاراقلارنىڭ تۆۋەنكى ئوڭ بۇرجىكى)، لېكىن ۋاراقلارنىڭ ئالدى يۈزىدە ساقلىنىپ قالغان ھەرپلەرنىڭ مەتىن يۈزىنىڭ قىرغاقلىرى ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن[42]. شۇ سەۋەبلىك ئۇ، بۇ ئەسەرنىڭ ھەر بېتى 26 قۇردىن تەشكىل تاپقان دېگەن خاتا ھۆكۈمنى چىقارغان[43]. ئۇ خۇددى گابائىننىڭ 1935 ـ يىلىدىكى ئەسىرىدە قىلىنغىنىغا ئوخشاش قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستنىڭ يېنىدا خەنزۇچە تېكىستكە ئورۇن بېرىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە بەزىدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ ئاستىغا بۇ سۆزگە ئۇيغۇن دەپ ھېسابلىغان خەنزۇچە خەتلەرنى بېرىدۇ.

بۇنىڭدىن سىرت قاھار باراتنىڭ ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكلىرى خۇددى كلاۋسون(1972)نىڭ لۇغىتىدە سادىر بولغىنىدەك توغرا ترانسكرىپسىيە قىلىنمىغان. مۇنداق سۆزلەرگە كىتابىمىزنىڭ ئىزاھات قىسمىدا ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتمەيمىز. ئەمما بىز قاھار بارات تەييارلىغان تېكستتىكى خاتا ئوقۇلغان نۇقتىلارنى «ق.

بارات: دېگەن قىسقارتما ئارقىلىق تۇزىتىپ ئۆتىمىز.

قاھار باراتنىڭ ئىككى بەتلىك ئىزاھاتى ئەلۋەتتە تولىمۇ ئاز. لېكىن ئۇنىڭ ئىندېكسى «ئو» بىلەن «ئۆ»نى، «ئۇ» بىلەن «ئۇ»نى ئالماشتۇرۇپ قويغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا خېلىلا پايدىلىق.

بېيجىڭ قولىيازمىسىنىڭ نەشرىدە تۆۋەندىكى ۋاراقلارنىڭ «ئا» ۋە «ب» بەتلىرى ئۆز ئارا ئالمىشىپ كەتكەن.

137, (a) 143 (b) 146, 145, 144, 143(a), 124, 135, 130, 129, 128, 127, 134, 142, 141, 140, 139, 138, 29, 28, 27 133, 132, 131, 37, 36, 35, 34, 33, 32, 136, 31,30

3 ـ بۆلۈمنىڭ مەزمۇنى

3 ـ بۆلۈم شۇەنزاڭنىڭ ھىندىستاندىكى كەچۈرمىشلىرىنى بۇ ئۇستازنىڭ كانياكۇبجا (Kanyakubja)دىن ئايرىلىپ شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئاتلىنىشى بىلەن Ayadhya ئەتراپىدىكى يەرلەرنى زىيارەت قىلىۋاتقان ۋاقتىدىن باشلاپ تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ يەردىن كېمە بىلەن گانگ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىغا بارغىلى بولىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكستتە بۇ بۆلۈمنىڭ باش قىسمى كەم. پەقەت «تاڭنامە»گە ئاساسلانغاندا 234 ـ ۋاراق «ئا» بېتىنىڭ 5 ـ قۇرىدىن كېيىنكى قىسمى بار. بۇلاڭچىلار كېمىنى قولغا چۈشۈرۈپ، يولۇچىلارنى بۇلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن شۇەنزاڭنىڭ تەقەي ـ تۇرقىنىڭ قاملاشقانلىقىغا قاراپ، ئۇنى ئايال تەڭرى دۇرگا (Durga) ئۇچۇن قۇربانلىق قىلىشنى قارار قىلىشىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكستتە بۇ بۆلۈم بار بولسىمۇ، ئەمما كۆپ قىسمى كەم. شۇڭا مەتىننى تولۇقلاپ يېڭىدىن قۇراشتۇرۇش مۇمكىنچىلىكى يوق. شۇڭا 1 ـ قۇردىن 39 ـ قۇرغىچە بولغان قىسىملارنىڭ تەرجىمىسىنى پەقەتلا خەنزۇچە ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسەن بېرىمىز[40]. ئۇنىڭدىن كېيىنكى قۇرلار (يەنى Beal 88 ـ بەت، 40 ـ قۇردىن 61 ـ قۇرغىچە) بۇلاڭچىلار بىلەن بولغان تالاش ـ تارتىشلار بىلەن ئاياغلىشىدۇ. بۇ قۇرلاغا شۇەنزاڭنىڭ شىمالىي

ھىندىستاندىكى مۇقەددەس جايلارغا قىلغان زىيارىتى ئۇلىنىدۇ. قوليازمىدا بۇزۇلغان ئورۇنلارنىڭ كۆپلۈكىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر-چە تېكست بىر - بىرىگە ئۇلاشماي، ئاتلاپ - ئاتلاپ داۋاملىشىدۇ. ئايامۇخا (Ayamukha)غا ساياھەت (Beal 90 - بەت، 62 - قۇردىن 65 - قۇرغىچە)، پرايا‌گادىكى قۇربانلىق قىلىش ئورنىنىڭ تەسۋىرى (Beal 90 - بەت، 70 - قۇردىن 77 - قۇرغىچە)، كائۇ سامبىدىكى مۇقەددەس جايلارنىڭ تەسۋىرى (Beal 91 - بەت، 78 - قۇردىن 102 - قۇرغىچە)، ۋىساخا (Visakha)دىكى بىر ئىبادەتخانا بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھەر تۈرلۈك مۇقەددەس ئورۇنلارنىڭ زىيارەت قىلىنىشى (Beal 92 - بەت، 104 - قۇردىن 110 - قۇرغىچە)، سراۋاستى بىلەن ئۇ ئەتراپتىكى مۇقەددەس جايلارنىڭ زىيارەت قىلىنىشى (Beal 93 -، 94 - بەتلەر، 114 - قۇردىن 147 - قۇرغىچە)، بۇددا كاسياپا بىلەن مەشھۇر بولغان قوشنا جايدىكى بىر شەھەر خارابىسىنىڭ كۆزدىن كەچۈرۈلۈشى (Beal 94 - بەت، 148 - قۇردىن 154 - قۇرغىچە)، كاپىلاۋاستۇ ۋە ساكيامۇنىنىڭ ئانىسى مايانىڭ ياتاق ئۆيىنىڭ خارابىسى بىلەن ئۇنىڭ ئېغىر بوي ۋاقتىدا تۇرغان ئورنى ۋە ساكيامۇنىنىڭ شاھزادە ۋاقتىدا ياشىغان يەرلىرىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى (Beal 95 - بەت، 157 - قۇردىن 175 - قۇرغىچە)، بىر ئەجدىھا بىلەن پىللار چوقۇنىدىغان بىر ستۇپاسى (Stupa) بىلەن راما (Rama)غا قىلىنغان زىيارەت (Beal 69 - بەت، 176 - قۇردىن 199 - قۇرغىچە)، كۈسىناگارادا بۇدساتۋا بىراۋانا‌غا يېتىشكەن مۇقەددەس يەرنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى (Beal 97 - 98 - بەتلەر، 205 - قۇردىن 264 - قۇرغىچە)، ۋاراناسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھەر خىل مۇقەددەس ئورۇنلارغا قىلىنغان زىيارەت (Beal 100 - بەت، 235 - قۇردىن 264 - قۇرغىچە)، ماگادھا ئۆلكىسىدىكى بودى دەرىخى (Beal 101 - 105 - بەتلەر، 285 - قۇردىن 380 - قۇرغىچە)، نالاندا ئىبادەتخانىسى (Beal 105 - 113 - بەتلەر، 383 - قۇردىن 569 - قۇرغىچە)، راجاگرىخا (Beal 113 -

ۋە 114 ـ بەتلەر، 570 ـ قۇردىن 593 ـ قۇرغىچە)، Gradharakuta تېغى (Beal 114 ـ بەت، 594 ـ قۇردىن 604 ـ قۇرغىچە)، ۋېنۇۋۇانا (Beal 115 ـ بەت، 605 ـ قۇردىن 628 ـ قۇرغىچە)لارغا ئوخشاش نۇرغۇنلىغان مۇقەددەس ئورۇنلارغا قـ ـلىنغان زىيارەت، ھەر ئىككى ئۆلكىدە شۇ ئەتراپتا ئورۇنلاشقان Sthavira لارنىڭ تۇنجى يىغىنى (Beal 115 ـ بەتتىن 117 ـ بەتكىچە، 629 ـ قۇردىن 692 ـ قۇرغىچە) بىلەن ماخاساڭخـ ـكالارنىڭ يىغىنىنىڭ بايانى (Beal 117 ـ بەت، 695 ـ قۇردىن 712 ـ قۇرغىچە)، ھەر ئىككى ئۆلكىدە بۇ ۋاقىتتا مەيدانغا كەل ـگەن ۋە پادىشاھ بىمبىسارا دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان راجاگـ ـخانىنىڭ ھېكايىسى ھەم بۇ شەھەردىكى مۇقەددەس جايلارنىڭ تەس ـۋىرى (Beal 118 ـ بەت، 713 ـ قۇردىن 745 ـ قۇرغىچە)، ئۇ ـنىڭدىن باشقا نالاندا بىلەن راجاگراخا ئەتراپىنىڭ تەسۋىرى (Beal 119 ـ بەت، 746 ـ قۇردىن 766 ـ قۇرغىچە)، «غازلار ستۇپاسى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىش ھېكايىسى (Beal 119 ـ ، 120 ـ بەتلەر، 767 ـ قۇردىن 792 ـ قۇرغىچە)، شۇەنزاڭنىڭ نالاندادا تەلىم ئېلىشى ھەققىدىكى تەسۋىر (Beal 120 ـ ، 121 ـ بەتلەر، 794 ـ قۇردىن 830 ـ قۇرغىچە) قاتارلىقلارغا «شۇەنزاڭ تەرجىمھالى» نىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىسىدىمۇ، شۇ ـنىڭدەك خەنزۇچە مەتىندىمۇ ئورۇن بېرىلگەن سانسكرىت تىلـ ـنىڭ تولىمۇ ئۇزۇن چۈشەندۈرۈلگەن قىسمىنىڭ بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىشى (Beal 122 ـ بەتتىن 124 ـ بەتكىچە) ئارقـ ـلىق گرامماتىكىنىڭ (سانسكرىتچە ۋىياكارانا) ئىلاھىي مەنبەلىك بولۇشى توغرىسىدىكى ھېكايە (Beal 126 ـ ، 127 ـ بەتلەر، 831 ـ قۇردىن 871 ـ قۇرغىچە)، خىرانياپارۋاتا يولى ئۇستىدـ ـكى كاپوتاكا ئىبادەتخانىسىنىڭ تەسۋىرى (Beal 125 ـ ۋە 126 ـ بەتلەر، 874 ـ قۇردىن 910 ـ قۇرغىچە) ۋە شۇەنزاڭنىڭ ئۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىشى (Beal 126 ـ ۋە 127 ـ بەتلەر، 911 ـ قۇردىن 946 ـ قۇرغىچە)، خىرانيا بىلەن ئۇ يەردىكى مۇ ـ

قەددەس يەرلەرنىڭ تەسۋىرى (Beal 127 ـ بەت، 947 ـ قۇردىن 980 ـ قۇرغىچە) ۋە ئاخىرىدا تەرجىمانىنىڭ سۆزى بىلەن بۇ بۆ-لۈم ئاياغلىشىدۇ (Beal 981 ـ قۇردىن 992 ـ قۇرغىچە).

ئىزاھلار:

① فاكسىمىل نەشرىدە (2 ـ بۆلۈم 1 ـ قىسىم Cگە قاراڭ) قول-يازمىنىڭ 194 پارچە رەسىمى بېرىلگەن. بۇنىڭ كىرىش سۆزىگە قارا-غاندا، قوليازما 240 پارچىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. گابائىن (1935 ـ ، 152) «ئۇيغۇر پارچىدىن تەخمىنەن 240 ۋاراق» دەيدۇ. دېمەك، بۇنىڭ ئىچىدە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ بېرلىندىكى قوليازما پارچىلە-رى كۆزدە تۇتۇلمىغان.

② گابائىن: 1935، 152، فېڭ جياشېڭ: 1953، Ⅰ.

③ فېڭ جياشېڭ: 1935، Ⅰگە ئاساسەن.

④ 1986 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى كلاۋس رۆھربورنغا يازغان بىر پارچە خەت.

⑤ گابائىن: 1953، 152.

⑥ گابائىنىڭ 1986 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى يازغان خېتى-دە بۇ قوليازمىنىڭ پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتىلگەنلىكى ياكى ئۇنى ئۆزى ئې-لىپ بارغانلىقى ئېنىق ئېيتىلمىغان. فېڭ جياشېڭ (1953، Ⅰ)گە ئا-ساسلانغاندا، ئىككىنچى پەرەز ئېھتىماللىققا يېقىن، چۈنكى ئۇ خېتىدە ئا. ۋ. گابائىن بۇ قوليازمىنى ئارىيەتكە ئالغان، دەپ يازىدۇ.

⑦ بۆلارنىڭ ھەممىسى 1986 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى يې-زىلغان خەتكە ئاساسەن.

⑧ فېڭ جياشېڭ: 1953، Ⅱ.

⑨ گابائىنىڭ 1946 ـ يىلى خاككىنغا تەۋە قوليازمىلارنى بېي-جىڭغا ئەۋەتكەنلىكى بۇنى تەستىقلايدۇ.

⑩ 1986 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى خەتتە شۇنداق يېزىلغان.

⑪ 1986 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى خەت بىلەن سېلىش-تۇرۇڭ.

⑫ پېتېر زېمې: 1990.

⑬ «تۇرپان»، ئا. ۋ. گابائىنىڭ 1986 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى خېتىگە ئاساسەن، خاككىن توپلىغان ماتېرىياللار ئارىسىدىكى

ئابىتاكى پارچىلىرىدىن بىرىنىڭ تراڭسكرىپسىيىسى (ھازىر كىلاۋس رۆھربورندا)، «خاككىن بىزەكلىكتىن توپلىنغان ماتېرىياللار(ئا. ۋ. گابا-ئىنىڭ قولىدىن)».

⑭ گابائىن:1935، 152.

⑮ گابائىن «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ پارىژدىكى پارچىلىرى-غا قىلغان تراڭسكرىپسىيىسىنىڭ 1 ـ بېتىدە مۇنداق دېگەن:«بۇ كەم قولىيازمىنىڭ باشقا بۆلۈملىرى بېيجىڭ خەلقئارا كۇتۇبخانىسىدىكى يۇەن ئەپەندى قولىيازمىسى ۋە پارىژدىكى خاككىن قولىيازمىسىدۇر». بىز بۇ سەككىز ۋاراقنىڭ مەلۇم بىر ۋاقىت گابائىندا قالغانلىقى توغرا بولغان، دەپ قارايمىز. چۈنكى، ئۇ خاككىندىن بىر نەچچە ئابىتاكى پارچىسىنىمۇ ئالغانىدى، بۇ پارچىلار سېلىنغان كونۋېرتنىڭ ئۈستىگە «خاككىن ئەپەن-دىدىن ئېلىنغان، ئۇنىڭ شىنجاڭدا قىلغان ساياھىتىدىن كېيىن تۈرغان ئورنى ئېنىق ئەمەس. ئۇنىڭ ئايروپىلانى 1941 ـ يىلى گېرمان ئەسكەر-لىرى تەرىپىدىن ئېتىپ چۈشۈرۈلگەن»، دېگەن سۆزلەر يېزىلغان.

⑯ 1980 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى كلاۋس رۆھربورنغا ياز-غان خېتىدە مۇنداق دېيىلگەن:«بېرلىنغا قايتىپ كەلگىنىمدە تۈرپانلىق بىر ئۇيغۇر ر. ئاراتقا باشقا بىر قولىيازمىنى كۆرسەتكەن...». گابائىن بۇ يەردە ۋاقىتنى توغرا كۆرسىتەلمىگەن. چۈنكى ئۇ بېيجىڭدىن قايتىپ كەلگىنىدە بۇ ئىشنىڭ يۈز بەرگىنىگە بىر يىل بولغانىدى. بۇ خاتالىق ئۇنىڭ 1986 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى يازغان خېتىدىمۇ يۈز بېرىدۇ.

⑰ گابائىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغان ئۇچۇر.

⑱ خامىلتون: 1996 ـ يىل، 492 ـ ئىستونغا ئاساسەن. سېتىلىش ۋاقتى پارىژدىكى پارچىلارغا گابائىن تەرىپىدىن قىلىنغان تراڭسكرىپسى-يىسىنىڭ تۇنجى بېتىدىكى ئىزاھقا ئاساسەن توغرىلانغان ھالەتتىدۇر، يە-نى «1931 ـ يىلى يازدا تۈرپانلىق ئۇيغۇر فەھمىدىن سېتىۋېلىنغان».

⑲ ر. ئاراتنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇ پارچىلار فەھمى مۇرات بىلەن سودىلىشىش جەريانىدا بېرلىندا رەتكە سېلىنغان ۋە «خەز-رۇشۇناس دوستلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن» قايسى قىسمىغا تەۋە ئىكەنلىكى ئېنىقلاپ چىقىلغان. ئەمما بۇ ئېنىقلاش گابائىنىنىڭ تۆھپىسى بولۇپ، 1932 ـ يىلى قىلىنغان (گابائىن 1935، 152 ۋە گابائىنىنىڭ 1980 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىكى خېتى بىلەن سېلىشتۇرۇڭ). ئەگەر

بۇ قوليازما پارچىلىرىنى ھەقمقەتەن بېرلىنلىق خەنزۇشۇناسلار ئېنىقلاپ چىققان بولسا، بۇ پارچىلار بۇگۈن بېرلىنىدىكى ماتېرىياللار ئىچىدە بولغان بولاتتى.

㉑ ر. ئارات فەھمى مۇراتنىڭ قوليازمىلارنى پارىژ خەلقئارا كۇتۇپخانىسىغا ساتقانلىقىنى يازىدۇ.

㉒ خامىلتوننىڭ ئىستانبۇلدىكى بۇ پارچىلارنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە يازغانلىرى توغرا ئەمەس (تېمىر ـ كۆدارا ـ رۆھربورن، 1984، 15 بىلەن سېلىشتۇرۇڭ). بەلكىم ئىستانبۇلدىكى پارچىلار بۇ پارچىلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، فەھمى مۇرات بۇ پارچىلارنى ئۆرنەك سۈپىتىدە بېرلىندا قالدۇرۇپ قويغان بولۇشى مۇمكىن.

㉓ س. گ. كلياشتورنىينىڭ (1995) ل. يۇ. تۇگۇشېۋانىڭ نەشرى (1991) ھەققىدە يازغان تونۇشتۇرۇشىدىمۇ بۇ تۇغرىدا يېڭى بىر قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەمەس.

㉔ كلاۋس رۆھربورن، 1996، 1.

㉕ ئا. ۋ. گابائىن 1935، 154.

㉖ خامىلتون 1996. 491 ـ ئىستون. خامىلتوننىڭ ل. يۇ. تۇگۇشېۋانىڭ نەشرىدىن بەش يىل كېيىن يازغان تونۇشتۇرۇشىدا گابائىنغا ئاساسلانغانلىقى تەخمىن قىلىنىدۇ.

㉗ ئا. ۋ. گابائىن 1935 ، 154.

㉘ ئابلەت سەمەت ھازىرغىچە ئېنىقلانمىغان بىر قىسىم كىچىك پارچىلارنى 1 ـ بۆلۈمگە تەۋە دەپ قارايدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ قارىشى ئىسپاتلانسا، بىز كېيىنكى بىر قىسمىدا بۇ ھەقتە يەنە توختىلىمىز.

㉙ پېتېر زېمې، 1990، 85 ـ 601 ـ بەتلەر.

㉚ بىز بۇ پارچىنى كېيىنكى بىر قىسمىنىڭ قوشۇمچىسى سۈپىتىدە ئېلان قىلماقچى.

㉛ بۆلارنىڭ ھەممىسى 1980 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىكى ۋە 1986 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى خەتلەرگە ئاساسلانغان. ئا. ۋ. گابائىن ترانسكرىپسىيىسى Htpar نىڭ 198 ـ بېتىدە، بەتنىڭ قىرغىقىدا 33 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى دەپ ئىزاھ بېرىلگەن.

㉜ قوليازمىنىڭ بۇ ئەھۋالى ئۇچۇن كلاۋس رۆھربورن 1991. 2، 4كە قارالسۇن.

㉝ ر. ئارات: 1936. 333.

㉞ ئا. ۋ. گابائىن: 1935.
㉟ ر. ئارات: 1936.
㊱ ئا. ۋ. گابائىن: 1938.
㊲ د. سنور: 1939.
㊳ ل. يۇ توگۇشېۋا: 1991، 169 ـ 171 ـ بەتلەر.
㊴ ق. بارات: 1992، 6 ـ ، 7 ـ بەتلەر.
㊵ Toalster: 1977، Ⅸ Ⅹ L .
㊶ پېتېر زېمې: 1990، 81 ـ 83 ـ بەتلەر.
㊷ قاھار بارات: 1992، 8، يۇقىرىقى تەرەپتىكى قۇرلارغا سېلىشتۇرۇڭ. قاھار بارات تېكستىنىڭ بار بولغان قۇرىنىڭ ئاخىرىغا كۆپ چېكىت قويۇش ئارقىلىق تېكستىنىڭ داۋامى بارلىقىنى ئىپادىلىگەن. ئەمەلىيەتتە 125 ـ ۋە 128 ـ قۇرلارنى ئايغىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا يەتكۈدەك ئورۇن يوق.
㊸ قاھار بارات: 1992. 5.
㊹ Beal 1911 ۋە لى رۇڭشى 1995 گە ئاساسەن.

ئابلەت سەمەتنىڭ 1 ـ بۆلۈمگە تەۋە دەپ ئېنىقلاپ چىققان پارچىلىرى «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ 1 ـ بۆلۈمىدىن پارچە، دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا پروفېسسور، دوكتور پېتېر زېمېنىڭ 60 ياشلىقىغا ئاتاپ چىقىرىلغان كىتابتا نەشر قىلىنىش ئالدىدا.

[مەھمەت ئۆلمەز ۋە كلاۋس رۆھربورننىڭ 2001 ـ يىلى گېرمانىيە ۋېسبادېندا نەشر قىلىنغان « ‹تۇركچە شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى›نىڭ 3 ـ بۆلۈمى» (گېرمان تىلىدا)دىن تەرجىمە قىلىندى.]

تەرجىمە قىلغۇچىلار: **ئايسىما مىرسۇلتان، ئابلەت سەمەت**

تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتى

ياماداۋ نوبۇئو (ياپونىيە)

ئىلىم ساھەسىدە كۆك تۈركلەرنىڭ ئەسلىي يۇرتىنىڭ ئالتاي تېغىغا يېقىن بىر جايدا ئىكەنلىكى قوبۇل قىلىنغان. بۇ ماقالىدە مەن بۇ يەرنى تېخىمۇ كەسكىن رەۋىشتە مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تىرىشىمەن. نۇرغۇن قەبىلە ئەپسانىلىرى بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئالىملارنىڭ كۆپىنچىسى «تۈرك» سۆزى ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن خەنزۇچە خەتنىڭ «厥» ئىكەنلەكىنى ۋە خەنزۇچە مەنبەلەرنىڭ بۇ قەۋمگە مۇناسىۋەتلىك بايانلار بىلەن تولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مانا مۇشۇ بايانلارنىڭ ئىككىسى «سۇيىنامە» (84 ـ جىلد) ۋە «جۇنامە» (50 ـ جىلد) لەرگە جۇغلانغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان.[1] «سۇيىنامە»دە ئىككى مۇھىم بايان بار. ئۇنىڭ بىرى تۆۋەندىكىچە:

تۈركلەرنىڭ ئەجدادى پىڭلياڭ (گەنسۇ ئۆلكىسىدە) ياشايدىغان ئاشنا قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئارىلاشما ياۋايىلار ئىدى. 439 ـ يىلى ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى پات تائىپە قۇتقۇلار[2]نى يوقاتقاندىن كېيىن، ئاشنا قەبىلىسى 500 چېدىرلىق ئادەمنى باشلاپ، ئالتاي تېغىدىكى رورۇن بارگاھىغا قېچىپ كەتتى. ئۇلار ئۇ يەردە كۆپەيىپ، تۆمۇر تاۋلاش تېخنىكىسىنى ئىجات قىلدى. بۇ تاغ خۇددى تۆمۇر قالپاق (ساۋۇت) قا ئوخشىغانلىقى ئۇچۇن، خەنزۇلار ئۇلارنى «تۇجۇ (تۇرك)» دەپ ئاتاشتى.

بۇنىڭدىن باشقا، تۈرك ئەجدادلىرىنىڭ كاسپىي دېڭىزى بويىدا ياشىغانلىقى تىلغا ئېلىنىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: ياماۋ بىر تەلەيسىزلىك تۇپەيلىدىن قوشنا بىر قەبىلە تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلايدۇ، دۇشمەن پەقەت

بىر ئوغۇل بالىنىلا ھايات قالدۇرۇپ، پۈت ـ قوللىرىنى كېسىپ تاشلاپ، سازلىققا تاشلىۋېتىدۇ. بۇ يەرگە بىر چىشى بۆرە كېلىپ بالىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالىدۇ. بالا چىشى بۆرە ئېلىپ كەلگەن گۆشلەرنى يەپ، ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. كېيىن بالا بۆرە بىلەن جۈپلىشىپ بوغاز بولىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ھېلىقى قوشنا دۆلەت بالىنىڭ تېخىچە ھاياتلىقىنى ئۇقۇپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتىدۇ. لېكىن بۆرە بالىنى جان ـ جەھلى بىلەن قوغدايدۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەنلەر بۆرىنىڭ ئىچىگە جىن كىرىپ-تۇ، دېيىشىدۇ. بالىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرغان بۆرە كاسپىي دېڭىزىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، قوچونىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر تاغ ئېتىكىگە كېلىپتۇ ھەمدە 200 كۈادرات مېتىردىن ئارتۇق ئوتلىقى بار بىر غار ئىچىگە ئورۇنلىشىپتۇ. بۆرە بۇ غاردا 10 ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئەقىللىقى بولغان ئاشنا ئۇلارغا باش بولۇپتۇ. ئۇلار ئۆز ئانىسىنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ئۆزلىرى تۇرغان يەرنىڭ دەرۋازىسىغا ھەر دائىم بۆرە بېشى سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تۇغ تىكىشىدىغان بولۇپ-تۇ. كېيىنكى مەزگىللەردە ئاشنا ئۆز قەۋمىنى باشلاپ، غاردىن چىقىپ رورانلارنىڭ قېشىغا كەپتۇ.

«جۇنامە» دە تۈركلەرنىڭ ۋەتىنىگە ئالاقىدار ئىككى ئەپسانە بار. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى بۆرە ئەپسانىسى بىلەن باشلىنىدۇ. بۇ-نىڭدا ئاشنا قەبىلىسىنىڭ رورانلارنىڭ كەينىدىن ئالتاي تېغىغا كەتكەنلىكى يېزىلىدۇ. «جۇنامە» دىكى ئىككىنچى ئەپسانە يۇقىرى-قىلاردىن پۇتۇنلەي پەرقلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈرك ئەجدادلىرىنىڭ «شۇ» دۆلىتىدىن كەلگەنلىكى يېزىلىدۇ. تۈركلەرنىڭ ئەسلى يۇرتى ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلار ئىدى. ئۇنىڭ 17 قېرىنداشى بار ئىدى. بۇلاردىن بىرىنىڭ ئىسمى ئېركىن نىشىدۇ بولۇپ، بۆرىدىن تۇغۇلغانىدى. ئاپام بىرۈك ۋە ئۇنىڭ قەۋمى تۇغۇلىشىدىنلا پاراسەتسىز بولغاچقا، دۆلىتى مۇنقەرز بوپتۇ. ئېركىن نىشىدۇنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى تۇغۇلۇشىدىنلا ئۆزگىچە ئىدى-كەن. ھەتتا بوران، يامغۇرنىمۇ چاقىرىپ كېلەلەيدىكەن. ئۇ ئىكى-

كى خوتۇن ئاپتۇ. بىرى ياز تەڭرىسىنىڭ، يەنە بىرى قىش تەڭرىسىنىڭ قىزى ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرى ھامىلدار بولۇپ، تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ، ئوغۇللارنىڭ بىرى چىرايلىق ئاققۇغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، بىرى ئاپار دەرياسى بىلەن كەم دەرياسى ئارىلىقىدا دۆلەت قۇرۇپ، نامىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ. يەنە بىرى كۆك دەريا-سى بويىدا دۆلەت قۇرۇپتۇ، بىرى كۆك يىش تېغى[3]غا ماكانلىشىپتۇ. بۇ تاغنى ماكان قىلغانلار نىشىدۇنىڭ چوڭ ئوغلى تۇغلۇق شات ئىكەن. بۇ تاغدا يەنە دائىم قىراۋ ئۈشۈشۈكى پەيدا بولۇپ تۇرىدىكەن. چوڭ ئوغۇل ئۇلارغا ئوت كەشپ قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ قىشتىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىپتۇ. مۇشۇ ئىش سەۋەبىدىن كۆپچىلىك ئۇنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلاپ، ئۆزلىرىنى تۇرك دەپ ئاتىشىپتۇ. تۇغلۇق ئۆلگەندە ئۇنىڭ 10 خوتۇنىدىن بولغان ئوغۇللار ئۆزلىرى ئىچىدىن بىرسىنى باشلىق سايلىماقچى بولۇپ، ھەممىسى بىر تۇپ چوڭ دەرەخنىڭ ئاستىغا يىغىلىپتۇ. ئاندىن ئۇلار: كىمدە-كىم مۇشۇ دەرەخنىڭ بويىنى بويلاپ ئەڭ ئېگىزگە سەكرىيەلىسە شۇ باش بولسۇن، دەپ كېلىشىپتۇ. ئاشنانىڭ ئوغلى گەرچە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ھەممىدىن ئېگىزگە سەكرەپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ئوغۇللار ئۇنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلاپ، ئۇنى ئاشان شات دەپ ئاتىشىپتۇ.

بۇ ئەپسانىنىڭ كۆپ قىسمى ئالدىنقى ئەپسانىلەردىن پەرقلىق بولسىمۇ لېكىن بۆرە ئورتاق مەنبەدۇر. بۇ ئەپسانىلەر تۈركىلەرنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تەشكىل قىلغان ئاشنا ئۇرۇقى ئارىسىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلگەن. لېكىن يەنە ئاشنا ئۇرۇقى ئارىسىدا تارقالغان يۇقىرىقىلارغا پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ئەپسانىلەرمۇ بار. بۇ دۇمن چېڭشىنىڭ «يۇياڭ خاتىرىلىرى»[4] دە بايان قىلىنغان ئەپسانە بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

تۈركلەرنىڭ ئەجدادى شېمۇشېلى بولۇپ، ئاشىدلار تۇرىدىغان غارنىڭ غەربىدىكى دېڭىزدا بىر تەڭرى ياشايدىكەن. دېڭىز تەڭ-

ېرسىنىڭ بىر قىزى بار بولۇپ، ئۇ ھەر كۈنى ئاخشىمى بىر ئاق بۇغىنى شېمونى دېڭىزغا باشلاپ كىرىشكە ئەۋەتىدىكەن، تاڭ يورۇغاندا شېمونى ئۇزىتىپ قويىدىكەن. مۇشۇ تەرىقىدە نەچچە ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن، شېمونىڭ قەبىلىلىرى چوڭ بىر ئوۋغا تەييارلىنىپتۇ. دېڭىز تەڭرىسىنىڭ قىزى شېمونىغا: ئەتە سىز ئوۋ ئوۋلاۋاتقان چاغدا، ئاتا ـ بوۋىلىرىڭىز ياشىغان غاردىن ئالتۇن مۈڭگۈزلۈك ئاق بۇغا چىقىدۇ، ناۋادا بۇ بۇغىنى ئاتالمىسىڭىز مەن بىلەن داۋاملىق كۆرۈشەلەيسىز، ئاتالمىسىڭىز ئالاقىمىز ئۈزۈلىدۇ، دەپتۇ. تاڭ سۈزۈلگەندە، دەرۋەقە ئالتۇن مۈڭگۈزلۈكى بىر ئاق بۇغا غاردىن سىرتقا چىقىپتۇ. شېمو ئادەملىرىنى بۇغىنى قوراشقا بۇيرۇپتۇ. ئۇركۈپ كەتكەن بۇغا ئادەملەرنىڭ ئۈستىدىن سەكرەپ ئۆتۈشكە ئۇرۇنۇپتۇ، ئۇنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەن ئادەملەر ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ، بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن شېمو ئاجى ئىسىملىك بىر قوماندانىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپتۇ ھەمدە ئادەملىرىگە قاراپ «بۇغىنى ئۆلتۈرگەنلىكىڭلەر ئۈچۈن، بۇندىن كېيىن تەڭرىگە ئاتاپ ئادەم قۇربانلىق قىلىمەن» دەپ قەسەم ئىچىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىش تۈركىلەر ئارىسىدا بىر ئەنئەنىگە ئايلىنىپتۇ. تۈركىلەر ئادەم قۇربانلىق قىلىشتا دائىم ئاجىنىڭ قەبىلىسىدىكىلەردىن بىر ئادەمنى تاللايدىغان بولۇپتۇ. شېمو ئاجىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، كەچتە دېڭىزغا قايتىپتۇ. دېڭىز تەڭرىسىنىڭ قىزى ئۇنىڭغا ئۆز قولۇڭ بىلەن ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكىڭ ئۈچۈن، ئۇزايىڭدىن قان ھىدى كېلىپ تۇرىدۇ، شۇڭا سەندىن مۇناسىۋەتنى ئۈزدۇم، دەپتۇ.

يۇقىرىقى تۆت مەنبە ئەپسانە بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى ئۇچىدە ئورتاقلىق بار. ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى ئەپسانىدە تۈركىلەرنىڭ پەيدا بولغان يېرى بىر غارغا مەركەزلەشكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئەپسانىلەردە غەربىي دېڭىز دېگەن بىر ئورتاق مەنبە بار. ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى خىل ئەپسانىدە دېڭىز تەڭرىسىنىڭ قىزىغا مۇناسىۋەتلىك ئورتاقلىق بار. ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ئەپسانىنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا

توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەپسانىلەردىكى ئورتاقلىقلار مۇنداق:

1. قەبىلىلەر بۆرە نەسلىدىن تۆرىلىدۇ.

2. ئەسلىدىكى قەبىلە يوقىتىلىپ، ساق قالغانلارنىڭ ئىچىدىن ئاشنا باشچىلىقىدىكى 10 ئۇرۇق شەكىللىنىدۇ.

3. ئاشنا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقى بولىدۇ، باشقا جەھەتتە بۇ ئىككى ئەپسانە ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرقلەرمۇ بار.

تۈرك ئەجدادلىرىنىڭ ۋەتىنى ئىككىنچى ئەپسانىدە غەربتە، ئۇچىنچى ئەپسانىدە شىمالدا (ياكى شەرقتە) دەپ كۆرسىتىلىدۇ.

ئىككىنچى ئەپسانىدە، تۈركلەرنىڭ ئىتتىپاقى قۇرۇلغاندا، بۇ ئىتتىپاقتىكى قەبىلىلەرنىڭ ئورنى كۆرسىتىلمىدۇ، لېكىن ئۇچىنچى ئەپسانىدە بۇ كۆرسىتىلمەيدۇ.

ئىككىنچى ئەپسانىنىڭ مەزمۇنى ئاددى ھەم ئوچۇق، لېكىن ئۇچىنچى ئەپسانىنىڭ مەزمۇنى تۇتۇق ۋە مۇرەككەپ.

كېيىنكى ئۇچ ئەپسانە ئالتاي سىلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىقى ئۇچۇن باھاسىز ماتېرىيال بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتىكى ئالىز تەتقىقاتنىڭ سىرتىدا تۇرماقتا. بۇ ئەپسانىلەردىكى مۇھىم نۇقتىلار تۈركلەرنىڭ مەنبەسىنىڭ قوچونىڭ شىمالى ۋە شەرقىي تەڭرىتاغلىرىدا بولۇشىدۇر. بۇ ئەپسانىلەر ئىچىدە «سۇينامە» دە خاتىرىلەنگەن بىرىنچى مەنبەلا رېئال تارىختىن دالالەت بېرىدۇ.

«سۇينامە» 629 ـ ۋە 636 ـ يىللار ئارلىقىدا يېزىلغان. تۈركلەر ئۇزاقتىن بېرى خەنزۇلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەچكە، بۇ خاتىرىلەرنى يازغان تارىخچىنىڭ تۈركلەر ھەققىدە بىلىدىغانلىرى كۆپ ئىدى. 542 ـ يىلىدىن ئىلگىرى تۈركلەر جۇڭگو مەنبەلىرىدە شىمالدىن كەلگەن بىر تاجاۋۇزچى دەپ قارىلاتتى.[5] بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئايرىم قەبىلىلەر يەرلىك ئولتۇراق خەلق بىلەن سودا قىلىشنىمۇ ئارزۇ قىلاتتى. 545 ـ يىلى غەربىي ۋېي سۇلالىسى تۈركلەرگە تۇنجى قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى. تۈركلەر ئىككىنچى يىلى بۇنىڭغا جاۋابەن ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ بىرىش ـ كېلىشلەر ئاساسەن سودا ـ سېتىقنى ئاساسىي مەقسەت

قىلغانىدى. «سۆينامە» دە بايان قىلىنغانلار تۈركلەرنىڭ رورانلار-نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا كۈچىيىۋاتقانلىقىغا بېرىلگەن بىشا-رەت ئىدى. بۇ تەرەققىيات تەيۋۈدى قۇتقۇ قەبىلىسىنى بويسۇندۇ-رۇپ، شىمالدىكى سۇلالىلەرگە خاتىمە بېرىشتىن 100 يىل كېـ-يىن بارلىققا كەلگەنىدى، يۇقىرىقى ئەپسانىلەردە تىلغا ئېلىنغان ئىشلار تۈركلەرنىڭ يازما خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنىشتىن بۇرۇنقى مۇڭەپپەقىيەتلىرىگە ئالاقىدار بولسا كېرەك. مانا مۇشۇلاردىن تۈركلەرنىڭ 5 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئاشنا ئۇرۇقى تەرىپىدىن بىر سىياسىي كۈچ بولۇپ ئۇيۇشقانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

ئەمدىكى مەسىلە، تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ نەق ئورنى مەسىلىسى. «سۆينامە»دە تۈركلەرنىڭ ئەلمىساقتىن بېرى ئالتاي تاغلىرىدا ياشىغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ، پەقەت «شىمالىي سۇلالـ-لەر تارىخى» نىڭ 99 ـ جىلدىدىلا تۈرك ئەجدادلىرىنىڭ ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر رايوندا ياشىغانلىقى ئالغا سۈرۈلمەكـ-تە. بۇ مەلۇمات باشقا خاتىرىلەر تەرىپىدىنمۇ توغرا تېپىلماقتا. مۇشۇنىڭغا قارىغاندا، تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتى ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ياكى غەربىي جەنۇبىدىكى بىر جاي ئىكەنلىكى مەلۇم بـو-لىدۇ.

بۇ جاينىڭ كونكرېت ئورنىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن داڭلىق ئا-لىم پروفېسسور ماتسۇدا خىسائـو بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇ تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتى ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئۇچىدا، يەنە قارا ئېرتىش بىلەن ئۇرۇنغۇ دەريا-سى ئارلىقىدىكى ھاۋزىدا دەپ مۇقىملاشتۇرغان ھەمدە ئۇلار شىمالىي جۇڭغارىيىدىن شەرققە ۋە غەربكە قاراپ يېيىلغان دەپ كۆرسەتكەنىدى.[6] بىراق، مەن 5 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرى-مىدىن 6 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغا قەدەر بۇ رايوندا يۇز بەرگەن زور سىياسىي توقۇنۇشلار تۈپەيلىدىن، بۇ زېمىنىنىڭ ئۇنچىۋالا يىراقتا (شىمالدا) بولۇشىنى قوبۇل قىلالمايمەن.

ئاشنا قەبىلىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان رورانلار جەنۇبىي

موڭغۇلىيىدىن كەلگەن. تەخمىنەن 450 ـ يىلدىن 500 ـ يىل ـ غىچە بولغان ئارىلىقتا روراىلار غەربكە سۈرۈلۈپ، شەرقىي تەڭ ـ رىتاغ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلغان. بۇ چاغدا قاڭقىل قەبىلىلىرى بولسا غەربىي جەنۇبىي ئالتاي تاغلىرىدىن تەڭرىتاغ ـ قا تۇتاشقان مەزكۇر رايون ئۇچۇن كۈرەش قىلىۋاتاتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ ئۇرۇشلىرى نەتىجىسىز ئاخىرلاشتى. 540 ـ يىلى روراىلار قاڭقىللارنى باستۇردى. نەتىجىدە ئاشنا قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تۇمەن روران قاغانى بىلەن بىرلىشىپ جەڭدە زور غەل ـ بىگە ئېرىشتى. مۇشۇنىڭغا قارىغاندا، ئاشنا قەبىلىسىگە مەنسۇپ تۇركلەر شىمالىي جۇڭغارىيىدە ئەمەس، بەلكى جۇڭغارىيىنىڭ جەنۇبىدا ياشايتتى.

بۇ ھەقتىكى تېخىمۇ قايىل قىلارلىق كۆز قاراش س . گ كلياشتورنىيغا تەئەللۇقتۇر. ئۇ ئالتۇنتاغدىكى بىر قىسىم تۇر ـ كىي قەبىلىلەر ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىغا قەدەر يېيىل ـ غان،[7] دەپ ئىزاھلايدۇ. بۇ روراىلار بىلەن قاڭقىللار ئۇرۇشقان ئەسلىي جەڭگاھنىڭ قومۇلنىڭ شىمالىدىكى باركۆل ئەتراپى بو ـ لۇش ئېھتىماللىقىنى ئەسكە سالىدۇ. شۇنداق بولغاندا، روراىلار بىلەن ئۇلارغا تەۋە قەبىلىلەرنىڭ يۇرتلىرى بۇ جەڭگاھنىڭ شەر ـ قىدە بولغان بولىدۇ. ئەگەر جىنشەن ئالتاي تېغىنى كۆرسەتسە، ئۇ ھالدا تۇركلەرنىڭ يۇرتى گوبى ئالتاي بىلەن موڭغۇلىيە جۇم ـ ھۇرىيىتىدىكى گاشۇن نورنىڭ شىمالىدىكى بايان خونگور ساھە ـ لىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۇاتقان «ئال ـ تاي تېغى» ئالتاي تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كۆرسە ـ تىدۇ، دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا بۇ، ئىككىنچى تۇرك ئەپسا ـ نىسىنىڭ مەزمۇنىغا ناھايىتى ماس كېلىدۇ.

مۇنداق چۈشەندۇرۇش تۇركلەرنىڭ شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىمۇ يورۇتۇپ بېرىدۇ. پەقەت مۇشۇنداق جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىك بولغاندىلا تۇركلەر بىلەن روراىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن سۆز ئاچقىلى بولىدۇ.

551 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تۇركلەرنىڭ قاغانى تۇمەن غەربىي ژۇپي پادىشاھىنىڭ مەلىكىسى چاڭ لې بىلەن توي قىلدى. 552 ـ يىلى يانۋاردا ئەسكەرلىرىنى توپلاپ روران قاغانىغا ھۇجۇم قىلدى. بىر ئاي ئىچىدە تۇمەننىڭ غالىب ئارمىيىسى دۇشمەننى موڭغۇلىيىنىڭ جەنۇبى ژە سەددىچىنغا يېقىن جايلاردا تارمار قىلدى. تۇمەن ئۆزىنى ئىلىگ قاغان دەپ ئاتاپ تۇرك دۆلىتىنى بەرپا قىلدى. 555 ـ يىلى مۇقان قاغان روراىلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىش ئىشىنى غەلىبىلىك تۈگەتتى. خەنزۇچە مەنبەلەر تۇركلەرنىڭ كەينى ـ كەينىدىن قىلغان ھەربىي يۈرۈش ـ لىرىنىڭ لىنىيەلىرىنى ئېنىقلاپ بەرمەكتە ژە ئۇلارنىڭ كۆچمە قارارگاھلىرىنىڭ يەنىلا ئەسلىي يۇرتلىرىدا ئىكەنلىكىنى ئەسـ ـلەتمەكتە. يەنە مۇشۇ مەنبەلەرگە قارىغاندا، تۇركلەرنىڭ بىر قىسمى قاڭقىللارغا تەۋە ھەر قايسى قەبىلىلەرنى تىزگىنلەش ئۈچۈن تەڭرىتاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە كەتكەن.

خەنزۇ تارىخچىلىرى تۇركلەرنىڭ مۇقان قاغانىنىڭ باشچىلـ ـقىدا كەڭ كۆلەملىك كېڭىيىشىدىن ئەندىشە قىلغانىدى. بۇ كې ـ ڭەيمچىلىك ئۇرۇشلىرىغا مۇقان قاغان بىۋاستە ئارىلاشمىغانـ ـدى. مەسىلەن: غەربتىكى ئېپتالىتلارغا قىلىنغان يۈرۈشكە مۇ ـ قانىنىڭ تاغىسى ئىستەمى قوماندانلىق قىلغانىدى. شەرقىي موڭ ـ غۇلىيىدىكى كۈچلەرنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىغا مۇقان قاغانىنىڭ ئىنىسى قوماندانلىق قىلغانىدى. بۇ ۋاقىتتا مۇقان قاغان خېشى كارىدوردىكى تۈيغۇنلارنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىدا ئىدى.[8] 557 ـ يىلى شىمالىي جۇ خانلىقى غەربىي ژۇپي سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى ئالغاندا، تۇركلەر شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شەرقتىكى شىمـا ـلىي چى خانلىقى ئارىسىدىكى رىقابەتكە ئارىلاشتى. قىسقىسى، تۇركلەر ۋاقتىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خانلىقلار بىلەن بولغان ھەربىي ژە سىياسىي مۇناسىۋەتنى تىزگىنلەش بىلەن ئۆتكۈزدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەسلىي قەبىلە بازىسى يەنىلا ئىلگىرىكى يۇرتلىـ ـرىدا قالدى. مۇقان قاغان 572 ـ يىلى ۋاپات بولۇشتىن بۇرۇن

ئوردىسىنى موڭغۇلىيىنىڭ شىمالىدىكى ئۆتۈكەنگە كۆچۈردى. تۈركلەرنىڭ تۇنجى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئۆچىدا بارلىققا كەلدى. بۇ يەر ئۇلارنىڭ ئانا يۇرتى ئىدى. كۆك تۈرك خانلىقى قۇرۇلۇپ زېمىنى كېڭەيگەندىن كېيىنمۇ، نۇرغۇن تۈركلەر يەنىلا ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى يۇرتلىرىدا قالدى. كېيىنكى مەزگىللەردە بۇلار غەربىي تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولدى. يۇقىرىدا تونۇتالغان ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ئەپسانىدىكى مۇجمەللىكلەرنىڭ بەلكىم ئۇزۇنگە تۇشلۇق تارىخى باردۇر. تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر ئارىسىدىكى پەرقلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى كەلگۈسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە باغلىقتۇر.

ئىزاھاتلار:

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»دىكى تۈركلەرگە دائىر مەلۇماتلار «سۇينامە» بىلەن «جۇنامە»دىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، بەزى خەتلەرلا پەرقلىنىدۇ. لىيۇ ماۋسەي: «شەرقىي تۈرك تارىخىغا دائىر خەنزۇچە مەلۇماتلار»، 1958 ـ يىلى ۋېسبادىن نېمىسچە نەشرى.

② قۇنقۇلار 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شىمالىي لياڭ دۆلىتىنى قۇرغان ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى.

③ بۇ جايىنىڭ ئېنىق ئورنىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ھەر قانچە تىرىشقان بىلەنمۇ ئېنىق بىر نەتىجىگە ئېرىشىش تەس.

④ دۇەن چېڭشى:«يۇيانىڭ خاتىرىلىرى» 4 ـ جىلد.

⑤ سېن جۇڭمىيەن:«تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 1958 ـ يىل بېيجىڭ نەشرى، 1 ـ توم 15 ـ بەت.

⑥ ماتسۇدا خىسائو (ياپونىيە): «قەدىمكى تەڭرىتاغنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات»، 1970 ـيىلى توكيو، 2 ـ بېسىلىشى، ياپونچە 250 ـ بەت.

⑦ س. گ. كلياشتورنىي:«قەدىمكى تۈرك رۇنىك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر»، 1964 ـ يىلى موسكۋا رۇسچە نەشرى، 110 ـ 111 ـ بەتلەر.

⑧ «جۇنامە» 28 ـ جىلد «شى نېڭنىڭ تەرجىمھالى».

«تۈركىي خەلقلەر تەتقىقاتى» (تۈركچە)نىڭ 1996 ـ يىللىق 105 ـ سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: **ئابدۇرېشىت جېلىل**

تۈرك رۇنىك يېزىقىنىڭ مەنبەسى ۋە تەرەققىياتى ھەققىدە

ئا. رونا تاس

ياۋروپا ئىلىم ساھەسىنىڭ تۈرك رۇنىك يېزىقىدىن خە-ۋەردار بولغانلىقىغا 300 يىل بولغان ھەمدە تومسونىنىڭ بۇ يې-زىقنى يەشكەنلىكىگە 100 يىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يې-زىقنىڭ مەنبەسى تېخىچە ئېنىقسىز تۇرماقتا. بۇ ھەقتە ئوتتۇ-رىغا قويۇلغان كۆز قاراشلارنى تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىغا يىغىنـ چاقلاشقا بولىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپىنچىسى تۈركلەرنىڭ بۇ يېزىقنى سىرتتىن قوبۇل قىلغانلىقىنى ئالغا سۈرمەكتە. ھەتتا كۆپىنچىسى بۇ يېزىقنىڭ مەنبەسىنىڭ سامى تىلى ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرماقتا. باشقا تەتقىقاتچىلار بولسا، بۇ يېزىقنىڭ بىر خىل يەرلىك ئىجادىيەت ئىكەنلىكى ۋە ھايۋانلارغا بېسىلغان تامغىلار-دىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى كۆز قاراشلار ئۈستىدە تالاش - تارتىش قىلماقتا. تۈرك رۇنىك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ ئاخىرقى ئىككى ماقالە كلاۋسون (1970 - يىلى) ۋە لېۋشىك (1978 - يىلى) لارنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ خۇلاسە خاراكتېرلىك ماقالىلەردۇر.

كلاۋسون ھەرپلەرنىڭ قەدىمكى ئىران يېزىقىدىن شەكىللەنـ گەنلىكى ۋە ئېفتالىت ياكى ۋېزانتىيە يېزىقىنىڭ ئەسلىي يۇنـان مەنبەلىك ئېلىپبە ئارقىلىق تولۇقلانغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىـ دۇ. ئېھتىمال تۈرك يېزىقى بىرەر سوغدى تەرىپىدىن ئىجات قى-لىنغان بولسا كېرەك. لېۋشىك بولسا بۇ يېزىقنىڭ ئىجاتچىسى بۇ يېزىقنى ئىجات قىلىشتا سوغدى يېزىقىنى ئاساس قىلغان ۋە ھەرپلەرگە بەزى توغرا ۋە تىك سىزىقلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئۇ-

نى باشقىچە تۈسكە كىرگۈزگەن، دەپ قارايدۇ.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئالغا سۈرۈلگەن كۆز قاراشلارنىڭ ھېچ-قايسىسى ئانچە قايىل قىلارلىق ئەمەس ئىدى. بۇ ماقالىلەردىكى ئورتاق كەمچىلىك شۇكى: بۇ كۆز قاراشلارنىڭ ھېچقايسىسىدا بۇ يېزىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىزاھلانمىغان، باشقا يېزىقلارغا ئوخشىمايدىغانلىقى ئىزاھلانمىغان. شۇ سەۋەب-لىك بۇ يېزىقنىڭ ئۆز ئىچكى قۇرۇلمىسىدىكى سىزىقلارنىڭ تە-رەققىياتى مەسىلىسى نەزەرگە ئېلىنمىغان. ماقالە ئاپتورلىرى ھەر بىر ھەرپنى پەرقلىق بىر شەكىلگە قاراپ تەتقىق قىلغان ۋە بەزى ھەرپلەرنىڭ كۆپىنچە ھەرپلەرگە قارىغاندا يېڭىلىق ھېسابلىنىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىغان.

بۇ پەرقلىق كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان بىردىنبىر كىشى پرىتساك (1980) تۇر. پرىتساك ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قاراشلارنىڭ بەزىلىرى يېڭىلىق ھېسابلىنىدۇ. بىراق، ئۇلارنىڭ بىر قانچىسىلا قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە. مەن ئۇنىڭ تەتقە-قاتىدىن خەۋەرسىز بولغاچقا، جەدۋەلدىكى 27 ـ نومۇرلۇق ھەرپ (﴿﴾)نىڭ ئەسلىدە 15 ـ نومۇرلۇق (﴿﴾) ھەرپىنىڭ ئىككىنچى بىر خىل تەرەققىياتى ئىكەنلىكىنى بېكىتكەنىدىم. بۇ يەردە K بەلگىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىش سەۋەبىنى بۇ فونېمىنىڭ تىترە-شى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغانىدىم. بىراق ئىككىمىزنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان قارىشىمىز ۋە خۇلاسىلىرىمىز پۈتۈنلەي پەرقلىق بولۇپ چىقتى. تېمىدىن چەتنەپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، پرىتساكنىڭ تەكلىپلىرى توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلارنى بىر ياققا قويۇپ تۇرۇپ، نەق ھۆكۈملەر ئوستىدە ئايرىم توختالماستىن، ئۆز كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئەك ياخشى چارىسى ـــ ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشلارنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ يەردە سەل قارىغىلى بولمايدىغان شەرت ـــ قولدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئەسلىي قەدىمكى مەنبە بولۇشىدىن ئىبارەت. ئەسلىي مەنبەدىكى ھەرپلەرنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىنى بەلگىلەپ چىقىش،

سىزىقلار ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشىنى كۆرسىتىش كېرەك. بۇ ھەقتىكى تەتقىقات جەنۇبىي سىبىرىيە يېزىقلىرىنى قايتىدىن ئېنىقلىغان ۋاسىلىيېف (1983 ـ يىلى) نىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار يەنسەي ۋادىسىدىكى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ باشقا رايونلىرىدىكى يېزىقلارنىڭ ئىلگىرى پەرەز قىلغىنىمىزدەك ئەڭ قەدىمكى يېزىقلار بولماستىن، بەلكى موڭغۇلىيىدىكى بۈيۈك مەڭگۈ تاشلار بىلەن زامانداش ۋە بەزىلىرىنىڭ ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى يېزىقلار ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

تۈرك رۇنىك يېزىقىدىكى 39 ھەرپنى بەش گۇرۇپپىغا ئايرىپ چىقىشقا بولىدۇ.

A سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگۈچى بەلگىلەر.

B يېرىم سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر. بۇ سوزۇق تاۋۇشلار ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدى ياكى كەينىدە كېلىدۇ.

C «ك» تاۋۇشىنىڭ ۋارىيانتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر.

D سېرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدىغان بەلگىلەر.

E سوزۇق تاۋۇشلارغا بېقىنماي ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر.

F جۈپ ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر.

5 ـ نومۇرلۇق ھەرپ پەقەت يەنسەي دەريا ۋادىلىرىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلاردىلا ئۇچرايدىغان يېڭى بەلگىدۇر. قالغان تۆت تاۋۇش بىزگە ناتونۇش بىر سىستېمىنى ئەكس ئەتتۈرمەكتە.

1 ـ نومۇرلۇق (𐰀) ۋە 3 ـ نومۇرلۇق (𐰃) ئىككى بەلگە تىل ئالدى ۋە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار (a, ä, i, e)نى ئىپادىلەيدىغان ئورتاق بەلگىلەردۇر.

2 ـ (𐰄) ۋە 4 ـ نومۇرلۇق (𐰅) كەڭ قوللىنىلىدىغان بەلگىلەر، بەزى تاۋۇشلارنىڭ ئوچۇق ياكى يېپىق بولۇشىغا قاراپ (O, U, ö, ü) ئىشلىتىلىپ، بىر خىل ئارىلاشما ھالەتنى

شەكىللەندۇرمەكتە. بۇ سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسىدا سىممېترىك سىستېمىدىن پەقەت بىرلا سوزۇق تاۋۇش ئارتۇق. بۇ بولمۇ توۇرك تاۋۇش سىستېمىسىغا خاس تىل ئالدى جاراڭلىق سوزۇق تاۋۇش «ئۆ» ۋە «ئۇ» (۴) دۇر. بۇ تاۋۇشنىڭ ئىككىلەمچى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى پەرەز بۇ بەلگىنىڭ قوۇلمىسىغا قارىغاندا ئېھتىمالدىن يىراق. تومسون بۇ بەلگە 3 ـ نومۇرلۇق (۱) بەلگىدىن كېلىپ چىققان دېگەن پەرەزنى بۇ بەلگىنىڭ شەكلىگە قاراپ دەلىللىگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە بۇ بەلگە بىر تىك بەلگىدىن مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن: ۴ > ۴ شۇڭا بىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۇچ باسقۇچقا ئايرىپ يېڭىدىن تىزىپ چىقىمىز.

I. A: W: I ([= I: > : I:] H. A.)
II. A: W: I: Ẅ ([= I : > : I : I'] H. A.)
III. A: e : W: I: Ẅ ([= I : ɛ : > : I'] H. A.)

بۇ بەلگىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى نورمال تەرەققىيات جەريانىغا بىلەن ماس كېلىدۇ. بىراق بۇ جەريانىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۇچۇنمۇ ئورتاق ياكى ئورتاق ئەمەسلىكىنى تەتقىق قىلىش كېرەك.

ئالدى بىلەن تەڭداش ئۇزۇك تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە زىت شەكىللەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەسلىكى ئېنىقلاپ چىقىلغان. يەنى ﭖ(ك) ﭒ(ﮔ)دىن پۇتۇنلەي پەرقلىق بولغان ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغان. ۋ. تومسون 1896 ـ 1884 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىدە ر^{2}(r)، ل^{1} (Y)^{2}، ت^{1} (ﮈ) ، ن^{2} (۳)، ﮒ(۴) ۋە ش (۸) (يەنى 30 ـ نومۇرلۇق بەلگە)لارنىڭ مەلۇم شەيئىلەرنىڭ تەسۋىرىي شەكلى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغانىدى. بۇنىڭغا ئوخشىغان بەزى قاراشلار پولىۋانوف ۋە ئەرمىرەلەر تەرىپىدىنمۇ ئوتـ

تۇرىغا قويۇلغان. كېيىنكى مەزگىللەردە ب^2 ( ) ، ك( ) ، ۋە ي^1 (D) بەلگىلىرىنىڭ تەسۋىرىي مەنبە ئىكەنلىكى ئا. ۋون گا- بائىن (1948 ـ يىلى) ۋە كلاۋسون (1970 ـ يىلى)لار تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان. د^2 (X) مەلۇم شەيئىنىڭ تەسۋىرىي شەكلى بولسا، ئۇ ھالدا 1 ـ گۇرۇپپىدىكى تەڭداش تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ ھەر بىرى مەلۇم شەيئىنىڭ تەسۋىرىي شەكلىدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مانى يېزىقى بىلەن بىرگە تىرانسكرىپسىيىسى بېرىلگەن رۇنىك ئېلىپبەسى (لېكوك 1990 ـ يىلى، 1050 ـ بەت)دىن مەلۇم بولۇشچە، بارلىق ئۇزۇك تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ مەلۇم بىر تىل ئەلدى سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ئوقۇ- لىدىغانلىقى ئىزاھلانغان. مەسىلەن :

ب^1 ئاب^1، ب^2 ئەب (چېدىر، ئۆي)

د^1 ئاد، د^2 ئەد (مال ـ مۈلۈك)

گ^1 (غ) ئاغ (تور) ، گ^2 ئەگ

ي^1 ئاي، ي^2 ئەي

ل^1 ئال، ل^2 ئەل

ڭ ئاڭ، ڭ^2 ئەڭ (مايىللىق) ،

ر^1 ئار، ر^2 ئەر (ئەر، ئەركەك)

ت^1 ئات، ت^2 ئەت

بۇلاردىن باشقا:

◁ ، ك[3] ◁ ئىك (يىك)

↓ ، ك[4] ↑ (ق) ئوق (ئوق)

بۇ يەردە ئازراق چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ: ي نىڭ «ياي» ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ بىر تەسۋىرىي شەكىل بولغانلىقى ئۈچۈن ئېھتىمالغا يېقىن. بىراق ئۇنى سىستېما چەتكە قاقماقتا. چۈنكى تەسۋىرىي شەكىللەردە ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن ئىلگىرى سوزۇق تاۋۇشلار كېلىدۇ. بۇ يەردىكى ئاساسلىق مەسىلە شۇ. تومسون ن[2] بەلگىسىنى «تۆۋەنگە قاراپ قەدەم تاشلاش» ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. لېكىن بۇ گۇرۇپپىدا بىرلا پېئىل كۆزگە چېلىقىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىمۇ «ئەن» ئىسمى ئۇچرايدۇ. تومسون 30 ـ نومۇرلۇق بەلگە (^) گە « äsik » (ئىشىك) دەپ تەبىر بېرىدۇ. بىراق بارلىق ئاچقۇچلۇق سۆزلەر بىر بوغۇملۇقتۇر. قايچىسىمان كېسىشكەن، «مال» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىككى تاياقچە بەلگە د[3] (X) نىڭ تەسۋىرىي شەكىل مەنبەسى قىلىنغان (رونا تاسنىڭ 1956 ـ يىلىدىكى ئەسىرىگە قاراڭ)، «ك» بەلگىسىنىڭ ئىزاھاتى ناھايىتى مۇھىم. ك (ᴇ ᴇ) ۋە ك (↓ ↑) 2 ـ ۋە 4ـ نومۇرلۇق بەلگىلەرگە ئوخشاش بىر خىل سوزۇق تاۋۇشلۇق ئالاھىدىلىكلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن، شۇڭا ئۇلار سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ 2 ـ باسقۇچى بىلەن تەڭ مەيدانغا كەلگەن ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن.

سېرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇشلار مەسىلىسىگە كەلسەك، بەلگىلەرنىڭ تەسۋىرىي شەكىللىرى بىر بىرىگە زىت كۆرۈنىدۇ. بۇ بىزنى ئىختىيارسىز ھالدا بەزى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا مەجبۇر قىلماقتا. بۇنى ناھايىتى قەدىمكى مەڭگۈ تاشلار ئارقىلىق ئىسپاتلىشىمىزغا رۇخسەت قىلغايسىزلەر.

«ئونگىن مەڭگۈ تېشى» (720 ـ ياكى 731 ـ سۆز)

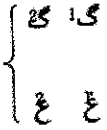

كۈلى چور ۋە كۆل تېگىن مەڭگۈ تاشلىرىدا («بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» 735 ـ، 732 ـ، 724 ـ سۆزلەر)

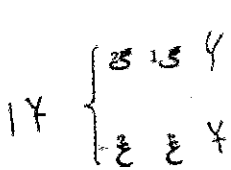

«تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» (726 ـ سۆز)

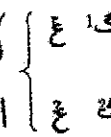

«تېرخىن»، «تەس»، «شىنە ئۇسۇ» مەڭگۈ تاشلىرىدا، «سۇجى مەڭگۈ تېشى» (750ـ، 732 ـ ياكى 733 ـ 840 ـ سۆزلەر)

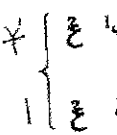

يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا

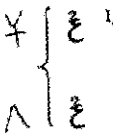

27 ـ نومۇرلۇق بەلگىنىڭ بارلىق شەكىللىرىنى سىلىشتۇ.

رۇپ چىقساق، تۆۋەندىكى نەتىجىگە ئېرىشىمىز:

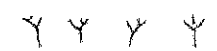

(ۋاسىلىيېفنىڭ 1983 ـ يىلى نەشر قىلغان ئەسىرنىڭ 133 ـ ۋە 134 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن)

بۇ بىزنىڭ ئاساسىي بەلگە «Y» ۋە ئۇنىڭ ئوخشىمىغان جايلىرىغا سىزىلغان سىزىقلار بىلەن ئارتۇقچە ھەپىلەشكەنلىكىمىز. نى كۆرسەتمەكتە. بۇ يەردە ھەل قىلغۇچ تۇپ بەلگە «ل» دۇر. «ل^2» قانداقسىگە دىياكرىتىك بەلگە قويۇش بىلەن «ش»نى ئىپادىلەيدىغان بەلگىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ يېزىقنى ئەسلىي تۈرك يېزىقى دەپ پەرەز قىلساق ۋە بۇ تىلدا «ش» تاۋۇشى بولمىغان ھەمدە كېيىنكى مەزگىللەردە «ل» بەلگىسىنىڭ بەزىدە «ل»، بەزىدە «ش» ئورنىدا كەلگەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، بۇ تاۋۇش كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۈرك تىلىغا كىرگەن دەپ پەرەز قىلغان بولساق، خېلىلا كۆپ قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ چىققان بولاتتى. تەتقىقاتچىلار «ئەل» سۆزىنىڭ «خەلق، دۆلەت» دېگەندەك مەنىلىرىنىڭ بارلىقىنى تەكىتلەيدۇ، «ئەل» سۆزى ھەقىقەتەن ئىككىنچى تۈرك تىلى دەۋرىدىمۇ يەنە شۇ مەنىنى بەرگەن بولسا مەسىلە چىقمىغان بولاتتى. ئەمما بۇ بەلگە «يولداش، ھەمراھ» مەنىسىنى بىلدۈرگەندە «ئەش» دەپ ئوقۇلىدۇ. شۇڭا «ش» دەپ ئوقۇلغان «ل» بەلگىسى دىياكرىتىك بەلگە قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەندى. مەخسۇس «ش» نى ئىپادىلەيدىغان باشقا ئىمكانىيەتلەرمۇ بار، مەسىلەن: «س» ئارقىلىق ئىپادە قىلىشقا بولاتتى. بۇ يېزىقنىڭ بىرىنچى باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كېيىنچە بىلگە قانانىڭ ئوردىسىدا بۇ بەلگە باشقا بىر بەلگە بىلەن زىت بولۇپ قالغاچقا «ل» نىڭ 2 ـ خىل ۋارىيانتى ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى يېزىقلاردىكى تۇپ پەرق «س» بىلەن «ش» ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بولماستىن، بەلكى تىل ئارقا ۋە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن سىرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوتتۇرىسىدا

دىكى پەرق بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلار بۇ بەلگىلەرنى ئومۇمىي بىر قېلىپقا سېلىشقا تىرىشقان بولسا كېرەك. «ش» نى ئىپادىلەيدىغان ئايرىم بەلگە يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا ئوتتۇرىغا چىققانىدى. 35 ـ نومۇرلۇق بەلگىنىمۇ ئوخشاش ئۇسۇلنى قوللىنىشقا مۇمكىن بولغان بولسىدى، ئۇ ھالدا 27 ـ نومۇرلۇق بەلگىنىڭ 2 ـ خىل ۋارىيانتىنىمۇ ئىسپات تېپىلغان بولاتتى.

ئەسلىدە بۇ بىر مەسىلە بولۇپ كۆرۈنگەندەك قىلىدۇ. لېكىن، 35 ـ نومۇرلۇق « 𐰴 » بەلگىلىرىنىڭ يىلتىزى 18 ـ نومۇرلۇق « 𐰴 »بەلگىسىدۇر، بۇنىڭغا ئىلمەك تارتىش ئارقىلىق 35 ـ نومۇرلۇق بەلگە مەيدانغا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ.

𐰴 + 𐰃 > 𐰴𐰃 , 𐰴

بۇ ئىلمەك بەلگە ئۇيغۇر يېزىقىدىمۇ مەۋجۇت. مەلۇمكى، كېيىنكى سوغدى يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقى ئارىسىدىكى ئاساسىي پەرق، «ل» ئۈزۈك تاۋۇشى ئۇچۇن ئايرىم بەلگە بولمىغانلىقى ئۈچۇن تۈركىلەر «ل» بىلەن ئوقۇلىدىغان «ش» سۆزىگە ئىلمەك تارتىپ قويغان. تۈرك رۇنىك يېزىقىدىكى «ز» غا ئوخشاش ئوقۇلىدىغان «ر» ئىلمىكى ئوخشاش رولىنى ئويناياليدۇ. ئەمدى 32 ـ نومۇرلۇق «𐰋» (𐰋) ۋە 36 ـ نومۇرلۇق «ن ي» بەلگىسى (𐰽) قالدى. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىلگىرىكى «ن» غا ئوخشىشىپ كېتىدۇ (16 ـ نومۇرلۇق). «𐰋» ھەرپى دىياكرىتىك بەلگىنىڭ يارىمى بىلەن، «ن ي»بولسا «ن» ھەرپىنىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن، «ل د، ن د، ن چ»دىن ئىبارەت ئۈچ بەلگىنىمۇ تۈركىي تىل ئۈچۇن ئىجات قىلىنغان يېڭى بەلگىلەردۇر. بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى شۇ تاۋۇشلارنىڭ نەق ئۆزىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەردىن كەلگەن ئەمەس.

𐰋 > 𐰋 , 𐰽 > 𐰽

شۇنداق قىلىپ، بىز تۈرك رۇنىك يېزىقىنىڭ تەرەققىيات

جەريانىنى ھازىرچە ئەڭ بولمىغاندا تۆت باسقۇچقا تىزىمىز.

1. ئا، ئى، ۋ، ب، د، گ، ي، ل، ن، ر، ت ك[1] (ق)، س[2]، س[1]، چ، پ، م

2. ۋ، گ[1]، د[2]، ب[2] (غ)، ت[1]، ر[2]، ن[2]، ل[2]، ي[1] ڭ، ن ي، ك[5]، ك[4]

3. ش، ز، ل د، ن د، ن چ

4. ئې، ش[2]

بىز ئەمدى بىرىنچى باسقۇچنى ئىككىنچى باسقۇچتىن ئايرىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ شەكلى ۋە ياكى كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىمىز. قەدىمكى سوغدى يېزىقى تومسوندىن باشلاپ تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەقتە بىۋاستە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىدى. سوغدى يېزىقىنى ئارامى مەنبەلىك باشقا يېزىقلاردىن ئايرىپ تۇرىدىغان تېپىك ئالاھىدىلىك، قەدىمكى سوغدى يېزىقى دەپ ئاتالغان ئېپتىدائىي پارچىلاردا «ل» تاۋۇشى ھەرپى كۆپىنچە سېرىلاڭغۇ تاۋۇش «δ» ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن (پەقەت بەزى چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەردىلا «ل» قوللىنىلغان. تۈرك رۇنىك يېزىقىدىكى «ᚴ» بەلگىسى «ل» تاۋۇشىنىلا ئىپادىلەيدۇ، ئۇ د[2] د[1] نىمۇ ئىپادىلىمەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن 2 – جەدۋەلدە كۆرگىنىمىزدەك بەزى شەكىللەر قەدىمكى سوغدى يېزىقىنىڭ شەكىللىرىگە ناھايىتى يېقىن. باشقا بىر تۈركۈم ھەرپلەرنىڭ ئوخشاش شەكىللىرىنى قەدىمكى گرۇزىيىنىڭ ئارماز شەھرىدىن تېپىلغان ئارمازىك يېزىقىدىمۇ ئۇچرىتىمىز.

خۇلاسە قىلىپ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، تۈرك رۇنىك يېزىقىنىڭ يىلتىزى ئارامى يېزىقىغا قەدەر سۈرۈلسىمۇ، ئارامى يېزىقىنىڭ سوغدى ۋە ئارمازىك يېزىقلىرىغا ئازراق يېقىنچىلىقى بولسىمۇ، لېكىن ئارامى يېزىقى بۇ ئىككىلا يېزىققا ئوخشىمايدۇ. شۇڭا يۇقىرىقى ئوچ خىل يېزىقنىڭ ھەممىسى بىر يىلتىزدىن چىققانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

سوغدىلارنىڭ تەسىرى كېيىنكى مەزگىللەردە ئوتتۇرىغا چىقتى. «ن د، ل د، ن چ» ئۈزۈك تاۋۇشلىرى سوغدى تەسىرىنىڭ ئۈستۈنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. سوغدىلاردا «ن» دىن كېيىنكى تاۋۇش سېرىلاڭغۇ تاۋۇش بولۇپ، بۇ سوغدى تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. بۇمۇ قەدىمكى شەرق تۈركچىسىدە ياكى ھېچبولمىغاندا ئۇنىڭ بىر شېۋىسىدە تۈرك رۇنىك يېزىقى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىر خىل ئەھۋال ئىدى. «ل د» بەلگىسىمۇ سوغدى يېزىقىدىكى «ل»غا باغلىنىشى مۇمكىن. يەنە [illegible] دىكى 2 ـ بەلگە سوغدى «ل» ىدۇر. سوغدى يېزىقىدىكى (nunنۇن) دىياكرىتىك بەلگە ـ چېكىت ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا بۇ بەلگە ناھايىتى ئوچۇق ھەم بىر چېكىتلىك. كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىدا بولسا بۇ بەلگە ئۈچ چېكىت بىلەن كۆرسىتىلگەن ۋە يېرىم چەمبەر بىلەن ئورالغان ھالەتتە كەلگەن. «نچ» تاۋۇشى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بەلگە قوش «ن» دەك كۆرۈنىدۇ.

ئىلمەك بەلگىسىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى بىلەن «ر» دىن بىر «ز» نىڭ شاخلاپ چىقىشىمۇ سوغدى تەسىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىشكە يارايدۇ.

يۇقىرىدىكى كۆز قاراشلارنى مۇنداق خۇلاسىلەشكە بولىدۇ:

تۈركلەر سوغدى ياكى ئارمازىك ھەرپلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىغا يېقىن كېلىدىغان، ئەمما ئۇلارغا پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدىغان ئارامى يېزىقىنىڭ بىر خىل شەكلىنى قوبۇل قىلغان. دەسلەپكى ئۆزگىرىشلەر يېزىق دەرەخكە، تاشقا ياكى قىيالارغا ئويۇلغان مەزگىللەردە بارلىققا كەلگەن. بۇ يېزىق ئۇنىڭدىن كېيىنكى قىسقا بىر جەريان ئىچىدە قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يېزىق خاس تۈركىي تىللارنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى تولۇق ئىپا-

دىلەشكە ئاجىزلىق قىلغان. تىل ئالدى ۋە تىل ئارقا سوزۇق تا-ۋۇشلارنى پەرقلەندۈرۈشكە بولغان كۈچلۈك ئېھتىياج بۇ يېڭى بەلگىلەرنى يارانقان. يېڭى بەلگىلەرنىڭ يارىتىلىشىدا ئىككى خىل ئۈسۈل قوللىنىلغان، ئۇ بولسىمۇ ئەسلىدە بار بەلگىلەرنىڭ مە-لۇم جايلىرىغا دىياكرىتىك بەلگىلەرنى قويۇش ياكى ۋە تەسۋىرىي شەكىللەرنى قوللىنىش.

«ك» بەلگىلىرىنىڭ قوبۇل قىلىنىشىنىڭ سەۋەبى بۇ فونې-مىنىڭ كۆپ ئىشلىتىلىشىدۇر. بۇ تىلدا «ش» ۋە «ز» تاۋۇشلىرى يوق ئىدى. بۇلار چۈۋاش، قەدىمكى بۇلغار ياكى ھەزەر تىللىرىغا خاس تاۋۇشلار بولسا كېرەك. كېيىنكى كۆك تۈرك خانلىقى بۇ يېزىقىنى قوبۇل قىلدى. ئۇلار «ز» نى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئەڭ ياخشى بىر چارىنى ئويلاپ تاپتى. ئەمما «ش» نى ئۇزاق مۇددەتكە-چە سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەتتى. تۈركلەر «ل د، ن د، ن چ» لار ئۈچۈن ئالاھىدە بەلگىلەرنى يارانتى.

كېيىنكى كۆك تۈرك خانلىقى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە بۇ يېزىقنىڭ يۈكسەك ئابرويى يەرلىك ئەمەلدارلار تەرىپىدىن تې-خىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئالىي ھاكىمىيەت تەرتىۋىنىڭ بۇزۇ-لۇشى مانى دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە مانى يېزىقى ھەمدە كېيىن-كى مەزگىللەردە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلىشى بىلەن مۇنا-سىۋەتلىك.

بۇ بۇزۇلۇش يەرلىك ۋارىيانتلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. تۈرك رۇنىك يېزىقىنىڭ قەغەزگە يېزىلىشىنىڭ باشلىنىشى بىلەن بۇ يېزىقنىڭ ئالاھىدە بىر تىپى مەركىزي ئا-سىيادا بارلىققا كەلدى.

1 ـ جەدۋەل: تۈرك رۇنىك يېزىقىنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىشى

A. سوزۇق تاۋۇشلار:

1. ئا ئە
2. ئو ئۇ
3. ئى (تىل ئارقا) ئى ئې
4. ئۆ ئۈ
5. ئې (پەقەت يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا)

B. ئۈزۈك تاۋۇشلار:

(جۈپ شەكىللىك ئۈزۈك تاۋۇشلار)

6. ب¹
7. ب²
8. ل
9. ۋ
10. گ¹(غ)
11. گ
12. ي¹
13. ي²
14. ل¹
15. ل²
16. ن¹
17. ن²
18. ر¹
19. ر²
20. ت¹
21. ت²
22. ك(ق)
23. ك²
24. ك(ق)
25. ك
26. ك(ق)

D. سېرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇشلار

27. س¹ ش²، ش¹
28. ش² ش¹ ¹(س، س²)
29. س¹
30. ش² ش¹ (پەقەت يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى)

E. يالغۇز ئۈزۈك تاۋۇشلار

31. م
32. ڭ؟
33. پ
34. چ
35. ز
36. ن ي

F. قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلار

37. ل د: M
38. ن د
39. ن چ

C «ك»نى ئىپادىلەيدىعان بەلگىلەر

2 ـ جەدۋەل: ئىپتىدائىي تۈرك رۇنىك يېزىقىنىڭ مەنبەسى

	1	2	3	4	5	6	7		
	Aramaik İmp	İşaretler Part	Pers	Pehlevi Dini	Kitap	Eski Soğd	Armazik	Runik	
Aleph									a/ā
Beth									b¹
Gimel									g²
Dālet					=g				d¹
Hē									k²
Wāw									o/u
Zayin									s
Ḥēth					=ʾ				k¹
Ṭēth								—	—
Yōdh					=g				y²
									i/ī
Kaph								—	—
Lāmedh						ʾ•(δ)			l¹
Mēm									m
Nūn					=w				n¹
Ṣāmekh									s¹
Ayin			=w	=w	=w			—	—
Pē									p
Ṣadhe									č
Qōph			=m	=m	=m	ʾ•(100)		-	-
Rēsh		=ʾ	=w	=w	=w				r
Šin								-	-
Tāw									t²

تۈركچە «تۈركىي خەلقلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 114 ـ سانىدىن تەرجىمە قىلىندى

تەرجىمە قىلغۇچى: **تۇرسۇنئاي ساقىم**

قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىدىكى Türk yoçul bodun ھەققىدە

ل. يۇ. تۇگۇشېۋا (روسىيە)

ھازىرغا قەدەر ئېلان قىلىنغان قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردا سۆز بىرىكمىسى — Türk yoçul bodun بىر قېتىم، يەنە كېـ لىپ پەقەت بىرلا قېتىم «مايترى سىمىت نوم بىتىگ»دە ئۇچرايـ دۇ. بۇددىزم مەزمۇنىدىكى مەزكۇر ئەسەر مىلادىيە 8 ـ ئەسىردە توخار تىلىدىن تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. «مايترى سىمىت نوم بىتىگ» خۇددى ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، بۇددا مايترىنىڭ ھايات كەچۈرمىشلىرىدىن ۋە بۇددىزم ئۇسلۇبىدىكى رىۋايەتلەردىن تۇزۇلگەن بولۇپ، Türk yoçul bodun بىرىكمىسى بۇ ئەسەردە تۆۋەندىكى شەكىلدە كۆزگە چېلىقىدۇ:

Antan ozup [qurtu]lup burχanlar bälgürmädük ödtä tört türlüg tırın quvrağ yoq ödtä Türk yoçul bodun buqun är alpin ämgäkin kişi ažuninta toğar

(تەرجىمىسى: ئۇ يەردىن ئۆزاپ قۇتۇلۇپ بۇرخانلار تېخى كۆرۈلمىگەن ۋاقىتتا، تۆت تۈرلۈك ئەل ـ جامائەت تېخى يوق ۋاقىتتا، تۈرك يوچۇل بودۇن قەۋمى جاپا ـ مۇشەققەتلىك كىشـ لەر دۇنياسىدا قايتا تۇغۇلار)

شىناسى تېكىن بۇلارنى تەرجىمە قىلىش ۋە ئىزاھلاش ئارـ قىلىق بۇ ئۇچ سۆزنىڭ ئۆزىنىڭ ئومۇمىي تىل مەنىسىنى ساقلاپ قالغان مۇستەقىل سۆز بىرىكمىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ش. تېكىنىڭ ئىزاھلاشلىرىغا ئاساسلانغاندا، «Türk»سۆـ زى مەزكۇر سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەلـ

گەندە، «كۇچلۇك، قۇدرەتلىك، قاتتىق» دېگەن مەنىگە ئىگە؛ «yoçul» تۆۋەن (دەرىجە)؛ تار، ئارقىدا قالغان دېگەن مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇنى يېقىن كېلىدىغان پېئىل «oçul» (كەينىدە قېلىپ قالماق) ۋە « oçun » (قورقماق) دېگەنلەر بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئىكەن.

بۇ سۆز بىرىكمىسىدىكى ھەر قايسى سۆزلەر ھەر قانچە قىلغاندىمۇ ئومۇمىي مەنىگە ئىگە بولالمايدۇ، چۈنكى بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان سۆزنىڭ كونكرېت تارىخىي قەۋم ھەققىدە ئەمەس، بەلكى ئەپسانىلەر دەۋرىدىكى خەلقلەر ھەققىدە كېتىۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ياشاۋاتقان تېررىتورىيىسى مەزكۇر سۆز بىرىكمىسىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن بويىچە ۋە تېكىستنى تۈزگۈچىنىڭ پىكرىچە بولغاندا، «راھەت ـ پاراغەتلىك» «مەدەنىيەتلىك» ئالەمنىڭ سىرتىدا ئىدى. « مايتىرى سىمىت نوم بىتىگ» تىكى مەزكۇر سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەنا مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاش، ئومۇمەن ھازىرچە بىز ئېرىشكەن ماتېرىياللار سەۋەبىدىن مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئىزاھلىنىشىغا قارىتا ماھىيەت جەھەتتە تېخىمۇ تەپسىلىيرەك بەزى بايانلارنى قوشۇمچە قىلىشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ. 11 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنقۇ شەلى تۇتۇق تەرىپىدىن ئىشلەنگەنلىكى مەلۇم بولغان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى 6 ـ بابىدا ئاشۇ سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە ئىككى قېتىم ئۇچرايدۇ:

Ortun il ulus basinçlığ boltı Türk yoçul bodun ärtirü ayamlığ boltı in çu χandin näng olarni amırtqurğalı köntürgäli bolmadi.

(تەرجىمىسى: ئوتتۇرىدىكى مەملىكەت پۇتۇنلەي ئىشغال قىلىندى. تۈرك يوچۇل خەلقى پەۋقۇلئاددە قۇدرەتلىك بولۇپ كەتتى، يىن ـ جۇ سۇلالىلىرىدىن بېرى ئۇلارنى بويسۇندۇرغىلى ۋە كۆندۈرگىلى بولمىدى).

Türk yoçul bodun ärtingü kötrülti üstünki il uluslar törüsin içqınti.

(تەرجىمىسى: تۈرك يوچۇل خەلقى بەكلا كۆتۈرۈلدى «قۇدرەت تاپتى»، يۇقىرىقى ئەل ـ مەملىكەتلەرنىڭ بۇيرۇق ـ پەرمانلىرىنى رەت قىلدى).

دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، «مايتىرى سىمىت نوم بىتىگ» دىن ئۇچ ئەسىر كېيىن ئىشلەنگەن بۇ تەرجىمىدە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبى ۋە تەرتىپىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش يۈز بەرمىگەن. بۇ ئەھۋال شۇنى چۈشەندۈرىدىكى ، مەزكۇر سۆز بىرىكمىسى شەكىل جەھەتتىن مۇقىم بولۇشتەك خاراكتېرگە ئىگە، يەنە كېلىپ مەيلى قانچىلىك دەرىجىدىكى مۇقىم سۆز بىرىكمىسى بولسۇن، ئۇ ھامان تىل تەركىبى ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئومۇمىي مەنالىرىدىن ھالقىپ كەتمىگەن، ئەمما تىل ئادىتىدە مۇقىملاشقان ۋە بىر نەچچە قوشۇمچە مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدىكى روشەن بولمىغان، ئەمما مەۋجۇت بولۇۋاتقان سېمانتىكىلىق تەركىبلىرىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن بېرىلگەن كونتېكستنى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىدە ئاساسلانغان خەنزۇچە ئورىگىنالىنى نەقىل كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن جۈملىلەرنىڭ بىرىنچىسى تۆۋەندىكى كونتېكستتا كەلگەن:

...kim bu t(a)vğaç [i]li tumšuqluğ-qa soqturğalï:[ta]rmaqlïğ-qa tartdurğalï ür[ki]ç bolmïš ärdi. biš ilig-lär...ğali umadï : üç χan-lar ...dğali küçi yitmädi : ötrü[lağ]ki balïq qodï saçlïğ-lar-nïŋ ...qsï boltï : qutluğ çuu-nan [t]ägiri oq baš-lïğ-lar-nïŋ [ö]rtgüni boltï : ortun il uluš ...ksiz basïnç-lïğ boltï : türk [y]oçul bodun ärtiŋü ayam-lïğ [bo]ltï : inçü χan-din bärü näŋ [o]lar-nï amïrtqurğalï köntürgäli bolmadï :qaçan χan vudi atlïğ χan-qa tägdükdä tolp süü sin täbrätip qamağ küçin [öŋ]türüp qatïğlantï antağ qïltï [ärsär] ymä tk balïq-nïŋ uluš-nuŋ çïbïq-ïn yapïrğaqïn

(تەرجىمىسى: «...دەۋرلەردىن بۇيان تابغاچ ئېلى تۇمشۇقلۇق-قا چوقۇتتى (سوقتۇردى)، تىرناقلىققا تارتتۇردى. بەش ھۆكۈمران (ئۇلارنى بويسۇندۇرۇشقا) قادىر بولالمىدى، (ئۇلارنى يېڭىشكە) ئۇچ خانىنىڭ كۈچى يەتمىدى. نەتىجىدە لاغكى شەھرى ئۇزۇن چاچلىقلارنىڭ (ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ) قالدى. قۇتلۇغ چاڭگەن شەھرىنىڭ ئەتراپى (يا) ئوقلىرى ۋېزىلدايدىغان (ئەسلى خەنزۇچە مەنىدە «ئوقلار ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇرىدىغان» دالاغا ئايلىنىپ قالدى. ئوتتۇرىدىكى مەملىكەت پۇتۇنلەي ئىشغال قىلىندى.تۈرك يوچۇل خەلقى پەۋقۇلئاددە قۇدرەتلىك بولۇپ كەتتى، يىن ، جۇ سۇلالىلىرىدىن بېرى ئۇلارنى بويسۇندۇرغىلى ۋە كۆندۈرگىلى بولمىدى. قاچان خەن ۋۇدى ئاتلىق خانغا كەلگەندە، ئۇ پۇتۇن قوشۇننى تەۋرىتىپ، پۇتۇن كۈچىنى ئۆڭتۇرۇپ قوشۇن توپلىدى، شۇنداق قىلغان بولسىمۇ شەھەر ۋە ئۇلۇسنىڭ شاخ - ياپرىقىنىمۇ تەۋرىتەلمىدى».

مەنبەلەردىن مەلۇمكى، تېكستتە تىلغا ئېلىنغان ۋەقەلەر يۇز بەرگەن دەۋر يىن ۋە جۇ سۇلالىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1600 - يىلدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 256 - يىلغىچە) بىلەن ئوخشاش، توغرىراقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 12 - ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرگىچە بولغان بۇ ئارىلىق جۈڭگونىڭ ئاساسلىق، شۇنداقلا قورقۇنچلۇق رەقىبى بولغان ھۇنلارنىڭ دۆلەت قۇرغان ۋە قۇدرەت تاپقان دەۋرى ئىدى. يەنە شۇ مەلۇمكى، ئىمپېراتور خەن ۋۇدى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 140 - يىلدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 80 - يىلغىچە) ھۇنلار بىلەن بولغان كۈرەش بەكمۇ كەسكىن تۈس ئالغانىدى. ۋۇدى كۆپ قېتىم ھۇنلار دۆلىتىگە قارشى ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، پۇتۇن كۈچى بىلەن تىرىشقان بولسىمۇ، نۇرغۇن زىيان تارتتى، ئاقىۋەت ھۇنلارنى بويسۇندۇرۇش مەقسىتىگە يېتەلمەي، ئۇلار بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. بىزگە مەلۇملۇق باشقا مەنبەلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ئىخچام ۋە ئەملىي ھالدا، تابغاچلار-

نىڭ ھۇنلارغا قارشى مەيدانىنىڭ رېئال تارىخىنى بايان قىلىپ بەرگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. يۇقىرىدا قىسقىچە نەقىل كەلتۈرۈلگەن ھۇنلارنىڭ تارىخى ھەققىدىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار خەنزۇچە تېكستتە «شيۈڭنۇ / خۇننۇ» (匈奴) دەپ ئاتالغان؛ ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دا بولسا ئەمەلىي ھالدا، «خۇننۇ» ئاتالغۇسىنىڭ تەڭداش ئېتنونىمى سۈپىتىدە سۆز بىرىكمىسى «Türk yoçul bodun» ئىشلىتىلگەن، بۇنىڭدىن بۇ خىل شەكىلنىڭ پەۋقۇلئاددە ھادىسە ئەمەس، بەلكى دائىملىق ھادىسە ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز.

تارىخىي پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ قارىغاندا، تابغاچلار بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش توختاۋسىز ئېلىپ بېرىلدى ۋە «قۇتلۇق شەھەر چاڭئەننىڭ ئەتراپى ئوقلار ۋىزىلدايدىغان دالاغا ئايلانغان» دەۋرلەرمۇ بولدى، خۇددى بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئوقيا ھۇنلارنىڭ ھەربىي قوراللىرىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىاتتى. بۇ پاكىتلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دىكى « Türk yoçul bodun » سۆزى رىۋايەتلەردىكى خەلقنى ئەمەس، بەلكى تارىختا ھەقىقىي مەۋجۇت بولغان خەلق ـــ ھۇنلارنى كۆرسىتىدۇ، شۇڭا ئۇ بۇ جەھەتتىن «مايىرى سىمىت نوم بىتىگ» دىكىدىن پەرقلىنىدۇ.

بۇ سۆز بىرىكمىسىدىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن بەك تارتىدىغان تەركىب ـــ «تۈرك» سۆزىدۇر. 8 ـــ 11 ـ ئەسىرلەردىكى تۈركچە يازما يادىكارلىقلاردا «تۈرك» سۆزى كۆپلىگەن مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ، ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) كۈچلۈك، قۇدرەتلىك. 2) ئېگىز نۇقتا، چوققا. 3) خەلقنىڭ نامى. 4) ئۆلچەملىك، دىئالېكتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان تىلنىڭ نامى (مەسىلەن: سۆز بىرىكمىسى «تۈرك تىلى».) بۇ سۆز «بودۇن» بىلەن بىرىككەندە يۇقىرىقى ئۇچىنچى مەنىدىكى سۆزگە ئايلىنىدۇ ۋە قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاش تېكستلىرىدە كەڭ قوللىنىلغان ھەمدە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىتتىپاقىنىڭ

نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن «تۈرك» ئېتنونىمى بىلەن تەڭداش سېلىشتۇرما بولالايدۇ.

«شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئۇيغۇرچىسى ئەسلىي تېكستتىكى ئاتالغۇ ۋە يەر ناملىرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە توغرا تەرجىمە قىلىنغانلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. شىنقۇ شەلى تۈتۈڭ تەرجىمىدە ئەسلىي تېكستتە بېرىلگەن يەر ناملىرى. نىلا ئەمەس، شەكىللىك بەلگىلەرنىڭ يارىمى بىلەن ئىشلەنگەن ناملارنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزىنى، شۇنداقلا ئەسلىدىنلا تەرجىمىسى بار ۋە كۆپ كۆرۈلىدىغان ناملارنىمۇ ناھايىتى جايىدا ۋە توغرا ئەسلىگە كەلتۈرگەن. مەسىلەن: tämirqapiğ ۋە Isiğköl قاتارلىقلار. ئالاھىدە سېمانتىكىلىق مەنىلەرنى ۋە ئۇقۇملارنى توغرا ئىپادىلەش مەقسىتىدە شىنقۇ شەلى تۈتۈڭ يەنە نۇرغۇن جايلاردا ئىزاھلىق تەرجىمە ئۇسۇلىنى قوللانغان. مەسىلەن: « ئوقلار توختاۋسىز رەۋىشتە كېلىپ تۇرىدىغان»نى «ئوقلار ۋىزىلدايدىغان» دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇمۇ تەرجىمانىنىڭ ھۇنلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدىن ھەقىقەتەن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار ئىسپاتلىغاندەك، ھۇن ھۆكۈمرانى باتۇر ئىجاد قىلغان «دۇشمەنلەرنىڭ يۈرىكىگە قورقۇنچ» سالغۇچى ئوقيا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئېتىلغاندا قاتتىق ۋىزىلداپ ئۇچىدىغان ئوقلىرى ھەقىقەتەنمۇ سۆڭەكنى تېشىپ ئۆتەلەيتتى.

ئومۇمەن، ئۇيغۇرچە « شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دىكى نۇرغۇنلىغان مىساللار تەرجىمانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىغا چېتىلىدىغان كۆپلىگەن پاكىتلار بىلەن بەكمۇ تونۇشلۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلماقتا. مەسىلەن: تېكستتىكى مەلۇم بىر بۆلەكتە شۇەنزاڭنىڭ زامانداشى بولغان تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ «شىمالدىكى تاغلىق رايونلاردا ياشىغۇچى» كۆچمەن خەلقلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىلىرى ۋە ئاخىرقى جەڭ ئارقىلىق سان - ساناقسىز ئەسىرلەرنى قولغا چۈشۈرگەنلىكى ھەققىدىكى بايانلار ئەسلىي خەنزۇچە

تېكستته «شەنيۇ (تەڭرىقۇت ـــ ت)نىڭ قەۋمى ۋە ئاتلىق مەر-گەنلەر» دەپ بېرىلگەن، ئەمما شىنقۇ شەلى تۇتۇق بۇنى ئەسلىگە قايتۇرۇپ، «قىرغىزلار ۋە ئاتلىق مەرگەنلەر» دەپ تەرجىمە قىل-غان، بۇنىڭ بىلەن مۇشۇ ئاتالغۇلارغا مۇناسىۋەتلىك خەلقنىڭ نا-مى كونكرېت ئىپادىلەپ بېرىلگەن. يەنە ئاشۇ قۇرلاردىكى ئەسىر-لەر ھەققىدىكى بايانلارغا «خۇددى ياقۇتتەك پاك ـ پاكىز» سۆزى قوشۇمچە قىلىنغان ۋە «تىنچ ئاھالىنى ھەيدەپ چىقاردى» دېگەن-نى ئەسكەرتىشنى زۆرۈر، دەپ قارىغان. ئەسلىي تېكستكە قىلىن-غان بۇ قوشۇمچە بايانلار ئاپتورنىڭ ئاشۇ ۋەقەلەر ھەققىدىكى پا-كىتلار بىلەنلا ئەمەس، يەنە ئاشۇ تەڭسىز مۇناسىۋەتلەردىنمۇ ياخشى خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئىپادە قىلماقتا.

دېمەك، شىنقۇ شەلى تۇتۇقنىڭ ئومۇمىي تەرجىمە ئۇسلۇبى-دىن قارىغاندا، تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا تەۋە ئە-كەنلىكى ئېنىق بولغان. Türk yoçul bodun بىرىكمىسى ئارقى-لىق «شيۇڭنۇ» (ھۇن) ئىبارىسىنى ئىپادىلىگەنلىكىنىڭ يېتە-رلىك ئاساسى بارلىقىغا گۇمان قىلغۇدەك ھېچقانداق ئورۇن قال-مايدۇ.

مەزكۇر سۆز بىرىكمىسىدىكى سۆز مەنىسىنى كونكرېتلاش-تۇرۇپ تۈرغۇچى «yoçul» دېگەن سۆز «تۈرك» دەپ ئاتىلىۋاتقان خەلقنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم بىر ئېتنىك گۇرۇپپىنىڭ نامى ئىكەن-لىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. كونكرېتلاشتۇرغۇچى ئىبارە « yoçul » نى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئاشۇ بىر بۆلەك ئېتنىك گۇرۇپپا بىلەن سېلىشتۇرغىنىمىزدا، بۇ سۆزنىڭ «كۆچمەنلەر» چوڭ ئائىلىسى-دىكى بىر ۋەكىلىنىڭ نامى سۈپىتىدە كەلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

« yoçul » سۆزىنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى بۇ خىل يەكۈن بۇ سۆزنىڭ مەنبەسى ھەققىدە باشقىچە پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرىدۇ. شەكلىدىن قارىغاندا، « yoçul» سۆزى تۈر جەھەتتىن ئارقا قوشۇمچە « L » نىڭ يارىمى بىلەن ياسالغان ئېسىم بولۇشى مۇمكىن. قەدىمكى تۈركىي تىللاردا ئېنىقلىغۇچى

yoçul دىن ھاسىل بولغان پېئىل يىلتىزى (yoç(u نىڭ مەۋجۇتلۇقى ھازىرقى زامان قازاق ۋە قىرغىز تىللىرىدا پېئىل يىلتىزى jos «چوڭ كۆلەملىك يۆتكىلىش»؛ josu يەنى «چوڭ كۆ-لەملىك كۆچۈش» — «قازاقچە - رۇسچە لۇغەت»، 1954 - يىل، 178 - بەت) بىلەن پېئىل يىلتىزى još («ئاقماق، يۆتكەلمەك» ك . ك. يۇداخىن «قىرغىزچە - رۇسچە لۇغەت»، موسكۋا، 1965 - يىل، 263 - بەت) قاتارلىقلارنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى كۆر-سىتىدۇ. «چوڭ كۆلەملىك يۆتكىلىش، چوڭ كۆچۈش، كۆچمەن-لىك» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان يىلتىزدىن ياسالغان بۇ ئېنىقلىغۇچى ھەقىقەتەنمۇ «يۆتكىلىدىغان، كۆچىدىغان، كۆچمەن ھايات كەچۈرىدىغان» دېگەندەك مەنىگە ئىگە ئىدى. تۈركىي تىللارنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش جەريانىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، yoç - još - jos تەك ئۆزگە-رىش جەريانى قانۇنىيەتكە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ ئەھۋال ئىككى باسقۇچلۇق ئۆزگىرىش جەريانىغا ئىگە بولغان. يەنى Ç(1 (ئوغۇزچە) 2)š (قىپچاقچە) ← s (قازاق-چە).

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرچە «شۇنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دىن بىزگە مەلۇم بولغان يۇقىرىقى ئاشۇ نامنىڭ ھۇنلار نامىنىڭ قە-دىمكى تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىدىكى ئاتىلىشى ئىكەنلىكىنى ، شۇنداقلا ھۇنلارنىڭ بىۋاستە ھالدا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلىشكە مۇۋاپىق بولالىدۇق.

رۇسچە «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» ناملىق توپلامدىن
تەرجىمە قىلغۇچى : **قۇربان تۇران**

10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈركلەر بىلەن ۋېنگىرلارنىڭ مۇناسىۋىتى

گۈڭ فاڭجېن

ۋېنگىرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تۈركىي خەلـ
لەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە.
1882 ـ يىلى ۋېنگىرىيىلىك ئارمىن ۋامبېرى[1] ئېلان قىلغان
«ماجارلار (ۋېنگىرلار) نىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىردە
ۋېنگىرلار تۈركلەردىن كېلىپ چىققان دېگەننى تەشەببۇس قىلـ
دى. شۇنىڭ بىلەن ۋېنگىرىيە ئالىملىرى ئارىسىدا كەسكىن مۇ ـ
نازىرە، يەنى ئاتالمىش «تۈرك ـ ئوغۇر ئۇرۇشى» مەيدانغا كەلدى.
ج. بۇدېنز بىلەن پ. ھۇنفالۋى ۋېنگىرلارنى ئوغۇرلاردىن كېلىپ
چىققان، ۋېنگىر تىلى فىن ـ ئوغۇر تىلىغا تەۋە دەپ قارىدى.
ھازىر ئوغۇرلاردىن كېلىپ چىققان دېگەن كۆز قاراشنىڭ توغرا ـ
لىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى، لېكىن ۋېنگىرلاردا ھەقىقەتەنمۇ
تۈركىي خەلقلەرنىڭ قېنى بارلىقى ، ۋېنگىر تىلىدا خېلى كۆپ
تۈركىيچە سۆزلۈكلەرنىڭ بارلىقى ھەمدە قەدىمدە ۋېنگىرلارنىڭ
تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئىنكار قىلىشقا
بولمايدۇ. بۇ ماقالىدە 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈركىي قەبـ
ـىلەر بىلەن ۋېنگىرلارنىڭ مۇناسىۋىتى سۆزلىنىدۇ.

1. ۋېنگىر تىلىدىكى تۈركىيچە سۆزلۈكلەر

ۋېنگىرلارنىڭ تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى
ئەڭ ئاۋۋال تىلدا ئەكس ئېتىدۇ. ھازىرقى ۋېنگىر تىلدا 9%
ئەتراپىدا تۈركىيچە سۆزلۈك بار. چۈشەندۈرۈشكە تېخىمۇ ئاسان
بولۇشى ئۈچۈن ، ھازىرقى زامان ۋېنگىر تىلى بىلەن تۈركىي
تىللار سېلىشتۇرما قىلىندى، بۇ تۈركىي تىللارنىڭ ھەممىسى

قەدىمكى تۈرك تىلىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن، بۈنى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ماتېرىيالى قىلىشقا بولىدۇ.

«دېڭىز» دېگەن سۆز ۋېنگىر تىلىدا (tenger)، قازاق تىلىدا «تەڭىس»، قاراقالپاق تىلىدا «تەڭىس»، ئۆزبېك، ئۇيغۇر تىللىرىدا «دېڭىز» دېيىلىدۇ.

«بۇقا» دېگەن سۆز ۋېنگىر تىلىدا «bika»، تۈركمەن، ئۆزبېك، ئۇيغۇر تىللىرىدا «بۇقا»، قاراقالپاق تىلىدا «buga» دېيىلىدۇ.

«موزاي» ۋېنگىر تىلىدا «tino»، باشقىرت، ئۆزبېك، تۈركمەن، قاراقالپاق تىللىرىدا «تانا»، ئەزەربەيجان تىلىدا «دانا» دېيىلىدۇ.

«قوي» ۋېنگىر تىلىدا « kos»، قازاق، قاراقالپاق، قىرغىز، ئۇيغۇر تىللىرىدا «قوي» دېيىلىدۇ.

«ئۆچكە» ۋېنگىر تىلىدا «kecske»، قىرغىز، ئۆزبېك تىلىرىدا «ئەچكى»، قازاق تىلىدا «ئەشكى»، ئەزەربەيجان تىلىدا « keci» دېيىلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا قازاق، ئۆزبېك، ئۇيغۇر تىلىرىدا ياۋا ئۆچكە «كېيىك» دېيىلىدۇ، بۇ سۆزنىڭ ئەلۋەتتە «kecske» دېگەن سۆز بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار.

يەنە «ئالما»، «باتۇر» دېگەن سۆزلەردىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار، ئۇلارنى مىسال كەلتۈرمىدۇق.

ۋېنگىرىيىنىڭ بىر قەدەر ئىشەنچلىك تارىخى ئارپاد خانلىقىدىن باشلانغان، ئارپاد مىلادىيە 907 ـ يىلى ئۆلگەن. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرنى تارىخشۇناسلار ۋېنگىرىيىنىڭ تارىختىن ئىلگىرىكى تارىخى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى ۋېنگىر تىلىدا يېزىلغان ئەسەر يوق ئىدى. پەقەت 11 ـ ئەسىردىكى بىر لاتىنچە ئەسەردە قەدىمكى ۋېنگىرچە پارچە ـ پۈرات سۆزلۈكلەر ئۇچرايدۇ. ئەڭ دەسلەپكى « ۋېنگىرىيە تارىخى» لاتىن يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، قايسى تىلدا يېزىلغانلىقى نامەلۇم. ھازىر ئەڭ دەسلەپكى ۋېنگىرلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئاساسلىقى تىلشۇناسلىققا،

ئاندىن شەرقىي رىم تارىخچىلىرى بىلەن مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ خاتىرىلىرىگە تايانماي بولمايدۇ. بىراق بۇ ماتېرىياللار ئىچىدىكى مىللەت نامى، ئادەم ئىسمى، يەر ناملىرىنى قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى يېزىلىشىغا بىرمۇ بىر تەدبىقلاپ چىقىش بىر قەدەر قىيىن. ماقالىدە نەقىل ئېلىنغان ئىسىملار ئەسلىدىكىسى بويىچە ئېلىندى.

2. «ۋېنگىر» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ۋېنگىرلار ئۆزىنى ماجار (Magyar) دەپ ئاتايدۇ. ئىنگلىزچە Hungarian، فرانسۇزچە Hongrois، نېمىسچە ungar دېيىلىدۇ. بۇ ناملارنىڭ هەممىسى لاتىنچىدىكى ungri دىن كەلگەن. بىراق بۇ لاتىنچە نام 5 ـ ئەسىردىكى ئونئوغۇر (Onogur) دېگەن قەبىلە نامىدىن كەلگەن. بۇ نام ئەڭ ئاۋۋال شەرقىي رىم تارىخچىسى پرىسكۇسنىڭ خاتىرىسىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، ساراغۇر (Saragur)، ئوغۇر (Ogur) ۋە ئونئوغۇرلار ساببر (Sabir) لارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچراپ ماكانىدىن قوغلىۋېتىلگەن. ساببرلار شۇ دەۋردە ئاۋار (Avar) لارنىڭ قىسىتىشى بىلەن كۆچكەن، لېكىن ئاۋارلارمۇ ئوكيانغا يېقىن ئولتۇراقلاشقان باشقا مىللەتلەرنىڭ بېسىمى تۈپەيلىدىن كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. مۇشۇ ۋاقىتتا (تەخمىنەن مىلادىيە 465 ـ، 461 ـ يىللار ئارلىقىدا) ساراغۇرلار، ئوغۇرلار، ئونئوغۇرلار شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن.[2]

ساراغۇر دېگىنى سارائوغۇر (Saragur) نىڭ ئۆزى بولۇپ، ساپ ئوغۇر ياكى ئاق ئوغۇر دېگەن مەنىدە. ئونئوغۇر، يەنى ئون ئوغۇر دېگەن مەنىدە. ئونئوغۇر، يەنى ئون ئوغۇر دېگەن سۆزدىكى «ئون» تۈركچە «ئون» دېگەن ساننى كۆرسىتىدۇ. ئوغۇرلار ئېلىمىز تارىخىي ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان (乌护, 乌纥, 回纥 ئۇيغۇر) لارنى كۆرسىتىدۇ. ساراغۇرلار مىلادىيە 466 ـ يىلى پارسلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئەرمىنىيىنى خارابلىككە ئايلاندۇرۇۋەتكەن. شۇڭا 5 ـ ئەسىرلەردە ساراغۇرلارنىڭ تەسىر دائىرىسى كافكازغىچە يېتىپ بارغاندى. ئوغۇرلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

توغرىسىدا مېناندرې (Menandre) «يۇنان تارىخىنىڭ پارچىلىرى» دە: « مىلادىيە 569 - يىلى رىم ئەلچىسى ژولگا دەرياسىنىڭ غەربىدە تۇرك قاغانىغا قاراشلىق ئوغۇر (ئۇيغۇر) لارنىڭ رەھبىرىنى ئۇچراتقان»، دەپ خاتىرىلەنگەن. 7 - ئەسىردە ئۆتكەن شەرقىي رىم تارىخچىسى سىموكاتتامۇ ئوغۇرلار شەرقتىكى تىل (Til) دەرياسى بويىدا ئولتۇراقلاشقان، دەيدۇ.③ مارگۇئارت بۇ دەريانى «سۇينامە» دە تىلغا ئېلىنغان (独洛河 تۇغلا دەرياسى) نىڭ ئۆزى دەپ قارايدۇ. بىراق «تىل» (Til) دېگىنى «ئاتىل» (Atil) دېگەنلىك، ژولگا دەرياسىمۇ «ئاتىل» دېيىلەتتى. مېناندرىنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندىمۇ بۇ ژولگا دەرياسى ئىدى. ئۇنىڭ ئوغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇرچە « تەڭرىدە بولمىش ئەل ئېتمىش بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دىكى ئون ئۇيغۇرلارنىڭ نەق ئۆزىمۇ - ئەمەسمۇ؟ بىر نېمە دېيىش تەس. ئونئوغۇرلارنىڭ 5 - ئەسىردىن كېيىنكى ئەھۋالى شەرقىي رىم تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرىمايدۇ. بىراق 10 - ئەسىردە پارس تىلىدا يېزىلغان مەشھۇر ئەسەر ـــ «ھۇدۇدۇل ئالەم» بىلەن 11 - ئەسىردىكى پارس تارىخچىسى گەردىزىنىڭ ئەسىرىدە v.n.d.r ياكى n.d.r.n.n دېيىلگەن مىللەتنىڭ ماجارلار بىلەن قوشنا ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان.④

مارگۇئارت v.n.d.r ياكى (Onoghundurئونئوغۇندۇر) دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىدۇ ھەمدە «ئونئوغۇن» بولسا «ئونئوغۇر»دىن گەنلىك ، «دۇر» تۇرك تىلىدىكى سۆز ئارقا قوشۇمچىسى دەيدۇ. ئىكىنومىدىس ئۇلارنى ماجارلار دەپ خاتىرىلىگەن. مىنورىسكىي ئونئوغۇندۇرلارنى بۇلغارلارنىڭ بىر قەبىلىسى دەپ تەھقىقلەيدۇ. بۇلار 5 - ئەسىردىن 7 - ئەسىرگىچە شىمالىي كافكاز ۋە ئاسۇر دېگىزىنىڭ شىمالىدىكى كۇبان رايونىدا ئولتۇراقلاشقان. بۇ رايوندىكى بۇلغارلار يەنە ئىپتىدائىي بۇلغارلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلار تۇرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە بولۇپ، 2 - ئەسىردە باشقا بىر قىسىم قەبىلىلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىن كاسپىي

دېڭىزى ۋە قارا دېڭىز ئەتراپىغا كەلگەن، بۇ قەبىلىلەر ئىچىدە ئونئوغۇندۇرلار بار ئىدى. يۇقىرىقى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ماجارلارنىڭ باشقا تىللاردىكى ئاتىلىشى ئونئوغۇردىن كەلگەن، بىراق ئونئوغۇرلارمۇ تۈركىي خەلق بولۇپ ، فونېتىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا، تۈرك بىلەن ۋېنگىر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىكتۇر. ھازىرقى ۋېنگىر مىللىتى ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ئونئوغۇرلار بار.

ئېلىمىز تارىخچىسى ياڭ شىيەنيى ئەپەندى «سۇينامە. تېلېلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، سارىغۇرلارنى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى 羯路苏 (سۇلۇجيې)، ئوغۇرلارنى ئاق تاغ ئەتراپىدىكى 乌护 (ئوغۇز)، ئونئوغۇرلارنى 屈恩 (ئېنچۇ) لەرنىڭ ئۆزى دەپ قارىدى.⑤

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندىمۇ ئوغۇرلارنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردىكى乌护 ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ بېكىتتى.⑥ باسكاكوفنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، تۈركىي تىللار ھۇنلار دەۋرىدىن باشلاپلا پارچىلىنىشقا باشلىغان، يەنى ھۇنلارنىڭ « r »لىق تارمىقى بىلەن « z » لىق تارمىقى ئۆز ئارا قارىمۇ قارشى بولۇشتەك ھالەت شەكىللەنگەن. غەربىي ھۇن تىلى تارمىقىدىكى سارىغۇر ، ئوغۇر، ئونئوغۇر، Savir (ساۋىر)، ئاۋارلار ھەمدە كېيىنكى بۇلغار قەبىلىلىرى « r »لىق تارماقتا تەۋە ئىدى. بىراق ئوغۇز، قىرغىز قاتارلىق شەرقتە ياشىغۇچى قەبىلىلەر « z » لىق تارماقتا تەۋە ئىدى.⑦ شۇنداق بولغاچقا، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ نامى كۆپ ھالاردا «r» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان.

ۋېنگىرلار ئۆزىنى ماجار دەپ ئاتايدۇ، بۇ نام تۈركىي خەلقلەر بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. «ماجار» ھازىرقى زامان ۋېنگىر تىلىدىكى نام بولۇپ، قەدىمكى ۋېنگىر تىلىدىكى تەلەپپۇزى بىلەن ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. ھازىرغىچە 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى ۋېنگىر تىلىدا يېزىلغان ھۆججەتلەر تېپىلمىدى. قەدىمكى ۋېن-

گىر تىلى دېيىلگىنى 11 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە بولغان تىل بولۇپ، ئۇنى 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى ۋېنگىر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىشقا بولىدۇ. 12 ـ ئەسىرگە ئائىت قەدىمكى ۋېنگىر تىلىدىكى يازما يادىكارلىق «نەجاتنامە» («Haloott Geszed»[8])قا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى ۋېنگىر تىلىدا قىسقا سوزۇق تاۋۇش « a » يوق ئىكەن. قەدىمكى ۋېنگىر تىلىدىكى « u » تاۋۇشى ھازىرقى « o » تاۋۇشىغا، « o » تاۋۇشى ھازىرقى « a » تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن: بۇ ئەسەردىكى « oz » (ئىنگلىز تىلىدىكى « the »، « it » دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ) ھازىرقى تىلدا « az » دېيىلىدۇ. « pur » (چاك ـ توزان) ھازىرقى زامان ۋېنگىر تىلىدىكى « por »غا توغرا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا Magyar دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى تەلەپپۇزىدا پەرق بار. ئې.پارتىردىگې بۇ سۆز قەدىمدە Mogyari دەپ ئوقۇلاتتى، دەيدۇ.[9] مىنورىسكىي ۋېنگىر ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ، ئۇنى Mojgher دەپ ئەسلىگە كەلتۈردى. Mojgher دېگەن بۇ سۆز Moj ← gher دىن تۈزۈلگەن. Gher باشقىرت (Bashqir, Bashghir, Bashghird) دېگەن تۈركىي خەلق بىلەن مۇناسىۋەتلىك. نېمىت Bashghir تۈركىي تىلىدىكى(Bash بەش) بىلەن (ghur قەبىلە) نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن دەپ قارايدۇ.[10] باشقىرتلار بىلەن كاسپىي دېڭىزى ئەتراپىدىكى ۋېنگىرلار يۇغۇرۇلۇپ Mojgher لار شەكىللەنگەن، gher بولسا Bashghir دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىقى بوغۇمى. شۇڭا ئوتتۇرا ئەسىردىكىلەر ماجارلارنى باشقىرتلار دەپمۇ ئاتىغان. پارتىردىگې Mogyeri دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى بولغان «eri » تۈركىيچە سۆز بولۇپ، «ئادەم» «er»، «ئادەم» ، «ئەر» دېگەن مەنىنى دەيدۇ، سۆز ئاخىرىغا « i » تاۋۇشىنىڭ قوشۇلىشى قەدىمكى ۋېنگىر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىلىرىدىن بىرى بولۇپ، سۆز ئاخىرىدا ھەمىشە قىسقا سوزۇق تاۋۇش « u »، « i »، « u »لار قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى ۋېنگىر تىلىدىكى «faher» (ئاق) قەدىمكى ۋېنگىر تىلىدا

«faheru» دېيىلىدۇ. يەنىپ ئېيتقاندا، Magyar دېگەن نام تۇر-كىي تىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

3. sabar لار

ۋېنگىرلار بىلەن تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئەڭ مۇھىم ماتې-رىيال ـــ شەرقىي رىم ئىمپېراتورى كونىستانتىن Ⅶ نىڭ ئە-سىرىدۇر. كونىستانتىن Ⅶ 905 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 959 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ بۇ ئەسىرنى ھەرخىل يازما ماتېرىيال، ۋەزىر-لەرنىڭ دوكلاتلىرى ۋە چەت ئەل ئەلچىلىرىنىڭ پاراڭلىرىغا ئا-ساسەن يېزىپ چىققان، ئۇنىڭدا شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ يات مىللەتلەرگە قوللىنىدىغان تاشقى سىياسىتى ئېلىپبەلەنگەن. كىتاب ئەسلى گرېكچە بولۇپ، ئىسىم قويۇلمىغان. 1611 ـ يىلى مېئۇرسىئۇس ئەسەرنى لاتىنچىگە تەرجىمە قىلغاندا ئۇنىڭغا «ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى» دەپ ئىسىم قويغان. بۇ ئەسەردە ماجارلار تۈرك (Tourokhoi) دەپ ئاتالغان[11] بۇنىڭدىن شۇ ۋاقىتلاردا ماجارلارنى شۇنداق ئاتاشنىڭ ئومۇملىشىپ قالغانلى-قىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تۆۋەندە چۈشەندۈرۈشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ۋېنگىر دېگەن نامنىڭ ئورنىغا ماجار دېگەن نام ئالماش-تۇرۇلدى.

كىتابتا ماجارلار (ئەسلىي تېكستتە تۈرك دەپ خاتىرىلەن-گەن، ئۇقۇشماسلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بىردەك ما-جارلار دەپ تەرجىمە قىلىندى) ئەسلىدە خازارىيە ئەتراپىدا يا-شايتتى. (خازارىيىنىڭ مەنىسى خازارلار ئولتۇراقلاشقان جاي دې-گەنلىك بولىدۇ، خازار « يېڭى تاڭنامە. ئەرەبلەر ھەققىدە قىسسە» دە تۈرك خازارلىرى (突厥可萨) دەپ ئاتالغان خەلقنى كۆرسە-تىدۇ)، ئۇلار تۇرىدىغان يەر لېبېدىيە (Lebedia) دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ سۆز باش ئاتامان (Lebedias)نىڭ ئىسمىدىن كەلگەن. ئۇ بۇ چاغلاردا ئۇلار تۈرك دەپ ئاتالمای Sabartoi asphaloi دەپ ئا-تىلاتتى[12] شۇ چاغلاردا ماجارلاردا يەتتە ئۇرۇق بار بولۇپ، ھەمە-مىسىنىڭ ئاتامانى بار ئىدى. 1 ـ ئۇرۇقنىڭ ئاتامى Lebedias

Voivode ئىدى، ئۇ خازارلار بىلەن ئۇچ يىل بىللە تۇرغان ھەم ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىپ كۆپ قېتىم جەڭ قىلغانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ماجارلار بىلەن پەچەنەكلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولدى، ماجارلار مەغلۇپ بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى، بىر تارمىقى شەرققە كۆچۈپ پېرسىيىدە ئولتۇراقلاشتى؛ يەنە بىر تارمىقى لې-بېدىئاسىنىڭ باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ ئاتېلكوزو (Atelkouzou) غا باردى[13]. بۇ يەردە يەنە پەچەنەكلەرمۇ بارئىدى. (كونىستانتىن كىتابىنى يېزىۋاتقان مەزگىلدە پەچەنەكلەر ماجارلارنى ئاتېلكوزودىن قوغلاپ چىقارغان)، ماجارلار يەنە غەربكە كۆچۈپ مالاۋىيىدە ئولتۇراقلاشتى، دەپ خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىقى بىر بۆلەك خاتىرىدىكى نۇرغۇن نۇقتىغا دىققەت قىلىشقا بولىدۇ. ئالدى بىلەن ماجارلار ئەسلىدە Sabartoi asphaloi دەپ ئاتالغان دېگەن نۇقتا. بۇ گرېكچە يېزىلىشى بو-لۇپ، asphaloi گىرىك تىلىدىكى سۆيەت سۆزى (asphaloaئىد-شەنچىلىك) نىڭ كۆپلۈك شەكلى. Sabartoi دېگىنى سابىر ياكى سابىرلارنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا Sabartoi asphaloi دېگىنى ئى-شەنچىلىك سابىرلار دېگەنلىك بولىدۇ. سابىر دېگەن بۇ نام پىرسكۇسنىڭ خاتىرىسىدە ئۇچرايدۇ، بۇ نام ھېچ بولمىغاندا 5 ـ ئەسىردىلا بولغان. 10 ـ ئەسىردە ياشىغان مۇسۇلمان سەييياھ ئى-بىن فەزلان باغداد خەلىپىسىنىڭ ئەلچىسى سۆيىتىدە ۋولگا دەر-ياسى بويىدىكى بۇلغار خانى بىلەن كۆرۈشكەندە سۇۋاز (Suvaz) دەيدىغان خەلقنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ سۇۋار (Suvar) دەپ ئا-تىلىدىغانلىقىنىمۇ ئاڭلىغان[14]. ئەل خارەزمىنىڭ ئەسىرىدە: « فەراغنە پەرغانە ئاھالىسىدۇر، ئەلئىخشىد پەرغانىنىڭ ھۆكۈمرا-نى، سۇۋارتىگىن (Suwartigin ـــ al) «ئۇنىڭغا بېقىنىدۇ»[15] دې-يىلگەن. بۇ يەردىكى «سۇۋار» دېيىلگىنى «سابىر» ياكى «ساۋىر» لار ئىدى. «سابىر» قەدىمكى بۇلغار تىلىدىكى ئاتىلىشى، «سۇۋار» چۇۋاش تىلىدىكى ئاتىلىشى ئىدى. بۇلغار تىلى تۈركىي تىللارنىڭ ئوتتۇرا غەربىي ھۇن تىلى تارمىقىغا تەۋە، قەدىمكى بۇلغار تىلى

بىلەن چۈۋاش تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ھادىسىسى مەۋجۇت. بۇلغار تىلىدىكى «a» تاۋۇشى چۈۋاش تىلىدا «u» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ، بىراق بۇلغار تىلىدىكى «i» تاۋۇشى چۈۋاش تىلىدا «a» بولىدۇ. مەسىلەن: بۇلغارچە «jal» (يىل) = چۈۋاشچە «Sul»؛ بۇلغارچە «bilik» (ۋەسىقە) = چۈۋاشچە «palak»[16]. شۇ- ڭا «سابىر» ياكى «ساۋىر» دېگەن سۆز بۇلغارچە، «سۇۋار» دېگەن سۆز چۈۋاشچە. ھازىرقى چۈۋاش تىلىدا سۆزلىشىدىغان چۈۋاش مىللىتىنىڭ نامى «سۇۋار» ياكى «سۇۋاز» دىن كېلىپ چىققان.

كونىستانتىنىڭ « ماجارلار ئەسلىدە Sabartoi asphaloi دەپ ئاتىلاتتى» دېگىنى ئىلگىرى ماجارلارنىڭ ھەممىسى سابىرلار ئىدى دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى بىر قىسىم سابىرلار ماجار بولۇپ كەتكەن، دېگەنلىك.

كلاۋسون «سابىر» دېگەننى سيانپى دەپ تەھقىقلەيدۇ[17]. دۆ- لىتىمىزدىن بۇرھان، فېلىك جياشېلىك ئەپەندىلەر «سىبىريە» دې- گەن نامنى «سابىر» يەنى « سىبىر» دىن كېلىپ چىققان دەيدۇ. «سىبىر» ئەسلىدە «سىربىر» دېيىلەتتى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش- نىڭ ئارىسىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا «r» تاۋۇشى بولغاچقا، ئوتتۇرە- دىكى «r» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان[18]. بۇنداق دېيىشنىڭ ئاساسى بار. باشتا تىلغا ئېلىنغان پرىسكۇسنىڭ خاتىرىسىدە ساراغۇر، ئوغۇر، ئونئوغۇر قاتارلىق ئۇيغۇر، ئوغۇز قەبىلىلىرىنى سابىرلار قوغلاپ چىقارغان، دېگەنلەر تىلغا ئېلىنغان، ئەگەر سابىرلار سە- يانپىلار بولسا، بۇ ئېلىمىز تارىخنامىلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. «ۋېينامە» نىڭ 103 - جىلدىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سيانپىلاردىن بولغان تابغاچلار قۇرغان ۋېي دۆلىتى ئۇيغۇرلارنى ۋەيران قىلغان ، ئاۋارلارنىڭ قەھرىمانى شېلۈنمۇ ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرىلىرىغا پات - پات پاراكەن- دىچىلىك سېلىپ تۇرغان. شۇنىڭغا دىققەت قىلىشقا بولىدۇكى، سيانپىلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، تابغاچلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە ھۇنلارمۇ بار.

«كېيىنكى خەننامە» دە «خېدى خاننىڭ يۇڭيۇەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چوڭ سانغۇن دۇ شيەن ئەۋەتكەن سول قانات چېرىكچىبەگ گېڭ گۇي ھۇنلارغا زەربە بەردى، ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى، سيانپىلار ئۇلارنىڭ زېمىنىغا كۆچۈپ كەلدى. ھۇنلارنىڭ ئۆز جايىدا قالغان 10 تۇمەندىن ئارتۇق ئاھالىسى ئۆزلىرىنى سيانپى دەپ ئاتىدى، شۇ سەۋەبتىن سيانپىلارمۇ پەيدىنپەي قۇدرەت تاپتى»، دېيىلگەن.

ھۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ بىر قىسىم سيانپىلار كېيىنچە غەربكە كۆچتى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى پەرغانىدە تۇرۇپ قالدى (ئەل خارەزمىنىڭ كىتابىدا شۇنداق دېيىلگەن)، يەنە بىر قىسمى داۋاملىق غەربكە كۆچۈپ ژولگا دەرياسى بىلەن كافكاز ئەتراپىغا ماكانلاشتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسمى ھازىرقى چۇۋاشلارنىڭ ئەجدادىدۇر. شۇڭا غەرب ئالىملىرى ئاڭسىدا چۇۋاشلارنى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى دەيدىغان قاراش بار[19]. ژېنگىرىيە ئالىمى گومبوز فونېتىكا نۇقتىسىدىن تەھلىل يۈرگۈزۈپ ، ھازىرقى زامان ژېنگىر تىلى بىلەن ئوخشاشلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى[20]. بۇ قاراش ھەققەتەن مۇتلەقلەشتۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، بىراق 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى سابىرلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ ماجارلىشىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا كونىستانتىنىڭ بۇ خاتىرىسىنى توغرا دېيىشكە بولىدۇ.

4. khazar لار

كونىستانتىن خاتىرىسىدە يەنە ئىككى خىل تۈركىلەرنى، يەنى خازارلار بىلەن پەچەنەكلەرنى تىلغا ئالغان . ئۇلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغانلار بولۇپ، تىلى غەربىي ھۇن تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ، خازار تىلى غەربىي ھۇن تىلى تارمىقىنىڭ بۇلغار تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋە، «r» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلىشىشى بۇ تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى. پەچەنەك تىلى غەربىي ھۇن تىلى تارمىقىنىڭ ئوغۇز تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋە. 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى خازارلار

مەدەنىيەتتە خېلى ئىلغار ھەم كۆچلۈك خانلىققا ئىگە بولغانىدى. ئۇلار بىلەن ماجارلارنىڭ مۇناسىۋىتى خېلى ياخشى ئىدى، پە-چەنكىلەر باتۇر، جەڭگىۋارلىقى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ھەمىشە ماجارلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇراتتى.

خازار خانلىقىنىڭ تارىخى توغرىسىدا شەرقىي رىملىقلار، مۇسۇلمانلار ۋە يەھۇدىيلار كۆپلىگەن خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. بىراق بۇ ماقالىدە خازار خانلىقىنىڭ تارىخى مۇلاھىزە قىلىنمايى، خازارلار بىلەن ماجارلارنىڭ مۇناسىۋىتى بايان قىلىندۇ، خازارلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى قىسقىچە بايان قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ۋە ماجارلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى شەرھىلىنىدۇ.

غەرب تارىخ ماتېرىياللىرىدا خازارلارنى تۇنجى بولۇپ تىلغا ئالغان كىشى 5 - ئەسىردە ئۆتكەن ئەرمىنىيەلىك تارىخچى كو-رىنى مۇسېس (Moses of Chorene) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 3 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خازارلارنىڭ ئەرمىنىيە ۋە ئېبېرىيەگە تا-جاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ كېيىن ئەرمىنىيەگە پات - پات تاجاۋۇز قىلىپ تۇرغانلىقىنى تىلغا ئالغان. لېۋوند تۇنجى بولۇپ خازارلارنى تۈركىلەر قاتارىدا تىلغا ئالغان. ئۇ: «قاغان شە-مالىنىڭ ھۆكۈمرانى، يەنى خازارلارنىڭ ھۆكۈمرانىدۇر، ئۇنىڭ خوتۇنى قاتۇن دېيىلىدۇ» دەيدۇ. سىدونىئۇس ئاپولىنىئارس خازارلارنىڭ بىر مەزگىل ئاتتىلاغا بويسۇنغانلىقىنى تىلغا ئالغان[21].

6 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا خازارلار غەربكە سۈرۈلۈپ ئاسۇر دېڭىزى، دون دەرياسى، ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى، كاسپىي دېڭىزى ۋە شىمالىي كافكاز ئەتراپلىرىنى ئىگىلىگەنىدى، شۇ سەۋەبتىن كاسپى دېڭىزى خازار دېڭىزى دەپمۇ ئاتالغان.

7 - ئەسىردە كۈچى تېخىمۇ زورىيىپ، شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ھىراكلىئوس (575 — 641) بىلەن ھەمكارلىشىپ پېرسىيەگە يۈرۈش قىلغان. 679 - يىلى خازارلار بۇلغارلارنى مەغلۇپ قىلىپ زېمىنىنى دون دەرياسى بىلەن نۇۋا دەرياسى ئارلىقىغىچە كېڭەي-

تىپ، تەسىر كۆچمنى لىبىدىيىگىچە يەتكۈزدى. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يەنە قىرىم يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىرىپ، بۇ ئارال ـ دىكى گوت (Goths) لارنى بېقىندۇردى. 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىر ـ لىرىدىن باشلاپ خازارلار زاۋاللىقىغا يۈزلەندى، 11 ـ ئەسىرگە كەلگەندە رۇسلارغا بويسۇندى. تاكى 13 ـ ئەسىرگىچە ياۋروپا سەييا‌ھلىرى قىرىمنى گازىرىتە ياكى خازارىيە دەپ ئاتاپ كەلدى.

خازارلارنىڭ 9 ـ ، 10 ـ ئەسىردىكى ئەھۋالى توغرىسىدا مۇسۇلمان ئاپتورلار ۋە شەرقىي رىم تارىخچىلىرى خاتىرە قال ـ دۇرغان. «ھۇدۇدۇلئالەم» دە: «خازارلار ۋولگا (Atil) دەريا‌سى ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان، بۇ يەرنىڭ تۈپرىقى مۇنبەت، كالا ـ قوي پادىلىرى كۆپ. پايتەختى ئاتىل، ھۆكۈمرانى تارقان خاقان دېيد ـ لىدۇ. ئاتىل شەھىرى ئىككى بۆلەككە ئايرىلىدۇ، غەربتە خاقان ۋە لەشكەرلەر تۇرىدۇ؛ شەرقتە مۇسۇلمانلار ۋە بۈتپەرەسلەر تۇرد ـ دۇ»[22] دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرە ئىبن فەزلاننىڭ بايانى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بىراق ئۇ خازارلار ۋە ئۇلارنىڭ خاقانى يەھۇدى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانى قا ـ غان دېيىلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن قالسا قاغان بەگ تۇرىدۇ، ئۇ ھەربىي قوشۇننى ۋە دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ؛ ئۇنىڭدىن قالسا Kundur قاغان تۇرىدۇ؛ ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى (jausygyr يابغۇ؟) دېيىلىدۇ[23] دېگەنلەرنى خاتىرىلىگەن. شۇ ۋاقىتتا ما ـ جارلار بىلەن خازارلار ئىتتىپاقلىشىپ پەچەنەكلەرگە قارشى تۇرغان. خازارلاردىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر قىسىم Kabar (قابار) لار ماجارلار بىلەن ئىنتايىن ئىناق ئۆتكەن. كونىستانتىنىڭ ئېيتىشىچە قابارلار ماجارلارغا خازار تىلى ئۆگەتكەن، شۇڭا شۇ چاغدىكى ماجارلارنىڭ ھەممىسى خازار تىلىنى بىلىپ كەتكەن، قابارلار ئۇزۇن ئۆتمەي ماجارلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان.

ئارپاد خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان ئارپادنىمۇ خازار قا ـ غانى تەيىنلىگەنىدى. كونىستانتىن مۇنۇلارنى خاتىرىلىگەن: «خازار قاغانى ماجارلارغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ لىبىدىئاسنىڭ كېلد ـ

شىنى تەلەپ قىلدى، لىبىدىئاس قاغانىنىڭ يېنىغا كېلىپ مەكتۇپ ئەۋەتىشىنىڭ سەۋەبىنى سورىدى. قاغان ئۇنىڭغا : سەن پەزىلەت-لىك، ئاقىل ھەم باتۇرسەن، ھازىر ماجارلارنىڭ بىر تارمىقى بول-غان ۋويۋود (Voivode) لارنىڭ ئاتامانى بولۇپ تۇرۇۋاتىسەن، مەن سېنى ماجارلارنىڭ پادىشاھى قىلماقچىمەن، سېنىڭچە قانداق؟ دېدى. لىبىدىئاس: قاغان ئالىيلىرىنىڭ ھەممىتىگە كۆپ تە-شەككۇر، مەن بۇ ئېغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن. بىراق قاغانىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنماسلىققا ھەددىم ئەمەس، شۇنداق بولسىمۇ باشقا بىر رەھبەر Almo utzis ياكى ئۇنىڭ ئوغ-لى ئارپادنى تەۋسىيە قىلماقچىمەن، ئۇلار بۇ مۇشكۇل ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ، قاغان ئالىيلىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنە-دۇ، دەپ جاۋاپ بەردى. قاغان ئۇنىڭ جاۋابىدىن مەمنۇن بولۇپ، لىبىدىئاسنى ماجارلار بىلەن كېڭىشىشكە ئەۋەتتى. كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى ئارپاد تېخىمۇ ئەقىللىق، تېخىمۇ باتۇر، دۆلەت ئىشلە-رىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ماھىر دېيىشتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ پا-دىشاھ بولدى. ئارپادتىن ئىلگىرى ماجار ئېلىدە پادىشاھ يوق ئە-دى»[24]. شۇڭلاشقا ۋېنگىر قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى ئە-نە شۇنىڭدىن باشلاندى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ھەر قايسى ۋويۋود ئاتامانلىرىلا بار ئىدى. ئارپاد سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى تۈرك خازار قاغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ماجارلار ئىلگىرى رۇنىك يېزىقى ئىشلەتكەن. بۇ خىل يېزىق تۈرك رۇنىك يېزىقى بىلەن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن تەلەپپۇزى ئوخشىمايدۇ، ئۇنداق سولغا يېزىلىدۇ. ئېنىقكى، بۇ يېزىقنى ماجارلار تۈركلەردىن ئۆ-گەنگەن. خازارلار تەۋەسىدىن تېپىلغان بىر قىسىم رۇنىك يېزى-قىدىكى ۋەسىقلەر پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بەلكىم ماجارلار بۇ يېزىقنى خازارلاردىن ئۆگەنگەن بولۇشى مۇمكىن، بۇ خىل يېزىقنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئاكوستىك قىممىتى تۆۋەندىكىچە:

ۋېنگىر رۇنىك يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

5. پەچەنەكلەر

پەچەنەكلەر ژېنگىر تىلىدا besenjo دېيىلىدۇ. ئۇلارمۇ شەرقتىن غەربكە كۆچۈپ كەلگەن تۈرك قەبىلە-سى بولۇپ، 9 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئە-سىرگىچە كاسپىي دېڭىزى بويلىرىدا-كى يايلاقلاردا دەۋر سۈرگەن. ئۇلارنىڭ تىلى ئوغۇز ـ بۇلغار تىلى گۇرۇپپە-سىغا كىرىدۇ. ئۇلار ئەسلىدە ئوغۇز تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە بولۇپ، غەربكە كۆچكەندە بۇلغار تىلىنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلغان. ھازىر رىم تا-رىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن ژېنگىر يىلنامىلىرىدە پەچەنەك تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەۋمىلەرنىڭ نامى، ئەمەل ـ مەنسەپى ھەمدە قورغانلىرىنىڭ نامىنى ئۇچرىتقىلى بولىدۇ. پەچەنەك تى-لىدا «قورغان» Khatai دېيىلىدۇ. بۇ نام Katai يەنى جۇڭگو دې-گەن سۆزنى ئەسلىتىدۇ، بۇ سۆزلەرنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار، بۇنى ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. مارگۇئارت پەچەنەكلەر غەربىي تۈركلەرنىڭ قەبىلىسى بولۇپ، قارلۇقلار تەرىپىدىن ئامۇ دەريا-سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى بىلەن كاسپىي دېڭىزى ئەتراپىغا قوغ-لىۋېتىلگەن[25] دەيدۇ. 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەچەنەكلەر لە-ببدىيە رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇ يەردىكى ماجارلارنى قوغلاپ چىقارغان، ماجارلار غەربتىكى ئاتىلكوزوغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان، ئەمما ئۇ يەردىن يەنە قوغلىنىپ غەربكە كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن دون دەرياسى، نۇڭا دەرياسى ھەم دنىست دەرياسى ئارلى-قىدىكى كەڭ رايونلار پەچەنەكىيە (Patzinacia ، پەچەنەكلەر تۇ-رۇشلۇق جاي دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالغان. پەچەنەكىيە سەككىز رايونغا بۆلۈنىدۇ، ھەر بىر رايونغا بىر ئۇرۇق ھۆكۈمرانلىق قى-لىدۇ. ئۇلار مۇنۇلار: Ertim ، Tzour(چور)، Tzonpon Gyla , Gyla, Khoulpei, Kharaboi, Tzur Toulmatz, Khpon ھەربىر ئۇرۇقنى بىردىن قاغان باشقۇرغان بولۇپ، ئۇلار مۇنۇلار

, Kaidoum, Kostan, Giazi, Batan(مۇ دېيىلىدۇ Baitzas) يۇقىرىقى ناملارنىڭ (Maitzan, Kouel, Koupkhoutai, Ipano ھەممىسى ئەڭ بۇرۇنقى پەچەنەك تىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم سۆزلۈكلەر ژېنگىر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن: ertim (تۆھپە، نەتىجە) ژېنگىر تىلىدىكى erdem دېگەن سۆز بىلەن ئوخشاش مەنىدە. بۇ نام قەدىمكى تۈركچە «كۈلچور مەڭگۈ تېشى» دا «ئەردەم» دېيىلگەن. Gyla دېگەن سۆز ھۆرمەت نامى بولۇپ، ھازىرقى ژېنگىر تىلدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئىسىم-دۇر. «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە ماجارلارنىڭ رەھبىرى (Jula جۇلا) دېيىلگەن.

پەچەنەكلەر باتۇر، جەڭگىۋار مىللەت بولۇپ، شەرقىي رىم، ماجار، رۇسلار ھەمىشە ئۇلاردىن ۋەھىمە يەيتتى. شەرقىي رىم ئىمپېراتورى كونىستانتىن: « مۇبادا شەرقىي رىم پەچەنەكلەر بىلەن ئەپ ئۆتەلىسە، رۇسلار بىلەن ماجارلار شەرقىي رىم زېمىنىغا باستۇرۇپ كىرەلمەيتتى، شەرقىي رىملىقلار نۇرغۇن بايلىقلارنى تىنچلىقنىڭ بەدىلى قىلىمغان بولاتتى. مۇبادا شەرقىي رىم ئىمپېراتورى سۇۋغا ياكى مەكتۇب ئارقىلىق پەچەنەكلەرنىڭ دوستلۇقىنى قولغا كەلتۈرەلسە، پەچەنەكلەر رۇس ۋە ماجارلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئايالىلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ قۇل قىلاتتى ھەم ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ۋەيران قىلىۋېتەتتى»[26]، دەيدۇ. ئىبن فەزلان پەچەنەكلەر رايونىدا بىر كۈن تۇرغان بولۇپ، ئۇ: « پەچەنەكلەرنىڭ ئۆڭى قېنىق قوڭۇر كېلىدۇ، ساقىلىنى قىرىپ يۇرىدۇ»، دەپ خاتىرىلىگەن.

پەچەنەكلەر لىبىدىيە بىلەن ئاتىلكوزونى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ماجارلارنى غەربكە قوغلىۋېتىشنىڭ جەريانى تۆۋەندىكىچە: 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇلغارىيىنىڭ ئۇلۇغ كىنەزى سىمۇئون بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولىدۇ. شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ماجارلاردىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، بۇلغارلارنى چېكىندۈرمەكچى بولىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي شەرقىي رىم پەچەنەكلەر

بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ماجارلارنى ئىسكەنجىگە ئالىدۇ. بۇ چاغدا ماجارلار لىبىدىيە رايونىدا ئىدى، پەچەنەكلەر ئۇ يەرنى ئىگىلەيدۇ. ماجارلار ئاتىلكوزوغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ، پەچەنەكلەر يەنە قىستاپ كېلىدۇ، ماجارلار يەنە غەربكە كۆچۈپ موراۋىيەدە ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. 934 ـ يىللىرى پەچەنەكلەر بىلەن ماجارلار يارىشىپ، شەرقىي رىمغا ھۇجۇم قىلىپ سېرىسقا بېسىپ كىرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پەچەنەكلەر بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولىدۇ. 1122 ـ يىلى شەرقىي رىم ئىمپېراتورى جون كومنىنوسنىڭ ئەجەللىك ھۇجۇمىدا پەچەنەكلەر ھالىدىن كېتىدۇ. ھازىرقى بالقان يېرىم ئارىلىدىكى تۈركلەر ئارىسىدا ئادرىيا قورغىنىدىكى سۇرگۇس (Surguci) لەر ئىشلىتىدىغان تىل پەچەنەك تىلىغا يېقىن. Surguci دېگەن بۇ سۆز «سۇر» بىلەن «گۇس» نىڭ قوشۇلىشىدىن تۈزۈلگەن، «سۇر» پەچەنەكلەر سەككىز ئۇرۇقىدىكى Khoulpei لارنى كۆرسىتىدۇ، Khoulpei يەنە Surou Khoulpei مۇ دېيىلىدۇ. «گۇچى» دېگەن سۆز ghuz(غۇر) دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن، يەنى ghuz /: guc ، بەزى پەچەنەكلەر 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ماجارلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ كەتكەن.

مەملىكىتىمىزدىن يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر شائىر ھەم خەتتات قاڭلى كۇيكۇيمۇ پەچەنەكىلەرنىڭ ئەۋلادى، ئۇنىڭ بوۋىسى بوغۇم (不忽木) ئىدى. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 130 ـ جىلدىدا: «بوغۇم ۋاقتىنچە قوللانغان ئىسمى، ئەسلىي ئىسمى چېن بولۇپ، قاڭلى قەبىلىسىدىكى ئۇلۇغلاردىن ئىدى» دېيىلگەن. قاڭلىلار «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»دا «邻康» دەپ ئۇچرايدۇ، مۇشۇ كىتابنىڭ 198 ـ، 262 ـ، 270 ـ، 274 ـ بابلىرىدا قىپچاقلار بىلەن بىللە تىلغا ئېلىنغان، شۇڭا قىپچاقلارنىڭ ئەترapىدا بولۇشى مۇقەررەر. 11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن جۇغرapىيەشۇناس گەردىزى « پەچەنەكلەرنىڭ شەرقتىكى قوشنىسى قىپچاقلار ئىدى» دەيدۇ. يەنە كونىستانتىنىنىڭ خاتىرىسىگە ئا-

ساسلانغاندا، پەچەنەكلەرنىڭ سەككىز ئۇرۇقىدىن ئۈچى، يەنى Ertim, Tzour, Gyla, لار Kangar («كەنگەر» — «باتۇر» دېگەن مەنىدە) دېيىلگەن. شۇ ۋەجىدىن پەچەنەكلەرمۇ كەنگەر دېيىلىدۇ[27]. كەنگەر قىپچاقلار بىلەن قوشنا بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇرىدىغان يېرى «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» دىكى «康邻» لار توغرىسىدىكى خاتىرىلەرگە ماس كېلىدۇ. شۇڭا روسىيىلىك برېتىش نېيدېر بىلەن ھازىرقى زامان چېخ خەنزۇشۇناسى پوكا قاڭقىللار پەچەنەكلەر ئىدى دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ[28]. بۇ يەردىكى كەنگەر قەدىمكى تۈركچە «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دىكى كەنگەرەس خەلقىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن[29]. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياشاۋاتقان تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى باشقىرتلار ئارىسىدا 18 ـ ئەسىرلەردە قاڭلى قەبىلىسى مەۋجۇت ئىدى.

6. باشقىرتلار

باشقىرتلارنىڭ كۆپىنچىسى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى. پارس تارىخچىسى راشىدىن بىلەن 13 ـ ئەسىردە ياشىغان پلانو كارپىنىلار باشقىرتلارنى ماجار دەپ ئاتىغان. باشقىرتلار كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالى، ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقىدە تۇراتتى. ئىبن فەزلان 921 ـ، 922ـ يىللىرى ئۇرال، سامارا دەريالىرىدىن ئۆتۈپ شىمالدىكى ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقىگە يېتىپ بارغاندا باشقىرتلارنى كۆرگەن. ئۇنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، باشقىرتلار قىش ئىلاھى، ياز ئىلاھى، يامغۇر ئىلاھى، شامال ئىلاھى، ياغاچ ئىلاھى، ئادەم ئىلاھى، سۇ ئىلاھى، قاراڭغۇلۇق ئىلاھى، كۈن ئىلاھى، ئۆلۈم ئىلاھى، يەر ئىلاھىدىن ئىبارەت 12 خىل ئىلاھقا چوقۇنىدىكەن، يەنە بەزىلىرى بېلىققا، بەزىلىرى تۇرنىغا چوقۇنىدىكەن، ئىپتىدائىي دىنغا ئېتىقات قىلىدىغان يەنە بىر قەبىلىمۇ بار ئىكەن[30]. باشقىرتلارنى ماجار دەپ ئاتاشقا بولىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۆزلەپ ئۆتكەن بولساممۇ، بۇ نۇقتىنى يەنىمۇ چوڭقۇرراق چۈشەندۈرۈپ ئۆتەي. ۋېنگىرىيە ئالىمى نېمېت: Bashkort ياكى Bashkurd دېگەن نام Bash – ghur (بەش قەبىـ

له)دىن كېلىپ چىققان، ئەڭ دەسلەپ بىر تۈركۈم ماجار قەبىلە-لىرى كافكاز تاغلىرىدا ئولتۇراقلاشقان، كېيىن باشقا تۈركىلەر بىلەن بىرگە شىمالغا كۆچۈپ، ڤولگا دەرياسىنىڭ شەرقىگە كېـ-لىپ، غەربىي سىبىرىيەدىن جەنۇبقا كۆچكەن تۈركىلەرگە قوشۇ-لۇپ كەتكەن، دەپ قارايدۇ. بىراق تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، باشقىرت تىلى تۈركىي تىل بولۇپ، ئۇگۇر تى-لىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، شېۋىلىرى كۆپ، ھەر قايسى شېۋە-لىرى شۇ دەۋردىكى قەبىلىلەرنىڭ تىلىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇلار ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشكەن. ئۇنىڭ ئىچىدە قىپچاق تى-لى بىلەن بۇلغار تىلى ئاساسىي تەركىبنى ئىگىلىگەچكە، ئادەت بويىچە قىپچاق ـ بۇلغار تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋەدۇر. قىپچاقلار «كومانلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ ۋېنگىر تىلىدا كۇن دېگەنلىك. قىپچاقلار ئەڭ بۇرۇن جەنۇبىي ئالتاي خەلقىگە تەۋە بولۇپ، ھۇنلارنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى. قىپچاق دېگەن نام ھۇنلارنىڭ 射屈 دېگەن قەبىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «خەنىنامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە: «كېيىن (باتۇر) شىمالدا 射屈، 浑، دېڭـ-لىڭ، قىرغىز، 犁新 [龙] ئەللىرىنى بويسۇندۇرغاچقا، ھۇنلارنىڭ تۆرە ـ ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ، ئۇنى دانىش-مەن دەپ ئاتىدى»، دېيىلگەن. 射屈 نى قەدىمكى خەنزۇ تىلى-نىڭ ئاھاڭى بويىچە ئوقۇغاندا «قىپچاق» دېگەن سۆزگە يېقىنلى-شىدۇ. 18 ـ ئەسىردە يېزىلغان باشقىرتلارغا دائىر ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قىپچاق قەبىلىلىرى بولغاچقا، ئۇلارنى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى دېيىشكە بولىدۇ. شۇنداق قاراشقا بو-لىدۇكى، ماجارلار كۆچكەندە بىر قىسمى ڤولگا دەرياسىنىڭ شەر-قىدە باشقىرتلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ قاناداشلىق شەكىللەنگەن، قالغان قىسمى غەربكە كۆچۈپ لىبىدىيەگە كەل-گەن. باشقىرتلاردا يۇرماتى (Yurmaty) دېيىلىدىغان بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار ئالتە ئۇرۇقتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرى مىشىر يۇرماتى (Mi ş er ـ Yurmaty) دەپ ئاتىلاتتى[31].

نېمىت مىشېرنىڭ ماجار بىلەن ئوخشاش ئىسىم ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى[32]. يۇرماتى ژېنگىر تىلىدىكى Gyarmat — يۇرت، ماكان) دېگەنلىك، مىشېر يۇرماتى ماجارلارنىڭ يۇرتى دېگەنلىك بولىدۇ. يۇرماتى ناھايىتى قەدىمىي سۆز. كونىستانتىنىڭ خاتىرىسىدە بىر ماجار ئۇرۇقىنىڭ Kourtougermat دەپ ئاتىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان، Kourtou ژېنگىر تىلىدا Kurt (بۇرغا)، germat بولسا يۇرماتى دېگەنلىكى ئۆزى ئىدى. شۇڭا باشقىرتلار ئىچىدىكى يۇرماتى ماجار ئۇرۇقىدۇر. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان ماجارلار، يەنى باشقىرتلار يۇرماتى قەبىلىسى ياكى مەشھۇر يۇرماتى ئۇرۇقى بولۇشى مۇمكىن. باشقا تۈركىي تىللار يا-كى ژېنگىر تىلىدىكى سۆز بېشىدا كېلىدىغان «Gy» تاۋۇشى باشقىرت تىلىدىكى «y» تاۋۇشىغا توغرا كېلىدۇ، بۇ باشقىرت تىلىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكىدۇر.

ژېنگىرلار تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، بۇ-لۇپمۇ 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن كۆپ ئۇچرىشىقان، بۇ ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان پاكىت. مېنىڭ كۆر-گەن ھۆججەت ـ ماتېرىياللىرىم كۆپ ئەمەس، بەزى ئەھۋاللارنى يەنمۇ چوڭقۇرلاپ بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ماقالىدىكىسى پەقەتلا بىر بايان، ئاددىي ھەم تومتاق بولۇپ قالدى، ئىلىم ئەھ-لىلىرىنىڭ كۆپرەك كۆرسەتمە بېرىشىنى سورايمەن.

ئىزاھاتلار:

① ژېنگىرلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلە ئادىتىدە فامىلىسى ئالدىدا، ئىسمى كەينىدە كېلىدۇ. Vambery فامىلىسى، Armin ئىسمى.

② دېنىس سىنور: «5 ـ ئەسىردىكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى»، 1947 ـ، 1946 ـ يىللىرى پارىژدا چىققان «ئاسىيا» ژۇرنىلىنىڭ 1 ـ بېتىدىن ئېلىندى.

③ «غەربىي تۈرك تارىخ ماتېرىياللىرى»، 129 ـ بەت، فېڭ چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان.

④ (10)(22) «ھۇدۇدۇل ئالەم»، مىنورىسكىي تەرجىمە قىلغان، 161 ـ، 319 ـ، 318 ـ، 162 ـ بەتلەر.

⑤ ياڭ شيەنيى: «لىڭمو ئەسەرلىرىنىڭ داۋامى» (零墨续笺) ، 92 ـ بەت.

⑥ سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخى توپلىمى»، 666 ـ بەت.

⑦ (16) باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» 36 ـ ، 106 ـ ، 109 ـ بەتلەر، 1960 ـ يىلى.

⑧ «نىجاتنامە» (换辞) نىڭ پۈتۈن تېكستى، مايتىنسكار تۈزگەن «ۋېنگىر تىلى» 1 ـ جىلد، 16 ـ ، 15 ـ بەتلەر.

⑨ پاترىدگې تۈزگەن «ئوكيانۇس»، 372 ـ بەت، 1961 ـ يىلى.

⑪ «ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى»، بۇ ئەسەرنىڭ گرېكچە نۇرغۇن قول يازمىلىرى بار، پارىژ دۆلەت كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان 2009 ـ نومۇرلۇق p نۇسخىسىدا بىر يەردە khazar دېگەن سۆز Mazar دېيىلگەن، بىراق Mazar دېگەن ئىسىم يوق، شۇڭا p نۇسخا بولۇشى مۇمكىن.

⑫،㉔،㉖،㉗ مورۇسگې: «ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى»، 170 ـ ، 171 ـ ، 50 ـ ، 52 ـ بەتلەر، 1949 ـ يىل بۇداپېشت.

⑬ ئاتېلكوزو (Atelkouzou) ئىككى دەريانىڭ ئارىسى دېگەن مەنىدە بولۇپ، قارا دېڭىزنىڭ غەربىدىكى دېنىپىر دەرياسى بىلەن سېرىت دەريانىڭ ئارىلىقىدىكى يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى Atel «سۇ» دېگەن مەنىدە، kouzou قەدىمكى ۋېنگىر تىلىدىكى ئوقۇلۇشى بولۇپ، ھازىرقى ۋېنگىر تىلىدا koz دەپ ئوقۇلىدۇ (يەر، ئىككى جايىنىڭ ئارىسى دېگەن مەنىدە)، شۇڭا بۇ ئىسىم يەنە Atelkoz دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

⑭㉓ كوۋالېۋسكىي: «ئىبن فەزلاننىڭ ساياھەت خاتىرىسى»، 1956 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 139 ـ ، 223 ـ بەتلەر. Suvaz يەنە Suvar مۇ دېيىلىدۇ، بۇ ھەر قايسى تۈركىي تىللاردا شۇنداق پەرقلەنگەن، Suvar بولسا « r» لىق تۈركىي تىللار تارمىقىغا ، Suvaz بولسا «z» لىق تۈركىي تىللار تارمىقىغا تەۋە.

⑮ بۇ بۆلەكتە «ئاسىيا» ژۇرنىلىنىڭ 1965 ـ يىلىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان س. پ. بوسۇۋچىنىڭ تەرجىمىسى ئاساس قىلىندى. خارەزمىنىڭ ئەسىرىدە پەرغانىنىڭ ھۆكۈمرانى «ئىخشىد» دېيىلگەن، بۇ 10 ـ ئەسىردىكى بىرۇنىينىڭ خاتىرىسىگە ماس كېلىدۇ. بىرۇنىينىڭ ئەسەر (رۇسچە تەرجىمىسى. 1 ـ توم، 11ـ بەت) دىمۇ پەغانە ھۆكۈمرانى «ئىخشىد» دېيىلگەن.

⑰. كلاۋسون: «تۈركلەر بىلەن موڭغۇللار ئوستىدە تەتقىقات»، 20 ـ

بەت، ئىنگلىزچە، روزاك شىركىتى نەشرىياتى 1962 ـ يىلى نەشرى.

⑱ «تارىخ تەتقىقاتى» 1956 ـ يىل 12 ـ سان، 58 ـ ، 62 ـ بەتلەر.

⑲ Z.D.M.G ژۇرنىلىنىڭ 1929 ـ يىللىق سانلىرىغا ۋە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ 1 ـ تومىدىكى بارتولد بىلەن پوپ-پېلارنىڭ ماقالىسىگە قاراڭ.

⑳ دېنىس سىنور: «ۋېنگىرلارنىڭ تارىختىن ئىلگىرىكى تارىخىدىن تىزىس» «دۇنيا» ژۇرنىلىنىڭ 1958 ـ يىللىق 4 ـ جىلد 3 ـ سانى، 518 ـ بەت.

㉑ «يەھۇدي ئېنسىكلوپېدىيىسى» 4 ـ جىلد 1ـ بەت.

㉕ گروسسات: «يايلاق ئىمپېرىيىسى»، روگس ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 182 ـ بەت.

㉘ برېتىش نېيدېر: «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» 1 ـ جىلد 304 ـ بەت؛ بۇگا: « موڭغۇللارنىڭ مەخپي تارىخى» 76 ـ بەت، 1956 ـ يىل پراگا نەشرى.

㉙ Kangar ئەسلىدە گرېكچە يېزىلىشى ئىدى. بۇ ئىسىم ئەڭ دەسلەپ كونىستانتىنىڭ گرېكچە ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ. گرېك تىلى بىلەن تۇركي تىللاردىكى تاۋۇشلارنى سېلىشتۇرغاندا گرېك تىلىدىكى «a» تاۋۇشىنىڭ تۇركي تىللاردىكى « o»، « e» «a»)، «i» تاۋۇشلىرىغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى بايقىدۇق. مەسىلەن pecheneg : گرېك تىلىدا pentzinakoi دېيىلىدۇ، بۇنىڭدا a بىلەن « e» «a») تاۋۇشى ماسلاشقان. شۇڭا تۇركي تىللاردا pecheneg ياكى ئەڭ توغرىسى Bacinak دېيىلگەن. Kangar تۇركي تىللاردىكىKangaras قا توغرا كېلىدۇ. گرېك تىلىدىكى « e» تاۋۇشى تۇركي تىللاردىكى «i»، «i»، «a»، «a»، «o»، «u» تاۋۇشلىرىغا، گرېك تىلىدىكى ektag تۇركي تىللاردىكى aktag ، (akdagئاق تاغ) قا، گرېك تىلىدىكى « ou» تۇركي تىللاردىكى «o»، «o»، «u»، تاۋۇشلىرىغا گرېك تىلىدىكى Tourk سۆزى تۇركي تىللاردىكى Türk سۆزىگە ، گرېك تىلىدىكى Ouzpek سۆزى تۇركي تىللاردىكى uzbak (ئۆزبەك) سۆزىگە، گرېك تىلىدىكى « au» تۇركي تىللاردىكى «ab» غا، گرېك تىلىدىكى Taugast تۇركي تىللاردىكى Tabgac (تاۋغاچ) قا، گرېك تىلىدىكى Audolakh تۇركي تىللاردىكى Abdullah غا توغرا كېلىدۇ.

㉚ ماجارلار غەرب دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى شامان دىنى-

غا ئېتىقاد قىلغان. ماجارلارنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قايسى مىللەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ھازىرچە ئىسپاتلانمىدى.

㉛. «باشقىرت فىلولوگىيىسى ھەققىدە» 67 ـ بەت، 1959 ـ يىل موسكۋا نەشرى. بۇ ئەسەر ئاپتورنىڭ تەكشۈرۈشچە، 18 ـ ئەسىردە باشقىرتلارنىڭ 29 قەبىلىسى بولغان، قاڭلى، يۈرماتىلارمۇ شۇلار ئىچىدە ئىدى. يۈرماتى قەبىلىسىدە ئالتە ئۇرۇق بولۇپ، مىشېر يۈرماتى شۇلارنىڭ بىرى ئىدى.

㉜. نېمېت: « ماجارلار ۋە مىشېرلار» «ۋېنگىرىيە شەرقشۇناسلىق مەجمۇئەسى» 1972 ـ يىللىق سانى، 293 ـــ 299 ـ بەتلەر.

(1985 ـ يىلى 2 ـ ئايدا دۇنيا بىلىملىرى نەشرىياتى نەشر قىلغان «جۇڭگو ـ چەت ئەل مۇناسىۋەت تارىخى مەجمۇئەسى» نىڭ 1 ـ توپلىمىدىن تەرجىمە قىلىندى.)

تەرجىمە قىلغۇچى: **تەلئەت ئوبۇلقاسىم**

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇش سەۋەبلىرى ئۈستىدە يېڭى ئىزدىنىش

دىلىڭ زەيشۇن (كورىيە)

ئاساسىي مەزمۇنى: ئۇيغۇرلار مىلادىيە 745 ـ يىلى تۇرك خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، موڭغۇل يايلىقىدا دۆلەت قۇرۇپ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ زورايدى. 840 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولۇپ، خانلىق ئاھالىسى باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇش سەۋەبى: بىرىنچى، ھۆكۈمرانلار گۈرۈھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلەشتى. ئىككىنچى، قۇرغاقچىلىق، بوران ـ شىۋىرغان قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر تۇپەيلىدىن ئېغىر ئاچارچىلىق يۈز بەردى ۋە يۇقۇملۇق كېسەل تارقالدى. ئۈچىنچى، قوشنا قەۋملەر ئۇيغۇر خانلىقى ئاجىزلاشقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بىرلىشىپ ھۇجۇم قوزغىدى.

ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ موڭغۇل يايلىقىدا يېڭى كۆچمەن چارۋىچىلىق دۆلىتىنى قۇردى ھەم تۈرك خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ۋە چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەرنىڭ ئەنلۇشەن ۋە شى سىمىڭ توپلىڭى تۇپەيلىدىن ئاجىزلاشقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، تۇبۇتلەر بىلەن تىركىشىش داۋامىدا راۋاجلاندى. 790 ـ يىلى بېشبالىق قاتارلىق جايلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، 820 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ تەرەققىياتى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. 830 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ھۆكۈمران گۈرۈھنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپ ۋە ھەريىلى يۈز بېرىپ تۇرغان تەبىئىي ئاپەتلەر سەۋەبىدىن خانلىق ھوقۇقى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى ھەم قوشنا قەۋملەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. 840 ـ يىلى قىرغىز قاتارلىق بەش

قەبىلە بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلغانلىقتىن ھالاك بولۇپ، باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ئۇيغۇرلار ھالاك بولۇپ، كۆچۈپ كېتىشى بىلەن يايلاق بوشاپ قالدى ھەم شەرق تەرەپتىكى موڭغۇل قەبىلىلىرى جەنۇبقا كۆچ-تى، شۇنداقلا، شاداپىت تۈركلىرى بىلەن تاڭغۇتلار يەنە شەرقتە-كى قىتانلار قاتارلىق ئۇششاق كۈچلەر مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدا-لىنىپ تەرەققىي قىلىپ زورايدى. بۇ ئەھۋال شۇندىن كېيىن شەرقىي ئاسىيانىڭ ئۆزگىرىشىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەت-تى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بەربات بولۇشى بىلەن كۆچۈشىن دۇنياۋى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە، بۇ ھەقتە نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلە-رى بار. ئەمما ئۇنىڭ ھالاك بولۇش سەۋەبى ئۈستىدىكى تەتقىقات تېخى تارىخىي ماتېرىياللارنى رەتلەش باسقۇچىدىلا بولۇپ، مەخ-سۇس تەتقىق قىلىنمىدى. بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇش جەريانى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبى ئۈستىدە ئىزدىنىشنى مەقسەت قىلىدۇق، بىز ئالدى بىلەن قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتنىڭ ھالاك بولۇش سەۋەبىنى ئانالىز قىلىمىز، ئاندىن كېيىن ئۇي-غۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى رەتلەپ چىقىپ، 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى-نىڭ يېڭى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى چۈشىنىپ ئۆتمەكچى-مىز.

1. ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر ۋە كۆچمەن چارۋىچى خانلىق ھوقۇقىنىڭ چەكلىملىكلىكى

832 ـ يىلى قۇت تېكىن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا «ئاي تەڭرىدە بولمىش بىلگە جاڭشىن قاغان» دەپ نام بەردى (839 ـــ 832 ـ يىللىرى)، بىلگە قاغان تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىش ۋە كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر خانلىقىنى ناھايىتى تېز قۇدرەت تاپ-قۇزدى. 839 ـ يىلى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى يۈز بەردى. بۇ ھەقتە تاڭ سۇلالىسى تەرەپ قىسقىچە مۇنداق دەپ ئىزاھات بەرگەن: «ئىلگىرىكى قاغان

ئەسلىدىكى ھاكىمىيەت باشقۇرۇش يوللىرىنى تاشلاپ، ئادالەتنى ئۇنتۇپ ئەتراپتىكى ۋاسساللارغا ھۇجۇم قىلىپ، زوراۋانلىق قىلغاچقا، ئۆز يېقىنلىرى يۈز ئۆرۈدى، قەبىلىلەر چەت جايلارغا پىتىراپ كەتتى، دۆلەت چاك ـ چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتتى». بۇ نۇقتىدىن ئەينى چاغدىكى ئەھۋالنى بىلگىلى بولىدۇ.

بۇ تاك سۇلالىسى تەرەپنىڭ خاتىرىلىگىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىڭ خاتىرىلىرى تېپىلمىدى، ئۇنىڭ ھالاك بولۇشىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبىنى بىلگىلى بولمىدى. يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن مەلۇمكى، بىر تەرەپتىن بىلگە قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كۆچمەن چارۋىچى خەلقە ھېچقانداق مەنپەئەت يەتكۈزمىگەنلىكى ئۈچۈن، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ پەيدا بولغان. يەنە بىر تەرەپتىن، قاغاننى ئۆلتۈرمەكچى بولغان بۇيرۇق ئىنەيۇن سوغدىلاردىن بولۇپ، ئېھتىمال قاغان ئىقتىسادىي مەنپەئەت قوغلاشقان سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ تەلىپىنى قانداقلىقتىن شۇنداق قىلغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ پەقەتلا بىزنىڭ پەرىزىمىز، خالاس.

بىلگە قاغان ۋەزىرلىرىنىڭ يۈز ئۆرۈگەنلىكىنى سېزىپ قېلىپ، ئاۋۇال قول سېلىپ ئىنەيۇن بىلەن سايغا تېكىننى ئۆلتۈردى. بىلگە قاغانغا قارشى چىقىپ، جەنۇبقا قېچىپ كەتكەن ۋەزىر كۈلۈگ شاداپىتلار قاغانىنىڭ ياردىمىدە بىلگە قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن كۈلۈگ چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، خان جەمەتىدىن قاسار تېكىننى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئەمما كۈلۈگكە قارشى چىققان كۈلۈگ باغا شىمالدىكى قىرغىزلارنىڭ قېشىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلاردىن ياردەم سوراپ، ھاكىمىيەتنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى، لېكىن قىرغىزلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، 840 ـ يىلى 10 نەچچە تۈمەن كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ كېلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى بىراقلا يوقاتتى. خۇددى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەش ـ پەش دېگۈچە ھالاك بولغىنىغا ئوخشاش، قەدىمكى يايلاق كۆچمەن چارۋىچىلىق دۆلەتلىرى گەرچە تېزلىك

بىلەن سىرتقا كېڭەيگەن بولسىمۇ، ئىچكى نىزا ۋە خانلىق چەك-لىمىلكى تۈپەيلىدىن ناھايىتى تېزلا پارچىلىنىپ كەتكەنىدى. كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالى دېھقانچىلىق جەمئىيىتىگە ئوخشىمايتتى. خانلىق ھاكىمىيەت ئىنتايىن ئاجىز بولۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ھالاكىتىگە زىچ ئالاقىدار ئىدى. ئولتۇراق دېھقانچىلىق دۆلەتلىرى ھاكىمىيەتنى تۇزۇم ۋە قانۇنغا تايىنىپ ساقلايتتى. كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتنىڭ ھاكىمىيتى خانىنىڭ شەخسىي قابىلىيىتىگە تايىنىپ ساقلىناتتى، ئۇنىڭدىن باشقا خانىنىڭ بايلىققا-قانداق ئېرىشىشى ۋە ئۇنى قانداق تەقسىم قىلىشى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قوغداشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناياتتى. خان كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۇرلۇك ئامىللارنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ تۇرۇشى زۆرۈر ئىدى، دۆلەتنىڭ ئىچكى تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلغان ھامان خانىنىڭ نوپۇزىمۇ تەۋرىنىپ قالاتتى، ئىچكى تىنچلىق كاپالەتسىزلىنىپ، خانىنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقىنى چۆرىدىگەن ھالدا ھاكىمىيەت تالىشىش ئەۋج ئېلىپ، دۆلەتنىمۇ ساقلاپ قالغىلى بولمايتتى.

بىرىنچى ۋە ئىككىنچى كۆك تۈرك خانلىقلىرىنىڭ بەربات بولۇشى بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، قاغانىنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئەجەللىك زەربە بېرىدىغىنى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى بولغان. ئىچكى نىزا قاغانىنىڭ قابىلىيىتىگە تايىنىدىغان دۆلەت تەرتىپىنى كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئارىلىقتا بەربات قىلىدۇ. خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەۋملەر توپلىڭ كۆتۈرۈپ، كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتنى پارچىلايدۇ، ھەتتا ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ھوقۇقىنى ئالماشتۇرىدۇ. 790 ـ يىلدىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقى ئاجىزلىشىپ، ئادىز ئۇرۇقىدىن چىققان قۇتلۇقىنىڭ قاغان بولۇشى خان جەمەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت تۇغۇلغانلىقىدىن بولغان.

ئەلۇەتتە، ناۋادا قاغان ھوقۇقىنىڭ ئاجىزلىشىشى خانلىقتىكى قەۋملەرنىڭ توپلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان دەرىجىگە يەتمىگەن، شۇنداقلا تالاڭ سۇلالىسىنىڭ ئارىنى بۇزۇش سىياسىتىنىڭ بۇرغۇنچىلىقىغا ئۇچرىمىغان، پەقەت ئىچكى قىسمىدىلا زىددىيەت تۇغۇلغان بولسا، ئۇھالدا دۆلەتمۇ ئونچە تېز ھالاك بولمىغان بولاتتى، مەسىلە چىققان تەقدىردىمۇ قاغان ئاكتىپ تەدبىر قوللىنىپ، تۈزۈلمىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق ئىمتىيازىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت چىققاچقا، كۈچى ئاجىزلاپ، خانلىقتىكى قەۋملەرنىڭ ئاسىيلىقىنى توسۇۋېلىشقا كۈچى يەتمىدى، مۇشۇنداق بولۇپلا قالماستىن، قوشنا كۈچلەرنىڭ بىرلىشىشى ۋە كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلارنىڭ قولىدا تېزلا مەغلۇب بولدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى قىرغىزلار مۇستەقىل كۈچ ھېسابىدا تۇبۇتلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قارشىلاشقانىدى. 820 ـ يىلىدىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقى زورايدى، قىرغىزلار ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ نام بېرىشىگە ئېرىشتى. لېكىن قىرغىزلار ئىزچىل تۇرده مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئىمتىيازىغا ئېرىشكەنىدى. ئۇيغۇرلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق كۈچى ئاجىزلاشقاندىن كېيىن، قىرغىزلار تەدرىجىي ھالدا ئاشكارا قارشى تۇرۇشقا ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر نەچچە قېتىملىق زەربىسىده مەغلۇب بولغانىدى. 840 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى ئىچكى ماجرا تۇپەيلىدىن ئاجىزلاشقاندىن كېيىن، قىرغىزلارنىڭ ئاقساقىلى ئارو ئۇيغۇر خانلىقىغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى، ئۇ : «سېنىڭ ئەجدادىڭ توشتى! مەن سېنىڭ ئوردىڭنى ئالىمەن. ئوردىڭنىڭ ئالدىدا ئېتىمنى ئوينىتىمەن، تۇغۇمنى قادايمەن، كۈچۈڭ بولسا تېز كېلىپ مەن بىلەن ئېلىش، بولمىسا تېز يوقال»، دەپ قەسەم قىلىدى. بۇ جەريانداا قىرغىزلار قىتتان، تاتار، قۇمۇق، سېرۇق قاتار

لىق ئىلگىرى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان قەۋ-
لەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈۋالدى.

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى گەرچە تاڭ سۇلالىسىگە تەھدىت بولغان بولسە-
مۇ، ئەمما كۆچى يەتمىگەچكە ئۇيغۇر خانلىقىغا ھېچقانداق ئاك-
تىپ تەدبىر قوللىنالمىغانىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ-
كى، ئۇيغۇر خانلىقىدا ئايىتەگىرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە قاغان (824 ــ 832)نى قول ئاستىدىكىلەر ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى سادىر بولدى. ئەمما ئۇ چاغدا باشقا مەسىلىلەر يۈز بەرمىدى، ئايىتەگىرىدە بولمىش كۈلۈگ بىلگە قاغانمۇ شۇ يىلى تەختكە ئولتۇردى. 840 ــ يىلى ئۇيغۇر خانلىقىدا يەنە بىر قېتىم ئىچكى زىددىيەت چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ھالاك بولدى. بۇنىڭغا كۈلۈگىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جە-
نۇبىدىكى شاداپىتىلارنىڭ شىمالىدىكى قىرغىزلارغا تاياىنىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىشقا يول قويغانلىقى سەۋەب بولدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۆزلۈكىدىن ھالاك بولۇشىدىكى ھالقىلىق مەسىلە: ئىچكى پارچىلىنىشنى تىزگىنلىيەلمىگەنلىكى ھەم ئىچكى زىددىيەتنى ئىچكى قىسمىدا ھەل قىلالمىغانلىقى، بۇنىڭ بىلەن قەبىلىلەرنىڭ توپىلاڭ كۆتۈ-
رۈپ، تاشقى كۈچلەرنىڭ كىرىشىگە پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن-
لىكىدىن ئىبارەت.

2. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى ۋە يايلاقتىكى تەبىئىي ئاپەتلەر

1) موڭغۇل يايلىقىدىكى ئېغىر قەھەتچىلىك ۋە ئاپەتلەر

خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، 840 ــ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولۇپ، غەربكە كۆچكەندە، 15 قەبىلە قارلۇقلار تەرەپكە، قالغانلىرى تۇبۇت ۋە ئەنشىگە كۆچتى، قاغان ئوردىسى ئەتراپىدىكى 13 قەبىلىگە باشچىلىق قىلىۋاتقان ئۆگە تېكىن توپى بىلەن ھورمۇزدا باشچىلىقىدىكى يەنە بىر توپ جە-
نۇبقا مېڭىپ، چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا كەلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، شەرقتىكى قىتانلار تەرەپكە كەتكەن توپلارمۇ بار ئىدى. خاتىرە-
لىنىشىچە: «قىرغىزلار ھۇجۇم قىلغاندا قوشۇن مەغلۇب بولۇپ،

قەۋملەر ئاسىيلىق قىلدى، مال ـ چارۋىلار قىرىلىپ كەتتى، خەلق ئاچارچىلىقتا قېلىپ، ھەر تەرەپكە پىتىراپ، چۆللۈكتىن ئۆتۈپ كەتتى». بۇنىڭدىن مەلۇمكى، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى بولغان يايلاقنى تاشلاپ باشقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كېتىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب بولغان. قىرغىزلار ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى موڭغۇل يايلىقىدا ئۆي چارۋىلىرى قىرىلىپ كەتكەنلىكتىن ئېغىر ئاچارچىلىق يۈز بەرگەن، بىز بۇ ئەھۋالنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى بىلەن باغلاپ قارايدىغان بولساق دەققىتىمىزنى تارتماي قالمايدۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولۇشتىن ئىلگىرى، يايلاقتىكى چارۋىچىلار ئاللىقاچان «ھەرىلى ئۇدا يۈز بەرگەن ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىك» سەۋەبىدىن ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغانىدى.

تۆۋەندە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب ــ قەھەتچىلىك ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى قەھەتچىلىك توغرىسىدا «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»نىڭ 98 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار»دا «يىلمۇ يىل ئاچارچىلىق بولۇپ، كېسەل تارقالدى، قوي، ئات تاپلىرى ھەممە يەرنى قاپلىدى، يەنە قېلىن قار ئاپىتى بولدى»، دەپ خاتىرىلەنگەن.

«يېڭى تاڭنامە» 217 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ــ 2» «يىلمۇيىل ئاچارچىلىق بولۇپ كېسەل تارقالدى، يەنە قېلىن قار ياغدى، قوي، ئاتلار جان ساقلىيالماي، نۇرغۇنى قىرىلىپ كەتتى»، دەپ خاتىرىلەنگەن.

«ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇرنەكلىرى»نىڭ 246 ـ جىلدىدا «يىلمۇيىل كېسەل تارقىلىپ، قېلىن قار يېغىپ، قوي ـ ئاتلار بەك قىرىلىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇيغۇر خانلىقى بارا ـ بارا ئاجىزلاشتى»، دەپ خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىدىكى خاتىرىلەردە ئېيتىلغىنىدەك، ئۇيغۇر خانلىقى دۇچ كەلگەن قەھەتچىلىك موڭغۇل يايلىقىدا يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىش-

لەپچىقىرىش شەكلىنىڭ ئۆزىدىكى تۈغما ئاجىزلىق بىلەن مۇناسىۋەتسىز دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىدە ھاياتلىق تەبىئىي مۇھىتقا باغلىنىپ قېلىشتەك ئىنتايىن ياماق ئەھۋالدا تۇراتتى. تەبىئىي مۇھىت بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ھامان دەرھال ئەسلىگە كېلەلمەيتتى، ئەسلىگە كەلگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت كېتەتتى. يايلاقتىكى ئاجىز، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىقتىسادى توساتتىن كەلگەن ئاپەتتىن ئەجەللىك زەربىگە ئۇچراپ، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى تامامەن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپلا قالماستىن، جان ساقلايدىغان ئوت ـ چۆپ يىلتىزى قاتارلىق نەرسىلەرمۇ ئاسانلىقچە تېپىلمايتتى.

كۆچمەن چارۋىچى دۆلەت تەبىئىي ئاپەتكە ئۇچرىشى بىلەن ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاساسى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، چاك ـ چېكىدىن بۆسۈلۈپ كېتەتتى، شۇنداقلا خانلىق ھوقۇقى ئاجىز لىشىپ، ئىچكى مالمانچىلىق يۈز بېرەتتى ـ دە، ئاسانلا تاشقى كۈچلەرنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچرايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا خانلىق ئاھالىسى ئەمدى قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى خالىماي، مۇستەقىل ھايات يولى تېپىشقا ئۇرۇنۇپ خانلىقتىن چەتلەشتى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەتمۇ پارچىلىنىشقا يۈزلەندى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۇنىڭغا قاراشلىق ھەر قايسى كۆچمەن چارۋىچى قەۋملەرنىڭ ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىشى، قەھەتچىلىك ۋە تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن ھايات كەچۈرۈش شارائىتى يامانلىشىپ، قەۋملەرنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇرمۇش يولىنى ئىزدىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. ئىلگىرى ئۇيغۇر خانلىقى تەبىئىي ئاپەت كەلتۈرگەن قەھەتچىلىك سەۋەبىدىن ھالاك بولغاندى. 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇيغۇر خانلىقى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا زومىگەر بولۇپ، بىر مەزگىل دەۋران سۈرگەندى. 681 ـ يىلى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەر رونақ تېپىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىنى تارتىۋالغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى تاڭ سۇلالىسىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇمۇ تەبىئىي ئاپەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك

لىك ئىدى. 686 - يىلى چىن زىئاڭ مۇناق خاتىرلىگەنىدى: « توققۇز قەبىلە ئېغىر قۇرغاقچىلىققا ئۇچرىغىلى ئۇچ يىل بولدى، دالا قاغجىراپ، ئوت - چۆپ ئازىيىپ كەتتى، قوي - ئاتلار دىن 10نىڭ ئىچىدە يەتتە - سەككىز قىرىلىپ كەتتى، تېمەنرەك لىرى ھازىرغىچە تىرىك قالدى... يەنە تۇزۇكرەك ئوت - چۆپ بولمىغاچقا، قوي - ئاتلار قىرىلىپ تۈگىدى، دالا چاشقانلىرىمۇ ئوت - چۆپلەرنىڭ يىلتىزىنى يەپ ياكى بىر - بىرىنى يەپ جان ساقلىدى».

خانلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى تەبىئىي ئاپەتلەر ھەققىدىكى خاتىرىلەر دۆلەتنىڭ تۇزۇلمە تەرتىپى جەھەتتە مۇداپىئە كۈرۈش قابىلىيىتىنىڭ ئاجىزلىششىغا ئەگىشىپ يىمىرىلگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىدە ئۇچ يىلدا بىر قېتىم كىچىك ئاپەت، بەش يىلدا بىر قېتىم ئوتۇراھال ئاپەت، 10 يىلدا بىر قېتىم چوڭ ئاپەت يۈز بەرگەنلىكى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئەينى ۋاقىتتا تەبىئىي ئاپەتنىڭ نەقەدەر كۆپ يۈز بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا دۆلەت يىمىرىلىشكە يۈز تۇتقان ۋاقىتتا، تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ يىغىلىپ كېلىشى دۆلەتنى ھالاك قىلىدۇ، دەيدىغان ساپ نەزەرىيىۋى سۆزلەر پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، قاغان ناۋادا ئۆز نوپۇزىنى ساقلاپ قالالىغان، كۆچمەن چارۋىچى خەلقە ھۆكۈمرانلىق قىلىش كۈچىنى ياخشى ئىگىلىيەلىگەن بولسا، ئۇ ھالدا ھەرقانچە تەبىئىي ئاپەتمۇ ئۇنىڭغا دال كېلەلمىگەن بولاتتى. تېزدىن ئۇنىڭغا لايىق تەدبىر قوللىنالمىغان تەقدىردىمۇ، ئەتراپتىكى دۈشمەنلەر تەھدىت سالمىغان ئەھۋالدا، بىر مەزگىلدىن كېيىن كۆچمەن چارۋىچى جەمئىيەتنىڭ نورمال ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلىگەن بولاتتى. لېكىن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتنىڭ خانلىق ھوقۇقىنى ئاجىزلاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاجىز كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىنى تېزلا ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى، بۇمۇ دۆلەتنىڭ ھالاك بولۇشىدىكى بىر سەۋەب ئىكەنلىكى ئۆزىدىن مەلۇم.

هازىرمۇ موڭغۇل يايلىقىدا تەبىئي ئاپەت تۇپەيلىدىن ئوتلاق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىسا ياكى چارۋىلار قىرىلىپ كەتسە، ئەسلىگە كېلىش ئۇچۇن ئۇچ يىلدىن بەش يىلغىچە ۋاقىت كېتىدۇ. بۇ - نۆۋەتتىن تەبىئي ئاپەتنىڭ زىيىنى نەقەدەر ئېغىر بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەگەر ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەز - گىللىدىكى تەبىئي ئاپەتلەرگە ئوخشاش ئۇدا كۆپ يىل ئاپەت داۋاملاشسا ياكى تەكرار يۇز بەرسە، ئەسلىگە كەلتۈرۈش تامامەن مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئەھۋالدا كۆچمەن چارۋىچى خەلق ھېچ ئامال قىلالماي، پەقەت كۆچۈپ كېتىپلا قۇتۇلغان بولاتتى. ئۇيغۇرلار يايلاقتىكى قەھەتچىلىكتىن قېچىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا كۆچكەندىن كېيىن، يەنىلا ئاچارچىلىقنىڭ دەردىنى بەك تارتتى، تەبىئي ئاپەت ۋە كۆچۈش نەتىجىسىدە ئاشلىق ئۆكسۈك - چىلىكى ئىنتايىن ئېغىر بولدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى تەبىئي ئاپەتلەر، بولۇپمۇ قەھەتچىلىك دەستىدىن كىشىلەرنىڭ ئوتلاقتا داۋاملىق جان ساقلىشى قىيىنلاشتى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يايلاقتا ئېغىر قە - ھەتچىلىك يۇز بېرىپ، يۇقۇملۇق كېسەل (ۋابا) يامراپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇرغانلىق قار ياغدى، ئەجەللىك تەبىئي ئا - پەتلەر كەينى - كەينىدىن يۇز بەردى. بۇ خىل ئەھۋالدا، تارىخنىڭ ئەسلى ھالىتىنى تەكشۈرگەندە، ئالدى بىلەن بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۇز بېرىش سەۋەبىنى تەكشۈرۈش زۆرۈر. موڭغۇل يايلىقىدا يۇز بەرگەن قەھەتچىلىك بىلەن تەبىئي ئاپەتنى ئايرىۋېتىشكە بول - مايدۇ. چۈنكى تەبىئي ئاپەت قەھەتچىلىكنى پەيدا قىلىدۇ، قە - ھەتچىلىكمۇ تەبىئي ئاپەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. موڭغۇل يايـ - لىقىدىكى تەبىئي ئاپەتتە كۆپ خىل ئەھۋاللار بار، ھاۋارايى بـ - لەن مۇناسىۋەتلىك قۇرغاقچىلىق (قارا ئاپەت) بىلەن قېلىن قار (ئاق ئاپەت) نىڭ ئاپىتى ئەڭ ئېغىر بولىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا، ئۆي ھايۋانلىرىغا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچىلار ئۇچۇن يۇقۇملۇق كېسەلمۇ بىر چوڭ تەھدىت. ئەمما چاۋىچىلار مول باقمىچىلىق تەجرىبىسىگە تايىنىپ، ئادەتتە مەلۇم دەرىجىدە

ئاپەت ۋە ئاچارچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىپ تۇرىدۇ. مۇھىت بۇز-غۇنچىلىققا ئۇچرىغان ۋاقىتتا، ئەھۋال ئېغىرلىشىپ ئامالسىز قالىدۇ. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە ئېغىر قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، يۇقۇملۇق كېسەل تارقالغان. بۇ ئەينى چاغدا كۆچمەن چارۋىچى خەلقنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئىنتا-يىن مۇشەققەتلىك ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ تارقىلىشى مۇقەررەر ھالدا تېخىمۇ چوڭ مەسىلىلەر-نى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

686 ـ يىلى موڭغۇل يايلىقىدا يۈز بەرگەن قۇرغاقچىلىق (قارا ئاپەت) ئاپىتى قەھەتچىلىك بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇنداقلا ئۇ، قەھەتچىلىك يۈز بېرىشنىڭ ئاساسلىق سەۋە-بى ئىدى. قۇرغاقچىلىق يايلاقنىڭ كۆلىمىنى تارايتىۋەتكەنلىك-تىن، ئۆي ھايۋانلىرى، جۈملىدىن سانى ئەڭ كۆپ بولغان قوي پادىلىرى جان ساقلاشقا ئامالسىز قالدى. قۇرغاقچىلىق دەستىدىن يايلاقتا بىر تال ئوت ـ چۆپمۇ ئۇنمەي قاقاسلىشىپ كەتتى، ئوت ـ خەشەك ئازىيىپ كەتتى، ئۆي ھايۋانلىرى ئاجىزلاپ، ئاچلىقتىن، كېسەللىكتىن ئۆلگەن ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ تاپلىرى ھەممە يەرنى قاپلىدى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ قۇرغاقچىلىق يايلاقنى تارايتىۋېتىپ، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ جېنىغا ئېغىر تەھدىت سېلىپلا قالماستىن، يەنە كۆچمەن چارۋىچىلارنى قەھەتچىلىككە دۇچار قىلىدىغان مۇ-ھىم ئامىل بولۇپ تۇرماقتا.

قېلىن قار (ئاق ئاپەت) مۇ ناھايىتى خەتەرلىك. قېلىن قار ئادەتتە قىش پەسلىدە ياكى باش باھار پەسلىدە ياغىدۇ. شۇ سەۋە-بىلىك كۆچمەن چارۋىچىلار قەھەتچىلىكىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرايدۇ. موڭغۇل يايلىقىدا ياغقان قېلىن قار مۇنداق بىر نەچچە ئالاھىدە-لىككە ئىگە: قېلىن قار تەكرار ياغىدۇ، ئۇنى مۆلچەرلىگىلى بول-مايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدىن ساقلىنىش ناھايىتى تەس. قېلىن قار ئا-دەتتە باش باھار پەسلىدە ياغىدۇ. شۇنداقلا ھەرقانداق ۋاقىتتا قې-لىن قار سوغۇق ئېقىم بىلەن بىرلىشىپ يايلاققا ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن. شىمالىي كەڭلىك 41 گرادۇسنىڭ شىمالى، دېگىز يۈ-

زىدىن 2500 ــ 3000 مېتىر ئېگىز جايدا، ھەر قانداق ۋاقىتتا موڭغۇل يايلىقىغا قېلىن قار يېغىشى مۇمكىن.

قېلىن قار ھەرقاچان بوران ۋە سوغۇق ئېقىم بىلەن بىر - لىكتە يايلاققا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆي چارۋىلىرى بىلەن چارۋىچىلار يەككە - يېگانە قېلىپ توڭلاپ ئۆلىدۇ ياكى ئاچلىقتىن ئۆلىدۇ. بولۇپمۇ قىش پەسلى ياكى باش باھار پەسلىدە چارۋىچىلار تەبىئىي ئاپەت ئالدىدا ئامالسىز قالىدۇ، چۈنكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ ئۆزى زاپاس جۇغلىمايدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىقتا قىش پەسلىدە قۇرۇق ئوت - چۆپ جۇغلانمايدۇ يا - كى چارۋىلارنى سوغۇقتىن ۋە ئاچارچىلىقتىن ساقلايدىغان ئېغىل - قوتانلار سېلىنمايدۇ. 9 - ئەسىردىكى ئەھۋال جەزمەن ھازىرقى - دىنمۇ كۆپ ناچار بولۇپ، چارۋىچىلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاپەتلىر - گە ئۇچراش ئېھتىماللىقى تېخىمۇ زور بولغان.

قەھرىتان قىش پەسلىدىمۇ يايلاقتا مال باقىدىغان كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۇسۇلىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قۇرغاق - چىلىق ئاپىتىنىڭ يۈز بېرىشى ۋە قېلىن قار ــ ئوتلاقتىن ئايرىلىپ قېلىش، ئۇنىڭغا ئۇلىشىپ كەلگەن ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ قىرىلىپ كېتىشى ۋە كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ئاچارچىلىقتا قېلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەلۋەتتە، تاشقى تەرەپنىڭ تەھدىتى ۋە ئىچكى قىسمىنىڭ يىمىرىلىشى بولمىغان ئەھۋالدا، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، دۆلەت تۇزۇلمىسىدە مۇداپىئە كۈرۈش ئىقتىدارى ھازىرلانغاندا، بۇ ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرغىلى بولاتتى. يۇقىرىقىدەك ئاپەتلەر تەكرار يۈز بېرىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر بۇ ئاپەتلەرگە قارىتا مەلۇم تەييارلىق كۆرگەن بولىدۇ. لېكىن، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە تەكرار يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىغا بۇزغۇنچىلىق سېلىپ، ئاچارچىلىق پەيدا قىلىپ، دۆلەت تۇزۇلمىسىنى پارچىلىۋەتتى، ھەتتا قوغدىنىش ھۇجۇم قىلىشقا زۆرۈر بولغان ھەربىي سەپەرۋەرلىك قىلىشقىمۇ مۇمكىن بولماي قالدى.

2) يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى

قۇرغاقچىلىق ئاپىتى بىلەن قېلىن قار قاتارلىق تەبىئىي ئا-پەتلەر ئاچارچىلىق ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى پەيدا قىلدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يۇقۇملۇق كېسەللىك-لەرنىڭ تارقىلىشى ئىلگىرىكىلەرگە ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىك-لەرگە ئىگە. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، پەقەت 582 - يىلى تۇرك خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي دەپ ئىك-كىگە پارچىلانغان مەزگىلىدە ۋە ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولغان مەزگىلىدە يايلاقتا «ئاچارچىلىق، يۇقۇملۇق كېسەل» يۈز بەرگەن. تارىخىي ماتېرىياللاردا 630 - يىلى شەرقىي تۇرك خانلىقى ھالاك بولغاندا «قورۇلنىڭ شىمالىدا بالدۇر قىراۋ چۈشكەن» لىكى خا-تىرىلەنگەن. 686 - يىلى ئۇيغۇرلارنى تۇركلەر قوغلىۋەتكەن چاغدا قۇرغاقچىلىق ئاپىتى بولغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئىچىدە، يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالغانلىق توغرىسىدىكى مەز-مۇنلار خاتىرىلەنمىگەن. تۆۋەندە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى قەھەتچىلىكتىن كېلىپ چىققان يۇقۇملۇق كېسەل-لىكنىڭ تارقىلىش ئەمەلىي ئەھۋالىنى مۇلاھىزە قىلىپ ئۆتىمىز.

ئەينى يىللاردا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ تارقىلىش ئەمە-لىي ئەھۋالىنى قايتا ئەكس ئەتتۇرۇش ئۈچۈن، بىز ئالدى بىلەن يايلاقتا تارقالغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ تۈرلىرىنى رەتلەپ چىقىمىز. موڭغۇل يايلىقى باشقا جايلارغا ئوخشىمايدۇ، ئۇ يەر قۇرغاق ھەم سوغۇق، شۇڭلاشقا، بۇ يەردە يۇقۇملۇق كېسەللىك-نىڭ پەيدا بولۇش ئېھتىماللىقى باشقا جايلارنىكىدىن ئاز، يۇ-قۇملۇق كېسەللىكنىڭ تۈرىمۇ كۆپ ئەمەس. ئەمما بۇ يەردە ئا-دەملەر ۋە ئۆي ھايۋانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر نەچ-چە خىل مۇھىم كېسەللىك مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ تەبىئىي ئاپەتلەر-نىڭ بىرىگە ئايلانغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تۈپەيلىدىن ئۆي ھايۋانلىرى تۈيۇقسىز قىرىلىپ كېتىپ، چارۋىچىلار ئاچارچى-

لىقتا قالغان، ھەتتا ئادەملەرگە كېسەل يۇققان. يۇقۇملۇق كې-
سەللىك تارقالغاندا ئۆي ھايۋانلىرىنى سويۇۋەتمەي ئامال يوق ئە-
دى. باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىش مەسلىنى ھەل قىلىشنىڭ
ئەڭ ياخشى چارىسى ئىدى.

بۇگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە
زادى قانداق يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالغانلىقىنى تەكشۈرۈش
مۇمكىن ئەمەس، بۇ ماقالىدە 1919 ـ يىلى موڭغۇلىيىدە يۇقۇم-
لۇق كېسەللىك تارقالغان نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا
ئاساسلىنىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالنى تەكشۈرىمىز، سىيانائەد-
لىشىشتىن ئىلگىرىكى 1919 ـ يىلىدىكى ئەھۋال بىلەن ئۇيغۇر
خانلىقى مەزگىلىدىكى تەبىئىي مۇھىت ۋە يېمەكلىك قاتارلىق
تەرەپلەردە ئانچە كۆپ ئۆزگىرىش يوق، دەپ پەرەز قىلىشقا بولى-
دۇ. شۇ چاغدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا، موڭغۇلى-
يىدە چۇما، كۆيدۈرگە، ماڭقا، تارقىلىشچان ئۆپكە يالىلۇغى، قوي
تەمرەتكىسى، ئەسۋە، جىددىي خاراكتېرلىك ئىستېسقا (قورساق
كۆپۈش) كېسىلى قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تارقالغان.
ھازىر يۇقىرىقى كېسەللىكلەردىن تاشقىرى، يەنە باشقا كېسەل-
لىكلەرمۇ بايقالغان، ئەمما ئاساسلىقى يەنىلا يۇقىرىقى بىر نەچچە
خىل.

تارقىلىشچان ئۆپكە يالىلۇغى، قوتۇر، ئەسۋە، جىددىي خاراك-
تېرلىك ئىستېسقا قاتارلىقلار ئۆي ھايۋانلىرىدا دائىم كۆرۈلىدە-
غان كېسەللىك بولۇپ، ئېغىر ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقارمايت-
تى. چۇما، كۆيدۈرگە، ماڭقا قاتارلىق ئۆتكۈر يۇقۇملۇق كېسەل-
لىكلەر مۇھىم يۇقۇملۇق كېسەللىك ھېسابلىناتتى. چۇما كېسە-
لى پەقەت قىچىشقاق بولغان كىشىلەرگىلا يۇقاتتى، ئۆي ھايۋاد-
لىرىغا يۇقمايتتى، ئۆي ھايۋانلىرىغا چوڭ خەۋپ يەتكۈزمەيدىغان
كېسەللىكلەر موڭغۇللارنىڭ قوشۇنى جەنۇب (يۇننەن، بېرما) غا
يۈرۈش قىلىش داۋامىدا يايلاقتا تارقىلىپ كىرگەن، ئۇيغۇر خاد-
لىقى دەۋرىدە يايلاقتا بۇنداق كېسەللىك يوق بولۇشى مۇمكىن،

ماڭقا كېسىلى بۇرۇن پەردىسى باكتېرىيىسى بىلەن يۇقۇملىنىش ئارقىلىق كېلىپ چىقىدۇ، بۇ كېسەللىك باكتېرىيىسى نەپەسلىنىش ئەزالىرى ۋە لىمفا توگۈنى، شۇنىڭدەك تېرە يۈزىدە قاداق پەيدا قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەنلا ئۆي هايۋانلىرى ئۆلۈپ كەتمەيدۇ، چۈنكى، بۇ ئادەتتە ئات، خېچىر، ئېشەك قاتارلىق توم تۇياقلىق هايۋانلاردىلا بولىدىغان كېسەللىك.

ئۇنداق بولسا، بىز ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يۈز بەرگەن يۇقۇملۇق كېسەللىك كۆيدۈرگە كېسەللىكى (Anthrax) دەپ هۆكۈم قىلالايمىز. بۇ كېسەللىك قوينى ئاساس قىلغان بارلىق ئۆي هايۋانلىرىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ ئۆي هايۋانلىرىنىڭ ھەممۇ، ئادەملەرگىمۇ يۇقىدىغان، ئادەم بىلەن هايۋانغا ئورتاق بولغان يۇقۇملۇق كېسەللىك. بۇنىڭغا ئالاهىدە دىققەت قىلىش لازىم. ئۆي هايۋانلىرىنىڭ ئۆلۈشى ئېغىر زىيان سالىدۇ، بولۇپمۇ كېسەلنى ئادەمگە يۇقتۇرىدۇ، بۇ كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش ۋە تازىلىق ئىشلىرىغا ناهايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەلۋەتتە، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتىنىڭ يۇقىرىلىقىغا قاراپلا، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك ــ كۆيدۈرگە كېسەللىكى دەپ هۆكۈم قىلىۋەتكىلى بولمايدۇ. بۇ كېسەللىك باشقا كېسەللىكلەرگە ئوخشىمايدىغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇنى كۆيدۈرگە كېسەللىكى دەپ هۆكۈم قىلىۋاتىمىز. كۆيدۈرگە كېسەللىكى ئىنسانىيەت تارىخىدا يۈز بەرگىلى خېلى ئۇزاق بولغان بىر خىل كېسەللىك. دۇنيانىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا بۇ كېسەل ئۆتمۈشتىن تارتىپ تا هازىرغىچە توختىماي يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئوستىگە هازىر ئۇنىڭ تەسىرى ناهايىتى زورىيىپ، بىئولوگىيىلىك قورال قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. ئەڭ دەسلەپتە «ئىنجىل. مىسىردىن چىقىش خاتىرىسى» نىڭ 9 ــ باب 9 ــ پاراگرافىدا بۇ هەقتە مەلۇمات بېرىلگەن، كىشىلەر ئۇنى قەدىمكى رىم كلاسسىك ئەسەرلىرىگە كىرگۈزگەن، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ۋە هازىرقى زامانداكى

نۇرغۇن ئەسەرلەردىمۇ بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەر بار. بولۇپمۇ 18 ـ، 19 ـ ئەسىرلەردە كۆيدۈرگە كېسىلى ياۋروپانىڭ جەنۇبىي قىسمىدا نۇرغۇنلىغان ئۆي ھايۋانلىرى بىلەن ئادەملەرنىڭ جېنىنى ئالغانىدى.

بىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كېسەللىكنى كۆيدۈرگە كېسىلى دەپ ھۆكۈم قىلىشىمىزدىكى سەۋەب، موڭغۇل يايلىقىدەك قۇرغاق ھەم سوغۇق جايدا كۆيدۈرگە كېسىلى ناھايىتى ئاسان يۇز بېرىدۇ. بۇنداق كىلىماتنى باشقا جايدا ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. كۆيدۈرگە تاياقچە باكتېرىيىسى كۆيدۈرگە سىل كېسىلى بىلەن ئاغرىغان ھايۋانلاردا ساقلىنىدىغان كېسەللىك ئېلىپمېنتى بولۇپ، تەرەت، ئاجراتمىلار ۋە جەسەتنىڭ قېنى قاتارلىق پۈتۈن بەدەندىكى ئىچكى ئەزالاردا ساقلىنىدۇ، ئۇ جەسەت (تاپ)نىڭ يۇڭى، تېرىلىرى، ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرىدىن ياسالغان بۇيۇملار، شۇنىڭدەك ئاجراتمىلار ياكى پارچىلانغان تەنده ساقلانغان بۇلغانغان يەم، بوغۇز، سۇ، تۇپراق، چارۋا مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق ھەر قانداق ئورۇن ۋە نەرسىلەردە ياشىيالايدۇ. تۇپراق ئىچىدە ئەڭ كۆپ بولۇپ، بۇ تىرىك تەندىكى باشقا پارازىت باكتېرىيىلەرگە ئوخشىمايدۇ، بۇ باكتېرىيىلەر ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن قاتتىق قاپ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، تۇپراق ئىچىدە 50 نەچچە يىل جان ساقلىيالايدۇ، قۇرغاق شارائىتتىمۇ 20 نەچچە يىل ياشىيالايدۇ. كۆيدۈرگە كېسەللىكى كۆپرەك ئىللىق كىلىماتتىكى ھاك تەركىبلىك تۇپراقتا، دەۋرىي خاراكتېرلىك كەلكۈن كېلىپ تۇرىدىغان جايلاردا يۈز بېرىدۇ، يامغۇر ياغمىغان ئەھۋالدا باشقا باكتېرىيىلەر ياشىيالمىسىمۇ، كۆيدۈرگە باكتېرىيىسى ياشاۋېرىدۇ. قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدە بىرەر قېتىم يامغۇر يېغىپ قالسا ياكى تەبىئەتنىڭ قۇدرىتى بىلەن ياكى ئادەملەر تەرىپىدىن يەر ئاغدۇرۇلسا يەر ئاستىدىكى باكتېرىيىلەر يەر يۈزىگە چىقىپ ئۆزىگە يېقىنلاشقان جانلىقلارغا يۇقىدۇ ھەم شۇ يەردە كۆپىيىدۇ.

تۇپراق بىلەن كۆپ ئۇچرىشىدىغان ئوتخور ھايۋانلارنىڭ

كۆيدۇرگە باكتېرىيىسى بىلەن يۇقۇملىنىش ئېھتىماللىقى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىق كەسپىدە قوي مۇھىم ئو- رۇندا تۇرىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ كېسەلگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى ئەڭ ئاجىز بولغاچقا كېسەلگە گىرىپتار بولۇش ئېھتىماللىقى ئەڭ زور، چارۋىچىلىققا يەتكۈزىدىغان تەسىرىمۇ ئەڭ زور بولىدۇ. كالا ياكى ئاتلار بىلەن سېلىشتۇرغاندىمۇ قوينىڭ كېسەل بولۇش ئېھتىماللىقى ئەڭ زور بولىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ ئوزۇقلىنىش ئا- دىتى باشقا ھايۋانلارنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، ئوتنى يىلتىزى بىلەن قوشۇپ يەۋېتىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ تۇپراق بىلەن ئۇچرىشىش ۋاقتى كۆپ بولىدۇ. كۆيدۇرگە باكتېرىيىسى ئۆي ھايۋانلىرىغا ئاساسەن ئېغىز ئارقىلىق يۇقىدۇ. ئۇنىڭ قېپى تەنده ئېرىگەندىن كېيىن، يۇقۇملىنىش ئەھۋالى ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تېرىنىڭ زەخمىلەنگەن يېرى ئارقىلىق يۇقىدۇ، ئۆي ھايۋانلىرى بۇنىڭ بىلەن يۇقۇملانغان ھامان بۇ باكتېرىيىلەر قانىنى زەھەرلەپ ئۆي ھايۋانلىرىنى جىددىي خاراكتېرلىق سېپى- تىتسىمىيىگە گىرىپتار قىلىپ، ئۇلاردا نەپەس بوغۇلۇش، قىزى- تىش ئەھۋاللىرىنى پەيدا قىلىپ تېزلا جېنىنى ئالىدۇ. باكتېرى- يە بەدەنىنىڭ قان ئىشلەش ئىقتىدارىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ تالىنى كاردىن چىقىرىدۇ، بۇ كېسەل بىلەن يۇقۇملانغان ھامان ئۆزىنىڭ نامىغا ئوخشاش ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ قېنىنى قارايتىۋې- تىدۇ، بۇ چۈما كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغان ئادەمده كۆرۈلى- دىغان كېسەللىك ئالامەتلىرىگە ئوخشايدۇ. كۆيدۇرگە قورغاقچى- لىق ۋە كەلكۈن ئاپىتى بىلەن تەڭلا پەيدا بولىدىغان بولغاچقا، دىققىتىمىزنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تەبى- ئىي ئاپەت ۋە كۆيدۇرگە كېسەللىكىگە قاراتتۇق. خاتىرىلەردىن مەلۇمكى، ئەينى ۋاقىتتا قەھەتچىلىك تۇپەيلىدىن يۇقۇملۇق كې- سەللىك تارقالغان شارائىت كۆيدۇرگە كېسەللىكىنىڭ يۈز بېرىش شارائىتى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. ماقالىنىڭ بېشىدا بايان قىل- غىنىمىزدەك، يايلاقتا ئاچارچىلىق يۈز بېرىشنىڭ سەۋەبى ئۇدا،

ئۇزۇلمەي يۇز بەرگەن قۇرغاقچىلىق ئاپىتىدىن ئىبارەت. ئەگەر قۇرغاقچىلىق يۇز بەرسە، يايلاق بۇزۇلۇپ، ئوت ـ چۆپ ئازىيىپ كېتىدۇ، قويلار تۇمشۇقىنى توپىغا تۇرتۇپ، توپىنىڭ ئاستىدىكى يىلتىزنى يەيدۇ. تۇپراقتىكى كۆيدۈرگە باكتېرىيىسى قويغا يۇقۇپ، ئوزۇقلۇق يېتىشمەي ئارانلا تۇرغان قويلار ئاسانلا كېسەل بولىدۇ. يۇقۇملۇق كېسەل تەگكەن ئۆي ھايۋانلىرى تۇركۇملەپ قىرىلىپ كېتىپ، يايلاقنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى ئۇزۇل ـ كېسىل بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇر خانلىقىدا يۇز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىدە دەۋرىي خاراكتېرلىك يۇز بەرگەن ھادىسە بولۇپ، قەھەتچىلىكتە قالغان كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىدە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئەۋج ئالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە سوغۇق ئېقىم بىلەن تەڭ ياغقان قېلىن قارنىڭ ھۆجۇمىدا تىرىك قالغان ئۆي ھايۋانلىرىمۇ جان ساقلىيالماي قەھەتچىلىك تېخىمۇ ئېغىرلاشقان. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «قوي، ئاتلارنىڭ كۆپىنچىسى قىرىلىپ كېتىپ، ھېچقانچە تىرىك مال قالمىدى»، دەپ خاتىرىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مادداي ياردىمىگە ئېرىشكەن ئۇيغۇرلارنىڭمۇ قەھەتچىلىكتە جان ساقلاش ئۈچۈن چۆلۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى، ئاپەت ئەھۋالىنىڭ ئېغىرلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ كۆيدۈرگىگە ئوخشاش بۇنداق يۇقۇملۇق كېسەللىك كېلىمات ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن يۇز بەرگەن كېلىمات خاراكتېرلىك تەبىئىي ئاپەتلەرگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئۇنداق ئاساسلىقچە ياخشىلىنىپ كەتمەيدۇ.

3. خۇلاسە

تەبىئىي ئاپەتنىڭ يۇز بېرىشى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلدە دۆلەتنىڭ ئاجىزلىشىپ كېتىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى. لېكىن بۇ پەقەت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرسىلا خالاس. خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىدىكى

مۇھىم سەۋەب قىرغىز قاتارلىق ئەتراپتىكى كۈچلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمىدىن ئىبارەت. بىز تەبئىي ئاپەتلەرنى مۇھاكىمە قىلىشتا، قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتنىڭ يىمىرىلىشىدىكى سەۋەبنى مۇھاكىمە قىلىشنى مەقسەت قىلدۇق. بۇ نۇقتا ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردا نەزەردىن ساقىت قىلىنغانىدى. ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ بۇ رايونىنى تاشلاپ، باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىپ، قايتىپ كەلمەي يايلاقلارنىڭ ئۇزاققىچە بىكار قېلىشى يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ پەيدا بولغانلىقىدىن بولغان. ئەلۋەتتە، ئەھۋالى ئوخشاپ كېتىدىغان يازما يادىكارلىقلارغا تايىنىپلا، ئارقا كۆرۈنۈشى توغرا بېكىتىش قىيىن. ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۈپرىقىنى ئانالىز قىلىش قاتارلىق تەبئىي پەننىڭ تېخنىكا كۆنكرېت تەتقىقات ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ھۆكۈمنى تولۇقلاشنى ئۈمىد قىلىمىز. بۇ ماقالىدە يازما يادىكارلىقلاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ يۈز بېرىشى، شۇنىڭدەك تەكرار كۆرۈلۈش ئەھۋالى ھەققىدە يۈرگۈزگەن مۇھاكىمىمىز نامايىتى چەكلىك بولۇپ قالدى. لېكىن بۇ ماقالىدە تەبئىي ئاپەتنىڭ يۈز بېرىشىدەك ئەمەلىي ئەھۋالغا دەسلەپكى قەدەمدە يېقىنلاشتۇق، مۇئەللىپ مۇشۇنىڭ بىلەن قانائەت تاپتى.

پايدىلانغان ئەسەرلەر:

1. فۇ شۇەندۇڭ، جۇ جيەنگو ۋە لى دېيۈلەرنىڭ ماقالىلەر توپلىمى [M] ، 2000 ـ يىلى شىجياجۇاڭ خېبېي مائارىپ نەشرىياتى نەشرى

2. دىڭ زەيشۇن:«ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىبالىق رايونىغا ھۇجۇم قىلىشى ۋە ئادىز ئۇيغۇر (795 ــ 840) لىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى». [J] «شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتى» 1998 ـ يىلى نەشرى. 64 ـ توپلام، 94 ـ بەت.

3. «يېڭى تاڭنامە» [M] 1975 ـ يىلى بېيجىڭ جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرى.

4. شۆ زۇڭجېڭ: «قىرغىزلارنىڭ گۈللىنىشى» [J] «مىللەت

لەر تەتقىقاتى» 1996 ـ يىللىق 1 ـ سان، 93 ـ بەت.
5. «يېڭىدىن تۈزۈلگەن چىن زىئاڭ ئەسەرلىرى توپلىمى» [M] ژېنيۈەن كۈتۈپخانىسى قامۇسلىرى
6. «كونا تاڭنامە» [M] 1975 ـ يىلى بېيجىڭ جۇڭخۇا كىتاپچىلىق ئىدارىسى نەشرى
7. لياڭ شياۋدۇڭ : « كۆيدۈرگە كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قوللانمىسى» [M] 1995 ـ يىلى بېيجىڭ جۇڭگۇ دېھقانچىلىق نەشرىياتى نەشرى.
خەنزۇچە « ئەدەبىيات ـ تارىخ ـ پەلسەپە» ژۇرنىلىنىڭ 2001 ـ يىلىق 6 ـ سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: **ئەخمەت جۇبەيرى**

هازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى

ئابلىز ئورخۇن

مەلۇمكى تىل بىر مىللەتنى يەنە بىر مىللەتتىن پەرقلەندۇ. رۇپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم بەلگە. كۆپىنچە مىللەتلەر تىللىرى ئۆز ئىچىدىن يەنە نۇرغۇن دىئالېكت ۋە شېۋىلەرگە ئايرىلسىمۇ يەنىلا بىر يېتەكچى ئەدەبىي تىل ئارقىلىق بىر ئېتنىك نام ئاستىغا ئۇيۇشۇپ تۇرىدۇ. كۆك تۇرك ۋە ئۇيغۇر مەڭگۇ تاشلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن تارتىپ قېلىپلاشقان ھەمدە مەدەنىيەتلىك تۇركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىللىق رولىنى ئويناپ كەلگەن تۇركىي تىل (ئۇيغۇر تىلى) ئوتتۇرا ئاسىيادا تاكى 1924 ـ يىلغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر ئەسىرلىك جەريانىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر، ئۆزبېك مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىدىكى يېڭى سەھىپە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

مەزكۇر ماقالىدە ئۇيغۇر نامىنىڭ تارىختا مىللەت نامى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى تۇركىي خەلقلەر ئىچىدىكى كۈچلۈك قەبىلىۋى سىياسىي كۈچنىڭ نامى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، تارىخ سەھنىسىدىن يوقىلىش جەريانى؛ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چارروسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆزلەشتۇرۇش ئېھتىياجى ۋە يېقىنقى زامان غەرب ئىلمىنىڭ تۇرتكىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى قايتا تونۇش جەريانى، ئۇيغۇرلارنىڭ تاتار جەدىتچىلىرىنىڭ تەسىرىدە يېڭىچە مائارىپ، يېڭىچە جۇغراپىيەۋى نام ۋە ئېتنىك ناملارنى قوبۇل قىلىش جەريانى؛ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرى باشلاپ بەرگەن يېزىق

ئىسلاھاتى ۋە يېڭى ئەدەبىي تىل يارىتىش ۋە مىللىي مەتبۇئاتنى بەرپا قىلىش تەسىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى نۇقتىلىق سۆزلىنىدۇ.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرشۇناسلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى ۋە قەبىلىۋى تۇرمۇشتىن قول ئۈزۈپ بىر پۈتۈن سىياسىي گەۋدىگە، يەنى ئۇيغۇر نامىغا ئۇيۇشۇش جەريانىنى 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تولۇق تاماملاندى[1]، دەپ قارايدۇ. لېكىن بۇ قاراش مەلۇم رايون چەكلىمىلىكىگە ئىگە ئىدى. چۈنكى قوچۇنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى تاكى 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر ئۆز مۇستەقىللىقى ۋە بۇددا ئېتىقادىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. قارا قىتانلارنىڭ قاراخانىيلار خانلىقىنى ۋەيران قىلىشى ۋە موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلانغان ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى توساق ئېلىۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئېتىقات بىرلىكى ئەمەلگە ئاشمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا قىتانلار ۋە موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرى ئەسلىدىكى قاراخانىيلار خانلىقى زېمىنىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەنىدى.

11 ـ ئەسىرنىڭ ئۆزىدىلا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قەبىلە ۋە مىللەت تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى. بۈيۈك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (قىسقارتىپ ‹دىۋان› دېيىلىدۇ)دا شۇچاغدىكى ئاساسلىق غول ئانا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ 20 ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىش تەرتىپىنى يازمىچە ۋە خەرىتە ئارقىلىق كۆرسىتىدۇ. تۈركلۈك چەك ـ چېگرىسى ئېنىق ئايرىلغان بۇ 20 قەبىلىنىڭ پەقەت يەتتىسىنىلا ھازىرقى شىنجاڭ دائىرىسىدە (توخسى، ياغما، چىگىللەر ئىلى دەرياسى بويىدا، چارۇقلار مارالبېشى ئەتراپىدا، چۇمۇللار يارىش تۈزلەڭلىكى

ئەتراپىدا، ئۇيغۇرلار كۆچانلىق شەرقىدىكى بەش شەھەردە، ئارامۇت ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن جايدا)[2] كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي رۇم (ئاناتولىيە)دىن تاكى جۇڭگو چېگرىسىغىچە بولغان بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۈرك دەپ ئاتىسىمۇ، لېكىن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ 11 ـ ئەسىردىكى مىللەت قارىشىدا تۈرك دېگەن چوڭ ئېتنىك نام ئاستىدا يەنە ئۇچ چوڭ سىياسىي كۈچ (تۈرك، ئوغۇز، ئۇيغۇر) بار ئىدى.

بۇلارنىڭ بىرىنچىسى تۈرك. مەھمۇد كاشغەرىي بەزى سۆز-لۈكلەرنى ئىزاھلىغاندا، مەسىلەن، «ئازروق ـ باشقا، بۆلەك ـ ئوغۇزچە، تۈركلەر بۇنى ئازىن دەيدۇ»[3] دېيىش ئارقىلىق تۈركنى ئوغۇزلارغا قارشى قويىدۇ. «دىۋان»دا مۇنداق مىساللار خېلى بار. يەنە بىر جايدا «شۇڭا مەن تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم»[4]، دەيدۇ. بۇ يەردە مەھمۇد كاشغەرىي «تۈرك»نى بىرمۇنچە قەبىلىلەر قاتارىدا سانايدۇ. بىراق «دىۋان»دا «تۈرك» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا بىرلىك ھەم كۆپلۈك مەنىلىرىدە كېلىدىغانلىقى، بىرلىك بولغاندا پەقەت نوھىنىڭ «تۈرك» ئاتلىق ئوغلىنىلا كۆرسىتىدىغانلىقىنى، كۆپلۈك بولۇپ كەلگەندە نوھ ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نەزەرىدىكى تۈركلەر زادى كىم؟ مەھمۇد كاشغەرىي «تۈرك» دېگەندە قەبىلىۋى تۈرمۇشتىن قول ئۈزۈپ، ئولتۇراق تۇرمۇشقا بالدۇر كۆچكەن، خاقانىيە ئۆلكىسىنىڭ مەركىزىدىكى ئەدەبىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقنى كۆرسىتىۋاتامدۇ؟ بۇنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئىككىنچى چوڭ سىياسىي كۈچ ئوغۇزلار. مەھمۇد كاشغەرىي

دۋاننى يېزىش سەۋەبىگە توختالغاندا «كىشىلەرنىڭ ئوغۇز تۈركـ مەنلىرىنى بىلىشكە ئېھتىياجى بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭلا ئۇرۇقلىرىنى، مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ كۆرسەتتىم» [5] دەيدۇ. «پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى، ئاخىر زامان پىتنىلىرىنى ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە ‹تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ› دېگەن ئىكەن» [6] دەيدۇ. يەنە ئوغۇز سۆزىگە تەبىر بەرگەندە «تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى، ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر، ئۇلارنىڭ 22 ئۇرۇقى بار بولۇپ، ھەربىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار... بىرىنچىسى ۋە يېتەكچىسى: قىنىق، زامانىمىزنىڭ سۇلتانلىرى شۇلاردىندۇر...» [7]، دەيدۇ.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ ئاقىۋەتتە ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەركىبىگە كىرگەن قارلۇقلار «دۋان»دا ئايرىم قەبىلىلەر ئىتتىپاقى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى تۈركمەنلەرنىڭ تەركىبىگە قوشۇۋېتىلىدۇ: «ئابا ـ ئاپا، ئانا ، ئوغۇزچە. قارلۇق تۈركمەنلىرى بۇ سۆزنى قاتـ تىق ‹پ› بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ». [8]

«قارلۇق ـ ئۇلار كۆچمەن تۈركلەرنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئوغۇزلاردىن باشقىدۇر، ئۇلارمۇ تۈركمەن ھېسابلىنىدۇ». [9]

تۈركمەن سۆزىگە كەلگەندە «تۈركمەن ـ بۇلار ئوغۇزلارـ دۇر...، تۈركمەنلەر ئەسلىدە 24 قەبىلىدۇر...» [10] دەپ ئوغۇز بەـ لەن تۈركمەننىڭ ئارىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويىدۇ.

ئۇچىنچى چوڭ سىياسىي كۈچ ئۇيغۇرلار. مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇر نامىغا كەلگەندە بارلىق تۈركىي قەبىلىلەرگە قارىغاندا ئالاھىدىرەك تەبىر بېرىدۇ. يەنى باشقا قەبىلىلەرگە ئوخشاش ئادەتىلا «قەبىلە» دەپ تونۇشتۇرماي، بەلكى «بىر ئەلنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلايدۇ. ھەممىزگە مەلۇمكى «ئەل» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدا «دۆلەت، مىللەت» دېگەن ئىككى مەنىنى بېرىدۇ. دېمەك قوچۇ ۋە

بەشبالىق قاتارلىق بەش شەھەرنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇرلار دە-
نىي ئېتىقات ئايرىمچىلىقى تۈپەيلىدىن قەشقەر ۋە بالاساغۇننى
مەركەز قىلغان قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ئۇيغۇرلاردىن
پەرقلەنگەندىن سىرت، قەبىلىۋى تەشكىلاتىمۇ پۈتۈنلەي پەرقلىق
ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇرلاردىكى بىۋاستە قان - قە-
رىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئىچكى توققۇز قەبىلىنى سانىمە-
غان تەقدىردىمۇ، تاشقى توققۇز قەبىلە ئىتتىپاقىنى تىلغا ئالغان
بولاتتى. «دىۋان»دا پەقەت ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەش-
كىل قىلغان باسمىل، ياغما قاتارلىق بىر نەچچە قەبىلىلا تىلغا
ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنىمۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ
سىرتىدا كۆرسىتىلگەن. ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، مەھمۇد
كاشغەرىي «دىۋان»نى يېزىشتا مۇسۇلمان بولغان تۈركلەرنى ئا-
ساس قىلغانلىقى، ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر-
نى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - ئايماقلىرى، تاغ - دەريا، يۇرتلىرىنى يې-
زىشتىن پايدا يوق دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى
قۇرۇلمىسى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرمىگەن.

دېمەك، 11 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوغۇز تۈركلىرىنى
ئاساس قىلغان قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلەر
ئىتتىپاقى تەشكىل قىلغان «ئۇيغۇر ئېلى »دىن ئىبارەت ئىككى
ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى. قاراخانىيلار خانلىقى ئۆز ھاكىمىيەت
ئىشلىرىنى، يارلىق، پۈتۈك، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى بارلىق مەدە-
نىيەتلىك تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئولتۇراق تۈركلەر ئارا-
سىدا ئومۇملاشقان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىدا يۈر-
گۈزۈپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئېتىقاد ئايرىمچىلىقى تۈپەيلە-
دىن قوچۇ ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنى قاتتىق يەكلەپ
كەلگەن، مۇسۇلمان تۈركلەر ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن خەلقلەرنى
«تات» دەپ ئاتىغان. جۈملىدىن بۇددا دىنىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ «تات»
دەپ ئاتالغان. شۇڭا ئۇلار ئارىسىدا «ئادەم تاتلاشسا (ئۇيغۇرلاش-
سا)، قىلىچ داتلاشسا بۈزۈلۈر، تاتسىز (ئۇيغۇرسىز) تۈرك بولـ-
ماس، باشسىز بۆك» دېگەندەك ماقال تارقالغان. بىراق قاراخا-

نىيلار خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى قەبىلە ئوغۇز قەبىلە-لەر ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبىدىكى ئەزەلدىن تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىي ھاياتىغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتمىگەن ئا-دەتتىكى كىچىك بىر قەبىلە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆز ئالدىغا ئايرىم بىر سىياسىي، قەبىلىۋى كۈچ بولۇپ ئۈيۈشالمىدى. شۇڭا كېيىنكى مەزگىللەردە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى بارلىق تۈركىي قەبىلە - ئۇرۇقلار ئەتراپىتىكى ئەرەب، پارسلار ۋە بۇددىست ئۇيغۇرلاردىن ئۆزلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتىياجى بىلەن تۈرك نامىدا ئاتىلىپ كەلدى. تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئەدەبىي تىل كۆك تۈركلەردىن كېيىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى داۋاملاشتۇرۇپ تاكامۇللاش-تۇرغان تىل بولغانلىقى ئۈچۈن ئەرەب، پارس، سوغداقلار نەزىرىدە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «تۈركىي تىل» دەپلا ئاتىلاتتى. مۇشۇ ئەدەبىي تىلدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان تۈرك زىيالىيلىرىمۇ بۇ تىلنى بەزى بەزىدە خاقانىيە تۈركچىسى، كاشغەر تۈركچىسى دەپ ئاتىغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئومۇمىيۈزلۈك تۈرك تىلى دەپلا ئاتىدى. بۇددىزىم مۇھىتىدىكى ئۇيغۇرلار ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ تىلىنى تۈركچە دەپ ئاتىغاندىن سىرت بەزىدە ئۇيغۇر تۈركچىسى دەپ-مۇ ئاتىدى. شۇ سەۋەبلىك پەقەت ئۇيغۇرلار ئىجات قىلىپ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا ئومۇملاشتۇرغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى مەھمۇد كاشغەرىي ناھايىتى ئوچۇق قىلىپ تۈرك يېزىقى دەپلا ئاتىغان[11]. دېمەك، شەھەرلەشكەن، مەدەنىيەتكە ئاكتىپ قاتناشقان بارلىق تۈركىي خەلقلەر ئۇيغۇر تىل - يېزىقى ئاساسىدا قېلىپلاشقان ئەدەبىي تىل ئەتراپىغا ئۇيۇشقان بولسىمۇ، بۇ تىل ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتالماي تۈرك تىلى دەپ ئاتالدى. بۇنىڭغا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي رايونىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزاق مۇددەت بۇددىزىم مۇھىتىدا تۇرۇپ قېلىشى سەۋەب بولغانىدى.

14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەسلىدىكى قاراخانىيلار زېر-

مىنىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ نەزەرىدە «بۇددىست، كاپىر» مە-نىسىدە چۈشىنىلىپ كەلگەن «ئۇيغۇر» نامى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلاملىشىشى بىلەن ئىستېمالدىن قالدى. بىراق ئۆز-لىرىنىڭ يۈكسەك مەدەنىيىتى، ھاكىمىيەت، يېزىق، پۈتۈك ئىش-لىرى بىلەن موڭغۇللارنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا، تۆمۈرىيلەر ئوردىلىرىدا ئۇيغۇر نامىنى داۋاملىق ئىشلىتىش ئىمتىيازىنى ساقلاپ قالدى. چۈنكى بۇددا دىنىنىڭ لاما مەزھىپىدە تۇرۇۋاتقان موڭغۇللار ئۇ-تۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئەركىنلىكىنى ھاكىمىيەت ئارقىلىق قوغدىغانىدى. موڭغۇللارنىڭ مەركىزىي ئاسىيانى بوي-سۇندۇرۇش ئۇرۇشىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر تۈمەن كىشىلىك قوشۇنى تۇرشاۋۇل قوشۇن بولۇپ سەپنىڭ ئالدىدا ماڭغانىدى، بۇ قوشۇنغا ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىنىنىڭ ئۆزى قوماندانلىق قىلغانىدى[12]. نۇرغۇن ئوقۇمۇشلۇق زىيالىيلار چاغا-تاي خانلىقى، ئىلخانىيلار خانلىقلىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا جەلپ قىلىنغانىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىن بارغان ئۇي-غۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى خارەزىم، ھىرات قاتارلىق جايلاردا ئول-تۇراقلىشىپ قالدى. كېيىنكى مەزگىللەردە ئۇلارنىڭ بۇ يەردىكى پائالىيەتلىرى جانلىنىشقا باشلىغان. تۇرپاندىن بارغان بىر قە-سىم ئۇيغۇر قوشۇنلىرى مۇھەممەد شەيبانىخانىنىڭ قوشۇنى تەر-كىبىدە تۇركىستان شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان[13]. 1312 ـ يىل-لىرى ئەتراپىدا ئۆزبېك خانىنىڭ تاغىسى توقتاغا خان ئۆلگەندە ئۇيغۇرلاردىن بولغان باجىر توق بۇغا دېگەن كىشى تەختنى تار-تىۋالغان: « كېلىن بايالىن قاتارلىقلارنى ئۆزبېك خان ئەلەيھىر-رەھمەنى ئالدۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇلار يېتىپ كەلگۈچە توختاغاخان ۋاپات بولدى. باجىر توق بۇغا دېگەن ئۇيغۇر قەۋمى-دىن ئىدى، قەۋمى، قەبىلىسى كۆچلۈك ئەل ئىدى ھەمدە خانىنىڭ ئاتالىقى ئىدى. كۆڭلى قارا كىشى ئىكەن، شەيتانىنىڭ ۋەسۋەسى بىلەن خان بولدى...».[14]

17 ـ ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق تارىخچى، خىۋە خانى ئو-بۇلغازى باھادۇرخان (1605 ـــ 1664) «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىردە ئۆزىنى خانلىق تەختىگە يۆلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۇيغۇر نايمانلىرى ئىكەنلىكىنى مەمنۇنىيەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. ھەمدە خۇراسان، سەمەرقەنت، خارەزىم تەرەپلەردە نۇرغۇن ئۇيغۇر-لارنىڭ پائالىيەت قىلغانلىقىنى كۆپ ئورۇندا تىلغا ئالىدۇ. بولۇپمۇ ئوبۇلغازى باھادۇرخانىنىڭ دادىسى ئەرەب مۇھەممەدخان-نىڭ قېشىدا «ئۇيغۇرلاردىن قۇربان ھاجى دېگەن كىشى بار بو-لۇپ، خانىنىڭ ئۇنىڭدىن ئۇلۇغ بېگى يوق ئىدى...»، «قەدىمىي خەلق بۇ زامانىنىڭ خەلقىدىن ياخشى ئىدى»، «ئۇيغۇر خەلقىدىن قۇربان ھاجى دېگەنىنىڭ ئوغلى قۇلمۇھەممەد مېنىڭ ئاتالىقىم ئىدى»، دەيدۇ.[15] ئوبولغازىخان باشقا قېرىنداشلىرىدىن ھوقۇق تالىشىش جەريانىدا نۇرغۇن ئۇيغۇرلار ئوبۇلغازىخانىنىڭ دۇشمەن-لىرى تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنغان. خارەزىم ، خۇۋا، ئۆرگەنچ تەرەپلەردىكى ئۇيغۇرلار 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئايرىم بىر سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالغان بول-سىمۇ، لېكىن بۇ رايونلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئەبۇلغازى باھادۇرخانىنىڭ «شەجەرەئى تەراكىمە» ناملىق ئەسىرنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خارەزىم ۋىلايىتىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلۈشى بۇنىڭ بىر ئىسپاتى ئىدى[16].

بىراق تۆمۈرىلەر ئوردىسىدا 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى-دىلا ئۇيغۇرلانىڭ سىياسىي ئورنىغا مۇتلەق خاتىمە بېرىلگەنىدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار مەدەنىيەت ساھەسىدىلا ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قال-غانىدى. ئەلىشىر ناۋايى تۈرك شېئىرىيىتىنىڭ پېشۋاسى مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفىينى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇستازى، دەپ تەرىپلەيدۇ.

1544 ـ ، 1546 ـ يىللار ئارلىقىدا يېزىلغان «تارىخى رە-شىدىي»دە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ نەسەبىنىڭ ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. 15 ـ ئەسىردە يېزىلغان «تارىخى خا-نى» ناملىق ئەسەر ئاپتورىنىڭمۇ ئۇيغۇر باخشىلىرىغا مەنسۇپ

ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بار. نەۋايىنىڭ «ۋەقفنامە» ناملىق ئەسىرىدە تۆمۈرىيلەر ئوردىسىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئورنى كۆرسەتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنى بارلاس، ئارلات، تارخان، قىيات، قوڭرات قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئارقىغا تىزىلغان. نەۋايى تۆمۈرىيلەر ئوردىسىدا پادىشاھ ھۈسەيىن بايقارادىن قالسىلا 2 ـ نومۇرلۇق شەخس بولسىمۇ، لېكىن ئۆز مۆھۈرىنى يۇقىرىقى قەبىلىلەر مۆھۈرىنىڭ ئاستىغا بېسىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ ئار ـ نومۇسقا چىدىمىغان نەۋايى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەن ۋە بۇ ۋەقەنى مۆھۈرنى سۇندۇرۇش ئاتالغۇسى بىلەن ئىپادىلىگەن[17].

دېمەك، 13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ، 14 ـ ئەسىردە ئۇلۇغ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ گۈمران بولۇشى بىلەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيادا تاكى 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە سىياسىي جەھەتتە يەنىلا ئۈستۈنلۈك تالىشىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇچ ئەسىر مابەينىدە ئۇيغۇرلار ئايرىم سىياسىي كۈچ بولۇش سالاھىيىتىدىن قالدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي سەھنىدىن ئايرىلىشى بىلەن تۇركىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئورنىمۇ چۆكۈشكە باشلىدى. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئەرەب، پارس تىللىرى بىلەن بەيگنگە چۈشكەن تۇركىي تىل ئۆز ئورنىنى تەبىئىي ھالدا ئەرەب، پارس تىللىرىغا بوشاتتى. نۇرغۇن تۇركىي تىللىق يازغۇچى، شائىرلارمۇ ئەسەرلىرىنى پارس تىلىدا يارىتتى. پارس تىلىدا ئىجاد قىلىش ئۇلارنىڭ مودىسىغا ئايلاندى. تۆمۈرىيلەر پادىشاھى ھۈسەيىن بايقارا ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن تۇركىي تىلنى ھاكىمىيەت ئارقىلىق قوغداش تەشەببۇسكارى بولدى. ئۇنىڭ ساۋاقدىشى، ۋەزىرى شائىر ئەلىشىر نەۋايى تۇركىي تىل ئېغىر قىسمەتكە دۇچار بولغان مۇشۇنداق پەيتتە كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل بۇيۇك ئەسەرلىرىنى تۇركىي تىلدا يارىتىش ئارقىلىق

بۇ تىلىنىڭ سېھرىي كۈچىنى قايتا نامايان قىلدى ۋە «پارس-گۈي»لۇققا قاتتىق زەربە بەردى. ھەمدە شۇ ئارقىلىق تۈركىي تىلنى قۇتقۇزۇپ قالدى. بۇ تىل نەۋايىدىن ئىلگىرىكى بىر - ئىككى ئەسىر ئىچىدە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈم سۈر-گەن چاغاتاي خانلىقى دائىر بىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن چا-غاتايىنىڭ ئىسمى بىلەن بەزى - بەزىدە «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئا-تالدى. بۇ ئاتالغۇ 20 - ئەسىرگە كەلگەندە رۇس ۋە غەرب سىيا-سىئونلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭى ئېتنىك گۇرۇپپىلارنى پەيدا قىلىشىغا دەستەك بولۇپ قالدى. ئاتالمىش «چاغاتاي تىلى» 20 - ئەسىرگە كەلگەندە تۈركىي تىل دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا دەسسەپ بىر ئىلمىي ئاتالغۇ سۇپىتىدە بازار تاپتى. ئوتتۇرا ئا-سىيانى ئىستېلا قىلغان چار روسىيە تۈركىستان ھەربىي رايونى-نىڭ ئورگىنى سۇپىتىدە نەشر قىلغان «تۈركىستان ۋىلايىتىنىڭ گىزىتى»دە ئىشلىتىلگەن تىلنى ھېچقانداق مىللەت تەۋەلىكى بولمىغان «سارتچە» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتىدى. ئۇنىڭسىزمۇ شۇ چاغدىكى ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ تۈپلۈك ئاھالىسى بولغان خەلقمۇ مۇقىم بىر مىللىي نام بىلەن ئاتالماي ئەنجانلىق، قوقاز-لىق، بۇخارالىق دېگەندەك جۇغراپىيەۋى نامىلار بىلەن ئاتىلاتتى. بۇ ھال روسلارغا قولايلىق پۇرسەت يارىتتى. بۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى ئەسلىدە غەربىي قاراخانىيلارنىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولغان تۈركلەر ئىدى. ئۇزبېكلەر ئەسلىدە ئارال، كاسپىي دېڭىز-لىرى بويلىرىدىن سىبىرىيىنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا ياشاي-دىغان تۈرك - موڭغۇل تىللىق قەبىلىلەر بولۇپ، 1342 - 1312 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئالتۇن ئوردا خانى ئۇزبېك خاننىڭ نامى بىلەن ئۇزبېك دەپ ئاتالغان. ئۇلار 1504 - يىلىدىن 1506 - يىل-غىچە بولغان ئارىلىقتا مۇھەممەد شەيبانىخانىنىڭ باشچىلىقىدا ھازىرقى ئۇزبېكستان زېمىنلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك باستۇرۇپ كىرگەن ھەمدە يەرلىك خەلققە يۇغۇرۇلۇپ مۇقىم ئولتۇراق مەدە-نىيەتكە ئۆتكەن. شۇڭا بابۇر «بابۇرنامە» ناملىق ئەسىرىدە «يۇز قىرق يىلدىن بېرى سەمەرقەنت پايتەختتى بىزنىڭ يۇرتىمىز ئە-

ىدى. يات ياغى ئۆزبېكلەر كېلىپ بېسىۋالدى»، دەيدۇ. ئۆزبېكلەر-
نىڭ ئىككى دەريا ۋادىسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشى بۇ رايوننىڭ
تۈركلىشىش جەريانىنى تېزلەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۆزبېك-
لىشىش جەريانى ئەمەس ئىدى. چۈنكى يەرلىك تۈركلەر كۆچمەن
خەلقتىن سان جەھەتتە ئۈستۈن ئىدى.

شىنجاڭدا بولسا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن
كېيىن چاغاتاي ئەۋلادلىرى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلدى. ئۇي-
غۇر نامى شىنجاڭدا مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدىي»سىدە 16 ـ
ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «سېرىق ئۇيغۇر» نامى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى
قېتىم تىلغا ئېلىندى. تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن
تاكى 1514 ـ يىلى يەركەن سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغانغىچە بول-
غان ئىككى ئەسىر ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئىچىدە ئۆتتى. ھاكى-
مىيەت بېشىدا ئولتۇرغۇچىلارنىڭ نەسەبى بىۋاسىتە چىڭگىزخان-
غا باغلىنىش يولى بىلەن پادىشاھلارنىڭ ئۇلۇغلۇقى، ئېسىل نە-
سەبلىك ئىكەنلىكى گەۋدىلەندۈرۈلىدىغان بولدى. شۇنىسى قى-
زىقكى، موڭغۇللار بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ زور يۇغۇرۇلۇشى-
دىن كېلىپ چىققان ئېتنىك ئۆزگىرىش مەدەنىيەتتىمۇ ئۆز ئى-
پادىسىنى تاپتى. چىڭگىزخان نەسلىدىن بولغان بارلىق موغۇل
پادىشاھلىرىنىڭ نەسەبى ئالدى بىلەن چىڭگىزخانغا تۇتاشتۇرۇل-
غاندىن كېيىن تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ئوغۇزخانغا، نوھ ئوغلى
تۈرككە تۇتاشتۇرۇلىدىغان بولدى[18].

16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرىنىڭ
سەئىدىيە خانلىقىغا كېلىپ تەسىر دائىرە تالىشىشى بىلەن يەر-
لىك خەلقنىڭ مىللىي ئېڭىدا يەنە بىر زور بۇرۇلۇش ھاسىل
بولدى. يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ گۇمران بولۇشى بىلەن
شىنجاڭنىڭ دىنىي ۋە سىياسىي سەھنىسىگە ئاتالمىش سەئىد
ئەۋلادلىرى چىقتى، ئۇلار يەرلىك خەلقنىڭ دىنىي قىزغىنلىقى-
دىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن
ئۆز نەسەبىنى بىۋاسىتە ئەرەبلەردىن، تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيالاردىن

ئىزدەش ۋە ئۆز نەسەبىنى زورلاپ ئەرەب، پارسلارغا باغلاش خا-
ھىشى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. 1864 ـ يىلى ياقۇبەگ ھاكە-
مىيىتى تىكلىنىپ سەئىد ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە
ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى تەسىرىگە زەربە بېرىلگەن بول-
سىمۇ، لېكىن بۇ چاغدا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي نامىنى
ئاللىقاچان ئۇنتۇغانىدى.

1759 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ چىڭ سۇلالىسى تەۋەلىكىگە ئۆ-
تۈشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي ئاسىيا ۋە ئەرەب، پارسلار بە-
لەن بىۋاستە ئۇچرىشىش پۇرسىتى ئازايدى. شۇ سەۋەبلىك مەد-
رىسىلەردە ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشى
ۋە بۇ تىللاردا بىۋاستە ئەسەر يارىتىش مودىسىمۇ پەسكويغا
چۈشتى. شۇڭا ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئەرەب، پارس تىللىرىنى
بىلىدىغان زىيالىيلار ئازىيىپ، تۈركىي تىلغا بولغان ئېھتىياج
ھەدەپ كۈچەيدى. شىنجاڭدا تۈركىي تىلنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرى
18 ـ، 19 ـ ئەسىرلەردە بارلىققا كەلدى. نۇرغۇن تارىخىي، ئەدە-
بىي، دىنىي ئەسەرلەر تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىندى. تۈركىي
تىلدا نۇرغۇن ئەسەرلەر يارىتىلدى. بۇ دەۋردە تۈركىي تىلدا يارە-
تىلغان ئەسەرلەر ھەرقانداق دەۋردىكىدىن كۆپ بولدى. بۇنىڭغا
يۈزلەپ مىساللارنى كەلتۈرۈش مۇمكىن. ئالىڭ ۋە ئىدىئولوگىيە
جەھەتتىمۇ مەلۇم بۇرۇلۇش بولدى. ئەنئەنىۋى تېمىلاردىن رېئال
تېمىلارغا مۇراجىئەت قىلغان بىلال نازىمى، سېيىت مۇھەممەت
قاشىي، ئابدۇرېھىم نىزارى قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەدىبلەر، ئۆز
تارىخىغا يېڭىچە نەزەر بىلەن قارىغان موللا مۇسا سايرامىي، مۇ-
ھەممەت سادىق كاشغەرىي قاتارلىق تارىخچىلار يېتىشىپ چىقتى.
بۇ ئۇيغۇرلا ئارىسىدا رېئال ئېھتىياج تۇپەيلى ئويغانغان ئىستە-
خىيىلىك بۇرۇلۇش ئىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن
سەل كېيىن كىرگەن تاتار جەدىتچىلىرىنىڭ تەسىرىنى ناھايىتى
تېزلا ئۆزلەشتۈرۈۋالدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قازىنىشى
بىلەن تۈركىستان مۇختارىيىتىدە مىللىي چېگرىلار ئايرىلىپ،

1924 ـ يىلى بۇخارا جۇمھۇرىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى، 1934 ـ يىلى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى، 1936 ـ يىلى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت ۋە سىياسىي بىرلىك تۈپتىن بۇزۇلدى. 1921 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرى مەشھۇر سىياسىئون، جامائەت ئەربابى ئابدۇللا روزىباقىيېفنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تاشكەنتتە ئۇيغۇر نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئۇنى تاراڭچى، قەشقەرلىك، ئالتەشەھەرلىك، خوتەنلىك دېگەندەك نامىلارنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. ئابدۇللا روزىباقىيېف بۇ نامنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندە ئەينى چاغدىكى جىددىي سىياسىي ئېھتىياجنى كۆزدە تۇتقانىدى. يەنى يەتتىسۇ ۋە ئىككى دەريا ئارلىقىدىكى قېرىنداشلار ئارىسىدا تارانچى، قەشقەرلىك، ئالتەشەھەرلىك دېگەندەك ئېغىر بۆلۈنمىچىلىك مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈن چارپاس دىشاھنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى بىرلىك سەپ ھاسىل قىلىشقا مۇمكىن بولماي قالغانىدى. ئابدۇللا روزىباقىيېف ئۇيغۇر نامى ئۇنتۇلۇپ شۇنچە ئۇزۇن زامانلاردىن كېيىن بۇ نامنى قانداقسىگە قايتا تونۇپ قالدى؟

ئىمپېراتور پېتىرنىڭ كېڭەيمىچىلىكىدىن كېيىن رۇسىيە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنلىرىغا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، خىۋە،قوقان خانلىقلىرىغا ھەدەپ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىدى. كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى ئىمپېرىيىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى قارىمىقىدا جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇردى. مەزكۇر جەمئىيەت ئەزالىرى كېڭىيىش نىشان قىلىنغان رايونلارغا ئىلمىي تەكشۈرۈشكە بېرىپ چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنى قىممەتلىك ماتېرىياللاربىلەن تەمىنلىدى. بۇ ماتېرىياللار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە نۇرغۇن ئارخېئولوگىيە،ئېتنوگرافىيە، مىللەتشۇناسلىق ماتېرىياللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. شۇڭا پۈتۈنلەي ھەربىي ئاخبارات ئىگىلەش مەقسىتىدە كەلگەن چوقان ۋەلىخانوفنىڭ ئىلى ۋە ئالتەشەھەر تەرەپتىن توپلىغان ماتېرىياللىرىنىڭ ھايال ئۆتـ

مەيلا ئوتتۇرا ئاسيانى چۇشىنىش ئىستىكىدە كۆز تىكىپ تۇرغان ئىنگلىز، گېرمانلار تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىشى ۋە غەربتە قاتتىق زىلزىلە قوزغىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى [19]. چوقان ۋەلىخانوف ئىلى ۋە ئالتە شەھەر ئاھالىسىنى بىرەر ئىپتىنىك نام بىلەن ئاتىمىسىمۇ، لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنى ياشىغان جايلارنىڭ ئورنىنى كۆرسىتىپ بەرگەنىدى. خەنزۇ مەنبەلىرىگە پۇختا ئىگا- كىنىڭ بىچۇرىنىڭ «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسيادىكى مىللەتلەرگە دائىر ماتېرىياللار» نامىلىق تۆت تومىلۇق تەرجىمە ئەسىرىنىڭ نەشر قىلىنىشى ئوتتۇرا ئاسيادىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئېتى- نىك قاتلىمىنى يورۇتۇپ بېرىشتە بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شىنجاڭ، دۇنخۇاڭ، موڭغۇلىيەلەردىن زور تۇركۇمدىكى ئۇيغۇرچە مەڭگۇ تاش، يازما ماتېرىياللارنىڭ تېپىلىشى ۋە مالوف، رادلوف، بارتولد، تىخونوف قاتارلىق تۇركو- لوگلارنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئابدۇللا روزىباقى- يېپنى قاتتىق سۆيۈندۇرگەنىدى. يۇقىرىقى كىشىلەرنىڭ تۇركو- لوگىيە ساھەسىدىكى ئىلمىي ئىزدىنىشلىرى ھازىرقى كۇندە پۇ- تۇنلەي ئىلمىي ئەمگەك سانالسىمۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھمىيىتى چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسيانى بويسۇندۇرۇشىغا ئاساس سالى- غانلىقىدا ئىدى.

ئۇيغۇر نامى گەرچە 1921 ـ يىلى تاشكەنتتە ئەسلىگە كەل- تۇرۇلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ نامنى بىردىنلا ئۇيغۇرلارغا ئو- مۇمىلاشتۇرۇش قىيىنغا چۇشتى. چۇنكى شۇنىڭغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسيا رايونىدا ياشىغۇچى تۇركىي خەلقلەر مەدەنىيەت جەھەتتە تۇركىي تىل دېگەن ئورتاق ئەدەبىي تىل بىلەن باغلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا ئېنىق مىللەت ئۇقۇمى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرىدىن يېتىشىپ چىققان تۇنجى مەرد- پەتچى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف (ئۇيغۇر بالىسى) ئۇيغۇرلارنى تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇر نامىنى ئىشلەتكەن (1911 ـ يىلى) كىشى ئىدى. لېكىن ئۇ 1914 ـ يىلى ئالتەشەھەرگە قىلغان سىياھىتى

جەريانىدا ئالتە شەھەرئاھالىسىنىڭ مىللىي ئېڭىنى تەكشۈرۈپ قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئېرىشەلمەيدۇ، ئەكسىچە ئۇلاردىن «مىللەتنىڭ نېمە؟» دېگەن سوئالغا «مۇسۇلمان، ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ مىللىتى، چەنتۇ»[20] دېگەندەك جاۋابلارغا ئېرىشىدۇ.

ئەمەلىيەتتە ئابدۇللا روزىباقىيېفنىڭ ئىدىيىسىگە تەسىر كۆرسەتكەن تۇنجى كىشىمۇ نەزەر خوجا ئابدۇسەمەت بولغان. چۈنكى نەزەر خوجا ئابدۇسەمەت ئورېنبۇرگدا 1908 ـ يىلدىن باشلاپ چىقىشقا باشلىغان يېرىم ئايلىق ژۇرنال «شۇرا» دا 1909 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار ھەققىدە ماقالە ئېلان قىلىشقا باشلىغان. بۇ كىشى 1911 ـ يىلدىن باشلاپ ئۆزىگە «ئۇيغۇر بىلىسى» دەپ تەخەللۇس قويغان بولسىمۇ «شۇرا»غا يازغان ماقالىلىرى ئۆزىگە ئەڭ تونۇشلۇق بولغان ئىلى ۋە يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە بولغاچقا، ئۇلارنى ئالتە شەھەر ئۇيغۇرلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇلارنى ئىزچىل تۇرده تارانچى دەپ ئاتىغان. ھەتتا قومۇل، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىمۇ تارانچى دەپ ھېسابلىغان[21].

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ ئۇيغۇر نامىنى قوبۇل قىلىشى تاسادىپىي ئىش ئەمەس. چۈنكى تاتارلاردا 1905 ـ يىلىدىكى روسىيە ئىنقىلابىدىن كېيىن يېڭى تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئېرىشكەن جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن 1918 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر جەمئىي 63 خىل گېزىت، 34 خىل ژۇرنال نەشر قىلىنغانىدى[22]. مانا بۇ گېزىت، ژۇرناللار روسىيە مۇسۇلمانلىرى، بولۇپمۇ تاتار جەدىتچىلىرىنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك پائالىيەت سورۇنى ئىدى. مەتبەئەچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. گېزىت، ژۇرناللاردا دىنىي، ئىجتىمائىي ماقالىلەر بىسىلغاندىن سىرت تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخ، مەدەنىيىتىگە دائىر تۈرلۈك ماقالىلەر بېسىلىپ چىقتى. زەكى ۋەلىدى توغان قاتارلىق داڭلىق تۈركولوگلارنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە تارىخى ھەققىدىكى ئۇچۇرلىرى نەزەر خوجا، لاتىپ ئەنسەرىي قاتارلىق

ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ زېھنىنى ئۇرغۇتتى. دېمەك، تاتار مەتبۇ-ئاتى نەزەرخوجىغا ئوخشاش نۇرغۇن زىيالىيلارنىڭ يېڭى زامان مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىدىغان ئەڭ ياخشى مەكتىبىگە ئايلاندى. شۇ-نىڭ بىلەن ئۇلارمۇ قولىغا قەلەم ئېلىپ «شۇرا»، «ۋاقىت»، «تىل يارىش» لاردا ئۆز خەلقىنىڭ ھاياتىدىن خەۋەرلەرنى بەردى. «شۇرا» نىڭ 1910 - يىلىدىكى بىر سانىدا ئۇيغۇر بالىسى «ئۇي-غۇرلارنىڭ بىردىن بىر كونا ئەسىرى، ئۇلۇغ ئەسەر ‹قۇتادغۇبە-لىك› نى ‹شۇرا› سەھىپىلىرىدە چىقىرىپ تۇرك قېرىنداشلارنى خۇشال قىلىشقا بولماسمۇ» دەپ مۇراجىئەت قىلدى. يەنە شۇ سانىدا ئۇ «شۇرا» ژۇرنىلىدىن پانتۇسوفنىڭ ئۇيغۇر تارىخى ھەق-قىدىكى بىر ئەسىرى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىشنى ئۆتۈنگەن. دېمەك، نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى مەلۇماتى 1910 - يىلىدىن سەل بۇرۇن باشلانغان بولسا كېرەك.

بۇلاردىن باشقا «شۇرا» ژۇرنىلى ۋە «ۋاقىت» گېزىتىدە ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئەڭ كۆپ مەلۇمات بەرگەن كىشى ئاتاقلىق تا-تار ئالىمى، سەييياھ نوشىرۋان يائۇشېف بولدى. ئۇنىڭ مەتبۇئات ھاياتى سەل كېيىنرەك، يەنى 1914 - يىلدىن كېيىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن 1914 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1917 - يىلىنىڭ بېشىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلى ۋادىسى ۋە ئالتە شەھەر سايا-ھىدىن يازغان ماقالىسى ئاز كەم 100 پارچىغا يېتىدۇ. نوشىرۋان يائۇشېفنىڭ ئاساسلىق مەقسىدى ئومۇمىي تۇرك تارىخىنى يې-رىشقا پايدىلىق قوليازمىلارنى، جۈملىدىن «تارىخى رەشىدي»نى تېپىش بولغاچقا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدە مەلۇمات ئېلىشقا ئۇلگۈرەلمەي قالغان. شۇڭا ئۇ ئىلى ۋە ئالتە شەھەر ئاھالىسىنى بىردەك «ئالتە شەھەر تۇركلىرى، چە-نىي تۇركىستان تۇركلىرى» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ ئۇنىڭ ئورتاق تۇرك تىلى، ئورتاق تۇرك مەتبۇئاتى، يېڭىچە مائارىپ يا-رىتىش غايىسى بارلىق غايىلىرىنىڭ مېغىزى بولغاچقا، تۇركىي خەلقلەرنى ئۇششاق ئېتنىك گۇرۇپپىلار بويىچە ئاتاشنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئۇيغۇر ھاياتىدىن ئېلىنغان

شۇنچە كۆپ ماقالىلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر ئاتالغۇسى ئاساسەن ئۇچرىمايدۇ.

نوشىرۋان يائۇشېڭ تارىخىي قوليازمىلارنى ئىزدەشتە كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنىش ئارقىلىق توپلىغان جەمئىيەت تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى پەۋقۇلئاددە قىممەتلىكتۇر. ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ھاياتىدىن بەرگەن مەلۇماتلىرى بۈگۈنكى كۈنلۈكتە ئەينى دەۋر ئۇيغۇر روھىيىتىنى چۈشىنىشتە تېپىلغۇسىز مەنبە بولۇپ تۇرماقتا. چوقان ۋەلىخانوفنىڭ 1857 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشىدە ئالتەشەھەر ئاھالىسى ئۆزبېكلەرنى «ئەنجانلىق» دەپ ئاتايدىغانلىقى، نوشىرۋان يائۇشېڭ تەكشۈرۈشىدە ئالتە شەھەرلىكلەرنىڭ «ئەنجانلىق»نى مىللەت نامى سۈپىتىدە چۈشىنىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار شۇ چاغقىچە ئۆزلىرىنى كىچىك دائىرىدە قەشقەرلىك، خوتەنلىك دەپ ئاتىغاندىن سىرت ئۆزى ياشاۋاتقان رايونلارنى چوڭ دائىرىدە نېمە دەپ ئاتىغان؟

«تارىخى رەشىدىي»، «تارىخىي ھەمىدىي» قاتارلىق نوپۇزلۇق ئەسەرلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى جۇغراپىيىلىك چۈشەنچىسىدە ئىككى دەريا ۋادىسىنى مەركەز قىلغان رايونلار تۈركىستان دەپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلار ئالتەشەھەر، يەتتە شەھەر، موغۇلىستان دەپ، كۈچانىڭ شەرقىدىكى تۈرپاننى مەركەز قىلغان قەدىمكى ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ زېمىنى ئۇيغۇرىستان ۋىلايىتى[23] دەپ ئايرىلغان.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن موغۇلىستان نامى ئۇنتۇلۇپ ئالتەشەھەر، يەتتەشەھەر دېگەن نامىلار ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 1759 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ جاي شىنجاڭ دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ نام ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدىلا ئىشلىتىلدى. چۈنكى 1864 ـ يىلدىن 1878 ـ يىل-

غىچە ھۆكۈم سۈرگەن ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئالتە شەھەر، يەتتە شەھەر نامىنىڭ ئومۇملىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ شىنجاڭ نامىنىڭ ئىزچىل ئىشلىتىلىشىگە ئىمكانىيەت بەرمىگەنىدى. ياپون ئالىمى ئوئىشى شىنئىچىرو نوشىرۇان يائۇشېفىنىڭ ماقالىلىرىگە يەرلىك ئۇيغۇر ئاھالىسى دەرھال ئىنكاس قايتۇرمىغان بولسىمۇ، لېكىن 1933 ـ يىلى قەشقەر، خوتەنلەردە يۈز بەرگەن ئىنقىلابلار ۋە ئۇلار ئىشلەتكەن جۇغراپىيىلىك نام ۋە مىللەت نامىلىرىنى يۇقىرىدىكى تاتار جەدىتچىلىرىنىڭ ھەربىكەتلىرىنىڭ نەتىجىسى، دەپ قارايدۇ[24].

ئۇيغۇر نامىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تاتار جەدىتچىلىرى قوزغىغان يېڭىچە مائارىپ ۋە يېڭى زامان مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچرىشىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. نوشىرۇان يا ـ ئۇشېفىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تاتارچە گېزىت، ژۇرناللارنىڭ كىرىشى 1910 ـ يىللاردىن باشلاندىغان بولسا كېرەك. ئۇ ئاقسۇدىكى سەپىرىدە «بۇ يەردىكى خەلق گېزىت ئوقۇمايدۇ.ئوقۇغان تەقدىردىمۇ ئۇرۇش خەۋەرلىرىنى كۆرىدۇ» دەپ يازغان بولسىمۇ، لېكىن نېمە گېزىت ئوقۇيدىغانلىقىنى ئېنىق يازمايدۇ. قەشقەردىكى مەدەنىي ئەھۋال ھەققىدە يازغاندا «قەشقەر خەلقى ئارىسىدا گېزىت ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى كۆپەيدى» دەيدۇ ـ يۇ، قانداق گېزىتلەرنى ئوقۇيدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرمەيدۇ. 1916 ـ يىلى خوتەندىن يوللىغان مەلۇماتىدا پۇتكۇل خوتەن تەۋەسىدە قۇربان ھاجى، ۋە مولا ...دېگەن ئىككى كىشىنىڭلا گېزىت، ژۇرنال ئوقۇيدىغانلىقى، ئۇلارنىڭمۇ تېخى گېزىت، ژۇرنال ئوقۇشقا باشلىغىنىغا تۆت ـ بەش يىل بولغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ ئىسمىمى ئېنىق يېزىلمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپ بولغاندا ئۇچ ـ تۆت خىل تاتارچە گېزىت، ژۇرنالغا يېزىلىدىغانلىقى ئېنىق يېزىلغان. دېمەك، خوتەنگە تاتار جەدىتچىلىرىنىڭ تەسىرى 1910 ـ

يىلى يېتىپ بارغان.

شۆبەت مىسسيونېرلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى 1897 ـ يىلدىن باشلانغان. ئۇلارنىڭ قەشقەردە رەسمىي باسمىخانا ئېچىپ تۇرلۇك تۇركىيچە باسما بۇيۇملارنى كۆپلەپ نەشر قىلىشى 1901 ـ يىلدىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن 1915 ـ يىلى قەشقەردە بىرەر ئايدەك تۇرغان نوشۇرۇان يائۇشېف بۇ ھەقتە ھېچقانداق ئۇچۇر بەرمىگەن. مەيلى قانداقلا بولسۇن شۆبەت مىسسيونېرلىرىنىڭ شىنجاڭغا مەتبەئە بۇيۇملىرىنى ئەكىلىپ زامانىۋى تېخنىكا بىلەن دىنىي ماتېرىياللار، تارىخىي، ئەدەبىي ئەسەرلەر، تۇرلۇك دەرسلىكلەر ۋە باشقا ماتېرىياللارنى نەشر قىلىپ تارقىتىشى 1924 ـ يىللاردا يۇقىرى پەللىگە چىققان، بەزى كىتابلار ھەتتا قايتا ـ قايتا بېسىلغان، بەزى كىتابلارنىڭ تىراژى مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن. شۆبەت مىسسىريونېرلىرى كۇنسېرى ئېشىۋاتقان جىددىي ئېھتىياجنى نەزەردە تۇتۇپ 1929 ـ يىلى «كىتابى ئىلمى ئىملا» دېگەن ئىملا لۇغىتىنى تۇزۇپ نەشر قىلغان ۋە بارلىق باسما بۇيۇملارنىڭ ئىملاسى مۇشۇ قائىدە بويىچە قېلىپلاشتۇرۇلغان. ئىملا لۇغىتىدە جانلىق تىلدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسى ئېتىۋارغا ئېلىنمايۋ تۇركىي تىللىنىڭ ئەنئەنىسى ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىنغان. شۇ سەۋەبلىك بۇ تىل ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتالمايۋ بەلكى شەرق تۇركچىسى، ئالتە شەھەر تۇركچىسى دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان. مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس ئالىم گۇننار ياررىڭ ئەپەندىمۇ بۇ تىلنى ئۇيغۇرچە دەپ ئاتاشقا ئىزچىل قارشى تۇرۇپ كەلگەن. بۇ ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىدا باش كۆتۇرۇۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي خەلقلەرگە ئورتاق تۇركىي تىلى ئەنئەنىسىدىن چەتنەپ يېڭى سۇنئىي تىللارنى يارىتىپ بېرىشكە قارشى ئىلىم كۇرىشىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. شۇ سەۋەبلىك تۇركىي خەلقلەر ئارىسىدا خېلى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان تۇركلۇك ئىدىيىسى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا تولۇق بەربات قىلىنغان بولسىمۇ، شىنجاڭدا تاكى 1937 ـ يىلى شۆبەت مىسسيونېرلىرى قوغلاپ

چىقىرىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. شۇڭا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئا-
رىسىدا ئۇيغۇر ناملىنى رەسمىي ئېتىنىڭ نام سۈپىتىدە قوبۇل قە-
لىش خېلى ئۇزاققا سوزۇلدى.

شۇڭا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىنى يەنىلا يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرى باشلامچىلىق بىلەن ياراتقان يېڭى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ پەيدا بو-لۇشى بىلەن پەقەت شۇ مىللەتكىلا خاس ئايرىم ئەدەبىي تىل يا-رىتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. چۈنكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلىرى ئارىسىدىكى ئەدەبىي تىل بىرلىكى تۈپەيلىدىن بۇئىككى خەلق ئارىسىدىكى مىللىي پەرق روشەن ئايرىلىپ چىقمىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا يېڭى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى 1920 ـ يىلى تۇنجى جۇمھۇرىيەتلىك گېزىت «كەمبە-غەللەر ئاۋازى» نىڭ نەشر قىلىنىشى بىلەن باشلاندى. گېزىت يۇزىدە باشلانغان ئىملا ۋە يېزىق مەسىلىلىرى ھەققىدىكى تار-تىشمىلار نەتىجىسىدە 1925 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئال-مۇتىدا ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تۇنجى قېتىملىق كېڭىشى چاقىرىلدى. يىغىندا ئۇيغۇرلار شۇ چاغقىچە ئىشلىتىپ كەلگەن ئەرەب يېزىقى ئىسلاھ قىلىنىپ 27 ھەرپلىك يېڭى ئۇيغۇر يېزى-قى مەيدانغا كەلگەن. بۇ تاتار جەدىتچىلىرىنىڭ تاتار يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىشىدىن بەش يىل كېيىنكى ئىش ئىدى. بۇ سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن ئايرىم بەلگە بولماسلىق ئەھۋالىغا خاتىمە بېرد-لىپ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا زور بۇرۇلۇش ياسىدى. ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەمزىلىك سەككىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئەنە شۇنىڭدىن باشلانغان بولسىمۇ، بۇ ھەمزد-لىك سوزۇق تاۋۇشلار 1920 ـ يىلدىكى تاتار يېزىقى ئىسلاھاتىدىلا پەيدا بولۇپ بولغانىدى.

1926 ـ يىلى موسكۋا س س ر ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزىي نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇر ئالىمى، شائىر ئابدۇلھەي مۇھەممە-دىينىڭ «ئۇيغۇرچە يېزىق يوللىرى» دېگەن كىتابى نەشردىن

چىقتى. بۇ ئۇيغۇر تارىخىدىكى تۇنجى ئىملا لۇغىتى ئىدى. بۇ- نىڭغا ئابدۇللا روزىباقىيېۋ كىرىش سۆز يازغان بولۇپ، ئىملا پرىنسىپى ھەققىدە ھېچقانداق سىياسىي خاھىش ئېيتىلمىغان [25]. بەلكى يېڭىدىن يارىتىلىدىغان ئەدەبىي تىلنىڭ «پەرغانە، يەتتە- سۇ، قەشقەر، غۇلجا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى خەلق ئەدەبىياتى ۋە تىل خەزىنىلىرىگە ئاساسلانغان» تىل بولۇشى كۆچەپ تەكىت- لەنگەن.

نېمىشقىدۇر، شۇنىڭدىن ئىككى - ئۈچ يىل ئۆتۈپ ئابدۇلھەي مۇھەممەدىنىڭ «ئۇيغۇرچە يېزىق يوللىرى»غا ھۇجۇم باشلىنىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملاسىنى قايتا بېكىتىش ھەققىدىكى كۆرەش باشلىنىپ كەتكەن.

1928 - يىلى سەمەرقەنتتە چاقىرىلغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ئا- سىيا ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئىملا كېڭىشىدە پۈتكۈل ئۇيغۇرلار (قەشقەر، ياركەنت، خوتەن، دولان، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، قومۇل ھەم ئىلى ئۇيغۇرلىرى)نىڭ تىلى بىر دېگەن خۇلاسە چە- قىرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسىنى قايسى پرىنسىپتا بېكىتىش مەسىلىسىدە تاكى 1930 - يىلى 5 - ئايدا 2 - نۆۋەتلىك تىل - ئىملا قۇرۇلتىيى ئېچىلغۇچە ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق دەتالاش بولغان[26]. بۇ دەتالاش ئاساسلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا يېڭى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسىنى مور- فولوگىيىلىك پرىنسىپ ئاساسىدا تۈزۈش بىلەن فونېتىكىلىق پرىنسىپنى ئاساس قىلغان جانلىق تىلغا تارتىش ئۈستىدە بول- غان. ئابدۇلھەي مۇھەممەدي، لاتىپ ئەنسىرىي، قادىر ئاشۇروف قاتارلىق زىيالىيلار مورفولوگىيىلىك پرىنسىپنى ئاساس قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن كۆنسېرى كۆچىيىپ بېرىۋاتقان سىنىپىي كۆرەش ئۈلارنى ئۆز مەيدانىدىن ۋاز كې- چىشكە مەجبۇر قىلغان. بۇ ھەقتىكى بەس - مۇنازىرىلەر ئۇي- غۇرچە «شەرق ھەقىقىتى»ژۇرنىلى بىلەن «قىزىل تۇغ» گېزىت-

لىرىده بېسىلىپ تۇرغان.

1936 ـ يىلى ئالمۇتىدا چاقىرىلغان جۇمھۇرىيەتلەر ئارا تىل ـ ئىملا كېڭىشىدە ئۇيغۇر ئالىمى قادىر ئاشۇروف ئۇيغۇر «تىلىنىڭ ئىملاسىنى بېكىتىشتە فونېتىكىلىق پرىنسىپ مورفولوگىيىلىك پرىنسىپىنىڭ ئورنىغا دەسسىسۇن. مەن ئىلگىرى خاتا پىكىرده بولغان، چۈنكى ئۇ چاغدا مەن ساۋاتسىز ئىدىم، ھازىر ئۆز ـ تۇم...» دەپ ئىلگىرىكى پىكرىدىن يېنىشقا مەجبۇر بولغان. چۈنكى شۇ چاغلاردا «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ مۇھەر ـ رىرى ئابلىمىت غوجامبەردى قاتارلىق كىشىلەر لېنىنىڭ «تىل ـــ سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئۆتكۈر قورالى» دېگەن سۆزىنى نەقىل كەل ـ تۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملاسىنى لېنىنچە يېشىش شوئارىنى كۆچەپ توۋلىغان.

1936 ـ يىلىدىكى يىغىندىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملاسىنى بېكىتىش پرىنسىپىدا تۈپلۈك ئۆزگىرىش يۈز بەر ـ گەن. يەنى شۇنىڭغىچە ئاساسەن تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ پرىن ـ سىپلىرىغا نىسبىي ئەمەل قىلغان ئاساستا چىقىۋاتقان ئۇيغۇرچە گېزىت، ژۇرناللارنىڭ ئىملاسى ئومۇميۈزلۈك جانلىق تىلغا تار ـ تىلغان. جانلىق تىلدىلا مەۋجۇت بولۇپ يېزىقتا ئىپادىلەنمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسى ۋە شۇنىڭغىچە ئە ـ دەبىي تىل سىرتىدا تۇرۇۋاتقان شېۋە سۆزلۈكلىرى تىلدا ئومۇم ـ يۈزلۈك ئەكس ئېتىشكە باشلىغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بارلىق ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە ئۆتۈلىدىغان دەرسلىك كىتابلار، ئۇيغۇرچە ئەدەبىي، سىياسىي ئەسەرلەر مۇشۇ يېڭى ئەدەبىي تىل نورمىسى بويىچە نەشر قىلىنغان. نەتىجىدە يېڭى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى يېڭى مۇنتىزىم مائارىپ ئارقىلىق ناھايىتى تېزلا ئومۇملاشتۇرۇلغان.

1947 ـ يىلى سوۋېت ئۇيغۇرلىرى لاتىن يېزىقىدىن سلاۋ ـ يان يېزىقىغا كۆچۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى يەنە بىر قېتىم قايتا بېكىتىلدى. بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسى 1960 ـ يىلى ئاتاقلىق تىلشۇناس ئالىم غوجەخمەت سەدۋاقاسوفنىڭ يېڭى ئىملا لۇغىتى ئېلان قىلىنىشى بىلەن

1947 ـ يىلدىن بېرى ئىشلىتىلۇاتقان ئىملا قائىدىسى كۇچتىن قالغان[27].

سوۋېت ئۇيغۇرلىرى نەشر قىلغان تۇرلۇك گېزىت، ژۇر-نالالار شىنجاڭغىمۇ كۆپلەپ تارقىلىپ تۇرغان. شېڭ شىسەي بە-لەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىرمەزگىللىك دوستلۇقى جەريانىدا مۇناسىۋەتنىيەت ئالاقىلىرى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. شېڭ شىسەي بىلەن خوجانىياز ھاجىنى ياراشتۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن سو-ۋېت تەرەپ مۇتەخەسسىسى، خوجانىياز ھاجىنىڭ مەسلىھەتچىسى مەشۇر روزىبېف (ۋەتەن ئوغلى) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان «شىنجاڭ گېزىتى»نى ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن تەسىس قىلغان ۋە باش مۇھەررىرلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. شۇڭا بۇ گېزىتنىڭمۇ سوۋېت ئۇيغۇرلىرى يارانقان يېڭى ئەدەبىي تىلدا چىقماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بىراق، 1930 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان ئىككى چوڭ سىياسىي كۈچ ئوتتۇرىسىدە-كى كەسكىن كۈرەش تۈپەيلىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى يارىتىپ بەرگەن يېڭىچە ئەدەبىي تىل ـ يېزىق ۋە ئىملا شىنجاڭدا ھۆ-كۈمران ئورۇنغا ئۆتەلمىدى. شىمالىي شىنجاڭدا تاتار جەدىتچە-لىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇر،ئۆزبېك زە-يالىيلىرى يارانقان يېڭىچە مەتبۇئات چوڭقۇر يىلتىز تارتقانىدى. تۈركىي ئەدەبىي تىلدىن ئانچە يىراقلاشمىغان بۇ تىل قېرىنداش تۈركىي خەلقلەر تىلىدىكى شېۋە پەرقىنى يوقىتىش فۇنكسىيە-سىگە ئىگە بولغاچقا ھەممە مىللەت ئۈچۈن ئايرىم يېزىق ۋە ئەدە-بىي تىل يارىتىش زۆرۈرىيىتى قالمىغانىدى. شۇڭا 1940 ـ، 1930 ـ يىللاردا ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار، قازاق قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئەڭ كۆپ ئارىلاشقان چۆچەك شەھرىدە مەتبۇئات تىلى بۇ مىللەتلەر ئۈچۈن ئورتاق ئىدى. بۇ خەلقلەر ئارىسىدىكى قويۇق ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئالاقە جەريانىدا ھېچقانداق تەۋەلىك تامغە-سى بولمىغان چۆچەك ئورتاق تىلى مەيدانغا كەلدى. چۆچەكتە

ھۆكۈم سۈرگەن ئورتاق ئەدەبىي تىل 1949 ـ يىلدىن كېيىن كۈچىدىن قالغان بولسىمۇ، لېكىن جانلىق ئورتاق تىل 1960 ـ يىللاردىكى قاچ ـ قاچتا مىللەتلەرنىڭ نوپۇس نىسبىتىدە ئۆز-گىرىش يۈز بېرىشى بىلەن ئاستا ـ ئاستا كۈچىدىن قالدى.

ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدە ئورتاق تۈركىي ئەدەبىي تىل ئەنئە-نىسىنىڭ ساقلىنىشىدا يۇقىرىدىكى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى مە-دەنىيەت بىرلىكىنىڭ بۇزۇلماسلىقى، مىللىي ئاڭنىڭ تېخى شە-كىللەنمىگەنلىكى، ئۈچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكە مەز-گىلىدە ئەنئەنىۋى دىنىي مائارىپ تەربىيىسى كۆرگەن ئېلىخان تۆرىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇشى سەۋەب بولغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربنىڭ زامانىۋى مائارىپ تەربىيىسىنى ئالغان مەس-ئۇت سەبرى باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار ئىدىئولوگىيە ساھە-سىدە سوۋېتنىڭ تەسىرىنى كۈچلۈك يەكلەيتتى. ئۇلار «ئالتاي» نەشرىياتى قاتارلىق مەتبۇئات ۋاستىلىرى ئارقىلىق ھەدەپ «تۈركلۈك» غايىسىنى تەشۋىق قىلىپ، تۈركىي خەلقلەرنى ئۇش-شاق گۇرۇپپىلارغا پارچىلاشقا قارشى تۇراتتى. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇلار ئىشلەتكەن يېزىق ۋە تىل ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىپ تۇرات-تى. شۋېت مىسسيونېرلىرى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئا-لىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۈن ـ تىنسىز بۇ كۈرەشتە ئاخىر سو-ۋېت ئىتتىپاقى غەلىبە قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەربىيىلىشىدىن كېيىن شىنجاڭدىكى يەرلىك ئاھالە تۇيمايلا ئۇيغۇر نامىنى ئۆزلەشتۈردى. 1936 ـ يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجا نىياز ھاجىنىڭ پەرمانى بىـ-لەن ئۇيغۇر نامىنى قوللىنىش قانۇنىي كۈچكە ئىگە قىلىندى.

شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭدا ئىشلىتىلگەن يېزىق ۋە ئەدە-بىي تىل يەتتىسۇدا قېلىپلاشقان ئەدىبىي تىل يولىدا ماڭغانلىقى ئۈچۈن، بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشـ-نى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى دەپ قارايمىز. شىنجاڭدا 1955 ـ يىلدىن 1957 ـ يىلغىچە ئېلىپ بېرىلغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتـ-

لىرىنى تەكشۈرۈشتىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىل-لىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىئالېكت، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى بولغان ئۈرۈمچى تەلەپپۇزى بېكىتىلگەن[28]. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا يېزىق ۋە ئىملا جەھەتتە بىر قانچە قېتىملىق ئىسلاھاتنى باشتىن كەچۈرۈپ ئازكەم بىر ئەسىرلىك تارىخقا ئىگە بولغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى يەنىلا تەرەققىيات ۋە قېلىپلىشىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، بۇ يېڭى ئەدەبىي تىل پۈتكۈل دۇنيادىكى ئۇيغۇرلارنى بىر يېپقا باغلاپ تۇرماقتا.

ئىزاھلار:

① قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنىستىتۇتى «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1991 ـ يىلى ئالمۇتا «پەن» نەشرىياتى رۇسچە، 15 ـ بەت.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى» دېيىلگەن، بىراق بۇ مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتكەن 20 قەبىلىنىڭ قاتارىدا يوق، 1ـ تۇم، 187 ـ بەت.

③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 133 ـ بەت.

④ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 3 ـ بەت.

⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 38 ـ بەت.

⑥ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 2 ـ، 77 ـ بەت.

⑦ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 77 ـ بەت.

⑧ «تۈركىي تىللار دىۋانى»1 ـ تۇم 116 ـ بەت.

⑨ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 618 ـ بەت.

⑩ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 ـ تۇم، 564 ـ ، 567 ـ بەتلەر

⑪ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 10 ـ بەت

⑫ ETHEL STWART [ئامېرىكا] «چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇمىدىن ئامېرىكىغا قاچقان تۈركلەر»، 2000 ـ يىلى ئىستانبۇل تۈركچە نەشرى 141 ـ بەت.

⑬ مۇھەممەد سالىھ: «شەيبانىنامە»، 1989 ـ يىلى، تاشكەنت غاپۇر غۇلام نامىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى.

⑭ ئۆتەمىش ھاجى: « چىڭگىزنامە»، 1992 ـ يىلى ئالمۇتا «ئىلىم»

نەشرىياتى، 130 ـ بەت.
⑮ ئوبۇلغازى باھادۇرخان: «شەجەرەئمي تۈرك»،1992 ـ يىلى تاشـ كەنت چولپان نەشرىياتى نەشرى 158 ـ ، 160 ـ بەتلەر.
⑯ ئا.ن.كونونوف: «شەجەرەئى تەراكىمە»، 1961 ـ يىلى.
⑰ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» تۈركچە «ئەلىشىر» ماددىسى 351 ـ بەت (زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ ماقالىسى)
⑱ موللا مىر سالىھ كاشغەرى: «كاشغەر تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى (بۇ ئەسەرگە خاتا ھالدا «چىڭگىزنامە» دەپ ئات قويۇلغان).
⑲ چوقان ۋەلىخانوف: «ماقالە ۋە خەتلەر»، 1956 ـ يىلى ئالمۇتا يېڭى ھايات نەشرىياتى، قازاقچە
⑳ نەزەر خوجا ئابدۇسەمەت: «يورۇق ساھىللار»، 1991 ـ يىلى ئالـ مۇتا «يازغۇچى» نەشرىياتى، 142 ـ ، 132 ـ بەتكىچە.
㉑ نەزەر خوجا ئابدۇسەمەت: «يورۇق ساھىللار»، 1991 ـ يىلى ئالـ مۇتا «يازغۇچى» نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 59 ـ بەت.
㉒ نادىر دەۋلەت: «1917 ـ يىلىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە تۈرك ـ تا- تار مىللەت مەجلىسى»، 1998 ـ يىلى ئۆتۈكەن نەشرىياتى، تۈركچە 56 ـ 57 ـ بەتلەر.
㉓ موللا مۇسا سايرامي: «تارىخى ھەمىدي»، 1986 ـ يىلى مىلـ لەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە 41 ـ بەت، 636 ـ بەتلەر.
㉔ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان.
㉕ ئابدۇللا روزىباقىيېۋ: « خەلقىم ئۇچۇن كۆيىدۇ يۈرەك»، 1997 ـ يىلى ئالمۇتا «يازغۇچى» نەشرىياتى 84 ـ بەت.
يۇقىرىقى كىتاب، 132 ـ بەت.
㉖ كوللېكتىپ توپلام: «ياڭلىۋاشتىن تۇغۇلغان ئۇيغۇر خەلقى»، 1989 ـ يىلى ئالمۇتا «قازاقىستان»نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە 21 ـ بەت.
㉗ ئا.قايداروف، غ. سەدۋاققاسوف، ت. تالىپوفلار تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 1983 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1 ـ قىسىم، 384 ـ بەت
㉘ مىر سۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتـ لىسى»، 1990 ـ يىلى شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇر- چە نەشرى، 1 ـ بەت.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

ئەخمەت سۇلايمان

ھەممىگە مەلۇمكى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى 646 ـ يىلدىن 840 ـ يىلغىچە تارىخ سەھنىسىدە 200 يىل دەۋر سۈردى[1]. بۇ جەريانىدا بۇ خانلىق ئۇيغۇر تارىخىدا شانلىق سەھىپە يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز دەۋرىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى باشقا دۆلەت ۋە خانلىقلارغىمۇ بەلگىلىك تۈرتكە تەسىر كۆرسەتتى. چۈنكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى «ئەينى ۋاقىتتىكى شەرقىي ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ئۇچ دۆلەت (تاڭ ئىمپېرىيىسى، تىبەت دۆلىتى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى[2]) نىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا مەزكۇر خانلىقنىڭ تارىخىنى، جەمئىيەت ئەھۋالىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. نۆۋەتتە بۇ خانلىق ھەققىدە يېزىلغان ئەسەر ۋە ماقالىلەردە بىز مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچى بولغان مۇشۇ تېما ئۈستىدە بەزى نامۇۋاپىق ھۆكۈملەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كېلىۋاتىدۇ. شۇڭا مەن بۇ ماقالەمدە مۇشۇ ھەقتە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچى.

نۆۋەتتە ئېلان قىلىنىۋاتقان ماتېرىياللاردا بۇ خانلىقنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان بىر قانچە خىل كۆز قاراش مەۋجۇت. ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىلەر:

بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر: «تۈمەد قاغان بولۇپ ئاتالغىنىدىن ئىلگىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تېخى سىنىپ شەكىللەنمىگەن بولۇپ، يەنىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا تۇرۇۋاتاتى.

تى. تۈمىدنىڭ خانلىقنى قۇرۇشى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە رەسمىي ئۆتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولدى. بىراق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قۇللۇق تۈزۈمنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ شەرت ـ شارائىتى بولمىغاچقا، تاڭ سۇلالىسى فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ تەسىرىدە فېئوداللىق تۈزۈم ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە تەرەققىي قىلىپ چىقتى»،[3] دەپ ھېسابلىشىدۇ.

ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر: «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى قۇللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەت ئىدى، بىراق قۇللۇق تۈزۈم ئۇيغۇرلاردا تەرەققىي تاپالماي، تاڭ سۇلالىسى فېئوداللىق جەمئىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن 8 ـ ئەسىرگە كەلگەندە كۆرۈنەرلىك ھالدا فېئوداللىق جەمئىيەتكە بېسىپ كىردى»،[4] دەپ ھېسابلىشىدۇ.

يۇقىرىقىلار «كونا تاڭنامە» ۋە «يېڭى تاڭنامە»، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «ۋېينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەردىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارغا دائىر خاتىرىلەر ئەستايىدىل تەھلىل قىلىنماي نوقۇل ھالدا ئىككى «تاڭنامە»گە ئاساسلىنىپ چىقىرىلغان يەكۈن بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىپادىلىرى نۆۋەتتە «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى» ۋە شىنجاڭ تارىخىغا دائىر نوپۇزلۇق ئەسەرلەردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپماقتا.

ئەگەر بىز ئورخۇن ئۇيغۇرخانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر تارىخىنى ئىنچىكىلىك بىلەن مۇلاھىزە قىلىپ باقساق، يۇقىرىقى ئىككى خىل قاراشنىڭ تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى، «ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 16 ـ ئەسىردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قول ئۈزۈپ، سىنىپىي جەمئىيەتكە قاراپ (قۇللۇق جەمئىيەت ياكى فېئوداللىق جەمئىيەتكە) راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز»[5].

شەرقىي ئۇيغۇرلار ياشىغان جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە ئىچكى ـ تاشقى موڭغۇلىيە رايونلىرىدا مىلادىيىدىن خېلى بالدۇرقى دەۋر-

دىلا ناھايىتى تەرەققىي قىلغان قۇللۇق ۋە فېئوداللىق جەمئىيەت-
لەرگە خاس ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنىڭ (بىرونزا ۋە تۆ-
مۈر قورال مەدەنىيىتىنىڭ) بايقالغانلىقى، شۇنداقلا ھۇن ئىمپېـ-
رىيىسىنى، ھۇنلاردىن كېيىن ئۇ يەرلەردىكى ھاكىمىيەت قۇرغان
سيانپى، ئاۋار (رورانلار)،كۆك تۈرك خانلىقلىرى تەركىبىدىمۇ
ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەۋجۇت بولۇپلا قالماي، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ
خانلىق ۋە شۇ دۆلەتلەرنىڭ ئاساسلىق قۇرغۇچىلىرى ئىكەنلىكى
تەتقىقاتچىلار نەزەرىدىن ساقىت قىلىنغان. بۇ يەردە يەنە شۇنى
ئالاھىدە ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، شەرقىي ئۇيغۇرلار
ياشىغان جەنۇبىي سىبىرىيە، ئىچكى - تاشقى موڭغۇلىيە، ئور-
دۇس يايلاقلىرى ۋە گەنسۇ ۋادىلىرىدا مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە ئېلىپ
بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر شۇنى ئىسپاتلىدىـ-
كى، جەنۇبىي سىبىرىيە رايونى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3000 -
يىلدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللار ئەتراپىدا مىس
قورال بىلەن تاش قورال بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن مەدەنىيەت دەۋ-
رىگە»[6]، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللار ئەتراپىدا بىـ-
رونزا مەدەنىيىتى دەۋرىگە[7] (يەنى قاراسۇق مەدەنىيىتى دەۋرىـ-
گە)، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىرلەردىن باشلاپ تۆمۈر
قورال مەدەنىيىتى دەۋرىگە[8] قەدەم قويغانلىقى مەلۇم.

شىنجاڭ رايونىنى مىسالغا ئالساقمۇ، نۆۋەتتە مۇتەخەسسىسـ-
لەر «شىنجاڭ رايونىنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتى دەۋرىنى تەخمىنەن
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللار ئەتراپىدا باشلانغان، ئا-
خىرلاشقان دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 -
يىللار ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىـ-
كى 1000 - يىللار ئەتراپىدا شىنجاڭ ئاللىقاچان تۆمۈر قوراللار
مەدەنىيىتى دەۋرىگە كىرىپ بولغان»[9]، دەپ ھېسابلاشماقتا.

تارىخىي ماتېرىياللارغا نەزەر تاشلىساق، «قەدىمكى بامبۇك
پۈتۈك يىلنامىلىرى» دا «ۋۇيىنىڭ 35 - يىلى جۇخاقانى جى
غەربتىكى شىلۇ دەرياسى بويىدا گۇيفاڭ، رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى

قىلىپ، دىلارنىڭ 20 بېگىنى ئەسىر ئالدى»[10]، دېيىلگەن. ئۇ-نىڭدىن باشقا يەنە جەنگو دەۋرىدە تۇزۇلگەن «تاغ ـ دەريالار قۇر-ئى» (山海经)دا دىڭلىڭ دۆلىتى (钉灵国)، گۇيفاڭ دۆلىتى (鬼方国) دېگەندەك خاتىرىلەر ۋە شاڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ گۇي-فاڭ، دىڭلىڭلار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئۇرۇش قىلغانلىقى، بەزىدە شاڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ گۇيفاڭ، دىڭلىڭلارغا سۇيۇرغال، بەگ-لىك نامىنى ھەدىيە قىلغانلىقى توغرىسىدا خېلى كۆپ خاتىرىلەر بار. دۇەن لىيەنچىن ئەپەندىنىڭ قارىشىچە «گۇيفاڭلار بىلەن دىلار ئوخشاش بىر خەلقنىڭ نامى ئىدى»[11]. دۇەن لىيەنچىن ئەپەندى يە-نە يۇقىرىقى تارىخىي خاتىرىلەرنى تەھلىل قىلىپ، «بىز شاڭ، جۇ سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئىككى دەۋردە مەملىكىتىمىزنىڭ غەر-بىي، شىمالىي تەرەپلىرىدە گۇيفاڭ دەپ ئاتىلىدىغان مىللەتنىڭ بەگلىكلىرى (خەنزۇچىدا 方国 دېيىلگەن) مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە ھېچقانداق گۇمان قىلالمايمىز»، «گۇيفاڭ، دىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دىڭلىڭلارنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادىدۇر»[12]، دەيدۇ. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان گۇيفاڭ، دىلارنىڭ شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا ئاللىقاچان ئىپتىدائىي جەمئى-يەتتىن ھالقىپ ئۆتۈپ دۆلەت قۇرغانلىقىنى چۈشەندۇرۇپ بېر-دۇ. يەنە «تارىخىي خاتىرىلەر» دىمۇ «ھۇنلار شىمالدا خۇنيۇ (庾浑)، چۈشي (射屈)، دىڭلىڭ، خاكاس (昆离)، شىنلى (犁新) قاتارلىق ئەللەرنى ئىتائەت قىلدۇردى»[13]، دەپ يېزىلغان. بۇمۇ ھۇنلارنىڭ كۈچلۈك ئىمپېرىيىسى بولۇشتىن ئىلگىرىلا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ دىڭلىڭ دەپ ئاتالغان خانلىقىنىڭ بولغان-لىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مەلۇمكى، دۆلەت سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار ئورۇنلاشقان جايلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە بۈگۈنكى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئوتتۇرىسى تۇرسا، ئۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئاللىقاچان سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغان ھەم يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىل-

غان، «ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىر ـ دە ئەڭ دەسلەپكى دۆلەتلەر، يەنى خارەزىم، باكتىرىيە، سوغدى دۆلەتلىرى بارلىققا كەلگەن»[14] تۇرسا، ئۇلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كېلىۋاتقان شەرقىي ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ قوشنا جايلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىن تۆۋەن تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يەنە بەزى ئەسەرلەردە «تۇمىد خانلىق قۇرغاندىن كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى بىرىنچى سىنىپىي جەمئىيەت ــ قۇللۇق جەمئىيەت باسقۇچىغا قەدەم قويدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە قۇل قىلىنىدىغان قۇللار مەيدانغا كەلدى»، «كىدانلار بۇرۇن ئۇيغۇرلارغا قوي بېقىپ بېرەتتى، تاتارلارمۇ ئۇيغۇرلارغا قوي بېقىپ بېرەتتى. دېمەك، بۇلار ئۇيغۇرلارغا قۇل بولغان». «قۇللارنىڭ كېلىش مەنبەسىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئىدى»[15]. «ئۇيغۇرلار 630 ـ يىلى تۈركلەرنى مەغلۇب قىلغاندا، ئۇلارنىڭ خەلقىنى ئەسىر ئالغان»[16]. «646 ـ يىلى سىر تاردۇش خانلىقىنى مۇنتەرز قىلغاندا ئۇلارنىڭ خەلقىنى بېسىۋالغان»[17]. «بۇنداق ئەسىرگە ئالغانلارنى ۋە بېسىۋالغانلارنى قۇل قىلغان، يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ چەت ـ ياقا جايلىرىدىن بۇلاپ كەلگەنلەرنى مۇ قۇل قىلىپ ئىشلەتكەن، تاڭ سۇلالىسىگە يارەدەم بېرىپ، ئەن لۇشەن ــ شى سىمىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىمۇ ئالتۇن ـ كۈمۈش، قىز ـ چوكانلارغا ئېرىشكەن»[18]. «ئۇيغۇرلار يەنە ئۆز قەبىلىسى ئىچىدىنمۇ قۇل قىلاتتى، ئۇلار ئاساسەن ئۇرۇشتا ئاكتىپ بولمىغانلار ۋە ھەربىي بۇيرۇققا خىلاپلىق قىلغانلار ئىدى»[19]، دېگەندەك خاتا كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق ئەسىرگە ئېلىنغانلارنى چارۋىچىلىق قىلدۇرغانلىقى راستتۇر، لېكىن «ئەسىر لەر ھەرگىز قۇللارغا تەڭ ئەمەس»[20] ئىكەنلىكىنى بىلمىز، شۇڭا ئادەتتە ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى قارا ـ قويۇق «قۇل

قىلاتتى» دېسەك ئەينى دەۋر يايلاق شارائىتىدىكى ئۇيغۇر جەمئى-يىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. تارىختا ھەرقانداق مىللەت ياكى خان-لىق ئۆزى بېسىۋالغان خانلىق ياكى خەلقلەرنى ئۆز ھۆكۈمرانلى-قى ئاستىغا ئالغان. بۇنى قانداقسىگە ھەممىسنى قوۋل قىلىپ ئىشلەتكەن دېگىلى بولىدۇ (چۈنكى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا قوۋللارغا زەنجىر - كىشەن سېلىپ قويۇپ پادا باقتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.) كىدانلار بىلەن تاتارلارنىڭمۇ ئۇيغۇرلارغا قوي باققۇچى بولغانلىقىنى قانداقتۇر ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ پادىچى قوۋللىرى ئىدى دېسەك، بۇمۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ئەكسىچە تارىخىي ئەمە-لىيەت ئۇنداق بولماستىن، كىدانلار بىلەن تاتارلار ئۇيغۇرلار تە-رىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانلار بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇنا-سىۋەت بېقىندۇرغۇچى بىلەن بېقىنغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇنا-سىۋەت بولۇپ، كىدانلار بىلەن تاتارلار ئۇيغۇرلارغا باج - سېلىق تاپشۇرۇش شەكلى بىلەن ئۆزىنىڭ قارامىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپا-دىلەپ تۇراتتى. بۇخىل مۇناسىۋەتنى تۇركىلەرنىڭ دەسلەپتە رورانلارغا «تۆمۇرچى» بولغانلىقىغا سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. «بېڭى تاڭنامە» دىمۇ «توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھۆكۈمران ئو-رۇندا تۇراتتى. باشقا قەبىلىلەرگە تۇتۇقبەگ قويۇلاتتى»، دېيىل-گەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار بېسىۋالغان باشقا خەلق ۋە قەبىلىلەرگە نازارەتچىلەرنى ئەۋەتىپ «ئۇلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىنى تەپتىش قىلاتتى. ئولپان سېلىق-لىرىنى سۈرۈشتۈرەتتى»، «ئۇيغۇرلار ئۆز قەبىلىسىدىن ئۇرۇشتا پاسسىپلىق قىلغانلارنى، ھەربىي بۇيرۇقتا خىلاپلىق قىلغانلارنى قوۋل قىلاتتى» دېگىنىگە كەلسەك، «جىنايەتچى قوۋللار ھەر قانداق بىر مىللەتتە نوپۇسنىڭ ئىنتايىن ئاز قىسمىنى تەشكىل قىلى-دۇ. ئۇلارغا تايىنىپ قوۋلۇق تۈزۈمنى تىكلىگىلى بولمايدۇ». «جىنايەتچىلەرنى جازالاپ قوۋل قىلىش فېئودالىلىق جەمئىيەتتىمۇ ئۇزۇن مۇددەت ساقلىنىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ قوۋللۇق جەمئىيەت بولمىغان جەمئىيەتنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى»دۇر[21].

ئېنگېلس مۇنداق دېگەن : «قۇللۇق جەمئىيەتتە قۇللارنىڭ ھېچقانداق جىسمانىي ۋە سىياسىي ئەركىنلىكى بولمايتتى. قۇللار قۇلدارلارنىڭ خالىغان ۋاقىتتا ئۆلتۈرىدىغان خۇسۇسىي مۈلكى ئىدى. فېئودالىق جەمئىيەتتە بولسا دېھقانلارنىڭ مۇئەييەن كىشىلىك ئەركىنلىكى بار بولۇپ، پومېشچىكلار پەقەتلا دېھقانلارنىڭ ئارتۇقچە ئەمگىكىنى (يەر ئىجارىسى) ئېگىلىۋېلىش يالكى مەلۇم ھاشارلارنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇرلايتتى. ئەمما دېھقانلارنىڭ ئۆزىنى ئىگىلىيەلمەيتتى».[22]

بۇ خىل مۇناسىۋەت شەكلى ئورخۇن خانلىقىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، «يېڭى تاڭنامە.ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دەكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئورخۇن خانلىقىغا تەۋە ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ «سۈيۈرغالىق يەرلىرى» بولاتتى. ئالىي ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى يايلاقلارنى ئۆز جەمەتىگە ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرەتتى. ئۇلار نازارەتچى ئەۋەتىپ ھەممىدىن بىردەك باج ـ سېلىق ئالاتتى. قاغان ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتلىرى، ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلار، ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى نۇرغۇن چارۋا، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە يايلاقلارغا ئىگە بولۇۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەگلەر ئادەتتىكى خەلقلەرگە بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ ئىدى. ئادەتتىكى پۇقرالار ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ بولۇپ «قارا بودۇن»دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلاردا ئازغىنە چارۋا ۋە يايلاق بولۇپ، سىياسىي جەھەتتە پۈتۈنلەي بەگلەرگە بېقىندى بولاتتى. ئۇرۇش بولۇپ قالسا ئۇلار ئۆزلىرى ئات، قورال ـ ياراق ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇك تەييارلاپ قوشۇن تۇزۇپ ئۇرۇشقا چىقاتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا «قارا بودۇنلار» ئۆزىنىڭ چارۋىچىلىقىنى قىلىشتىن تاشقىرى، ئاساسەن ھۆكۈمران سىنىپلارغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى. ئۇلار چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ۋە باشقا ئېشىنچە مەھسۇلاتلىرىنى، باج ـ سېلىقلارنى تولۇق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. ئۇيغۇرلار جەمئىيە-

تىدىكى ئەڭ تۆۋەن قاتلام «قۇل» ياكى «چۆرە» دېيىلەتتى. قۇللار جىسمانىي ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىنغانلار بولۇپ، ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىغا پۈتونلەي بېقىندى كىشىلەر ئىدى. ئۇلار ئاساسەن «قارا بودۇنلار» ئىچىدىكى ۋەيران بولغانلاردىن، يېتىم ـ يېسىرلاردىن ۋە ئەسىرلەردىن تەركىب تاپقانلار بولۇپ، ئۇلار ئادەتتە ھېچ نەرسىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە سېلىق تۆلىمەيتتى، ئۇرۇشقىمۇ قاتناشمايتتى، ئائىلە ئەمگىكى بىلەنلا شۇغۇللىناتتى. «قۇللار ۋە دېدەكلەر سان جەھەتتە ئازراق بولۇپ، قۇللۇق جەمئىيەتتىكىگە ئوخشاش ئالاھىدە مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرمىگەنىدى»[23]. مانا بىز بۇنىڭدىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاج تاپقان فېئودالىق تۈزۈمىدىكى خانلىق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

ئورخۇن خانلىقىنىڭ فېئودالىق جەمئىيەتكە ئۆتۈشىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە باغلىغۇچىلارغا تارىخچى جاڭ گۇاڭجى ئېپەندىنىڭ تۆۋەندىكى جاۋابى كۈپايە قىلسا كېرەك. «مېنىڭ قارىشىمچە ھەقىقىي سەۋەب پەقەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىقتىسادىي شەرت ـ شارائىت قۇللۇق تۈزۈمىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پەقەتلا ماس كەلمەيتتى»[24]، دەيدۇ ئۇ. ئاتاقلىق تۈركولوگ ما چاڭشۇ ئېپەندىمۇ «غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى رايونلار غەربىي تۈرك خانلىقىدىن خېلىلا بالدۇرقى دەۋردىلا فېئودالىق جەمئىيەتنى تىكلەپ بولغان» لېكىن بايان قىلىش بىلەن بىللە يەنە «تۈرك خانلىقىدا فېئودالىزم ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغان بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە يايلاق رايونلىرىدا قۇرۇلغان نۇرغۇن لىغان كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ دۆلەتلىرىگە تەسىر قىلغانىدى. مەسىلەن: ئۇيغۇر، موڭغۇل، تاڭغۇت خانلىقى قاتارلىقلار. ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسى گەرچە كۆپ قېتىملىردىن تەشكىل تاپقان بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئاساسلىق جەمئىيەت فورماتسىيەسى يەنىلا فېئودالىزم بولۇپ، قانداقتۇر باشقا جەمئىيەت

فورماتسیه‌سی ئەمەس ئىدى»[25]، دېيىش ئارقىلىق ئورخۇن خاندىلىقى جەمئىيىتىنىڭ فېئوداللىق خاراكتېردا ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

دېمەك، شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قول ئۈزۈپ قۇرۇپ چىققان قۇللۇق تۈزۈمدىكى تۇنجى خانلىق بولماستىن، بەلكى ئۆز ئەجدادلىرى تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا چىقىرىلغان، ئۇلارنىڭ خانلىق ۋە ھاكىمىيەتلىرى ئارىسىدا تىكلەنگەن فېئوداللىق تۈزۈمدىكى خانلىقتىن ئىبارەت خالاس.

ئىزاھلار:

① ئەخمەت سۇلايمان: «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1983 ـ يىللىق 3 ـ سان.

②⑮ مالياۋكىن: «9 ـــ 11 ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»نىڭ كىرىش سۆزى، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» 1987 ـ يىللىق 2 ـ سان.

③ فەن ۋېنلەن: «جۇڭگۇنىڭ ئومۇمىي تارىخى» 4 ـ قىسىم، خەنزۇچە، خەلق نەشرىياتى 1965 ـ يىل نەشرى، 88 ـــ 87 ـ بەتلەر.

④ خې يىڭجۇاڭ: «7 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا»، «غەربىي شىمال پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلىرى ئىلمىي ماقالىلىرى توپلىمى»، خەنزۇچە؛ خۇشياۋخۇ: «جۇڭگۇنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» 2 ـ قىسىم، (خەنزۇچە 237 ـ بەت)

⑤ دۇەن لىيەنچىن: «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تېلېلار» دېگەن ئەسەرنىڭ «دىڭلىڭلار بىلەن گۇيفاڭلارنىڭ مۇناسىۋىتى» دېگەن بۆلۈمى. شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1988 ـ يىل نەشرى.

⑥⑦⑧⑩⑫ «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئارخېئولوگىيە قىسمى، خەنزۇچە 2 ـ، 9 ـ، 10 ـ، 248 ـ، 510 ـ بەتلەر.

⑨ چىن گې: «شىنجاڭ رايونىنىڭ بىرونزا دەۋرى ۋە دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1990 ـ يىللىق 4 ـ سان، 366 ـ بەت.

⑪ دۇەن لىيەنچىن: « شىمالىي دىلار ۋە جۇڭشەن بەگلىكى» 2 ـ، 3 ـ بەتلەر.

⑬ «تارىخىي خاتىرىلەر» ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، 110 ـ جىلد، «ھۇنلار تەزكىرىسى» 403 ـ بەت.

⑭ غاپۇروف: «ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىك تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1985 ـ يىل نەشرى، 33 ـ بەت.

⑮ جاڭ لىيەن: «ئۇيغۇرلار (خۇيخې) ھەققىدە بايان، غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەر تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، 1984 ـ يىل 1 ـ سان 95 ـــ 94 ـ بەتلەر.

⑯⑰⑱⑲ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

⑳㉑㉒ جاڭ گۇاڭجى: «ئۇيغۇرلار ۋە قۇللۇق تۈزۈم»، «چىڭخەي پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» خەنزۇچە، 1983 ـ يىلىق 3 ـ سان 109 ـ بەت

㉓ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىل نەشرى، 75 ـ بەت.

㉕ ماچاڭشۇ: « تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ جەمئىيەت ئۆزگىرىشى»، «تارىخ تەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 1960 ـ يىللىق 4 ـ سان

㉘ گوچىڭيۇ« ماركسىزملىق دۆلەت تەلىماتىنىڭ مەنبەسى تۇغرىسىدا ئىزدىنىش»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە 1984 ـ يىللىق 1 ـ سان، 5 ـ بەت.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى دىنىي ئېتىقادلىرىدىكى «تەڭرى» توغرىسىدا

ھۆرمەتجان ئابدۇراخمان

تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ شانلىق نامايەندىسى بولغان ئورخۇن ـ يېنىسەي ئابىدىلىرىنىڭ بايقىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى بىزنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى، تارىخى، ئۆرپ ـ ئادىتى، دىنىي ئېتىقادلىرى قاتارلىق تەرەپلەرگە دائىر ناھايىتىمۇ قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتلارغا يېڭى مەزمۇن قوشۇپ، ئىلگىرىكى ئاددىي ھالدا تەسەۋۋۇرغا تايىنىپلا چىقىرىلغان بەزى يەكۈنلەر ئۈستىدە قايتا پىكىر يۈرگۈزۈش زۆرۈرىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ ھەقتە ئاكادېمىك ۋ. ۋ. بارتولد بۇرۇنلا شۇنداق ئېيتقانىدى: «ئابىدىلەرنىڭ ئۇسلۇبى ۋە سۆز ئىشلىتىشىدىن قارىغاندا، بۇ كىشىلەرگە قايىل قىلارلىق دەرىجىدە شۇنى قىياس قىلدۇرالايدۇكى، بۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر تۈرمۇشى شارائىتىدا كىشىلەر تەسەۋۋۇر قىلىشقانەدەك دەرىجىدە تۆۋەن ئەمەس ئىدى»[1].

ئورخۇن ـ يېنىسەي ئابىدىلىرىدىكى دىنىي ئېتىقادقا دائىر مەزمۇنلار ھەققىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىش ھازىرغا نىسبەتەن يېڭى تېما ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ ھەقتە بىزدە ئەتراپلىق ئىزدەنگەنلەر ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، چەت ئەلدە بۇ تېمىلاردا مەخسۇس ئىزدەنگەنلەر، ھەتا بەزى ئاتالغۇلار ھەققىدە مەخسۇس ئەسەر، ئىلمىي ماقالە يازغانلار خېلى كۆپ. ر. گرائۇد، ژ. پ. روكس (J.P.Roux)، س. گ. كلياشتورنىي، ئى. ۋ. ستېبلېۋا، پ. پو. تاپوف، ۋ. بانگ ۋە باشقا كۆپلىگەن تەتقىقاتچى ئالىملارنىڭ ئە-

سەرلىرىدە يازما يادىكارلىقلاردىكى دىنىي ئېتىقادقا دائىر مەز-مۇنلار ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلۈپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ قە-دىمكى چوقۇنۇش ئادەتلىرى، چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرى ھەم ئۇلار-نىڭ بۇگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئىزنالىرى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ دىن بولمىغان ھالەتتىن دىن بار ھالەتكە قەدەم قويۇشى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىنسانلار تەپەككۇرىدىكى بىر يۈكسىلىشنىڭ ئىپادىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭمۇ بىر بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ دىنى شۇ مىللەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولىدۇ. شۇڭا مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، خەلقنىڭ دىنى شۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت ئەينىكىدۇر.[2] ئالىملارنىڭ بۇگۈنكى كۈندە دىننى بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى دەپ قاراشلىرىمۇ مانا شۇ نۇقتىدىن بولسا كېرەك.

قەدىمكى ئىنسانلار ئۆزلىرى ياشاۋاتقان مۇھىتتىكى تۈرلۈك شەيئىلەر، ئەتراپىدا دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان تەبىئەت ھادە-سىلىرىگە قارىتا ھەم ھەيرانلىق، ئېسىمكىرەش، ھەم قورقۇش پوزىتسىيىسىدە بولغان. بۇ خىل روھىي ھالەت ئۇلاردا ھەممىلا نەرسىدە ئۆزىگە خاس روھ بولسا كېرەك، دەيدىغان چۈشەنچە ھا-سىل قىلغان. قەدىمكى ئىنسانلاردىكى ھەممىلا نەرسىدە روھ بو-لىدۇ، دەپ قارايدىغان بۇ خىل ئانىمىزملىق قاراش ئاساسىدا مە-لۇم نەرسىلەرنى ئوبيېكت قىلغان ئېتىقادىي چوقۇنۇش ئادەت-لىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان. قەدىمكى ئىنسانلاردىكى تەبە-ئەتكە، تەبىئەت ھادىسىلىرىگە چوقۇنۇش، بىر تەرەپتىن ئەتراپىدا يۈز بېرىپ تۇرىدىغان تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەردىن قورقۇش ئۆز-تەقدىرىدىن ئەنسىرەش سەۋەبىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تە-بىئەت ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكلىرىنىڭ مەنبەسى بولغانلىقىدىن ئىدى. ئۇلار تەبىئەتتىكى تۈرلۈك ھادىسىلەرگە (مەسىلەن: چاق-

ماق، گۈلدۈرماما، يامغۇر...) قورقۇش ئىچىدە چوقۇنسا، يېمەك ـ ئىچمەك ۋە جانلىقلار، ئۆسۈملۈكلەر، دەل ـ دەرەخلەرگە ھەيران ـ لىق ئىلكىدە چوقۇنغان. شۇڭا فېيېبرباخ، «تەبىئەت دىنىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي ئوبيېكتى»، دېگەنىدى.③

تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمۇ دۇنيادىكى كۆپ ـ لىگەن خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىغا ئوخشاش قۇياشنى، ئايىنى ئىلاھ دەپ تونۇپ ئۇلارغا چوقۇنغان. تېپىلىۋاتقان قەدىمكى جەسەتلەر ـ نىڭ شەرققە قارىتىلغان ھالەتتە تۇرغانلىقىمۇ بۇ نۇقتىنى چۈ ـ شەندۈرىدۇ، ھەتتا قەدىمكى ئىنسانلارغا ئائىت جەسەتلەر ئارىسىدا ئەڭ دەسلەپكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ئىزنالىرى بار، دەپ قارىلىۋاتـ ـقان نېئاندېرتال ئادىمىمۇ شەرققە قارىتىپ دەپنە قىلىنغان. قە ـ دىمدە قۇياش پۈتكۈل ئىنسانلارغا ئورتاق چوقۇنۇش ئوبيېكتى بولغان بولۇشى مۇمكىن. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دىنلىرىدىن، ئەپسانىلىرىدىن بۇنىڭ ئىپادىلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسـ ـلەن: قەدىمكى ئارىيان ئەپسانىلىرىدىكى قۇياش ئىلاھى مىترا، يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ئاپوللو، رىم ئەپسانىلىرىدىكى يۇپىتېر... دۇنيادىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە قۇياشقا ئاتاپ نەزىر قىلىش بۇگۈنكى كۈنلەردىمۇ داۋاملىشىۋاتقانلىقى مەلۇم.

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە ھۇن تەڭرىقۇتـ ـنىڭ ھەر تاڭدا قارار گاھىدىن چىقىپ كۈنگە تازىم قىلىدىغانلىـ ـقى، ئاخشىمى ئايغا تازىم قىلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن④. تۈرك قاغانلىرىمۇ ئۆزلىرىگە «ئاي تەڭرىدىن بولمىش»، «كۈن تەڭرىدىن بولمىش» دېگەنگە ئوخشاش شۆھرەت ئۇنۋانلىرىنى ئىشلەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مانى، بۇددا دىنى مەزمۇنلىرىدىكى يادكارلىقلىرى ـ دىمۇ كۈن، ئايىنى ئۇلۇغلاشنىڭ ئىزنالىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ⑤. ھېرودوتنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆچمەن خەلقلىرىدىن بولغان ماساگېتلار پەقەت قۇياشقىلا چوقۇنغان بو ـ لۇپ، قۇياش ئىلاھىغا ئاتىنى قۇربانلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ نەزەر ـ دە، قۇربانلىقنىڭ خۇداغا ئەڭ تېز يېتىپ بېرىشى ئۈچۈن دۇنيا ـ

دىكى ئەڭ چاپقۇر نەرسىنى قۇربانلىق قىلىش كېرەككەن.[6]

بىز ئورخۇن ـ يېنىسەي ئابىدىلىرىدە ۋە كېيىنكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك «تەڭرى» سۆزىنى ئۇچرىتىمىز. ئورخۇن ـ يېنىسەي ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «تەڭرى»نىڭ ئاسمانىنى (كۆكنى) كۆرسىتىدىغانلىقى ئابىدىلەرنىڭ ئۆزىدە ئېنىق ئېيتىلمىدۇ. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرى كۆكنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنغانلىقى ۋە ئۆزلىرى مۇقەددەس ھېسابلىغان چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرى ئارىسىدا كۆكنى ھەممىدىن يۇقىرى ئورۇنغا قويغانلىقى بىزگە مەلۇم. ئابىدىلەرنىڭ «تەڭرى» تىلغا ئېلىنغان قۇرلىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

«تەڭرى (ماڭا) ئەقىل بەرگەنلىكى ئۈچۈن، مەن (ئۇنى) قاغان (بولۇشقا دەۋەت) قىلدىم» («تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»). غەربىي تەرەپ 6 ـ قۇر).

«(ئۇلارنىڭ) ئەسكىرى ئۇچ مىڭ ئىكەن، بىز ئىككى مىڭ ئىدۇق. سوقۇشتۇق، تەڭرى ساقلىدى... تارمار قىلدۇق».

(«تۇنيۇقۇق»، غەربىي تەرەپ 16 ـ قۇر)

«... تەڭرى، ئۇماي، مۇقەددەس يەر ـ سۇ بىزگە مەدەت بېرىدۇ».

(«تۇنيۇقۇق»، غەربىي تەرەپ 38 ـ قۇر).

«تەڭرى مۇنداق دېگەن ئىكەن! سىلەرگە قاغان بەردىم. قاغانىڭلارنى تاشلاپ تابغاچقا يەنە تەۋە بولغىنىڭلار ئۈچۈن تەڭرى سىلەرگە ئۆلۈم بەردى».

(«تۇنيۇقۇق»، غەربىي تەرەپ 2 ـ، 3 ـ قۇرلار)

«مەنكى تەڭرىدەك تەڭرىدىن تۆرەلگەن تۈرك بىلگە قاغان بۇ ۋاقىتتا تەختتە ئولتۇردۇم.»

(«كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»، جەنۇبىي تەرەپ 1 ـ قۇر)

«تەڭرىدەك تەڭرى يارالقان تۈرك بىلگە قاغان...»

(«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ 1 ـ قۇر)

«تۈرك خەلقىنىڭ نام ـ ئابرۇيىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئاتامنى قاغان، ئانامنى خانىش قىلىپ كۆتۈرگەن تەڭرى،

ئەل بەرگەن تەڭرى، تۈرك خەلقىنىڭ نام ـ شۆھرىتى يوقاپ كەتمەسۈن دەپ مېنى خاقان قىلىپ ئولتۇرغۇزدى».

(«كۆل تېكىن»، شەرق تەرەپ 25 ـ، 26 ـ قۇرلار)

ئابدىلەردە ھەربىر قېتىملىق ئۇتۇقلارنى سۆزلەشتىن ئاۋال «تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن»، «تەڭرى ساقلىغانلىقى ئۈچۈن» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئېيتىلىدۇ. ھەتتا تەڭرى بەزى پۈتۈنلەي مىللىيلىككە ئىگە بولۇپ كېتىدۇ: «ئۇستىمىزدىكى تۈرك تەڭرىسى، (تۆۋەندىكى) تۈرك مۇقەددەس يەر ـ سۇيى* مۇنداق دەپتۇ: تۈرك خەلقى يوقالمىسۇن! ئۇلار خەلق بولسۇن».

(«كۆل تېكىن»، شەرق تەرەپ 10 ـ، 11 ـ قۇرلار)

كۆل تېكىن، تۇنيۇقۇق، بىلگە قاغانلار ئۆزلىرىنىڭ بايانلىرىدا «تەڭرى، ئۇستىمىزدىكى تەڭرى...» دېگەندەك سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ. بۇنىڭدىن ئابدىلەردە تىلغا ئېلىنغان تەڭرى (كۆك) ئۇلارنىڭ نەزەردە ھەممىنى ياراتقان، ئۇلارغا قاغانلىق بەرگەن، ھەممە نەرسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان غايىۋى كۈچ ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش ئانچە قىيىن ئەمەس. بىز ئابدىلەردىكى بۇ مەلۇماتلاردىنمۇ ئەجدادلىرىمىزدىكى تەڭرىگە ـــ كۆككە چوقۇنۇشنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. ھەتتا بەزى ئالىملار قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەردىكى كۆككە ـ تەڭرىگە چوقۇنۇش، ئۇلۇغلاشنى مەخسۇس بىر دىن دەپ قارىغان. تۈركىيىلىك ئالىم، دوكتۇر ئىبراھىم كافەس ئوغلى قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ دىنىنى 1) تەبىئەت كۈچلىرىگە چوقۇنۇش؛ 2) ئەجدادلارغا چوقۇنۇش؛ 3) كۆك تەڭرى[7]دىن ئىبارەت ئۈچكە بۆلگەن.

گ. دىيورفېر (G.Doerfer) نىڭ پىكرىچە، قەدىمكى تۈرك دىنىنى ئۈچ قاتلامغا بۆلۈش مۇمكىن: «توتېمىزم، شامانىزم، تەڭرىچىلىك»[8].

جۇڭگو يىلنامىلىرىدىمۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئە-

* يەر ئىلاھى مەنىسىدە.

سىرلەردە ھۇنلاردا كۆككە چوقۇنۇش ئادىتى بارلىقى خاتىرلەنگەن.[9]

ئورخۇن ـ يېنىسەي ئابىدىلىرىدە كۆككە قارىتا ئېيتىلمۇاتقان «تەڭرى» سۆزى قىسمەن ئورۇنلاردا «ئۇستىمىزدىكى تەڭرى...» دەپ تولۇق ئېلىنغاندىن باشقا، كۆپ ئورۇنلاردا «تەڭرى» دەپلا ئاتالغان. مەيلى قانداقلا ئاتالسۇن، ئابىدىلەردە تىلغا ئېلىنمۇاتقان «تەڭرى»نىڭ كۆكنى، يەنى ئاسماننى كۆرسىتىدىغانلىقىنى چۈشىنىش قىيىن ئەمەس. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تەڭرى» سۆزىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «خۇدا ئۈرغۇر كاپىرلار ئاسماننى تەڭرى دەيدۇ. ئۇلار كۆزلىرىگە چوڭ كۆرۈنگەن ھەرقانداق نەرسىنى ـــ ئېگىز تاغ، يوغان دەرەخلەرنىمۇ تەڭرى دەيدۇ، شۇڭا بۇنداق نەرسىلەرگە سەجدە قىلىدۇ...»[10]

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىسلامغا كىرمىگەن باشقا خەلقلەرنى، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنى، ھەتتا ئىسلامنى قوبۇل قىلمىغان قەۋم ـ قېرىنداشلىرىنىمۇ «كاپىر» (دىنسىز) دەپ ئاتاشقان. يۇقىرىدىكى مەلۇماتتىنمۇ بىز «تەڭرى» سۆزىنىڭ قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئېتىقادىدا كۆكنى (ئاسماننى) كۆرسەتكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇلار مۇقەددەس دەپ قارىغان چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرىغا قارىتامۇ قوللىنىلغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز.

ئەمدى «تەڭرى» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا كەلسەك، بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىرلەردىكى قەدىمكى ھۇن تىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، «كۆك ئاسمان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ[11]. يەنە بەزى ئالىملار «تەڭرى» سۆزىنى سۇمېر تىلىدىكى «Dingir دىنگىر» (تەڭرى، ئاسمان مەنىسىدە) سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىشىدۇ. يەنە بەزىلەر بولسا بۇ سۆزنىڭ يىلتىزىنى خەنزۇ تىلىدىكى «تەڭرى، ئاسمان» مەنىلىرىدە قوللىنىلىدىغان «天» سۆزىگە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ[12].

بىز جۇڭگو يىلناملىرىدە ھۇنلارنىڭ كۆككە چوقۇنۇش ئادەتلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق. دەرۋەقە، ھۇنلاردا قەدىمدىنلا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدار «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ سۆز «تەڭرىنىڭ ئوغلى» مەنىسىنى بىلدۈرگەن[13].

ئالىملارنىڭ قارىشىچە، گەرچە «بۇنىڭدىن 5000 يىللار ئىلگىرى مىسوپوتامىيىدە ياشىغان سۇمېرلىقلارنىڭ تىلى بىلەن، ئۇلاردىن 2500 يىل كېيىن شىمالىي جۇڭگودا ئوتتۇرىغا چىققان ھۇنلارنىڭ تىلىدا ئورتاق بىر سۆزنىڭ تېپىلىشى قېيىن بولسىمۇ، بەزى ئايرىملىقلارنى نەزەرگە ئېلىش ئېتىبارى بىلەن بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئوخشاشلىقى ئېتىراپ قىلىنغان[14]. دوكتور ئىبراھىم كافەس ئوغلى بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئوخشاشلىقى ھەققىدىكى پىكرىدە، «بۇنداق قېرىنداشلىق مەسلىسىنى پەقەت تىل ۋە تاۋۇش نۇقتىلىرىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈملەرگىلا باغلاپ چۈشەندۈرۈش ئانچە توغرا بولمىسا كېرەك، ھەرھالدا مەسىلىنىڭ تارىخ ۋە مەدەنىيەت جەھەتلىرىنىمۇ نەزەرگە ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. «دىنگىر» سۆزىنىڭ سۇمېرچىدا يالغۇز «پارلاق» مەنىسىدىلا ئەمەس، بەلكى «تەڭرى»، يەنى بىر دىنىي ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ ئىكەنلىكى سۇمېر تىلى مۇتەخەسسىسى لاندس بېرگېر تەرىپىدىن كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن[15]. سۇمېرلىقلارنىڭ ئاسىيادىن مىسوپوتامىيىگە كۆچكەن بىر قەۋم ئىكەنلىكى چۈشىنىلسە، تەڭرى سۆزىنىڭ سۇمېرلىقلاردىمۇ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ ئېھتىماللىقى تېخىمۇ ئارتىدۇ»، دەپ يازىدۇ[16].

قەدىمكى سۇمېر تىلى بىلەن ھۇن تىلىدا ئورتاق مەۋجۇت بولغان بۇ ئاتالغۇنىڭ ھەر ئىككى تىلدا ئوخشاش مەنىدە، ھەم شەكىل جەھەتتىنمۇ يېقىن بولۇشىنىڭ سەۋەبى ھەققىدە ئالىملارنىڭ تارىخ ۋە مەدەنىيەت نۇقتىلىرىدىن تۇرۇپ ئېلىپ بارغان تەتقىقات ۋە تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان بۇ پەرەزلىرىنى مۇتلەق توغرا دېگىلى بولمىسىمۇ، بۇ قاراشلارنىڭ

تارىخىي ئەمەلىيەتكە خېلىلا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇ-
رىدۇ.

«تەڭرى» سۆزىنى موڭغۇل تىلىدىن كېلىپ چىققان دېگۈ-
چىلەرمۇ بار، ئەمما ئاتاقلىق ۋېنگىر تۈركولوگى گ. نېمېت
«تەڭرى» سۆزىنىڭ تۈركىي تىلنىڭ قەدىمكى سۆزلىرىدىن ئىـ-
كەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان[17]. بۇنىڭدىن بۇ سۆزنىڭ تۈركىي
تىلدىن موڭغۇل تىلىغا كىرگەنلىك ئېھتىمالى بارلىقىنى قىياس
قىلىش مۇمكىن. بەزى ئالىملار «تەڭرى» سۆزىنىڭ تۈركىي تىلـ-
دىن موڭغۇل تىلىغا كىرگەنلىكىنى ئۇنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى
تەلەپپۇز قىلىنىشىدىنمۇ بىلگىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ ھەم بۇ-
نىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۈركىي تىلدىن موڭغۇلچىغا كىرىپ ئۆز-
لەشكەن سۆزلەردىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەردىن مىسال
كەلتۈرىدۇ[18].

گەرچە بۇ مەسىلە تېخى تالاش ـ تارتىش ئۈستىدە بولسىمۇ،
تىلشۇناسلار بۇ تىللار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش ئامىللارنىڭ بار-
غانسېرى كۆپ بايقىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ، بۇ تىللار ئارىسىدىكى
تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە تۈرلۈك قىياسلارنى ئوتتۇ-
رىغا قويۇشقان. ھەتتا بىرقىسىم ئالىملار بۇ تىللارنىڭ ئانا مەنـ-
بەسى بىر بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان[19].

«تەڭرى» سۆزىنى «天» دىن كەلگەن دېگەن قاراشقا كەلسەك،
تەتقىقات نەتىجىلىرى «تەڭرى»نىڭ «天» دىن ئەمەس، بەلكى
«天» سۆزىنىڭ «تەڭرى» سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقىنىڭ ئېھـ-
تىماللىقى كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە.

ئاسمان جىسىملىرىغا، بولۇپمۇ ئاسماننىڭ، يەنى كۆكنىڭ
ئۆزىگە چوقۇنۇشنىڭ زىرائەت مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان،
ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرگە قارىغاندا، يايلاق مەدەنىيىتىنى ئاساس
قىلغان كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر ئارىسىدا بىرقەدەر كۈچلۈك
بولغانلىقى بىزگە مەلۇم. قەدىمكى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا،
يىلنامىلەردە ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ئۆزىنى «تەڭرد-

قوت» (撑犁狐涂单于) دەپ ئاتايدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ نىڭدىكى «تەڭرى 撑犁 » موڭغۇل ۋە تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى خەلقلەرنىڭ تىلىدا «ئاسمان (كۆك) 天»نىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغانلىقى، بۇ سۆزنىڭ خەنزۇ تىلىدا يەنە «腾格里» دەپمۇ يېزىلىدىغانلىقى، «狐涂» نىڭ بولسا «ئوغۇل مەنىسىدە بولۇپ، يۇقىرىدىكى «تەڭرىقوت» سۆزىنىڭ مەنىسى «تەڭرىنىڭ ئوغلى» دېگەنلىك بولىدىغانلىقى خەنزۇچە ماتېرىياللاردىمۇ خېلى بۇرۇنلا ئىزاھلانغان[20].

بىز يۇقىرىدا قەدىمكى ھۇن تىلىدا «تەڭرى» سۆزىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. ئەگەر بۇ نۇقتا نەزەرگە ئېلىنسا، قەدىمدە ھۇنلار ياشىغان زېمىنلاردا ئۇلاردىن كېيىن ياشىغان خەلقلەرنىڭ تىللىرىدىمۇ بۇ سۆزنىڭ بولۇشى ۋە ئەسلىدىكى مەنىنى بىلدۈرۈشى، يەنى كۆكنى (ئاسماننى) كۆرسىتىشى بۇ خىل ئېتىقاد ئادەتلىنىڭ ئەنە شۇ زېمىنلاردا ئىزچىللىققا ئىگە بولۇپ داۋاملاشقانلىقىنى چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلدۇ.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى ئېتىقادىي دىنلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرى ئاساسدا يەرنى مۇقەددەس بىلىش بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان. بۇ، بەلكىم ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، ئىگىلىك ئاساسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

شۇنداق ئىكەن «تەڭرى» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى يەنىلا قەدىمدىن تارتىپ كۆككە ــ تەڭرىگە چوقۇنغان ۋە كۆكنى ئۆزلىرى مۇقەددەس بىلىپ ئېتىقاد قىلغان ئوبيېكتلار ئاساسدا ھەممىدىن يۇقىرى ئورۇنغا قويغان، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرى بولغان كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ تىلىدىن ئىزدەش تارىخنىڭ مەنتىقىسىگىمۇ، ئېتىقادىي مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىش ئەمەلىيىتىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئالايلۇق، ئېتىقادىي دىنلارنىڭ ھەممىسىدە توتېمغا چوقۇنۇش ئادىتى مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن «توتېم» دېگەن بۇ ئاتالغۇ

نىڭ بۇ خىل چوقۇنۇش پائالىيىتى دەسلەپ ۋۇجۇدقا چىققان ئىنسانلارنىڭ تىلسىزكى سۆز ئىكەنلىكىنى ھەم شۇلارسىزكىگە ئوخشاش ئۆز ئۇرۇقى ياكى قەبىلىسىنىڭ بەلگىسى بولغان نەرسىگە چوقۇنۇش پائالىيىتىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ھەمىگە چۈشىنىشلىك.

شۇڭا، ئىپتىدائىي مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە ياتىدىغان مەدەنىيەت ئاتالغۇلىرىنىڭ مەنبەسى ئۇستىدە ئىزدەنگەندە، نوقۇل ھالدا ئۇنىڭ بۇگۈنكى كۈندە قايسى مىللەتلەرنىڭ، خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا ساقلانغانلىقى ۋە قانداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ھاسىل قىلغانلىقىغىلا ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شۇ مەدەنىيەت ئاتالغۇسىنى ساقلاپ قالغان مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانلىرى ھەم شۇ خىل مەدەنىيەت مەيدانىغا كەلگەن ماكان، بۇ مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە باشقا تەرەپلەردىكى تۈرلۈك ئاساسلىرى ئۇستىدىمۇ ئىزدىنىشكە، پىكىر يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەملىيەتتە، تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ئاريىدا كۆكنى مۇقەددەس بىلىش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ئادىتىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈرمۇشى، ھاكىمىيەت چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. چۈنكى چارۋىچىلىقنى ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى قىلغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ نەزەرىدە، تۈرلۈك تەبىئەت ھادىسىلىرى ئاريىدا كۆك، يەنى ئاسمان ھەممىدىن قۇدرەتلىك ھېسابلانغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن سىرت ئۇلارنىڭ كۆچمەن تۇرمۇشىدىكى سۇ مەنبەسىمۇ يەنىلا ئاسمان، يەنى قار ـ يامغۇر قاتارلىقلار ئىدى. بۇ جەھەتتىن قارىغاندىمۇ، ئۇلارنىڭ كۆكنى ئۇلۇغلىشى تەبىئىي ئىدى. چۈنكى قەدىمكى مىسرلىقلار ئۇچۇن نىل دەرياسىنىڭ بەرىكەت تەكرىسى ھېسابلىنىشىنىڭ، دېھقانچىلىقىنى، يەنى زىرائەت مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەلقلىرىنىڭ نەزەرىدە تۇپراقنىڭ مۇقەددەس بولۇشىنىڭ

هېچبىر ئەجەللىنەرلىكى بولمىغىنىدەك، كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ قارىشىدا كۆكنىڭ مۇقەددەس ھېسابلىنىشىنىڭمۇ ھېچقانداق ھەيران قالغۇچىلىكى يوق ئىدى.

يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇ خىل ئېتىقادنىڭ شەكىللىنىشىدە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى، يەنى بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىستىكىمۇ تۇرتكىلىك رول ئوينىغانىدى. شۇڭا بەزى ئالىملار بۇ خىل ئېتىقادنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەققىدە «مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەن ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىدىكى بىرلىككە كەلگەن تەڭرىنى ــ كۆكنى ئۇلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن دۆلەت قۇرۇش، ئالىي ھوقۇقنى ۋە قەبىلە ئۇرۇقلىرىنىڭ چوقۇنۇشلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈش ئىستىكىنى مەيدانغا كەلتۈرگەنىدى»[21]، دەيدۇ.

ۋ. كوپپېرس (W.Koppers) بۇ ئېتىقادنىڭ قەدىمكى يايلاق خەلقلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈرمۇشلىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. مەشھۇر دىن تارىخچىسى م. ئىلىئادې (M.Eliade) مۇ، كۆككە چوقۇنۇشنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا خەلقلىرى ئۇچۇن ئېتىقاد نۇقتىسىدىن خاراكتېرلىك بىر سىستېما ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ[22]. فرانسىيەلىك دوكتور ر. گرائۇدمۇ كۆككە ــ تەڭرىگە چوقۇنۇشنىڭ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردىكى مۇھىم بىر چوقۇنۇش پائالىيىتى ئىكەنلىكى ھەم بۇنىڭ پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرگە ئومۇمىي ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[23].

كۆك تۈركلەردە كۆك تەڭرى ئاجايىپ زور قۇدرەتكە ئىگە بىر يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن بولۇپ[24]، ئۇ يەنە ئۇلارنىڭ ھامىسى ھېسابلانغانىدى[25].

ئورخۇن ــ يېنىسەي ئابىدىلىرىدىكى خاقانلار، قەھرىمانلار، مۇ ئۆزلىرىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇشى، مۇشكۈل شارائىتلاردا ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەردە غەلىبە قازىنىشى، خەلقنى ئىدارە قىلىشى، دۆلەتنىڭ رونىق تېپىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى

سىنى تەڭرىنىڭ (ئاسمانىنىڭ) ھىمايىسىدىن، ئىلتىپاتىدىن دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇلار ھەر قېتىملىق ئۇتۇقلىرىنى بايان قىلغاندا، «تەڭرى مەدەت قىلغانلىقى ئۈچۈن»، «تەڭرى ساقلىغانلىقى ئۈچۈن» دېگەندەك سۆزلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تەڭرىگە بولغان ئېتىقادىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى مۇقەددەس ھېسابلاپ ئېتىقاد قىلغان ئوبيېكتلارنى تىلغا ئالغاندا، ئەڭ ئالدى بىلەن تەڭرىنى (ئاسمانىنى) تىلغا ئالىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭغا يانداش قان ئۈماي، يەر ـ سۇ قاتارلىقلارنى تىلغا ئالىدۇ. قىسمەن ئۇرۇنلاردا ئەجدادلارغا سېغىنىش خاھىشىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «ئۇستىمىزدىكى تەڭرى، مۇقەددەس يەر ـ سۇ ۋە ئەجدادىم خاقانىنىڭ روھى خۇشال بولمىغان بولسا كېرەك، توققۇز ئوغۇز خەلقى يەر ـ سۈيىنى تاشلاپ تابغاچقا باردى».

(«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ 35 ـ قۇر)

لېكىن ھەرقانداق ئەھۋالدا رەت تەرتىپ جەھەتتە تەڭرى ئەڭ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، ئالماشتۇرۇپ قويىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلمەيدۇ. بۇنىڭغا قاراپ بەزى تەتقىقاتچىلار قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئۇلۇغلاپ ئېتىقاد قىلغان ئىلاھلارنى بىرنەچچە دەرىجىگە بۆلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ يۇقىرىدىكى ئورۇندا تۇرىدىغىنى ـــ تەڭرى (ئاسمان)؛ ئىككىنچى ئورۇندىكىسى ـــ ئۇماي؛ ئۈچىنچى ئورۇندىكىسى ـــ مۇقەددەس يەر ـ سۇ؛ تۆتىنچى ئورۇندىكىسى ـــ ئەجدادلارغا چوقۇنۇش. بىرىنچى دەرىجىدىكى ئوبيېكت بىلەن ئىككىنچى دەرىجىدىكى ئوبيېكتنىڭ مۇناسىۋىتى ـــ تەڭرى يۇقىرى بىلەن، يەنى ئاسمان بىلەن، ئۇماي بولسا تۆۋەن بىلەن، يەنى يەر بىلەن باغلانغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بىرىنچى ئوبيېكت بىلەن ئۈچىنچىنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ خۇددى بىرىنچى بىلەن ئىككىنچىنىڭكىگە ئوخشاش بولىدۇ. يەنى يۇقىرى ـ تۆۋەن، كۆك ـــ يەر مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ[26].

تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىكى كۆككە ـــ تەڭرىگە چوقۇنۇشنىڭ ئاھايىتىمۇ كۈچلۈكلۈكى، ئۇلارنىڭ چۆ-

شەنچىسىمدىكى تەڭرىنىڭ (كۆكىنىڭ) ھەممىگە قادىر، تەڭداشسىز كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىگە قارىتا، بەزى تەتقىقاتچىلار قەدىمكى تۈرك دىنىنىڭ مونوتىزملىق (بىر خۇدالىق) ئېتىقادقا يېقىنراق كېلىدىغانلىقى، ئۇنى «تەڭرىچىلىك» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتاشقا بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ ھەم ئۇنىڭدا (تەڭرىچىلىكتە) قەدىمكى كۆپ قاتلاملىق مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىشىدۇ[27].

ئەجدادلارنىڭ ئېتىقادلىرىدىكى «تەڭرى» چۈشەنچىسىنىڭ كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدىغان بىر يېرى شۇكى، دەسلەپىدە ھەممىگە قادىر، ھەممىنى ئاتا قىلغان، ئېتىقاد ئوبيېكتلىرى ئارىسىدا ئەڭ ئۇستىدە تۇرىدىغان «تەڭرى»نىڭ ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت كۈچ ـ قۇدرىتى ھەققىدىكى چۈشەنچە باشتىن ـ ئاخىر بىردەكلىككە، ئىزچىللىققا ئىگە بولمايدۇ. بىز «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»دا تۆۋەندىكى قۇرنىمۇ ئۇچرىتىمىز: «يۇقىرىدا كۆك تەڭرى (ئاسمان)، تۆۋەندە يەر يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان ئوغلى يارىتىلىپتۇ» («كۆل تېكىن»، شەرق تەرەپ 1 ـ قۇر).

بۇ يەردە «كۆك تەڭرى» دەسلەپىدىكى ھەممىگە قادىر، قۇدرەتلىك، ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان تەڭرىنى كۆرسەتمەستىن، پەقەت «كۆك ئاسمان» دېگەن سۆز مەنىسىگىلا ئىگە بولغان. ئەسلىدىكى تەڭداشسىز قۇدرەتكە ئىگە، قاغانغا ھىمايىچى بولۇپ ھەممىنى ئاتا قىلغان تەڭرى بۇ يەردە باشقا بىر غايىۋى كۈچ تەرىپىدىن يارىتىلغان يارالغۇچى بولۇپ قالغان. بۇ ھال كىشىنى بىرئاز گاڭگىرىتىپ قويىدۇ. ر. گرائۇدنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، يارالتقۇچىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا يەنە يارالغۇچى بولۇپ قېلىشى ھەقىقەتەنمۇ چىگىش بىر مۇنازىرە تېمىسى ئىدى[28].

قەدىمدىن تارتىپ كۆكنى مۇقەددەس بىلىپ، ئۆز ئېتىقادلىرىدا ئۇنى ھەممىدىن ئۇستۇنكى ئورۇنغا قويغان كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادلىرىدىكى كۆكنى ئۇلۇغلاشنىڭ 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەردىمۇ ئەسلىدىكى ھالىتىدە ئىزچىللاشقانلىقىنى ئا-

بىدىلەردىن ئىنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ھالبۇكى، يۇقىرىدىكى مەز-مۇنمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغىماي قالمايدۇ. تەكرىنىڭ ئۇلار-نىڭ ئېتىقادىدىكى ئورنىنىڭ مۇنداق ئۆزگىرىشىنى كېيىنكى يا-دىكارلىقلاردىمۇ ئۇچرىتىمىز.

يۇقىرىدا بىز تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئېتىقاد-دىكى «تەكرى» (كۆك ئاسمان)گە بولغان ئېتىقادىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار ھەققىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارىدۇق. ئادەتتە كۆكنى (ئاسماننى) مۇقەددەس بىلىپ ئۇلۇغلاش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشنى بىز شامانىزم بىلەن باغلاپ چۈشىنىمىز. توغرا، كۆك ھەقىقەتەنمۇ شامان دىنىدىكى ئاساسىي ئېتىقاد ئوبيېكتلىرىنىڭ بىرى. ئۇنداق بولسا، شامانىزم مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىللەردىن باشلاپلا ئۇنىڭدا كۆكنى ئۆزلىرى چوقۇ-نىدىغان ئىلاھلاردىن بىرى دەپ قارايدىغان ئادەت بولغانمۇ؟ كۆك-نى ئۆزلىرى مۇقەددەس ھېسابلاپ ئېتىقاد قىلغان ئوبيېكتلار (ئىلاھلار) ئارىسىدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدە-كىگە ئوخشاش ئەڭ يۇقىرى ئورۇنغا قويغانمۇ؟

ھالبۇكى، شامانىزم ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى كۆك-نى مۇقەددەس بىلىپ ئۇلۇغلاشنىڭ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشنىڭ شامان دىنىغا بىرئاز كېيىنرەك قوشۇلغانلىقىنى دەللىلەۋاتىدۇ[29].

كۆكنى (ئاسماننى) مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش شامانىزم بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن، ئۇ شامانىزمدىكى چوقۇ-نۇلىدىغان ئاساسىي ئوبيېكتلار (ئىلاھلار)دىن بىرىگە ئايلانىدى ھەم بۇ ئېتىقاد تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلۇپ، شامانلارنىڭ تەسەۋۋۇر-لىرىدا كۆك (ئاسمان) كۆپ قەۋەتلىك تەسەۋۋۇر قىلىنىپ كۆپ قاتلاملاشتى. بىز ئابىدىلەردىكى كۆك (تەكرى) ھەققىدىكى چۈ-شەنچىلەردە ئۇنىڭ كۆپ قەۋەتلىك تەسەۋۋۇر قىلىنغانلىقىغا دائىر بىرەر مەلۇمات ئۇچراتمايمىز. ئەمما، شامانىزم چۈشەنچە-لىرىدە بولسا، ئاسمان 17 قات، يەر يەتتە قات تەسەۋۋۇر قىلىنى-دۇ (مانجۇلاردا)[30]. 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى رۇس تىلىدا

نەشر قىلىنغان «سىبىرىيە توپلىمى» ناملىق ماتېرىيالدىمۇ ئۇ يەردىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ شامان ئېتىقادىدىكى كۆك (ئاسمان) ئالمىي 12 قات، 16، 17 قات، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ- يىپ 33 قاتقا قەدەر باردىغانلىقى خاتىرىلەنگەن[31]. ئاسمانىنى كۆپ قات دەپ تەسەۋۋۇر قىلىش شىمالدىكى داغۇر، ئېۋىنكي، ئېلىز- چۇن، خېجې، شىبە، ئۇيغۇر، تاتار قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدا- مۇ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرلىرىدا ئاسمان ئۈچ، بەش، يەتتە، توققۇز قەۋەتلەرگە بۆلۈنگەن. بۇلاردىن باشقا، شامان دىنىنىڭ نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرىدا شامانىنىڭ كۆككە (ئاس- مانغا) چىقىش مۇراسىمىمۇ بولغان. شامان بۇ مۇراسىم ئارقىلىق ئەڭ ئۈستۈن قەۋەتتىكى ئاسمانغا چىقىپ ئاسمان ئىلاھى بىلەن (كۆك تەڭرىسى بىلەن) كۆرۈشۈش سالاھىيىتىگە ئېرىشىدۇ، دەپ قارالغان[32].

دېمەك، ئاسمانىنى ئۇلۇغلاش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش شامانىزم بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن، يەنمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ئا- ساسىي ئوبيېكت بولغان ئاسمان كۆپ قاتلارغا بۆلۈنگەن ۋە كۆك تەڭرىسى بۇ قەۋەتلەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى قەۋىتىدە تەسەۋۋۇر قى- لىنغان.

* *

ئېپتىدائىي كۆپ خۇدالىق ئېتىقاد دەۋرلىرىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان ئىلاھلار ئارىسىدىكى كۆككە (ئاسمانغا) قارىتا ئىشلەتكەن «تەڭ- رى» دېگەن بۇ نام ئۇلارنىڭ ئېپتىدائىي ئېتىقادلىرىنىڭ تەرەق- قىي قىلىشى، دىنىي چۈشەنچىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى جەريانىدا، ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرلىرىدا زور قۇدرەتكە ئىگە دەپ قارالغاندىن باشقا، غايىۋى كۈچلەرگىمۇ قوللىنىلغان. «ئۇيغۇر بۇددا تېكىست- لىرى»دە «دۇنيانى ساقلىغۇچى تەڭرىلەر»، «ئۇيغۇرچە مانى تېكىستلىرى»دە «بەش تەڭرىگە دەرۋازا ئاچتى»، «تۈرپان تېكىست- لىرى»دە «تەڭرىلەر تەڭرىسى بۇرھانىنىڭ مۇقەددەس نومىدىكى

ئەمرىچە...» دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلارنى ئۇچرىتىمىز[33].

ئۇلار ئۇچراشقان بەزى دىنلاردا گەرچە «تەڭرى» (ئىلاھ) دېگەن سۆز ياكى مۇشۇنىڭغا تەڭداش مەنىدىكى سۆز يوق بولسىمۇ، ئۇلار شۇ دىنلاردىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرىغىمۇ يەنىلا «تەڭرى» سۆزىنى ئىشلىتىۋەرگەن. مەسىلەن: بۇددىزمدا ئادەتتە «تەڭرى» (ئىلاھ) سۆزى ئانچە قوللىنىلمايدۇ. بەلكى بۇددا، بۇدساتۋا، نىرۋانا... دېگەنگە ئوخشاش شۇ دىن بارلىققا كەلگەن ماكانىدىكى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدىكى سۆزلەر ئارقىلىق بۇ دىنىنىڭ ئاساسىي چۈشەنچىلىرى ئىپادىلەنگەن ھەم تارقىلىشتىكى شۇ دىن بارلىققا كەلگەن زېمىنىدىكى خەلقنىڭ تىلىدىكى ئاتالىشى بويىچە تارقالغان. لېكىن بۇ يېڭى ئېتىقاد ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بۇ دىنىي چۈشەنچىلەر ئارىسىدىمۇ ئۆزلىرى قەدىمدىن ئىشلىتىپ كەلگەن «تەڭرى» سۆزىنىمۇ بىللە قوللانغان.

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئىنسانلاردىكى ئىپتىدائىي كۆپ خۇدالىق ئېتىقاد بارا - بارا بىر خۇدالىق ئېتىقادقا قاراپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. ئەمما تۈركىي خەلقلەر قەدىمدە مۇقەددەس دەپ بىلگەن كۆكنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان «تەڭرى» سۆزى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، يېڭى دىنىي چۈشەنچىلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشىغا ئەگىشىپ ئىسىتېمالدىن چۈشۈپ قالمىدى، ئەكسىچە، ئۇلار مەيلى قايسىبىر يېڭى دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن ئۇچراشسۇن، ئۇنى قوبۇل قىلىشۇن، ئۆزلىرىنىڭ ئېتىقادىدىكى ھەممىدىن مۇقەددەس، قۇدرەتلىك كۈچ دەپ قارالغان چۈشەنچىگە قارىتا قوللىنىلىدىغان مۇقەددەس نام بولۇپ قېلىۋەردى. تۈركىي خەلقلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بولسا، «تەڭرى» سۆزى ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەن زېمىنىدىكى خەلقلەرنىڭ — ئەرەبلەرنىڭ تىلىدىن كىرگەن «ئىلاھ» سۆزى ۋە پارسچىدىن كىرگەن «خۇدا» قاتارلىق سۆزلەر بىلەن تەڭداش مەنىدىكى سۆز سۈپىتىدە داۋاملىق قوللىنىلىۋەردى. شۇڭا مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، «تەڭرى» دېگەن بۇ

سۆز تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى دىنىي ئېتىقاد-لىرىنى مەلۇم جەھەتلەردىن تۈتاشتۇرۇپ، دەۋرلەرنى بىر - بىرى-گە باغلاپ كەلگەن دىنىي ئۇقۇم، بىر مەدەنىيەت ئاتالغۇسى بولۇپ قالدى.

ئەمما، كۆكنى مۇقەددەس بىلىش، ئۇلۇغلاش ئادىتىنىڭ ئىز-نالىرى، مەيلى قەدىمكى ھالىتىدە بولسۇن، ياكى شامانىزم بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەندىن كېيىنكى ھالەتتە بولسۇن، تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ھامان مەلۇم دەرىجىدە ساقلىنىپ قېلىۋەردى.

ئىزاھلار:

① ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 11 - بەت.

② شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئو-چېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى، 53 - بەت.

③ «شىنجاڭدىكى دىنلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل خەنزۇچە نەشرى، كىرىش سۆز 1 - بەت.

④ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 402 - بەت.

⑤ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى ئەڭ قە-دىمكى تەبىئەت، ئىلاھىيەت قاراشلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېر-سىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1990 - يىل 1 - سان 64 - بەت.

⑥ ھېرودوت: «تارىخ»، 1972 - يىل لېنىنگراد نەشرى، 1 - توم 126 - بەت.

⑦ ئىبراھىم كافەس ئوغلى: «قەدىمكى تۈرك دىنى»، 1980 - يىل، ئەنقەرە تۈركچە نەشرى، 42 - بەت.

⑧ س. گ. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدىكى ئەپ-سانىۋى سىيۇژېتلار، «تۈركولوگىيە توپلىمى - 1977»، 1981 - يىل موسكۋا رۇسچە نەشرى، 124 - بەت.

⑨ ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ تا-رىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1950 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى، 1 - توم 49 - بەت.

⑩ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل نەشرى، 3 ـ توم 515 ـ بەت.

⑪ يۇەن شېلى: «ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى شامان مەدەنىيىتىنىڭ قالدۇقلىرى»، لاڭ يىڭ قاتارلىقلار تۈزگەن، «ئالتاي تىلىرى ئائىلىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ بايان ئەدەبىياتى ۋە شامان مەدەنىيىتى» ناملىق كىتاب، ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1990 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 171 ـ بەت.

⑫ گ. ر. غالدانوۋا: «تۈرك ـ موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئىلاھى ‹تەڭرى› توغرىسىدا» ـ «تۈركولوگىيە ـ 1988»، 1988 ـ يىل فرونزى رۇسچە نەشرى 551 ـ بەت.

⑬ سىماچىەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى. 111 ـ بەتتىكى 34 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

⑭ گ. نېمېت: «تۈركلۈكنىڭ قەدىمكى دەۋرى»، 1940 ـ يىل تۈركچە تەرجىمىسى 306 ـ بەت (ئىبراھىم كافەس ئوغلى، «قەدىمكى تۈرك دىنى»، 66 ـ بەتتىكى نەقىلدىن ئېلىنىدى).

⑮ گ. نېمېت: يۇقىرىدىكى كىتاب 305 ـ بەت 11 ـ ئىزاھ، تەرجىمانىنىڭ ئىزاھاتى (ئىبراھىم كافەس ئوغلى، 66 ـ بەت).

⑯ ئىبراھىم كافەس ئوغلى: «قەدىمكى تۈرك دىنى» 66 ـ بەت.

⑰ گ. نېمېت: يۇقىرىدىكى كىتاب 306 ـ بەت (ئىبراھىم كافەس ئوغلى، 65 ـ بەتتىكى 122 ـ ئىزاھقا قارالسۇن).

⑱ ئىبراھىم كافەس ئوغلى، يۇقىرىدىكى كىتاب 65 ـ بەت، 122 ـ ئىزاھات.

⑲ ئىمىن تۇرسۇن: «ھۇن ـ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى» ـ «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى، 141 ـ بەتتىن 157 ـ بەتكىچە.

⑳ «شىنجاڭدىكى دىنلار»، 1989 ـ يىل ئۈرۈمچى خەنزۇچە نەشرى 2 ـ بەت.

㉑ ㉕ گ. ر. غالدانوۋا: «تۈرك ـ موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئىلاھى ـــ ‹تەڭرى› توغرىسىدا» ـ «تۈركولوگىيە ـــ 1988»، 1988 ـ يىل فرونزى رۇسچە نەشرى، 551 ـ بەت.

㉒ ئىبراھىم كافەس ئوغلى، يۇقىرىدىكى كىتاب 56 ـ بەتكە قارالسۇن.

㉓ ر. گرائۇد، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتاب، 136 ـ 137 ـ بەتلەر.

㉔ ئىبراھىم كافەس ئوغلى، يۇقىرىدىكى كىتاب 63 ـ بەت.

㉖ ئى. ۋ. ستېبلېۋا: «قەدىمكى تۈرك دىنىي ئەپسانە سىستېمىسىنىڭ تىكلىنىشى توغرىسىدا» ـ «تۈركولوگىيە توپلىمى ـ 1971»، 1972 ـ يىل موسكۋا نەشرى، 213 ـ 217 ـ بەتلەر.

㉗ س. گ. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدىكى ئەپسانىۋى سيۇژېتلار» ـ «تۈركولوگىيە توپلىمى ـــ 1977»، 1981 ـ يىل موسكۋا نەشرى، 124 ـ بەت.

ئەسكەرتىش: بۇ يەردىكى كۆپ قاتلاملىق، گەرچە كۆرۈنۈشتە مونوتىزملىق ئېتىقادقا يېقىن بولسىمۇ، ئۇنىڭدا يەنىلا ئېتىقاد ئوبيېكتى كۆك (تەڭرى) يالغۇز بولماستىن، بەلكى ئۇماي، يەر ـ سۇ ۋە باشقىلارنىڭ بار ئىكەنلىكىگە قارىتىلغان. بۇنى تەڭرى (ئاسمان)نىڭ كۆپ قاتلاملىق ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پىكىر دەپ چۈشەنمەسلىك كېرەك. ـــ ئا)

㉘ ئىبراھىم كافەس ئوغلى، يۇقىرىدىكى كىتاب 59 ـ بەتكە قارالسۇن.

㉙㉚㉛ ۋۇ بىڭئەن: «سىرلىق شامان دۇنياسى»، شاڭخەي ئوچ بىرلەشمە كىتابخانىسى، 1989 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ بەتتىن 10 ـ بەتكىچە.

㉜ ئى. ۋ. ستېبلېۋا: يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ماقالە، «تۈركولوگىيە توپلىمى ـــ 1971»، 214 ـ بەت، شۇنىڭدەك شۇ بەتتىكى⑤ ئىزاھقا قارالسۇن.

㉝ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ماقالە، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىل 1 ـ سان.

قەشقەردىكى خان جەمەتى ۋە بەگلەر

17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى غەربىي يۇرت

ساۋادا منورۇ

مۇقەددىمە:

15 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، ئويرات قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى قەۋملەر كۈچىيىپ، چاغاتاي خان جەمەتىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالغان. موغۇلستان خان جەمەتىدىكى خانلار مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە يەتتە سۇ يايلاقلىرىدىن تارىم بوستانلىقلىرىغا كۆچتى. ئۇلار تۇرپان رايونى بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىغا كۆچكەن بولسىمۇ، 1514 ـ يىلى قەشقەرگە بېسىپ كىرگەن سەئىدخانىنىڭ ئەۋلادى، يەنى قەشقەر خان جەمەتى 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇرپانغا بېسىپ كىلىپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلارنى ئاساسەن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قەشقەر خان جەمەتى يار ـ كەنتنى مەركەز قىلغان غەربىي خان جەمەتى ۋە تۇرپاننى مەركەز قىلغان شەرقىي خان جەمەتى دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. شەرقىي خان جەمەتىدىن بولغان ئابدۇللاخان 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي خان جەمەتىدىن ئېشىپ چۇشۇپ، ياركەنتكە بېسىپ كىلىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي يېرىمىنى ئىگىلىدى. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن 30 يىلدەك تەختتە ئولتۇرۇپ، تارىختىكى قەشقەر خانلىرى ئىچىدە ئۇزۇن سەلتەنەت سۈرگەن خان دېگەن شەرەپكە ئېرىشتى.

17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى غەربىي يۇرتتا، قەشقەر

خان جەمەتى بىلەن تەسەۋۋۇپ تەرىقىتىدىكى قەشقەر خوجىلىرى ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىنىڭ ئەڭ تۆرىدىن ئورۇن ئالغان دەپ قارىدۇ[1]. ئەمما، ئىككى تەرەپ سىياسىي كۈچىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى ئانچە ئېنىق ئەمەس. بۇ ماقالىدە قەشقەر خان جەمەتىنىڭ سىياسىي كۈچى ھەققىدىكى مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى مەقسەت قىلىمەن. يەنى راكۆبت (G.Raquette) ئەپەندى تونۇشتۇرغان ئاتالمىش «ۋەقىنامە»نى ئابدۇللا خانىنىڭ ئوغلى چىقارغان يارلىق دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئەينى دەۋرنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى سىياسىي تارىخقا پاكىت قىلماقچىمەن.

بۇ يەردە ماقالەمنىڭ ئىككىنچى بابىنىڭ ئاساسلىق تارىخىي ماتېرىيالى بولغان شاھ مەھمۇت بىننى مىرزا فازىل جۇراسنىڭ «تارىخ»[2] دېگەن ئەسىرىنىڭ قىممىتى توغرىسىدا توختالماقچى. مەزكۇر ئەسەرنىڭ بارلىقىنى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ نەقىل ۋە قىسمەن تەرجىمىلىرىدىن[3] بىلگەن بولساقمۇ، تولۇق پايدىلىنالمىغاندۇق. يېقىندا ئاكمۇشكىن ئەپەندى تارىخىي ماتېرىيالشۇناسلىق تەتقىقاتى بويىچە تولۇق تەرجىمىسى بىلەن شەرھىيسىنى ھەم ئەسلىي نۇسخىسىنى نەشر قىلدۇرۇپ پايدىلىنىشىمىزغا قولايلىق يارattى[4]. «تارىخ»تا تىلغا ئېلىنغان ۋەقەلەرنىڭ ئاخىرقى يىل چېكى ئابدۇللا خاندىن ئىككى ئەۋلاد كېيىنكى ئىسمائىل خان دەۋرى، يەنى ھىجرىيە 1080 ـ يىلى زۇلقەئدە ئېيىنىڭ 11 ـ كۈنى دۈشەنبە (مىلادىيە 1670 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى) («تارىخ» 99 ـ بەت)دۇر. ئاكمۇشكىن ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، مەزكۇر ئەسەر 1673 ـ يىلىنىڭ بېشىدىن 1776 ـ يىلى يازغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان[5]. ئاپتورى مەزكۇر تارىخىي ماتېرىيالدا ئېنىق ئېيتىلغاندەك («تارىخ» 9 ـ بەت) شاھ مەھمۇت بىننى مىرزا فازىل جۇراستۇر. ئۇنىڭ ھاياتىغا دائىر بىرەر نەرسە بىلمىسەكمۇ، ئۇ 17 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا تۇغۇلۇپ، 70 ـ 80 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ياركەنتە ۋاپات بولغان[6] دەپ قارىلىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى مىرزا فازىل

ئابدۇللاخان تەختكە ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن خانىنىڭ پائالىيىتىگە ھەمدەم بولغان. خان دەۋرىدە ئوڭ قانات قۇشبېگى ۋە ئۇچبېگى[7] ۋە بارچۇق ھاكىمى بولغان («تارىخ»، 63 ـ، 64 ـ، 70 ـ، 71 ـ بەتلەر). يۇقىرىدىكى ئەمەلىيەتتىن قارىغاندا، ئاپتور شاھ مەھمۇت بۇ ماقالىدە مۇھاكىمە قىلىنىدىغان ئابدۇللاخان دەۋرىدىكى ۋەقەلەرنى كۆزگەن ـ ئاڭلىغان، شۇڭا ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى پىششىق بىلىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. يەنى «تارىخ» مەزمۇر خان دەۋرىدىكى ۋەقەلەرنى كۆزىتىشتە بىزنى ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەمما خاتىرىلەنگەن ۋەقەلەرنىڭ يىل دەۋرى ئاساسەن ئېنىق ئەمەس (ئابدۇللاخان دەۋرىگە ئائىت تۆت ئىشنىڭ ۋاقتى ئېنىق يېزىلغان)، شۇڭا پايدىلانغاندا دىققەت قىلىش زۆرۈر دەپ قارايمەن.

1. 1662 ـ يىلدىكى يارلىق

بۇ ماقالەمدە پايدىلانغان «يارلىق» راكۆپت ئەپەندى تونۇشتۇرغان يارلىق[8] تۇر. ئۇ كونسۇل پېتروۋسكىي دەۋرىدىكى روسىيىلىك بىر ئاقساقالدىن قالغان كىتابلار ئارىسىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، 1914 ـ يىلى راكۆپت ئەپەندىنىڭ قولىغا چۈشكەن[9]. راكۆپت ئەپەندى بۇنى ۋەقەنامە دەپ چۈشىنىپ قالغان. مۇنداق دېيىشنىڭ ئاساسى يوق[10]. ف. گەيس ئەپەندى ھۆججەتنىڭ تەرجىمىسى بىلەن ترانسكرىپسىيىسىدىكى خاتالىقلارنى كۆرسىتىپ، تولۇق تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدۇرۇپ راكۆپتنىڭ يەشمىسىنى تەنقىد قىلغان[11]. ئارقىدىنلا ئا. ك. بوروۋكوف ئەپەندى بۇ ھۆججەتنى خانىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن سۈيۈرغال قىلىشنى مەزمۇن قىلغان «يارلىق» دەپ كۆرسەتكەن[12].

يۇقىرىدىكىلەرگە ئاساسلىنىپ بۇ يارلىقنى چىقارغۇچى، يارلىق چىقىرىلغان ۋاقىت، ئورۇن ۋە يارلىق مەزمۇنىنى مۇھىم نۇقتا قىلغان ئاساستا مۇھاكىمە يۈرگۈزىمەن. راكۆپت ئەپەندى ئېلان قىلدۇرغان فوتو نۇسخىنى «يارلىق» دەپ ئاتىغان.

«يارلىق»نىڭ ئىككىنچى قۇربىدىكى[13] «ھەزرەتى خان دادام يارلىقىدىن ئوبۇلغازى يولبارس باھادۇرخان سۆزۈم»[14] دېگەن جۈملە بىلەن «يارلىق»نىڭ 3 ـ قۇرىغا قارىغاندا چوڭ قىلىپ يېزىلغان. بۇ «يارلىق»نىڭ چىقارغۇچىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، بۇ نۇقتا ۋ. ۋ. بارتولد بايقىغان «سىغناقنامە»، «تارىخىي ئەمىنىيە»دە خاتىرىلەنگەن «يارلىق»[15]، بىز كېيىنچە بايان قىلماقچى بولغان شەيبانىيلار خانى ۋە ئابدۇللەتىفنىڭ يارلىقىنىڭ تېمىسىدىن قارىغاندىمۇ شۇبھىسىزدۇر. يەنە ئۇ ھۆججەتلەردىكى تېمىلار باشقا يارلىقلاردا[16] «سۆزىمىز ـ سۆزىمىز» دەپ ئاخىرلاشقان بولسا، بۇ يارلىقتىكى «سۆزۈم» سۆزى شۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇلغان دەپ قارايمەن. يەنە ۋەسىقىنىڭ كېچىك تېمىسىدىكى «سۆزۈم» سۆزى مەزكۇر يارلىقنى چىقارغۇچىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغىلا ئۇلانغان[17]. شۇ سەۋەبتىن يارلىقنىڭ چىقارغۇچىسى «ئوبۇلغازى يولبارس باھادۇرخان غازى» دەپ قارىلىدۇ. يەنە راكۇۋېت ئەپەندى يارلىق بېسىلغان ئىككى يەردىكى ئوخشاش يۇمىلاق تامغىنىڭ خېتىنى «يولبارس باھادۇرخان بىن... ئابدۇللاخان» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ[18]. فوتو نۇسخىسىدا بۇ خەتلەر ئوچۇق بولمىغاچقا، بۇ تامغىلارنى يارلىق چىقارغۇچىنى ئىسپاتلايدىغان تامغا دېيىش مۇڭاپىقراق، شۇڭا، «ھەزرەتى خان دادام يارلىقىدىن» دەپ ئېنىق ئىپادىلەنگىنىدەك بۇ يارلىق «ھەزرەتى خان دادام يارلىقى»غا ئاساسەن ئوغلى چىقارغان يارلىقتۇر.

ئەمدى يارلىق چىقىرىلغان ۋاقىت ۋە ئورۇننى مۇقىملاشتۇرۇۋالايلى، يارلىق تۆۋەندىكى سۆز بىلەن ئاخىرلاشقان: «مۆھۈر لۇك نىشانى ئالى شان تارىخ مىك يەتمىش ئۈچ، ئات يىلى سەفەر ئېيى دارىلسەلتەنە كاشغەر ۋىلايىتىدە بىتىلدى»[19]. يەنى بۇ يارلىق ھىجرىيە 1073 ـ يىلى سەپەر ئېيى (مىلادىيە 1662 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىگىچە توغرا كېلىدۇ)دا قەشقەردە چىقىرىلغان.

راكۇۋېت ئەپەندى يارلىقنىڭ مەزمۇنىنى قەشقەر بەشكېرەم

كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى سەيفۇللا بەگ قاتارلىق شەخسلەرگە ۋەخپە قىلىشقا بۇيرۇغانلىق توغرىسىدىكى يارلىق بولسا كېرەك دەپ چۈشەنگەن[20]، لېكىن گەيس ئەپەندى بۇنداق شەرھىيلەشنى ئىنكار قىلىپ، سەيفۇللا بەگ ۋەخپە قىلغۇچى بولماستىن، سۇ ۋە يەر ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولغۇچى ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ[21]. گەيسنىڭ ئېيتقانلىرىنى بوروۋكوف ئەپەندى قۇۋۋەتلەيدۇ[22]، يارباللىغ ئۆستەڭدىن بىر ئېرىق سۇ سۈيۈرغال قىلىدۇق ۋە تەقى بىر قىتئە يەرنى مەئلۇم ئەل ھۆدۈد ۋە ئەل فەۋاسىل كى ئەبەن ئەن جەددىن مۈلكى كېلىپ تۇرۇر، تاقە مۈلۈكلىكىنى قەبۇل قىلىپ ۋە مۇسەللەم تۇتۇپ (ۋەخفە قىلىپ) بەردۇك»[23]، دېيىلگەن. راكۇېت ئەپەندىنىڭ شەرھىسىدە خاتالىق بار. كەمىنە گەيس بىلەن بوروۋكوف ئەپەندىنىڭ شەرھىسىنى قۇۋۋەتلەيمەن. يەنە يار باللىغ قەشقەر (تۇمەن) دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى بەشكېرەم ئەتراپىدىكى يارباغلىغ (يارباغلىق) بولۇشى مۇمكىن دەپ قىياس قىلىنىدۇ[24].

سۈيۈرغاللىققا ئېرىشكۈچى بۇ شەخسنىڭ ئىسمىنى گەيس ئەپەندى «سەيفۇللا بەگچۇر» دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلغان، ئاخىرقى سۆز «چۇر»نى نام ـ ئاتاق دەپ چۈشەنگەن[25]. گەيس ئەپەندى كۆرسەتكەندەك، يارلىقنىڭ 11 ـ قۇرىدىكى «سەيفۇللا بەگ»كە ئۇلىشىپ كەلگەن سۆزنىڭ CHWRAS دەپ خاتىرىلەنگەنلىكى ئېنىق. فۇئاد كۆپرۈلۈ بىلەن بوروۋكوف ئەپەندى بۇ سۆزنى «جۇراس» دەپ ئوقۇپ كېشى ئىسمىنىڭ بىرقىسمى[26] دېگەن. مەنمۇ بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيمەن. چۈنكى، جۇراس موغۇللارنىڭ بىر كۆچمەن قەۋمى بولۇپ، جۇراس قەۋمىدىن بولغانلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى پائالىيىتىنى مانۇئېيجى ئەپەندى ئايدىڭلاشتۇرغان[27]. شۇڭا بۇ كىشىنىڭ ئىسمى سەيفۇللا بەگ جۇراس بولۇشى كېرەك. بۇ شەخسنىڭ پائالىيىتى توغرىسىدا ئايرىم توختىلىمەن.

ئاخىرىدا يارلىقنىڭ چىقارغۇچىسى بولمىش «ئوبۇلغازى بولبارس باھادۇرخان غازى»نىڭ تارىخىي ئورنى ھەققىدە توختىلىمەن.

لىمەن. ئىككىنچى بابتا مۇھاكىمە قىلماقچى بولغان ئابدۇللاخان-نىڭ ئوغلى يولبارس يارلىق چىقىرىلغان 1662 - يىلى قەشقەر-نىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى. يارلىق چىقارغۇچىنىڭ ئىسمىنىڭمۇ يولبارس بولۇشى دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. ئۇنداقتا ئۇ يولبارسنىڭ نام - شەرىپىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ بۇ يەردە سېلىشتۇرۇشقا تېگىشلىك بولغىنى شەيبانىيلار خانىنىڭ ۋاستىسى بىلەن، ئابدۇللەتىف خان 1544 - يىلى چىقارغان خوجا ئەھرارنىڭ ئەۋلادىغا مال - مۈلكىنى قايتۇرۇپ بېرىش ۋە باجنى كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدىكى يارلىقتۇر. ئابدۇللەتىفنىڭ نامى مەزكۇر يارلىقتا «ئوبۇلغازى ئابدۇللەتىف باھادۇرخان»[28] دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنداق ئاتاش يۇقىرىدا بايان قىلغان يارلىقنىڭ تېمىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ[29]. يارلىقتىكى يولبارسنىڭ نام - شەرىپىمۇ يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش. شۇ سەۋەبتىن، يارلىقنىڭ چىقارغۇچىسى قەشقەر خان جەمەتىدىن ئابدۇللاخانىنىڭ ئوغلى يولبارس دەپ ھۆكۈم قىلساق خاتا بولمايدۇ.

يۇقىرىدا مۇھاكىمە قىلغاندەك راكۇپت ئەپەندى تونۇشتۇرغان 1662 - يىلىدىكى يارلىق ئابدۇللاخانىنىڭ ئوغلى يولبارس قەشقەرە چىقارغان يارلىقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن يارلىقنىڭ مەزمۇنىدا سەيفۇللا بەگ جۇراس قاتارلىق شەخسلەرگە زېمىن، سۇ سۈيۈرغال قىلىش، يەرنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ھوقۇقىنى بېكىتىشنى مۇھىم نۇقتا قىلغان يارلىق ئەينى چاغدىكى قەشقەر خان جەمەتىنىڭ قانۇنىي نوپۇزى بىلەن شۇ نوپۇزدىن كەلگەن ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە كاپالەتلىك قىلغان بەگلەرنىڭ ئوبرازىنى يورۇتۇپ بەرگەن.

ئەمدى «يارلىق» چىقىرىلغان چاغدىكى قەشقەر خان جەمەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي ئەھۋالنى تونۇشتۇرىمەن.

2. ئابدۇللاخانىنىڭ سەلتەنىتى

(1) ئابدۇللاخانىنىڭ تەختكە ئولتۇرۇشى

ئابدۇللا 4 - ئەۋلاد قەشقەر خانى مۇھەممەدخانىنىڭ سەلتەنە-

تىدىن باشلاپ چالىش (قاراشەھەر) بىلەن تۇرپانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئابدۇرېھىم خانىنىڭ چوڭ ئوغلىدۇر («تارىخ»، 61 ـ بەت). ئابدۇللا يەتتە يېشىدىن باشلاپ مىرزا ئوبۇلھادى دېگەن كۈسەن ھاكىمنىڭ قولىدا چوڭ بولغان. دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئاقسۇغا لەشكەر تارتقان («تارىخ»، 54 ـ، 61 ـ، 62 ـ بەتلەر). مۇھەممەد خانىنىڭ چەۋرىسى سۈلتان مەھمۇتخان يار-كەنتتىن ئاقسۇدىكى ئابدۇللاغا قوشۇن تارتىشقا تەييارلىق قى-لىۋاتقاندا، ھىجرىيە 1045 ـ يىلى (1635 ـ 1636 ـ يىللىرى) ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئاكىسى سۈلتان ئەھمەت خان ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ تەختكە ئولتۇرغان («تارىخ»، 62 ـ بەت).

ئابدۇللا قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ سۈلتان ئەھمەت خان بى-لەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئاقسۇغا قايتقان بولسىمۇ، تۇرپاى-دىن 2 ـ ئىنىسى ئوبۇل مۇھەممەتنى ئاقسۇغا چاقىرتىپ كې-لىپ، بىرلىكتە قەشقەرگە قوشۇن تارتقان («تارىخ»، 62 ـ، 63 ـ بەتلەر). سۈلتان ئەھمەدخان كۆپ سانلىق ئەمىرلىرىنىڭ ئاب-دۇللاغا يان بېسىۋاتقانلىقىنى بىلىپ قېلىپ، بەلكە قېچىپ بې-رىپ ئىمام قۇلى خانىنىڭ يارىدىمى بىلەن قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقاندا، ئەنجانلىقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلگەن («تارىخ»، 63 ـ بەت). ئابدۇللا بولسا سۈلتان ئەھمەد خان قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ياركەنتكە كىرگەندە قەشقەر خوجىلىرىدىن خوجا مۇھەممەت يەھيانىڭ[30] قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان («تارىخ»، 63 ـ، 64 ـ بەتلەر)، بۇ ھە-جىرىيىنىڭ 1048 ـ يىلى (1638 ـــ 1639 ـ يىللىرى) دىكى ئىش.

(2) قەشقەردىكى يولبارس بىلەن خوتەندىكى ئىبراھىم

ئابدۇللا تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن قەشقەر، يېڭىسار، ئاقسۇ، ئۇچ، پامىر ئېگىزلىكىدىكى سارىغقۇل، خوتەن، خوتەننىڭ قاراقاش بازىرى قاتارلىق جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى بەگلەرگە ۋە ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىغا بەرگەن. «تارىخ»تا ئابدۇللاخان

تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى ئەھۋاللار تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنغان:

ئابدۇللاخان قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى سۇبھانقۇلى بەگكە بەردى. مىرزا شاھىد جۇراسنى يېڭىسارنىڭ ھاكىملىقىغا ئەۋەتتى. ئاقسۇنىڭ ھوقۇقىنى مىرزا ئابدۇساتتار بەگكە تاپشۇردى. ئۇچنىڭ ھوقۇقىنى مىرزا كۆچەك جۇراسقا بەردى. بۇرانغار بىلەن سارىغقولنى مىرزا شەھباز جۇراسقا تاپشۇردى. ھەزرىتى ئىبرا-ھىم سۇلتاننى خوتەن مەملىكىتىنىڭ سەلتەنىتىگە تەينىلىدى. مۇھەممەت مەنسۇر بەگنى ئۇنىڭ ئاتالىقى (ئۇستازى) قىلدى. ئە-رەب بەگنى قاراقاش بازىرىغا ئەۋەتتى («تارىخ»، 64 ـ بەت).

ئابدۇللانىڭ 3 ـ ئىنىسى («تارىخ»، 61 ـ بەت) ئىبراھىم-نىڭ خوتەن مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغانلىقى ئېنىق بول-سىمۇ، قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى توغرىسىدا تولۇقلىما قىلمىسا بولمايدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغىنىدەك، قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ئېرىشكىنى سۇبھانقۇلى بەگ بولسىمۇ، ئابدۇللاخانىنىڭ ئوغلى («تارىخ»، 61 ـ بەت) يولبارس توغرىسىدا مەزكۇر تارىخىي ماتېرىيالدا «(يولبارس) سەككىز يېشىدا قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ بېكىتىلىپ، قەشقەردە 30 يىل تۇردى»، دەپ رىۋايەت قى-لىنىدۇ. يولبارسنىڭ قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتىنى دادىسى ئابدۇللانىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتىدىن باشلانغان، دەپ ھېسابلىغاندىمۇ، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى سۇرۇشكە ئامالسىزمىز. يە-نە يولبارس دادىسى ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، تا-غىسى ئىسمائىل بىلەن ئۇرۇشۇپ، ياركەنتنى قولغا كىرگۈزۈپ، تەختكە ئولتۇرغان («تارىخ»، 93 ـ بەت). شۇ سەۋەبتىن يولبارس قەشقەرنى ئىداره قىلغان 30 يىل ئابدۇللاخانىنىڭ تەختتىكى مەزگىللىرىگە (1638 ـــ 1639 ـ يىلىدىن 1668 ـ يىلىغىچە) توغرا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا، ئابدۇللا تەختكە ئولتۇرغان ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى سۇبھانقۇلى بىلەن يولبارس ئىككى كىشى

دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇلىدۇ. «تارىخى كاشغەر»گە ئاساسلانغانىدا [31] سۇبھانقۇلى يولبارسنىڭ ئاتالمىش (ئۇستازى) بولۇپ قەشقەرنىڭ ھاكىمى ئىكەن.

(3) ئابدۇللاخان بىلەن ئوغلى ۋە ئىنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى نىزا ۋە ئابدۇللاخاننىڭ تەختتىن چۈشۈشى

ئىبراھىمنىڭ خوتەننى، يولبارسنىڭ قەشقەرنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ئابدۇللاخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن بېرىلگەن بولسىمۇ، ئابدۇللاخان سەلتەنەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە يول-بارس بىلەن ئابدۇللاخان ئارىسىدا ئىچكى نىزا پەيدا بولغان. تۆ-ۋەندە ئۇلارنىڭ تىركىشىشىدىن ئابدۇللاخان تەختتىن چۈشكەن-گىچە بولغان جەريانىنى تونۇشتۇرىمەن.

ئىبراھىم قىرغىزلارغا لەشكەر تارتقاندا پائالىيەتچان بولۇپ كەتكەچكە، بۇ ئىش چوڭ ئاكىسى ئابدۇللانى ئەنسىرىتىپ قوي-غان. ئابدۇللاخان ئىبراھىم بىلەن 4 ـ ئىنىسى («تارىخ»، 61 ـ بەت) ئىسمائىلنى قوغلاپ چىقىرىش يارلىقىنى چىقارغان. نەتە-جىدە ئىككى قېرىنداش چوڭ ئاكىسىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن خو-تەندىن چالىشقا ئاتلانغان («تارىخ»، 68 ـ، 69 ـ بەتلەر).

«تارىخ»تا بۇ ۋەقەنىڭ ۋاقتى خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، بۇ ۋاقىت تۆ-ۋەندىكىدەك بېكىتىلگەن. «خان تىنچىتقان ۋاسسال موڭغۇل ـ ئۇيغۇر بەگلىرى تەزكىرىسى»نىڭ 110 ـ جىلدىدا شۇنجى سەلتە-نەت دەۋرىنىڭ 12 ـ يىلىدىكى مەلۇماتتا ياركەنت توغرىسىدا مە-لۇمات ئېلىپ كەلگەن كىيىك قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سۆزى نەقىل كەلتۇرۇلۇپ، ئابدۇرېھىمخان[32] نىڭ توققۇز ئوغلى رەت تەرتىپى بويىچە كۆرسىتىلگەن ۋە ئىبراھىمنىڭ خوتەنده تۇرىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. كىيىكنىڭ سۆزى شۇنجى 12 ـ يىلى (1655 ـ يىلى)دىكى ئەھۋاللاردىن خەۋەر بەرگەنلىكىگە قاراپ، ئىبراھىم خوتەندىن قوغلانغان ۋاقىتنى 1655 ـ يىللاردىن كېيىن دەپ قارايمىز[33].

قەشقەر خان جەمەتىنىڭ قىسقىچە نەسەبى

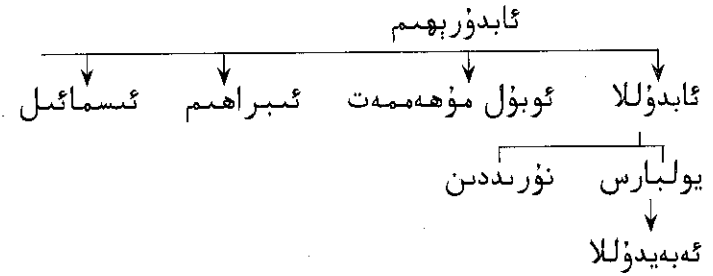

ئىبراھىم خوتەندىن قوغلانغاندىن كېيىن قالماقلار بىلەن ئۇچراشقان. ئابدۇللا يولبارس بىلەن نارىن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئاتباشىغا كېلىپ قالماقلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا، ئىبراھىم يېلداڭ تايشىنىڭ ئوغلى چۇجىكىن بىلەن ئاقسايدا ئابدۇللاخان ئاتا ـ بالىغا قارشى تۇرغان («تارىخ»، 78 ـ 79 ـ بەتلەر).

شۇندىن كېيىن، ئىبراھىم ئۇكىسى ئىسمائىل بىلەن چىلىشتا تۇرغان بولسا كېرەك. ئىبراھىمنى قېچىشقا مەجبۇر قىلغان ئابدۇللاخان چالىش، يۇلتۇزلارغا قوشۇن تارتقان، لېكىن ئىبراھىم، ئىسمائىل ئاكا ـ ئۇكا بىلەن سېرىڭ، يېلداڭ تايشى قاتارلىقلار ئابدۇللا ۋە ئوغلى («تارىخ»، 72 ـ بەت) نۇرىددىنىنىڭ ھەربىي ۋەزىيىتىنىڭ قالايمىقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئابدۇللاخان ئاتا ـ بالىنى مەغلۇپ قىلغان («تارىخ»، 79 ـ، 81 ـ بەتلەر). خوتەندىن قوغلانغان ئىبراھىم ۋە ئىسمائىل ئاكا ـ ئۇكىلار چىلىش، يۇلتۇز تەرەپلەردە قالماق يېلداڭ تايشى ۋە سېرىڭنىڭ ھەربىي ياردىمى بىلەن ئابدۇللاخانغا تەھدىت سالغان كۈچكە ئايلىنىپ قالغانىدى.

ئەمدى قەشقەرنى ئىدارە قىلىۋاتقان يولبارس بىلەن ئابدۇللاخاننىڭ تىركىشىشىگە نەزەر سالماي بولمايدۇ. 1666 ـ يىلى يولبارس دادىسى ئابدۇللاغا قارشى غەلىيان كۆتەرمەكچى بولغان، ئۇ چاغدا كېرىيىگچە بولغان خوتەن مەملىكىتى يولبارس ـ

ىنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللاغا سۈيۈرغال قىلىنغان بولۇپ، بارچۇق بە-
لەن سارىغقولمۇ يولبارسقا تەۋە ئىدى. ئابدۇللاغا بولسا ياركەنت
شەھىرىدىن باشقا تەسىر دائىرە قالمىغان («تارىخ»، 86 ـ بەت)
ئىدى. يولبارس ئابدۇللاخاننى مەملىكەتتىن قوغلاپ چىقىرىمەن،
دېگەن مەزمۇندا ياركەنتتىكى بەگلەرگە خەت ئەۋەتكەن بولسىمۇ،
بەگلەر دەرھال ماسلاشماي، ئەكسىچە بىر قىسىم بەگلەر ئاب-
دۇللاخانغا خەۋەر بېرىپ قويغان. نەتىجىدە، ئابدۇللاخان 1666 ـ
يىل 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئەھلى جامائەتنى يىغىپ، يەكشەنبە
كۈنى ياركەنت شەھىرىدىكى چارسۇدا تىنى بەگ بىلەن نەقى بەگ-
نى قەتلى قىلغان. دۇشەنبە كۈنى يولبارسنىڭ قىزى خانزادە خا-
نىمنى ئۆلتۈرگەن. خوتەندىكى ئەبەيدۇللاغا كىشى ئەۋەتىپ ئۇنى
ئۆلتۈرۈۋەتكەن («تارىخ»، 86 ـــ 87 ـ بەتلەر).

يولبارسنىڭ دادىسى ئابدۇللاخانغا قارشى غەلىيانى ئابدۇللانىڭ
تىنى بەگ، نەقى بەگلەرنى ھەمدە يولبارسنىڭ قىزى ۋە ئوغلىنى
كېيىنكى ئىشلارغا نەزەر سېلىشتىن ئىلگىرى، غەلىيانغىچە بول-
غان ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ بىخلىنىش جەريانى-
نى تونۇشتۇرىمەن.

بۇ زىددىيەت جۇڭغارلاردىن سېنگې كېرىيگە ھۇجۇم قىلىپ
كەلگەندە پەيدا بولغان. ئاۋۋال كېرىيگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ جەر-
يانى مۇنداق بولغان:

سېنگې غالدامانىڭ[34] قەشقەرنى تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ
كېرىيگە ھۇجۇم قىلىپ 5000 تاللانغان باتۇرى بىلەن كېرىيگە
كەلدى. خۇدايىبەردى بەگ كېرىيىنىڭ ھاكىمى بولۇپ، خانغا (ئاب-
دۇللا) كىشى ئەۋەتتى. بىراق، ئۇ دۇشمەننىڭ سېنگې ياكى باشقا
بىرسى ئىكەنلىكىنى تېخى بىلمەيتتى. (ئابدۇللا)خان يار كەنت-
تىكى لەشكەرلەر بىلەن ئەمىرلەرنى يارەمگە ئەۋەتتى. ئەبەيدۇللا
سۇلتان خوتەن لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ خوتەندىن يولغا
چىقتى. («تارىخ»، 84 ـ بەت)، سېنگې خوتەن قوشۇنىنىڭ ھەرد-
كىتىنى بېلىۋېلىپ كېرىيىنى تاشلاپ قاچتى. ئابدۇللاخان بىلەن

قەشقەردىكى يولبارس جىددىي يۈرۈش قىلىپ، خوتەن لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ نىيىغا قوغلاپ كېلىپ، سېنگىبغا قارشى شىددەتلىك جەڭ قىلدى. ئاقىۋەت ئىككى تەرەپ سۇلھى تۈزۈپ جەڭنى ئاخىرلاشتۇردى («تارىخ»، 84 ـ 85 ـ بەتلەر).

«تارىخ» تا كېيىنكە ھۇجۇم قىلىنغاندا خوتەندىن زەربە بېرىشكە چىققان ئەبەيدۇللانىڭ نامىلا تىلغا ئېلىنغان. «تارىخ»تا: «يولبارس خانىنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا سۇلتانىنىڭ پائالىيىتى ھەققىدە توختىلىپ: «(ئابدۇللاخان) ئەبەيدۇللا سۇلتاننى خوتەنلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەينىلىگەن» («تارىخ»، 82 ـ بەت) دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، باشقا يەردە يۇقىرىدا بايان قىلغان ئەبەيدۇللانىڭ ئۆلۈمىگە ئۇلاپلا: «ئەبەيدۇللانىڭ سەلتەنىتى تۆت يىل ئۇچ ئاي بولۇپ 18 يىل ئۆمۈر كۆرگەن» («تارىخ»، 87 ـ بەت) دەپ ئاخىرلاشتۇرغان. مەزكۇر تارىخىي ماتېرىيالدا يەنە ئۇنىڭ خوتەندىن ئۆزگە جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق ماتېرىيال ئۇچرىمايدۇ. شۇنىڭغا قاراپ، ئۇنى خوتەننى تۆت يىل ئۇچ ئاي ئىدارە قىلغان دېيىش خاتا ئەمەس. ئەبەيدۇللا ھىجرىيىنىڭ 1076 ـ يىلى شەۋۋال ئېيىدا ئۆلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان ۋاقىت ھىجرىيىنىڭ 1072 ـ يىلى رەجەپ ئېيىدا، يەنى 1662 ـ يىلى 2 ـ، 3 ـ ئايلار دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئىلىم ساھەسىدە سېنگىبنىڭ كېرىيىگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقتى 1662 ـ يىلى 2 ـ، 3 ـ ئايلاردىن كېيىن، 1666 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن بۇرۇن دەپ قارىلىدۇ.

سېنگىبغا قايتۇرما زەربە بەرگەندە ئابدۇللاخان بىلەن يولبارس ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولغان. «سېنگىبغا قارشى يۈرۈش قىلغاندا (ئابدۇللا) خان بىلەن ئوغلى (يولبارس) ئارىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولدى. بۇ ۋەقە يولبارس خانىنىڭ[35] (ئابدۇللاخاندىن) مىرزا تىنى بەگكە يارىكەتنىنىڭ ھاكىملىقىنى، نەقى بەگكە ئىشىك ئاغىلىقىنى بېرىشنى ئىلتىماس قىلغانلىقىدىن بولغان»، دەپ خاتىرىلەنگەن («تارىخ»، 85 ـ بەت). بۇ ئىتتىپاق-

سىزلىقتا سەۋەبچى بولغان تىنى، نەتىجىدە يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك، يولبارس دادىسى ئابدۇللاغا قارشى غەلىيان پىلانلاۋاتقاندا ئۆلتۈرۈلگەن. يولبارسنىڭ غەلىيانىغىچە بولغان دادا - بالا سىياسىي جەھەتتىكى تىركىشىشى ئىككى بەگكە يارىتىپ ھاكىمىيەت ئۈشۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشنىڭ مەزمۇنىنى مەزمۇنلاشتۇرۇپ چۈشەندۈرۈپ، دەپ بېرىلغان ياخشىراق.

ئاتا - بالىنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقى قەشقەر خوجا جەمەتىگە ئىككى تەرەپنىڭ تەسىر كۈچىنىمۇ ئاشكارىلىغان. يولبارس خوجا مۇھەممەت ئابدۇللاغا[35] ھۆرمەت قىلمىغان («تارىخ»، 85 - بەت)، بۇنىڭ بىلەنلا قالماي يەنە يولبارسنىڭ ئانا تەرەپ تاغىسى مىرزا ئوبۇلھادى مەكرىتىنىڭ قىزى شاھزادە ماھىمنى ئافاق خوجىغا ياتلىق (نىسبەتكەرد) قىلىپ، ئۇنىڭغا مۇرىت بولغان[37]. «تەزكىرەتۇل جاھان»دا: «يولبارس خان دادىسىنىڭ سۆزىگە كىرمەي، ناشايان ئىشلارنى قىلىپ يۈردى. خوجا مۇھەممەت يۈسۈف بىلەن خوجا ئافاقنا ناھايىتى ھۆرمەت بىلدۈرەتتى»[38] دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، يولبارس ھۆرمەت قىلمايدىغان خوجا مۇھەممەت ئابدۇللاخان ئۇچىنچى ئىنىسى ئىبراھىم، تۆتىنچى ئىنىسى ئىسمائىلغا قارشى يۈلتۈز، چالىشىلارغا يۈرۈش قىلغاندا، ئابدۇللاخانغا ھەمسەپەر بولغان («تارىخ»، 79 - بەت). كېيىن يولبارسقا قارشى قەشقەرگە لەشكەر تارتقان پەيتتىمۇ، مەزكۇر خوجا بىلەن بىرگە بولغان.

يولبارسنىڭ غەلىيان پىلانىدا 1666 - يىلى 4 - ئايدا دۇشمەن ھېسابلانغان تىنى بەگ، نەتىجىدە بىلەن يولبارسنىڭ قىزى ۋە ئوغلى قەتلى قىلىنغان. ئابدۇللاخان ئاقسۇدىن نۇرىدىنىنى چاقىرتىپ كېلىپ قەشقەردىكى يولبارسقا قوشۇن تارتقان. يولبارس ئابدۇللاخانىنىڭ قوشۇنى قەشقەرگە يېقىنلاشقاندا، ئۆزىنىڭ يېقىن ئەمىرلىرىنى نۇرىدىنىنىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بې-

رىشكە ئەۋەتىپ، ئۆزى يېرىم كېچە بولغاندا قەلئەدىن چىقىپ قالماقلار تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. نەتىجىدە، قەشقەر مەملىكىتى نۇرىددىنغا سۈيۈرغال قىلىنغان («تارىخ»، 88 ـ بەت). بۇ سۈيۈرغالدىن كېيىن ئابدۇللاخان يولبارسقا قارشى كېرىيە ئەتراپىغا لەشكەر تارتقان. قالماقلاردىن سېنگېنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن يولبارس دادىسىنى چېكىندۈرگەن[39]. نۇرىددىن ئۆزۈن ئۆتمەي كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. قەشقەردىكى قىپچاق ۋە چوڭ باغىش[40] قەبىلىلىرى بىلەن قەشقەرلىكلەر ئارىسىدا كەسكىن زىددىيەت پەيدا بولغان. ئۆزۈن ئۆتمەي يولبارس ئۇچۇرتۇنۇڭ[41] ياردىمىدە قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇمىدسىزلىنىپ قايتىپ كەتكەن («تارىخ»، 90 ـ بەت).

شۇنداق قىلىپ، ئابدۇللاخان يولبارسنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقارغان بولسىمۇ، قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى مۇقىملاشمىغان. يۇ-قىرىدا بايان قىلغاندەك، شەرقتىكى چالىش، يۇلتۇز تەرەپلەردىكى ئاكا ـ ئۇكا ئىبراھىم، ئىسمائىللار قالماقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ چوڭ ئاكىسى ئابدۇللاخاننىڭ ھەربىي كۈچىنى بېسىپ چۈشەلگۈدەك كۈچلىنىپ قالغان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئابدۇللاخان قېچىپ كېتىشنى ئويلاپ، مەككىگە سەپەر قىلىشقا تەييارلىنىپ 2000 غا يېقىن قىرغىز لەشكىرىنى يولبارسنى ئىز قوغلاشقا ئەۋەتىپ، ھىندىستانغا قاراپ يولغا چىققان («تارىخ»، 90 ـ ، 91 ـ بەتلەر). ئۇ كەشمىردىن ئۆتۈپ، موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پادىشاھى ئەۋرەڭزىبنىڭ تەۋىگە يېتىپ كەلگەن چاغ ھىجرىيىنىڭ 1078 ـ يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 8 ـ كۈنى (1668 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى) دۇر[42].

(4) بىرىنچى باپتا مۇھاكىمە قىلىنغان «يارلىق» تىكى «يار-بالىغ» ئۆستەڭنىڭ بىر ئېرىق سۈيىنى سۈيۈرغال قىلدۇرۇپ، يەرنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ھوقۇقىنى مۇقىملاشتۇرغان سەيفۇللا بەگ جۇراسىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئورنى توغرىسىدا توختىلىمەن. بۇ شەخس «تارىخ»تا نەزىرىمىزگە چىلىقىدۇ. شاھ

مەھمۇت جۇراس بۇ قوشۇن تارتىش بىلەن قەشقەردىن قايتۇرما زەربە بېرىشكە چىققان ئەھۋاللارنى تۆۋەندىكىدەك خاتىرلەيدۇ: نۇرىددىن ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى ئابدۇللاخانىڭ سەردارلىرى بىلەن بىرلىكتە قىزىلنىڭ يولىغا (ياركەنتتىن) ئاتلاندى. (ئابدۇللا) خان بىلەن ھەزرىتى ئەزىزان (خوجا مۇھەممەت ئابدۇللا)[49] ئاستىنقى يول بىلەن ئاتلانغانىدى. قەرىيىي سىگقا كەلگەندە دەرۋىش مۇھەممەت ياساۋۇلنى بىرقانچەيلەن بىلەن بىرگە ئۆلتۈرۈۋەتتى. قەشقەردىن مىرزا ئەلى شاھ بەگچەك، مىرزا سەيفۇللا جۇراس، يامغۇرچى بەگ ساغرىچى قاتارلىق بىر توپ كىشىلەر بىرلىكتە نۇرىددىن خانىنىڭ يولىنى توسۇپ، ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىنى نۇرىددىنغا يەتكۈزدى («تارىخ»، 88 ـ بەت).

قەشقەردىن نۇرىددىنىڭ ئالدىغا چىققانلار ئىچىدە مىرزا سەيفۇللا جۇراس دېگەن شەخسنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى. شەخس ئىسمى بىلەن قەبىلە نامىنىڭ ئوخشاشلىقى بىلەن ۋاقىت، ئورۇن ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇ شەخس 1662 ـ يىلى 9 ـ 10 ـ ئايلاردا قەشقەردە چىقىرىلغان «يارلىق»تىكى سەيفۇللا بەگ جۇراس بىلەن بىر كىشى ئىكەنلىكى ئېنىق. يەنە ئالدىنقىغا «بەگ» ئاتىقى قوشۇلمىغان. ئالدىنقىسى بىلەن ئىسمى بىرگە ئاتالغانلىرىدىن مىرزا ئەلى شاھ بەگچەك، «تارىخ»نىڭ باشقا يېرىدە ئەلى شاھ بەگچەك، ئەلى شاھ بەگ دەپ ئاتالغان («تارىخ»، 95 ـ بەت). بۇ يەردە بەگ ئاتىقىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى شۇنىڭغا ئوخشاشلا بىر ئىش. «تارىخ»تىكى جۇراس، بەگچەك دېگەندەك قەبىلە نامى، كىشى ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ قويۇلغان ياكى ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان «بەگ» ئاتىقىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا دائىر مەسىلىلارنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپ بولغىلى بولمايدۇ.

«تارىخ»تا سەيفۇللا جۇراس توغرىسىدا شۇندىن باشقا خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. ئۇنىڭ بۇ ۋەقەنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قانداق پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، قانداق سەرگۈزەشتىلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەنلىكى نامەلۇم. 1662 ـ يىلى چىقىرىلغان يولبارسنىڭ «يارلىق»ىدىكى بىر ئېرىق سۇنى سۇيۇرغال قىلدۇرۇپ

يەر ـ زېمىننىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ھوقۇقىنى مۇقىملاش ـ تۇرۇش ئىشى بىلەن ئابدۇللاخان، نۇرىددىن ئاتا ـ بالىنىڭ ھۇ ـ جۇمىغا يولبارسنىڭ قەشقەردىن چىقىپ قايتۇرما زەربە بەرگەن ـ لىكى بىر رېئاللىق، سەيفۇللا بەگنىڭ يولبارسنىڭ قەشقەردىكى قانۇنىي نوپۇزى ئارقىلىق ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېرىشىشى ئە ـ مەلىيەتتە ئۇنىڭ يولبارس بىلەن ھەربىي جەھەتتە بىرلەشكەنلە ـ كىنى ئاشكارىلايدۇ ھەم «يارلىق»نىڭ كۇچىنمۇ دەللەپ بېرە ـ لەيدۇ.

خۇلاسە

كەمىنە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەگ ئاتىقى بىلەن باشقا ئا ـ تالغۇلار ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەر ئارقىلىق نەزەردىن ساقىت قە ـ لىنغان 1662 ـ يىلىدىكى «يارلىق» ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئورنىنى «تارىخ»تىن پايدىلىنىپ دەللەپ چىقتىم. ئەينى چاغدىكى سە ـ ياسىي ۋەزىيەتنى ئايدىڭلاشتۇردۇم.

ئابدۇللاخاننىڭ «يارلىق»ى بويىچە ئۇنىڭ ئوغلى يولبارس چىقارغان «يارلىق» ئەينى چاغدىكى قەشقەر خان جەمەتىنىڭ قانۇ ـ نىي نوپۇزىنىڭ ئەمەلىيلىكىنى كونكرېت ئىپادىلىگەن. «يارلىق» تىن ئىقتىسادىي جەھەتتە مەنپەئەتكە ئېرىشكەن سەيفۇللا جۇراس قاتارلىق بەگلەر يولبارسقا ھەربىي جەھەتتە تۆھپە كۆرسەتكەنلىك ئەمەلىيىتى، خان جەمەتى ھوقۇقىنى يۆلەپ تۇرغان جەمئىيەت ئاساسىنىڭ قانداقلىقىنى تولۇق پەرەز قىلدۇرىدۇ. سىياسىي تا ـ رىخ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، «يارلىق» چىقىرىلغان ۋاقىت يول ـ بارس ئابدۇللاخاندىن يۈز ئۆرۈشتىن نەچچە يىل ئىلگىرىكى ئاكا ـ ئۇكا ئىبراھىم، ئىسمائىللارنىڭ قالماقلار بىلەن ئۇچراشقان مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ.

«يارلىق»نىڭ مەزمۇنى ھەققىدە تولۇق مۇلاھىزە يۈرگۈزەل ـ مىدىم، شۇڭا يارلىققا كاپالەت بېرىلگەن بەگلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مەنپەئەتىنى ۋە ئۇنىڭ مەزكۇر رايوندىكى ئاھاللە ـ گە كۆرسىتىدىغان تەسىرى توغرىسىدا تېخىمۇ ئىنچىكە تەتقىقات

ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىزاھلار:

① ساگۇچى تورۇ: «تۈركىستاندىكى خانلىقلار» (يېڭا نامى لېكسىيىلىرنىڭ «دۇنيا تارىخى» قىسمى) 13 ـ توم، يېڭا نامى نەشرىياتى 1971 ـ يىلى نەشرى، 70 ـ بەت. 5 ـ ئىزاھ، مانو ئېيىجى «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» كودان (سۆھبەت) نەشرىياتى 1977 ـ يىلى نەشرى، 192 ـ، 193 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

② شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ «تارىخ» نامىلىق ئەسىرى، 1976 ـ يىلى سابىق س س س ر ئالىمى ئاكىمۇشكىن تەرىپىدىن رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، «خرونىكا» (يىلنامە) دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان.

③ ۋ . پ . يۇدىن: «موغۇلىستان موغۇللىرنىڭ قەبىلە تۈزۈلۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ قازاق ۋە باشقا قوشنا خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا» (قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى) ئالمۇتا، 1965 ـ يىل 3 ـ سان، 52 ـ، 65 ـ بەتلەر؛ «قازاق خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 15 ـــ 18 ئەسىرلەر»، ئالمۇتا، 1969 ـ يىل نەشرى، 369 ـ 385 ـ بەتلەر.

④ «شاھ مەھمۇت بىن مىرزا فازىل جۇراسنىڭ يىلنامىسى» (باھا، تېكست، تەرجىمە، بايان، تەتقىقات ۋە كۆرسەتمە ئو. ف. ئاكىمۇشكىن. موسكۋا 1976 ـ يىلى نەشرى؛ شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ «تارىخ» نامىلىق كىتابىنى ئاكىمۇشكىن تەھقىقلىگەن تېكستتىن نەقىل ئالغانلىقىم ئۈچۈن ماقالەمدە مەزكۇر كىتابنىڭ نامى ۋە بەت سانى رۇسچە نەشرى بويىچە بېرىلدى. يەنە مەزكۇر ئەسەرنى خوندا جىسسىن، خامادا ماسامى، خورى گاۋا گىرى ئەپەندىلەردىن تەركىپ تاپقان «جۇراس تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى» مەزكۇر كىتابنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان. كەمىنە «جۇراس تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى»گە ئەزا بولۇپ، جەمئىيەت ئەزالىرى بولمىش ئەپەندىلەرنىڭ نۇرغۇن تەلىملىرىگە مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ يەردە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن.

⑤ ئاكىمۇشكىن: 63 ـ، 64 ـ بەتلەر.

⑥ ئاكىمۇشكىن: 42 ـ، 43 ـ، 59 ـ، 60 ـ بەتلەر.

⑦ گ. راكۇېت: «قەشقەردىن تېپىلغان بىر ۋەقفىنامە ۋە غەربىي يۇرتتىكى خوجىلار»، لوند ۋە لېيپزىگ 1930 ـ يىلى، نېمىسچە نەشرى.

⑧ يۇقىرىقى كىتاب 3 ـ بەت.

⑨ يۇقىرىقى كىتاب 4 ـ، 6 ـ بەتلەر.

⑩ فرېدگەيس: قەشقەردىن تېپىلغان بىر ۋەقفە ھۆججىتى ۋە غەر-بىي يۇرتتىكى خوجىلار»غا ئىزاھ (ۋېنگرىيە يىلنامىسى) 6 ـ تۇم، 3 ـ باب، بېرلىن ۋە لېيپزىگ 1931 ـ يىلى نەشرى، 345 ـ 346 ـ بەتلەر، نېمىسچە.

⑪ ئا. ك. بوروۋكوف: «1812 ـ يىلى قەشقەردىن تېپىلغان ۋەقفە ھۆججىتى» (1959 ـ يىللىق قەدىمكى يادىكارلىقلار يىلنامىسى) 1960 ـ يىلى موسكۋا 345 ـ، 346 ـ بەتلەر.

⑫ «يارلىق»نىڭ ئۇستۇنكى ئوڭ بۇرجىكىگە «ھەزرىتى سۇلتانغا» دەپ، شۇ سۆزنىڭ ئاستىغا، «شاھنامە، خۇسرەۋانە بىز» دەپ يېزىلغان. بۇ سۆزلەرنىڭ يارلىقنىڭ مەزمۇنى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق (راكۇبت 7 ـ، 8 ـ بەتلەر).

⑬ «يارلىق»نىڭ تەرجىمىسىدە راكۇبت «دادام» سۆزىنى «ئاتا» دەپ، گەيس «بوۋام» دەپ تەرجىمە قىلغان. مەن راكۇبتنىڭ تەرجىمىسىنى قوللايمەن (گۇننار ياررىڭ «شەرقىي تۈركچە ـ ئىنگلىزچە لۇغەت»، لوند-ون 1964 ـ يىلى 79 ـ بەت) بۇ مەسىلە ھەققىدە مانو ئېيجى ئەپەندىنىڭ تەلىمىگە ئېرىشكەنىدىم. بۇ يەردە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن.

⑭ ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان سەپىرىمدىن خاتىرە» (ئەسەرلەر توپلىمى)، 8 ـ تۇم. موسكۋا، 1973 ـ يىل نەشرى 199 ـ، 203 ـ بەتلەردە «سىغناقنامە»نىڭ تېكىستى بىلەن شەرھىسىنى ئېلان قىلغان. ۋ. پ. يۇدىن بۇنى رۇسچىغا تەرجىمە قىلىپ، «قازاق خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار: 15 ـــ 18 ـ ئەسىرلەر» نىڭ 317 ـ، 319 ـ بەتلىرىگە كىرگۈزگەن بۇ ھۆججەت «تارىخى ئەمنىيە»دىمۇ تىلغا ئېلىنغان. «تارىخى ئەمنىيە»نىڭ پېللىئوت ئەپەندى تەتقىق قىلىپ ساقلىغان نۇسخىسىنى خامادا ماسامى ئەپەندىنىڭ ھىممىتى بىلەن مىكرو كوپىيە-سىدىن كۆپەيتىۋالدىم. بۇ يەردە رەھمەت ئېيتىمەن.

⑮ ئو. د. چېخوۋىچ: «15 ـــ 16 ـ ئەسىرلەردىكى سەمەرقەنت ھۆج-جەتلىرى»، موسكۋا 1974 ـ يىلى نەشرى، 37 ـ بەت.

⑯ 14 ـ ئىزاھتىكى تراڭسكرىپسىيىگە قارالسۇن.

⑰ راكۇبتنىڭ ئەسىرى، 9 ـ بەت.

⑱ «يارلىق»نىڭ 22 ـ قۇرىدىكى راكۇبت ئەپەندىنىڭ تەھقىقلىگەن تېكستى، 16 ـ بەت.

⑲ راكۇبتنىڭ ئەسىرى 3 ـ، 4 ـ بەتلەر.

⑳ گەيسنىڭ ئەسىرى 281 ـ، 283 ـ بەتلەر.

㉑ بوروۋكوفنىڭ ئەسىرى 345 ـ بەتلەر.

㉒ «يارلىق»نىڭ 14 ـ، 15 ـ قۇرلىرى، بوروۋكوفنىڭ كۆرسەتكەنىدەك «ۋەقفە قىلىپ» دېگەن سۆز ئوخشاش بولمىغان قەلەم بىلەن يېزىلغاچقا، كېيىنكىلەر ئۆزگەرتكەن دەپ قارىلىدۇ (بوروۋكوفنىڭ ئەسىرى 345 ـ بەت)، «ئۆستەڭ» بىلەن «ئېرىق»قا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەردىن خورى سۇنا ئۇنىڭ «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سۇ ئىنشائاتى: 19 ـــ 20 ـ ئەسىرلەردىكى ياركەنت» (ئوتمائي قىزلار ئۇنىۋېرسىتېتى ماقالىلىرى)، 1980 ـ يىللىق 14 ـ سان 74 ـ، 75 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

㉓ راكۇېتنىڭ ئەسىرى 22 ـ بەت.

㉔ گەيسنىڭ ئەسىرى 280 ـ بەت.

㉕ فوئاد كۆپرۈلۈ: «راكۇېتنىڭ ئەسىرى» ۋەقفىلەر ژۇرنىلى، ئەنقەرە.

1938 ـ يىلى 1 ـ سان 159 ـ بەت. بوروۋكوفنىڭ ئەسىرى 345 ـ بەت.

㉖ مانو ئېيجى: «موغۇلىستان» (شەرق مەدەنىيەت تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ئاسىياشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى) توكيو 1978 ـ يىلى نەشرى؛ 34 ـ سان، 47 ـ، 51 ـ، 59 ـ بەتلەر.

㉗ ئو. د. چېخوۋچىنىڭ ئەسىرى؛ 37 ـ، 38 ـ بەتلەر.

㉘ شۇ كىتابنىڭ 311 ـ بېتى.

㉙ 14 ـ ئىزاھاتىكى ترانسكرىپسىيىگە قارالسۇن.

㉚ ئو. ف. ئاكمۇشكىننىڭ 211 ـ بەتتىكى رۇسچە تەرجىمىسىگە قارالسۇن. يەنە ئۇنىڭ «لەقەب»ى خوجا شادى بولۇپ، ئۇ خوجا مۇھەممەت ئىسھاقنىڭ 3 ـ ئوغلىدۇر. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 1055 ـ يىلى / مىلادىيە 1645 ـ 1646 ـ يىللىرى ۋاپات بولغان («تارىخ» 70 ـ بەت).

㉛ ئاكمۇشكىننىڭ تەرجىمىسىدىكى 278 ـ ئىزاھقا قارالسۇن. 309 ـ بەت.

㉜ «خانىدانىمىز مۆتىۋەرلىرى يوللىغان مەلۇماتلاردىن تۇنجى توپلام»، 1 ـ جىلد.

㉝ خانبدا ئاكىرا: «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى غەربىي يۇرت ـــ شۇ دەۋرىدىكى ئىسلام تارىخىغا نەزەر» (شەرق تارىخى تەتقىقاتى، 1942 ـ يىلى 12 ـ بەت) ساگۇچى تورۇ: «چاغاتاي

تاي خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە چىڭ سۇلالىسى» (شەرق ـ غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ سىنگىشىش تارىخى، 1975 ـ يىلى يۇزان كاكۇ نەشرىياتى 367 ـ بەت.

㉞ كېيىكىنىڭ سۆزىدىكىدەكلا، «ئابدۇلئەھمەت خان تۇرپاندا بولۇپ ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئۆلگەن»، ئەھمەت خان، يەنى ئوبۇل مۇھەممەت خانىنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى ھىجرىيىنىڭ 1066 ـ يىلى، مىلادىي 1655 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن 1656 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ (تارىخ»، 76 ـ بەت). بۇ ئىككى ۋاقىت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى چۈشەنگىلى بولمىسىمۇ، بۇ يەردە قايسىنىڭ توغرىلىقىنى بېكىتكىلى بولمايدۇ.

㉟ خوشۇتتىكى ئوچۇرتۇچېچەن خانىنىڭ ئوغلىدۇر (ئاكىمۇشكىنىڭ تەرجىمىسى 316 ـ بەتتىكى 323 ـ ئىزاھقا قارالسۇن).

㊱ «تارىخ»تا خان دەپ ئاتالغان شەخسلەر تەختكە ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرىمۇ خان دەپ ئاتىلىۋېرەتتى.

㊲ ئاكىمۇشكىنىڭ رۇسچە تەرجىمىسىدىكى 233 ـ بەتكە قارالسۇن، يەنە ئۇ خوجا مۇھەممەت يەھيانىڭ چوڭ ئوغلىدۇر («تارىخ»، 70 ـ بەت).

㊳ «ئەنسۇتتالىبىن» ئاكىمۇشكىن تەھقىقلىگەن تېكىست، 339 ـ بەت.

㊴ «يولبارس خان ئاتىسىنىڭ سۆزىگە كىرمەي، گۇستاخلىق قىلۇر ئېردى. خوجا مۇھەممەد يۈسۇف بىلەن خوجا ئافاقنىڭ بىسىيار ئىززەت ـ ئىكرامىلار قىلۇر ئېردى»، بۇ ئەسەرنىڭ نۇسخىسىنى خامادا ماسامى ئەپەندىنىڭ ھەممىتى بىلەن مىكرو كوپىيىسىدىن كۆچەيتىۋالدىم. بۇ يەردە رەھمىتىمنى بىلدۇرىمەن. يەنە «تەزكىرەتۇل جاھان» ئاتالمىش «تەزكىرەئى خوجىگان» (ياكى «تەزكىرەئى ئەزىزان)» دېگەن رەسمىي نامى بار ئەسەردۇر. خامادا ماسامى: «ئىسلام ئەۋلىيالىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇرىتى» (شەرق مەدەنىيەت تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ئاسىياشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى) توكيو 1978 ـ يىلى نەشرى 90 ـ بەت.

㊵ ئاكىمۇشكىنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى 227 ـ بەت.

㊶ ئاكىمۇشكىنىڭ ئەسىرى 318 ـ بەت، 334 ـ ئىزاھقا نەقىل ئېلىنغان «تارىخى كاشغەر».

㊷ قىپچاق بىلەن چوڭ باغىش قىرغىز قەۋمىدۇر. م. ئا. سالاھىدىنوۋا: «مۇھەممەت سادىق كاشغەرىي ئەسەرلىرى» ـ «تەزكىرەئى خوجىگان» (قىرغىز تارىخى مەنبەلىرى)، قىرغىز س س ر پەنلەر ئاكادېمىيە-

سى خەۋەرلىرى. 1 ـ توم، فرۇنزى. 1959 ـ يىلى 98 ـ بەت.

㊸ تەھقىقلەنگەن تېكستتە AJWRTW دە خاتىرىلەنگەن. چىمىت ـ دورجىيېف ئەپەندى بۇ شەخسنى خوشۇتتىكى ئوچۇرتۇ (چېچەن) خان دەپ قارايدۇ. ش. گ. چىمىتدورجىيېف «17 ـ 18 ـ ئەسىرلەردىكى موڭغۇلد ـ يە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇناسىۋىتى»، موسكۋا. 1979 ـ يىلى نەشرى 13 ـ بەت. ئېھتىمال ئوخشاش دەپ ېېكىتىش دۇرۇس بولسا كېرەك.

㊹ ئاكىمۇشكىننىڭ رۇسچە تەرجىمىسى، 318 ـ بەتتىكى 338 ـ ئىزاھقا قارالسۇن. «ئالەمگىرنامە»، كالكۇتتا، 1868 ـ يىلى نەشرى 1064 ـ، 1065 ـ بەتلەر.

㊺ ئاكىمۇشكىننىڭ رۇسچە تەرجىمىسى 236 ـ بەتكە قارالسۇن.

㊻ شىمادا جوھېي «خوجىلار دەۋرىدىكى بەگلەر» («شەرقشۇناسلىق» ئىلمىي ژۇرنىلى 3 ـ سان. 1952 ـ يىلى نەشرى 71 ـ، 74 ـ بەتلەر). «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردىكى جان بېجى» («تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى») 61 ـ نومۇر، 11 ـ سان. 1952 ـ يىلى نەشرى 36 ـ بەت، 11 ـ ئىزاھ) كۇبوتا بۇنجى «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتتىكى يېزا ئىگىلىك مەسىلىسىگە دائىر كۆز قاراشلىرىم ـــ ساگۇچى تورۇ ئەپەندى ـ نىڭ نەزەرىيىسى ھەققىدە» («تارىخ ئېقىمى» 71 ـ سان، 1960 ـ يىلى نەشرى 37 ـ، 43 ـ بەتلەر) ساگۇچى تورۇ «18 ـــ 19 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات»، يوشى كاۋا كوۋبۇن نەشرىياتى 1963 ـ يىلى نەشرى 117 ـ، 118 ـ بەتلەر.

قوشۇمچە: بۇ ماقالەمنى 1981 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتى، ياشلار ياۋرو ـ ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى، شىمالىي قۇرۇقلۇق ياۋرو ـ ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىدىكى كىلەر بىلەن بىرگە تۇرۇپ تەتقىقات ئېلىپ بارغانىدا ئېغىزچە ئوقۇپلا ئۆتكەنىدىم. جەمئىيەت ئىشتىراكچىلىرى بولمىش ئەپەندىلەر پايدىلىق تەكلىپلەرنى بەردى. بۇ يەردە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن.

«ماچىكانى ياما مەجمۇئەسى (تارىخ قىسمى)»، 1981 ـ يىللىق 15 ـ سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: **ئۆمەرجان نۇرى**

قەدىمكى خەنزۇچە ۋەسقىلەردىكى «匈奴» قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى *

ياسىن ھوشۇر

匈奴 قەدىمكى خەنزۇچە ۋەسقىلەردە ھەر خىل نامدا ئۇچرايدۇ. جۇ دەۋرىدە «خۇنيى – 夷混، يۇنيۇ — 鬻獯، شيەنيۇن — 狁猃» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالسا، ئەمىنيە دەۋرىدە «رۇڭ — 戎، دى — 狄» دەپ ئاتالغان، يېغىلىق، چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇيان «胡» ياكى «匈奴» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بولسا، چىن ۋە خەن دەۋرلىرىدىن كېيىن ئومۇمەن دېگۈدەك «匈奴» دەپ ئاتالغان. دۆلەتشۇناسلىق ئۇستازى ۋاڭ گوۋېي شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيفاڭ (鬼方)، خۇنيى، يۇنيۇ، شيەنيۇن، ئەمىنيە دەۋرىدىكى رۇڭ، دى ۋە يېغىلىق دەۋرىدىكى خۇلارنىڭ ھەممىسى 匈奴 لار بىلەن بىر ئۇرۇقتىن بولۇپ، ئەملىيەتتە بىر مىللەت دېگەن. ئۇ يەنە «گۇيفاڭ» دىكى «فاڭ — 方»، «خۇنيى»دىكى «يى — 夷» قاتارلىقلارنى خەنزۇلار قوشۇپ قويغان دەپ قارىغان[1]. ئۇنداق-تا، ياۋرو — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى باشقا قەدىمكى مىللەتلەر «匈奴»نى زادى قانداق ئاتىغان؟ بۇ جەھەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسقىلەر بىزنى قىممەتلىك يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇ ماقالىدە خەنزۇچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى

«bodistw taito samtso ačarinin yorighin uqitmaq tsi-in-čuin tigmä nom bitig»

[2]نى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ «匈奴» قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەر ۋە جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇلارنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك مەنبە مۇناسىۋىتىگە بولغان چۈشەنچىسى ھەققىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن.

1. خەنزۇچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دىكى شىمالدىكى مىللەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر

تاڭ شۇەنزاڭ ـــ 7 ـ ئەسىردە ئېلىمىزدە ئۆتكەن مەشھۇر سەييياھ، تەرجىمان ۋە بۇددا دىنى ئۇستازى. خەنزۇچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» شۇەنزاڭنىڭ ھاياتىغا دائىر ئەڭ دەسلەپكى، شۇنداقلا ئەڭ تەپسىلىي خاتىرە. بۇ كىتابنىڭ ئالدىنقى بەش جىلدىنى شۇەنزاڭنىڭ شاگىرتى خۇيلى شۇەنزاڭنىڭ نوم ئەكىلىش جەريانىدىكى ئىشلىرىغا ئاساسەن يېزىپ چىققان بولۇپ، دەسلەپكى ئورىگىنالى پۈتتۈرۈلگەندىن كېيىن، مەخپىي ساقلىنىپ كېشىلەرگە ئاشكارىلانمىغان. خۇيلى جان ئۆزۈش ئالدىدا ئاندىن شاگىرتلىرىنى كىتابنى كېشىلەرگە ئاشكارىلاشقا بۇيرۇغان. 688 ـ يىلىغا كەلگەندە، شۇەنزاڭنىڭ يەنە بىر شاگىرتى يەن زۇڭ بۇ بەش جىلدنى قايتا رەتلەپ، ئۆزى يەنە بەش جىلد قوشۇپ (يەنى كىتابنىڭ كېيىنكى بەش جىلدى) جەمئىي ئون جىلد قىلىپ، «سىرامان خۇيلى يېزىپ، يەن زۇڭ ئىزاھلىغان»[3] دەپ نام بەرگەن. كىتابتا شۇەنزاڭنىڭ ھايات پائالىيىتى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، بولۇپمۇ شۇەنزاڭنىڭ 629 ـــ 645 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھىندىستانغا بېرىپ نوم ئەكىلىش جەريانى، غەربىي يۇرت ۋە ھىندىستانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى ۋە ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئەھۋاللىرى ئالاھىدە بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەر شۇەنزاڭنىڭ يەنە بىر ئەسىرى «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرى-

سى» بىلەن بىللە بىزنىڭ قەدىمكى غەربىي يۇرت ۋە ھىندىستانىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى ھەم مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى قىممەتلىك ماتېرىيال.

19 ـ ئەسىردىن باشلاپ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ئىنگلىزچە، ياپونچە قاتارلىق كۆپ خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ، ھەرقايسى ئەل ئالىملىرى تەرىپىدىن كەڭ تەتقىق قىلىندى. ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ قولىيازمىسىدىن مەلۇم بولۇشچە، بۇنى مىلادىيە 10 ـ ئەسىردىلا بىر ئۇيغۇر ئالىمى ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان[4].

644 ـ يىلى شۇەنزاڭ ئۇدۇنغا كېلىپ، تاڭ تەيزۇڭغا مەلۇماتنامە يوللاپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەنگە قايتىش ئەھۋالىنى بايان قىلغان. 645 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا شۇەنزاڭ چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەندە، داغدۇغىلىق كۈتۈۋېلىنغان. 2 ـ ئايدا شۇەنزاڭ تاڭ تەيزۇڭ بىلەن كۆرۈشكەن، تاڭ تەيزۇڭ ئۇنىڭدىن غەربىي يۇرتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى سورىغاندا، شۇەنزاڭ ئۇنىڭغا سۇدەك جاۋاب بەرگەن ھەمدە چارە ـ تەدبىر كۆرسەتكەن. شىمالدىكى ۋە غەربىي يۇرتتىكى تۈركلەر ئىزچىل تاڭ تەيزۇڭنىڭ باش ئاغرىقى ئىدى، شۇڭا ئۇ چېگرا رايونلارنىڭ ئەھۋالىغا ھەر ۋاقىت دىققەت قىلىپ تۇراتتى. 646 ـ يىلى شۇەنزاڭ ئاغزاكى بايان قىلىپ، بىيەنجى قەلەمگە ئالغان ۋە ئەڭ ئاخىرىدا شۇەنزاڭ تۈزىتىپ بېكىتكەن «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»نىڭ 12 جىلدى پۈتۈپ، ئۇنىڭ «مۇندەرىجىسى» يۇقىرىغا سۇنۇلغان. 648 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تاڭ تەيزۇڭ شۇەنزاڭنىڭ ئوردىغا كىرىشىگە ئىجازەت بەرگەن[5].

بۇنىڭدىن بۇرۇن، تاڭ تەيزۇڭ كۆپ قېتىم شۇەنزاڭنىڭ راھىپلىقتىن قول ئۈزۈپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىشنى ئۈمىد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چىرايلىقچە رەت قىلغانىدى. تەيزۇڭ بىلەن شۇەنزاڭنىڭ سۆھبىتىدە، دۆلەت باشقۇرۇش ئىشلىرى ھەققىدە سۆز بولۇپ، شۇەنزاڭ تاڭ تەيزۇڭنىڭ نەتى-

جىلىرىنى مەدھىيىلەش بىلەن بىللە، ئۆزىنىڭ كاسايانى سېـ
لىپ، راھىپلىقتىن قول ئۈزۈپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتـ
ناشماسلىقىدىكى بەش تۈرلۈك سەۋەبنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، ئۇـ
نىڭ ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچىسى تارىختا شىمالدا ۋە چېگرا
رايونلاردا ياشىغان 奴匈 قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەرگە ۋە
جۈغراپىيىلىك مەزمۇنلارغا چېتىلاتتى. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:
«ياخشى ئىشنىڭ چېكى يوقتۇر، دۆلەتنى باشقۇرۇشنىڭ يو
لى رەھىمدىللىكتە، شۇنداق قىلغاندىلا خەلقنىڭ كۆڭلىنى ما
يىل قىلغىلى بولىدۇ. (ئالىيلىرىنىڭ رەھىمدىل سىياستى)
توققۇز ئىقلىمغا تارىلىپ، شەرقتە بۈيۈك دېڭىزدىكى كۇن چى
قىدىغان جايدىن، غەربتە قارا قۇرۇمغىچە، جەنۇبتا ئىسسىق
ئىقلىمغىچە، شىمالدا قۇملۇققىچە بولغان ئالەمنىڭ ھەممە يەر
لىرىگە تارالدى، مەيلى يۇزىگە ياكى بەدىنىگە چېكىۋالىدىغانلار
بولسۇن، ياكى بۇرنىدا ئىچىدىغانلار بولسۇن ۋە ياكى ئوت ـ
چۆپتىن كىيىم كىيىپ، چاپىنىنى سول تەرەپتىن ئىزمىلايدى
غانلار ⑥ بولسۇن، ھەممىسى توسالغۇسىز ئالىيلىرىغا باش ئې
گىپ، قىممەتلىك جاۋاھىراتلارنى سوۋغا قىلىشتى، ئاستانىگە
كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. بۇ ئالىيلىرىنىڭ خەلققە
رەھىمدىل سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكىدىنىدۇر، شۇنداق تۇرسا،
سىلىنىڭ يەنە باشقىلارغا ھاجەتلىرى چۈشەرمىدى، بۇ ئۇچىنچى
نۇقتا. شىيەنيۈنلەرنىڭ ⑦ پاراكەندىچىلىكىگە ئۈزۈن زامانلار
بولدى. قەدىمكى زامانلاردا بەش پادىشاھ ئۇلارنى بويسۇندۇرالمە
غان، ئۇچ خاقانمۇ ئۇلارنى تىزگىنلىيەلمىگەن. شۇڭا سالۋار
چاچىلىقلار خېنەن، لوياڭلارغىچە بېسىپ كەلگەندى، فېڭ ۋە
خاۋجىڭدىمۇ جەڭ ساداسى توختاپ باقمىغان ⑧. ئوتتۇرا ئىقلىم ⑨
بالا ـ قازاغا ئۇچراپ، 奴匈 لارقۇدرەت تاپتى، بۇ ئەھۋال
يىن، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىمۇ داۋاملىشىپ، 奴匈لارنى چې
كىندۇرەلمەي، جەڭ ئوتلىرى ئۆچمىدى. خەن ۋۇدى دەۋرىگە
كەلگەندە، ئۇ دۆلەتنىڭ بارلىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ 奴匈

لارغا جازا يۇرۇشى قىلدى، ۋېي چىڭ ۋە خو چۈبىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن جازا يۇرۇشى قىلغان بولسىمۇ[10]، لېكىن ئۇلارغا ئازراقلا زەربە بەرگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، 匈奴لارغا تاقابىل تۇرۇشتا بىرەر ياخشى تەدبىر بولمىدى. تاكى ئالىيلىرى تەختە كە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپلىق پىلانلىرى نەتىجىسىدە، جازا يۇرۇشى قىلىنىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇۋۇسىنى چۈۋۈپ تاشلاپ ئېغىر ھالسىراتما تىلا، خەنخەي، يەنرەن قاتارلىق جايلار ئوتتۇرا ئىقلىمىنىڭ باش قۇرۇشىغا ئۆتتى. ئۇلارنىڭ تەكرىقوتى، قوشۇنلىرى ۋە ئاۋام خەلقى بىزنىڭ پۇقرالىرىمىز بولدى. ئەگەر بۇلارنى ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ تۆھپىسى دەپ قارىسىلا، يۇ، شيا[11] دەۋرلىرىدىن باشلاپلا نۇرغۇنلىغان قابىل ۋەزىرلەر ئۆتكەن، شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۇلار نېمىشقا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان؟ شۇڭا ئالىيلىرى ئەگەر رەھىمدىل سىياسەت يۈرگۈزسىلە ھەممە ئىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالايلا ھەم بىركىمگە ھاجەتلىرى چۈشمەيدۇ، مانا بۇ تۆتىنچىسى»[12].

2. ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دىكى مۇناسىپ تەرجىمە

«شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغۇچى شىڭقۇ شەلى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمىز نا ھايىتى ئاز. بىز ئۇ تەرجىمە قىلغان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ خاتىمىسىدىن ئۇنىڭ بەشبالىقلىق ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. بۇ ھەقتە ئۇ ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ 7 ـ جىلدىنىڭ ئاخىرىدا (بېيجىڭ فاكسىمىل نۇسخىسى، 23 ـ ۋاراقنىڭ ئارقا يۈزى) مۇنداق يازغان: «... بەشبالىقلىق شىڭقۇ شەلى تابغاچ تىلىدىن تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلغان سامىتسو ئاچارىنىڭ تەرجىمھالىنىڭ 7 ـ جىلدى تۈگىدى»[13].

شىڭقۇ شەلى «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دىن باشقا يەنە خەنزۇ تىلىدىكى بۇددا دىنى ماھايانا مەزھىپىنىڭ دەستۇرى «ئالتۇن يارۇق»نىڭ 10 جىلدى قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلغان.

ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ خاتىمىسىدە ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «شەرقتىكى قوتلۇق ۋە قۇدرەتلىك تاڭ ئېلىدە، ماھايانا ۋە ھىنايانا مەزھەپلىنىڭ بارچە نوملىرىنى پىششىق بىلىدىغان ئۇستاز سامىتسو ئاچارى ئەنەتكەك تىلىدىن تاۋغاچ تىلىغا تەرجىمە قىلغان، ئاندىن بەشبالىقلىق شىگقۇ شەلى توتۇق بۇ رەزىل دۇنيادا، بارلىق نوملارنىڭ ئەڭ كاتتىسى بولغان «ئالتۇن يارۇق»نى تاۋغاچ تىلىدىن تورك ـ ئۇيغۇر تىلىغا تولۇق تەرجىمە قىلىپ توگەتتىم»[14]. ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ قولىيازمىسى 1930 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭدىن تېپىلغان، بەتلىرىنىڭ ئۆلچىمى ئۇزۇنلۇقى 44 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 18 سانتىمېتىر[15] كېلىدىغان بۇ ۋەسىقە بايقالغاندىن كېيىن، بىر قىسمىنى فرانسىيە ۋە روسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئېلىپ كەتكەن، بۇنىڭ 94 ۋاراقى ھازىر روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ سانكىت پېتربۇرگ شۆبىسىدە، 116 ۋاراقى فرانسىيە گۇيىمېت ئاسىيا سەنئەت مۇزېيىدا، قالغان 208 ۋاراقى بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا (1951 ـ يىلى بېيجىڭدا فاكسىمىل نۇسخىسى نەشر قىلىندى)[16].

سانكىت پېتربۇرگ شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ پارچىلىرىنىڭ مەزمۇنى 5 ـ، 6 ـ، 8 ـ، 10 ـ جىلدلىرىغا مەنسۇپ.

ئۇنىڭ ئىچىدىكى 6 ـ جىلدنىڭ 42 ـ، 43 ـ، 44 ـ بەتلىرىدە بىز بۇ ماقالىمىزدە نەقىل ئالغان تاڭ تەيزۇڭ بىلەن شۇەنزاڭنىڭ سۆھبىتىدىكى، شۇەنزاڭ ئوتتۇرىغا قويغان 3 ـ ۋە 4 ـ سەۋەبنىڭ مەزمۇنى بار.

تۆۋەندە مەن ئۇيغۇرچە مۇناسىۋەتلىك قىسىملارنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بىلەن ئەسلىدىكى خەنزۇچە نۇسخىسىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆتىمەن[17]:

قەدىمكى ئۇيغۇرچىسى (VI 42):

12. ...üčünč t(ä)ŋri iligimz
至道旁通，
13. qutï ärsär kirtü törüsin arqu[ru]
深仁远洽，
14. turqaru itmiš ärür tärin t...
15. unïn ötkürü ïraq tägürmiš
东逾日域，
16. titir : öŋdün kün toğsïqda
西迈昆丘，
17. uluš_lardïn ärtmiš ärür kid[in]
南尽炎洲，
18. kün batsïq_qatägi tägmiš t[itir]
19. küntün tüpütüg töz_kärip t[ağ]_
20. dïn qïrqïz_ïğ tüpkärip oymïš
雕蹄鼻饮之俗，
21. yaqalïğ(taqalïğ?) ïtğïn ičtäči türklär[ig]
卉服左衽之人，
22. ot tonluğ trs yapïğlïğ kiši_lär
莫不候雨瞻风，
23. ig bular_qa barča ädgüsin tägürü
稽颡屈膝，
24. y(a)rlïqamaduq ärmäz_i üz_ä törülüg
25. törükä tägip töpü_lärin ügdänip
献珍贡宝，
26. tiz_lärin čökidip taŋsuq
27. äd t(a)var_larin ärtürü ::

تەرجىمىسى:

12. ئۇچىنچى، تەڭرى خانىمىز
13. بەختىگە ھەقىقىي قانۇن ـ ئەھكاملىرىنى

14. هەممە يەرگە تاراتتى. تېرەن ت ...
15. هەم ئۇنى يىراق - يىراقلارغا يەتكۈزدى.
16. شەرقتە كۈن چىقىشتىكى
17. ئەللەردىن ھالقىپ ئۆتتى. كېيىن
18. كۈن پېتىشقىچە يەتتى.
19. جەنۇبتا تۇبۇتنى بويسۇندۇرۇپ
20. شىمالدا قىرغىزغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ئويما
21. ياقىلىق، بۇرنى بىلەن ئىچكۈچى تۈركلەرنى
22. ئوت - چۆپتىن كىيىم كىيىپ، چاپاننى تەتۈر ئىزمىلايدىغانلار
23. بۇلارغا بارچە ياخشىلىقنى يەتكۈزۈپ
24. باشقۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن توغرا
25. يولغا كىرىپ خانىنى مەدھىيىلەپ
26. تىز چۆكۈپ، ئېسىل
27. مال - دۇنيالىرىنى تەقدىم قىلدى.

充委夷邸。

1. ... larïn ančulayu ...
2. tolu yatur üč balïq_lar_ta
   此又天威所感，
3. bu muntağ t(ä)ŋridam čoğ yalïn üz_ä
4. čoğlanu y(a)rlïqamağï yana näŋ
   无假于人，
5. kiši_kä yalŋuq_qa tayanmaq
6. dïn čoğlanu y(a)rlïqamïš
   其义三也。
7. ärmäz bu üčünč ötüg
8. titir : törtünč kim bu t(a)vğač
   獯狁为患，
9. [i]li tumšuqluğ_qa soqturğalï:
   其来自久，五帝

10. [ta]rmaqlïğ_qa tartdurğalï ür_
11. [ki]č bolmïš ärdi biš ilig_lär
所不臣，三王
12. …ğali umadï : üč χan_lar
所不制，遂
13. …dğali küči yitmädi : ötrü
使河、洛为披发
14. [lağ]ki balïq qodï sačlïğ_lar_nïŋ
之野，鄸、镐为
15. …qsï boltï : qutluğ čuu_nan
鸣镝之场，中国
16. [t]ägiri oq baš_lïğ_lar_nïŋ
17. [ö]rtgüni boltï : ortun il uluš
陵迟，匈奴得志，
18. …ksiz basïnč_lïğ boltï : türk
19. [y]očul bodun ärtiŋü ayam_lïğ
殷周已来，
20. [bo]ltï : inčü χan_din bärü näŋ
不能攘弭。
21. [u]lar_nï amïrtqurğalï köntürgäli
至汉武穷兵，
22. bolmadï : qačan χan vudi atlïğ
23. χan_qa tägdükdä tolp süü
卫、霍尽力，
24. sin täbrätip qamağ küčin
25. [ön]türüp qatïğlantï antağ qïltï
虽毁枝叶，
26. [ärsär] ymä tk balïq_nïŋ
27. uluš_nuŋ čïbïq_ïn yapïrğaqïn

تەرجىمىسى:

1. .... لىرىنى شۇنداق قىلىپ...
2. ئۇچ شەھەرگە تولۇپ كەتتى
3. مۇنداق ئىلاھىي شان ـ شۆھرەت ئۈستىگە
4. شۆھرەتلىرىنى ئاشۇرۇشتا [ئالىيلىرى] يەنە نېمىشقا
5. باشقىلارغا تايىنىشقا
6. ھاجەتمەن بولۇپ قالدىلا؟
7. بۇ ئۇچىنچى سەۋەبتۇر
8. دەپتۇ. تۆتىنچىسى شۇكى، بۇ تابغاچ
9. ئېلى ئۆزىنى تۇمشۇقلۇققا سوقتۇرغىلى
10. تىرناقلىققا تاتىلاتقىلى
11. ئۇزۇن بولغاندى. بەش خان
12. ... قىلالمىدى. ئۇچ خان
13. بويسۇندۇرغىلى كۈچى يەتمىدى. ئاندىن كېيىن
14. لاغكى شەھىرى سالۇار چاچلىقلارنىڭ
15. ... بولدى. قۇتلۇق چاڭگەن
16. ئاۋازلىق ئوقيالىقلارنىڭ
17. جەڭ مەيدانى بولدى. ئوتتۇرا ئەل دۆلىتى
18. پۈتۈنلەي بېسىۋېلىندى. تۈرك
19. يوچۇل بۇدۇن بەك شۆھرەت
20. قازاندى. يىن، جۇ خانلىقلىرىدىن بېرى
21. ئۇلارنى تىنچلاندۇرغىلى، كۆندۈرگىلى
22. بولمىدى. قاچانكى خەن ۋۇدى ئاتلىق
23. خانىنىڭ زامانىغا كەلگەندە بارلىق قوشۇن
24. نى تەۋرىتىپ پۈتۈن كۈچىنى
25. ئىشقا سېلىپ غەيرەتكە كەلگەن
26. بولسىمۇ شەھەرنىڭ،
27. ئەلنىڭ شاخ ـ يوپۇرماقلىرىنىلا

قەدىمكى ئۇيغۇرچىسى (Ⅵ 44)

0. altïnč [ülüš]……
根本犹存。
1. …ldï toz_ï tüpi inčü [χan]…
自后已来，
2. turu qaltï : antïrdïn birü taqï
无闻良策。
3. äšidilmäz ilig uluš_uğ kötür
及陛下御图，
4. däči tip : ulatï ančada t(ä)ŋri
5. iligimiz qutï il ornïŋa oluru
6. y(a)rïlqap bir süü_läyü
7. y(a)rlïqaduqta oq birtäm :
8. yoqatdï_ï ägri uya_[ïğ]
无复矛遗，
9. lar töpün avalïğ_lar bir qalïs[ïz]
瀚海、燕然之域
10. tolp quz arquruqï ïnčïn ada
其入提封，
11. il_lig barča t(a)vğač ilingä
单于弓骑之人
12. kirdi _lär : qïrqïz : y_a mingülük
俱充臣妾。
13. kiši_lär yumqï ič ičäräki_[i]
若言由臣，
14. boltï_lär; inčïp birök inanč_
15. lar oğrïnta il tutğalï bolt[uqmïš]
则虞、夏已来
16. tisär huiz_vaŋ χu_a_vaŋ at[lğ]
贤辅多矣，
17. χan_lardïn bärü ilči bilgä
18. lär ärtiŋü üküš ärdi: ančat[a]
何因不获？
19. nägülük il tutmadï_lar : [anï]
故知有道斯得，

تەرجىمىسى:
0. ئالتىنچى ئۇلۇش
1. ... لدى . توپ ـ يىلتىزىدىن [يوقىتالمىدى] يىن، جۇ خانلىقلىرى
2. دەۋرىدىكى [ۋەزىيەت] يەنە داۋاملاشتى. شۇنىڭدىن بە- رى تېخى
3. بىز ئاڭلاپ باقمىدۇق بىرەر خانىنىڭ ئەلنى گۈللەندۈر- گەنلىكىنى.
4. مۇشۇ زامانغا كەلگەندە تەڭرى
5. خانىمىز بەختكە يارىشا تەختكە ئولتۇرۇپ
6. ئەلنى ئىداره قىلغان مەزگىلده قوشۇن تارتىشقا
7. يارلىق قىلىش بىلەن
8. پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. قارا خەلقتىن
9. ئېسىلزادىلەرگىچە بىرسىمۇ قالمىدى
10. شىمالدىكى بارلىق ئاپەت كەلتۈرىدىغان
11. ئەللەرنىڭ هەممىسى تابغاچ ئېلىگە
12. بېقىندى. قىرغىز ۋە ئۇقيالىق ئاتلىق
13. كىشىلەرنىڭ هەممىسى بىزگە تەۋە
14. بولدى. ناۋادا، ئىنانچىلار
15. غىلا تاپىنىپ ئەلنى باشقۇرغىلى بولسا
16. خۇيزۇڭ، خۇاڭ ئاتلىق
17. خانلاردىن بېرى ئەلنى باشقۇرغۇچى دانىشمەن
18. لەر شۇنچه كۆپ ئىدى. [ئۇلار] شۇ چاغلاردا
19. نېمىشقا ئەلنى [ياخشى] باشقۇرالمىدى

3. ئۇيغۇرچه «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمهالى»دىكى «匈奴» قاتارلىق ئا- تالغۇلارنىڭ تەرجىمىسى هەققىده دەسلەپكى تەهلىل

خەنزۇچه، ئۇيغۇرچه «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمهالى»نى سېلىش- تۇرۇش ئارقىلىق شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تەرجىمان تەر-

جمه قىلىش جەريانىدا گەرچە ئەسلىي نۇسخىسىنى ئازراق ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، لېكىن مىللەتلەر ۋە جۇغراپىيىگە مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلارنى ئىپادىلەشتە ناھايىتى توغرا چۈشەنچىگە ئىگە بولغان ھەمدە ئۇيغۇرچىسىدا تىل ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ، يۇقىرىقى ئاتالغۇلارغا ماس كېلىدىغان ئۇيغۇرچە سۆز ۋە سۆزبىرىكمىلىرىنى ناھايىتى جايىدا ئىشلەتكەن. ئۇ «匈奴» دېگەن ئاتالغۇنى «türk yočul bodun» دەپ تەرجىمە قىلغان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ سۆز بىرىكمىسى ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دا ئىككى جايدا ئۇچرايدۇ (Ⅵ 43، 25-Ⅵ 44، 19 — 18). روسىيىلىك ئالىم تۆگۈشېۋا «türk yočul bodun» تۈراقلىق مەنىگە ئىگە سۆز بىرىكمىسى بولۇپ، «كۆچمەن چارۋىچى تۈركلەر، ئەركىن تۈركلەر» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە، دەپ قارايدۇ[22].

خەنزۇچە ئەسلىي نۇسخىسى بىلەن سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىگە ئاساسەن «türk yočul bodun» نى «匈奴»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ.

«türk yočul bodun» دېگەن بۇ ئۇيغۇرچە سۆز بىرىكمىسى قەدىمكى ئۇيغۇرچە «مايترى سىمىت»(Maitrisimit Nom Bitig) تىمۇ ئۇچرايدۇ[23].

تەرجىمان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ 5 ـ جىلد 87 ـ ۋاراقىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ «بەشبالىقلىق شىڭقۇ شەلى تۇتۇڭ tawğač tilindin yänä biš balïqlïğ šinqu šäli tutuŋ türk tilinčä äwirmiš خەنزۇ تىلىدىن تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلدى»[24]. تەرجىمان ئېيتقان Türk tili بۇ يەردە قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن يېزىق تىلىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇ تەرجىمان تەرجىمە قىلغان يەنە بىر بۇددا نومى «ئالتۇن يارۇق» (Suvarnaprabhāsa) نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ 10 ـ جىلدىنىڭ خاتىمىسىدە:

ikiläyü äwirmiš «بەشبالىقلىق شىڭقۇ شەلى تۇتۇڭ خەنزۇ تىلىدىن تۇرك - ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى»[25]. يەنە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ 5 - جىلدىدا خەنزۇ تىلىدىكى «亦睹货罗故地。风俗大同突厥» دېگەن جۈملىنى «بۇ ھەم توخرىلارنىڭ يېرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى تۇركلەر - نىڭكى بىلەن ئوخشايدۇ»

(ol balïq) yämä toχrïlar-nïŋ soki yiri titir: törüsi toqusi barčä ») türk birlä bir ärip» دەپ تەرجىمە قىلغان (V 52, 24). بۇ يەردە شىڭقۇ شەلى خەنزۇچىدىكى «突厥» دېگەن سۆزنىمۇ «تۇرك» دەپ تەرجىمە قىلغان[26]. تەرجىمان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمان تەرجىمە قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ تىلىنى «تۇرك تىلى» ياكى «تۇرك ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىغان. «جۇنامە» 50 - جىلد «تۇركلەر تەزكىرىسى»دە: «تۇركلەر 匈奴 لارنىڭ ئايرىم بىر نەسلىدىن بولۇپ، فاملىسى ئاشىنا ئىدى. ئۇلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم قەبىلىدۇر»[27] دەپ يېزىلغان.

«يېڭى تاڭنامە» دە «ئۇيغۇرلار 匈奴 لارنىڭ ئەۋلادى»[28]، «كىتابلار جەۋھىرى»دە: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى، 匈奴 لارنىڭ ئەۋلادىدۇر»[29] دەپ خاتىرىلەنگەن.

«يېڭى تاڭنامە»دە «تۇركلەرنىڭ فاملىسى ئاشىنا بولۇپ، ئۇلار 匈奴 لارنىڭ شىمالىدا ياشىغان»[30] دېگەندەك خاتىرىلەر بار.

ۋاڭ گوۋېينىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، خەنزۇچە ۋەسىقىلەردىكى «匈奴» ۋە «شيەنيۈن» (獯狁) دېگەن بۇ ئىككى سۆز ئەمەلىيەتتە ئوخشاش مەنىگە ئىگە ئىكەن، «شيەنيۈن» خەنزۇچە تارىخىي ئەسەرلەردىكى «匈奴 »لارنى كۆرسىتىدىكەن، لېكىن شىڭقۇ شەلى تۇتۇڭنىڭ قەلىمى ئاستىدا «匈奴» دېگەن بۇ سۆز «türk yočul bodun» يەنى «كۆچمەن چارۋىچى تۇركلەر» دەپ

تەرجىمە قىلىنغان بولسا (18، 143 Ⅵ)، «شىيەنيۈن» دېگەن سۆز tumšuqluğ [ta]rmaqlïğ يەنى «تۇمشۇقلۇق ۋە تىرناقلىق» دەپ تەرجىمە قىلىنغان (10 — 9، 43 Ⅵ). مەسىلەن تەرجىمىلەن «中国陵迟, 匈奴得志» دېگەن جۈملىنى

ortun il uluš...ksiz basïnč_lïğ boltï: türk [y]očul bodun ärtiŋü ayam_lïğ [bo]lt

دەپ تەرجىمە قىلغان. يەنى «ئوتتۇرا ئىقلىم تۇ- گەل بېسىۋېلىندى، تۈرك يوچۇل بودۇن بەك كۆتۈرۈلۈپ كەتتى» (17—20، 43 Ⅵ)؛ يەنە «獯狁为患, 其来自久» دېگەننى:

bu tavğač [i]li tumšuqluğ_qa soqturğali [ta]rmaqlïğ_qa tart_durğalï ür[ki]č bolmïš ärdi

دەپ تەرجىمە قىلغان، يەنى: «بۇ تابغاچ ئېلى تۇمشۇقلۇققا سوقتۇرغىلى، تىرناقلىققا تارتقۇزغىلى ئۆزۈن بول- دى» (11 — 8، 43 Ⅵ).

خەنزۇچىسى بىلەن ئۇيغۇرچىسىنى سېلىشتۇرۇشتىن بىز شۇنى ئېنىق بىلەلەيمىزكى، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن «匈奴» ۋە «شىيەنيۈن» (獯狁) دېگەن ئۇقۇم، تەرجىمانىنىڭ نەزە- رىدە روشەن پەرقلەندۈرۈلگەن، بۇ مەسىلە يەنىمۇ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلاردا دائىم ئۇچرايدىغان «تۈرك» دېگەن ئاتالغۇ خەنزۇچىدىكى «突厥» گە توغرا كېلىدۇ. مەسە- لەن، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دا مۇنداق مەزمۇنلار بار:

bilgä tonyuquq bän tabğaç iliŋä qilintim, türk bodun tabğačqa körür ärti

«مەنكى بىلگە تۇنيۇقۇق تابغاچ ئېلىدە تەربىيىلەندىم. ئۇ زامانلاردا تۈرك خەلقى تابغاچلارغا قارايتتى»[31]. قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلاردىكى türk bodun دېگەن سۆزنىڭ مۇقىم مەنىسى «تۈرك خەلقى» دېگەنلىك بولاتتى.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭ- نىڭ تەرجىمىھالى»نىڭ تەرجىمانى «匈奴» قاتارلىق ئاتالـ

غۇلارنىڭ ئۇيغۇرچىسى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە ئى-دى. 10 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تەرجىمان «匈奴»لارنى türk yočul bodun دەپ، ئۆزىنىڭ تىلىنى «تۈرك تىلى» ياكى «تۈرك ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىغان. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئۆزىنى ئاتىشىنى ۋە ئەتراپتىكى مىللەتلەرگە بولغان تونۇشىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ماتېرىياللىق قىممەتكە ئىگە.

تەرجىمان ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشتا يەنە بىرمۇنچە دارىتمىلىق مەزمۇنلارنى قىستۇرغان. مەسىلەن تەرجىمان ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ 6 - جىلد 44 - بېتىدە مۇنداق يازغان:

bişinç türk yoçul bodun ärtïr ü kötrülti, üstünki il uluşlar törüsin ïčqïntï «بەشىنچى، تۈرك يوچۇل بودۇن بەك كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئۈستۈنكى ئەل — ئۇلۇسلارنىڭ قانۇن - يا-ساقلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتى». ئەمەلىيەتتە، خەنزۇچە «شۇەنزاڭ-نىڭ تەرجىمھالى»دىكى بۇ بۆلەك شۇەنزاڭنىڭ ھاكىمىيەت ئىش-لىرىغا قاتناشماسلىقىدىكى بەشىنچى سەۋەبتىن باشلىنىدۇ. ئۇ تارىختىن مىسال كەلتۈرۈپ، «كورىيە كىچىككىنە دۆلەت تۈرۈپ سۇي سۇلالىسىگە ھۆرمەتسىزلىك قىلغاچقا، سۇي پادىشاھى بار-لىق قوشۇنلارنى يىغىپ، شەخسەن ئۆزى ئۇچ قېتىم جازا يۈرۈشى قىلدى»، ئاقىۋەتتە «پۈتۈن سەپ بويىچە تېرە - پېرەن بولۇپ، شەرمەندىلەرچە قايتىپ كەلگەن»لىكىدەك تارىخىي ساۋاقنى سۆز-لىگەن[32]. بۇنىڭ 匈奴 بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىسىمۇ، لېكىن تەرجىمان ئۇيغۇرچىسىغا يۇقىرىدا ئېيتىلغان 匈奴 لارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى قىستۇرۇپ قويغان.

بۇندىن باشقا، تەرجىمان يەنە بەزى مىللەت، يەر نامى ۋە تا-رىخىي ۋەقەلەرنى ئۆزگىچە تەرجىمە قىلغان. مەسىلەن: فېڭ، خاۋ قاتارلىقلارنى qutluğ čuu_nan «مۇقەددەس چاڭئەن» (15، 43 VI) دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى،

تەرجىمان يۇقىرىقى ئىككى جاينىڭ مۇھىم تارىخىي ئورنىنى بىلگەن. «ۋېي چىڭ ۋە خو چۈبىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ» دېگەن يەرنى تەرجىمە قىلغاندا، تەرجىمان ئەسلىي تېكىستنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتكەن، تەرجىمىدە تارىخنامىلەرگە ئىسمى پۈتۈلگەن ۋېي چىڭ بىلەن خو چۈبىڭلارنىڭ ئىسمى كۆرۈنمەيدۇ، شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇن qamağ küčin [ön]türüp «پۈتۈن كۈچى بىلەن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. (25 — 24، VI 43) ؛ ئۇنىڭ «جۇڭگو»نى ortun il uluš — ئوتتۇرا ئەل» (17، VI 43) دەپ ئېلىشى، باشقا قەدىمكى ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە تاڭ سۇلالىسىنى «تاۋغاچ» دەپ تەرجىمە قىلىشتىن پەرقلىنىدۇ (8، VI 43).

ئۇيغۇرچىسىدا ئۇچرايدىغان «tüpüt» (VI 42, 19) دېگەن ئاتالغۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان «تىبەت»لەرنى كۆرستىدۇ، ئەمما خەنزۇچىسىدە «تىبەت»لەرگە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار ئۇچرىمايدۇ.

ئەسلى تېكستتىكى «تەڭرىقۇتنىڭ ئوقيالىق چەۋەندازلىرى» دېگەن سۆزنى qirqizya mingülük kişi-lar «قىرغىز يا مىنگۈلۈك كىشىلەر» (13 — 12، VI 44) دەپ تەرجىمە قىلغان. تەرجىمان بۇ يەردە خەنزۇ تىلىدىكى «单于» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىشكە تېگىشلىك يەرگە «qïrqïz قىرغىز» دېگەن سۆزنى ئالماشتۇرۇۋەتكەن، ئۇنىڭ بۇ سۆزلەرنى ئالماشتۇرىۋېتىشتىكى مەقسىدىنى تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

تەرجىمان خەنزۇچىدىكى «ھەممىسى قۇل ـ دېدەك بولدى» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئېنىق بىلگەچكە، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە بۇنى ئۆزگەرتىپ kiši-lär yumqï ič ičäräki-[i] boltï-lar «بولدى» دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇ تەرجىماننىڭ سەۋىيىسىنى نامايان قىلغان.

تەرجىمان يەنە ئەسلىي تېكستتىكى «بويسۇنغانلار قەسىر ـ سارايلارغا تولۇپ كەتتى» دېگەننى tolu yatur üč balïqlarta —

ئۇچ شەھەر لىققىدە تۇشۇپ كەتتى» (2، 43 Ⅵ) دەپ تەرجىمە قىلغان، تارىخىي ۋەقەلەرنى ئېسىدە چىڭ ساقلىغاچقا «ئۇچ شە-ھەر» دېگەننى مەقسەتلىك گەۋدىلەندۈرگەن. خەن، تاڭ سۇلالىلە-رى دەۋرىدە شىمالىي چېگرىدىكى رايونلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۇ-دەك بەيئەت قىلغۇچىلار شەھىرى بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋ-رىدە ھازىرقى ئوردۇسنىڭ شىمالىدا شەرق، غەرب ۋە مەركەزدىن ئىبارەت ئۇچ بەيئەتچىلەر شەھىرى بار بولۇپ، تۈركلەردىن مۇدا-پىئەلىنىش ئۇچۇن قۇرۇلغانىدى، بۇ جۇملىنىڭ تەرجىمىسى تەرجىمانىنىڭ جۇڭگو تارىخىغا ناھايىتى پىششىق ئىكەنلىكتىنى بىلدۈرىدۇ.

يۇقىرىقى تەھلىللەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تەرجىمان شىڭقۇ شەلى ياغۇز بۇددا دىنى تەلىماتلىرىغىلا پىششىق بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە سىياسىي، تارىخ ۋە مەدەنىيەتنىمۇ ناھا-يىتى پىششىق بىلگەن.

بۇ يەردە «جىننامە» 95- جىلد «بۇددا چىڭئانىڭ تەرجىمىھا-لى»دىكى مۇنۇ ئەھمىيەتلىك خاتىرىلەرنى تىلغا ئېلىش زۆرۈر، بۇ كىتابتا (秀支替戾冈, 仆谷劬秃当) دېگەن سۆزلەر خاتە-رىلىنىپ: «بۇ كېش تىلىدا 秀支 قوشۇن دېگەنلىك، 屈戾冈 替 چىقىرىش دېگەنلىك. 仆谷 لىيۇ ياۋ دېگەن غۇزنى كۆرسىتىدۇ، 劬秃当 تۇتۇش دېگەنلىك، بۇ گەپ قوشۇن ئاتلانسىلا لىيۇ ياۋ تۇ-تۇلىدۇ دېگەنلىك بولىدۇ»، دەپ خاتىرىلەنگەن[33]. بۇ جۇملە ھەق-قىدە ھەرقايسى ئەل ئالىملىرى جىق تەتقىقاتلارنى قىلغان[34]. رو-سىيىلىك تىلشۇناس ئە. ر. تېنىشېفمۇ 匈奴 تىلى ھەققىدە ئىز-دەنگەن[35].

روسىيىلىك تىلشۇناس شېرۋاشىدزې (И.Н.Шервашидзе) بۇ-رۇنقىلارنىڭ تەتقىقاتى ئاساسىدا، خەنزۇ يېزىقىدىكى شېئىر «当 仆谷劬, 秀支替戾冈» ھەققىدە يېڭىباشتىن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، تۆۋەندىكىدەك قىياسنى ئوتتۇرىغا قويغان[36]:

sükä talïqïŋ, buquğ qodï qo(d)ïŋ. :مەنبە تىل قۇرۇلمىسى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى: سەن قوشۇن باشلاپ چىقساڭ، بۇگۇ (buquğ) نى ئاغدۇرالايسەن.

شېرۋاشىدزې سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، يۇقىرىدىكى «كېش تىلى»دىكى شېئىرنىڭ قۇرۇلمىسىنى قەدىمكى تۈرك تىلى دەپ قارىغان.

يۇقىرىقى سېلىشتۇرۇشتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شېرۋاشىدزې قىياس قىلغان قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى مەزمۇن، ئەسلى تېكستتىكى بۇ ئىككى قۇر شېئىرنىڭ خەنزۇچە ئىزاھاتى «قوشۇن ئاتلانسىلا، لىۋ ياۋ تۇتۇلىدۇ» دېگەنگە قارىغاندا تېخىمۇ يېقىنراق بولغان.

4. خۇلاسە

يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيانقى تىلشۇناسلىق، مەنبەشۇناسلىق، ئارخېئولوگىيە، ئىنسانشۇناسلىق ۋە باشقا پەنلەر ئارىسىدىكى ئۆتۈشۈش قەدىمكى ۋە يازما تاريخىتىن بۇرۇنقى ئىنسانلارنىڭ تىل، مەدەنىيەت، ئىجتىمائىيەت ۋە كۆچۈش قاتارلىق ساھەلەردىكى تەتقىقاتىنى خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشتۈردى[37]. «匈奴» تىلىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ باشقا تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ئىزچىل تىلشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كېلىۋاتقان مۇھىم ساھە بولۇپ، تەتقىقاتچىلارنىڭ ھەممىسى«匈奴» تىلىنى يېشىش ۋە قىياس قىلىش ئارقىلىق، ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشتى. يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، جۇڭگو ۋە غەرب مەنبەلىرىدىكى «匈奴» ۋە باشقا قەدىمكى مىللەتلەر كىتاب يۈزىدىن «غايىپ بولۇش» بىلەن بىرگە، باشقا نامدىكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر تارىخىي خاتىرىلەردە پەيدا بولۇشقا باشلىدى. تارىختىكى ۋە ھازىرقى تىللار ۋە دىئالېكتلارنى بۇ تىللار ئىپادە قىلغان تارىخنى تەتقىق قىلىش، «匈奴» قاتارلىق تارىختىن «غايىپ بولغان» مىللەتلەرنىڭ تىلى، مەدەنىيىتى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالى قاتارلىقلارنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە قە-

ياس قىلىشتىكى ئۇنۇملۇك يولدۇر. مەسىلەن، روسىيىلىك مەشھۇر تىلشۇناس H. A. باسكاكوۋ 匈奴 قەبىلىلەر ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن شەرقىي ۋە غەربىي تۈر-كىي قەبىلىلەر تۈركىي تىللاردىكى مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكى تارماقنى شەكىللەندۈرگەن، يەنى غەربىي 匈奴 تىللىرى تار-مىقى بىلەن شەرقى 匈奴 تىلى تارمىقى. غەربىي 匈奴 تىللىرى تارمىقى تەرەققىي قىلىپ بۇلغار، ئوغۇز، قىپچاق، قارلۇق تىل گۇرۇپپىلىرىغا بۆلۈنگەن. غەربىي 匈奴 تىلى تارمىقى يەنە چۇۋاش، گاگاۋۇز، ئەزەربەيجان، تۈرك، قىرىم تاتارچىسى، نوغاي، تۈركمەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئى-چىگە ئالىدۇ. شەرقىي 匈奴 تارمىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ــ ئوغۇز تىلى ۋە قىرغىز تىلى ــ قىپچاق تىلىدىن ئىبارەت ئىككى تىل گۇرۇپپىسىنى شەكىللەندۈرگەن. شەرقىي 匈奴 تىلى تار-مىقى ئوغۇز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، تۇۋا، ساخا، خاكاس، قىرغىز، چۇلىم تاتارچىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[38]. يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان، روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئورنى قاتارلىق تەتقىقات ئورگانلىرىدىكى تۈركولوگلار تاماملىغان «تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما گىرامماتىكىسى» ««فو-نېتىكا»، «مورفولوگىيە»، «سىنتاكسىس»، «لېكسىكا»، «تىل جۇغراپىيىسى قىياسى» قاتارلىق تومىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالى-دۇ)نىڭ ئارقا ــ ئارقىدىن نەشرى قىلىنىشى تۈركىي تىللار تەتقى-قاتىدىكى مۇھىم نەتىجىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ بىر يۇرۇش ئەسەرلەردە، تىلشۇناسلار ياۋرو ــ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇق تارىخ-ىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن تۈركىي تىللارنى فونېتىكا، مورفو-لوگىيە، سىنتاكسىس، لېكسىكا، تىل جۇغراپىيىسى نۇقتىلىرى-دىن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدى ھەمدە «ئىپتىدائىي تۈركىي تىللار»نى قايتا قىياس قىلدى، بۇ بىزنىڭ قەدىمكى ئىچكى قۇ-رۇقلۇق ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ تىل ئەھۋالىنى چۇشىنىشى-مىزدە مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە[39].

يۇز يىلدىن بۇيان ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى تىلشۇناس ۋە تا-رىخشۇناسلار ناھايىتى زور زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ، ئوخ-شىمىغان نۇقتىدىن قەدىمكى 匈奴 لارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە تەۋەلىكىنى تەتقىق قىلىشقا تىرىشتى. تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشى-چە، 匈奴 لار ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئوخشاش بولمىغان مىللەت ۋە تىللارنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئى-چىدە تۈركىي تىللارمۇ بار[40].

匈奴 لارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تى-لى، ئېتنىك مەنبەسى، شەكىللىنىشى، تارقىلىشى، كۆچۈشى ۋە يازما خاتىرىلەردىن «يوقىلىش» سەۋەبلىرىنى پۈتكۈل يېۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بولغان ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەدەنىيەت، تىل، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش كاتېگورىيىسىگە قويۇپ تۇرۇپ، كۆپ خىل پەنلەر ئارقىلىق ئۇ-نۇبرسال تەتقىق قىلغاندىلا ئاندىن تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپە-تىگە يېقىنلاشقىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقايسى ئەل تىلشۇ-ناس، ئارخېئولوگ، تارىخشۇناس، ئىنسانشۇناس، مىللەتشۇناس، مەنبەشۇناسلىرى بىرلىكتە ھەمكارلاشقاندىلا قەدىمكى 匈奴 لار ۋە ئۇلار ياشىغان دەۋرنىڭ سىرىنى ئاچقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» بىزنى بۇ جەھەتتە قىممەتلىك ماتې-رىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. 10 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى شىگۇقۇ شەلىنىڭ خەنزۇچىدىكى «匈奴» ۋە باشقا قەدىمكى مىللەت ۋە يەر ناملىرىنى تەرجىمە قىلىشتىكى تونۇشى، ھازىرقى تەتقە-قاتچىلارنىڭ «匈奴»لارنىڭ تىلى ۋە ئېتنىك مەنبەسىگە ھۆكۈم قىلىشىدا شەك ـ شۇبھىسىزكى مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

قوشۇمچە: بىرقىسىم قەدىمكى خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى:

东	öŋdün
西	kün batsïq
北	quz
南	küntün
日域	kün toğsïq uluš_lar
道	törü
昆丘	kün batsïq_qa tägi
卉服	ot tonluğ
左衽	trs yapïğlïğ
献珍贡宝	äd t(a)var_larin arturu
獯狁	tarmaqlïğ tumšuqluğ
五帝	biš ilig_lär
三王	üč van_lar
河、洛	lağki balïq
披发	qodï sačlïqlar
（黠戛斯）	qïrqïz
鄂镐	(qutluğ) čuu_nan
鸣镝	oq baš_lïğ
中国	ortun il uluš
殷周	inčü （van）
汉武（帝）	han vudï atlïğ van
陛下	t(ä)ŋri iligimiz
匈奴	türk yočul bodun
弓骑之人	y_a mingülük kiši_lär
虞（王）	huiz_vaŋ
夏（王）	vu_a_vaŋ

پايدىلانغان ماتېرىياللار
1. سېن جۇڭمىيەن «تۇرك تارىخ توپلىمى» (1 ـ، 2 ـ تۇم) جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 2004 ـ يىلى نەشرى
2. فېلك جياشېلك «ئۇيغۇرچە ‹شۇەنزاڭنىلك تەرجىمىھالى›، ھەققىدە تەتقىقات دوكلاتى»، «ئارخېئولوگىيە» ژورنىلى B نۇسخا 1 ـ سان، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى، 1953 ـ يىل
خۇي لى، يەن سۇلك يىلزغان، سۇن مىنتاك ئىزاھلىغان: «شۇەنزاڭنىلك تەرجىمىھالى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 2000 ـ يىلى نەشرى.
3. لىن گەن تۇزگەن: «匈奴 تارىخى يىلنامىسى» جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1984 ـ يىلى نەشرى.
4. لىن گەن تۇزگەن: «匈奴 لار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» (1 ـ، 2 ـ قىسىم)، 1988 ـ يىلى نەشرى.
5. ۋاك گوۋېي: «گۇەنتاك توپلىمى» جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1959 ـ يىلى نەشرى.
6. ياك تىڭفۇ: «شۇەنزاك يىلنامىسى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1988ـ يىلى نەشرى.

ئىزاھلار:

* بۇ ماقالىنىك تۇنجى نۇسخىسى 1992 ـ يىلى پۈتۈپ چىقىپ، 2005 ـ يىلى بېكىتىلگەن. تۇنجى نۇسخىسى پۈتكەندىن كېيىن، چېن شىيېجاك، لىيۇ جېڭىيىن، خاۋ يۇڭجۇن، ۋۇئەنچى، جاۋ مىڭمىك، نيې خۇڭ-يىن قاتارلىق ئەپەندىلەر كۆرۈپ چىقىپ تۇزىتىش پىكىرلىرىنى بەردى، بۇ يەردە ئالاھىدە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن. كەمىنە 1995 ـ يىلى گېرما-نىيىگە تەكشۈرۈشكە بارغىنىمدا، بېرلىن ئاكادېمىيىسىدىكى پروفېسسور (Berlin – Brandenburgische Akademie der Wissenschaften) پېتېر زېمې (Peter Zieme) ۋە دوكتور سىمون كرىستىيان راشمان (Simone Christiane Rashman) قاتارلىقلار يارەملىشىپ، ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى، ئۇلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

① ۋاك گوۋېي: «گۇيفاك، كۇنيى، شىيەنيۇنلەر ھەققىدە تەتقىقات» –

«گۈەنتاك توپلىمى»، 2 ـ قىسىم، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1958 ـ يىـ
لى نەشرى، 583 ـ ، 606 ـ بەتلەر.

② بۇ ماقالىدە تىلغا ئېلىنغان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»غا مۇ ـ ناسىۋەتلىك جايلار روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئورنـ ـنىڭ سانكىت پېتىربۇرگ شۆبىسىدە ساقلانغان. (Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения РАН) روسىيەلىك ئالىم تۇگـۇ ـشېۋا ئېلان قىلغان(*ТугушеваЛ.Ю.*: Уйгурская Версия Биографии Сюань–Цзана, Москва, "Наука", Главная Редакция Восточной Литературы, 1991) غا قارالسۇن. قەدىمكى ئۇيغۇرچە «شۇەنـزاڭنىڭ تـەر ـجىمھالى»نىڭ باشقا قىسىملىرى ئۇچۇن «قەدىمكى ئۇيغۇرچە شۇەنزاڭ ـنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ فاكسىملىغا قارالسۇن، 1951 ـ يىلى، بېيجىڭ. پارىژ گۈيمېت ئاسىيا سەنئەت مۇزېيى (Musée national des Arts asiatiques-Guimet, Paris)دا ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» پارچىلىرىنىڭ پىلاستىنكا نۇسخىسى.

③ خۇيلى، يەن سۇڭجي، سۇن مىنتاڭ ئىزاھلىغان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» (يۇ داۋشۇەن يېزىپ، فەن شياڭيۇڭ شەرھىيلىگەن «ساكيا مۇنى تەزكىرىسى» بىرلەشمە نۇسخا) «ئىزاھات» جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 2000 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ ، 2 ـ بەتلەر.

④ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا ئېنىق يېزىلغان ۋاقتى ساقلاـ ـمىغان، گابائىن خانىم ئۇنىڭ تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتىنى كېيىنكى تاڭ. يەنى 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دەپ قارىغان، قارالسۇن: *Gabain A.von* Die Uigurische Übersetzuŋ der Biographie Hüen-tsaŋs, SPAW, 1935, Berlin, s.152—153 . فېلىكس جىيا شېڭ ئەپەندى بولسا ئۇنىڭ تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتىنى شىمالىي سۇڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ دەپ قارىغان. فېلىكس جياشېڭنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھا ـلى، ھەققىدە تەتقىقات دوكلاتى» «ئارخېئولوگىيە مەخسۇس ژۇرنىلى» C نۇسخا 1 ـ نومۇر. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى، 1953 ـ يىل؛ يەنە شۇ كىشىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى «فېلىكس جياشېڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1987 ـ يىلى نەشرى 373 ـ ، 413 ـ بەتلەر. تۇگۇشېۋانىڭ قارىشىچە، قولىيازمىنى ئىنچىكە تەتقىق قىلغاندا بۇ تەرجىمە قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى، يەنى مىلادـ ـيە 850 ـ ۋە 1250 ـ يىللار ئارىلىقىدا قىلىنغان. ئۇ يەنە ھازىر ساقلاـ

غان قەدىمكى ئۇيغۇرچە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ئەسلىي تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ ئۆزى ئەمەس دەپ قارىغان (2 ـ ئىزاھاتتىكى كىتابنىڭ 24 ـ بېتىگە قارالسۇن). روسىيلىك ئالىم رادلوف شۇ تەرجىمان تەرجىمە قىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يەنە بىر بۇددا نومى «ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇق يالـ تىراقلىق قوپتا كۆتۈرىلمىش نوم ئىلىكى ئاتلىق نوم بىتىك»نى تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تىلى گىرامماتىكا ۋە سۆزلۈك جەھەتلەردىن 8 ـــ 9 ـ ئەسىرلەردىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى دىنىغا ئائىت ۋەسىقـ لەرگە بەكلا ئوخشايدۇ، دەپ قارىغان. قارالسۇن: *РадловВ.В., С.Е.Малов.*.: Suvarnaprabhāsa(Сутра Золотого Блеска), Текст Уйгурской Версии, T.I—II, Санктпетербург, 1913, стр.XIV-XV گېرمانىيـ لىك ئالىم پېتېر زىمىنىڭ قارىشىچە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتى مىلادىيە 10 ـ ئەسىر ئىكەن. قارالسۇن: *П. Цимe,* О Второй главе сутры <Золотой блеск>, Turcologica, издательство "наука", Ленинградское отделение, Л., 1986, стр.341-347 خامىلتون بولسا بۇ كىتابنىڭ تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتىنى 11 ـ ئەسىر دەپ قارىغان. قارالسۇن: *Hamilton J,.* Les titres Sali et tutuq en ouigour. –Journal Asiatique, 1984, t.272, 3-4, p.425-437 بۇ ماقالىدە گاباۋىن خانىمنىڭكى ئاساس قىلىندى. قەدىمكى ئۇيغۇرچە «ئالتۇن يارۇق» ھەققىدىكى تەتقىقات ئەسەرلىرىدىن پېتېر زىمىنىڭ *Peter Zieme*, Altun Yaruq Sudur , Vorworte und das erste Buch(Berliner Turfantexte XVIII), BREPOLS, Turnhout, Belgium, 1996; *Ceval Kaya*, Uygurca Altun Yaruq(Giris, Metin ve Dizin), Ankara, 1994 قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

⑤ جى شىەنلىن قاتارلىقلار «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسىگە ئىزاھ»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1985 ـ يىلى نەشرى، 110 ـ ، 113 ـ بەتلەر

⑥. قەدىمدە كىيىمنىڭ پېشى بورا يەڭ دەپ ئاتىلاتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇاشيالىقلار چاپاننىڭ پېشىنى كۆكرەك ئالدىدىن ئېـ تىدىغان بولۇپ، سول پەش ئوڭ پەشنى بېسىپ تۇراتتى ۋە ئوڭ قولتۇق تەرەپتىن ئىزىملىناتتى؛ ئەمما شىمالدىكى مىللەتلەر بولسا ئۇنىڭ ئەكـ سىچە ئوڭ پەش سول پەشنى بېسىپ تۇرىدىغان بولۇپ، سول تەرەپ قولـ تۇق ئاستىدىن ئىزىملىناتتى، شۇڭا «چاپاننى سول تەرەپتىن ئىزىمـلا يـ دىغانلار» دېيىلەتتى. خېلو ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى لوچې دەريا ـ

سىنىڭ ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ؛ قەدىمكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇاشيا تەۋەسىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى چاچلىرىنى چوققىسىغا تۈگۈۋالاتتى، ئەمما شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى چاچلىرىنى قو- يۇۋېتىپ، خۇاشيالىقلار بىلەن پەرقلىنىپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار «سالۇار چاچلىقلار» دەپىلەتتى، سالۇار چاچ دەپىلگەندە، چاچنى ئارقىغا تاشلاش ياكى مۇرە ياكى دولىسىغا تاشلاپ، چاچنى بىر تۈگۈچ بىلەن تۈگۈۋلىۋە- نى كۆرسىتىدۇ. ئەلۋەتتە قەدىمكى شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش ئەمەس ئىدى، يەنە چېچىنى تاراپ ئۆرۈۋالمىغان ۋە قىرقىۋېتە- مىغان ئادەتلىرىمۇ بار ئىدى.

⑦ "獯狁" بەزىدە "猃狁"مۇ دېيىلىدۇ.

⑧ «فېڭ»، ھازىرقى شەنشىدە، رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە جۇ ۋېنۋاڭ يى مۇشۇ جايدا تۇرغان ئىكەن. خاۋ، غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مەركىزى، ھازىرقى شىئەننىڭ غەربىي شىمالىدا. "ئاۋازلىق ئوق" قەدىمدە شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىشلەتكەن ئوق باشقىنى كۆرسىتە- مىدۇ، ئۇنىڭدا يا ئوقنىڭ تۆشۈك تېشىلگەن كىچىك سۆڭەك شارچە ئورنىتە- لىمىدۇ. بۇ خىل ئوق ئېتىلغاندىن كېيىن ۋىزىلدىغان ئاۋاز چىقىرىپ، دۈشمەننى ساراسىمگە سېلىۋېتىدۇ.

⑨ «ئوتتۇرا ئىقلىم» دېگەن ئاتالغۇ غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆرۈلگەن بولۇپ، قەدىمدە خۇاشيالىقلار ئۆزلىرى ياشىغان رايونىنى «ئوت- تۇرا ئىقلىم» دەپ ئاتاپ، تۆت تەرەپتىكىسىلەرنى «مەن»، «يى»، «رۇڭ»، «دى» دەپ ئاتاشقان.

⑩ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 123 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 6 ـ يىلى)، خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى ۋېي چىڭ قوشۇن باشلاپ 匈奴 لارغا زەربە بەرگەن؛ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 121 ـ يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇ 2 ـ يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ ھارۋا ئاتلىقلار سانغۇنى خو چۈبىڭ قوشۇن باشلاپ لۈكشەدىن چىقىپ 匈奴 لارغا زەربە بەرگەن. چۆللۈك، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئومۇمەن موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى چوڭ قۇملۇق- نىڭ شەرقىدىن جۇڭغار ئويمانلىقىغىچە بولغان رايونلارنى كۆرسىتەتتى. قۇمۇق، خانگاي تاغلىرى ئەتراپىنى كۆرسىتەتتى. مىلادىيە 629 ـ يىلى (جېنگۇەن 3 ـ يىلى) تاڭ تەيزۇڭ لەشكىرىي دۇاننىڭ دۇان بېگى لى جىڭنى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئەۋەتىپ تۈركلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان.

⑪ يۇ، رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە يىراق قەدىمكى زاماندىكى قەبىلە بولۇپ، پەقەت يۇ ئۇرۇقىلا بارىكەن، قەبىلە ئاقساقىلى شۇن.

⑫ خۇيلى، يەن سۇڭجې، سۇن مىنتاڭ ئىزاهلىغان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 2000 ـ يىلى نەشرى، 139 ـ بەت.

⑬ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، فاكسىمىل نۇسخا، 1951 ـ يىلى، بېيجىڭ، 23 ـ بەت.

РадловВ.В., С.Е.Малов:Suvarnaprabhāsa(Сутра Золотого Блеска), Текст Уйгурской Версии, T.IX-X, Санктпетербург, 1917, стр.673-674.

⑮ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، فاكسىمىل نۇسخا، «نەشرىياتتىن» 1951 ـ يىلى، بېيجىڭ.

⑯ مەن 1995 ـ يىلى فرانسىيەگە بېرىپ چەت ئەلدە تارقىلىپ يۈرگەن دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپان ۋەسىقلىرى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئىزدىدىم، پېقىرنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، گۇيمېت ئاسىيا سەنئەت مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «شۇەنزەڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ قوليازمىسىنىڭ كۆپ قىسمى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 3 ـ ۋە 9 ـ جىلدلىرى بولۇپ، يەنە ئەينى چاغدا تەتقىق قىلىنمىغان 27 ـ بەتمۇ بار ئىكەن.

Тугушева Л.Ю.: Уйгурская Версия Биографии Сюань ـЦзана, Москва, "Наука", Главная Редакция Восточной Литературы, 1991. стр.3-25

⑰ بۇ يەردىكى چوڭ يېزىلغان لاتىن ھەرپى ئەسلىي ئەسەرنىڭ جىلد سانىنى، ئەرەپ رەقىمى بولسا بەت سانىنى بىلدۈرىدۇ؛ قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىلىشىدا بېرىلگەن ئەرەپ رەقىمى بولسا ئەسلىي ئەسەرنىڭ قۇر رەت نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ، سول تەرەپتىكىسى بولسا «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»دىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار. تۆۋەندىكىلەرمۇ ئوخشاش، تەرجىمىدىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغانلىرى ئاپتور تەرىپىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىرى.

⑱ بۇ ئابزاسنىڭ تەرجىمىسى ھەققىدە روسىيىلىك ئالىم تۇگۇشېۋا-نىڭ قارىشىچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدىكى سۆز « oymiš yaqa » دىكى 2 ـ سۆز خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇپ، ئەسلىي توغرا يېزىلىشى بولسا taqa «تۇياق» بولۇشى كېرەك. 14 ـ ئىزاھتا نەقىل ئېلىنغان كە-

تابنىڭ 304 ـ بېتىگە قارالسۇن. تەرجىمىدىكى 2 ـ ۋە 4 ـ نۇقتىدىكىسى ئەسلىي نۇسخىدىكى بەلگە بولۇپ، تەرجىمىدە قالدۇرۇپ قويۇلدى.

⑲ بۇ يەرنى ئۇدۇل تەرجىمە قىلغاندا «شەھەر ۋە يەرنىڭ شاخچىلىرى» بولىدۇ.

⑳ بۇ يەردىكى ئەسلى نۇسخىدىكى ägri uyalïq دېگەن سۆز «مايماق ئۇۋا» دېگەنلىك بولىدۇ. روسىيىلىك تەتقىقاتچى تۇگۇشېۋانىڭ قارىشىچە، ئەسلىي نۇسخىدىكى « uya» دېگەن سۆزنىڭ «ئۇرۇق» دېگەن مەنىسى بار-كەن.

㉑ بۇ يەردىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ 25 ـــ 27 ـ قۇرىدىكى « 匈奴 لارنىڭ ئورنى مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلار چوڭ دۆلەتنىڭ türk yoču bodun ärtirü kötrülti: üstünki il uluš-lar:törüsin ïčqïntï قانۇنلىرىنى رەت قىلمىشتى» دېگەن جۈملىنىڭ، ئەسلىي نۇسخىدا ماس كېلىدىغان ئورنى يوق، قارىغاندا تەرجىمان قوشۇپ قويغان بولسا كېرەك.

Тугушева Л.Ю.: Уйгурская Версия Биографии Сюань – Цзана, Москва, "Наука", Главная Редакция Востчной Литературы, 1991. стр.18.

㉓ گېرمانىيىدە ساقلانغان «مايترى سىمىت»نىڭ پارچىلىرىنى گابائىن خانىم (*Gabain, A.v.*) ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50 ـ 60 ـ يىللىرى رەتلەپ فاكسىملىنى ئېلان قىلغان:

Gabain, A.v.,Maitrisimit,Faksimile der altturkischenVersion eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-schule mit 227 Tafeln nebst 2 Beiheften,I,Wiesbaden1957,II,Berlin 1961. *Tekin Ş* . Maitrisimit Nom Bitig (Berliner Turfantexte IX), Die uigurische Übersetzuŋ eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1.Teil: Transliteration, Übersetzuŋ, Anmerkuŋen, Berlin, 1980, s.212。

شىناسى تېكىن (Şinasi Tekin) ئېلان قىلغان بۇ ۋەسىقىنىڭ 1 ـ قىسمى بۇ ۋەسىقىنىڭ ھەرپلىرىنىڭ كۆچۈرمىسى ۋە گېرمانچە تەرجىمىسى بولۇپ، 2 ـ قىسمى بولسا سۆزلۈك جەدۋىلى. türk yoču bodun دېگەن بۇ سۆزلۈكنى، ئۇ تۆۋەندىكىدەك كۆچۈرۈپ يازغان:

بۇنىڭ ئىچىدىكى «pwqwn» tywrk ywcwl pwdwn **pwqwn** "r['] " ئۇنىڭدىكى سۆزنى شۇناسى تېكىن 'lpyn 'mk'kyn kysy ["]zwnynt' twq'r ئۆزى كىرگۈزۈپ قويغان. روسىيىلىك ئالىم تۇگۇشېۋا شۇناسى تېكىنىڭ ئېلان قىلغىنىغا ئاساسەن، گېرمانىيىدە ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە «مايترى سىمىت»نىڭ پارچىلىرىنىڭ بۇ قىسمىنىڭ مەزمۇنىنى ئالدىنقى ئىزاھتا نەقىل قىلىنغان كىتابنىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا مۇنداق يازغان türk yočul bodun ..... «كۆچمەن تۈرك خەلقى» buÔun ar[a] alpïn ämgäkin kiši ažuninta tuğar (يەنى 奴، 匈 لار ـــ ئاپتوردىن) قەيسەرلىك ۋە قىيىنچىلىق ئىلكىدە pwqwn دا ئىنسانىيەت دۇنياسىغا ئاپىرىدە بولدى» دەپ يازغان، ھەم بۇ ھەقتە دەسلەپكى تەتقىقات ئېلىپ بارغان. تۇگۇشېۋا بۇنىڭدىن باشقا ئىككى پارچە قىسقا ماقالىسىنى ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى تونۇشتۇرغان بولغاچقا بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز. پېقىر 1995 ـ يىلى بېرلىندا تەكشۈرۈشتە بولغان ۋاقتىمدا، بېرلىن مۇزېيخانىسىدا ئۇنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىنى كۆرگەندە، ئەسلىي نۇسخىسىدا (نومۇرى Mainz988 Seite2) خەلى كۆپ كەمتۈكلۈكنى بايقىغان ئىدىم، ئۇ ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن بولۇپ türk yočul bodun «كۆچمەن چارۋىچى تۈرك خەلقى» دىگەن يەرنىڭ ئارقىسى كەمتۈك (يەنى ئوڭ تەرەپتىكى كەمتۈك ئورۇن) ئارقىسى «...ara alpin...» دەپ باشلانغان. كەمتۈك قىسمىدا دەل شۇناسى تېكىن قوشۇپ قويغان «pwqwn» دىگەن سۆز بار ئىكەن. ئەگەر كەمتۈك ئورۇنىنى راستىنلا «pwqwn» دەپ ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ ھالدا بۇ بەتتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى پارچىنىڭ مەزمۇنىنىڭ يوشۇرۇن مەنىسى ناھايىتى قىزىقارلىق بولۇشى مۇمكىن. سەھىپە چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، پېقىر بۇ ھەقتە ئېلان قىلماقچى بولغان ماقالەم «گېرمانىيىدە ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «مايترى سىمىت» تىكى pwqwn سۆزى ھەققىدە تەتقىقات»تا مەخسۇس مۇشۇ ھەقتە توختالغان. شۇنداق بولغان بولسىمۇ، لېكىن پارچىدا بىز ئۇچۇن türk yočul bodun «كۆچمەن چارۋىچى تۈرك خەلقى» دىگەن سۆز ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن بولۇپ، بۇ تۈراقلىق سۆز بىرىكمىسىنىڭ بەلكىم باشقا بىر خىل دەللىلى ياكى پەيدا بولۇشىنىڭ ئالاھىدە تىل مۇھىتى بولۇشى مۇمكىن.

ТугушеваЛ.Ю.: Уйгурская Версия Биографии Сюань_Цзана, Москва, "Наука", Главная Редакция Восточной Литературы, 1991. стр.96.

Радлов В.В., Малов С.Е: Suvarnaprabhāsa(Сутра Золотого Блеска), Текст Уйгурской Версии, T.IX-X, Санктпетербург, 1914, стр.673.

㉖ بۇ بەتتىكى 3 ـ ئىزاھاتىكى كىتابنىڭ 68 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㉗ «جۇنامە» 50 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 2 ـ قىسىم ، 907 ـ 908 ـ بەتلەر.

㉘ «يېڭى تاڭنامە» 142 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» I جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 6111 ـ 6112 ـ بەتلەر.

㉙ «كىتابلار جەۋھىرى» 958 ـ جىلد «يات ئەللەر تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 12 ـ قىسىم، شاڭخەي، 1960 ـ يىلى نەشرى 11277 ـ بەت

㉚ «يېڭى تاڭنامە» 215 ـ جىلد، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 10 ـ قىسىم، 6028 ـ بەت

Малов С.Е. Памятники Древнетюркской Письменности, Издательство Академии Наук СССР, М-Л., 1951. стр.56-61.

㉜ خۇيلى، يەن سۇڭجي، سۇن مىنتاڭ ئىزاھلىغان: «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» (يۇ داۋشۇەن يېزىپ، فەن شياڭيۈڭ شەرھىيلىگەن «ساكيا مۇنى تەزكىرىسى» بىرلەشمە نۇسخا) «ئىزاھات» جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 2000 ـ يىلى نەشرى، 139 ـ بەت.

㉝ فاڭ شۇەنلىڭ: «جىننامە» جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 4 ـ قىسىم، 2486 ـ بەت.

Bazin L. Un texte proto-turc du IV-e siecle, Le distique Hiongnou du 〈Tsou-chou〉, Oriens,1948;*Gabain A.v.*Hunnisch-turkische Beziehungen; *Pulleyblank E.G.* The consonantal system of old Chinese,PartII,Asia Major, ed. B.Schindler, Neue Series.1962. Vol.IX. Part 2

(پەن ۋۇيۇن، شۇ ۋېنكەن: «يىراق قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇش سىستېمىسى» غا قارالسۇن، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1999 ـ يىلى)

Sencer D.,.Beyond the Hunnic Couplet, Central Asiatic Journal. 48/2(2004), pp.185-191.

Тенишев Э.Р., Язык Гуннов, Тюркские Языки, Издателький Дом "Киргизстан", Бишкек 1997, стр. 52-54.

Шервашидзе И.Н., Формы Глагола в Языке Тюркских Руническх Надписей, Мецниереба, Тбилиси, 1986, стр.3-11.

㊲ بەزى تىلشۇناسلار ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى بايان قىلىش جەھەتتە بەكلا ئالدىغا كەتكەن، مەسىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىلىق تىلشۇناس ئىللىچ سۋىتىچ (Иллич-Свитыч В.М.) باشچىلىقىدىكى ئالىملار «نوستراچىك تىل سېستىمىسى(Ностратические языки) نى بېكىتىش ۋە روسىيىلىك تىلشۇناس ئىۋانوۋ (Иванов Вяч. Вс.) ھەم گامكرېلىدزې (Гамкрелидзе Т. В.) ئىككىيلەننىڭ ئېيتقانلىرى ھىندى ـ ياۋروپا تىلى ۋە جەمئىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتى. بۇندىن باشقا روسىيىلىك تىلشۇناس ستاروستىن (Старостин С.А.) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن «نوستراچىك تىل سىستېمىسى»نى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ قارىشىچە، ياۋۇر ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەرقايسى تىللار ئەسلىدە تېخىمۇ چوڭ بىر تىل سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ، ئۇ سام ـ ھام تىل سىستېمىسى، ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسى، ئۇرال تىل سىستېمىسى، ئالتاي تىل سىستېمىسى، داۋوبىن تىل سىستېمىسى، كارتۋىل تىل سىستېمىسى قاتارلىق تىل سىستېمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. رۇس تىلىدىكى Ностратические языки دىكى Ностратические языки دېگەن سۆز لاتىن تىلىدىكى noster «بىزنىڭ» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان.

Дыбо В. А. "Ностратические языки",《Лингвистический энциклопе-) дический словарь》, М., "Советская Энциклопедия", 1990, (стр.338-339

Баскаков Н. А., Историко-типологическая фонология тюркских языков, "Наука", М., стр.74; его же, Алтайская семья языков и его изучение, "Наука", М., 1981. стр.17.его же, Тюркские языки, Издательство Вос точной Литературы. М., 1960. стр. 32-61, 103-218.

Российская Академия Наук, Институт Языкознания, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, "Фонетика"(1984), "Синтаксис" (1986), "Морфология"(1988), "Лексика"(1997), "Региональная реконструкция"(2002), Москва,"Наука".

Тенишев Э.Р., Язык Гуннов/Тюркские Языки,Издательский Дом"Киргизстан", Бишкек 1997, стр.52.

تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇنجان ھېزىم

ئۇدۇن خانى ۋىيسا سامباۋا (لى شېڭتيەن)نىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا

بۇئايشەمگۇل ھاجى

ئۇدۇن خانلىقى قەدىمكى دەۋردە غەربىي رايوندا بارلىققا كەلگەن 36 بەگلىكنىڭ بىرى بولۇپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان مەزگىلدە رەسمىي دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغان، تاكى ئىسلامغا قەدەر 1000 نەچچە يۈز يىل ھۆكۈم سۈرگەن. ۋىيسا جەمەتىدىن بولغان 56 ئەۋلاد پادىشاھ تەختتە ئولتۇرغان.①

ئۇدۇن خانلىقى ئېلىمىز بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، ياۋروپا ئەللىرىنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە ئالاقە ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇشتا مۇھىم كۆۋرۈك رول ئوينىغان. ئۇدۇنىنىڭ 56 ئەۋلاد خانى ئىچىدە مىلادىيە 912 ـ يىلىدىن 966 ـ يىلىغىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋىيساخان② دەۋرىگە كەلگەندە، ھەرقايسى جەھەتلەردىكى يۈكسىلىش يۇقىرى پەللىگە يېتىپ، ئۇنىڭ نامى مەملىكەت ئىچى ۋە قوشنا ئەللەردە بەلگىلىك تەسىر قوزغىدى. ئۇدۇن خانلىقىمۇ ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلىش باسقۇچىدا بولدى. شۇڭا ئۇدۇنىنىڭ بۇ مەشھۇر خانى ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش، ئۇدۇن خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى، غەربىي رايوننىڭ قەدىمكى زامان تارىخى ھەم غەربىي رايون بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك دوستانە مۇناسىۋەت تارىخىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ۋىيساخان ھەرخىل تىل - يېزىقلاردا ھەرخىل نامىلاردا تىلغا ئېلىنىدۇ: ئۇدۇن يېزىقىدىكى ماتېرىيالىلاردا ۋىيسا سامـ-باۋا، چاغاتاي يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردا ياغلا قالقالو، خالخال ماچىن، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا لى شېڭتيەن (李圣天)[3]. ئۇنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى توغرىسىدا بىر قانچە خىل قاراش مەۋجۇد بولسىمۇ، بىراق ئومۇمىي جەھەتتىن 912 - يىـ-لىدىن 966 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان دېگەن قاراش ئېـ-تىراپ قىلىنىپ كەلمەكتە.

ۋىيسا سامباۋانىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا ئالىملار مۇنداق بىر قانچە خىل پىكىرده بولماقتا.

1. ۋىيسا سامباۋا غەربكە كۆچۈپ كېلىپ، ئۇدۇندا ئولـ-تۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر دېگەن قاراش.

2. ۋىيسا سامباۋا ئەسلىدە ۋىيسا خانلىقىنى بەرپا قىلغان ساكلارنىڭ ئەۋلادى دېگەن قاراش.

3. ۋىيسا سامباۋا ئەسلىدىكى ۋىيسا خانلىقىنى قۇرغان توخرىلارنىڭ ئەۋلادى دېگەن قاراش.

بۇلاردىن باشقا ۋىيسا سامباۋا خەنزۇ مىللىتىدىن دەيدىغان قاراشمۇ بار[4]. گەرچە يۇقىرىقى كۆز قاراشلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا مەلۇم ئاساسى بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى ئىلىم ساھەسىده كۆپرەك ئېتىراپ قىلىنىۋاتقىنى يەنىلا بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل قاراشتۇر.

بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەرنىڭ ئاساسى مۇنداق:

ۋىيسا سامباۋا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن كۆپ جەھەتلەردە ئورتاقلىققا ئىگە، ئۇ گەنجۇدىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش لۇڭشـ-ەنكىلەرنىڭ «لى» فامىلىسىنى قوللانغان، ئۇنىڭ تەققى - تۇر-قى، تۇرمۇش ئۇرۇپ - ئادەتلىرىمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشاش. بۇنىڭدىن باشقا 天圣李 دىكى 天圣 دېگەن بۇ سۆز تۇرك، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ خانلىق نامىلىرىدا دائىم ئۇچرايـ-دۇ. ئۇنىڭ «李(لى)» فامىلىسىنى قوللىنىپ، ئۆزىنى تاڭ

سۇلالىسى خان جەمەتىگە مەنسۇب، دەپ قارىغانلىقىمۇ بەزى ئۇيغۇر خان جەمەتىنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشاپ قالىدۇ. ئۇنىڭ تۇر-مۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، «تا-ماققا ھەسەل قوشىدۇ، تېرىققا قېتىق ئارىلاشتۇرۇپ يەيدۇ»[5]. يەنە تىبەتچە خاتىرىلەردە ئۇدۇننىڭ «ئارسلان خانى» دېگەن ئى-بارە كۆپ ئۇچرايدۇ، 10 - ئەسىردىن 11 - ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە ھەممە تۈرك ھاكىمىيەتلىرىدە «ئارسلان خان» دېگەن نام قوللىنىلغان، شۇڭا لى شېڭتىيەننى ئۇيغۇر دېيىشكە بولىدۇ[6].

يۇقىرىقى ئىسپاتلار قارىماققا خېلى ئىشەنچلىك كۆرۈنسە-مۇ، بىراق بۇ قاراشلارنى ئىسپاتلاشقا يېتەرلىك پاكىت يوق. باشقا تەرەپلەرنى قويۇپ تۇرايلى، 840 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى پارچىلىنىپ، خانلىقنىڭ پۇقرالىرى بىر قانچە تارماق-قا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچتى، بۇ جەريانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇدۇن خانلىقى تەۋەسىگە كۆچۈپ كىرگەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق[7]، ئەگەر بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى كۆچۈپ كى-دى، دەپ قارىغان تەقدىردىمۇ، بۇ بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار ئۇدۇن خانلىقى تەۋەسىگە كىرگەندىن كېيىن، شۇ جايدىكى يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، ھەرقانچە تېز سۈرئەتتە تەرەققى قىلسىمۇ، 1000 يىلدەك مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان ۋىيسا خانلىقى-نى بىر يولدىلا ئاغدۇرۇۋېتىپ، ئۆزىنىڭ يېپىيېڭى ھاكىمىيىتى-نى تىكلىشى، شۇنداقلا بۇنداق زور شۆھرەت قازىنىشى ئۇنچە-لىك ئاسان ئىش ئەمەس.

ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر تۆۋەندىكىدەك دەلىللەر ئارقىلىق بىرىنچى خىل قاراشنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىنكار قىلىدۇ:

ئۇدۇندىكى مىللەتلەرنىڭ ئاساسىي تەركىبى 10 - ئەسىر-دىمۇ ساكلارنى ئاساس قىلاتتى. مىللەت تەركىبىدە پەقەت 11 - ئەسىردە ئىسلام دىنى خوتەندە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلە-غاندىن كېيىن، تۈرك - ئىسلام مەدەنىيىتىدىكىلەرنىڭ تەسە-

رىدە ئاستا ـ ئاستا ئۆزگىرىش يۈز بەردى.

خوتەننىڭ 10 ـ ئەسىردە، يەنى ۋىيساخان دەۋرىدە تېخى ئۇيغۇرلىشىش باسقۇچىغا كىرمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. غان يەنە مۇنداق ئىسپاتلار بار:

مەھمۇد كاشغەرىي 11 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا يېزىپ قالدۇرغان بۇيۇك ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق تىلغا ئالىدۇ: «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللىكلەر بىلەن بېرىش ـ كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر، ئىككى تىلنى بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلاشقان كىشىلەر نىڭ تىلىدا بۇزۇقچىلىق بار... چەت ئەللىكلەر بىلەن بېرىش ـ كېلىش قىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلاشقان خوتەن، تىبەت خەلقلىرى ۋە بەزى تاغلىقلار شۇنداق، بۇلار تۈركلەر ئېلىگە كېيىنرەك كەلگەن... تىبەتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار، خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈرك تىلىدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ»[8]، «خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى «ئا»نى «ھ» غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركىي تىلدا يوق بۇنداق تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن دەپ ھېسابلىمايمىز»[9].

مېنىڭچە، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ سېلىشتۇرمىسى ئۇدۇن ئاھالىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى ئۆتكۈنچى بىر ئۆزگىرىشنىڭ يەكۈنى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق بىزگە 11 ـ ئەسىردىكى ئۇدۇن ئاھالىسىنىڭ يەنىلا ساكلار ئىكەنلىكى، شۇنداقلا ئاساسلىق تىلنىڭ يەنىلا ساك تىلى ئىكەنلىكىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. بۇ نۇقتا تىل تەتقىقاتىدىمۇ ئايدىڭلىشىپ بولغانىدى. مەسىلەن:

ئەنگلىيىلىك ئىران تىللىرى مۇتەخەسسىسى ھ. ۋ. بەيلى ئۆزىنىڭ تەتقىقاتىدا: «خوتەن ساكلىرى خوتەن ساك تىلىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھىندىستاندىكى گۇپتا خانلىقى (320 ـــ 555 ـ يىلغىچە) قوللانغان يېزىق ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان پراكرىت

(Prakrt) يېزىقى ياكى خوتەن ساك يېزىقى دەپ ئاتىلىدىغان يېزىقنى قوللانغان، بۇ خىل يېزىق مىلادىيە 3 ـ ئەسىرلەردىن تارتىپ 10 ـ ئەسىرگىچە قوللىنىلغان بولۇپ، دەسلەپكى دەۋرى (3 ـ ئەسىردىن 7 ـ ئەسىرگىچە) ۋە كېيىنكى دەۋرى (7 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە) دەپ ئىككى دەۋرگە بۆلۈنەتتى دەپ كۆرسەتكەن»[10]. بۇ بايانداتىن مۇنداق يەكۈنگە ئېرىشەلمىشىمىز مۇمكىن؛ ۋىيساخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىل (10 ـ ئەسىر)دە ئۇدۇننىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى يەنىلا ساكلار بولۇپ، مىللەت تەركىبىدە تېخى كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرمىگەن، ئەگەر مىللەت تەركىبىدە ئۆزگىرىش بولغان بولسا، ئەلۋەتتە شۇ مىللەت تەرىپىدىن ئىشلىتىلىپ كىلىۋاتقان تىل ـ يېزىقتىمۇ ئۆزگىرىش بولغان بولاتتى.

گېرمانىيەلىك شەرقشۇناس ھ. ج. كىلىمكېت بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: 10 ـ ئەسىرگە كەلگەندە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى ھارۇن I خوتەننى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، خوتەن ساكلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى، شۇنىڭدىن تارتىپ خوتەن ساكلىرىنىڭ شانلىق بۇددا مەدەنىيىتى دەۋرى ئاخىرلىشىپ، خوتەندە يېڭى بىر دەۋر ـــ ئىسلامىيەت دەۋرى باشلاندى[11]. بۇ بايانداتا ئىسلام دىنىنىڭ خوتەنگە كىرىپ ئومۇملىشىشى، خوتەندىكى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ ئاياغلىشىشى توغرىسىدا بىر قەدەر يۈزەكى پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، بىراق بۇنىڭدىن بىز ۋاستىلىك ھالدا ۋىيساخان ھاكىمىيىتى دەۋرىدە، ئۇدۇن خانلىقى تەۋەلىكىدىكى مىللەتنىڭ يەنىلا بۇددا دىنى ئېتىقادىدىكى ساكلارنى ئاساس قىلىدىغانلىقىنى، ۋىيسا خانىنىڭمۇ ساك نەسلىدىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئەنگلىيە كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى پىر-بوننىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشچە، ۋىيسا خانىنىڭ ئەسلى ئىسمى ۋىيسا سامباۋا (visa sambhava) بولۇپ، 912 ـ يىلىدىن 966 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان، ئۇنىڭ تەخت ۋارىسلىرى ۋىيسا

سۈرا (visa sura)، ۋىسا داراما (visa darama)...لارنىڭ فامىلىسىنىڭ يەنىلا «ۋىسا» ئىكەنلىكىگە قارىغاندا، شۇ چاغلاردىكى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ يەنىلا ئۇزاق قەدىمدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ۋىسا فامىلىلىكلەر قۇرغان خانلىق ئىكەنلىكى مەلۇم.

دېمەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن بىر قاتار نەقىللەرنىڭ ھەممىسى ئىشەنچلىك ھالدا، ۋىسا خانىنىڭ ساك نەسلىدىن ئىكەنلىكىنى، بىراق ئەتراپىدىكى تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك مىللەتلەرنىڭ تەسىرىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇچرىغانلىقى ۋە شۇ ئاساستا ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ، ئەتراپىتىكى ئۇيغۇرلار تەسىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، تەدرىجىي ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەنلىكىنى بىلمەك ئۇنچۇالا تەس ئەمەس.

ئۇنداقتا ۋىسا خان ساك نەسلىدىن تۇرۇپ، نېمە ئۈچۈن «لى» (李) فامىلىسىنى قوللىنىدۇ؟

بۇ مەسىلە ئۈستىدە ھازىر بىر قانچە خىل قاراش مەۋجۇد. بىر قىسىم كىشىلەر پەقەت ئۇنىڭ فامىلىسىدىكى «لى» خېتى ئۈچۈنلا ئۇنى خەنزۇ دەپ تونۇماقتا، ئۇلارنىڭ ئاساسى تۆۋەندىكىچە:

بىر تۈركۈم كىشىلەر ۋىسا خانىنىڭ «لى» فامىلىسىنى قوللىنىشىنى مۇناسىق دەپ قارايدۇ: ئۇدۇن تىبەتچە تارىخىي ماتېرىياللاردا li – yul، يەنى li دۆلىتى دەپ ئاتالغاچقا، خوتەنىنىڭ ئاھالىلىرى ئىسمىنىڭ ئالدىغا li فامىلىسىنى قوشۇۋالغان. لى (李) دېگەن li – yul دىكى li نىڭ ئاھاڭ تاۋۇشىدۇر[12].

لېكىن، كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئايرىم كىشىلەر «بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس ئىلاھى بولغان ۋايىسرۋانا ئۇدۇننىڭ قوغدىغۇچى ئىلاھى بولۇپ، ئۇدۇنلۇقلار ئۆزلىرىنى ئەزەلدىن ۋايىسرۋانانىڭ ئەۋلادى، دەپ قارايتتى، شۇڭا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ، شىمال ئىلاھى ۋايىسرۋانانى «لى» دەپ ئاتاش ئادىتى بويىچە، ۋىسا خانمۇ ئۆزىنى شىمال ئىلاھى ۋايىسرۋاناغا يېقىن تۇتۇش ئۈ-

چۈن، (لى) نى فامىلە قىلىپ قوللانغان»[13]، دەپ قارىماقتا. بۇ مەسىلىگە يىن چىڭ ئەپەندى مۇنداق چۈشەنچە بېرىدۇ: «مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە بۇتخانا سالدۇردى، ھەتتا قوشۇن، سودا كارۋانلىرىنىڭ بايرىقىدىمۇ بۇ شىمال بۇددا ئىلاھىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، خەنزۇچىدا بۇ ئىلاھ لى (羅) خېتى بىلەنلا ئاتىلاتتى، بۇنداق رىۋايەت ئەلۋەتتە بۇددا دىنىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان ئۇدۇن جەمئىيىتىدىمۇ بەلگىلىك تەسىر قوزغىغانىدى، شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى ئۇدۇن خانى ھەتتا بىر قىسىم ئۇدۇن پۇقرالىرىمۇ ئىسمىنىڭ بېشىغا «لى» خېتىنى قوشۇۋالغان، بۇمۇ بەلكىم مۇشۇ رىۋايەت بىلەن ئوخشاش بولسا كېرەك[14].

يۇقىرىقى ۋەيسا سامباۋانىڭ «لى» فامىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك نەقىللەر ۋە پەرەزلەرگە قاراپ مۇنداق يەكۈنگە ئېرىشىلىشىمىز مۇمكىن: ۋەيسا سامباۋانىڭ «لى» فامىلىسى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ خەنزۇ بولغانلىقىدىن ئەمەس، ياكى قانداقتۇر تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن ناممۇ ئەمەس، چۈنكى «لى» فامىلىسىنىڭ ئۇدۇن خانلىرىدا قوللىنىلىشى تۇنجى بولۇپ لى شېڭتىيەندىن باشلانغان[15]، ئۇنىڭ ئۇستىگە لى شېڭتىيەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان بۇ مەزگىلدە بولسا، تاڭ سۇلالىسى ئالمىقاچان خارابلىشىپ، تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ بولغان، بۇنداق شارائىتتا لى شېڭتىيەننىڭ يەنىلا ئاللىقاچان خارابلىشىپ قالغان تاڭ سۇلالىسى بەرگەن نامنى قوللىنىشى ئېھتىمالدىن يىراق. بۇنىڭدىن لى شېڭتىيەننىڭ «لى» فامىلىسىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بەرگەن نام ئەمەسلىكى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

618 ـ يىلى قۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسى 755 ـ، 762 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن ئەن لۇشەن ـ شى سىمىڭ توپىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن تەدرىجىي خارابلاشتى، 875 ـ يىلغا كەلگەندە بولسا، خۇاڭ چاۋ قوزغىلىڭىنىڭ زەربىسى بىلەن قايتا ئەسلىگە كېلەلمىگىدەك دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ، 907 ـ يىلى ئومۇمىيۈزلۈك بەربات بولدى.

ۋىسا سامباۋا 912 ـ يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاچقا، «لى» فامىلىسىنى ئەڭ بۇرۇن دېگەندەكى 912 ـ يىلى ياكى ئۇ ـ نىڭدىن كېيىن قوللانغان بولىدۇ. شۇڭا بۇ چاغدا قانداقتۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ياكى ئۆزىنى تاڭ سۇلالە ـ سىنىڭ خان جەمەتىدىن دەپ قاراپ «لى» فامىلىسىنى قوللانغان بولۇشى ئەقىلگە مۇۋاپىق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، «لى» فامە ـ لىسىنى بىر قىسىم ئۇدۇن پۇقرالىرىمۇ قوللىنالىغان، ئەگەر «لى» فامىلىسى خانلىقتىن بېرىلگەن نام بولسا، ئۇنى ئاددىي پۇقرالارنىڭ قوللىنالىشى مۇمكىن ئەمەس.

يىغىپ ئېيتقاندا، لى شېڭتىيەن ساڭ نەسلىدىن بولغان ئىخلاسمەن بۇددا دىنى مۇرىتى بولۇپ، ئۇنىڭ «لى» فامىلىسى تۆۋەندىكىدەك سىياسىي مەقسەتنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا قوللە ـ نىلغان دەپ قاراشقا بولىدۇ.

بىرىنچىدىن، لى شېڭتىيەن دەۋرىدە ئۇدۇن بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى ئالاھىدە قويۇق بولغان، بۇ مەزگىل ـ دە بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس ئىلاھى بولغان ۋايىرۇانا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە «لى» (霾) دەپ ئاتىلىدىغان بولغاچقا، لى شېڭتـ ـ يەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ، ئەتراپتىكى ئۇيغۇر ئىسلام كۈچلىرى ۋە تىبەتلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە تا ـ قابىل تۇرۇشتا يۆلىنىدىغان تايانچقا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن «لى» فامىلىسىنى قوللانغان.

ئىككىنچىدىن، ئىسلام دىنى كۈچلىرى ھەدەپ كېڭىيىۋاتـ ـ قان شارائىتتا، لى شېڭتىيەن بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس ئىلاھى بولغان ۋايىرۇانانىڭ فامىلىسىنى قوللىنىپ، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ بۇددا دىنى ئەقىدىسىنى كۈچەيتىشىگە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن «لى» فامىلىسىنى قوللانغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئىزاھلار:

①⑦ داۋۇت سايىم: «ئۇدۇننىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ

ئۇيغۇرلىشىش جەريانى» ــ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىللىق 2 ـ سان.

② رۇڭ شىنجياڭ: «9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇدۇنىدىكى مىللەتلەر ھەققىدە تەھلىل»دە نەقىل قىلىنغان، پۇللىيب لانك «ستايول خالىستوي تېزىسلىرى».

③ ئابدۇلئەھەت ئابباس: «ئوردام تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» ــ «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 ـ يىللىق 1 ـ سان.

④ يىن چاڭ: «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىگە دائىر بىر قانچە مەسىلىلەر» ــ «شىنجاڭ تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» 241 ـ بەت.

⑤⑧⑨⑫⑬⑭ لى يىنپىڭ يازغان، ئەبەيدۇللا ئاقۇپ تەرجىمە قىلغان: «بۇددا ئېلى ئۇدۇن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى 8 ـ ئاي، ئۇيغۇرچە نەشرى.

⑥ رۇڭ شىنجياڭ: «9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇدۇنىدىكى مىللەتلەر ھەققىدە تەھلىل» ــ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىللىق 4 ـ سان.

⑩ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1983 ـ يىللىق 4 ـ سان.

⑪ كىلىمكېبت (گېرمانىيە): «قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، 152 ـ 153 ـ بەتلەر.

⑮ يىن چاڭ: «ئۇدۇن ۋېيسا خان جەمەتىنىڭ نەسەبى توغرىسىدا» ــ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1983 ـ يىللىق 2 ـ سان.

يۇرتىمىز قىياتاش رەسىملىرىدىكى سۆاستىكا (卐) ۋە ئۇنىڭ ئېتنىمولوگىيىسى ھەققىدە

ساۋۇت ئابدۇخالىق
مەمەتيۇسۇپ تاھىر

قىياتاش رەسىملىرى قىياتاشلارغا چېكىش ياكى ئويۇش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان رەسىملىك تارىخ. ھازىرغىچە شىنجاڭنىڭ 40 تىن ئارتۇق ناھىيە، شەھىرىدە قىياتاش رەسىملىرى بايقالدى. ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئوۋچىلىق، باقمىچىلىق، ئۇسسۇل، دىنىي ئېتىقاد، تەنتەربىيە، قاتناش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

卐 (سۆاستى Svasti) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىياتاش رەسىملىرى، ئاساسلىقى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان. چەرچەن، قۇرۇقتاغ، گۇما، ئاقسۇ كونىشەھەر قاتارلىق جايلاردىكى قىياتاش رەسىملىرىدە سۆاستى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. چەرچەن ناھىيەسىنىڭ 180 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكى، مۆلجەر دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى تاغ باغرىدىن زور كۆلەملىك قىياتاش رەسىملىرى بايقالدى. رەسىملەردىكى ھەر خىل بەلگىلەر ئارىسىدا سۆاستى (卐، 卐) بارلىقى ئېنىقلاندى[1]. ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيەسىنىڭ 100 كىلومېتر شەرقىي شىمالىدىكى تاغ قاپتىلىدا چوقۇپ ئويۇلغان رەسىملەر ناھايىتى كۆپ بايقالدى. قۇزباي بىلەن بوزدۆڭدىكى قىياتاش رەسىملىرى ئارىسىدا مۇ نۇرغۇن سۆاستى تېپىلدى[2]. سۆاستى يەنە يۇرتىمىزغا قوشنا بولغان چىڭخەي، گەنسۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا مۇ كۆپلەپ تېپىلدى.

سۆاستىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە چەت ئەل ۋە ئېسلىمىز تەتقىقاتچىلىرى ئىچىدە ئۇنى ئارىيانلار ئېتىقادىغا باغلاپ چۈشەندۈرگۈچىلەر ئاساسىي ئېقىمنى تەشكىل قىلىدۇ، لېكىن بۇمۇ تالاش ـ تارتىش ئۇستىدىكى تېما. ھازىرغىچە بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل قاراش بار:

1. ماكس مۇللېر (Max Muller)، ئې توماس (E.Thomas) قاتارلىق ئالىملار سۆاستىنى ئارىيانلاردىكى قۇياش ئېتىقادىنىڭ مەھسۇلى، ئۇ، قۇياشنىڭ يولىغا (ئوربىتىسىغا) ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ[3].

2. ئې. بۇرنوف (E.burnouf) قاتارلىقلار ئۇنى يالقۇنجاپ كۆيۈۋاتقان مۇقەددەس ئوتنىڭ سىموۋولى، دەپ ئىزاھلايدۇ[4].

3. جۇلىن رىس (Julien ries) ئۇنى ئارىيانلاردىكى قوغدىغۇچى ئىلاھ ۋىشنۇ (Vishnu) غا باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ[5]. ھىندى ئارىيانلىرىنىڭ قەدىمكى مەدھىيىنامىسى «ۋېدا» (Veda) دا ۋىشنۇ تۆت قولى بار، توق كۆك رەڭلىك ئەر سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن[6].

4. جاۋ گوخۇا قاتارلىق تارىخشۇناسلار سۆاستىنى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ مەھسۇلى دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇلار، چىڭخەي، گەنسۇ قاتارلىق غەربىي شىمال رايونىدىكى قەدىمكى خەلقلەر پاقىنى ئايالىلار جىنسىي ئەزاسىنىڭ سىمۋولى قىلىپ چوقۇنغان. سۆاستى دەل ئەشۇ پاقا پۇتى شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان[7]، دەپ قارايدۇ.

ئارىيانلار ئەسلىدە مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ شانلىق مەدەنىيەت يارىتقان خەلق ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ ئارىيان (Aryan ـــ سانسكرىتچە ئېسىلزادە دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاشقان. ئارىيانلار قۇياشقا چوقۇناتتى. ئىنسانىيەت دىن تارىخىدا قۇياشقا چوقۇنۇش ناھايىتى كەڭ دائىرىدە ئەۋج ئالغان بىر خىل ئېتىقادىي ئېتىقاد. ئارىيانلارنىڭ ئېتىقادىدا: قۇياش كۈندۈزى ئۇستۈنكى ئالەمنى (زېمىننى، بۇ دۇنيانى) كېسىپ ئۆتۈپ يورۇقلۇق تارقاتسا، كېچىسى ئاستىنقى دۇنيا

(ئۇ دۇنيا)نى كېسىپ ئۆتۈپ، روھنىڭ ئاستىنقى دۇنيادىكى سەپىرگە مۇقەددەس يولباشچى بولغان. قۇياشنىڭ ئاسمانىنى كېسىپ ئۆتۈشتىكى ھەربىكەت قورالىمۇ خىلمۇ خىل بولغان. قەدىمكى سۇمېرلاردا ئۇ پىيادە ماڭغان؛ قەدىمكى مىسىرلىقلاردا ئۇ نىل دەرياسىدىكى قېيىقلارغا ئوخشاش بىر قېيىقتا باشقا ئىلاھلار ۋە پىرئەۋن بىلەن بىرگە ئولتۇرۇپ سەپەر قىلغان. ئات مەدەنىيىتى يارىتىلغان رايوندا ياشىغان ئاريانلاردا بولسا، ئۇ ئاق ياكى يالقۇنجاپ تۇرىدىغان ئاتلار قېتىلغان ھارۋا بىلەن ئاسمانىنى كېسىپ ئۆتكەن[8].

ئالىملار ئاريانلاردىكى قۇياش ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاتنىڭ كۆندۈرۈلگىنىگە ۋە ھارۋىنىڭ كۆندۈرۈلگىنىگە 5000 يىل بولدى، دەپ قارىشىدۇ[9]. لېكىن، ئاريانلاردىكى قۇياش ئېتىقادى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن سۋاستىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى ئىنسانلار بىلىش تارىخىنىڭ دېئالېكتىك جەريانى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە، ئاريانلاردا ئات ۋە ھارۋىنىڭ قۇياش ئېتىقادى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشەنگىلى بولىدۇ. ئاريانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بىلىشىدە قۇياش يۇمىلاق نۇر چاچقۇچى جىسىم بولۇپ، ئۇ دەسلەپ ○ بەلگە بىلەن ئىپادىلەنگەن. تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئاريانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ تېخىمۇ قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ قۇياش ئۇستىدىكى قىياسىي بىلىشلىرى قۇياشتىن ئىبارەت ئوبيېكتنىڭ خۇسۇسىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى قانائەتلىنەرلىك چۈشۈندۈرۈپ بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئىلگىرىكى قىياسىي بىلىشنىڭ ئورنىنى قايىل قىلىش كۈچى بىر قەدەر زور بولغان بىلىش ئىگىلىدى. نەتىجىدە بۇ مەزگىلگە كەلگەندە، ئاريانلار قۇياشنى ⊙ بەلگە بىلەن ئىپادىلەيدىغان بولدى. چۈنكى ⊙ بەلگە ○ بەلگىگە قارىغاندا ئاز - تولا ھەربىكەت خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. بۇ خىل چۈشەندۈرۈش گەرچە قۇياشنىڭ ھەربىكىتىنى ئېتىراپ قىلغانلىق بولسىمۇ، ئەمما ھەربىكەت

جەريانىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىدى. بولۇپمۇ قۇياشنىڭ ھەر كۈنى سەھەردە شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ غەربكە پېتىشتىن ئىبارەت بىر پۈتۈن ھەربكەت جەريانىنى ئىپادىلەشكە ئاجىزلىق قىلدى. نەتىجىدە ⊙ بەلگە ھەربكەت مىقدارى تېخىمۇ زور بولغان ⊕ بەلگىگە ئۆزگەرتىلدى، ⊕ بەلگىسى ئەمەلىيەتتە قۇياشنىڭ ھەربكەت جەريانىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى ئارىيانلاردىكى قۇياش ئىلاھى ئاسمانىنى كېسىپ ئۆتۈشتە ئىشلىتىدىغان ھارۋا چاقنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن بايقىلىشى ئىدى. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ھارۋا چاقنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئىدى. چۈنكى ئەڭ قەدىمكى ھارۋىلار مانا مۇشۇنداق تۆت شادىلىق ئىككى چاقنىڭ بىر ئوققا ئورنىتىلىشىدىن ھاسىل بولغان. بۇ خىل ھارۋىنىڭ ئوقى چاققا مۇقىم ئورنىتىلغان بولۇپ، ئوق چاق بىلەن بىرگە ئايلىناتتى[10]. قۇياشقا چوقۇنۇش ئاساسىدا ھارۋىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدەك ئۇزۇن تارىخىي جەريانىنى مۆلجەر قىياتاش سۈرەتلىرىدىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، يەنى

⊕ ⊕ ⊕ ⊙ ○

ھارۋىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئىنسانىيەت قاتناش تارىخىدىكى زور بۆسۈش ئىدى. مانا شۇنىڭدىن كېيىن ئارىيانلاردىكى قۇياش ئېتىقادىدا، قۇياش ھارۋا بىلەن ئاسمانىنى كېسىپ ئۆتىدىغان بۇيۇك بىر ئىلاھقا ئايلاندى. ئات بولسا كۆندۈرۈلگەن ھايۋانلار ئارىسىدىكى ئەڭ چەبدەس ھەم ئەڭ يۈگرەك ھايۋان بولغاچقا، ئۇ قۇياش ھارۋىسىنى تارتىپ ئاسماندا ئۇچىدىغان ئىلاھىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىنىپ، ئارىيانلارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ھايۋىنىغا ئايلاندى ھەمدە قۇياش ئىلاھىغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىندى. كېيىنكى ساكلارمۇ بۇ خىل ئاتنى قۇربانلىق قىلىش ئادىتىنى داۋاملاشتۇرغاندى. بۇنىڭغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك ئىسپاتلار خېلىلا كۆپ[11].

«قۇياشنىڭ كۈندۈزدىكى ھەرىكىتى شەرقتىن غەربكە بولىسا، ئۇ ھالدا كېچىدىكى ھەرىكىتى چوقۇم غەربتىن شەرققە بو-

لىدۇ»، دېگەن بىلىشنىڭ تۈرتكىسىدە ⊕ بەلگىسىگە يۆنىلىشىنى ئىپادىلەيدىغان ھالەت كىرگۈزۈلدى. يەنى 卐 卐 گە ئوخشاش ئىككى خىل شەكىل ئىجاد قىلىندى. ئەگەر بىر ئوقۇ ۋە بىر تەتۈر يۆنىلىشلىك ئىككى بەلگە بىر - بىرىگە جىپسىلانسا بىر چاق ⊕ ھاسىل بولاتتى. بۇنى ئارىيانلارنىڭ ئالاھىدە تەپەككۇر ئىقتىدارى ياكى بىر مۆجىزە دېيىش كېرەك. ئوقۇ يۆنىلىشلىك بەلگە 卐 قۇياشنىڭ كۈندۈزدىكى ھەرىكىتىگە، تەتۈر يۆنىلىشكىك بەلگە 卐 قۇياشنىڭ كېچىدىكى ھەرىكىتىگە سىمۋول قىلىنغان. شۇڭا سانسكرىتچە 卐 Svasti دەپ، (بۇيۇك دېگەن مەنىدە)، 卐 بولسا Savuasvti(Svasti بىلەن قارىمۇقارشى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالغان[12]. تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى Svasti ۋە Savuasti نىڭ بايقىلىشى، ئارىيانلارنىڭ غەربكە ۋە باشقا جايلارغا كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا تەكلىتىلىپ بۇ خىل مەدەنىيەتنى يارىتىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. گەنسۇ ۋە چىڭخەي تەۋەسىدىكى ماجاياۋ مەدەنىيىتى ۋە شىمالىي ھىندىستاندىكى سۋاستىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەت بۇنىڭدىن 4500 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ دەپ بېكىتىلگەن. دولقۇن قەمبىرى بىلەن ئابدۇقېيۇم خوجا ئالتۇنتاغ قىياتاش سۈرەتلىرىنىڭ يىل دەۋرىنى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبىرىستانلىقىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا سېلىشتۇرۇپ، بۇنىڭدىن 6000 يىلدىن 8000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ دەپ قارىدى[13].

دىن تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئاتىسى دەپ ئاتالغان ماكس مۇللېر ئارىيانلارنىڭ ئەسلىدە تۇرالار بىلەن قوشنا ياشىغانلىقى، كېيىن كىلىمات ئۆزگىرىشىدىن يۇز بەرگەن تەبىئىي ئاپەتلەر سەۋەبىدىن، تەكلىماكانىنى تاشلاپ شەرقتىن غەربكە كۆچۈپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا 14 ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى، سوغدىيانا ئارىيانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ ئىگىلىگەن رايونى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا ئۇلاپ مەرۋى، باكتىرىيە... لەرنى، ئاخىرىدا بولسا Haptu Hindu (يەتتە دەريا ۋادىسى، ياكى پەنجاپ) نى ئىگىلىگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى[14]. ئۇنىڭ بۇ قاراشلىرى ئىلىم ساھەسىدە

گەنلىكىنى، پەنجاپ رايونىغا بارغان ئارىيانلارنىڭ بولسا تەكلىماكاندىن ئەڭ كېيىن ئايرىلغان ئارىيانلار ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ چىققان[14]. بۇ دەلىل دولقۇن قەمبىرى بىلەن ئابدۇقېيۇم خوجىنىڭ قارىشىنى قۇۋۋەتلەيدۇ. شۇڭا ئاتنىڭ كۆندۈرۈلگەن ۋە هارۋىنىڭ ئىجاد قىلىنغان ۋاقتى بۇنىڭدىن 6000 ــ 8000 يىللار ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن.

ئارىيانلار يېڭىدىن ئىگىلىگەن رايونلاردا يەنىلا ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتلەرنى ياراتتى. ئۇلاردىكى ئېتىقاد ئاساسىدا هىندىستاندا هىندى دىنى، ئىران ئېگىزلىكىدە ئاتەشپەرەسلىك راۋاجلاندى. غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا هارۋىنى ئېلىپ باردى[15]. كېيىنكى مەزگىللەردە سىۋاستى ئارىيانلاردىكى باشقا ئىلاهلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ ئۆزىگە مۇجەسسەملەپ، ئارىيانلار (ئېسىلزادىلەر) نىڭ سىمۋولىغا ئايلاندى.

ئىزاهلار:

① ② «يىپەك يولى قىياتاش رەسىملىرى سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 524 ـ ، 537 ـ ، 491 ـ بەتلەر.

③ مىرسىئا ئېلىيادې: «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ماكمىللان نەشرىياتى شىركىتى، 1987 ـ يىل نيو ـ يورك نەشرى، 4 ـ توم، 157 ـ بەت.

ئېدۋارد گ. بالفور: «ئاسىيا ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئالەم نەشرىياتى، 1982 ـ يىل يېڭى دېهلى نەشرى، 8 ـ توم، 789 ـ بەت.

④ ⑤ مىرسىئا ئېلىيادې: يۇقىرىقى كىتاب، 4 ـ توم 157 ـ بەت.

⑥ يۇقىرىقى كىتاب، 15 ـ توم، 289 ـ بەت. بىر توملۇق خەنزۇچە «ئوكيانۇس» دا Svasti خاتا هالدا، Srivatsa دەپ ئېلىنغان. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى سۆز ئايرىم ـ ئايرىم مەنىگە ئىگە. «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 95 ـ يىللىق 10 ـ سانىدىمۇ شۇنداق ئەهۋال

بولغان.

⑦ جاۋ گوخۋا: «جەنسىقا چوقۇنۇش مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، سۇ بېيخەينىڭ «شىنجاڭ قىياتاش سۈرەتلىرى» 411 ـ بەتكە قارالسۇن. شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت، فوتو سۈرەت نەشرىياتى. 1994 ـ يىلى 11 ـ ئاي نەشرى.

⑧ گېئورگې ژ. كوكس: «ئارىيان ئەپسانىلىرى»، لوڭمان نەشرىياتى 1870 ـ يىل لوندون نەشرى. 1 ـ توم، 152 ـ بەت.

⑨ روبېرت. پ. گۈن: «برىتانىيە يېڭى ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 1985 ـ يىل چىكاگو نەشرى، 3 ـ توم 102 ـ بەت.

گەي شەنلىن: «ئىچكى موڭغۇل چوغاي تاغلىرى قىياتاش سۈرەتلىرىدىن شىمالدا ياشىغۇچى قەدىمكى يايلاق مىللەتلىرىنىڭ تارىخىي تۆھپىسىگە نەزەر»، «يىپەك يولى قىياتاش سەنئىتى» 3 ـ بەت.

⑩ «برىتانىيە يېڭى ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 3 ـ توم 102 ـ بەت.

⑪ ئابدۇقېيۇم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1995 ـ يىل نەشرى، 119 ـ، 120 ـ بەتلەر.

⑫ «برىتانىيە يېڭى ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 8 ـ توم 433 ـ بەت.

⑬ دولقۇن قەمبىرى، ئابدۇقېيۇم خوجا: «شىنجاڭ چەرچەن ناھىيىسىدىكى قەدىمكى قىياتاش سۈرەتلىرى سەنئىتى»، «يىپەك يولى قىياتاش سۈرەتلىرى سەنئىتى»، 520 ـ بەت.

⑭ «ئاسىيا ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 1 ـ توم، 175 ـ، 176 ـ بەتلەر.

⑮ «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 14 ـ توم، 136 ـ بەت.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ «شىنە ـ ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى»

ـــ بايانلار ۋە ۋەقەلەرنىڭ يىل دەۋرى

ئابلەھەت كامالوف (قازاقستان)

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ «شىنە ـ ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» («سېلېنگا مەڭگۈ تېشى» ياكى «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۇيغۇرلار دەۋرىگە مەنسۇپ ئەڭ چوڭ ئابىدىلەردىن بولۇپ، مەركىزىي ئاسىيادىكى 2 ـ ئۇيغۇر قاغانلىقى (744 ـــ 840) نىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان (ئەسلى ئىسمى بايان چۇر، 747 ـــ 759 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ قەبرە تېشى ھېسابلىنىدۇ. مەڭگۈ تاشتىكى خانلىق قۇرۇلغان دەسلەپكى دەۋرنىڭ ھەربىي، سىياسىي تارىخىغا ئائىت قىممەتلىك خاتىرىلەر خانلىق تارىخىغا ئائىت ھەرقانداق تىلدىكى باشقا مەنبەلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ھالدا ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىچكى قىسىم ھاياتىنى قايتا گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەنلىكى بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. گەرچە مەڭگۈ تاش تېكىستى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ئىلىم ساھەسىگە ئېلىپ كىرىلگەن ھەمدە قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئالىملار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېلىنگەن بولسىمۇ[1] مەڭگۈ تاشنىڭ تېكىستولوگىيىلىك تەھلىلىگە چېتىشلىق نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخى تەل ـ تۆكۈس ھەل بولۇپ كەتمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا 1970 ـــ 1980 ـ يىللاردا ئۇيغۇرلار دەۋرىگە تەئەللۇق يېڭى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ موڭغۇلىيىدە بايقىلىشى ئالىملارنى مەڭگۈ تاشنىڭ ئۇ ياكى بۇ بۆلىكىنىڭ ئەنئەنىۋى ئوقۇلۇشىغا يېڭىچە

نەزەردە قاراشقا، شۇنداقلا ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەرگە بېرىلگەن ئىزاھلارغا مەقسەتلىك تۈزىتىلمىلەرنى تولۇقلاشقا ئۇندىمەكتە. شۇڭا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭىدىن بايقالغان «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» س. گ. كىلياشتورنىيغا «شىنە ـ ئۇ ـ سۇ مەڭگۈ تېشى» نىڭ بىر قىسىم قۇرلىرىنى (شەرقىي يۈز 19 ـ، 20 ـ قۇرلار) تېخىمۇ توغرا قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرۇپ بەردى[2].

مەسىلىنىڭ بىرى شۇكى، «شىنە ـ ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» دىكى ئۇچۇرلار ئارقىلىق ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھەربىي، سىياسىي تارىخىنى ئۇنۇملۇك يورۇتۇپ بېرىشتە دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىق دەل ۋەقەلەرنىڭ يىل دەۋرىدىكى مۇرەككەپلىك سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان. مەڭگۈ تاشتا بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ يىل دەۋرىنى ئېنىقلاشتا تەتقىقاتچىلار مەڭگۈ تاشنىڭ ئۆزىدە ساقلىنىپ قالغان ۋە 12 مۆچەل ئاساسىدا ئىپادىلەنگەن خەنزۇچە ـ تۈركچە كالېندارنى ئاساس قىلىپ كەلدى[3]. مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا ئىپادىلەنگەن يىلنامە جەمئىي يەتتە (س. گ. كىلياشتورنىينىڭ ئەسلىگە كەلتۈرگىنى بويىچە بولغاندا جەمئىي سەككىز) بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى 743 ـ يىلى (قوي يىلى)، ئاخىرقىسى 757 ـ يىلى (توخۇ يىلى). مەڭگۈ تاشنىڭ مەزمۇنى دەرۋەقە مۇشۇ ئىككى يىلنامە ئوتتۇرىسىدىكى ۋاقىت بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. تۇنجى يىلنامە مەڭگۈ تاشنىڭ ئەڭ بېشىدىكى قۇرلاردا كۆزگە چېلىقمىدىغان بولۇپ، 12 مۆچەلدىكى ھايۋانلارنىڭ نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى بايانلارنىڭ باش قەھرىمانى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانىنىڭ يېشى شەكلىدە بېرىلگەن: «تۈرك ئېلىگە 26 يېشىمدا... بەردى»[4]. «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دىن مەلۇم بولىدۇكى، خۇددى تالات تېكىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، مەڭگۈ تاشتا خاتىرىلەنگەن كېيىنكى يىلنامە ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانىنىڭ يىلان يىلى (741 ـ يىلى) 28 ياشقا تولغانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق ئىپادە قىلىدۇ («يىگىرمە سەككىز يېشىمدا يىلان يىلىدا تۈرك ئېلىنى قالايمىقانلاشتۇردۇم»[5]. بۇ

خاتىرە ئەلئەتمىش 26 ياشقا كىرگەن ۋاقىتتىكى 739 ـ يىلى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. دەل مۇشۇ يىلى ئۇيغۇر قاغانى ئەلـ ئەتمىشنىڭ ئاتىسى كۆل بىلگە قاغان «شاد» ئۇنۋانىغا ئېرىشـ كەن. بۇنىڭ بىلەن «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دىكى بايانلارغا ئاـ ساسلىنىپ تۇرۇپ، ئەلئەتمىش بىلگە قاغان تۇغۇلغان ئېنىق ۋاقىتنىڭ 714 ـ يىلى (قەدىمكى تۈركلەر ياش ھېسابلىغاندا بالا تۇغۇلغان ۋاقىتنى ئەمەس، ھامىلدارلىق مەزگىلىدىكى قورساق يېشىنى باشلىنىش ئۆلچىمى قىلىدۇ) ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا مۇمكىنچىلىك تۇغۇلىدۇ. مەڭگۈ تاشنىڭ ئاـ خىرقى قىسمىدىكى مەلۇماتلار ئۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن ئەڭ ئاـ خىرقى ۋاقىت (757 ـ يىلى) دىن خېلىلا كېيىنكى ۋاقىتلارغا ئائىت بولۇپ، بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ ئەلئەتمىش بىلگە قاغانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئورنىتىلغانلىقى بىزگە مەلۇملۇق. جۈڭگو مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ قاغان 759 ـ يىلى يازدا ۋاپات بولغان. شۇنداق بولغاندا بۇ مەڭگۈ تاشتىكى بايانلارنىڭ ئومۇـ مىي يىل دەۋرى 20 يىل (739 ــ 759 ـ يىلغىچە) بولۇپ چىقىدۇ. شۇڭا بۇ مەڭگۈ تاشتا ئەلئەتمىش قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان 747 ــ 759 ـ يىللارغا مەنسۇپ ۋەقەلەر ئەڭ تەپسىـ لىي خاتىرىلەنگەن دېيىشكە بولىدۇ.

مەڭگۈ تاشتا تىلغا ئېلىنغان ۋە ئېنىق نام قويۇلغان يەتتە (سەككىز) يىلنامە ئاي، كۈنلىرىگىچە ئېنىق بولغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى ئاساسەن يىل، ئاي، كۈنىنىڭ مەلۇم بىرـ قىسمى شەكلىدىلا ئەسكەرتىلگەن. يەنە بەزىدە ئۇ ياكى بۇ ۋەقەـ لەرنىڭ ۋاقتى نەچچىنچى كۈنى ئىكەنلىكىگە قەدەر ئېنىق بولـ مىسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ قايسى يىلغا تەۋە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق ئەسكەرتىش يوق. بۇ ئەھۋال شۇبھىسىزكى، مەڭگۈ تاشـ تىكى بايانلارغا مەلۇم ئىزاھلارنى بېرىشكە توغرا كېلىدىغانلىـ قىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كونكرېتلاشتۇرۇش مۇمـ كىنچىلىكى بولغان نۇرغۇن ۋەقەلەر بار بولۇپ، ئۇلار تەتقىقاتـ چىلار تەرىپىدىن ھازىرغا قەدەر نەقىلەشتۈرۈلگىنى يوق.

خۇددى ل.بازېن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك مەزكۇر مەڭگۇ تاشتىكى بايانلارنىڭ قاتتىق يىلنامىلىك تەرتىپتە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق مەڭگۇ تاشلاردىكى ئۆزگىچە ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرىدۇر[6]. مەڭگۇ تاش ئاپتورىنىڭ ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، مەڭگۇ تاشتىكى يىلنامىلەرنىڭ نەق ئۆزىگە قاراپ مۇئامىلە قىلىشقىمۇ بولىدۇ. چۈنكى 743 ـ، 745 ـ، 750 ـ، 751 (752) ـ، 755 ـ، 757 ـ دىن ئىبارەت يەتتە (سەككىز) يىلنامىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مەلۇم تەرتىپكە ئىگە. بايانلاردىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىك كىشىگە «شىنە ـ ئۇسۇ مەڭگۇ تېشى» نىڭ ئۆزى ئەلئەتمىش بىلگە قاغان دەۋرىنىڭ تارىخىي يىلنامىسى ئىكەن، دېگەن تۇيغۇنى بېرىدۇ.

ساقلىنىپ قالغان قىسمەن يىلنامىلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئاي ياكى كۈن كۆرسىتىلگەن، كۆپ قىسمىدا يەنە ئاي بىلەن كۈن تەڭ كۆرسىتىلىش ھادىسىسى مەۋجۇت، ئەمما بۇلاردا كونكرېت يىل تىلغا ئېلىنمىغان (مەسىلەن: «ئاندىن سەككىزىنچى ئاينىڭ ئوچىنچى كۈنى يۇرۇشكە چىقتىم»). ئېھتىمال مەڭگۇ تاشتا يېزىلغان بارلىق ۋەقەلەردە تىلغا ئېلىنغان ئاشۇ يىلنامىلەر نىڭ تەرتىپىگە ئاساسەن ئىشلىگەن جەدۋىلىمىز بۇ مەسىلىنى يورۇتۇپ بېرەلىشى مۇمكىن، چۈنكى بۇ يىلنامىلەر ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىرى تەرىپىدىن تاشقا چېكىلگەن.

مەڭگۇ تاشنىڭ شىمالىي يۈزىگە ئويۇلغان ۋەقەلەرنىڭ يىل دەۋرى ھەققىدە ئاساسەن ھېچقانداق مەسىلە يوق. بۇ يۈزىدىكى تېكىست 747 ـ يىلىغا مەنسۇپ ۋەقەلەر ھەققىدىكى بايان بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. تېكىستنىڭ توغرا ۋە ئېنىق بولغان يىلنامىسىنى تۇرغۇزۇشتا قىينىچىلىق ئەڭ ئېغىر بولغىنى مەڭگۇ تاشنىڭ شەرقىي يۈزى ھېسابلىنىدۇ. 13 ـــ 18 ـ قۇرلاردىكى مەلۇماتلار 747 ـ ۋە 750 ـ يىللار ئارىلىقىغا مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى 747 ـ، 748 ـ، 749 ـ يىلىدىن ئىبارەت ئۈچ يىلغا مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ. ھالبۇكى، بۇ مەلۇماتلار ھەققىدىكى ئانالىز ئېنىق كۆرسىتىلگەن يىللار

قۇر	يىل	ئاي	كۈن	قۇر	يىل	ئاي	كۈن
4	قاغاننىڭ 26 يېشى 739 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ			23	ئەجدىھا (752)	؟	9
9	قوي (743)	1	6	25	ئەجدىھا (752)	11	18
10	توخۇ (745)			26	ئەجدىھا (752)	يىلنى دېيىلگەن	
10	تونغۇز			27	ئەجدىھا (752)	؟	15
13	749	؟	1	29	ئەجدىھا (752)	5	26
13	749	؟	2	30	ئەجدىھا (752)	8	؟
15	749	4	9	31	ئەجدىھا (752)	؟	21
15	749	5	؟	32	ئەجدىھا (752)	؟	11
16	749	5	29	35	ئەجدىھا (752)	11	20
17	749	2 ئاي ئۆتكەن		40	754	8	3
17	749	8	1	41	754	10	2
18	749	8	2	41	قوي (755)	*9	
18	749	8	15	43	756	2	6
19	يولۇاس (750)	2	14	45	توخۇ (757)	؟	؟20
20	يولۇاس (750)	يىلنى دېيىلگەن		45	توخۇ (757)	؟	21
20	يولۇاس (750)	يىلنى دېيىلگەن		45	توخۇ (757)	؟	23
20_21	توشقان (751)	5		46	759	2	16
21	ئەجدىھا (752)	يىلنى دېيىلگەن					

قاتارغا 749 ـ يىلنى قويۇشقا بولىدىغانلىقىنى يېتەرلىك ئا-
ساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلە شۇ يەردىكى، بۇ بايانلاردا تۇن-
جى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانى كۆل بىلگە قاغانىنىڭ 747 ـ يىلىدىكى
ۋاپاتىدىن كېيىنلا ئۇيغۇر قاغانلىقىدا باشلانغان ئىچكى ئۇرۇش
ئەھۋالى سۆزلىنىدۇ. مەڭگۈ تاش تېكىستىگە ئاساسلانغاندا، شۇ
يىلى سەككىز ئوغۇزلارنىڭ ياغلاقارلارغا قارشى توپىلىڭى يۈز
بەرگەن، ئۇنىڭغا توققۇز تاتارلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن تاي
بىلگە تۇتۇق باشلامچىلىق قىلغان. بۇ توپىلاڭ ئوچ يىلغا يېقىن
داۋاملىشىپ، 749 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا خان قوشۇنى تەرىپى-
دىن باستۇرۇلغان. جۇڭگو مەنبەلىرىدە 749 ـ يىلىنىڭ 10 ـ
ئېيى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي ئاستانىسى بولغان چاڭئەنگە
توققۇز ئوغۇزلارغا مەنسۇپ بايىرقۇرلارنىڭ تاي بىلگە تۇتۇق
باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ كەلگەنلىكى خاتىرىلەن-
گەن. قارىغاندا ئەلئەتمىش بىلگە قاغان بىلەن بولغان تۇتۇ-
شۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بۇ شەخس تاڭ ئوردىسىنىڭ
ياردىمىنى كۆزلەپ كەلگەن بولسا كېرەك[7]. ئاخىرقى ئۇچ يىل-
نامىدىكى ئۇچۇرلار توپىلاڭچىلارغا ئەجەللىك زەربە بېرىلگەن
يىللاردىكى ئۇرۇش ۋەقەلىرىگە مەنسۇپ. مەڭگۈ تاش تېكىستى-
دىن قارىغاندا، بۇ ئۇرۇشلار 750 ـ يىلىنىڭ ئالدىدا يۈز بەر-
گەن، چۈنكى ئۇرۇشلار ھەققىدىكى بايانىدىن كېيىن كېلىدىغان
جۈملە «شۇنىڭدىن كېيىن يولۋاس يىلىدا (750 ـ يىلى)» دەپ
باشلىنىدىغان بولۇپ، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى تاي بىلگە تۇتۇق-
نىڭ ئەلچىلىككە كەلگەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرە بىلەن تولۇق
ماس كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيانچىلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ ئا-
خىرقى چېكىنى بېكىتىۋالغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىن بۇرۇنقى
ئۇرۇشلارنىڭ ۋاقتىنى بېكىتىپ كۆرۈشنى لايىق تاپتۇق.
كۆرستىلگەن ئايلار (جەدۋەلگە قارالا) بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى
بىر يىلدا، يەنى 749 ـ يىلى يۇز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ
قىياس قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىشارە قىلىدۇ. سەككىز ئو-

غۇزلار بىلەن بولغان ئۇچ قېتىملىق جەڭ ۋەقەسىنىڭ بىر يىلىغا تەئەللۇق ۋەقەلەر قاتارىدا توپلىنىپ بايان قىلىنغانلىقى شۇنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، ناۋادا بۇ بىر يىل خان قوشۇنى ئۇچۇن ئاخىرقى ۋە ئەڭ ئۇتۇقلۇق بولغان يۈرۈش يىلى دەپ پەرەز قىلىنسا، ئۇ ھالدا شۇنچە تەپسىلىي ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇنداقلا ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق جەڭ ئەھۋالى ئەلئەتمىشنىڭ ھمايىچىلىرىگە تولىمۇ پايدىسىز بولغان بۇ ۋەقەنىڭ بىر يىلدىكى ۋەقەلەر قاتارىدا بايان قىلىنغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىش قىيىن ئەمەس.

مەڭگۇ تاشنىڭ يىل دەۋرىنى ئېنىقلاش زۆرۈر بولغان باشقا قىسىملىرى شەرقىي يۈزىنىڭ ئاخىرقى قۇرلىرى (20 ــ 23)، پۈتۈن جەنۇبىي يۈزى (25 ــ 35) ۋە غەربىي يۈزىنىڭ 40 ــ 41 ـ قۇرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەڭگۇ تاشنىڭ بۇ بۆلەكلىرىدە بايان قىلىنغان ۋەقەلەر تېكىستتە كۆرسىتىلگەندەك 752 ـ يىلى (ئەجدىھا يىلى) ۋە 755 ـ يىلى (قوي يىلى) ئارىلىقى بىلەن چەكلىنىدۇ. ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەر بۇ ئەھۋالنىڭ 752 ـ، 753 ـ، 754 ـ يىللارغا مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەڭگۇ تاشنىڭ مۇشۇ قىسمىدىكى ھەر بىر يىلغا ئائىت ۋەقەلەرنىڭ سالمىقى 11 ـ، 5 ـ، 8 ـ، 11 ـ، 8 ـ، 10 ـ ئاي دېگەن تەرتىپ بويىچە بارغانسېرى يەڭگىللەپ بارىدۇ. ئېنىقكى، كۆرسىتىلگەن ئايلارنىڭ تۇنجىسى بولغان 11 ـ ئاي ئالدىنقى يىلنامە كۆرسىتىپ بەرگەندەك 752 ـ يىلغا تەۋە. كېيىنكى ئۇچى يەنى 5 ـ، 8 ـ، 11 ـ ئايلار «ئوتتۇرانچى يىل» بولغان 753 ـ يىلغا، ئاخىرقى ئىككى ئاي بولغان 8 ـ، 10 ـ ئايلار 754 ـ يىلغا تەۋە ئىدى. مەڭگۇ تاشنىڭ بۇ قىسمى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار، باسمىللار، تۈركەشلەر، يېنىسەي قىرغىزلىرى، چېكلار قاتارلىقلارغا قارشى تۈرلۈك بويسۇندۇرۇش يۈرۈشلىرىنى بايان قىلىشقا بېغىشلانغان. بۇ ۋەقەلەرنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ۋاقتى نۆۋەتتە ئېنىق مەلۇملۇق. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ بولچۇ دەرياسى بويىدا

قارلۇقلار بىلەن سوقۇشقان ۋاقتى 752 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى؛ ئۆتۈكەندە تۇركەشلەر ۋە قارلۇقلار بىلەن تۇتۇشقان ۋاقتى 753 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى؛ قارلۇقلار ۋە باسمىللارنىڭ رەسمىي بويسۇندۇرۇلغان ۋاقتى 754 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە 754 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ «باسمىللارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ بىر قەبىلىسى قىلىپ بويسۇندۇرغانلىقى، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن تۇتۇق تەيىنلىگەنلىكى»[8] قەيت قىلىنغان.

مەڭگۈ تاشنىڭ يەنە بىر يېرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى دۈشمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدىكى بايانلارغا ئۇغۇزلارنىڭ توپلىكى قىستۇرۇپ ئۆتۈلدۇ. ئەلئەتمىش بىلگە قاغان مۇنداق دەيدۇ: «ئون بىرى ... سانچىدىم. ئۆز ... خەلقىم ئارىسىغا قايتىپ كەلدىم. ئىرلۇن ۋە تالاقىمىندا قوغلاپ يېتىشۋالدىم. بۇرۇن تابغاچتىكى ئوغۇز ۋە تۈرك خەلقى ‹ئۇلاردىن ئايرىلىپ› يولغا چىقىپتۇ، ئۇ يەردە قوشۇلدى. ئۇ يەردە بەگلەر... مېنىڭ قوشۇنۇم ئۇچ ... تۇغ ... بەش يۈز كىشىلىك تولۇق قوراللانغان پىيادە ئەسكەرلەر بىر ـ ئىككى قېتىم شىددەت بىلەن كەلدى. ئۇ چاغدا تەڭرى ۋە يەر دېدەك ـ قۇللىرىمنى، خەلقىمنى ساقلىدى، ئۇ يەردە سانچىدىم ... ئۇ يەردە خەلق (ما ڭا) بۇيسۇندى ... قېچىپ قارلۇقلارغا قوشۇلدى»، خۇددى ك. سېگلېدى كۆرسەتكەندەك، نەقىل كۆرسەتىلگەن بۇ قۇرلاردا سۆز جۇڭگودىن يايلاققا قايتىۋاتقان مەشھۇر تۈرك تۆرىلىرىدىن ئابۇز يابغۇنىڭ ئۇيغۇر قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغانلىقىغا چېتىشلىق ۋەقەلەر ئۇستىدە بولۇۋاتاتتى[9]. جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئابۇز يابغۇ 742 ـ يىلى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن تاڭ سۇلالىسى چېگرا سىغا ھەيدىۋېتىلگەن شەرقىي تۈركلەرنىڭ ۋەكىللىك ئاقسۆڭەكلىرىگە مەنسۇپ ئىدى. ئابۇز يابغۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ «ئابۇز» ‹خەنزۇچە 思›، ئۇرۇقىدىن بولۇپ، 742 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن تاڭ سۇلالىسىگە خىزمەت قىلىپ كەلگەنىدى. لېكىن، 742 ـ يىلىغا كەلگەندە تاڭ سۇلا ـ

لىسىنىڭ زور ئابرويلۇق لەشكىرىي ئىشلار قوماندانى ئەن لۇ-شەن بىلەن زىتلىشىپ قېلىپ قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ يايلاقلا قېچىشقا مەجبۇر بولدى[10]. ئابۇز يابغۇ ئۇيغۇر قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە ئومۇميۈزلۈك مۇرەككەپ ۋەزىيەت مەۋجۇت بولۇۋاتقان ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ خېلى يىللارغىچە تۇرۇپ قال-دى. بۇ يەردە ئۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ قوللىشى بىلەن ئەلئەتمىش بىلگە قاغان بىلەن قارشىلاشتى. ئابۇزنىڭ قاغانلىق تېررىتورىيىسىدە خېلى بىر مەزگىلگىچە دەۋران سۈ-رەلىشى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ بۇ مەزگىلدە غەرب ۋە شىمال يۆ-نىلىشلەردىكى ئورۇشلار بىلەن ئالدىراش بولۇپ قالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئەمما قاغانىنىڭ قوشۇنلىرى ئابۇزغا قارشى ھەرىكەتنى ئوڭۇشلۇق ئاخىرلاشتۇرۇشقا ئولگۈرەلمىدى، پا-كىتلارمۇ ئابۇزنىڭ 752 ـ يىلى 9 ـ ئايدا تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا سىغا بۇلاڭ ـ تالاڭ مەقسىتىدە بېسىپ كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» دىكى خاتىرە-گە قارىغاندا ئابۇز يابغۇ 753 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇيغۇرلار تەرە-پىدىن تارمار قىلىنغان[11]. ئۇيغۇرلاردىن يېڭىلگەندىن كېيىن ئابۇز يابغۇ غەربتىكى ئالتاي قارلۇقلىرى ئارىسىغا قاچىتى، ئەمما ئۇلار ئابۇزنى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بە-رىدى. كېيىنچە، يەنى 754 ـ يىلى ئابۇز توپىلاڭچى قاتارىدا چاڭئەن شەھىرىدە چېپىپ تاشلاندى.

«شىنە ـ ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» دىكى 755 ـ يىلىدىن كې-يىنگە تەۋە قىسمەن ۋەقەلەرنى قەدىمكى جۇڭگو مەنبەلىرىگە تا-يىنىپ ئىزاھلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن، ئەن لۇشەن توپىلىڭى (756 ـ يىلى) دىن تارتىپ ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىدە يۈز بە-رگەن ئىچكى ۋەقەلەرگە پائال ئىشتىراك قىلغان. بۇ ئەھۋال جۇڭگو مەنبەلىرىدە تەپسىلىي ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەپسۇسكى، مەڭگۈ تاشنىڭ ئاخىرقى قىسمى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بول-ۇغاچقا بايانلار ھەققىدىكى مۇلاھىزىگە كۆپ يارەملەرنى بېرەل-مەيدۇ. مەڭگۈ تاشنىڭ بۇ قىسمىدىكى بايانلارنىڭ يىل دەۋرى

ھەققىدە بىۋاستە تىلغا ئېلىنغان «قوي يىلى» (755 ـ يىلى) دېگەن ئۇچۇردىن 9 ـ ئاينىڭ 755 ـ يىلىغا تەۋە ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرالايمىز. «توخۇ يىلى» (757 ـ يىلى) دېيىلگەن ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىتلار 757 ـــ 759 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان مەزگىلگە توغرا كەلسە كېرەك. بۇ ۋەقەلەر- دىن ئاي تەرتىپى كۆرسىتىلمەي 20 ـ، 21 ـ، 23 ـ كۈنى دەپلا خاتىرىلەنگەن ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى ئاساسەن 757 ـ يى- لىغا ئەمەس، 758 ـ يىلىغا ياكى 759 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. چۈنكى بۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا دۆلەتلىك نىكاھ مۇناسىۋىتى ئور- نىتىلىشقا ئائىت ۋەقەلەردىن كېيىن تىلغا ئېلىنىدۇ: «شۇنداق قىلىپ، كەلدى. ئىككى قىزىنى (سوۋغا قىلىپ) بەردى ... بې- رىپتۇ». بۇ قېتىمقى نىكاھنىڭ تېخىمۇ توغرا ۋاقتى جۇڭگو مەنبەلىرىدە بېرىلىدۇ. كېيىنكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلانىڭ ياردىمى بىلەن توپىلاڭچىلارنىڭ قولىدىن چاڭئەن ۋە لويادىن ئىبارەت ئىككى پايتەختنى قايتۇرۇۋالغان (757 ـ يىلى) تاڭ ئىمپېراتورى سۇزۇڭ قىزلىرىدىن نىڭگو مەلىكىنى ئەلئەتمىش بىلگە قاغانغا ياتلىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەلئەتمىشنىڭ ئوغلى ئىدىكەن (بولغۇسى بۆگۈ قاغان) گە بۆگۈ قەبىلىسىدىن چىققان ئابرۇيلۇق سانغۇن، تاڭ سۇلا- لىسى ئۇچۇن كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن بۆگۈ خۇيې ئېنىنىڭ قىزىنى ياتلىق قىلغان. ئەمما مەڭگۈ تاشتىكى ئۇيغۇر قاغانغا خاتۇنلۇققا بېرىلگەن ئىككى قىز ھەققىدە گەپ بولغان قۇرلاردا ئۇلار تىلغا ئېلىنمايدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرى شۇنى كۆرسىتىدۇ- كى، نىڭگو مەلىكىگە ھەمراھ بولۇپ ماڭغانلاردىن تاڭ سۇلالە- سىنى قۇرغان لى جەمەتىنىڭ ئايال ۋەكىللىرى قاتارىدا دۇن- خۇداڭ بېگى لى چېنشېڭنىڭ ئىنىسى شاھزادە لى يۈەننىڭ قى- زىمۇ بار ئىدى. ئۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئەلئەتمىش بىلگە قاغان ۋە بۆگۈ قاغانغا خانىش بولدى. ئەلئەتمىش قاغان ۋاپات بولغان-

دىن كېيىن (759 ـ يىلى) تاڭ ئوردىسىغا قايتىپ كەتكەن نىڭگو مەلىكىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئۇنى «كىچىك نىڭگو مەلىكە» دەپ ئاتىغانىدى. ئۇ ئوردۇبالىقتا تاكى 791 ـ يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر ياشىدى[12]. «كونا تاڭنامە» گە ئاساسلانغاندا نىڭگو مەلىكە، كىچىك نىڭگو مەلىكە ۋە بۆگۈ خۇەي ئېننىڭ قىزى قاتارلىقلارغا ھەمراھ بولۇپ ماڭغان ئەلچىلەر توپى 758 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئوردۇبالىقا يول ئالغان[13]. بۇنىڭدىن مەڭگۈ تاشتا ئېيتىلغان ئوخشاش مەزمۇندىكى بايانىنىڭ ۋاقتى 758 ـ يىل 9 ـ ئايلارغا تەۋە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. شۇنداق بولغانىكەن، بۇ، دۆلەتلىك نىكاھتىن كېيىنلا يۈز بەرگەن ۋەقەنىڭ ۋاقتى بولمىش «2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى» 758 ـ يىلىغا تەۋە ئەمەس، دېگەن گەپ. چۈنكى بۇنداق بولغان بولسا بايان ئوتتۇرا يولدا ئۈزۈلۈپ قالاتتى. دېمەك، مەڭگۈ تاشتىكى ئاخىرقى يىلنامە 759 ـ يىلىغا مەنسۇپ.

يۇقىرىدا ئېنىقلاپ ئۆتۈلگەن يىلنامىلەر ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھەربىي، سىياسىي تارىخىغا مەنسۇپ مۇھىم ۋەقەلەردىن قاراپ چىقىشقا قادىر بولالىغانلىرىمىزدۇر. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەنلەردىن بۇ بىر قىسىم ۋەقەنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار قارلۇقلار ۋە باسمىللارغا قارشى مۇۋەپپەقىيەتلىك يۈرۈشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەلىبىلىك تىكلىنىشىگە چېتىلىدىغان ۋەقەلەر بولۇپ، زور دەرىجىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بىزنىڭ دېمەكچى بولغىنىمىز، مەڭگۈ تاشنىڭ جەنۇبىي يۈزىگە قوشۇمچە قىلىنغان «بەن ئىتتىم. بۇنچا بىتىگ ... بەتىگ بىتتىم» دېگەن قۇردىكى مەلۇماتلاردۇر. س. ي. مالوفنىڭ ئەسىرىدە بۇ قۇرنىڭ تەرجىمىسى سۈپىتىدە گ. رامستېد 1914 ـ يىلى ئىشلىگەن مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ رۇسچە: «مەن سالدىم. پۇتۇك ... پۇتۇك پۈتتۈم» دېگەن تەرجىمىسىنى تەكرارلىغان[14]. بۇ تەرجىمە شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، نەقىل كەلتۈرۈلگەن

مەلۇمات بۇ يەردە پۈتۈنلەي باشقا مەڭگۈ تاش ھەققىدە بولۇۋاتىدۇ: ئەسلى تېكىستتە «پۈتۈك» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىدا «بۇ» دېگەن ئالماش يوق. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن باشقا بىر مەڭگۈ تاش تىكلەنگەنلىك ھەققىدىكى مەلۇمات «شىنە ـ ئۈسۈ مەڭگۈ تېشى» نىڭ 753 ـ يىللاردىكى ۋەقەلەر بايان قىلىنغان يېرىگە قىستۇرۇلغان (753 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قارا بۇلاقنىڭ شەرقىدە ئېلىپ بېرىلغان قارلۇقلار ۋە باسمىللارغا قارشى جەڭ بىلەن 754 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى بولغان لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ ئارىلىقىدىكى ۋاقىت). يەنە كېلىپ بۇنىڭ 753 ـ يىلىدىكى ۋەقەلەر ھەققىدە سۆز بولۇۋاتقان بۆلەكتە بولغىنىغا قارىغاندا بۇ مەڭگۈ تاشنى ئەلئەتمىش بىلگە قاغانىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن تەخمىنەن 753 ـ يىلى ئورنىتىلغان «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلىش مەنتىقىگە تولىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىزاھلار:

① گ. ئى. رامستېد: «شىمالىي موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە رۇنىك يېزىقىدىكى ئىككى مەڭگۈ تاش» ـــ «فېننو ـــ ئوگۇر جەمئىيىتى ژۇرنىلى» خېلسىنكى 1913 ـ يىل. 30 ـ جىلد 3 ـ سان. 11 ـ 63 ـ بەتلەر.

② س، تې. مالوف: «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزستاندىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە يادىكارلىقلار» موسكۋا 1959 ـ يىل. 10 ـ بەت؛ س. گ. كىلياشتورنىي: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» ـــ «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» 1980 ـ يىللىق 3 ـ سان.

③ ل. بازىن: «قەدىمكى تۈركلەردە ياش ئۇقۇمى» ـــ «چەت ئەل تۈركولوگىيىسى»، موسكۋا 1986 ـ يىل 1 ـ توپلام. 361 ـ، 378 ـ بەتلەر.

④ س. ي. مالوف: «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزستاندىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە يادىكارلىقلار»، 34 ـ ، 38 ـ بەتلەر.

⑤ س. گ. كىلياشتورنىي: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى».

⑥ ل. بازېن: «قەدىمكى تۈركلەردە ياش ئۇقۇمى».

⑦ تەپسىلاتىنى كۆرۈڭ: ئابلەھەت كامالوف: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار-نىڭ (تېرخىن مەڭگۈ تېشى) دىكى بايىرقۇ قەبىلىسىگە ئائىت بايانلارغا ئىزاھ» ــ «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىللىق 6 ـ سان. 6 ــ 11 ـ بەتلەر.

⑧ «كونا تاڭنامە» 195 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، 2 ـ بەت. شاڭخەي. 1936 ـ يىل.

⑨ ك. سېگلېدى: «گەردىزى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى (مىلادى 746 ــ 780) ھەققىدە» ــ «ۋېنگىرىيە شەرقشۇناسلىقى» 1973 ـ يىل 27 ـ توم.

⑩⑪ «ئەلنى ئىداره قىلىش ئۇرنەكلىرى»، 216 ـ جىلد. 6910 ـ، 6918 ـ بەتلەر. بېيجىڭ 1956 ـ يىل.

⑫ «كونا تاڭنامە» 195 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، 10 ـ بەت.

⑬ ك. ماكېررراس: «ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى»، كانبېررا 1968 ـ يىل. 17 ـ، 18 ـ بەتلەر.

⑭ گ.ئى. رامستېد: «سېلىنگا مەڭگۈ تېشى قانداق تېپىلغان؟ ــ «سېلىنگا مەڭگۈ تېشى»نىڭ يەشمىسى» ــ «روسىيە ئىمپېرىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ تروئىس كىياختىنسكى شۆبىسى». سانت ـ پېتېربورگ. 1914 ـ يىل 15 ـ توم.

«قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» (رۇسچە) 1994 ـ يىللىق 6 ـ سانىدىن

تەرجىمە قىلغۇچى: **قۇربان تۇران**

ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر تەتقىقاتلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى توغرىسىدا*

گ. م. ئىسھاقوف (قازاقستان)

مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە رايونلىرى ۋە جۇڭگونى تەتقىق قىلغۇچى كۆپلىگەن شەرقشۇناس ئالىملار ئۇيغۇر تارىخىنىمۇ تەتقىق قىلدى. ئۇيغۇر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە شەرقشۇناسلىق ئىلمىنىڭ بىر پۈتۈن تارمىقى بولغان ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمى دۇنياغا كەلدى. يۇلئۇس كلاپروت ۋە ن. ي. بىچۇرىنلار ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ پىشۋالىرى قاتارىغا كىرىدۇ. ي.كلاپروت خەنزۇچە مەنبەلەرنى تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلار تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىرى دېگەن خۇلاسىگە كەلدى؛ بىراق بۇ ئالىم جۇڭگونىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئۇچرايدىغان خۇيخۇ (回鶻) قەبىلىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتسىز، دەپ قارىدى. ن. ي. بىچۇرىن بولسا خۇيخۇ قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلاردۇر، ئۇلار موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان، دەپ قارىدى. ئاخىرىدا رۇس شەرقشۇناسى ئا.كازېمبېك خۇيخۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ نەق ئۆزىدۇر، ئۇلار ئەڭ قەدىمكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ بىرى، دېگەن خۇلاسىگە كەلدى؛ «بىز بۇ قەبىلىنى (ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى ــ ئا) تەتقىق قىلىشتا قولىمىزدا بار بولغان بارلىق ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشىمىز كېرەك. ئۇيغۇرلار بىزگە نۇرغۇن يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ھەرقانداق بىر قىسمىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بارلىق تۇركىي

* ماۋزۇ تەرجىمان تەرىپىدىن قويۇلدى.

خەلقلەرنىڭ تارىخى ئۇچۇن يېڭى سەھىپە ئاچىدۇ»[1]، ئا.كازېم-بېكنىڭ «ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىگە سۆز باشلىمى ئۇمنياكوف ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دەيدى: «بۇ ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىر ئاساس بولۇپ بەردى»[2].

XIX ئەسىر ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيەسى قىزغىن تەتقىق قىلىنغان بىر دەۋر بولدى. بۇ دەۋردە تۆۋەندىكى ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرى بارلىققا كەلدى. چ.ۋەلىخانوۋنىڭ قەشقەرىيە توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى (1868 ـ يىلى)، رىتتېر ۋ.گرىگورىيېفنىڭ «ئاسىيانىڭ دېھقانچىلىقى» دېگەن ئەسەرنىڭ رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «تارىخ ئىزاھلىرى» (1869 ـ ، 1873 ـ يىللار)، ۋ.رادلوفنىڭ «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا» (1893 ـ يىلى)، د.پوزدنىيېفنىڭ «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ئوچېركلار» (1899 ـ يىلى).

ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمى تۆۋەندىكى ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى تەرىپىدىن تېپىلغان نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار بىلەن بېيىدى. بۇ ئالىملار چوقان ۋەلىخانوۋ (1858 ـــ 1859)، ب. ئا. سوسنوۋسكى، ئې. ل. ماتۇسوۋسكى ۋە پ. ي. پىلياسېتسكىلەرنىڭ (1874 ـــ 1875)، ن. م. پرژېۋالسكى (1876 ـــ 1878، 1879 ـــ 1880، 1883 ـــ 1885) نىڭ، ئاكا ـ ئۇكا گرۇم ـ گرژىمايلو (1889 ـــ 1890)، م. ۋ. پېۋتسوف(1889 ـــ 1890)، ۋ. ئى. روبوروۋسكى (1893 ـــ 1895)، ن. ف. كاتانوف (1891 ـــ 1892) قاتارلىقلار. دەل مۇشۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭنى ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىق قىلىشمۇ باشلاندى. ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى مۇھىم بىر نەتىجە بوتانىكا ئالىمى رېگېلگە مەنسۇپ-تۇر. بۇ كىشى 1879 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان تۇرپان يېنىدىكى قەدىمكى بىر شەھەرنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتى. ۋ. ئى. روبوروۋسكى 1895 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا شەھەر خارابىلىرىنى تەتقىق قىلدى. قەشقەردە تۇرۇشلۇق رۇس كونسۇلى ن.ف.

پېتروۋسكى قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىشقا چوڭ تۆھپە قوشتى. پېتروۋسكىنىڭ تۆھپىسى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى بىرىنچى بولۇپ توپلاش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇ يەنە تارىخ، مەدەنىيەتكە دائىر بىر قاتار پەرەز-لەرنى ئوتتۇرىغا قويدى: شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققانغا قەدەر بولغان باشقا دىن ۋە ئېتىقادلارنىمۇ تەتقىق قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭدىن قەدىمكى تۈركچە ۋە ئۇيغۇرچە تېكستلەرنىڭ تېپىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى بولدى. بۇلار رۇنىك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازما ۋە كىسلوگرافىك يادىكارلىقلاردىن ئىبارەت.

1889 ـ يىلى رۇس ئارخېئولوگى ن.م.يادرىنتسېف ئورخۇن دەريا-سىدىن ۋادىسىدىن چوڭ ئىككى مەڭگۈ تاشنى تاپتى. ئالىمنىڭ مۇشۇ يادىكارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتى تۆۋەندىكى بىر نۇقتىنى چۈشىنىشكە يارىدەم بەردى. ئۇ بولسىمۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ۋە تىل تارىخىنىڭ كىشىنى ئالاھىدە قىزىقتۇرىدىغان ۋە تەرىبىيۋى ئەھمىيىتى بولغان بىر سەھىپىسىنى چۈشىنىشتىن ئىبارەت. چۈنكى قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشنىڭ ئاچقۇچىنى ئىككى جايدىن ــ بىرى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي شىمالى، بولۇپمۇ ئورخۇن دەريا-سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىن، يەنە بىرى شىنجاڭ دائىرىسىدىكى قوچۇ شەھىرىنىڭ ئۇرنىدىن ئىزدەش كېرەكلىكىنى چۈشىنىشكە يارىدەم بەردى[3]. تېپىلغان مۇشۇ يادىكارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئورخۇندىن شىنجاڭغىچە بولغان جەريانىنى ماكان ۋە زامان نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. دەسلەپتە رۇس تۈركولوگلىرى ۋە شەرقشۇناسلىرى، كېيىنچە غەربىي ياۋروپا تۈركولوگلىرى ۋە شەرقشۇناسلىرىنىڭ دىققەتلىرىنى موڭغۇلىيىدىن شىنجاڭغا يە-

نى «تۈرك ـــ ئوغۇزلاردىن تۈرك ـــ ئۇيغۇرلارغا» يۆتكىگەنلىكىنى مۇشۇ ئەھۋاللارغا قاراپ چۈشەندۈرگىلى بولسا كېرەك[4].

ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ۋ.رادلوۋ، پاۋې ـ دې ـ كۈرتېيل ۋە گ.ۋامبېرىلار يېتەكچى رول ئوينىدى. پاۋې ـ دې ـ كۈرتېيل 15 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق ئۇيغۇرچە ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسىنى نەشر قىلدى. ۋ.رادلوف، گ.ۋامبېرىلار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىنى تەرجىمە ۋە نەشر قىلدى. ۋېنگر تۈركولوگى بۇ يادىكارلىقنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنى نەشر قىلغان بولسا، رادلوف قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېكىستنى تولۇق نەشر قىلدۇردى، ئۇنىڭ ترانسكرىپسىيەسىنى بەردى ۋە نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىغان تولۇق تەرجىمىسىنى نەشردىن چىقاردى. رادلوف ئەسەرنىڭ نېمىسچە نەشرىگە «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا» ناملىق ئۇزۇن ئىلمىي ماقالىسىنى قوشۇمچە قىلدى. مۇشۇ ماقالىدە رادلوف ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى بىلەن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى بىر دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ تىلىنى ئۇيغۇر تىلى دەپ مۇقىملاشتۇردى[5]. 1861 ـ يىلى ئى. ئى. ئىلمىنىسكى «قۇتادغۇبىلىك» تىلىنى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ نەمۇنىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ»، دەپ تەكىتلىدى[6].

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا مەلۇم تۆھپە قوشتى. بۇ جايدىن بىناكارلىق مەدەنىيىتىگە دائىر يادىكارلىقلار تېپىلدى. خەنزۇ، تىبەت، سوغدى، خوتەن ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەر ۋە شۇنىڭدەك تۈرك رۇنىك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدىكى تېكىستلەر تېپىلدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋە باشقا تىللاردىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا يۇقىرىدىكى رۇس ئالىم ۋە ساياھەتچىلىرى چوڭ تۆھپە قوشتى. بۇ ماتېرىياللار روسىيە

پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. مەز-
كۇر ئاكادېمىيە 1898 - يىلى د.كلېمېنتىس باشچىلىقىدا
مەخسۇس تارىخ - ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى
ئەۋەتتى. د. كلېمېنتىسنىڭ مۇشۇ قېتىملىق تەكشۈرۈش جەر-
يانىدا يازغان ئىلمىي ماقالىلىرى ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە.
كلېمېنتىسنىڭ ئەسەرلىرى «تۇرپان رايونى توغرىسىدا تارىخىي
مەلۇماتلار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتىگە دائىر ماتېرىياللارنىڭ
قىسقىچە تىزىملىكى» دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئالىمنىڭ پىكرى-
چە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى بىر
چاغلاردا تۇرپاندا توپلىنىپ قالغان نۇرغۇنلىغان كىتابلارنىڭ
ئۆزىلا ئىسپاتلايدىكەن. يۈەن سۇلالىسى (1280 ـــ 1367) دەۋ-
رىدە خەنزۇچە، تىبەتچە تېكىستلەرنى بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى
تېكىستلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن بىر ئىلمىي
كومىتېت تەشكىل قىلىنغانىدى. مانا مۇشۇ كومىتېت تەركىـ-
بىگە ئۇيغۇر ئالىملىرىمۇ كىرگۈزۈلدى. كلېمېنتىس مانا مۇ-
شۇ ۋە بۇنىڭدىن باشقا كۆپلىگەن يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش
ئارقىلىق تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كەلگەنىدى: «بىزگە يېتىپ كەل-
گەن ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى كىشىنى بۇ يادىكارلىقلار ئە-
قىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇرلار يازغانلىرىنىڭ ناھايىتى ئاز بىر
قىسمى ئىكەنغۇ، دەپ ئويلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ» (شەرقشۇناسلىق
ئىنستىتۇتى لېنىنگراد شۆبىسىنىڭ شەرقشۇناسلىققا دائىر
ئارخىپ ماتېرىياللىرى). كلېمېنتىسنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىـ-
رىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا يازغان پىكرى مۇئەييەن
قىزىقىش پەيدا قىلدى. «نۇرغۇنلىغان يادىكارلىقلار ئىچىدە تۇر-
پانلىقلار (تۇرپانلىق ئۇيغۇرلار) ئۆزلىرىنىڭ ئەجداتلىرىنى ئۇنـ-
تۇپ قالمىغان. تۇرپانلىقلارنىڭ يادىدا ئۇيغۇرلار تۇرۇپتۇ. ئەمما
تۇرپانلىقلارنىڭ پىكرىچە، ئۇلار (ئۇيغۇرلار) ئەسلىدە مۇسۇلمان
ئىكەن، قەدىمكى يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى موڭغۇللارنىڭ
دەپ قارايدىكەن» (شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ ئارخىپ ما-
تېرىياللىرى). مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلـ-

غاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى (ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى) يەنىلا بۇددا دىنىدا تۇرۇۋەردى. مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇدـ دىست ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى بىر. تارىختا تۇرلۇك دىنـ غا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئېتنىك جەھەتتە بىر ئومۇمىي خەلق بولسىمۇ، لېكىن دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۇپەيلىدىن ئۆزلىرىنى بىر مىللەت دەپ قاراشقا مايىل بولمايدىغانلارمۇ بولدى. شۇڭلاشقا «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسىنى بىردىنلا پۈتۈن خەلق تەڭلا قوللىنىپ كېتەلمىدى.

مەركىزىي ئاسىيا، بولۇپمۇ شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىـ لىشتا رۇس شەرقشۇناسلىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى 1899 ـ يىلى رىم شەھىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسـ يانىڭ تارىخ ـ ئارخېئولوگىيىسى، تىللىرى ھەمدە ئېتنوگرا ـ فىيىسىنى تەتقىق قىلىدىغان خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلۇـ شىغا تۈرتكە بولدى. روسىيەدە مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ رۇس كو ـ مىتېتى قۇرۇلدى.

رۇس ئۇيغۇرشۇناسلىقىنىڭ پېشۋاسى س.ي. مالوف مەز ـ كۇر كومىتېتنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن 1909 ـ، 1911 ـ يىللىرى ۋە 2 ـ قېتىم 1913 ـ، 1914 ـ يىللىرى شىنجاڭغا بىر نەچـ چە قېتىم باردى. مالوف ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ سېرىق ئۇيغۇرلار ـ نىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىدى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازمىلارنى، جۈملىدىن «ئالتۇن يارۇق» نىڭ ئۇيغۇرچە بىردىنبىر نۇسخىسىنى تاپتى. س.ف.ئولدېنبۇرگ ۋە م.م.بېرېزوۋسكىلارمۇ شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا چوڭ تۆھپە قوشتى. ئولدېنبۇرگ شىنجاڭنى ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە جەھەتتە ئەتراپلىق تەكشۈرۈش تەرەپدارى ئىدى. كلېمېنتىسنىڭ ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى ئولدېنبۇرگقا شىنجاڭغا بىر ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىللەش زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر تونۇتقانىدى. ئول ـ دېنبۇرگ: شىنجاڭ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش دۇنيا مەدەنـ يىەت تارىخىغا قوشۇلغان چوڭ بىر تۆھپە بولۇپلا قالماستىن،

بەلكى مۇشۇ مەدەنىيەتنى ياراتقان خەلقنىڭ پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئورنىنى بەلگىلەيدۇ، دەپ ھېسابلىدى: «ئىنسانىيەت تارىخى ئۇستىدە گەپ ئېچىشقا توغرا كەلسە، ئالدى بىلەن، بۇ تارىخقا شەرق خەلقلىرىنىڭ تارىخى تولۇق ھوقۇقلۇق بولۇپ كىرگەندىلا ئاندىن گەپ ئېچىشقا بولىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ شىنجاڭ تارىخى پەۋقۇلئاددە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە»[7].

س.ف.ئولدېنبۇرگ 1909 ــ 1910 ـ يىللاردىكى ۋە 1914 ــ 1915 ـ يىللاردىكى ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى ۋە مەدەنىيەت تارىخىغا دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىدى. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى يەنە 1906 ـ يىلى م.م.بېرېزوۋسكى شىنجاڭغا بېرىپ تۇرپاندىكى مىڭئۆي تام رەسىملىرىنىڭ كۆپىيىسىنى ئالدى ۋە كۆچانىڭ قەدىمكى سۇغىرىش سىستېمىسىنى تەتقىق قىلدى.

ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ كېيىنكى تەتقىقاتلىرى سوۋېت ھاكىمىيىتى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېرىم شەرقشۇناس ئالىمى ئا.ن.بېرنىشتام شىنجاڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئاساسىي مەسىلىلەرنى بىرىنچى بولۇپ كۆرسەتتى: «غەربىي يۇرتنىڭ مۇرەككەپ تارىخىدا بۇ يۇرت خەلقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن بولغان ھەر تەرەپلىمە مۇناسىۋەتلىرى ناھايىتى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئالاھىدىلىكلىرى بۇ خەلقنى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن مەدەنىيەت ۋە ئېتنىك جەھەتتە كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان ئومۇمىيلىققا ئېلىپ كەلدى. بۇ ئومۇمىيلىق ئۇيغۇرلانىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتىدا مەدەنىيەت ئۆز ئىپادىسىنى تېخىمۇ ئۇچۇق كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، يەنى ھازىرقى قازاق، ئۆزبېك، قىرغىزلارنىڭ تارىخىي تەقدىرى بىلەن تولۇق ۋە تەل ـ تۆكۈس باغلىنىشلىق بولۇپ كەلدى»[8].

«ئىلىم ـ پەننىڭ بۇگۈنكى تەرەققىيات سەۋىيىسى مىللەتـ

لەرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساسلارنىڭ مەنبەسى ۋە ماھىيىتى توغرىسىدىكى كونا كۆز قاراشلارغا مۇھىم تۈزىتىشلەر كىرگۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. بۇ مەسىلىدە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات يوللىرىنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىقى ياكى بىرلەشكىنىڭ ئەھمىيىتىنى قاتتىق تەكىتلەشنى، نۇرغۇن ئەسەرلەرگە سىڭىپ كەتكەن مەلۇم دەۋردىكى بىر تەرەپلىمىلىك ۋە قەتئىي لىكىتىن ۋاز كېچىشنى تەلەپ قىلماقتا»[9]. گەرچە ئەھۋال شۇنداق بولسىمۇ، بېرنىشتامنىڭ شۇ چاغدا يازغان سۆزلىرى ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى يوق.

سوۋېت ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى تېمىلىرى كۆپ نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنى قەدىمكى دەۋر، ئوتتۇرا ئەسىر، يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان تارىخىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما بۇ تېمىلار ئىچىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، مانجۇلارنىڭ جۇڭغارىيە ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنى بويسۇندۇرۇشى، ئۇيغۇرلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ روسىيە تېررىتورىيىسىگە كۆچۈرۈلۈش تارىخى قاتارلىق تېمىلار مۇھىم ئورۇنىنى تۇتىدۇ.

20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ، 80 ـ يىللىرى ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم بىر باسقۇچى بولدى. د.ي.تىخونوفنىڭ ئەسەرلىرىدە 10 ـــ 16 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەسىلىلىرى داۋاملىق تەتقىق قىلىندى. تىخونوفنىڭ تارىخىي مەنبەلەر ۋە باشقا ماتېرىياللار ئۇستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتى ئۇنىڭ ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئايرىم ساھەلىرى توغرىسىدا ئەتراپلىق بىر مەخسۇس ئەسەر يېزىپ چىقىشىغا تۈرتكە بولدى[10]. ئا. ياكۇبوۋسكى، ل. دۇمان، ل. ئى. گۇمىلىيېف، س. گ. كلياشتورنىي، ئا. گ. مالياۋكىن، ب. ئا. لىتۋىنسكى، ل. ئا. چۈر، ئې. ئى. كىچانوف، ل. ر. كىزلاسوف، ۋ. ن. كۇزنېتسوفلارنىڭ ئەسەرلە-

رىمۇ ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىدىكى مۇھىم تۆھپىلەردۇر. ل. ن. گۇمىلىيوف، ئا. س. ماليا‌ۋكىنلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا دائىر مەسىلىلەر ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ 840 ـ يىلىدىن كېيىنكى تەقدىرى قاتارلىق مەسىلىلەر تەتقىق قىلىندى. موسكۋا داشۆسىنىڭ پروفېسسورى ل. ر. كىزلاسوفنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلانىڭ مەركىزىي ئاسىيا تېررىتورىيىسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە ئوينىغان رولى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىغا دائىر مەسىلىلەر ناھايىتى چوڭقۇر تەتقىق قىلىندى. كىزلاسوفنىڭ 16 ــ 15 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە مەنبەلەرگە بەرگەن چۈشەندۈرۈشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى ۋە سىياسىي تارىخىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈپ بەردى. كىزلاسوف ئېنىقلىغان مەسىلىلەر ۋ.پ.يۇدىننىڭ، ئو.ف.ئاكىموشكىن، ئا. م. موكىيېف، ئا. ئا. سېمىيونوفلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە موغۇللارنىڭ بولغانلىق مەسىلىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى دىققەتكە سازاۋەردۇر[11].

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى، ئىچكى ئۇرۇش، ۋەتەن ئۇرۇشى ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دەۋرىدىكى تارىخىنى ئە. ھىدايەتوف، م. كەبىروف، م. روزىيېف، ق. ھەسەنوفلار تەتقىق قىلدى.

مەشھۇر سوۋېت شەرقشۇناسى، تۈركولوگ س.گ.كلياشتورنىي قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تارىخىنى خېلى ئەتراپلىق تەتقىق قىلدى. لىتۋىنسكىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئېتنىك تەركىبى ناھايىتى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنغان. «يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن يېڭى دەۋرگىچە شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئېتنىك، مەدەنىي ۋە تارىخىي ئومۇمىيلىق يېتەكچى ئورۇندىكى ئاساسىي ئامىل بولۇپ كەلگەن. قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ ئۆز ئالدىغا بىر ئېتنىك مەدەنىيەت رايونى بولۇپ شەكىللەنگەن ۋە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن»[12].

خېلىدىن بېرى چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ شىنجاڭغا بولغان قىزىقىشى سۈسلاشقىنى يوق. مەسىلەن: 1748 ـ يىلى دېگىنىڭ «ھۇن، تۈرك، موڭغۇل ۋە باشقا غەربىي تاتارلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دېگەن ئەسىرى نەشىردىن چىقتى. ۋىسدېلۇ «تاتار تارىخى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلدۇردى. كېيىنرەك ي.بريېتشنېيدېر، دوسسونلارنىڭ ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى.

ئا.ستەين باشچىلىقىدىكى ئەنگلىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكى 1900 ـــ 1901، 1906 ـــ 1908، 1913 ـــ 1915 ـ يىللاردا شىنجاڭدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ستەينىنىڭ بۇ تەكشۈرۈشلىرى بۇ ئەلنىڭ ھەممە يېرىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالدى. ستەين ئارخېئولوگىيىلىك قىزىقىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى ۋە تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلدى، ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىنىپ تۇردى. نېمىس تەكشۈرگۈچىلىرىمۇ بۇ رايوندا ئۇزۇن ۋاقىتلار ئىشلىدى، نېمىسلار دەققىتىنى ئاۋۇال تۇرپانغا، كېيىنرەك قومۇل، كۇچا، قاراشەھەر ۋە مارالبېشىدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلارغا قارىتتى. نېمىس تەكشۈرگۈچىلىرى بۇ يەرلەردىن تېپىلغان تام رەسىملىرى، ھەيكەللەر، ياغاچ ۋە مېتالدىن ياسالغان بۇيۇملار، قەدىمكى ساپال بۇيۇم نەمۇنىلىرىنى 430 نەچچە ساندۇققا سېلىپ ئېلىپ ماڭدى[13]. فرانسۇز، شۋېد، ياپون ۋە خەنزۇ ئالىملىرىمۇ شىنجاڭنىڭ تارىخ، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلدى.

تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، خەنزۇلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى 77 ـ يىلىدىن مىلادى 131 ـ يىلىغىچە تەڭرىتاغ ئېتىكىدىكى ئالدى قوش، ئارقا قوش زېمىنلىرىدا جەمئىي 11 ئورۇندا دېھقانچىلىق مەيدانى بەرپا قىلغان، لېكىن بۇ يەرگە كېلىپ ئىشلىگۈچىلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى[14]. شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە خەنزۇلار مۇھىم رول ئويناپمىغان، بۇنى ئېتنىك كېلىپ چىقىش تەرەققىياتىنىڭ ئىلمىي يەكۈنىمۇ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ[15].

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەرەققىيات جەريانى ناھايىتى ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ جەريان بولدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ بالدۇرقى ئەجدادلىرى خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى قىزىل دى، دىڭلىڭ قاتارلىق قەبىلىلەر ئىدى. كېيىن بۇ قەبىلىلەر قاڭقىل (高) ۋە تېلې دەپ ئاتالدى. Ⅳ ئەسىردە تېلې قەبىلىرىدىن ئۇيغۇر (袁纥)، بۆكۆ، تورا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدا بىر ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى شۇ چاغدا كۈچلۈك قەبىلە ئىدى. كېيىن بۇ ئىتتىپاق خۇيخې (回纥) دەپ ئاتالدى. مۇشۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇرلار قايسى قەبىلىدىن كېلىپ چىقاندۇ، دېگەن مەسىلە توغرىسىدا بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن كۆز قاراشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولىدى. بىز بۇ ھەقتىكى بەزى مۇنازىرىلەرنى بايان قىلدۇق، بۇنىڭغا تۆۋەندىكى مۇنازىرىلەرنى قوشۇمچە قىلىش مۇمكىن.

مەشھۇر رۇس شەرقشۇناسى ۋ.پ.ۋاسىلييېف خۇيخې دېگىنىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ نەق ئۆزىدۇر، دەپ ھېسابلىدى. بۇ ئالىمنىڭ پىكرىچە خۇيخې سۆزى خەنزۇ تىلىدا «ئۇيغۇشۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن، بۇ ئۇيغۇرچە «ئۇيۇماق» پېئىلىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ئىكەن. راشىددىننىڭ يازغىنىدەك، ئۇيغۇر سۆزى «ئۇيۇماق» سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولسا، ئۇنداقتا ۋاسىلييېفنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇشقا توغرا كېلىدۇ[16].

ۋ. ۋ. رادلوف «ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەرگە مەنسۇبتۇر، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇرلار ئەڭ كەڭ تارقالغان تۈركىي خەلقتۇر»[17]، دەپ يازغانىدى. رۇس جۇڭگوشۇناسى د.پوزدنىيېفمۇ ئۇيغۇرلارنى تۈركىي تىللىق قەبىلە دەپ ھېسابلىدى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر تارىخىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىش لازىملىقىنى تەكىتلەپ ئۆتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق نۇرغۇن كۆز قاراشلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۈگۈنكى كۈندە شۇنى قاتتىق ئىشەنچ بىلەن تەكىتلەش كېرەككى، شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە Ⅸ ئەسىردىن ئىلگىرىلا ئۇيغۇرلار مەۋجۇت ئىدى.

ۋ.گرىگورىيېف پتولېمېينىڭ ئوتتۇرىغا قويغانلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا مۇنداق يازغانىدى: «مەن شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىمەنكى، شەرقىي تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە ئۇيغۇرلار ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا ياشاپ كەلگەن. ئاز دېگەندىمۇ «خەنناما»دە تىلغا ئېلىنغان مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرلەردىكى قوش، قىمىد، بىلۇ (路)، پۇلى (蒲犁) ۋە بۇنىڭدىن باشقا يەرلەرنىڭ ئاھالىسىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئىدى»[18].

قاڭقىل قەبىلىلىرى رورانلەر بىلەن بولغان كۈرەشلەردىن كېيىن (V ئەسىر) ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئورخۇن، سېلىنگا دەريالىرى ۋادىلىرىغا — شىمالغا كۆچۈپ كەتتى. قالغان بىر قىسمى ئالتاي ۋە تەڭرىتاغ ئەتراپىغا كۆچۈپ كەتتى. ئون ئۇيغۇرلار (جەنۇبىي ئىتتىپاق) III ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا غەرب تەرەپكە سۈرۈلدى، توققۇز ئۇيغۇرلار بولسا شىمال تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى، دېگەن مەلۇماتلار مانا مۇشۇنىڭغا باغلىق بولسا كېرەك[19]. قاڭقىل قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيغۇر (يۈەنخې) قەبىلىلەر بىرلەشمىسى يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇيغۇر ئىتتىپاقى توققۇز ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ياغلاقار قەبىلىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

مويۇنچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى (VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى) دا تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان: «قالغان ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز خەلقىنى يۇز يىلدىن ئوشۇق ئىدارە قىلدۇق»[20]. مانا بۇ بايانلار ئۇيغۇر ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مەلۇم بىر باسقۇچنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يېڭى ئاتالغۇ پۈتكۈل ئىتتىپاققا ۋە ئىتتىپاقنىڭ ھەربىر تەركىبىي قىسمىغىمۇ قارىتىلغانىدى. شۇبھىسىزكى، سىياسىي ئىتتىپاق نامىنىڭ مىللەتنىڭ ئېتنىك نامى بولۇشى ئۇچۇن ناھايىتى ئۇزۇن جەريان كېرەك[21]. مەسىلەن: ئۇيغۇر نامى دەسلىپىدە شەرقىي تەڭرىتاغدىكى قوچۇ شەھرىنى پايتەخت قىلىپ دۆلەت قۇرغان خەلقنىڭ نامى ئىدى. بۇ ئەھۋالنى بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەر ئىسپاتلاپ بېرىدۇ: «ئۇيغۇر ئېلى... ئۇلۇستا ئېلىك بار»، «ئۇلۇغ

ئۇيغۇر ئېلى»[22].

ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى قوچۇنى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىدارە قىلىپ تۇردى. «تۇرپان ۋادىسىدىكى شەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى ۋىلايەتلەردە ياشىغۇچى تۇركىي قەبىلىلەر ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ قوغدىشىدا بولۇپ كەلدى»[23]. شۇنداق قىلىپ، تۇرپان ۋادىسىدا ئىدىقۇت خانلىقى تەشكىل قىلىنغۇچىلىكلا بۇ يەردىكى ھاكىمىيەت ئۇيغۇرلار قولىدا ئىدى. «ماخرناماگ» (808 — 821) نامىلىق ئەسەرنىڭ ئاخىرقى بېتىگە «قوچۇ دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان چوڭ شەھەرنى ياغلاقار ئىنال ئىدارە قىلىپ تۇردى، ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا ئىككى خانى قاراشەھەرنى ئىدارە قىلىپ تۇردى»، دېگەن سۆزلەر يېزىلغانىكەن. تۇرپان ۋە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە دىنىي مەزمۇندىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە IX — XIII ئەسىرلەرگە ئائىت ھۆججەتلەر بار. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى ئۆزلىرى ئىشلىتىۋاتقان تىلنى تۈركچە (Türkc ā ,Türk tilint ā) دەپ يازىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك سىياسىي ئەھۋالىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن باشقىچە ئاتالغۇلارنى، يەنى «ئون ئۇيغۇر» دېگەندەك ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ. ئۆز دۆلىتىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتايدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «ئۇيغۇر — بىر ئەلنىڭ نامى، ئۇلارنىڭ بەش شەھىرى بار»[24]، دەپ يازىدۇ. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك جەھەتتە كۈچلۈك ئۇيۇشقانلىقى ۋە ئالىي سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئېتنىك جەھەتتە ئۇيۇشۇپ بىرلىككە كېلىش دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە خىلىلا قولايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نام XVI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە ساقلىنىپ كەلدى. ئۇيغۇر ئېلىنى قەشقەرىيىدە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان مۇسۇلمانلار بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار بۇ يەردىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنى قاتتىق قىستاققا ئالدى، بۇددىستلارنى زورمۇ زور ئىسلام دىنىغا

كىرگۈزدى. ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان قاتتىق كۈرەش ۋە بۇ كۈرەش تۈپەيلى كېلىپ چىققان جېدەل ـ ماجىرالار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز نامىنى ئاتىماسلىقىغا ۋە بۇ نامنى ئۇنتۇپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر نامىنىڭ ئورنىغا دىنىي نام «مۇسۇلمان» دېگەن سۆز دەسسىتىلدى، ياكى ئۆز يۇرتلىرىنىڭ نامى بىلەن قەشقەرلىك، تۇرپانلىق، خوتەنلىك دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

X ، XI ئەسىرلەردە ئۇيغۇر دۆلىتى قايتا ئەسلىگە كېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىمۇ قايتىدىن روناق تاپتى. ئۇيغۇرلار تەركىبىگە كۆچمەن ۋە ئولتۇراق ئاھالىلەر كىرىپلا قالماستىن، يەنە تۈرپان رايونىدا بۇرۇندىن ياشاپ كەلگەن، كېيىن تۈركلىشىپ كەتكەن خەلقلەرمۇ كىردى. تۈرپان ۋادىسىدىكى ھاياتتا ئۆز دەۋرىدە بۇ جايدا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ھىندى ـ ياۋروپا تىللىق ئاھالىلەر، بولۇپمۇ توخارلار خېلى رول ئوينىغانىدى. بۇ نۇقتىنى توخار تىلىدىكى X ، XI ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئالدى ـ ساتتىغا دائىر ھۆججەتلەرمۇ ئىسپاتلايدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شەرقىي شىنجاڭ زېمىنىدا ئىران تىللىق قەبىلىلەر بىلەن تەڭ مەۋجۇت ئىدى. خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا، «ئالدى ۋە ئارقا قوشلار زېمىنى ‹گاۋچاڭ› دەپ ئاتىلاتتى (گاۋچې دەپ ئاتالغان بولسا تېخىمۇ توغرا بولاتتى ـــ گ. م. ئىسھاقوف). مانا مۇشۇ جايلار ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنلىرى ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنمۇ بۇ جايدا خانلىق بار ئىدى، بۇ خانلىق ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئوخشاشلا قوش (师姑师) دەپ ئاتىلاتتى»[3]. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىران تىللىق قەبىلىلەر بىلەن بولغان ئېتنىك مەدەنىيەت ئالاقىلىرى شىنجاڭدىكى تۈركلىشىشنىڭ باشلىنىشى بولدى. بۇ تۈركلىشىش تۈرك خانلىقى تىكلىنىشتىن بۇرۇنلا باشلانغانىدى. بۇ تۈركلىشىش جەريانى X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆچەيدى. بۇ چاغدا بۇ ئەل ئۇيغۇرلارنىڭ بالدۇرراق شەكىللەنگەن دۆلەت

تەشكىللىرى قاتقىل، كۆك تۇرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ كەتكەنىدى. بۇ رايونغا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئېقىپ كىرىشى كۆپىيىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ شىنجاڭ تۈركىي تىل ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇدىغان رايونغا ئايلاندى.

دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالە بىلەن شەرق ۋە شىمال تەرەپتىن مۇشۇ رايونغا كىرگەن موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا سىڭىشىش يۈز بەردى (ئالتاي رايونىدىن ئېڭ دەسلەپ بۇ جايغا كۆچۈپ كەلگەن موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئاھالە ھۇنلاردۇر، شەرقىي ئاسىيا رايونىدىن كەلگەنلەر خەنزۇلار). مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن تەتقىقاتچىلار تۆۋەندىكىلەرنى تەكىتلەيدۇ: ئىنسانشۇناسلىق جەھەتتە موڭغۇللىشىش بىلەن تىل جەھەتتە تۈركلىشىش جەريانلىرى ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان. بىراق، تىل جەھەتتە تۈركلىشىش بىلەن ئىرقىي جەھەتتە موڭغۇللىشىش دەۋر نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، مۇتلەق بىر دەۋر ئىچىدە يۈز بەرگەن ئەمەس ۋە پارالىل بولغانمۇ ئەمەس. چۈنكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەممىسلا موڭغۇل ئىرقىنى كېلىپ چىقىش مەنبەسى قىلغان ئەمەس. ئالىملارنىڭ پەرىزىچە، تىل جەھەتتە تۈركلىشىش جەريانى ئىرقىي جەھەتتە موڭغۇللىشىشقا قارىغاندا خېلى دەرىجىدە كېڭ ۋە چوڭقۇر بولغان. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئا.ن.بېرنىشتامنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكىنىمىز مۇۋاپىق بولسا كېرەك، ئۇنىڭ پىكرىچە، تارىم دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قەشقەردىن كۇچاغىچە بولغان جايلاردا تۈركىلىشىش جەريانى پەقەت ھۇنلار دەۋرىدىن باشلانغانىكەن. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش مەسلىسىنى يازما تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن 3000 يىلدىن ئارتۇق دەۋرىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان كېلىپ چىقىش، سىڭىشىش مەسىلىسىگە بىرلەشتۈرۈپ ھەل قىلىش كېرەك.

«قولىمىزدىكى تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شىنجاڭدا

مىس قورال دەۋرىدە ئاز دېگەندە ئىككى خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىرسى ياۋرو ـ ئاسىيا دالىسىدىكى ئېتنىك ئەنئەنىدۇر، بۇ خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە ئاندرونوف مەدەنىيىتى ۋە ئۇ ـ نىڭغا يېقىن بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت (تازاباغ، قاراقۇم ۋە باشقىلار) رايونى ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ. ئىككىنچى خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى سۇرەتلىك ساپال بۇيۇملار مەدەنىيىتى بو ـ لۇپ، مەزكۇر ئەنئەنە مىس قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا يېگە ـ دىن ئەۋج ئالىدى. بۇ چاغلاردا مۇشۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ بىر تۈركۈم يەرلىك ئوچاقلىرى پەيدا بولغاندى...»[6]. شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى تارىخى كېلىپ چىقىش جەھەتتە ھىندى ـ ياۋروپا ـ لىقلارغا مەنسۇپ بولغان توخار قەبىلىلىرى بىلەن زىچ مۇناسە ـ ۋەتلىك. ب. ئا. لىتۋىنسكىنىڭ پىكرىچە، ئەڭ دەسلەپكى توخار ئېتنىك دولقۇنى شۇنچىلىك چوڭ بولغانكى، مۇشۇ دولقۇنىدا كەلگەن قەدىمكى توخارلار شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە دېگۈدەك يېيىلغاندى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىل بىلەن بىرنچى 1000 يىل ئارىلىقىدا شىنجاڭغا بىر تۈركۈم ساك قەبىلىلىرى كېلىپ ئو ـ رۇنلاشتى. ئۇلارنىڭ تىلىنى كېيىنكى ئالىملار «خوتەن ساك تىلى» دەپ ئاتىدى. تارىخىي مەنبەلەردە مىلادىنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭ زېمىنىدا توخرى، ھۇن، ۋۇخۇ قاتارلىق ھەرخىل قەبە ـ لىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ قەبىلىلەر مۇشۇ رايوندىكى ئاھالىلەر بىلەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلغان.

X ئەسىر بىر كەسكىن بۇرۇلۇش مەزگىلى بولدى. بۇ چاغدا خوتەن رايونىنى تۈركىلەر بېسىۋالدى. ئايرىم جايلاردىلا خوتەن تىلىغا يېقىن بولغان ساك تىلى دىئالېكتلىرى ساقلا ـ نىپ قالدى. نەتىجىدە بۇلارنىڭ ھەممىسى تەدرىجىي تۈركىي تىل تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇ ۋە ـ قەلەر يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى بىر ئۆتكۈنچى دەۋر، يەنى خوتەن

ساك تىلى بىلەن تۇركىي تىل تەك قوللىنىلغان بىر دەۋر بول-غان بولسا كېرەك. كېيىن بۇ رايوندا كەك كۆلەملىك تۇركلەر-شىش جەريانى يۈز بەردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تارىخىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (744 ــ 840) غا مۇناسىۋەتلىك. ما-نا مۇشۇ دۆلەتتە فېئودالىق مۇناسىۋەتلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي تۈرمۈشتىمۇ بىر قاتار ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى: شەھەر قۇرۇلۇشلىرى، قول ھۈنەرۋەن-چىلىك تەرەققىي قىلدى، شۇ ئىنشائاتى يولغا قويۇلدى. مەيلە-كەت مىقياسىدا مانى دىنى دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قە-لىندى (762 ـ يىلى). ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 100 يىلغا سوزۇل-غان سەلتەنىتى 840 ـ يىلى ئۇزۇلۇپ قالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتىنىڭ نۆۋەتتىكى باسقۇچى تۈرپاننى مەركەز قىلغان دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىشى (IX ــ XIV) بىلەن مۇنا-سىۋەتلىك بولدى. بۇ دۆلەت دائىرىسىدە شەكىللەنگەن مىللىي ئومۇمىيلىقتا تېررىتورىيە بىرلىكى، يېتەرلىك نوپۇس، ئىقتە-سادىي بىرلىك ۋە مۇئەييەن دەرىجىدىكى مەدەنىيەت بىرلىكى مەۋجۇت ئىدى. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، شۇ چاغ-دىكى ئۇيغۇر دۆلىتىدە بىر خەلقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن لازىم بولغان شەرت ـ شارائىتلارنىڭ ھەممىسى ھا-زىرلانغانىدى.

XII ئەسىردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقى قاراقىتانىلارغا ۋاسسال بولۇپ قالدى. XIII ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى ئىدىقۇت خانلىقى چىڭگىزخان قۇرغان ئىمپە-رىيىنىڭ تەركىبىگە 5 ـ ئۆلۈس سۈپىتىدە قوشۇلدى. قەشقە-رىيىنىڭ كۆپ قىسمى چاغاتاي ئۇلۇسى تەركىبىگە كىردى.

XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا ئولتۇراق دېھقانچىلىق رايونى ۋە كۆچمە چارۋىچىلىق رايونىدىن ئىبارەت ئىككى تارە-خىي ئېتنوگرافىيىلىك رايون شەكىللەندى. بۇ ئىككى رايوندا كېلىپ چىقىشى بىر خىل بولغان ئاھالىلەر ياشاپ كەلدى.

سۇ باشلاپ سۇغىرلىدىغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردە شىنجاڭ «موغۇلستان» دەپ ئاتالغان سىياسىي ئىتتىپاق تەركىبىگە كىردى ۋە بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي بىرلىك دەپ ھېسابلاندى.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئاساسىي جەھەتتىن، بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە باشلىنىپ XIV ئەسىردە تولۇق تاماملاندى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەركىبىگە يەرلىك شەرقىي ئىران تىللىق قەبىلىلەر، قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر كىردى. ئوتتۇرا ئەسىرلەردىلا مىللىي سىياسىي ئېتنونىمى شىنجاڭنىڭ يەرلىك تۈپ ئومۇمىيلىق ئۇقۇمىغا ئىگە بولغان «ئۇيغۇر» ئاھالىسىنىڭ مۇستەھكەم نامى بولۇپ قالدى.

ئىزاھلار:

① ئا.كازىمبېك: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات»، 1841 ـ يىل نەشرى 41 ـ بەت.

② ئى. ئى. ئۇمنياكوف: «ئاكادېمىك بارتولدنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر ئىلمىي ئەمگەكلىرى»، پۈتكۈل ئىتتىپاق بويىچە تاشكەنتتە ئېچىلغان تۇنجى قېتىملىق شەرقشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى، تاشكەنت 1958 ـ يىل نەشرى.

③ پويارکوف، لادىگىن: «سالارلار»، «ئېتنوگرافىيىلىك ئوبزورلار»، 1893 ـ يىللىق 1 ـ سان 11 ـ بەت.

④ ساموىلوۋىچنىڭ 1914 ـ يىلىدىكى ئەسىرىنىڭ 18 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑤ (17) ۋ. ۋ. رادلوف: «ئۇيغۇرلار مەسلىسى توغرىسىدا» 1893 ـ يىل نەشرى 20 ـ بەت.

⑥ ن. ئى. ئىلمىنىسكىي: «تۈرك ـ تاتار تىلى ھەققىدە دەسلەپكى ئوقۇشلۇق»، 1861 ـ يىل نەشرى 28 ـ بەت (ئىمپېرىيىلىك قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى 3 ـ كىتاب).

⑦ س. ى. ئولدېنبۇرگ: «رۇس ئالىملىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلىرى»، قازان مۇزېيىنىڭ خەۋەر-

لىرى، 1921 ـ يىللىق 1 ـــ 2 ـ سان.

⑧ ئا. ن. بېرنىشتام: «شىنجاڭ تارىخىغا دائىر مەسىلىلەر»، «قەدىمكى تارىخ خەۋەرلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1947 ـ يىللىق 2 ـ سانى 71 ـ بەت.

⑨⑫⑬⑮㉖ لىتۋىنسكىي: «شەرقىي تۈركىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ، مەدەنىيەت، قاتناش ئالاقىسى» 1984 ـ يىل نەشرى 9 ـ، 10 ـ، 23 ـ، 6 ـ، 7 ـ بەتلەر.

⑩⑯⑲㉑㉒ تىخونوف «Ⅸ ـــ Ⅹ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تەشكىلى»، 1966 ـ يىل نەشرى 23 ـ، 24 ـ، 25 ـ بەتلەر.

⑪ ۋ. پ. يۇدىن: «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خەۋەرلىرى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1965 ـ يىللىق سانلىرى؛ ئو. ف. ئاكىموشكىن: «شاھ مەھمۇت ئىبن مىرزا فازىل جۇراس»، 1976 ـ يىل نەشرى.

⑭ «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ»، 1988 ـ يىل نەشرى 259 ـ بەت.

⑱ ۋ.ۋ.گىرىگورىيېف: «چىنى تۈركىستان»، 1873 ـ يىل نەشرى.

⑳ س. يې. مالوف: «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى»، 1951 ـ يىل موسكۋا ـــ لېنىنگراد نەشرى 30 ـ، 34 ـ، 38 ـ بەتلەر.

㉓ س. گ. كلياشتورنىينىڭ 1980 ـ يىلىدىكى ئەسىرىنىڭ 93 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㉔ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم 151 ـ بەت.

㉕ بىچۇرىن: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 1950 ـ يىل موسكۋا نەشرى 1 ـ توم 376 ـ، 377 ـ بەتلەر.

قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتوتى تەرىپىدىن توزۇلگەن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1991 ـ يىل، ئالمۇتا «پەن» نەشرىياتى رۇسچە نەشرى) دىن قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: **ئۇيغۇر سايرانى**

* ئىزاھات: بۇ ماقالىدىكى قىسمەن ئاتالغۇلار ئۆزگەرتىپ ئېلىندى.

خوجلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى ۋە باش كۆتۈرۈپ چىقىشنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى

ھۆرمەتجان ئابدۇراخمان فىكرەت

1. خوجلاردىن ئىلگىرىكى دىنىي ۋەزىيەت

نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ شەرققە قاراپ كېڭىيىشى بىلەن ئۇنىڭ تەسىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى ۋە بۇ تەرىقەتنىڭ كېڭەيتكۈچىلىرى بولغان خوجا، ئىشانلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىش جەريانى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ھەم «ئىشانچىلىق»نىڭ بۇ يەردىكى راۋاجى ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىشتىن بۇرۇن بۇ دىنىي كۈچ باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئىلگىرىكى شىنجاڭنىڭ دىنىي ۋەزىيىتى ھەققىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتۈش كەك توغرا كېلىدۇ. بۇ بىزنى خوجلارنىڭ باش كۆتۈرۈشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

1224 ـ يىلى چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئىستىلا قىلغان زېمىنلىرىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنى 2 ـ ئوغلى چاغاتايغا تەقسىم بولدى. بۇ كەڭ زېمىن ئۇنىڭ نامى بىلەن «چاغاتاي ئۇلۇسى» دەپ ئاتالدى. «چاغاتاي ئۇلۇسى»نىڭ زېمىن تېررىتورىيىسى ماۋەرا ئۇننەھردىن يەتتە سۇ، قەشقەرگىچە، ئامۇ، سىر دەريالىرىدىن ئالمىلىققىچە بولغان كەڭ زېمىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بۇ زېمىنلاردىكى ھۆكۈمرانلىقى تارىختا «چاغاتاي خانلىقى» دەپ ئاتالغاندى.

چاغاتاينىڭ ۋاپاتىدىن (1241 ـ يىلى) ئانچە كۆپ ئۆتمەيلا باشلانغان ئىچكى ماجىرالار، ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرىنىڭ ئۇلغىيىشى بىلەن چاغاتاي خانلىقى تەدرىجىي پارچىلىنىشقا

قاراپ ماڭدى. XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە خانلىق ئومۇ-مىي جەھەتتىن شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆ-لۈنۈشكە يۈز تۇتتى. شەرقىي قىسمى قەشقەر، تۇرپان تەرەپلەرنى ئۆزئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئالمىلىقنى مەركەز قىلغاندى. غەربىي قىسمى سەمەرقەندنى مەركەز قىلغان بولۇپ، ماۋەرا ئۇننەھر رايو-نىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

1346 ـ يىلى ماۋەرا ئۇننەھر رايونىدىكى بارلاس قەبىلىسى-نىڭ ئەمىرى قازارخان لەشكەر تارتىپ قاززاننى ئۆلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق پەيدا بولۇپ، خانىنىڭ نوپۇزى قالمىدى، خانلىقنىڭ چوڭ ھوقۇقى ۋەزىرلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. جايلاردىكى ئاقسۆڭەكلەرمۇ ئۆز ئالدىغا خان تىكلەشتى. چاغاتاي خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارغا ئاقسۇغا ماكانلاشقان دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى ھۆ-كۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغانىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە چاغاتاي ئۇ-لۇسىدىكى نام ـ شۆھرىتى ئانچە چوڭ بولمىغان كىچىكرەك بىر قەبىلە ئىدى. XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە بۇ قەبىلە-نىڭ نوپۇسىمۇ خېلى كۆپەيگەن، قەبىلە باشلىقى بۇلاجىنىڭ ھو-قۇق دائىرىسىمۇ زورايغانىدى. 1346 ـ يىلى خانلىقنىڭ غەربىدە يۈز بەرگەن پاتپاراقچىلىقتىن كېيىن، خانلىقنىڭ شەرقىي قىس-مىدىكى خانلىق ئورنى بوش قالدى. خانلىقنىڭ غەربىي قىسمە-دىكى بارلاس قەبىلىسى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، ھۆ-كۈمرانلىق تالىشىپ پۈت تېپىشىۋاتقان دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى بۇلاجى دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ سەرسانلىقتا يۈرۈۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈرنى تاپقۇزۇپ كېلىپ، ئۇنى ئېسەن بۇقا (1309 ـــ 1320 ـ يىللىرى تەختكە ئولتۇرغان)نىڭ[1] ئوغلى دەپ جاكار-لىدى ۋە 1348 ـ يىلى ئۇنى ئاقسۇدا تەختكە ئولتۇرغۇزدى[2]. بۇلاجىنىڭ بۇ ھەرىكىتى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈردى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل ھۆكۈمراڭ-لىرى باش بولۇپ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭغا باش ئېگىشتى. بۇنىڭ بىلەن دوغلات قەبىلىسى

غەربىي قىسمىدىكى قازاخان جەمەتىدىكىلەر بىلەن رەسمىي يو-سۇندا پۈت تېپىشىدىغان، تىركىشىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلىرى تارىختا «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

ئەمەلىيەتتە، بۇلاجىنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرنى يۆلەپ تەختكە ئولتۇرغۇزۇشى چاغاتاي خانلىقىنىڭ رەسمىي يوسۇندا ئىككىگە بۆلۈنگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى. 1348 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر-نىڭ ئاقسۇدا تەختكە ئولتۇرۇشى بىلەن قۇرۇلغان شەرقىي چاغا-تاي خانلىقى ئالمىلىق (ھازىرقى غۇلجا شەھىرىنىڭ غەربىي شە-مالى)نى مەركەز قىلىپ تاكى سۇلتان سەئىدخان 1514 ـ يىلى سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرغانغا قەدەر 166 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ خانلىق مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە «مو-غۇلىستان» دەپ ئاتالغان، [3] ئېلىمىز ۋە چەت ئەل تارىخشۇناس-لىرىنىڭ تەتقىقاتلىرىدا بۇ خانلىقنىڭ نامى بىرەڭ «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ.

چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا بولسا بارلاس قەبىلە-سىدىن چىققان ئەمىر تۆمۈر (1336 ــ 1405) ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئايرىم خانلىق تىكلىدى. بۇ خانلىق تارىختا «تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى» ياكى تېمۇرىيلەر سۇلالىسى» دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالدى.

بىزنىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى ھەققىدىكى بۇ تەپسىلاتلارنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشىمىزنىڭ سەۋەبى شۇ يەردىكى، مانا شۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ (1348 ــ 1514) تۇنجى ھۆكۈمرانى بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان (1348 ــ 1363 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) موغۇل خانلىرى ئارىسىدا دەسلەپ بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە بۇ دىنىنىڭ خاد-لىق تەۋەلىكىدە كېڭىيىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان شەخس ئىدى.

«تارىخى رەشىدىي»دە قەيد قىلىنىشىچە، تۇغلۇق تۆمۈر بىر قېتىم ئۇيغا چىققاندا ئايكۆل دېگەن يەردە شەيخ جالالىدىن بۇخا-

ربي ئىسىملىك دىن تارقاتقۇچى تەقۋادار سوپى [4] بىلەن ئۇچرىد-
شىپ قالغان. شەيخ جالالىدىن بۇخارىي تۇغلۇق تۆمۈرگە ئىسلام
دىنىنىڭ بەرھەق يول ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئىسلام دىنىنىڭ ئە-
مان - قائىدىلىرىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۇنى ئىسلامغا ئېتىقاد قى-
لىشقا دەۋەت قىلغان. تۇغلۇق تۆمۈر شەيخ جالالىدىنىڭ سۆزلە-
رىدىن تەسىرلىنىپ ئۇنىڭغا «مەن خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ،
ئەڭ ئالىي ھوقۇققا ئىگە بولغاندا، مېنى ئىزدەپ كېلىڭ، مەن شۇ
ۋاقىتتا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ۋەدە بېرەي»، دېگەن[5].

شەيخ جالالىدىن بۇخارىي تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇچرىشىپ
ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا تۇغلۇق
تۆمۈرنى ئىسلامغا كىرگۈزۈشتىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس ۋەزىپە-
نى ئوغلى ئەرشىدىنگە تاپشۇرىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان بولۇپ
تەختكە چىققانلىقىنى ئۇققان ئەرشىدىن ئۇنى ئىزدەپ ئالمىلىققا
بارىدۇ ھەم ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ دادىسىغا بەرگەن ۋەدىسىنى
ئەسلىتىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەرشىدىنىنى قىزغىن قارشى ئا-
لىدۇ ھەم ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئىمان
ئېيتىپ ئىسلام دىنىغا كىرىدۇ. ھەتتا خىزمەت ئىسىملىك بىر
دامولللىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىسلام دىنىغا كىرىش مۇراسىمى
ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى جا-
كارلايدۇ. ئەتىسى قول ئاستىدىكى ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ئىسلام
دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن كىرىپ
ئىمان ئېيتىشىنى بۇيرۇيدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى
لەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىككى - ئۈچ يىل ئىلگىرىلا ئىسلامغا كى-
رىپ بولغان، پەقەت خاندىن قورقۇپ، بۇنى ئاشكارىلىماي، يوشۇ-
رۇپ كەلگەنىدى [6].

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ جالالىدىن بۇخارىي بىلەن كۆرۈشۈپلا ئۇ-
نىڭغا خان بولغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىغا كىرىشكە ماقۇل بو-
لۇپ ۋەدە بېرىشىدە دىنىي مايىللىقلا ئەمەس، تېخىمۇ مۇھىمى
مۇئەييەن سىياسىي مۇددىئامۇ بار ئىدى. چۈنكى بۇلاجى دوغلات
قەبىلىسىنىڭ ئورنىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن تۇغلۇق تۆمۈرنى يۆلەپ

تەختكە چىقارغان بولغاچقا، خانلىقنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى يەنىلا بۇلاجىنىڭ قولىدا ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈر بولسا نامىدىكى خان بولۇپ، ھەممە ئىشتا بۇلاجىنىڭ ئاغزىغا قارايتتى. شۇڭا تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزى ئىسلام دىنىغا كىرسە زور تەسىر كۆچكە ئىگە بولغان ئىسلام ئەھلىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدىغانلىقىنى خېلى بۇرۇنلا ھېس قىلغان ھەم مۇشۇ ئارقىلىق دوغلات قەبىلىسىنىڭ كونترولىدىن قۇتۇلۇپ، ئەڭ ئالىي ھوقۇقنى قولىغا ئېلىپ، ھەقىقىي ئىسمى - جىسمىغا لايىق خان بولالىشى مۇمكىنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى.

چۈنكى، چىڭگىز ئىستىلاچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن ۋاقىت ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاساسەن دېگۈدەك ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈپ، ئىسلام مەدەنىيىتى تازا گۈللىنىۋاتقان مەزگىل ئىدى. چاغاتاي خانلىقنىڭ غەربىي قىسمى، يەنى ماۋەرائۈننەھىردە پۈتۈنلەي ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئېتىقاد ئىدى. شەرقىي قىسمىدىكى تۇرپان، قومۇل رايونلىرىدا بۇددىزم ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا قاراخانىيلار دەۋرىدىلا ئىسلام دىنى رەسمىي ئېتىقاد سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغانىدى.

شۇڭا مەيلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى، ياكى غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ موغۇل خانلىرى ئۇچۇن بولسۇن، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش مەلۇم جەھەتتىن ئېيتقاندا بىر خىل تارىخىي مۇقەررەرلىككە ئايلىنىپ قالغانىدى. لېكىن بىز يۇقىرىدا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش قارارىغا كېلىشىنىڭ تېگىدە مۇئەييەن سىياسىي مۇددىئانىڭمۇ يوشۇرۇنغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، «موغۇل خانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىنى ئېتىقاد، يۇمشاق كۆڭۈللۈكنىڭ نەتىجىسى ئىدى، دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ زامان ئېھتىياجىغا ماسلىشىش، سىياسىي تەڭسىزلىكتىن قۇتۇلۇش چارىسى ئىدى، خالاس»[7].

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرىنىمۇ ئىسلامغا كىرگۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن

دوغلات قەبىلىسىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى ئۇنچە كۆپ چەكلىيەل-مىدى، چۈنكى قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئىسلامغا كىرىپ بولغان بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ قىزغىن قوللىغۇچىلىر-ىدىن بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ دىنىي ئىمتىيازىنىڭ ئېشىشىمۇ بىر تەرەپتىن تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ قول-لىشىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن دوغلات قەبىلىسىدىكى ئاق-سۆڭەك ئەمىرلەرنىڭ قوللىشىدىن بولغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدا ماۋۇرا ئۇنىنەھرگە قىلغان بىرنەچچە قېتىملىق يۈرۈشلىرى بىلەن ئۇنىڭ خانلىق ئورنى بارا - بارا يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى بۇلاجى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ بۇ قەبىلىنىڭ ئىمتىيازىغا چەك قويۇش ئۈچۈن قەبىلە باشلىقلىقىغا بۇلاجىنىڭ تېخى يېشىغا توشمىغان كىچىك ئوغلىنى تەينىلىدى. بۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ مەركىزىي ھوقۇقى ئۇنىڭ ئىلكىگە تو-لۇق ئۆتتى. ئۇ ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ دىن تارقىتىش ئىشلىرىنى تېخىمۇ قوللىدى. چۈنكى مەنۇى جەھەتتىكى بىرلىك خانلىقنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە مۇستەھ-كەملەشكە شارائىت ھازىرلايتتى.

شۇڭا تۇغلۇق تۆمۈر ئەرشىدىن ۋەلىگە كاتتا ئېھتىرام ۋە ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىپ، خانلىقنىڭ پۈتۈن دىنىي ھوقۇقىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭ كۆڭلى قەيەرنى ئىختىيار قىلسا شۇ يەردە تۇرۇشقا ئىجازەت بەردى. ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ ئىلتىماسى بويىچە ئۇنىڭغا 60 مۇھاپىزەتچىنى ھەمراھ قىلىپ ئۇنى كۇچاغا دىن تارقىتىشقا ئەۋەتتى. كۇچادا بۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىشقا كەلگەن سوپى - دەرۋىشلەردىن بىرسى كېلىپ خانىقا سالدۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش بىلەن مەشغۇل بول-غان بولسىمۇ، كۇچادا بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغاچقا، قارشىلىققا ئۇچراپ نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن [8].

ئەرشىدىن كۇچاغا بارغاندىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ قوللىشى بىلەن دىن تارقىتىشنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرغان.

ئۇنىڭ تەلىپى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان كۆچادا ئۇنىڭغا خانىقا سالدۇرۇپ بەرگەن. ئەرشىدىن كۆچادا مەخسۇس دىنىي ئاپ-پاراتلارنى تەسىس قىلىپ، قازىخانىلارنى قۇرۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىغا زور كۈچ چىقارغان. «كۆچالىقلار ئەر-شىدىنگە بويسۇنۇپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ پىرى ھېسابلاشقان»[9]. تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەر يىلى خانلىق تەۋەلىكىدىكى مۈسۈلمانلار-نىڭ رامىزانىنىڭ پىتىرىسى، مال - مۈلۈك، ئالتۇن - كۈمۈشلەر-رىنىڭ زاكىتىنى ئىككى بەگدىن ئەۋەتىپ بېرىپ تۇرغان[10].

جالالىدىن بۇخارىي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەرشىدىن تۇغلۇق تۆ-مۈرخاننى ئىسلامغا كىرگۈزگەن تۆھپىسى ئۈچۈن يۇقىرى مە-تىۋە ۋە ئالاھىدە ئىمتىيازلارغا ئىگە قىلىنغانىدى. ئىسلام دىنە-نىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئەرشە-دىن ۋەلى جەمەتىنىڭ ئىمتىيازى تېخىمۇ ئېشىپ، ئەرشىدىن ۋە-لى خانلىقنىڭ دىنىي ساھەسىدىكى ئەڭ ئالىي ئىمتىياز ئىگىسى بولۇپ قالدى. بەزى ماتېرىياللاردا قەيد قىلىنىشىچە، تۇغلۇق تۆ-مۈرخان ئالەمدىن ئۆتۈش ئالدىدا، ئوغۇللىرى ۋە ۋەزىر - ۋۇزەرا، بەگ - ئەمەلدارلىرىغا ھەممە ئىشتا مەۋلانا ئەرشىدىنىنىڭ مەسلە-ھەتىگە قۇلاق سېلىشنى ھەم ئۇنىڭغا ئىخلاس بىلدۇرۇشنى تاپە-لىغان، ھەتتا كېيىنكى ۋاقىتلاردا خىزىر خوجىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشىمۇ ئەرشىدىن جەمەتىدىكىلەرنىڭ «رۇخسە-تى»دىن ئۆتكۈزۈلگەن[11]. تارىخچىلارنىڭ قويۇق دىنىي ھېسسىيات بىلەن يېزىلغان بۇ بايانلىرى گەرچە بىرئاز كۆپتۇرۇلگەن بولسە-مۇ، لېكىن بۇ مەلۇماتلار ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىنىڭ خانلىقتا ھەقىقەتەنمۇ يۇقىرى ئىمتىيازغا ئىگە ئىكەنلىكىنى دەللىلەيدۇ. مەشھۇر تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەرمۇ ئۆز ئەسىرىنىڭ نامىنى مەۋلانا ئەرشىدىنىنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئىسلامغا كىرگۈزگەنلىكىنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن «تارىخى رەشىدي» دەپ ئاتىغانلىقى-نى قەيد قىلىدۇ[12]. ئەرشىدىن ۋەلى كۆچاغا كەلگەندىن كېيىن، شۇ يەردە ئۆيلىنىپ ئىككى پەرزەنت كۆرگەن، چوڭىنىڭ ئىسمى ئەبۇ پاتىھ، كىچىكىنىڭ ئىسمى ئەبۇ ناسىر ئىدى. ئەرشىدىن

ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئۆزىنىڭ دىنىي ئىمتىيازىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەن. ئاقسۇ، كۇچانىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقىنى چوڭ ئوغلى ئەبۇ پاتىهقا، چالىش، تۇرپانلارنىڭ دىنىي هوقۇقىنى كىچىك ئوغلى ئەبۇ ناسىرغا تاپشۇرغانىدى. ئەبۇ ناسىر خىزىر خوجا تۇرپان رايونىغا ئاتالمىش «غازات» نامى بىلەن جەڭ قوزغىغاندا شۇ جەڭگە قاتناشقان ۋە جەڭدە «شېهىت» بولغانىدى. بۇ ئەهۋال بىزگە ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىنىڭ خانلىقىنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ، مەنىۋى تۇرمۇشىنى كونترول قىلىپلا قالماي، يەنە سىياسىي، هەربىي ئىشلارغىمۇ ئارىلىشىشقا ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دەرۋەقە، كېيىنكى چاغلاردىمۇ بۇ جەمەتتىن بولغان ئەهمەد، فەخرىدىن، سەدىرىدىنلەرمۇ ئۆز زامانلىرىدىكى خانلىقلارنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىپلا قالماي يەنە سىياسىي، هەربىي ئىشلارغىمۇ ئارىلاشقانىدى.

دېمەك، ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئورنى، ئىمتىيازى كۈنسېرى ئېشىپ، ئەسلىدىكى دىنىي دائىرىدىن هالقىپ، خانلىقنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغىمۇ بىۋاستە قول تىقىش، ئارىلىشىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى، هاكىمىيەت ئۈستىدىكىلەرمۇ بۇ جەمەتنىڭ ئىمتىيازىغا، هوقۇق دائىرىسىگە چەك قويۇشقا ئامالسىز قالغانىدى.

ۋاهالەنكى، ماۋەرا ئۇننەهردە تەسىرى كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ شەرققە قاراپ كېڭىيىشى، ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىدىكىلەرنىڭ مۇقەددەس ئورنىغا خەۋپ تۇغدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ يېڭى رەقىبىكە دۇچ كېلىۋاتقانلىقىدىن شەپە بېرىۋاتاتتى. نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا كىرىشى ئۇۋەيسخان زامانىدىن باشلانغان. ئۇۋەيسخان خىزىر خوجىنىڭ (1389 ــ 1403 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نەۋرىسى بولۇپ، تەخت تالىشىش كۈرەشلىرىدە سەرسان بولۇپ، ئەمىر تېمۇر هۆكۈمرانلىقىدىكى تۈركىستانغا كېتىپ قالغان. ئېهتىمال مۇشۇ سەرسان ـ سەرگەردانلىق ۋاقىتلىرىدا بولسا

كېرەك، ئۇۋەيسخان نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ تەرغىباتچىلىرى بىلەن ئۇچراشقاندى. ئۇ بۇ تەرىقەتنىڭ ماۋەرا ئۇننەھردىكى تەسىرى ۋە ئورنىنىڭ ناھايىتىمۇ يۇقىرىلىقى، ھاكىمىيەت ئۈستىدىكىلەرنىڭمۇ نەقشبەندىيە تەرىقىتىگە مايىل ئىكەنلىكىنى كۆرىدۇ ـ دە، قايسى تەرەپلەردىن بولمىسۇن ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىنىڭ ئورنى ۋە تەسىرىنى نەقشبەندىيەگە تەڭ قىلغىلى، ئۇنىڭ بىلەن سىلىشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ.

ئۇۋەيسخان كۆڭلىدە، مۇبادا نەقشبەندىيە تەرىقىتىگە ئىخلاس بىلدۇرسە، ماۋەرا ئۇننەھردىكى نەقشبەندىيە تەرىقىتىگە ئىخلاس قىلىدىغان خانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلەيدىغانلىقى، بۇ ئارقىلىق يارەمگە ئىگە بولۇپ، خانلىق ئورنىنى قولغا كەلتۈرەلىشى، شۇنداقلا ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىنىڭ ئىمتىيازى ۋە تەسىرىگە چەك قويۇپ ئۇلارغا تاقابىل تۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇۋەيسخان نەقشبەندىيە تەرىقىتىگە ئىخلاس بىلدۇرۇپ مۇرىت بولىدۇ. نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئۇۋەيسخانىنىڭ قوللىشى بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا كىرىشكە باشلىشى ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىكىلەر ئۇچۇن زەربە بولۇپ، ئۇلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغاندى.

ئۇۋەيسخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خانلىق ئورنىنى تالىشىش ماجىرالىرى يەنە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. كۆپ ساندىكى ئەمىرلەر ئۇۋەيسخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئېسەن بۇقا (1432 ــ 1462 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان)نى خان قىلىشنى تەسەببۇس قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇۋەيسخانىنىڭ چوڭ ئوغلى يۇنۇسخان (1468 ــ 1487 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئۆزىنىڭ ئاز ساندىكى قوللۇغۇچىلىرى بىلەن سەرسان بولۇپ پانالىق ئىزدەپ سەمەرقەنتكە مىرزا ئۇلۇغبېكنىڭ يېنىغا بارىدۇ.

يۇنۇسخان ماۋەرا ئۇننەھر، خۇراسانلاردا سەرسان بولۇپ يۈرۈش جەريانىدا، تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىدە تەسىرى ناھايىتى زور بولغان نەقشبەندىيە تەرىقىتى بىلەن ئۇچرىشىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ئىخلاس بىلدۇرۇپ مۇرىت بولىدۇ. كېيىن تەختتە ئولتۇرغاندا

بۇ تەرىقەتنىڭ پائالىيەتلىرىنى قىزغىن قوللايدۇ. يۇنۇسخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇدخان (1487 ــ 1508 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرى، نەقشىبەندىيە تەرىقىتى خوجا ئەھرارنىڭ قولىدا تازا «گۈللەنگەن»، تەسىر دائىرىسى مۇسلمانسىز كۇچەيگەن ۋاقىتلار ئىدى. يۇنۇسخان نەقشىبەندىيە تەرىقىتىگە ئىخلاس بىلدۈرگەندىن كېيىن خوجا ئەھرارغا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئىخلاس قىلغان. «تارىخى رەشىدي»دە بۇ ھەقتە «ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن ئىشلارغا توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىپ، ھەققە سېغىنىپ، نەسىردىن خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرارنىڭ مۇرىتىغا ئايلانغان. يۇنۇسخان بۇ خوجىغا چوڭقۇر ئىخلاس قىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن شەيخلەر بىلەنمۇ سىرداش ئىدى. ئۇلار بىلەن دائىم ئۇلپەتلىشىپ تۇراتتى»، دەيدۇ [13]. مەھمۇتخانمۇ نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ مۇرىتلىرىدىن بولۇپ، خوجا ئەھرارغا قاتتىق ئىخلاس قىلغان، «تارىخى رەشىدي»دە يېزىلغىنىدەك، «ئۇ زامانلاردىكى خانلارنىڭ ھەممىسى بۇ ھەزرەتنىڭ (خوجا ئەھرار ـ ھ. ئا) مۇرىتلىرىدىن بىرەرىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزى بىلەن بۇ ھەزرەت ئوتتۇرىسىدا ئارىچى قىلاتتى. سۇلتان مەھمۇتخان دامۇللا قازىنى مۇشۇنداق ئارىدىكى ۋاسىتىچى قىلغانىدى [14]. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، خوجائەھرارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى ھەقەقەتەنمۇ زور بولۇپ، خۇددى مىرزاھەيدەر ئېيتقاندەك «سۇلتانلارنىڭ ھەممىسى ھەزرىتى دامۇللىنىڭ (خوجا ئەھرار) مۇرىتلىرىدىن بىرىنى مەنسۇى يېتەكچىلىككە تەكلىپ قىلىش ئەينى زاماننىڭ ئادىتى» [15] بولۇپ قالغانىدى. خوجا ئەھرار يەنە ھاكىمىيەت ئۇستىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك توقۇنۇش ـ ئىختىلاپلارنى ياراشتۇرغۇچى بولۇپ، خانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سېلىشقا مەجبۇر ئىدى. ھەتتا مىرزا ئابابەكرى يەركەنتتە ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىنمۇ، خەلقنىڭ رايىنى ئۆزىگە قارىتىش ئۈچۈن خوجا ئەھرارنىڭ نامىنى پەش قىلغانىدى، يەركەن خەلقى مىرزا ئابابەكرىگە نارازىلىق بىلدۈرگەندىن كېيىن ئۇ، «مەن خوجا ئەھرارنىڭ ئەمرى بىلەن كەلدىم، شۇلارغا ئىرادەت

قىلدىم» دېگەن. لېكىن يەركەن خەلقى ئۇنىڭغا «بۇ مەملىكەت خوجا ئەھرارنىڭ يۇرۇشى ئەمەس، خوجا مۇھەممەت فىزالىددىننىڭ (ئەرشىددىن ۋەلى جەمەتىددىن ـــ ھ. ئا) يۇرۇشىدۇر. بىزنىڭ خو- جىمىزغا دۇشمەن بولۇپ، پادىشاھقا يىغا بولدىڭىز، بىز سىزنى خالىمايدۇرمىز، خوجا ئەھرار بىلەن ئىشىمىز يوق. بۇ مەملىكەت خوجافىزالىددىن رەھمىتۇللا ئەلەيھىنىڭدۇر»، دېگەن [16].

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن بىز يەنىلا ئەرشىددىن ۋەلى جەمەتە- نىڭ ئىمتىيازىنىڭ نەقشىبەندىيەنىڭ تەسىرىنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىشكە بولغان نارازىلىق، قارشىلىقىنى كۆرەلەيمىز، يۇنۇسخان تەختكە چىققاندىن كېيىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئۆز ئىچىدىن شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈشكە باشلىغانىدى. ئەرشىددىن جەمەتى خانلىقنىڭ شەرقىگە مەنسۇپ بولدى. ئەرشە- ددىن جەمەتىنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى دىنىي رەھبىرى خوجا تاجىددىن مۇھەممەد ئىدى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ ھاكىمىيەتنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ خو- جا ئەھرارنىڭ نام ـ شۆھرىتى بىلەن شەرقتە قاراپ كۈنسېرى كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ئەرشىددىن ۋەلى جەمەتىنىڭ دىنىي ئىم- تىيازى بارغانسېرى ئاجىزلاشقا باشلىدى. خوجا تاجىددىن ئۆز دىنىي ئورنىنىڭ ئاجىزلاپ بېرىۋاتقانلىقىدەك بۇ ۋەزىيەتنى ئۆز- گەرتىش ئۈچۈن زامانغا بېقىپ ئىش قىلمىسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندى، چۈنكى ئۇ خوجا ئەھرارنىڭ نوپۇزى بىلەن ئۆز جەمە- تىنىڭ ئىمتىيازىنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئەسلىدىكى ئورنىنى مۇستەھكەملەش مۇمكىنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى. شۇڭا ئۇ دەر- ھال خوجا ئەھرارغا ئىخلاس بىلدۈرۈپ، مۇرىتلىققا قول بېرىدۇ ھەم خېلى ئۇزۇن ۋاقىت خوجا ئەھرارنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ ئۇ- نىڭ نەزىرىگە ئىلىنىدۇ [17]، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆز جەمەتىنىڭ ئەس- لىدىكى نوپۇزىنى ساقلاپلا قالماي، تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ تە- سىر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ. مەھمۇدخان، مەنسۇرخان دەۋرى خوجا تاجىددىننىڭ تەسىرى ئەڭ كۈچەيگەن ۋاقىتلار بولۇپ «پۈ- تۈن خانلىقنىڭ ئىشلىرى ئۇنىڭ سەمىگە سىڭىنماي قالمايتتى» [18]،

ئىقتىسادىي جەھەتتىنمۇ ئۇ خانلىق تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ دىنىي فېئودال بولۇپ، ھەددى ـ ھېسابسىز يەر زېمىن ۋە مال ـ مۈ-لۈككە ئىگە ئىدى. ئۇ دىنىي جەھەتتىكى تەسىرى بىلەن خانلىق-نىڭ سىياسىي ئىشلىرىغىمۇ ئارىلاشقان بولۇپ، بىر قېتىملىق «غازات»تا «شېھىت» بولغان [19].

دېمەك، نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ تەرغىباتچىلىرى سۈپە-تىدە خوجا ـ ئىشانلار شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ دىنىي ۋەزىيىتىدە ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىنىڭ ئورنى ۋە تەسىرى ناھايىتىمۇ يۇقىرى بولغاچقا، ھاكىمىيەت ئۈستىدە-كىلەر بۇ جەمەتنىڭ ئىمتىيازىنى تىزگىنلەش، چەكلەش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ جەمەتىدىنمۇ كۈچلۈكرەك يېڭى بىر دىنىي كۈچكە مۇھتاج بولۇۋاتقانىدى. ئۇلارغا نىسبەتەن بۇ يېڭى دىنىي كۈچ تەسىرى ناھايىتىمۇ زور بولغان نەقشبەندىيە تەرىقىتى ئىدى، شۇڭا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ تۇرلۇك سىياسىي مۇددىئالىرى يولىدا بۇ تەرىقەتكە ئىخلاس بىلە-دۇرۇپ مۇرىت بولۇشقان ھەم بۇ تەرىقەتنىڭ تەسىرىنىڭ خانلىق تەۋەلىكىدە كېڭىيىشىگە شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن ۋە ئۇنى قول-لىغانىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن تەسەۋۋۇپ ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى راۋاجى بولغان «ئىشانچىلىق»نىڭ شىنجاڭدا تېز كېڭىيىپ، قانات يېيىشى، يىلتىز تارتىشىدىكى ئىجتىمائىي ئاساسنى ئاۋام خەلق-نىڭ ئىدىيىسىدىكى دىنىي ھېسسىيات، مەنىۋى ۋە ماددىي جە-ھەتلەردىكى قاششاقلىق قاتارلىق ئامىللاردىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

مانا شۇ «ئومۇمىي كەيپىيات»نىڭ تۇرتكىسى بىلەن سەئىدە-يە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان سەئىدخان دەۋرىدىن باشلاپلا ھاكىمىيەت ئۈستىدىكىلەر خوجا ـ ئىشانلارغا ئىخلاس بىلدۇ-رۇپ، ئۇلارنى قوللىغان ھالدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. چۈنكى سەئىدخان مىرزائابابەكرىنى مەغلۇپ قىلىپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئالدىدىكى تەھدىتلەردىن بىرى يەنىلا

ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىنىڭ دىنىي جەھەتتىكى نوپۇزى ئىدى. بۇ نىڭغا ھاكىمىيەتكە، زورلۇق كۈچكە تايىنىپ تاقابىل تۇرغىلى بولمايتتى. پەقەت ئۇلار بىلەن تەڭ تۇرالىغۇدەك يېڭى بىر دىنىي كۈچ ئارقىلىقلا تاقابىل تۇرۇپ، ئۇلارنى تىزگىنلەش مۇمكىن ئىدى. شۇڭا سەئىدخانمۇ ئىلگىرىكى خانلارغا ئوخشاش، تەسىرى كۈنسېرى شەرققە قاراپ كېڭىيىۋاتقان نەقشبەندىيە تەرىقىتىگە مايىل بولۇشى ھەم ئۇنىڭغا ئىخلاس بىلدۇرۇشى تەبىئىي ئىدى. «تارىخى رەشىدىي»دە خاتىرىلىنىشىچە، سەئىدخان زامانىدا، سەمەرقەنتتىن خوجا ئەھرارنىڭ مۇرتىلىرىدىن بولغان خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ قەشقەرگە كەلگەن. سەئىدخان دەرھال ئۇنىڭغا «باش ئۇرۇپ» ئىخلاس بىلدۇرگەن، ھەتتا خانلىق ئورنىدىن ۋاز كېچىپ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ دەرۋىشلىك خىرقىسى كىيىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى ئېيتقان. لېكىن خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ئۇنى بۇ نىيىتىدىن ياندۇرۇپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇشقا ئۈندىگەن [20]. سەئىدخاننىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخانمۇ شۇنداق قىلغان. بۇ ھەقتە «تارىخى ھەمدىي»دە «بۇنىڭ دەۋرىدە ۋىلايەت تەرەپتىن خوجا مۇھەممەد شېرىپ بۇزرۇكۋار كەلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان بۇ زاتقا ئىرادە ۋە ئىشەنچ باغلاپ، بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلدى» [21]. بەزى ماتېرىياللاردا مۇھەممەت شېرىپ قاغىلىق بازىرىنى قۇرغان دەگەن گەپلەرمۇ بار [22]. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئىخلاس بىلدۇرۇپ مۇرىت بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇھەممەت شېرىپنىڭ نامى تېزلا توغۇلۇپ، قەشقەر، يەركەنتنىڭ بەگلىرى، ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنىڭغا ئىخلاس بىلدۇرۇشكەن. ئابدۇرېشىتخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپخان ئۈچتۇرپاندا قىرغىزلار تەرىپىدىن قەستكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئابدۇرېشىتخان ئەھۋالىنى پىرى مۇھەممەت شېرىپقا ئېيتىپ، قىرغىزلار ئۈستىگە ئاتلىنىشقا ئەۋلىيالارنىڭ روھىدىن مەدەت تىلىشىنى ئىلتىماس قىلغان. خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئابدۇرېشىتخان بىلەن ئاتۇشقىچە بىللە كېلىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا، ئەۋلىيالارنىڭ روھىدىن مەدەت تىلىگەن،

شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ «تاۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە يېزىلىشىچە، «مەزكۇر سۇلتان بۇزرۇكۇاردىن (سۇتۇق بۇغراخاننىڭ روھىدىن ـــ ھ. ئا) بىشارەت بولغاندىن كېيىن، پادىشاھ ئابدۇرىشىت خانغا لەشكەر باشلاپ دۇشمەنلەرگە قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلدى»، دېيىلگەن[23]. خوجا مۇھەممەت شېرىپ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا يەتتە يىل ئىستىقامەت قىلىپ، تەسەۋۋۇپ تەرغىباتى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، 1555 ـــ 1556 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا ۋاپات بولغان. ئۇ ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى مۇھەممەت ۋەلى سوپى ئىسىملىك بىر سوپىنى ئۆزىنىڭ ئورۇنباسارى قىلىپ تەينىلىگەن.

ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە سەئىدىيە خانلىقىدا «ئىشانچىلىق» خېلى تەسىرگە ئىگە بولۇپ، سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ۋە مەلىكە ئاماننىساخاننىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتنى ياقلاش، ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدىكى پائالىيەتلىرى مۇتەئەسسىپ ئىشانلارنىڭ قارشىلىقىغا، نارازىلىقىغا، ھەتتا توسقۇنلۇقىغا ئۇچراپ تۇرغانىدى.

«ئىشانچىلىق»نىڭ ئەۋج ئېلىشى بىلەن بۇلارغا ئەگىشىۋاتقان ئاۋام خەلق كۆنسېرى كۆپىيىپ، خانلىق ئۇچۇن چوڭ تەھدىت بولۇپ قالغانىدى، ھەتتا ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان ئابدۇرىشىتخانمۇ ئۇلارنىڭ كۆچىنى تىزگىنلەشكە ئامالسىز قالغانىدى.

چۇنكى بۇنداق دىنىي كۇچلەرگە زورلۇق ۋاستە بىلەن قارشى تۇرۇش ماھىيەتتە ئۆزىنىڭ پۇتىغا ئۆزى پالتا چاپقانلىق بىلەن باراۋەر ئىدى. بۇنى ياخشى چۇشەنگەن ئابدۇرىشىتخان ئېھتىياتچانلىق بىلەن دانا تەدبىرلەرنى قوللىنىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بولسىمۇ، ئاماننىساخان باشچىلىقىدا سەنئەتكارلارنىڭ ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى رەتلەش يولىدىكى ئەمگەكلىرىنى، ئۆزىنىڭ ئەترايىغا ئۇيۇشقان ئىلىم ئەھلىنى ئاخىرقى ھېسابتا «ئىشانچىلىق»نىڭ زەربىسىدىن ساقلاپ قالالمىدى، ئاماننىساخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۆزىمۇ ئەسەبىيلىشىپ، خانىقا ـ مازارلارنى ماكان تۇتۇپ دەرۋىش سىياقىغا كىرىپ قالدى، ھاكىمىيەت ئىش

لىرى بىلەنمۇ كارى بولمىدى. شۇ ھالىدىن ئەسلىگە كەلگەنلەرنىڭ 1560 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

مۇھەممەت ۋەلى سوپى ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئابدۇكېرىمخانغا يوشۇرۇن خەۋەر قىلىپ، تېز كېلىپ تەختنى ئىگىلەشنى ئۇقتۇرىدۇ. مۇھەممەت ۋەلى سوپى خوجا مۇھەممەت شېرىپنىڭ مۇرىتى بولۇپ، ئابدۇكېرىمخان ئۇنىڭ مۇرىتى ئىدى. ئابدۇكېرىمخاننىڭ سوپى سۇلتاندىن بالدۇر كېلىپ تەختنى ئىگىلىيەلىشىمۇ مۇھەممەت ۋەلى سوپىنىڭ تۆھپىسى ئىدى. شۇڭا ئابدۇكېرىمخاننىڭ مۇھەممەت ۋەلى سوپىغا بولغان ئىخلاسى تېخىمۇ كۈچەيىپ، ئۇنىڭ پائالىيىتىنى تېخىمۇ قوللىغان، مۇھەممەت ۋەلى سوپىنىڭ بۇ خەۋەرنى ئابدۇكېرىمخانغا يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ تەختكە چىقىشىغا كۈچىشىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆزىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلاتتى. ئۇنىڭ سىياسىغا قول تىقىشتىن ئىبارەت بۇ پائالىيىتى تەسەۋۋۇپنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «يەرلىك شەكلى» بولغان «ئىشانچىلىق»نىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىدى. خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىدىكىلەرگە ماسلىشىشى ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، دىنىي ئىمتىيازىنى ئۆستۈرۈش ھەم تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلىسا، ھاكىمىيەت ئۇستىدىكىلەرنىڭ خوجا ـ ئىشانلارغا ئىخلاس بىلدۈرۈپ مۇرىت بولۇشلىرىدا، خەلقنىڭ رايىنى ئۆزىگە تارتىپ، ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىش ۋە مۇستەھكەملەشتەك سىياسىي غەرەز ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

دېمەك، ئەسلىدە بۇ دۇنيالىق تۇرمۇشنى، مال ـ دۇنيا، نام ـ ئابرۇي، ھوقۇق ـ مەرتىۋىلەرنى تەرك ئېتىپ، دىلىنى خۇداغا قارىتىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەقىدە بولغان تەسەۋۋۇپ نام ـ ئابرۇي، ھوقۇق ـ مەرتىۋە ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان ۋاستىگە ئايلىنىپ قېلىشقا باشلىغانىدى. بۇ تەرەپ «ئىشانچىلىق»نىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى راۋاجى جەريانىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەن-

گەندى.

2. خوجىلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىش ۋە باش كۆتۈرۈش جەريانى

نەقشبەندىيە تەرىقىتى ئۇيغۇرىستان دەۋرىدە كىرىشكە باشلىغان، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن «ئىشانچىلىق»نىڭ شىنجاڭغا رەسمىي يوسۇندا كىرىشى ۋە كۆچىيىشى يەنىلا مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن باشلانغان.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەسلى ئىسمى خوجا ئەھمەد ئىبنى مەۋلانا جالالىدىن كاسانى بولۇپ، ھىجرىيە 866 ـ يىلى (مىلادىيە 1460 ـــ 1462 ـ يىللىرى) سەمەرقەند ئەتراپىدىكى كاساندىغا قاراشلىق دەھبىد دېگەن يەردە دۇنياغا كەلگەن.

خوجا ئەھمەد كاسانى (مەخدۇم ئەزەم) تاشكەنتتە مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدىلا خوجا ئەھرارغا ئىخلاس قىلىپ، ئۇزۇن يىللار ئۇنىڭ يېنىدا تۇرۇپ خىزمەتتىدە بولغان، خوجا ئەھرار ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئالدىغا «ئىشانچىلىق»نى تەرغىپ قىلىپ مۇرىت توپلىغان.

ئۇ ئۆزىنىڭ «ئىشانچىلىق»نى تەرغىپ قىلىش ئۈچۈن ئاتالغان جاھانكەزدىلىك سەپىرىدە سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە قەشقەرگىمۇ كەلگەن. ئابدۇرېشىتخان بىلەنمۇ كۆرۈشكەن. ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە، كېيىن سەمەرقەندكە قايتىپ كېتىپ، (ملادىيە 1542 ـ يىلى) [20] سەمەرقەندە ئالەمدىن ئۆتكەن ھەم تۇغۇلغان يۇرتى دەھبىدكە دەپنە قىلىنغان. تەزكىرىلەردە كۆرسىتىلىشىچە، مەخدۇم ئەزەم تۆت خوتۇن ئالغان، 13 ئوغلى بولغان. ئاياللىرىدىن بىرى قەشقەرلىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن خوجا ئىسھاق ۋەلى دۇنياغا كەلگەن [21]. ئوتتۇرا ئاسىيادا تەسىرى ئەڭ زور ئىشان خوجا ئەھرارنىڭ ئېتىبارلىق مۇرىتى ۋە خەلىپىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەخدۇم ئەزەمنىڭ دىنىي جەھەتتىكى نوپۇزى ۋە تەسىرى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. مەخدۇم ئەزەم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت ئىمىن بىلەن

ئىسھاق ۋەلى ئوتتۇرىسىدا دادىسىنىڭ دىنىي ئىمتىيازىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشى باشلىنىدۇ.

بەزى ماتېرىياللاردا مەخدۇم ئەزەم ھايات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى چوڭ ئوغلى مۇھەممەت ئەمىن (ئىشان كالان)غا تەيىن قىلغان. لېكىن مەخدۇم ئەزەم ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ئىمتىياز تالىشىش كۈرىشى باشلانغان دەپ كۆرسىتىلگەن [26]. مۇھەممەت ئەمىن (ئىشان كالان) تەرەپدارلىرى بۇ ئورۇننى مۇھەممەت ئەمىنگە (يەنى ئىشان كالانغا) قالغان دېگەننى ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ. خوجا ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرىنىڭ بايانلىرىدا بولسا، بۇ ئورۇننىڭ خوجا ئىسھاق ۋەلىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. شۇنداق-تىمۇ بۇ بايانلار ئاساسىدا ئېيتىلغان بىرقىسىم مەلۇماتلار يەنىلا ئەمەلىي ئەھۋالنى ئىنكاس قىلىپ، بىزنى بەلگىلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي «تەزكىرەئى ئەزىزان»دا خوجا ئىسھاق ۋەلى بۇخارادا ئوقۇۋاتقان چېغىدا ئۇنىڭغا پىرلىق ئورنىنىڭ بېرىلگەنلىكىنى يازىدۇ [27].

دەرۋەقە مەخدۇم ئەزەم ئۆلگەندە خوجا ئىسھاق بۇخارادا ئوقۇۋاتقان بولۇپ، پىرلىق ھوقۇقى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئورۇن باسارى مەۋلانا لۇتپۇللاھ چۈستىغا قالغان. كېيىن ئۇ بۇ ئورۇننى خوجا ئىسھاققا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي خوجا ئىسھاق تەرەپدارلىرىنىڭ مۇرىتى بولغاچقا، يۇقىرىقىلارنى بايان قىلىش بىلەن بىللە، يەنە بۇ ئورۇننىڭ مەخدۇم ئەزەمدىن زادى قايسىسىغا قالغانلىقىغا بولغان گۇمانىنىمۇ ئىپادىلەپ قويغان. ئۇ يۇقىرىقىلارنىڭ داۋامىغا ئۇلاپلا «ئەمما ھەزرىتى ئىشان كالان مۇرىتلىرى، مۇخلىسلىرى ئېيتۇرلەر: (نىسبەتى مەئنىۋى ھەزرەتى مەخدۇم ئەزەمدىن خاجە جۈيبارغە قالدى. ئاندىن ھەزرەتى ئىشان كالانغا قالدى) دەيدۇر. ھەقىقەتنى بىلگۈچى خۇدا»، دەپ [28] يازىدۇ. «تەزكىرەئى ئەزىزان»دىكى بۇ كېيىنكى مەلۇماتلار مۇھەممەت ئەمىنىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى، يەنى كېيىنكى «ئاق تاغ-

لمقلار» تەرىپىدىن يېزىلغان تەزكىرىلەردىمۇ شۇنداق خاتىرىلەن-گەن (مەسىلەن: «سىلسىلەتۇز زەھەب» ۋە «تەزكىرەئى پىر-يارلان»). «سىلسىلەتۇز زەھەب»دە مەخدۇم ئەزەمنىڭ مۇرىتلىرى-نىڭ ئىشان كالاننى تەكرار ـ تەكرار دادىسىنىڭ ئورنىدا ئولتۇ-رۇشقا تەكلىپ قىلىسىمۇ، ئىشان كالاننىڭ رەت قىلغانلىقى، ئا-خىرى جۇيبارنىڭ نەسىھىتى بىلەن دادىسىنىڭ ئورنىدا ئولتۇ-رۇشقا دەھبىدكە كەلگەنلىكى، بۇ ۋاقىتتا دەھبىدلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئىسھاق ۋەلىگە ئەگىشىپ بولغانلىقى، مۇھەممەت ئە-مىننى خوجا ئىسھاقنىڭ زەھەر بېرىپ قەستلىگەنلىكى سۆزلىۋە-گەن. دېمەك، خوجىلارنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەر-لەرنىڭ كۆپىنچىسى بۇ ئىككىسىگە ئەگەشكۈچىلەر تەرىپىدىن يېزىلغان بولغاچقا، ھەممىسى بۇ ئورۇننىڭ ئۆزلىرىنىڭ باشچى-سىغا قالغانلىقىنى دەللىلەشكە تىرىشقانلىقى، يۇقىرىدىكى با-يانلاردىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

مەيلى قانداقلا بولسۇن، يۇقىرىدىكى مەلۇماتلاردىنمۇ مەخ-دۇم ئەزەمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدا باشلانغان مەرتىۋە، ئۇستۇنلۇك تالىشىش كۈرىشى باشلانغانلىقى-نى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

مانا شۇ كۈرەشنىڭ كۈنسېرى ئۇلغىيىشى ۋە كۈچىيىشى بىلەن ئۇلارغا ئەگەشكۈچىلەر ئىككى چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ، ئىشان كالانغا ئەگەشكەنلەر «ئىشقىيە»، خوجا ئىسھاققا ئەگەش-كەنلەر بولسا «ئىسھاقىيە» دەپ ئاتالدى. بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسى-دىكى كۈرەشنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كېڭىيىشى ۋە بۇ زېە-مىنىڭ بۇ كۈرەشنىڭ «ئالدىنقى سېپى»گە ئايلىنىشى نەتىجە-سىدە بۇ زېمىنلاردىكى خەلقمۇ ئىككى چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ، بىر ـ بىرىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىگە ئايلاندى.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت ئىمىن بىلەن خوجا ئىسھاق ۋەلى ئوتتۇرىسىدا باشلا-نغان دىنىي ئىمتىيازغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشىدە، دەسلەپتە ھېچقايسىسى ئۇستۇنلۇك قازىنالمىغان.

شۇنىڭ بىلەن خوجا ئىسھاق ئاكىسى مۇھەممەت ئىمىننى قەستىلەپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ كۈچ توپلاش ئۈچۈن نەقشىبەندىيەنىڭ تەسىرى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان يەركەن خانلىقىغا ــ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققان.

خوجا ئىسھاقنىڭ قەشقەرگە كەلگەن ۋاقتى ئابدۇكېرىمخانىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى ئىدى. قەشقەردە سوپى سۇلتان، ئاقسۇدا مۇھەممەتخان خان ئىدى. سوپى سۇلتان خوجا ئىسھاقنىڭ كەلگەنلىكىگە ئانچە پەرۋا قىلماي، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلغىلى كەتكەن. ئاقسۇدىن ئاكىسى سوپى سۇلتان بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەن مۇھەممەتخان خوجا ئىسھاقنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشكەن ۋە قارشى ئالغانىدى. خوجا ئىسھاق بولسا «مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىم مۇشۇ ئىسمىنىڭ تارتىشىدىن بولغان» دېگەنگە ئوخشاش ياغلىما سۆزلەر بىلەن مۇھەممەتخانىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇپ ئۆزىگە رام قىلىشقا ئۇرۇنغان، چۈنكى مۇھەممەتخان ئابدۇرېشىتخانىنىڭ بەشىنچى ئوغلى، ئاقسۇنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇمۇ تەخت ۋارىسى، سەلتەنەت ئىگىسى ئىدى، بۇ نۇقتىنى ياخشى چۈشەنگەن خوجا ئىسھاق ئۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى كۆرۈشۈشتىلا قۇۋلۇق بىلەن يۇقىرىقىدەك ياغلىما سۆزلەرنى قىلىپ، مۇھەممەتخانىنى ئۆزىگە قارىتىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي ھىمايىچىگە ئىگە بولۇش غەرىزىنى يوشۇرغانىدى.

دەرۋەقە، مۇھەممەتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا خوجا ئىسھاققا دەسلەپ بولۇپ ئىخلاس قىلغان ۋە ئىزچىل ھالدا ئۇنىڭ ھامىيسى بولغان كىشى ئىدى.

خوجا ئىسھاق قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەردە ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىدىغانلار كۆپىيىپ تېز تونۇلىدۇ. بۇ ھەقتە «تەۋارىخ»تا، «موللا قاسىم خەلىپە ئەلەيھىررەھمەمۇ بارلىق تەۋەلىكى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن ئۇ زاتقا ئېتىقاد قىلىپ مۇرىت بولىدى. موللا ئىبنى يۈسۈپ خەلىپىمۇ خوتەندىن مۇرىت، مۇخلىس ۋە ئېتىقادلىق كىشىلىرى بىلەن كېلىپ ھەزرىتى ئەزىزلەر بو-

سۇغىسىنى تاۋاپ قىلىشقا مۇيەسسەر بولدى... قەشقەرلىكلەرمۇ بۇ ئۇلۇغلارنى بىر كۆرۈپلا بويسۇنۇشتى»، دەپ يېزىلغان [29]. خو-جا ئىسھاق قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ مۇرىت توپلىغاندىن كېيىن قەشقەردىن يەركەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. شاھ مەھمۇت جۇراس بۇ ھەقتە شۇنداق يازىدۇ: «ئەزىزلەر قەشقەردىن يەركەنگە كېلىشتى، يەركەندىكى ئۇلۇغلارمۇ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قارشى ئې-لىشقا چىقىشتى. ئۇلار ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن ئابدۇكې-رىمخانمۇ ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ سۆھبىتىگە كەلدى. ئۇلار خىل-ۋەت ئۆيدە ئىدى. خانىنىڭ كەلگەنلىكى ھەزرىتى ئەزىزلەرگە يەت-كۈزۈلدى. ھەزرىتى ئەزىزلەر خانىنىڭ ئالدىغا چىقىشنى لازىم تاپ-تى. لېكىن خەلىپىلەر ‹ئابدۇكېرىمخان سەھرالىق موغۇل، سەل كېچىكىپرەك بارغان ياخشىمىكىن› دېيىشىپ توسۇشتى. شۇ سەۋەبتىن كېچىكىشتى. ئابدۇكېرىمخان بىلەن خوجا ئۇبەي-دۇللالار مۇھەممەت ۋەلى سوپىنىڭ مۇرىتى ئىدى. شۇ سەۋەبلىك خانىنىڭ خاتىرىسىگە ئېغىر كەلگەندى. خوجا ئەبەيدۇللا كۆرەل-مەسلىكتىن: ‹بىز ھازىر ئوردىغا قايتىپ كېتەيلى!› دېدى. خانمۇ بۇ سۆزگە قوشۇلۇپ دەرھال ئوردىغا قايتىشتى. شۇ سەۋەبتىن خان بىلەن ھەزرىتى ئەزىزلەر ئارىسىدا بىرئاز سوغۇقچىلىق پەيدا بولۇپ قالدى» [30].

ئېھتىمال مۇشۇ سوغۇقچىلىق سەۋەبىدىن بولسا كېرەك، خوجا ئىسھاق يەركەندە ئانچە كۆپ تۇرالماي خوتەن تەرەپكە «سە-پەر»قىلغان. شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ «تەۋارىخ»ىدا يېزىلىشىچە، «ھەزرىتى ئەزىزلەر خوتەن مەملىكىتىگە كەلگەندە، قۇرەيىش سۇلتان ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا قارشى ئېلىشقا چىق-تى» [31].

دېمەك، خوجا ئىسھاق خوتەنگە بارغاندىن كېيىن، ئۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانى قۇرەيىش سۇلتان ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ ھىممەت كۆرسەتكەن. شۇڭا ئۇلار بۇ يەردە خېلى ئۇزۇن تۇرۇپ، مۇرىت توپلاشقان. شاھ مەھمۇت جۇراس بۇ ھەقتە «ئۇچ يىل

چىرا دېگەن يەردە تەربقەتتە يول تاپالمىغان كىشىلەرنى تەربقەتكە باشلاش بىلەن شۇغۇللاندى»، دەپ يازىدۇ [22].

خوجا ئىسھاق خوتەندە ئۇچ يىل «ئىشانچىلىق» تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، مۇرىت كۆپەيتىپ بەلگىلىك ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئورۇن تىكلىگەن. كېيىنچە قۇرەيش سۇلتان بىلەن سوغۇقلىشىپ قالغان. بۇ ھەقتە «تەۋارىخ»تا تۆۋەندىكىچە مەلۇمات بېرىلىدۇ: «قۇرەيش سۇلتاننىڭ ئايالى ۋاپات بولدى، ‹ئايالىمنى تىرىلدۈرۈپ بەرسۇن!› دەپ ھەزرىتى ئەزىزلەرگە ئادەم چىقاردى. ھەزرىتى ئەزىزلەر ئاچچىقلىنىپ: ‹بۇنداق گەپ بولسا، بالدۇرراق ئېيتمامدىغان! ئەمدى پايدىسى يوق› دېدى. ئەلچى چىڭ تۇرۇۋالىدى. ھەزرىتى ئەزىزلەر قۇرەيش سۇلتاندىن رەنجىپ ئاقسۇ تەرەپكە راۋان بولۇشتى. ئۇلار يولغا چىقىپ: ‹ئەي قۇرەيش، ئەمدى سېنىڭ ئەۋلادىڭ پادىشاھلىققا ئېرىشەلمىگەي›، دېدى[23].

قۇرەيش سۇلتان خوجا ئىسھاقنىڭ «ئەۋلىيا»لىقىغا بەك ئىشىنىپ چوقۇنغاچقا، ئۇنى «ئۆلۈكنى تىرىلدۈرەلەيدۇ» دەپ ئىشىنىپ، «ئايالىمنى تىرىلدۈرۈپ بەرسۇن» دېگەن بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە، بۇ خوجا ئىسھاقنىڭ «كارامەت» كۆرسىتىپ ئاۋام خەلقنى ئالداپ ئۆزىگە رام قىلىپ كەلگەنلىكىدەك «ئەۋلىيا»لىقىغا بېرىلگەن قاتتىق زەربە ۋە بۇ «ئەۋلىيا»لىق ئۇستىدىن قىلىنغان قاتتىق مەسخىرە ئىدى. «ئىشانچىلىق» تەرغىباتى ئەۋجىگە چىققاق ۋاقىتتا، خوجا ئىشانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەتتا ئۆلۈكنى تىرىلدۈرۈش ئىقتىدارىغىمۇ ئىگە ئىكەنلىكىنى (ئاپپاق خوجا شۇنداق دېگەن) ئېيتىپ[24]، ناداڭ خەلقنى ئۆزلىرىنىڭ «كارامەت»لىرىگە ئىشەندۈرۈپ، ئالداپ ئۆزلىرىگە قارىتقان، ھەتتا مۇھەممەد سادىق كاشغەرىيەدەك ئوقۇمۇشلۇق ئەدىبمۇ «ئىشانچىلىق»قا بولغان ئىخلاسى، خوجا ئىسھاققا بولغان ئەقىدىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن «تەزكىرەئى ئەزىزان»دا، خوجا ئىسھاقنىڭ «ئۆلۈكنى تىرىلدۈرگەنلىكى» ھەققىدىكى بىمەنە گەپلەرنىمۇ ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ نەقىل قىلغانىدى»[25].

خوجا ئىسھاق قۇرەيش سۇلتاندىن رەنجىپ ئاقسۇغا يولغا

چىققان، ئۇلار ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن، مۇھەممەتخانىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەن، شۇڭا مۇھەممەتخانغا «سېنىڭ ئەۋلادىڭ پادىشاھ بولغاي» دەپ «دۇئا» بەرگەن. لېكىن ئاقسۇ ئاھالىسى قەشقەر، خوتەنلەردەك ئۇنچە قىزغىن ئىخلاس بىلدۈرمەگەن. «تەۋارىخ»تا بۇ ھەقتە «ئاق كۆڭۈل كىشىلەر ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ مۇبارەك قەدەملىرىنى غەنىيمەت بىلىپ چىن دىلىدىن بويسۇنۇپ مۇرىت بولۇشتى. بىر بۆلۈك قاراقورساقلار بويسۇنمىدى»، دەپ يېزىلغان [36].

شۇنىڭ بىلەن خوجا ئىسھاق ئاقسۇدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە بۇنداق بېپەرۋا قارىغانلىقىغا نارازى بولۇپ، ئەتراپىدىكى ئىخلاسمەن مۇرىتلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كەلگەنلىكىنى تەشۋىق قىلدۇرىدۇ: «ھەزرىتى ئەزىزلەر قۇتلۇق مۇھەممەت مىرزا جۇراسىتىن سورىدى: ‹ئەي قۇتلۇق مۇھەممەت، ئادەملەر نېمىشقا بىكار يۈرۈيدۇ؟› قۇتلۇق مۇھەممەت مىرزا ئۆرە تۇرۇپ ئېيتتى: ‹مەن ھېرىپ ئادەملەرگە ئوچۇق ئېيتاي›، قۇتلۇق مۇھەممەت مىرزا ھېرىپ ئاقسۇلۇققا ئېيتتى: ‹ئەي يارانلار، ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ بۇ تەۋەلىككە كەلگەنلىكى بۇ دۇنيانىڭ ئىززىتى، ئاخىرەتتىكى نىجاتلىق، بۇ ئەزىزلەرنىڭ بوسۇغىسىنى تاۋاپ قىلىش دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ سائادىتى ھېسابلىنىدۇ› [37]. مانا بۇ خوجا ئىسھاقنىڭ ئاقسۇدا بازىرى چىقمىغاندىن كېيىن مۇرىتلىرى ئارقىلىق ئۆزىنى بازارغا سېلىشى ئىدى. ئۇنىڭ مۇرىتىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «ئاقسۇلۇقنىڭ ئاربىسىدىن بىر كىشى ئالدىراپ سۆز باشلاپ: ‹ئىلايەتتىن كىملا كەلسە مەن خوجا، مەن ئەزىز دەيدىكەن...› [38] دېدى. ئاۋام خەلق ئاربىسىدىن ئېيتىلغان بۇ سۆزدە ئاقسۇ تەۋەسىدىكى خەلقنىڭ خوجىلارغا بولغان بىزارلىقى، نارازىلىقى ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. چۈنكى ئاقسۇ، كۇچاردىكى ئاۋام خەلق ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىدىكىلەرگە ئىخلاس قىلىپ كەلگەن بولغاچقا، يۇرتلىرىغا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇلىشىپ دېگۈدەك كېلىۋاتقان بۇ خوجىلارنىڭ ئۆزلىرىنى «مەن ئەزىز، مەن خوجا، مەن سەييىد» دەپ «ئېسىل نەسەب»لىرىنى پەش قىلىپ،

خەلقنى ئۆزىگە قول بېرىشكە ئۇندەشلىرىدىن بىزار بولغانىدى. ئۆزلىرىنىڭ نەسەبى ۋە نام شەرىپىگە ھاقارەت ھېسابلىنىدىغان بۇ سۆزگە خوجا ئىسھاقنىڭ مۇرىتلىرى دەرھال زەربە بېرىپ ئۆز ئىمتىيازىنى «قوغدىشى» تۇرغانلا گەپ ئىدى. بۇنى شاھ مۇھەممەت جۇراس تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ: «گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئۇشتۇر خەلىپە ئەلەيھىررەھمە ھەزرىتى ئەزىزلەر بىلەن ئاقسۇلۇق ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا چۆگىلەپ ئايلىنىشقا باشلىدى. بىر ئاز ئايلانغاندىن كېيىن قولىغا بىر ھاسىنى ئالدى ـ دە ھېلىقى ئىنكار قىلغۇچى ئادەمنى ئۇرۇپ يەرگە چاپلىۋەتتى. ئاقسۇلۇق ئادەملەر ئۇشتۇر خەلىپە ئەلەيھىررەھمەدىن بۇ كارامەتنى كۆرۈش بىلەن قايتىدىن ئېتىقاد باغلاپ، ھەزرىتى ئەزىزلەرگە ئىخلاس قىلىشتى ۋە قۇتلۇق مۇھەممەت مىرزا جۇراس باشچىلىقىدا بېرىشتى» [9]. بۇ ئادەمنىڭ تۇيۇقسىز تەگكەن تاياق زەربىسىدىن يىقىلىشىنى ئەتراپتىكىلەر بۇ ئالدامچى خوجىلارنىڭ «كارامەت» كۆرسەتكىنى دەپ ئۇلارغا ئىخلاس قىلغان. خوجا ئىسھاقنىڭ سادىق مۇرىتى ۋە مۇخلىسى بولمىش ئاتاقلىق تارىخشۇناس شاھ مەھمۇت جۇراسمۇ ناھايىتى ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولۇشىغا قارىماي، ئۇشتۇر خەلىپە (ئۇشتۇر خەلىپە ـ خوجا ئىسھاقنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك، ئابرۇيلۇق مۇرىتى ۋە خەلىپىسى، يەنى ئورۇن باسارى ئىدى)نىڭ يۇقىرىدىكى ئىشىنى ئۇنىڭ «كارامەت»ى دەپ ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ بايان قىلغانىدى. خوجا ئىسھاق دەسلىپىدە ئاقسۇدا ئانچە قارشى ئېلىنمىغاچقا، ئاقسۇدىن يۆتكىلىپ كۇچاغا يولغا چىقىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ سادىق خىزمەتكارى ئۇشتۇر خەلىپىنى تۇرپانغا ئەۋەتىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، مەۋلانا ئەرشىدىن ئاساسەن كۇچادا تۇرۇپ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش بىلەن مەشغۇل بولغانىدى. شۇڭا كۇچادا ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسى خېلى مۇستەھكەملىنىپ بولغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەرشىدىن ۋەلى جەمەتىدىن تاجىدىن خوجا نەقشىبەندىيە تەرىقىتىگە ئىخلاس بىلدۇرۇپ، خوجا ئەھرارغا مۇرىت بولغان بولغاچقا، كۇ-

چالمقلارنىڭ خوجا ئەھرارنىڭ مۇرىتلىرىدىن بولغان خوجا ئىسھاققا ئىخلاس بىلدۈرۈشى بىرئاز تېز بولغانىدى.

لېكىن تۈرپانلىقلار خوجا ئىسھاقنىڭ ۋاكالەتچىسى ئۇشتۇر خەلىپىنى قارشى ئالمىدى ھەم «ئىشانلىق»قا ئىخلاس بىلدۈرۈشىنى رەت قىلدى. «ئۇشتۇر خەلىپە تۈرپانغا يېتىپ كېلىپ تۈرپانلىقلار بىلەن ئۇچراشتى. تۈرپانلىقلار بويسۇنمىدى، ئۇلار ھەرىتى ئالىپ ئاتاغا ئېتىقاد قىلاتتى» [10].

تۈرپاندا بۇددا دىنىنىڭ ئورنى يۇقىرى بولغاچقا، تۈرپان ئاھالىسى ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ تەشۋىق ـ تەرغىبات، ۋەز ـ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالمىدى، ئۇنىڭغا بويسۇنمىدى، شۇڭا ئۇ تۈرپاندا نەتىجىگە ئېرىشەلمەي «ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ خىزمىتىگە قايتتى» [11].

خوجا ئىسھاقنىڭ سەمەرقەنتتىن قەشقەرگە كېلىشتىكى مۇددىئاسى ئۆزىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇپ، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئىدى. ئۇنىڭ سەئىدىيە خانلىقى تەۋەلىكىگە كەلگەندىن كېيىن قەشقەر، يەركەنت، خوتەن، ئاقسۇلارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ مۇرىت كۆپەيتىشنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭ سىياسىي غەرىزىنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇراتتى. لېكىن ئۇ سەئىدىيە خانلىقى تەۋەلىكىگە كېلىپلا خانلىقنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ئابدۇكېرىمخان بىلەن سوغۇقلىشىپ قالغان. شۇڭا قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇلاردىكى پائالىيەتلەر جەريانىدا خانلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ئۇلىنى تەۋرىتىشتەك سىياسىي سۈيىقەست بىلەنمۇ مەشغۇل بولغان. ئۇنىڭ قۇرەيش سۇلتاننى قاغاپ: «سېنىڭ ئەۋلادىڭدىن خان چىقمىغاي»، مۇھەممەتخاننى خۇش قىلىپ، «سېنىڭ ئەۋلادىڭ خان بولغاي» دېگەنگە ئوخشاش «ئەۋلىيالىق» دۇئالىرىدىمۇ بۇ غەرىزى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئابدۇكېرىمخان خوجا ئىسھاقنىڭ دىنىي نىقاب ئاستىدا قىلىۋاتقان ھەرىكەتلىرىنىڭ تېگىدە روشەن سىياسىي غەرەز بارلىقىنى، خانلىقنىڭ ئۇلىنى لىڭشىتىپ، پارچىلاشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئۇنىڭ سەئىدىيە خانلىقى تەۋەلىكىدە «ئىشانچىلىق»نى تەرغىپ قىلىش ۋە مۇرىت توپلىشىنى دەرھال

چەكلەپ، ئۇنىڭ سەئىدىيە خانلىقى تەۋەلىكىدىن چىقىپ كېتىشىگە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. خانلىقنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقى ئابدۇكېرىمخانىنىڭ ئىلكىدە بولغاچقا، ئۇنىڭ بۇ پەرمانىغا خوجا ئىسھاقنىڭ سادىق مۇرتى بولغان مۇھەممەتخانمۇ ئارا تۇرالمايتتى. شۇڭا خوجا ئىسھاق قىرغىزلارنىڭ ئارىسىدا بىر مەھەل ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئىلاجسىز يەركەن خانلىقىدىن سەرمەرقەندكە كېتىدۇ.

ئەمما بۇ ۋاقىتتا، خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەن خانلىقىدىكى تەسىرى زورىيىپ، ئاساسى مۇستەھكەملىنىپ، خانلىقنىڭ دىنىي ھاياتىدا ئاساسەن ئۇستۇنلۇك قازىنىپ بولاي دەپ قالغانىدى. ئۇ يەركەن خانلىقىدىن قوغلانغاندىن كېيىن، يەركەن خانلىقىدىكى شەھەرلەرگە ئۆزىنىڭ خەلىپىلىرىنى (ئورۇن باسارلىرى) تەينەلەپ، ھەممە ئىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ كېتىدۇ [42]. شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ «تالىپلارنىڭ دوستى» (ئەنسۇت تالبىن) ناملىق ئەسىرىدە يېزىلىشىچە، خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەن خانلىقىدا 64 خەلىپىسى بولغان[43].

بۇ مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسى خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەن خانلىقىدا خېلى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولۇۋاتقانلىقىنى دەلىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە خوجا ئىسھاقنىڭ يەركەن خانلىقىدىن قوغلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك خەلىپىسى ئۇشتۇرنى قەشقەرگە خەلىپە قىلىپ تەينىلىشى ئۇنىڭ بۇ يەردىكى تەسىرىنى مۇستەھكەملىشىگە ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەرگەنىدى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا قەشقەردىكى سوپى سۇلتان ئۆلۈپ كېتىپ، «ئۇنىڭ ئورنىدا قەشقەر، يېڭىسارغا مۇھەممەتخان ۋالىي بولغان» ئىدى [44]. مۇھەممەتخان بولسا خوجا ئىسھاقنىڭ سادىق مۇرتى بولۇپ، ئۇنى ھىمايە قىلاتتى، شۇڭا خوجا ئىسھاق كېتىش ئالدىدا مۇھەممەتخاننى ئۆزىنىڭ يەركەن خانلىقىدىكى بارلىق خەلىپىلىرىنى باشقۇرىدىغان باش خەلىپە، يەنى «خەلىپە تۇل خۇلەپا» (خەلىپىلەرنىڭ خەلىپىسى) قىلىپ تەينىلىگەن ھەم ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى ئۇشتۇرنى ئۇنىڭ يېنىغا قويغانىدى.

1591 ــ 1592 ـ يىللىرى ئابدۇكېرىمخان ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇرېشىتخاننىڭ بەشىنچى ئوغلى مۇھەممەتخان تەختە ئولتۇرىدۇ. مۇھەممەتخاننىڭ تەختكە چىققانلىقى مەلۇم مەندىن ئېيتقاندا، خوجا ئىسھاقنىڭمۇ غەلىبە قىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى.

مۇھەممەتخان ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىشى بىلەنلا ئۇشتۇر خەلىپە يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ يەكەندىكى ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن جىددىي تۈتۈش قىلىپ، زورلۇق بىلەن خەلقنى ئۆزلىرىگە مۇرىت بولۇشقا قىستاپ، يەكەندىكى تەسىرىنى كېڭەيتىشكە ھەرىكەت قىلغان. «ئۇشتۇر خەلىپە يوغان ئېشەككە مىنىپ ۋىلايەتتىن كەلگەندى. ئۇ دائىم ئېشەككە مىنىپ، يوغان ھاسىسىنى تۈتقىنىچە بىر توپ ئادەملەرنى ئەگەشتۈرۈپ يۈرەتتى. قولىدىكى ھاسا بىلەن كىمنى ئۇرسا ئۇ ئادەم دەرھال ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ، «خوجام!» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ تازىم قىلىپ ئىخلاسلىق مۇرىتلاردىن بولۇپ قالاتتى» [45].

مۇھەممەتخان ئۇلارنىڭ تاغدەك يۆلەنچۈكى بولغاچقا، ئۇلار يەكەننىڭ كوچىلىرىدا يۇقىرىدىكى نەقىلدە ئېيتىلغاندەك، ئېشىكىگە مىنىپ چوماقچىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، كوچىمۇ كوچا ئارىلاپ مۇرىت توپلاشقانىدى.

مۇھەممەتخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، خوجا ئىسھاق ئۆزىنىڭ كىچىك ئوغلى مۇھەممەت يەھيا (شادى دېگەن نام بىلەن تونۇلغان)نى مۇھەممەتخانىنىڭ «تەربىيەت» قىلىشىغا ئەۋەتىدۇ. «... مۇھەممەتخان تا قوش گۈمبەز دېگەن يەرگىچە ئالدىغا چىقىپ ئۇ ئەزىزنى ئىززەت ـ ئېكرام بىلەن قاراقۇم يېزىسىغا ئېلىپ كەلدى. ئاندىن كېيىن ھەزرىتى مۇھەممەتخان ئاتتىن چۈشۈپ، ھەزرىتى ئەزىزلەر ئېتىنىڭ تىزگىنىنى بويىنىغا سېلىپ ئوردىغا ئېلىپ كىرىپ ئۈچ كۈن چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ كاتتا زىياپەت بەردى. ھەزرىتى ئەزىزلەر ئۈچۈن خاس بىر ئورۇننى جابدۇغانىدى، ھەزرىتى ئەزىزلەر شۇ جايغا چۈشتى» [46].

دېمەك، خوجا ئىسھاق ئىشان كالان بىلەن بولغان كۆرەشتە ئۇستۇنلۇك قازىنىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، پۈتۈن كۈچى بىلەن يەكەن خانلىقىنىڭ دىنىي ھوقۇقىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىش ئۈچۈن پىلانلىق پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. ئۆزى قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەنلەرنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، 12 يىل «ئىشانچىلىق»نى تەرغىپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي مۇددىئاسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن دەسلەپكى قەدەمدە خېلى مۇستەھكەم ئاساس ھازىرلىغان، ئابدۇكېرىمخان تەرىپىدىن قوغلانغاندىمۇ، ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىنى ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ ئاندىن كەتكەنىدى. ئۆزىنىڭ مەقسەتلىك ھالدا تەيىنلىگەن چوڭ خەلىپىسى مۇھەممەتخانىنىڭ تەختكە چىقىشى، ئۇنىڭ پىلانلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ كەڭ زېمىن ھازىرلىغان. شۇڭا ئۇ ئۆمرى بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقىنى ئويلاپ ئۆزىنىڭ ئىمتىيازىغا ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلىنى مۇھەممەتخانىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. «تەۋارىخ»تا يېزىلىشىچە، «ئۇ چاغدا ھەزرىتى ئەزىزان خوجام يەتتە يېرىم ياشتا ئىدى» [9]. خوجا ئىسھاق ئۆز مەقسەتلىرىنىڭ داۋاملاشتۇرغۇچىسى بولغان ئوغلىنى كىچىك بولۇشىغا قارىماي بۇ زېمىنغا ئەۋەتىپ مۇھەممەتخانغا «تەربىيەت» قىلىشقا تاپشۇرغانىدى.

شاھ مەھمۇت جۇراسمۇ خوجا ئىسھاقنىڭ ئوغلى مۇھەممەت يەھيانىڭ (شادى خوجا) مۇھەممەتخانىنىڭ قولىدا چوڭ بولغانلىقىنى قەيد قىلىپ، «سىرتقى تەربىيىلىنىشى ھەزرىتى مۇھەممەتخانىنىڭ قولىدا بولغانىدى»، دەپ يازىدۇ [8].

خوجا ئىسھاق 1599 ـ يىلى سەمەرقەندە ئالەمدىن ئۆتۈپ دادىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ قەبرىسى يېنىغا دەپنە قىلىنىدۇ. ئوغلى شادى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ دىنىي ئىمتىيازىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئۈشتۇر خەلىپىگە قالدۇرۇپ كېتىدۇ. شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ ئېيتىشىچە، مۇھەممەتخان ئالەمدىن ئۆتۈش ئالدىدا ئۆزىنىڭ خەلىپىلىك ئورنىنى (يەنى خوجا ئىس-

ھاقىنىڭ خەلىپىسى) ئۇشتۇر خەلىپىگە بېرىپ، ئۇشتۇر خەلىپىنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا تىكلەپ قويۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن [49].

مۇھەممەتخان ۋاپات بولغاندا، خوجا ئىسھاقنىڭ ئوغلى خوجا شادى 24 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ھەر تەرەپتىن يېتىلىپ، «ئىشانچىلىق»نى ئەۋج ئالدۇرۇش يولىدا ھەرىكەت قىلىۋاتقانىدى. خوجا شادى مۇھەممەتخاننىڭ مەنىۋى يېتەكچىسى خوجا ئىسھاقنىڭ ئوغلى بولغىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇھەممەتخاننىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولغىنى ئۈچۈن خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت قاتلىمىدىكىلەر ئارىسىدىمۇ ئورنى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى.

قىسقىسى، بۇ ۋاقىتتا خوجا ئىسھاق ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يەكەن خانلىقى تەۋەلىكىدە خېلى زور تەسىرگە ئىگە بولۇپ بولغانىدى. شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «بۇ تەۋەلىكىلەر ئارا ئەزىزلەر خوجام دەپ داڭ قازانغان» ئىدى [50]. بۇ خوجاملار خانلىقنىڭ دىنىي ھاياتىدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپلا قالماستىن، يەنە «ئىشانچىلىق» ئەنئەنىسى بويىچە تەدرىجىي ھالدا خانلىقنىڭ سىياسىي ھاياتىغىمۇ سىڭىپ كىرىپ، ھاكىمىيەتنىڭ سىياسىي ھاياتىدىمۇ بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە بولۇشقا باشلىغانىدى.

مۇھەممەتخان ۋاپات بولغاندا «شۇجائىدىن ئەھمەتخان قەشقەرە ئىدى. ھەزرىتى ئەزىزلەردىن خوجا لېتىپ، مىرزا غىياس، مىرزا ئابدۇللا قاتارلىق كاتتىباشلار شۇجائىدىن ئەھمەتخانغا كىشى ئەۋەتتى، ئەھمەتخان تەكلىپكە بىنائەن كېلىپ، پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇردى» [51].

ئەھمەتخاننىڭ تەختكە چىقىشى يەكەن خانلىقىنىڭ باشقا كىچىك خانلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ ھاكىمىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى، چۈنكى ئەھمەتخاننىڭ تاغىسى، يەنى ئابدۇرېشىتخاننىڭ 12 ـ ئوغلى، تۇرپاننىڭ خانى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئابدۇرېھىمخان تېخى ھايات بولۇپ، قائىدە بويىچە ئۇ تەختكە ئولتۇرۇشى كېرەك ئىدى. نەۋ-

رلەر تەختكە ۋارىسلىق قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ، قائىدە بويـ
چە ئابدۇكېرىمخانىڭ خوتەندىكى ئوغلى شاھ ھەيدەر مۇھەممەت
ياش جەھەتتە ئەھمەتخاندىن چوڭ بولۇپ، تەختكە ئۇ ۋارىسلىق
قىلىشى كېرەك بولاتتى. شۇڭا ئەھمەتخانىڭ تەختكە چىقىشىنى
باشقا خانلار ئانچە قوللىماي ئۇنىڭدىن نارازى بولۇشىدۇ. مۇھەمـ
مەتخانىڭ قىزىنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ھاشىم سۇلتانمۇ ئەھمەتـ
خاندىن رەنجىپ كۇچاغا كېتىدۇ. ئىلگىرى مۇھەممەتخانىنى قوللاپ
ھەم ئۇنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىپ
كەلگەن خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ ئىمتىيازىنى ساقلاش، كېڭەيتىش
ئۈچۈن يۆلەنچۈك قىلىش مەقسىتىدە مۇھەممەتخانىنىڭ ئوغلى
ئەھمەتخانىنى قوللاپ تەختكە چىقارغانىدى. ئەھمەتخانمۇ ئۇلارنىڭ
بۇ ئەجرىگە لايىق جاۋاب قايتۇرۇپ، ئۇلارنى تېخىمۇ يۇقىرى مەرـ
تىۋە، مال دۇنيا بىلەن تارتۇقلىغانىدى. شۇڭا بۇ ۋاقىتلاردا خوجا
ئىسھاقنىڭ ئوغلى خوجا يەھيانىڭ ئىمتىيازى كۇنسېرى ئۆسۈپ
مۇرىتلىرىنىڭ سانىمۇ نەچچە ئونمىڭغا يەتكەنىدى. ئۇنىڭغا خان
تەرىپىدىن ئىنئام قىلىنىۋاتقان يەر ـ زېمىن ۋە مال ـ دۇنيالارـ
مۇ بارغانسېرى ئېشىپ، خوجا يەھيا دىنىي فېئودالغا ئايلىنىپ
قالغانىدى. خوجىلارنىڭ كۇنسېرى كۆپىيىپ بېرىۋاتقان مۇرىتـ
لىرى سەل قارىغىلى بولمايدىغان كۈچ بولۇپ، خانلىق ئۇچۇن
چوڭ تەھدىت بولۇپ قېلىۋاتاتتى. بۇنىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا،
يەكەن خانلىقىنىڭ ئاجىزلاپ بېرىشى، پارچىلىنىش قەدىمى تېـ
خىمۇ تېز بولۇۋاتاتتى.

ئەھمەتخان 10 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ (1610 ـــ 1619) شاھ
ئوبۇل مەئانى قوزغىغان سىياسىي توپلاڭدا ئۆلتۈرۈلدى. ئاردىدـ
كى قىسقا مۇددەتلىك سىياسىي داۋالغۇشلاردىن كېيىن «ھەزرىتى
ئەزىزلەر، ئۇلۇغلار ۋە ئەمەلدارلار كونا قائىدە بويىچە ئابدۇلېـ
تىپخاننى خانلىققا تەينىلەشتى» [52]. ئابدۇلېتىپخان ئەھمەتخانىڭ
ئوغلى ئىدى.

ئابدۇلېتىپخان (ئاپاق خان) تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۆـ
زىنىڭ تەختكە چىقىشىدا رول ئوينىغان بەگ ـ ئەمىرلىرىنى ۋەـ

زىپىگە تەيىنلەپ، «مىرزا مۇھەممەت يۇسۇپ بەگنى ئاتالىق قىلىپ، خوجا لېتىپ بەگنى بۇرۇنقى تۇزۇم بويىچە ۋەزىر قىلدى. مىرزا غازى بارلاس قەشقەرنىڭ ھاكىملىقىغا ئېلان قىلىندى» [53].

خانلىقنىڭ ئاتالىقى قىلىپ تەيىنلەنگەن مىرزا مۇھەممەت يۇسۇپ بىر مەزگىلدىن كېيىن «ئەمەلدارلار ئىچىدە چەكسىز ئەركىن ھوقۇقدار بولۇپ قالدى» [54]. ئۇنىڭ بۇنداق ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ ئەركىن ھوقۇقدار بولۇپ كېتىشى خوجا يەھيا (شادى خوجا)نىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە مەلۇم توسقۇنلۇق پەيدا قىلىشى ئېنىق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خوجا ئىسھاقنىڭ خەلىپىسى بولغان ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ پۈتۈن دىنىي ھوقۇقنى ئۆزى كونترول قىلۋېلىشى خوجا شادىنىڭ ئوغلىنى قاينىتىۋاتاتتى.

خوجا شادى بۇلارغا بولغان نارازىلىقىنى ئاشكارا ئىپادىلەيدىغان، ئاتىسىنىڭ مازىرىنى يوقلاپ كېلىش ئۈچۈن سەپەر قەندكە بارماقچى بولۇپ ئابدۇلېتىپخاندىن «رۇخسەت سورىدى» [55]. خوجا يەھيا سەپەرگەنتكە ببرىپ ئاتىسى خوجا ئىسھاقنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ ھەم ئۇشتۇر خەلىپە، مىرزا مۇھەممەت يۈسۈپلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. شاھ مەھمۇت جۇراس بۇ ھەقتە شۇنداق يازىدۇ: «ھەزرىتى ئەزىزان خەلىپىلىرىنى مازار سىرتىدا قويۇپ، ئىسمائىل سوپىنىڭ ھەمراھلىقىدا مازارنى تاۋاب قىلىشقا كىردى. قەبرىلەردىن بىشارەت بولدى. ھەزرىتى ئەزىزان بىلەن ئىسمائىل سوپىلار بىشارەتتىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن مازاردىن قايتىپ چىقىشتى. خەلىپىلەر ئىچىدە قەشقەرلىك ھاپىز نەسىر خەلىپىمۇ بار ئىدى. ھەزرىتى ئەزىزانغا كەشپ بىلەن مەلۇم بولغان ئىش، نەسىر خەلىپىگىمۇ ئوخشاش مەلۇم بولاتتى. نەسىر خەلىپە خەلىپىلىرىگە: «ھەزرىتى ئەزىزان ئۇشتۇر خەلىپە بىلەن مىرزا مۇھەممەت يۇسۇپلەرنى ئوردى، دەپ ئوچۇق ئېيتتى، لېكىن ئۇنىڭغا زىيان يەتمىدى. بىراق ئىسمائىل سوپى كىشىلەرگە ھەزرىتى ئەزىزانىنىڭ سىرىنى ئاشكارىلاپ قويغاچقا، ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى» [56].

دېمەك، خوجا يەھيا ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنىڭ چەكلە-

مىگە ئۇچرىشى ۋە ئەڭ ئالىي دىنىي ئىمتىيازنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولماسلىقىدىن پەيدا بولغان قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىش ھەم بۇ مۇددىئالىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئاتىسىنىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىپ ئاتىسىنىڭ روھىدىن «مەدەت» تىلىگەن. بۇ «مەدەت» تىلەش ئەمەلىيەتتە، خەلقى ئالەمگە ئۆزىنىڭ «كارامەت كۆرسەتكەنلىكىنى ئاممايان قىلىپ ئۆز مۇددىئاسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا ئالدىن ئورۇنلاشتۇرغان سۈيىقەستلىرىنى يوشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ۋاھالەنكى، بۇنداق سۈيىقەستلەرنىڭ جەريانىدىن بىخەۋەر مۇرتلار، بۇنى ئۆز خوجىلىرىنىڭ «كارامىتى» دەپ ئىشىنەتتى.

دەرۋەقە، «ئىشانچىلىق»تا ھىجابۇل غەيىپ («غايىپ پەردىلىكلەر»، «نامەلۇم قەستچىلەر») دەپ ئاتالغان يوشۇرۇن قەست قىلىش گۇرۇھىمۇ بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئەۋلىيا، خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ زىتىغا تەگكەن، ئۆزلىرى بىلەن قارشىلاشقان كىشىلەرنى مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىنىڭ ئالدىدا قاغاپ بەددۇئا قىلىشقان. شۇ كۇنى ياكى ئەتىسى تۇن يېرىمىدا ئۆزلىرىنىڭ «ھىجابۇل غەيىپ» دەپ نام بەرگەن سادىق قانخور مۇرتلىرىنى بۇيرۇپ قارغىش تەگكەن كىشىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشكەن»[57]. ئەۋلىيا ـ خوجىلارنىڭ قارغىشى تەگكەن كىشىلەرنىڭ بىر ـ ئىككى كۈنىدىن كېيىن شۇ قارغىشنىڭ «كۈچى» بىلەن ئۆلۈپ قالغانلىق خەۋىرى مۇرتلار ئارىسىغا تارقالغان. بۇنىڭ بىلەن مۇرتلارنىڭ خوجىلارنىڭ «ئەۋلىيالىقى»غا بولغان ئەقىدىسى تېخىمۇ ئاشقان.

خوجا يەھيا ئاتىسىنىڭ روھىدىن مەدەت تىلەپ بولغاندىن كېيىن يەنە قەشقەرگە قايتقان. «ھەزرىتى ئەزىزان قەشقەر تەرەپكە قايتىپ، شارت داۋىنىدىن ئۆتكەندە ئۇشتۇر خەلىپە بىلەن مىرزا مۇھەممەت يۇسۇپلەرنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى يېتىپ كەلدى»[58].

ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئابدۇلېتىپخان ئالدىغا چىقىپ ناھايىتىمۇ قىزغىن قارشى ئالغان. ئابدۇلېتىپخان دۆلەتنىڭ ئاتارمەن ـ چاپارمەنلىرى بىلەن قارشى ئېلىپ ھەزرىتى ئەزىزان

نىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە مېھمانلارنى شەھەرگە باشلاپ كىردى[9]. شۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ ئەڭ ئالىي دىنىي ھوقۇقى خوجا يەھيا-نىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە دىنىي ھوقۇقنىڭ قولغا ئۆ-تۈشىلا ئەمەس، يەنە سىياسىي جەھەتتىكى نوپۇزنىڭمۇ كۆتۈرۈ-لۈشى ئىدى. شۇنداق قىلىپ خوجا ئىسھاقنىڭ ئوغلى خوجا يەھ-يا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى يەكەن خانلىقىنىڭ دىنىي ساھەسىدە مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى.

3. ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، خوجا ئىسھاق قەشقەرگە كې-لىپ، ئارىدىن 40 يىل ئۆتكەندە، يەنى 1620 ـ يىلى مەخدۇم ئە-زەمنىڭ چوڭ ئوغلى ئىشان كالاننىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بۇ زېمىنغا كېلىشى ئۇلار ئوتتۇ-رىسىدىكى كۈرەشنىڭ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەنلىكىنىڭ مۇقەددىمىسى بولغانىدى.

ئاق تاغلىق خوجىلارغا مەنسۇپ ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىل-غان تەزكىرىلەردىن «سىلسىلە تۇز زەھەب» (ئالتۇن زەنجىرلەر) ۋە «تەزكىرەئى پىرياران» قاتارلىق تەزكىرىلەردە ۋە باشقا ئەسەر-لەردە ئېيتىلىشىچە، ئىشان كالان ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى خوجامۇھەممەت يۈسۈپكە موغۇلىستانغا بېرىپ ئۇ يەردىكى خەلق-نى «ھىدايەتكە باشلاشنى، تۇرپان، قومۇللارغا بېرىشنى» تاپىلى-غان. دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە مۇ-ھەممەت ئىمىن (ئىشان كالان) موغۇلىستانغا قاراپ يولغا چىقى-دۇ. تەزكىرىلەردە ئۇنىڭ قومۇلغا كېلىش ۋە قومۇلدا تۇرۇپ قال-غان قەشقەرلىك سەيىد جېلىل ئىسىملىك تەقۋادار كىشى بىلەن ئۇچرىشىش جەريانلىرى سىرلىقلاشتۇرۇپ بايان قىلىنغان. بۇ با-يانلارغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ قومۇلغا كېلىشى ۋە ئۇ يەردە سەيىد جېلىل قەشقەرىنىڭ قىزى زۇلەيخا بېگىمگە ئۆيلىنىشى مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ دادىسى «ساھىبى كارامەت (كارامەت ئىگىسى) ئەۋلىيا» ئىشان كالاننىڭ چۈشىگە ئالدىن

«بىشارەت» سۈپىتىدە ئايان بولغانمىش. شۇڭا ئۇ ئوغلى مۇھەممەت يۈسۈپنى موغۇلىستان تەرەپلەرگە، جۈملىدىن قومۇلغا بېرىشقا ئۇندەپ ۋەسىيەت قىلغانمىش. ئۇنىڭدىن باشقا مۇھەممەت يۈسۈپ-نىڭ قومۇلغا كېلىشى سەيىد جېلىل قەشقەرىينىڭمۇ چۈشىگە ئا-يان بولۇپ، قىزىنى مۇھەممەت يۈسۈپكە ياتلىق قىلىش توغرىلىق بىشارەت بولغانمىش.

يۇقىرىقى تەزكىرىلەردە بايان قىلىنىشىچە، سەيىد جېلىل قەشقەرىي نەسەب جەھەتتىن ساتۇق بۇغراخانىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، قەشقەردىكى قىرغىنچىلىقلاردىن قېچىپ قومۇلغا كېلىپ ئول-تۇراقلىشىپ قالغان[6].

سەيىد جېلىل قەشقەرىي تەقۋادارلىقى كۈچلۈك ئادەم ئىدى. ئۇ مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ كېلىش ۋە قىزىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قە-لىش توغرىلىق ئالدىن چۈش كۆرۈپ «بىشارەت»كە ئىگە بولغان-دىن كېيىن، قومۇل خەلقىگە باشقا يۇرتتىن ئادەم كېلىپ قالسا ئۆزىگە خەۋەر قىلىپ قويۇشنى تاپىلايدۇ. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ ئۆيىگە چۈشۈرىدۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن، چۈشىدىكى «بىشارەت» بويىچە قىزى زۇلەيخا بېگىمنى مۇھەممەت يۈسۈپكە ياتلىق قىلىدۇ. ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، سەيىد جېلىل قەشقەرىينىڭ قىزى زۇلەيخا بېگىم ئەرەب، پارس تىلىل-رىنى پىششىق ئىگىلىگەن، شېئىرىيەتتە ئىستېداتى يۇقىرى، ئوقۇمۇشلۇق ئايال بولۇپ، بۇ ھەقتە «سىلسىلە تۇز زەھەب» (ئال-تۇن زەنجىرلەر)دە مۇنداق دېيىلگەن: «خوجا مۇھەممەت ھاجى يۈسۈپ خوجا جاھانىنىڭ تەڭداشسىز كىشىسى ئىدى. زۇلەيخا بې-گىمنۇ تەڭداشسىز ئىستېداد ئىگىسى ئىدى. ئەرەبچە ۋە پارىس-چىدا ھېچكىم ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيتتى. شېئىر ۋە قەسىدە ئىجا-دىيىتىدە نۇقسانسىز ئىدى»[6]. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئىستېداتى بىلەن پارس كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ يۇقىرى چوققىلىرىدىن بىرى خوجا ھاپىز شىرازي (1300 ــ 1389)نىڭ شېئىرلىرىنى تۇر-

كىي تىلغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرغان. ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى ئەينى ۋاقىتتا تۇزۇلگەن «بايار»لارغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلار دىن بىرقىسمى رەتلىنىپ نەشر قىلىندى[8].

دېمەك مۇھەممەت يۈسۈپكە ياتلىق قىلىنغان زۇلەيخا بېگىم ئەدەبىي جەھەتتە يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە، ئوقۇمۇشلۇق ئايال ئىدى. ئۇ خوجا مۇھەممەت يۈسۈپكە ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇچ ئوغۇل تۇغقان. بۇلاردىن چوڭىنىڭ ئىسمى خوجا ھىدايەتۇللا (ئاپپاق خوجا نامى بىلەن تونۇلغان). ئىككىنچىسى خوجا ئىنايەتۇللا (كارامەتۇللا خوجا نامى بىلەن تونۇلغان)، ئۇچىنچىسى ۋىلايەتۇللا خوجا ئىدى. بۇلاردىن باشقا زۇلەيخا بېگىم يەنە ئىككى قىزمۇ تۇغقان.

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ قومۇلدا 10 نەچچە يىل تۇرغاندىن كېيىن، مىلادى 1638 ـ يىللار ئەتراپىدا 11 ـــ 12 ياشقا كىرگەن ئوغلى ھىدايەتۇللانى ئەگەشتۇرۇپ قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ ئابدۇللاخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى باشلانغان (1638 ـ يىللىرى) ۋاقىت ئىدى.

ئابدۇلېتىپخان 12 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ، ھىجرىيە 1040 ـ يىلى (مىلادى 1630 ـــ 1631 ـ يىللىرى) ئەتراپىدا 26 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرى ئىچىدە ئەخمەتخان (يولات خان) بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى مەھمۇت خان (قىلىچ خان) نۆۋەت بىلەن تەختتە ئولتۇرىدۇ. ئەخمەت خان بىلەن مەھمۇت خاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلاردا خوجا شادى ئارىغا چۈشۈپ سالاچىلىق قىلىپ تۇردى. كېيىن مەھمۇت خاندىن رەنجىپ قېلىپ ئەخمەت خاننى يۆلىدى. «ھەزرىتى ئىشان فۇڭگى خەلىپە لەقەملىك ھاپىز نەسىر خەلىپە ۋە مىرزا مەزىدبەگ خەلىپەلەرگە «قىلىچ خاننى دۇنيادىن يوقىتىپ يولات خاننى ئۇنىڭ ئورنىغا تىكلەڭلەر»، دەپ بۇيرۇق قىلدى... فۇڭگى خەلىپە ۋە خەلىپە بەگلەر يولاتخاننى زىلچىغا ئولتۇرغۇزۇپ خانلىققا كۆتۈردى. بۇ ئىشانلاردىن بىكار بولۇپ بىر سائەت

ئۆتمەيلا قىلىچ خان ئاكىسى پولات خاننى كۆرگىلى كەلدى... قىلىچ خاننى ئازراق ھاراق كەيپى تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوردىغا كەلدى. پولات خانىنىڭ ئادەملىرى ناھايىتى قورقۇپ كەتتى... فۇڭگى خەلىپە بىلەن خەلىپە بەگلەر مۇنداق دېدى: «بىز بۇ ئىشنى ئۆزىمىزچە قىلمىدۇق. ھەزرىتى ئىشاننىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلدۇق. قورقماڭلار، كۇچلۇك، يۇرەكلىك بولۇڭلار». شۇ كېچىسى قىلىچ خان ئوردىغا كېلىپ قان قۇسۇپ بۇ دۇنيادىن قايتتى. ئەتتىگىنى ئەمەلدارلار ۋە كاتتىلار ھەزرىتى ئىشاننىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ سۇلتان مەھمۇت خانىنىڭ ھالاك بولغانلىقىنى جاكارلىدى، ھەزرىتى ئىشان، ئەمەلدارلار، ۋەزىرلەر ۋە چوڭ ـ كىچىك لەرنىڭ ھەمراھلىقىدا شامالباغقا بېرىپ سۇلتان ئەخمەت خانىنى ئوردىغا ئېلىپ كېلىپ خانلىققا كۆتۈردى. بۇ كارامەت ھەزرىتى ئىشاندىن، يەنى ھەزرىتى خوجامدىن يۈز بەردى»[64].

شاھ مەھمۇت جۇراسىنىڭ بۇ مەلۇماتلىرىدىن خوجا شادى، يەنى خوجا يەھيانىڭ مەھمۇت خاننى يوشۇرۇن ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئەخمەت خاننى خانلىققا كۆتۈرگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

دېمەك خوجا شادى ئەمدىلىكتە خانلىقنىڭ سىياسىي ھاياتىدىمۇ بىۋاستە كونترول قىلغۇچى ئورۇنغا ئۆتۈپ، ئۆزىنى قوللىمىغان ياكى ئېتىبارسىز قارىغان خانلارنى ئۆز مۇرتلىرى ئارقىلىق يوشۇرۇن قەستلەشتەك «كارامەت»لىرى ئارقىلىق ئۆزى مايىل بولغان خانلارنى يۆلەپ تەختكە چىقىرىپ ئەمەلىي ھوقۇقىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىشقا قاراپ ماڭغانىدى. ئەپسۇسلىنارلىق يېرى، خەلىپىلەرگە پولات خاننى خانلىققا كۆتۈرۈپ، قىلىچ خاننى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇغانلىقىنى ۋە قىلىچ خاننى ئوردىدا ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېنىق يېزىپ تۇرۇپ يەنە «بۇ كارامەت ھەزرىتى ئىشاندىن، يەنى ھەزرىتى خوجامدىن يۈز بەردى» دەپ بۇنى خوجا شادىنىڭ «كارامىتى» سۈپىتىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشى ئىدى. ئەمەلىيەتتە، ئۆزلىرىنى «ئىشان»، «خوجا» دەپ ئاتىشىۋالغان بۇ ئاتالمىش «ئەۋلىيا»لارنىڭ «كەشپ كارامەت»لىرىنىڭ ھەممىسى مانا شۇنىڭغا ئوخشاش سىياسىي مۇددىئا يولىدىكى سۈيىقەستتىن

باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. مۇرىتلىرى بولسا بۇنى ئۆز خوجىلىرىنىڭ «كارامەت»لىرى، «ئەۋلىيا»لىقى دەپ كۆككە كۆتۈرۈشەتتى. شاھ مەھمۇت جۇراستەك ئوقۇمۇشلۇق تارىخشۇناسنىكمۇ ۋە قەنىڭ جەريانىنى شۇنچە ئېنىق بايان قىلىپ تۇرۇپ، يەنە بۇ سۆزىقەستنى خوجىنىڭ كارامىتى دەپ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشى بۇ نۇقتىنى ئېنىق دەللىلەيدۇ.

ئەخمەتخان خوجا شادىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى ۋە قوللىشى بىلەن 2 ـ قېتىم ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، خوجا شادىغا تېخىمۇ زور ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن يەر ـ زېمىن تارتۇق قىلىدۇ. ئاردىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن خوجا شادى ئەخمەتخان بىلەن سوغۇقلىشىپ قېلىپ، مەركىزىي ھاكىمىيەتنى ئىگىلەش ئۈچۈن ئاقسۇدا توپىلاڭ كۆتۈرگەن ئابدۇللاخان قەشقەرگە باستۇرۇپ كەلگەندە ئۇنىڭغا مايىللىق بىلدۇرىدۇ. بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇت جۇراس «ھەزرىتى ئەزىز ئابدۇللاخان تەرەپكە مايىل بولدى. ھەزرىتى ئەزىزنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ئابدۇللاخان ساق ـ سالامەت ئاقسۇغا قايتىپ كەلدى»، دەيدۇ [65].

ئابدۇللاخان قايتا كۈچ توپلاپ لەشكەر باشلاپ كېلىپ يەركەننى ئالغاندىن كېيىن، خوجا شادى ئابدۇللاخانغا تېخىمۇ مايىلىق بىلدۇرۇپ ئۇنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىنى قارشى ئالغان. ئاردىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىشان كالاننىڭ ئوغلى مۇھەممەت يۈسۈپ ئوغلى ھىدايەتتوللانى ئەگەشتۈرۈپ قومۇلدىن قەشقەرگە كېلىدۇ. «تەزكىرەئى ئەزىزان»دا بۇ ھەقتە «ئول ۋاقتىدا ھەزرىتى ئىشان كالاننىڭ ئوغلانلىرى ھەزرىتى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ، ھەزرىتى خوجا ئافاق ئىسىم ئەسلىلەرى خوجا ھىدايەت خوجام بۇ ئىككىلەرى كاشغەرغە تەشرىف كەلتۈردىلەر. كاشغەر خەلقى ئۇلارنىڭ ئەئزاز ئىكرامىلەرىنى بىجا كەلتۈردىلەر»، دېيىلگەن [66].

مۇھەممەت يۈسۈپ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، قېينىئاتىسى سەيىد جېلىلنىڭ شەھەر سىرتىدىكى قاراساقال دېگەن يەردىكى ئۆي ـ جايلىرىغا چۈشىدۇ ھەم شۇيەرنى ماكان تۇتۇپ تائەت ـ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. جۈمە كۈنلىرى شەھەرگە كىرىپ

چوڭ جامەدە جامائەت بىلەن بىللە جۈمە نامىزىنى ئوقۇيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ تەقۋادارلىقى بىلەن بىرقىسىم كىشىلەرنى ئۆزىگە قارىتىپ مۇرىت توپلاشقا باشلىغانىدى. تەزكىرىلەردە قەيت قىلىنىشىچە، شۇ مۇرىت بولغانلارنىڭ ئارىسىدا ئابدۇللاخانىنىڭ ئوردا خىزمەتچىلىرىدىنمۇ بىرسى بار ئىكەن[67].

بىر كۈنى ئابدۇللاخان ئالىم - ئۆلىمالارنى يىغىپ خوجا ھاشىم ئىككى مىسرا شېئىرىنى ئېيتىپ ئۇلارغا شېئىرنىڭ مەنىسىنى ئېيتىشنى بۇيرۇيدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ يەشكەن مەنىلىرىنىڭ ھېچقايسىسى خانىنىڭ كۆڭلىگە ياقماي، ئۇنى قانائەتلەندۈرەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خان «ئەگەر كىم مۇشۇ ئىككى مىسرا شېئىرنى مېنى قانائەتلەندۈرگۈدەك يېشەلىسە، مەن شۇ كىشىنى پىر تۇتىمەن»، دەپ جاكارلاپتۇ. مۇھەممەت يۈسۈپكە مۇرىت بولغان ھېلىقى خىزمەتچى خانغا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ تەرىقەتتە كامىل ئىكەنلىكىنى، بۇ شېئىرنىڭ مەنىسىنى شۇ كىشى يېشەلەيدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئابدۇللاخان بۇ خىزمەتكارىنىڭ پىكرى بويىچە كېلەر جۈمە كۈنى جۈمەدىن يېنىشىغا راۋاققا چىقىپ قاراپ تۇرىدۇ. ھېلىقى خىزمەتچى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنى كۆرسىتىپ قويىدۇ. خان قارىسا خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ «خەرسۇۋار (ئېشەككە مىنىپ) كېتىپ بارادۇر»[68]. شۇنىڭ بىلەن خان ئۆزىنىڭ خىزمەتكارلىرىدىن زەرئېگەر - توقۇملۇق ئارغامىقانى ئەۋەتىدۇ. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ «دۇنيا مەئىشەتلىرىدىن ئاللىقاچان كۆڭۈل ئۈزۈپ، تەقۋادارلىق يولىنى تاللىغانلىقى ئۈچۈن بۇنداق زەر توقۇملۇق ئارغامىقلار مىنىپ ئوردا ھەشەمىتىگە يېقىن يولاش گۇناھ پاتقىقىغا پاتقانلىق بولىدۇ»، دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بىلەن ئۆزىنىڭ ئەھلى تەقۋالىقىنى پەش قىلىپ ئارغامىقا مىنىشنى ۋە ئوردىغا بېرىشنى رەت قىلىدۇ. خىزمەتكارىنىڭ قايتا - قايتا ئىلتىماس قىلىپ چىڭ تۇرۇۋېلىشى بىلەن ئائىلاج ئوردىغا بېرىپ خانغا شېئىرنىڭ مەنىسىنى ئېيتىپ بېرىشكە ماقۇل بولىدۇ. ئەمما ئارغامىقا ئۆزى مىنىمەي ئوغلى

ھىدايىتۇللانى مىندۇرۇپ ئۆزى يەنىلا ئېشەككە مىنىدۇ. ئابدۇللاخان بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن ئۇ ئېيتقان ئىككى مىسرا شېئىرنىڭ مەنىسىنى يېشىپ بېرىدۇ. ئابدۇللاخان ئۇنىڭ بۇ يەشمىسىدىن ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ ئۇنى پىر تۇتىدۇ[9]. ئاق تاغلىقلارغا تەئەللۇق ئاپتورلارنىڭ تەزكىرىلىرىدە خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھىدايىتۇللانىڭ قەشقەرگە كېلىش جەريانى ئەنە شۇنداق بايان قىلىنغان.

مۇھەممەت يۈسۈپ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن خوجا ئەھرارغا ئىخلاس بىلدۈرۈپ، بۇخارا، سەمەرقەندلەرگىچە بارغان ۋە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى ئىشان كالان بىلەن كۆرۈشۈپ سىرداشقان. ئابدۇرازاق قازى ئۆزىنىڭ بارلىق مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى بىلەن كېلىپ، خوجا مۇھەممەت يۈسۈپكە قول بېرىدۇ، ئابدۇرازاق قازى قەشقەردىكى دىندارلار ئارىسىدا ئورنى يۇقىرى بولۇپ، مۇرتلىرىمۇ خېلى كۆپ ئىدى. ئۇ مۇرىتلىرىنىڭ ھەممىنى يىغىپ «ئەي قەشقەر خەلقى، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى سىلەر ماڭا ئىخلاس قىلىپ كەلدىڭلەر. مەن سىلەر ئۈچۈن پەقەت تەيمۇمدىنلا ئىبارەت، خالاس. تەيەممۇم دېگەن سۇ يوق ۋاقىتتىلا دۇرۇس بولىدۇ. مانا ئەمدى دەريا بويىغا كەلدىڭلەر، تەيەممۇمنىڭ ھېچ ھاجىتى يوق. ئەمدى بىزنى ھىدايەتكە باشلايدىغان خوجا كەلدى. بۇ خوجىغا بويسۇنۇش بىز ئۈچۈن پەرزدۇر»، دەيدۇ[10].

بۇنىڭ بىلەن خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ قەشقەردىكى مۇرىتلىرى كۆپىيىپ تەسىرىمۇ كۈنسېرى ئېشىشقا باشلايدۇ. ئابدۇللاخانمۇ ئۆزىنىڭ يېكىلا تىكلىگەن خانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئىشان كالانىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان بۇ خوجىلارغىمۇ بىرئاز مايىللىق بىلدۈرۈپ ئۇلارنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئابدۇللاخاننىڭ قەشقەر ۋالىيسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوغلى يولۋاس خان دادىسى بىلەن قارشىلىشىپ، دادىسىغا ئانچە ئىتائەت قىلمايۋاتاتتى. مۇھەممەد سادىق كاشغەرىينىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «ئوغلى يولبارس سۇلتان ئابدۇللاھ خانغا گۇستاخلىق

قىلىپ ئىتائەتسىزلىك مەھكىمە تۈتماس ئەردى. ئەمما ھەزرەتى خاجە ئافاقە بىسىيارگە ئىزاز ئىكرام ئىلتىپات قىلىپ تۇرار ئەردى»[17]. يولۋاس خان دادىسى بىلەن بولغان كۆرەشتە، يەركەندىكى ئىسھاقىيە، يەنى «قاراتاغلىق» خوجىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئۇلار ئىككى رەقىبى بولغان ئىشان كالاننىڭ ئەۋلادلىرى، يەنى «ئاق تاغ لىقلار»نى قوللاپ، ئۇلارغا ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسەتكەن ھەم كۆپلىگەن يەر ـ زېمىنلارنى ئىنئام قىلغان ھەم ھىدايىتۇللا خوجىنى ئۆزىگە پىر تۇتقان.

قەشقەردە خېلى تەسىر قوزغاپ، يولۋاسخانىڭ ھامىيلىقىنى قولغا كەلتۈرگەن خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ۋە ئوغلى ھىدايىتۇللا ئۆزلىرىگە ئىنئام قىلغان زېمىنلارنى بازا قىلىپ مۇرىت كۆپەيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىشقىيە گۈرۈھىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. بۇ گۈرۈھقا خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ ئوغلى ھىدايىتۇللا خوجا باشچىلىق قىلىدۇ. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ۋە ھىدايىتۇللا خوجىلار يولۋاسخانىڭ ئاتىسىغا قارشى كۈرەشلىرىگە يېقىندىن ماسلىشىپ قىزغىن قوللىغان. چۈنكى خانلىقنىڭ پايتەختى يەكەن «ئىسھاقىيە»چىلەرنىڭ، يەنى قاراتاغلىقلارنىڭ ماكانى بولۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت، يەنى ئابدۇللا خان قارا تاغلىقلارنى قوللايتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ يولۋاسخانغا ماسلىشىپ مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قارشى تۇرۇشى ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ رەقىبى بولغان قاراتاغلىقلارغا قارشى تۇرغانلىقى ئىدى.

دېمەك، ئىشان كالاننىڭ ئەۋلادلىرىمۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كىرىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا خېلى كۆپ مۇرىت توپلاپ كۈچلىنىپ بەلگىلىك تەسىر دائىرىگە ئىگە بولغان ھەم سىياسىي ھىماتچىغىمۇ ئېرىشكەنىدى.

ئابدۇللاخان ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بىرقانچە خانلارنىڭ تەختكە چىقىشىدا بىۋاستە رول ئوينىغان خوجا شادى بۇ ۋاقىتىتا ئاللىقاچان نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك ۋە يەر ـ زېمىنغا ئىگە چوڭ

فېئودالغا ئايلىنىپ، يەركەن خانلىقىنىڭ پۈتۈن دىنىي ھاياتىنى كونترول قىلىش ھوقۇقىنى ئىلكىگە ئېلىپ بولغان ھەم يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ھاكىمىيەتنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىغىمۇ بىۋاستە قول تىقىدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنىدى.

ئەمما ئۇ دادىسى خوجا ئىسھاقتەك قەتئىي ھەم جۈرئەتلىك بولمىغاچقا، بۇ ۋاقىتتىكى مالىمانچىلىقلاردا، بولۇپمۇ ئابدۇللا خان بىلەن ئوغلى يولۋاسخان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەردە مەيلى سىياسىي ئىشلارغا ئارىلىشىشتا بولسۇن، ياكى ئۆزلىرىنىڭ رەقىبلىرى بولغان ئىشان كالانىڭ ئەۋلادلىرىغا قارشى كۈرەشتە بولسۇن ئانچە يېتىشىپ بولالماي قېلىۋاتاتتى[72]. چۈنكى ئىلگىرى ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلىدىغان رەقىبلىرى تېخى باش كۆتۈرۈپ چىقمىغانىدى. مانا ئەمدى ئۇلارمۇ قەشقەردە مۇرت توپلاپ بازا قۇرۇپ، يولۋاسخاننى قوللاۋاتاتتى. يولۋاسخان بىلەن ئابدۇللاخان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بىر تەرەپتىن مەركىزىي ھاكىمىيەتنى تالىشىش كۈرۈشى بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، قارىمۇقارشى ئىككى گۇرۇھ خوجىلار، يەنى ئىسھاقىيە بىلەن ئىشقىيە گۇرۇھىنىڭمۇ ئۈستۈنلۈك تالىشىش كۈرىشى ئىدى.

دەل مۇشۇ ۋاقىتلاردا، يەنى ھىجرىيە 1055 ـ يىلى (مىلادىيە 1645 ـ يىلى) ئىسھاقىيەنىڭ باشلامچىسى خوجا يەھيا قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتىدۇ[73]. مۇرتلىرى ئۇنى يەركەنگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇت جۇراس مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ جانابىنىڭ جىنازىسىنى خوجا خەلىپە ئەلەيھىر رەھمە ئېلىپ كەلدى. ئابدۇللاخان بارلىق ۋەزىر، ئەمەلدار ۋە چوڭ ـ كىچىك ئادەملىرى بىلەن ئالدىغا چىقتى»[74].

خوجا شادىدىن ئۇبەيدۇللا ۋە ئابدۇللا ئىسىملىك ئىككى ئوغۇل قالغان. ئۇ ئۆلگەندە ئوغۇللىرى تېخى كىچىك بولغانلىقتىن، ئونىڭ ئورنىغا خوجا شادىنىڭ خەلىپىسى، ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ ئوغلى خوجا سوپى ۋارىسلىق قىلغان. بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇت جۇراس شۇ چاغدا، بارلىق يارانلار گورۇھىنىڭ باشلىقى، خەلىپىلەرنىڭمۇ خەلىپىسى، بەلكى ئۇ ئالىيجاناب مەرھۇمنىڭ

ئورۇنباساری ئاشۇ خوجا سوپی خەلىپەم ئىدى»، دەپ يازىدۇ[75].

خوجا شادىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنلا مۇھەممەت يۈسۈپ بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قارا تاغلىقلارنىمۇ ئۆزىگە قارىتىپ، ئۆز زىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە «بىر نەسەپتىكى ئىككى گۈرۈھ ئوتتۇرىسىدىكى كونا زىددىيەتنى ياراشتۇرۇپ، ئاتا - بوۋىمىزدىن قالغان ئىشنى بىرلىكتە راۋاج تاپقۇزىمىز»[76]، دېگەن چىرايلىق نام ئاستىدا، خوجا شادىنىڭ ئۆلۈمىگە پەتە قىلىش ھانىسى بىلەن قەشقەردىن يەركەنگە كېلىدۇ. ئابدۇللاخان خوجا مۇھەممەت يۈسۈپكىمۇ مايىللىق بىلدۈرۈپ ئىخلاس قىلماقچى بولىدۇ. بۇ خوجا شادىنىڭ مۇرتلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغاپ، خوجا شادىنىڭ ئىككى ئوغلىنى بوينىغا مىندۈرۈپ خانىڭ ئالدىغا كىرىپ قارشى چىقىدۇ. «تەزكىرەئى ئەزىزان»دا بۇنىڭ جەريانى تۆۋەندىكىچە قەيت قىلىنغان: «شول كۈنى ھەزرىتى خوجا شادى خوجام پادىشاھنىڭ خەلىپىلىرى جەمئىي بولۇپ، ئىككى ئەزىز مەخدۇمزادىنى بويۇنلىرىغە كۆتۈرۈپ، جەمئىيىنىڭ ھۇزۇرىدا خانغا ئەرز قىلدىكى: ‹يا پادىشاھىي ئادالەت پاناھ، دادكى، بىرەۋنىڭ مۇلكى - مالىنى بىرەۋنىڭ تەسەررۇپ قىلماغى بىھەس شەرىئەت ۋە ئادالەت راۋامدۇر؟›› خان سوردىكى: ‹ۋاقىئەنەدۇر؟› خەلىپىلەر ئېيتتىكى: «خان باشلىغىن ھەممەلەرنى بىزنىڭ پىرىمىزغە ئىنابەت قىلىپ ئىدىلەر، پىرىمىزنىڭ جەسەتلىرى بولماغان بىرلە، روھلەرى ھازىردۇرلەر. ئىككى مەخدۇمزادىمىز بارکى ئەگەر نارەسىدەدۇرلەر، ئەمما كارلارى رەسىدە نەچەند خەلىپىلىرىمىز بارکى ئەگەرچە ھەقىرنامادۇرمىز... ھالا ئىشتەدۇرمىزکى، تاڭلار خاجە مۇھەممەت يۈسۈپ ئەزىزگە خان ئىرادەت قىلۇر ئىمىش. بائىس نەدۇركى، ئۆز مۇرشىددىن يۈز ئۆرۈپ يەنە بىر مۇرشىدگە تەلەپ قىلسەلەر قايىلدۇر... ئەگەر زۇئىمە قىلسەلەر رۇخسەت بەرگەيلەركى مەخدۇمزادىلىرىمىزنى ۋە پىرىمىزنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرىنى ئېلىپ ھەممەمىز بەدەر كەتكەيمىز››[77].

شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ «تەۋارىخ»دا بولسا، خوجا مۇھەم-

مەت يۈسۈپنىڭ يەكەنگە كېلىشىدىكى غەرىزى ۋە ئۇنىڭغا بولغان ئۆچمەنلىك خوجا شادىنىڭ خەلىپىلىرى ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى كۆتۈرۈپ خانىنىڭ ئالدىغا كىرىپ ئەرز قىلغاندىكى سۆزلىرىدە تېخىمۇ ئاشكارا ھالدا «بىرسى بەلكى بىر ئوغرى كېلىپ تەسەررۇپ قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ»، دېگەندەك شەكىللەردە ئىپادىلەنگەن[78]. ھەتتا خوجا شادىنىڭ ئورۇنباساری خوجا سوپىنىڭ، خوجا شادىنىڭ ئوغۇللىرىغا ئەي «ئۇلۇغلار، مۇشۇ يەردە بىر سائەت ساقلاپ تۇرۇڭلار! سىلەرنىڭ مىراسىڭلارنى بىر شەخس تەسەررۇپ قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. مەن ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىمەن»، دېگەنلىكى بىرسىنىڭ چۈشىگە ئايان بولغانلىقىمۇ تىلغا ئېلىنغان[79].

ئەمەلىيەتتە، بۇ خوجا ئىسھاق ئەۋلادىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىمتىياز ۋە ئورنىنىڭ رەقىبلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ كېتىشىگە بولغان قارشىلىقى ئىدى.

شۇنداق قىلىپ خوجا شادىنىڭ خەلىپىلىرى، مۇرىتلىرىنىڭ قارشىلىقى بىلەن ئابدۇللاخان خوجا مۇھەممەت يۈسۈپكە قول بەرمەيدۇ. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىلاجسىز قەشقەرگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بىراق قەشقەرگە تېخى يېتىپ بارمايلا، يېڭىساردا بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىدۇ[80]. ناھايىتىمۇ ئېنىقكى، ئۇ خوجا شادىنىڭ خەلىپىلىرىنىڭ، يەنى قارا تاغلىقلارنىڭ قولىدا ئۆلگەندى. ھىدايەتۇللا خوجا دادىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلاپ، يېڭىسارغا كېلىپ دادىسىنىڭ جەسىتىنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ «ياغدۇ» دېگەن يەرگە دەپنە قىلىدۇ. ئۇ بۇ يەرگە ھەشەمەتلىك گۇمبەز سالدۇرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەر ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ مازارگاھىغا ئايلىنىدۇ.

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ قەشقەرگە كېلىپ، ئابدۇللاخان بىلەن كۆرۈشكەندە، ئارغىماقتا ئۆزى مىنمەي ئوغلىنى مىندۈرۈشىدە ئەمەلىيەتتە ئوغلىنىڭ ئابرۇيىنى، ئورنىنى كۆتۈرۈش مۇددىئاسى بار ئىدى. شۇڭا ئۇ ئوغلى ھىدايەتۇللانى ئاتقا مىندۈرۈپ ئوغلىدىن سورايدۇ: «ئى، خوجا ئاپپاق، ئۆزىڭىزنى نېچۈك كۆرەرسىز؟» ئوغلى بولسىدا «ئۆزۈمنى بىر پادىشاھ جاھان كۆرەدۇر-

مەن»، دەپ جاۋاب بېرىدۇ[61].

بۇنىڭدىنمۇ خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ قەشقەرگە كېلىشىدىكى غەرىزى ئۆزلىرىنىڭ «ئىشقىيە» گۇرۇھىنى كېڭەيتىش ئىكەنلىكى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئوغلى ھىدايىتۇللانى تەربىيىلەپ، گۇرۇھ بېشى قىلىش مۇددىئاسى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

دەرۋەقە ھىدايىتۇللا بويىغا يېتىشى بىلەنلا، ئۇنى «ئىشقىيە»نىڭ باشچىسى قىلغانىدى. «ئىشقىيە» ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ قولىدا تېخىمۇ كېڭىيىپ، كۈچىيىپ باردۇ. ئۇنىڭ نامىمۇ «ئىشقىيە»دىن ئاق تاغلىققا ئۆزگىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ رەقىبلىرى بولغان «ئىسھاقىيە»نىڭ نامىمۇ قارا تاغلىق دەپ ئاتىلىدۇ.

قۇربان ۋەلى خالىدبېك ئەپەندى «تەۋارىخ خەمسەئى شەرقى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ئاتالغۇلار توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئاق تاغلىقلار ۋە قاراتاغلىقلار دېگەندەك ئەسلىدە ئاق تۇغلۇقلار ۋە قارا تۇغلۇقلار دەپ ئاتالغان. ئالدىنقىلار ئۆزلىرىگە ئاق تۇغنى بەلگە قىلغان. كېيىنكىلەر ئۆزلىرىگە قارا تۇغنى بەلگە قىلغان. شۇڭا ئۇلار دەسلەپتە ئاق تۇغلۇقلار ۋە قارا تۇغلۇقلار دەپ ئاتالغان، تاۋۇشنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن «تۇغ» دېگەن سۆزدىكى «ئۇ» ھەرپى «ئا» ھەرپىگە ئالمىشىپ «تاغلىق» بولۇپ قېلىپ، ئاق تاغلىقلار، قارا تاغلىقلار دېگەن سۆزلەر پەيدا بولغان»[62].

يەنە بەزى ماتېرىياللاردا، خوجا ھىدايىتۇللا مۇرتلىرىغا ئاق تەقىيە (دوپپا) كىيىشىنى بۇيرۇيدۇ. خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىسى خوجا ئابدۇللا مۇرتلىرىغا قارا تەقىيە (قارا دوپپا) كىيىشىنى بۇيرۇيدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئىككى گۇرۇھ «ئاق تەقىيەلىكلەر»، «قارا تەقىيەلىكلەر» دەپ ئاتالغان. كېيىنچە تاۋۇش ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە ئاق تاغلىقلار، قارا تاغلىقلار بولۇپ قالغان دەپ كۆرسىتىلگەن[63].

لىۇ زىشياۋنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» ناملىق كىتابىدا قەيت قە-

لىنىشچە، بۇ گۈرۈھلارنىڭ ناملىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى ھۆججەتلىرىدىمۇ ئاق بۆلەكلەر، قارا بۆلەكلەر دېگەن مەنىدە تەر-جىمە قىلىنغان[64].

يۇقىرىدىكى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۇ ئىككى گۈرۈھتە-كىلەر بىر - بىرىدىن پەرقلىنىش ئۇچۇن بىرسى ئاق تەقىيە، يە-نە بىرسى قارا تەقىيە كىيىشىپ يۈرگەن بولۇشى ئېھتىمالغا يې-قىنراق تۇرىدۇ. بۇ ناملار مەيلى قانداق پەيدا بولغان بولسۇن، «ئىشقىيە» بىلەن «ئىسھاقىيە»نىڭ شىنجاڭدىكى راۋاجىنىڭ مەھسۇلى ۋە يەرلىك ۋارىيانتى ئىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق دېگەن بۇ سۆزلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قارىمۇ قارشىلىشىپ قالغانلىقىغا قارىتا قوللىنىدىغان سۆز بولۇپ قال-غانىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ ناملارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ئۇي-غۇرلار جەمئىيىتىدىكى چوڭ بۆلۈنۈشنىڭ بەلگىسى ئىدى. بۇ ئىككى گۈرۈھ خوجىلارنىڭ جەڭگى - جېدەللىرى ئۇيغۇر خەلقـ-نى ئىككى چوڭ گۈرۈھقا بۆلۈنۈشكە ئېلىپ بارغانىدى.

دېمەك ھىدايىتۇللا خوجا ئاق تاغلىقلارنىڭ باشچىسى سۈپە-تىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ قەشقەرنى مەركەز قىلىپ پائالىيەت ئې-لىپ بارغان ۋە يولۋاسخاننىڭ ھىمايىسىدە تېز كېڭەيگەنىدى. شۇڭا ئۇ يولۋاسخاننىڭ دادىسى ئابدۇللاخان بىلەن بولغان كۈ-رەشلىرىگە يېقىندىن ماسلاشقان ھەم بىۋاستە قاتناشقانىدى.

خوجا شادىنىڭ ئىككى ئوغلىدىن خوجا ئوبەيدۇللا كىچىكىدە ئۆلۈپ كېتىدۇ. خوجا ئابدۇللا بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن دادە-سىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ قارا تاغلىقلارنىڭ باشچىسى بولىدۇ. ئابدۇللاخان بىلەن ئوغلى يولۋاسخان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرنىڭ كۈچىيىپ بېرىشى نەتىجىسىدە ئابدۇللاخان ئا-جىزلاپ، قارا تاغلىقلارنى يۆلەش ئەمەس، ھەتتا ئۆزىنىڭ خانلىق ئورنىنىمۇ ساقلاپ قالالمايۋاتاتتى. بۇ كۈرەشتە ئاخىرى يولۋاسخان غەلىبە قىلىدۇ. ئابدۇللاخان ھەج قىلىشتىن ئىبارەت «چىرا-لىق» نام بىلەن تەختىنى بىكارلاپ ھىندىستانغا چىقىپ كېتىدۇ. ھىدايىتۇللا خوجا يولۋاسخاننىڭ قارا تاغلىقلارنى باستۇرۇشىغا

قىزغىن مەدەت بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يولۋاسخان ئابدۇللاخانغا ياردەملىشىپ ئاقسۇغا بارغانلارنىڭ يەكەندە قالغان بالا ـ چاقىلىرىنى «ھەتتا ئاياللىرى بىلەن نارەسىدە بالىلىرىغا قەدەر ھەممىنى قىرىۋەتتى»[8].

يەركەن خانلىقىنىڭ مەركىزىي ھوقۇقى يولۋاسخانىنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىكى، مەلۇم مەنىدە، ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭمۇ غەلىبە قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇڭا ئۇلار ئۆز رەقىبلىرى بولغان قارا تاغلىقلارنى قاتتىق تۇتقۇن قىلىپ، خانىقا ـ مازارلىرىنى چۈۋۈپ، مال ـ مۈلۈكلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، يوشۇرۇن ـ ئاشكارا شەكىللەردە ئادەم ئۆلتۈرۈشكە كىرىشىدۇ[9].

بۇ قىرغىنچىلىقلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، قارا تاغلىقلارنىڭ باشچىسى خوجا ئابدۇللا ئۆزبېكنىڭ بىر نەچچە خەلىپىسى ۋە يولۋاسخان چەتكە قاققان ئەمەلدارلارنى ئېلىپ ئاقسۇغا كېتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئاقسۇنى ئىسمائىل خان ئۆز قولىغا ئېلىپ بولغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاقسۇغا كېلىشتىن غەرىزىمۇ ئىسمائىل خاننى قوللاپ، ئۇنى تەختكە چىقىرىش ئىدى.

يەكەن خانلىقىنىڭ كۈنسېرى ئاجىزلاپ، پارچىلىنىشقا يۈز تۇتۇۋاتقان داۋالغۇش ئىچىدىكى بۇ ۋەزىيىتىمۇ يۈز بېرىۋاتقان تۈرلۈك سىياسىي توقۇنۇش، كۈرەشلەرگە جۈڭغارلارمۇ ئىشتىراك قىلىپ، قارىمۇقارشى كۈچلەرنى ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە كۆرە قوللاشقا باشلىغانىدى.

بىرقاتار كۈرەشلەردىن كېيىن، جۈڭغارلارنىڭ ياردىمى ۋە خوجىلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئىسمائىل خان يەركەننى ئىشغال قىلىدۇ. بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇت جۇراس «1080 ـ يىلى زۇلقەئدە ئېيىنىڭ 11 ـ كۈنى دۇشەنبىدە ھەزرىتى ئەزىزان بىلەن ھەزرىتى خانلار خۇشال ـ خورام ھالدا يەركەنگە يېتىپ كېلىشتى، ئۇلۇغلار، ئەمەلدارلار، چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى جۇغلىشىپ كونا تۈزۈم بويىچە ھەزرىتى خاننى پادىشاھلىققا كۆتۈردى»، دەپ يازىدۇ[10].

دېمەك، ھىجرىيە 1080 ـ يىلى زۇلقەئدە ئېيىنىڭ 11 ـ كۈنى، يەنى مىلادىيە 1670 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئىسما-ئىل خان خوجا ئابدۇللا بىلەن يەركەنگە كىرىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندى. ھاكىمىيەتنىڭ ئىسمائىل خانىنىڭ قولىغا ئۆتۈشى قارا تاغلىقلارنىڭ ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەنلىكىنىڭمۇ بەلگىسى ئىدى. خانلىقنىڭ پۈتۈن دىنىي ھوقۇقى خوجا ئابدۇللانىڭ قولىغا ئۆتۈپ قارا تاغلىقلارنىڭ گۈلقەقەلىرى ئېچىلىدۇ.

يولۋاسخانىنىڭ ئوغۇللىرى ئىسمائىل خاندىن مەغلۇپ بولۇپ قەشقەرگە چېكىنىدۇ. ئىسمائىل خان لەشكەر ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىدۇ. ھىدايىتۇللا غوجا ھەم قەشقەرگە يېنىپ كېلىدۇ.

«تەزكىرەئى ئەزىزان»دا «ئىسمائىل خان بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن خوجا ئاپپاق خوجامنى كاشغەردىن ھەيدەپ چىقاردىلەر»، دېيىلگەن[88].

ئەمما بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلاردا ئىسمائىل خان تەختكە چىقىپ قارا تاغلىقلار ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن ئاق تاغلىقلار ئۇستىدىن قاتتىق باستۇرۇش ئېلىپ بارغان، شۇنىڭ بىلەن ھىدايىتۇللا خوجا قەشقەردە تۇرالماي، ئىلاجسىز كەشمىرگە چىقىپ كەتكەن، دەپ بايان قىلىنغان[89].

مەيلى قانداق ئەھۋالدا چىقىپ كەتكەن بولسۇن، ئۆز رەقىبلىرى بولغان قارا تاغلىقلار ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان شارائىتتا ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ يەركەن خانلىقىدا داۋاملىق تۇرۇۋېرىشى ھەرىكەت قىلىشىغا پايدىسىز ئىدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچمەنلىك، قىساس تۇيغۇسى ئالغان كۈرەشلەرنىڭ داۋاملىشىۋېرىشى ئىسمائىل خانىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ئۈچۈن ھەم پايدىسىز بولۇپ، خانلىقنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىدا تۇرلۇك مالىمانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ، خانلىققا تەھدىت بولۇپ قالاتتى. ئېھتىمال مۇشۇنداق بىر رېئاللىقنى چۈشەنگەن ئىسما-ئىل خان ھاكىمىيىتىگە بولغان تەھدىتنى يوقىتىش ۋە ئۆزىنى

قوللىغان قارا تاغلىقلارنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھىدا-يەتۇللا خوجىنى يەركەن خانلىقى تەۋەلىكىدىن قوغلاپ چىقارغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ھىدايەتۇللا خوجا ئىسمائىل خان تەرىپىدىن قوغلانغاندىن كېيىن قەشقەردىن كەشمىرگە چىقىپ كېتىدۇ. ئۇ يەردىن جا-ھانكەزدىلىك قىلىپ تىبەتكە بارىدۇ. ئاندىن لەنجۇغا كېلىدۇ. ئۇ-نىڭ قوغلاندى قىلىنغاندىن كېيىنكى ھاياتى ھەققىدە «تەزكىرەئى ئەزىزان»دا مۇنداق دېيىلگەن: «ئىسمائىل خان كاشغەردىن ھەيدەپ چىقارغاندا خىراج قىلىپ شەھەر بىشەھەر يۈرۈپ كەشمىر بىلەن ئۆزلەر چىن مەملىكىتىگە چۈشتى. ئاندىن جۇ (جيۇچۈەن بولۇ-شى مۇمكىن ــ ھ. ئا) دېگەن يۇرتقا بېرىپ، بۇتخانىغا چۈشتى. چىن كافىرلەرىدىن بەرەھىمەنلەر بار ئەردى»[9]. ئۇ ئۆزىنىڭ «كە-شىپ كارامەتلىرى» بىلەن ئۇلارنى ھەيرانلىقتا قالدۇرۇپ كۆڭ-لىنى ئۆتقاندىن كېيىن، ئۇلار ھىدايەتۇللادىن ئۇنىڭ كىملىكە-نى، قەيەردىن كەلگەنلىكىنى سورىغان. سوئال قىلدىكى: «كىم-دۇرسىز؟ قايسى تەرەپتىن كېلۇرسىز؟» ھەزرەت ئەيدىلەر: «مەن مۇسۇلمان فىرقەلەرىنىڭ ئالىم، سەيىدزادەسىدۇرمەن. خۇسۇسەن يارکەند، كاشغەر خەلقى مۇرىت ــ مۇخلىسىم ئەردى. ھالا بۇ شە-ھەرلەرنى بىراۋ مەندىن سويۇپ ئالدى ۋە مېنى قوغلاپ چىقاردى. سىزدىن ئىلتىماس قىلادۇرمەنكى، كىشى بۇيرۇپ مېنىڭ يۇر-تۇمنى قولۇمغا ئالىپ بەرگەيسىز»[10].

بۇددىستلار لاماسىنىڭ ھىدايەتۇللانىڭ يېلىنىپ ئىلتىماس قىلىشلىرىغا ھېسداشلىقى كېلىپ، ئۆزىنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى جۇڭغار ھۆكۈمرانى غالدان بوشۇقتۇغا خەت يېزىپ بېرىدۇ: بە-رەھىمەن ئەيدى: «بۇ يەردىن ئۇ يەرگە لەشكەر بارماغى دىشۋار دەپ قالماقتا خەت پۈتتى. «ئې بوشۇقتۇ خان، ئاپپاق بىسيار ئۇلۇغ، ئۆز دىندا كامىل مۇكەممەل كىشىدۇر. كاشغەرنىڭ يارکەندىنىڭ خوجىسى ئىكەن. ئىسمائىل خان دېگەن مۇنىڭ يۇرتىنى سويۇپ ئالىپتۇر. كېرەكلى لەشكەر ئىبەرىپ، يۇرتىنى قولىغا ئالىپ بەرگەيسەن ۋە ئەگەر سەۋەب قىلمىساڭ مۇشكۈل بولغۇسىدۇر».

خوجا ئاپپاق بۇ خەتنى ئالىپ، قالماق تۆرەسىگە يەتكۈزدى»[92].

ئەسلىدىنلا يەكەن خانلىقىغا خىرىس قىلىپ، چىشىنى بىلەپ تۇرۇۋاتقان جۇڭغارلارغا بۇ خەت ياغدەك ياقاتتى. شۇڭا غالدان بوشۇقتۇ بۇ پايدىلىق پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ 1679 ـ يىلى 30 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ بېرىپ قومۇل ـ تۇرپاننى بېسىۋالىدۇ. بۇ رايونلارنى ئىسمائىل خانىڭ ئىنىسى سەئىد باباخان سوريغاندى. سەئىد باباخانىڭ ئۈچ ئوغلى بار بولۇپ، ئۇلار ئابدۇرېشىت، مۇھەممەت ئىمىن، مۇھەممەت مۆمىنلەر ئىدى. ئابدۇرېشىت چوڭ ئوغۇل بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە خېلى ۋاقىت قومۇلنى سورىغانلىقى ئۈچۈن دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان. بۇ ۋاقىتتا چالىشتىكى (قاراشەھەر) ئەسكەرلەرنىڭ خىراجىتى، ئاش ـ ئوزۇقى تۇرپاندىن يەتكۈزۈلۈپ بېرىلەتتى. ئابدۇرېشىتخان ئۇلارنى خىراجەتتىن قىسقان. نامسىز ئاپتورنىڭ «قەشقەر تارىخى»دا بۇ ھەقتە «چالىشقە تۇرپاندىن مەئاش تىلەدىلەر. مەئاش ئىبەرمەدىلەر، ئاراغە نىزا تۇشتى»، دېيىلگەن[93]. مۇشۇ ئىش سەۋەبلىك ئاكا ـ ئۇكا ئوتتۇرىسىغا نىزا چۈشۈپ، مۇھەممەت ئىمىن خان بىر نەچچە قېتىم لەشكەر باشلاپ كېلىپ ئابدۇرېشىت خان بىلەن ئۇرۇشقان. بۇ پۇرسەتتىن جۇڭغارلار پايدىلىنىپ، غالدان ئارىغا چۈشۈپ، ئابدۇرېشىت خانغا پايدىلىق ھۆكۈم چىقارغان. مۇھەممەت ئىمىن خان ئارازلاپ تاغقا چېكىنگەن. شۇڭا غالدان تۇرپاننى بېسىۋېلىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئابدۇرېشىتخان ئۇنىڭ خانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغان ھەم غالداننىڭ يەكەن خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قەشقەر، يەكەنلەرگە قىلغان يۇرۇشلىرىگە ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت مۆمىنلەرمۇ ئۆز لەشكەرلىرىنى باشلاپ قاتناشقان.

1680 ـ يىلى يازنىڭ ئاخىرىدا، غالدان ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ يول باشلىشى بىلەن 120 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ، يەكەن خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا ـــ قەشقەرگە يۇرۇش قىلىدۇ. ئۇلار ئاقسۇ ـ ئۇچتۇرپانلاردىن ئۆتۈپ ناھايىتىمۇ تېزلىك بىلەن

قەشقەرگە باستۇرۇپ كېلىدۇ.

قەشقەردە ئىسمائىل خانىمنىڭ ئوغلى باباق سۇلتان جۇڭغارلارغا قارشى قوزغىلىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، كۆپ قوشۇنغا تەڭ تۇرالماي، جەڭدە ئۆلۈپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر قوزغىلىدىن كېتىدۇ. قەشقەر خەلقى ئىلاجسىز ئۇلارغا باش ئېگىپ ئىتائەت قىلىدۇ، غالدان قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يەكەنگە قاراپ ئاتلىنىدۇ.

ئىسمائىل خانمۇ قوشۇن باشلاپ چىقىپ ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلغان بولسىمۇ، جۇڭغار قوشۇنلىرىغا تەڭ كېلەلمەيدۇ، خەلقىنىڭ كۆپ قىرىلىپ كېتىۋاتقىنىغا چىدىماي شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىشكە پەرمان قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن 165 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سەئىدىيە خانلىقى مۇنقەرىز بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خوجىلارنىڭ ئاز كەم 80 يىل داۋام قىلغان جاھالەتلىك دەۋرى باشلىنىدۇ.

ئىزاھلار:

① «تارىخى رەشىدي»دە تۇغلۇق تۆمۈر ئېسەن بۇقىنىڭ ئوغلى دېيىلگەن («تارىخى رەشىدي»، خەنزۇچە نەشرى، ئۇرۇمچى، 1985 ـ يىل، 1 ـ قىسىم، 151 ـــ 155 ـ بەتلەر). لېكىن ئىلىم ساھەسىدە بۇنىڭغا قارىتا باشقىچە قاراشلار بار. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى ماتېرىياللارغا قارالسۇن. لېۋ جېڭيىن، «خوجىلار گۇرۇپپىسىنىڭ ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى»، «دۇنيا دىنلىرى تەتقىقاتى»، 1991 ـ يىل 4 ـ سان، 62 ـــ 63 ـ بەتلەر، ۋېي لياڭتاۋ، «يەكەن خانلىقى تارىخىي ئوچېرىكلىرى»، خاربىن، 1994 ـ يىل، 38 ـــ 39 ـ بەتلەر؛ ۋ. ۋ. بارتولد، «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىلىرى تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، خەنزۇچە نەشرى، 212 ـــ 213 ـ بەتلەر.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇرۇمچى، 1990 ـ يىل، 276 ـ بەت.

③④ ھاجى نۇرھاجى، چىن گوگۇاڭ، «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى»، بېيجىڭ، 1995 ـ يىل، 169 ـــ 170 ـ بەتلەر.

⑤⑥ مىرزا ھەيدەر كوراگان، «تارىخى رەشىدي»، 1 ـ قىسىم، 163 ـــ

165 ـ بەتلەر.

⑦ پايان رەۋشەنوف: «تۆمۇرنامە ھەققىدە سۆز» ـــ «تۆمۇرنامە» (سۆز بېشى ئورنىدىكى ماقالە)، تاشكەنت، 1591 ـ يىل، 6 ـ بەت.

⑧ ھاجى نۇر ھاجى، چىن گوگۇاڭ، يۇقىرىدىكى كىتاب، 175 ـ بەت.

⑨⑩⑪ «جالالىدىن بۇخارىي، تۇغلۇق تۆمۇرخان، مۇھەممەت شېرىپ ۋە ئابدۇرېشىت خانلارغا دائىر ۋەقەلەر» ـــ «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 16 ـ توپلام.

⑫ ھاجى نۇر ھاجى: «يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇرۇمچى، 1993 ـ يىل، 233 ـ بەت.

⑬ مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدىي»، 2 ـ قىسىم، 9 ـ بەت.

⑭ مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدىي»، 1 ـ قىسىم، 327 ـ بەت.

⑮ مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدىي»، 2 ـ قىسىم، 88 ـ بەت.

⑯ ئابدۇقادىر داۋۇت: «يەكەن تارىخى توغرىسىدا» ـــ «يەكەن ئەدەبىياتى»، 1982 ـ يىل، 1 ـ سان، 56 ـ بەت.

⑰⑱⑲ مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدىي»، 1 ـ قىسىم، 346 ـ بەت.

⑳ مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدىي»، 2 ـ قىسىم، 320 ـــ 321 ـ بەتلەر.

㉑ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدىي»، بېيجىڭ، 1986 ـ يىل، 125 ـ بەت.

㉒ زەلىلى: «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار» ـــ «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» (قەشقەر)، 1984 ـ يىل، 1 ـ سان، تۇرسۇن يۇنۇس، «مەلىكە ئاماننىسا خېنىم»، ئۇرۇمچى، 1996 ـ يىل.

㉓ شاھ مەھمۇت جۇراس: «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، قەشقەر، 1989 ـ يىل 15 ـ بەت (تۆۋەندە كىتاب نامى ئېلىنىدۇ).

㉔ مەخدۇم ئەزەمنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى بەزى قولىيازمىلاردا (مەسىلەن: «مەتلەب ئەت تالىبىن») 951 ـ يىلى (مىلادىيە 1544 ـ يىلى) دەپ كۆرسىتىلگەن، كۆپىنچە قولىيازمىلاردا (مەسىلەن: «سلسلە تۇززەھەب») ۋە ئىلمىي ئەسەرلەردە 949 ـ يىلى (مىلادىيە 1541 ـ يىلى) دەپ كۆرسىتىلگەن. بىزمۇ مۇشۇنى توغرا تاپتۇق.

㉕ مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 1988 ـ يىل، قەشقەر، 31 ـ بەت.

㉖ ژېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقى تارىخىي ئوچېركلىرى»، 108 ـ بەت.

㉗㉘ مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 37 ـ بەت.

㉙㉚㉛㉜㉝ شاھ مەھمۇت جۇراس، 30 ـ 31 ـ، 32 ـ، 33 ـ بەتلەر.

㉞ «تەزكىرەئى ھىدايەت» ـــ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1989 ـ يىل (2 ـــ 3) سان، 121 ـ بەت.

㉟ مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 36 ـ بەت.

㊱㊲㊳㊴ شاھ مەھمۇت جۇراس، 33 ـــ 34 ـ بەتلەر.

㊵㊶ شاھ مەھمۇت جۇراس، 34 ـــ 35 ـ بەتلەر.

㊷ مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 41 ـــ 42 ـ بەتلەر.

㊸ شاھ مەھمۇت جۇراس: «تارىخ» (پارسچە ئەسلى تېكست، رۇسچە تەرجىمىسى، ئىزاھ، چۈشەندۈرۈش ۋە تەتقىقاتلار قوشۇپ نەشر قىلىنغان رۇسچە نەشرى)، مۇسكۋا، 1976 ـ يىل، 277 ـ بەت، نەقىلدىن ئېلىنىدى.

㊹ شاھ مەھمۇت جۇراس، 44 ـ بەت.

㊺ شاھ مەھمۇت جۇراس، 207 ـــ 209 ـ بەتلەر.

㊻ شاھ مەھمۇت جۇراس، 59 ـ بەت (مۇشۇ بەتتە خاتا ھالدا خوجا يەھيا مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى دېيىلگەن، ئەمەلىيەتتە خوجا يەھيا خوجا ئىسھاقنىڭ ئوغلى ئىدى. شۇ كىتابنىڭ ئۆزىدىمۇ شۇنداق يېزىلغان يەر-لەر بار، 210 ـ بەت).

㊼㊽ شاھ مەھمۇت جۇراس، 210 ـ بەت.

㊾ شاھ مەھمۇت جۇراس، 143 ـــ 144 ـ بەتلەر.

㊿ شاھ مەھمۇت جۇراس، 208 ـ بەت.

(51) شاھ مەھمۇت جۇراس، 62 ـ بەت.

(52) شاھ مەھمۇت جۇراس، 106 ـ بەت.

(53) شاھ مەھمۇت جۇراس، 108 ـ بەت.

(54)(55)(56)(57)(58) شاھ مەھمۇت جۇراس، 116 ـ، 117 ـ، 118 ـ بەتلەر.

(59) تۇرسۇن يۇنۇس: «مەلىكە ئامانىنسا خېنىم»، ئۈرۈمچى، 1996 ـ يىل، 168 ـــ 170 ـ بەتلەر.

(60)(61) «سىلسىلە تۇززەھەب» (قولىيازما).

(62)(67)(68)(70) «سىلسىلە تۇززەھەب»؛ «چوڭ خوجىلار تەزكىرىسى».

⑥③ «بايازI»، ئۇرۇمچى، 1995 ـ يىل، 25 ـ بەت.
⑥④ شاھ مەھمۇت جۇراس، 212 ـ 214 ـ بەتلەر.
⑥⑤ شاھ مەھمۇت جۇراس، 128 ـ بەت.
⑥⑥⑦①⑧ مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 42 ـ بەت.
⑦② ھاجى نۇر ھاجى، چىن گوگۇاڭ، «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى»، 268 ـ بەت.
⑦③ شاھ مەھمۇت جۇراس، 144 ـ بەت.
⑦④⑦⑤ شاھ مەھمۇت جۇراس، 215 ـــ 216 ـ بەتلەر.
⑦⑥ «تەزكىرەئى ھىدايەت» (قولىيازما)
⑦⑦⑧⑩ مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 44 ـــ 46 ـ بەتلەر.
⑦⑧⑦⑨ شاھ مەھمۇت جۇراس، 208 ـــ 210 ـ بەتلەر.
⑧② قۇربان ۋەلى خالىدى: «تەۋارىخى خەمسەئى شەرقى» (بۇ نەقىل لىيۇ زىشياۋنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى»، بېيجىڭ، 1987 ـ يىل، 1 ـ قىسىم، 2 ـ كىتاب، 813 ـ بەتتىكى نەقىلدىن ئېلىنىدى).
⑧③ ئابدۇقادىر داۋۇت: «ئاپپاق خوجا ھەققىدە مۇلاھىزە» ـــ «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى»، قەشقەر، 1984 ـ يىل، 1 ـ سان، 87 ـ بەت.
⑧④ لىيۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 2 ـ كىتاب، 799 ـ بەت.
⑧⑤ شاھ مەھمۇت جۇراس، 190 ـ بەت.
⑧⑥ نىزامىدىن ھۇسەيىن: «كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركىلىرى» ـــ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1989 ـ يىل، 2 ـــ 3 ـ سان، 139 ـ بەت.
⑧⑦ شاھ مەھمۇت جۇراس، 109 ـ بەت.
⑧⑧ مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 47 ـ بەت.
⑧⑨ ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقى تارىخىي ئوچېركىلىرى»، 142 ـ بەت، ھاجى نۇر ھاجى، چىن گوگۇاڭ، «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى»، 276 ـ بەت.
⑨⑩⑨①⑨② مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، 48 ـــ 50 ـ بەتلەر.
⑨③ ۋ. ۋ. بارتولد: «ئەسەرلەر»، Ⅷ توم، موسكۋا، 1973 ـ يىل، 188 ـ بەت.

كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى

ئەركىن مۇھەممەت

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەبىئىي ئاپەت، ئىچكى زىددىيەت ۋە تاشقى كۈچلەرنىڭ تەسىرى بىلەن يىمىرىلگەندىن كېيىن، بۇ خانلىقتىكى خەلق ۋە خان جەمەتى ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ ئۆز ماكانلىرىنى تاشلاپ باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتتى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار نۇرغۇن داۋالغۇش ۋە بېسىم تۈپەيلىدىن ئاخىرى ھالاك بولۇپ تۈگەشتى. پانتېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە قىزغىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن غەربكە كۆچتى، بۇلارنىڭ بىر قىسمى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى، يەنە بىر قىسمى پانتېكىن باشچىلىقىدا جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ كۈسەنگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. مۇشۇ ئۇيغۇرلاردىن بېشبالىق ئەتراپىدا ياكى بوغدا تېغى ئەتراپىدا 200 مىڭدەك كىشى قالغانىدى. بۇ ئۇيغۇرلار كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە قىرغىز، تىبەتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق كۈسەن ئۇيغۇرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بىراق، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۈسەن تەزكىرىسى»دە «بۇ خانلىق خانى (كۈسەن خانى) ئۆزىنى ئارسلان خان دەپ ئاتايتتى، سېرىق كىيىم كىيەتتى، بېشىغا ئېسىل ياقۇتلار قوندۇرۇلغان تاج كىيەتتى ھەمدە توققۇز ۋەزىر بىلەن بىرلىكتە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇراتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ بايانلاردىن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن كۈسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورخۇن خانلىقىنىڭ قوش قاتلاملىق باشقۇرۇش تۈزۈمىنى قوللانغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە

تۇركلەرنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىنىمۇ قوللانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش-قا بولىدۇ. مەسىلەن: كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن خانلىقلىرىدا شاد، تېكىن، يابغۇ، ئىلتەبىر، ئېركىندىن ئىبارەت 28 دەرىجە، يەنە ئالتە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى، ئۇچ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرىدىن ئىبارەت توققۇز ۋەزىر بار ئىدى.

كۇسەن ئۇيغۇر خانى ئارسلان خان دەپ ئاتالغان. شۇنداقلا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانىمۇ 981 - يىلىدىن تارتىپ ئۆزىنى ئارسلان خان دەپ ئاتىغان. بۇ ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر قۇرغان ھاكىمىيەتلەردە خانلىقتىكى بىر جەمەت قېرىنداشلار دائىم قوش خانلىق تۈزۈمىنى قوللىناتتى. مەسىلەن: خانلىق ئىككى چوڭ بۆلەككە بۆلۈنۈپ، بىر تارمىقى ئارسلان خان، يەنە بىر تارمىقى مۇئاۋىن خان بولۇپ بۇغراخان دەپ ئاتىلاتتى. بىراق، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان كۇسەن خانىمۇ ئوخشاشلا ئارسلانخان دەپ ئاتالغان. كۇسەن خانى بىلەن ئىدىقۇت خانىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىدىمۇ قوش خانلىق تۈزۈمىنىڭ ئوخشاشلىق تەرەپلىرىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يۇقىرىدا مىسال ئېلىنغان «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۇسەن تەزكىرىسى»دە «كۇسەن ئۇيغۇر خانى سىرىق كىيىم، تاج كىيەتتى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن كۇسەن خانىنىڭ سىرىق كىيىم، تاج كىيىشى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىدىن قالغان ئادەت ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئىدىقۇت خانلىقىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كىيىملەرنى كىيگەن، ئۇنچە - مەرۋايىتلارنىمۇ تاقىغان.

ئۇيغۇرچە يازما خاتىرىلەردە «ئىدىقۇت خانى بايرام كۈنلىرى ئۇنچە - مەرۋايىتلار بىلەن بېزەلگەن ئالتۇن تەختىراۋاندا ئولتۇرۇپ، بېشىغا خانلىق تاج، ئۇچىسىغا قىزىل رەڭلىك تون كىيەتتى»، دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «... سىرىق كىيىم كىيەتتى»، دەپ خاتىرىلەنگەن.

كۇسەن ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدىمۇ خېلى ئوخشاشلىق بار ئىدى. مەسىلەن: «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم بايانلىرى»نىڭ 4 ـ، 13 ـ، 14 ـ جىلدلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە ئارسلانخانىنىڭ قول ئاستىدا ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن زوراغالىق بېگى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتلىك تۆرە، مۇپەتتىش خەلىپە بېگى، سول قول خىسلەت قۇچقۇچى چوڭ سانغۇن، ئوردا مۇپەتتىشى، ئاستانە ئەترapىدىكى سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن تۆھپىدار ئالىي دۆلەت ئەركانى، نازارەتچى زالىم ھەكەم، تۇتۇق قاتارلىق مەنسەپدارلار بار ئىدى.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم بايانلار» دېگەن كىتابتا «غەربتىكى ئۇيغۇرلار يەنە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەمەل ـ مەنسىپى، كىيىنىشى، ئۆرپ ـ ئادىتى، شەھەرلىرى، يوللىرى كۇسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى»، دەپ خاتىرىلەنگەن. بىز بۇنىڭدىن كۇسەن ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۇسەن تەزكىرىسى»دىكى بايانلارغا قارىغاندا، كۇسەن خانلىقى غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى ياكى غەربىي كۇسەن خانلىقى دەپمۇ ئاتالغاندى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۇسەن ئۇيغۇرلىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولۇپ، خاندانلىقتىكى قوش خان كۇسەن بىلەن ئىدىقۇتتىن ئىبارەت ئىككى جايدا ئىدى. XIII ئەسىردە ياشىغان فرانسىيىلىك ئالىم رېبىنائۇد (1273 ــ 1331) «ئابۇلفىدا» دېگەن ئەسىردە IX ـ X ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتىغان تۈركىلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. X ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسى مەسئۇدى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختى «كۇشۇ» دەپ يازغان. مەسئۇدى كۆرسەتكەن كۇشۇ دەل كۇسەن ئىدى.

بابىرى مىنارد بولسا «كۈشۈ جۈڭگو تارىخىي ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلەنگەن ئىدىقۇت ئىدى»، دەپ تەشەببۇس قىلغان.

دېمەك، كۈسەن (كۈچا) بىلەن ئىدىقۇتتىن ئىبارەت ئىككى جايدىكى ئارسلانخانلار كۆكتۈرك ۋە ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىن قالغان ئەنئەنىۋى قوش خانلىق تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

قاراخانىيلارنىڭ «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى» توغرىسىدا

نۇرۇللا مۆمىن

قاراخانىيلار سۇلالىسى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە پامىرنىڭ شىمالىدا ياشىغان ئۇيغۇر تۈركىي خەلقلەر قۇرغان ھاكىمىيەت بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ-نىڭ تارىخ سەھنىسىدە زور رول ئويناغان خانلىقلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

نۆۋەتتە، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان ھەرخىل تۈزۈملەر ئۈستىدە، جۈملىدىن ھەرخىل ئىگىدارچىلىق (مۇلۇكچىلىك) قىلىش تۈزۈملىرى ئۈستىدە كۆپلىگەن تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلماقتا.

بۇ ماقالەمدە نۆۋەتتە ئېلان قىلىنىۋاتقان ماتېرىياللارغا ئاساسەن، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈملىرىدىن بىرى بولغان «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى» ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى»نىڭ كېلىپ چىقىشى

«ئۇلۇش يەر تۈزۈمى» بىرخىل تۆھپىلىك يەر تۈزۈمى بولۇپ، ئۇ دۆلەت يەرلەرنى خىزمەت كۆرسەتكەن ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارغا، شۇنداقلا ئوردىدىكى مەسئۇل خادىملارغا ھەدىيە قىلىپ بېرىدىغان، ھەدىيە قىلىنغان يەرلەر ئەۋلادتىن – ئەۋلادقا مىراس قالمايدىغان، بۇنداق يەرگە ئىگە بولغان كىشىلەر دۆلەتكە مەلۇم مىقداردا باج ـ سېلىق تاپشۇرىدىغان يەر تۈزۈمىدىن ئىبارەت.

هازىر ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدە بۇ خىل يەر تۈزۈمىنىڭ قايسى دەۋردە بارلىققا كەلگەنلىكى ۋە ئاخىرى قانداق يىمىرىلگەنلىكى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان قاراشلار مەۋجۇت. بىر خىل قاراشتىكىلەر : «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى» سامانىيلار سۇلالىسى (مىلادى 874 – 999 ـ يىللار)نىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرى (X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى)دە بارلىققا كەلگەن دەيدۇ[1].

بۇ خىل قاراشتىكىلەر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ ئىلگىرىكى ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق، ئوغۇز قاتارلىق تۈركىي تىل سېستىمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىسىگە كۆپ تەرەپلىمە ۋارىسلىق قىلغانلىقى، بۇلۇپمۇ سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى» نىڭ داۋامى، بۇ خىل تۈزۈم سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىقى دەۋرلىرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە كەڭ كۆلەمدە ئومۇملاشقان، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشمدۇ.

ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر بولسا: «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى» ئەرەب ئۇمەييە خەلىپىلىكى (مىلادى 661 ــ 750 ـ يىللار)دە مەيدانغا كەلگەن بىر خىل يەرنى ئىنئام قىلىش تۈزۈمى، دەيدۇ[2]. بۇ خىل قاراشتىكىلەر «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى»نىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى يەر تۈزۈمىنىڭ كۆپىنچە ھاللاردا ئۆزئارا ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى، بولۇپمۇ قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان بۇ خىل يەر تۈزۈمىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىن ماۋەرائۇننەھر رايونىدا بارلىققا كەلگەن ھەرقايسى خاندانلىقلار يولغا قويغان يەر تۈزۈمىگە كۆپ تەرەپلىمە ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەرەب ئابباسىيلار سۇلالىسى (مىلادى 750 ــ 1258 ـ يىللار)نىڭ «ھەقدارلىق»[3] نامىدىكى بىرخىل تۆھپىلىك يەرتۈزۈمىنى «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى»نىڭ باشقىچە ئاتىلىشى، دەپ قارايدۇ.

مېنىڭچە، «ئۇلۇش يەر تۈرۈمى»نىڭ بارلىققا كەلگەن دەۋرىنى پەقەت سامانىيلار سۇلالىسى بىلەنلا چەكلەپ قويغىلى بولمىسا كېرەك. چۈنكى تارىختا ئۆتكەن نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ يەر تۈزۈمىلىرى ئىنتايىن ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان، كۆپ هاللاردا ئۆز ئارا ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولۇپ كەلگەن. سامانىيلار دەۋرىدە يولغا قويۇلغان يەر تۈزۈمىمۇ ئوخشاشلا ئەرەب خەلىپە هۆكۈمىتى يولغا قويغان يەر تۈزۈملىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇ هەقتە، تارىخچى ئەنۇەر بايتۇر: «مىلادى 922 ـ يىلى تەختكە چىققان هارۇن بۇغراخان ئەۋۋەل دەۋرىدىن باشلاپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى يەنە ‹ئىقتا› (ئۇلۇش يەر) دېگەن بىر خىل تۈزۈمنى يولغا قويدى. ئىقتا تۈزۈمى ئەسلىدە ئەرەب ئۇمەييە خەلىپىلىكىدە مەيدانغا كەلگەن بىر خىل يەرنى ئىنئام قىلىش تۈزۈمى بولۇپ، بۇ تۈزۈم ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ سامانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تارقالغانىدى»[4]، دەپ كۆرسەتكەن.

شۇڭلاشقا سامانىيلار سۇلالىسىنى «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى»نىڭ ئىجادچىسى ئەمەس، بەلكى بۇ خىل تۈزۈمنىڭ بېيىتقۇچىسى (جارى قىلدۇرغۇچىسى) دېيىشكە بولىدۇ، خالاس.

ئىككىنچى خىل قاراش، نۆۋەتتە تەتقىقات ساهەسىدە خېلى ئېتىراپ قىلىنىۋاتىدۇ. چۈنكى بۇ خىل قاراشتىكىلەر قاراخانىيلار يولغا قويغان «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى»نىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا بارلىققا كەلگەن خانلىقلارنىڭ يەر تۈزۈمى بىلەن زىچ باغلىنىشى بارلىقىنى تۇتقا قىلىپ، بۇ خىل يەر تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كەلگەن دەۋرىنى تاكى ئەرەب ئۇمەييە سۇلالىسىغىچە باغلىغان. بۇ، بىزنىڭ مەزكۇر تېمىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىزدىكى مۇهىم يېپ ئۇچى.

دەرۋەقە، ئۇمەييە سۇلالىسى دەۋرىدە «مۇلۇك»[5] دەپ ئاتىلىدىغان بىرخىل يەر تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، بۇنداق يەرگە ئىگە بولغان كىشىلەر خەلىپىگە باج ـ سېلىق تاپشۇراتتى، ئەمما يەرنى خوسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈۋالالمايتتى. بۇخىل يەر تۈزۈمى

«ئۇلۇش يەر تۈزۈمى»نىڭ ئەڭ دەسلەپكى گەۋدىسى ئىدى. ئەرەب ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، بۇخىل يەر تۈزۈ-مى تېخىمۇ ئومۇملىشىپ، «ھەقدارلىق» نامىدىكى يەر تۈزۈمى شەكلى بىلەن يولغا قويۇلغان. «مۇلۇك»لۇك يەر تۈزۈمى بىلەن «ھەقدارلىق» يەر تۈزۈمى شەكىل جەھەتتىن بىرئاز پەرقلەنسىمۇ، ئەمما، ماھىيەت جەھەتتىن، ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئىككى خىل يەر تۈزۈمى، ئوخشاشلا «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى»نىڭ باشقىچە ئاتىلىشىدۇر. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قاراپ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشى بىلەن، بۇخىل يەر تۈزۈمى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا (جۈملىدىن ماۋەرائۇننەھر رايونىدا) يۈرگۈزۈ-لۈشكە باشلىغان. بولۇپمۇ سامانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە خېلى زور دەرىجىدە ئومۇملاشقان. قاراخانىيلار دەۋرىدە بولسا تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئومۇملىشىپ، دۆلەتنىڭ ئاساسلىق ھۆكۈمرانلىق تۈزۈملىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

ھالبۇكى، «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى» نىڭ قاچانغىچە داۋاملاشقا-لىقى ۋە قانداق يىمىرىلگەنلىكى توغرىسىدا يېتەرلىك مەلۇمات يوق. يۇقىرىقى ئىككى خىل قاراشتىكىلەرمۇ بۇ توغرىسىدا ھېچ-قانداق توختالمىغان. ئەمما شۇنى ئېتىراپ قىلىش لازىمكى، «ئۇ-لۇش يەر تۈزۈمى» مۇ بىر خىل فېئودالىلىق يەر تۈزۈمى، شۇنداقلا فېئودالىلىق يەر تۈزۈمىنىڭ بىرخىل روشەن ئالاھىدە-لىكى. بۇخىل فېئودالىلىق يەر تۈزۈمى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىن-جاڭدا فېئودالىلىق تۈزۈم يىمىرىلگەنگىچە داۋاملاشقان.

2. قاراخانىيلارنىڭ «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى»

قاراخانىيلار سۇلالىسى سامانىيلار سۇلالىسىنى ئاغدۇرغان (مىلادى 999 ـ يىلى)دىن كېيىن، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جە-ھەتلەردە بىرقاتار تۈزۈملەرنى يولغا قويۇپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى، جۈملىدىن ئىقتىسادىي جەھەتتە «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى» نى يولغا قويۇپ، دۆلەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلە-

ربغا «ئۇلۇش يەرلەر»نى ھەدىيە قىلىپ بەردى ۋە بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلدى. بۇ ھەقتە، ب. غ. غاپوروفنىڭ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى شۇكى، دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلار قاتلىمىنىڭ ۋەكىللىرىگە ‹ئۇلۇش يەر› ھەدىيە قىلىش يولغا قويۇلدى. بۇخىل ‹ئۇلۇش يەر› ‹ئىقتا› دەپ ئاتىلاتتى. ئىسلام دىنى شەرئىتىدە ئىقتالىق ئىش ھەققى ئورنىدا قوللىنىلغان. ساماڭىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىلىك خان ئۇچۇن خىزمەت قىلىشقا ئۆزگەرگەن نۇرغۇن كاتتا ئەمەلدارلىرىمۇ ئىقتادىن بەھرىمەن بولغۇچىغا ئايلاندى»[6]، دېيىلگەن. ھاجى نۇرھاجىنىڭ «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ، يېزا جامائەسىنىڭمۇ مۇئەييەن مىقداردا يېرى بولۇپ، بۇ خىل يەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى ‹ئىقتا› دەپ ئاتىلاتتى. ‹ئىقتا› پارسچە سۆز بولۇپ ‹ئىگەسى› دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. ‹ئىقتا› نامىدىكى يەرلەرنى تېرىغان دېھقان باج شەكلى بىلەن سېلىق تۆلەيتتى، يەنى ‹ئىقتا› يەرنى تېرىغان دېھقاندىن مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى سېلىق سۈپىتىدە تۆلىتۈۋىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان»[7]، دېيىلگەن. بارتولدنىڭ «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركستان» ناملىق كىتابىدا : «پامىرنىڭ غەربىي رايونىدا قاراخانىيلار دۆلەت بىۋاستە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدى. ئۇلار يەرنىڭ بىر قىسمىنى خان جەمەتىدىكىلەرگە نەسەبلىك زېمىن قىلىپ بېرىۋەتتى. بۇنداق يەرلەرگە ئىگە بولغانلار ‹ئىلىك خانلار› دەپ ئاتىلاتتى. قالغان بىر قىسىم يەرنى ساماڭىيلار سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمى بويىچە، ‹ئىقتا› دېگەن نام بىلەن ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە ئۆمۈرلۈك زېمىن قىلىپ بەردى»[8]، دېيىلگەن.

ئومۇمەن، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان «ئۇلۇش يەر تۈزۈمى» نۇرغۇن تارىخىي مەنبەلەردە ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل ۋە ھەرخىل ناملار بىلەن خاتىرىلىنىپ، دۆلەتنىڭ مۇھىم بىر يەر تۈزۈمى سۈپىتىدە چۈشۈندۈرۈلگەن. قاراخانىيلار

دەل بۇ خىل يەر تۇزۇمىنى كەڭ يولغا قويۇپ، ئۆز تەۋەلىكىدىكى زېمىنلارنى خان جەمەتىگە، ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ساڭ-غۇنلارغا ھەم دۆلەت ئەمەلدارلىرىغا «ئۇلۇش يەر» سۈپىتىدە ھەدە-يە قىلىپ بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق باشقۇرغان. بۇنداق يەرگە ئىگە بولغان كىشىلەر «ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى» دەپ ئاتالغان. ئۇ-لۇش يەر ئىگىلىرى ئۆزلىرىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يەرلەر-نى دېھقانلارغا تىرىتقۇزاتتى. دېھقانلار يەر كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىگە تاپشۇرۇپ، ئاز بىر قىسمىنى ئۆز تۇرمۇشىنى قامداشقا سەرپ قىلاتتى. ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى يەرلەرنى خۇسۇسىي ئۆزلەشتۇرۇۋالمايتتى، يەنى يەرنى سېتىش ۋە ۋەخپە قىلىشتىن مەھرۇم قىلىنغانىدى. ئۇلار يەنە جايلاردىكى ئىلىك خانلارغا بېقىناتتى ۋە مەلۇم مىقداردا باج ـ سېلىق تۆ-لەيتتى، ئۇرۇش مەزگىللىرىدە بولسا ئۆز ئالدىغا قوشۇن تەشـ-كىللەپ، ئىلىك خان بىلەن بىرلىكتە جەڭگە چىقاتتى. بۇ ھەقتە نىزامۇلمۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن كىتابىدا ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ئۇستىدە توختىلىپ: «ئىقتا ئى-گىلىرى قانۇندا بەلگىلەنگەن باجدىن سىرت، يەنە دېھقانلاردىن ئوشۇقچە باج ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمايدۇ. ئىقتا ئىگىلىرى باج يىغقان چاغدا دېھقانلارنىڭ ھاياتىغا، مال ـ مۈلكىگە، خوتۇن باج بالا ـ چاقىلىرىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك»[9]، دېيىلگەن.

لېكىن، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى يەرلەرنى تەدرىجىي ھالدا ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇۋې-لىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. دۆلەتكە تاپشۇ-رىدىغان باجنىمۇ ۋاقتىدا تاپشۇرماي، مەركىزىي ھۆكۈمەتتىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل بولۇشقا ئۇرۇندى. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە-كى «ئۇلۇش يەرلەر»، ئەمەلىيەتتە ۋاقتىلىق ئىنئامدىن مۇددەت-سىز ئىنئامغا ۋارىسلىق قىلىنىدىغان يەرلەرگە ئايلىنىشقا باش-لىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەرلىك دېھقانلاردىن كېلىپ چىققان بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەرمۇ مەلۇم مىقداردىكى ئۇلۇش يەرلەردىن بەھرىمەن بولۇپ، تەدرىجىي يوسۇندا يېڭى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى-

گه ئايلىنىشقا باشلىدى. ب. غ. غاپوروف «تاجىكلار تارىخى» نامـ
لىق كىتابىدا بۇ ھەقتە توختىلىپ: «قاراخانىيلار سۇلالىسى مـا
ۋەرائۇننەھر رايونىنى بويسۇندۇرغان چاغدا، دېھقانلار ماۋەرائـۇ
نەھر رايونىدا ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قالالايدىغانلىقىنى مۆلچەرلـ
دى. شۇڭا، ئۇلار ناھايىتى تېزلىكتە قاراخانىيلار سۇلالىسىگە بې
قىندى. ناسىر ئىلىك خان خۇراسانغا يېڭىباشتىن ئەسكەر چـ
قارغان چاغدا، ئۇ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى دېھقانلارنىڭ قوللـ
شىغا ئېرىشتى. قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە
دېھقانلار ئەتىۋارلاندى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇلۇش يەر ئىگـ
لىرىگە ئايلاندى»[19]، دەپ زىكىر قىلغان.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، گەرچە كۆپلىگەن دېھقانلار ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما بىر قىسىم دېھقانلار يەنىلا مەلۇم مىقدارىدا يەرگە ئىگە بولغان. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلـ گەندە، مانا بۇ دېھقانلاردىن كېلىپ چىققان ئاقسۆڭەكلەر پەيدىـ پەي يېڭى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىگە ئايلىنىشقا باشلىغان ھەمدە يەرلەرنى ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇۋالغان.

شۇ ۋەجىدىن، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگـ
لىگە كەلگەندە، خانىنىڭ نوپۇزى كۈندىن ـ كۈنگە تۆۋەنلەپ كەتـ
تى، جايلاردىكى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى ئەپلىك جۇغراپىيىلىك شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ئۆز مەيلىچە ئىش كۆردى ۋە خانىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىشتىن باش تارتىپ، بۆلگۈنچىلىك ھەرـ
كىتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار يەنە مەركەزگە باج تاپشۇرۇشنى رەت قىلىپ، ھەرۋاقىت مەركىزىي ھۆكۈمەتتىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇشقا ئۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر قايسى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ ئىچكى نىزا شەكىللىنىپ، ئۆز ئارا دۇشمەنلىشىدىغان، ئۆزئارا تالاش ـ تارتىش قىلىشىدىغان

ئەھۋاللار بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇ-شىمۇ ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بولۇپمۇ ماۋەرا-ئۇننەھر رايونىدىكى دېھقانلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ يامانلاش-تى.چۈنكى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئا-جىزلاشقانلىق پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز مەيلىچە دېھقانلارنى قاقتى ـ سوقتى قىلدى. نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ۋەيران بولۇپ، ئۆز يۇرتلىرىنى تاشلاپ، ياقا يۇرتلارغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

بۇنىڭ بىلەن، خانلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى، بۇنىڭغا ئەگىشىپ جايلاردىكى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىنىڭ قالايمىقان ئۇ-رۇشلىرىمۇ ئۇزلۇكسىز بولۇپ تۇردى. بۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ ئۇ-زۇلمەي داۋاملىشىشى دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە مۇقىم-سىزلىق پەيدا قىلىپ، تاشقى كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىر-ىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت ـ شارائىتنى تەييارلاپ بەردى. ئاخ-ىرى قاراخانىيلار سۇلالىسى يولغا قويغان «ئۇلۇش يەر تۇزۇمى» دۆلەتنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

پايدىلىنىغان ماتېرىياللار:

① ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن : «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 183 ـ بەت.

② ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 104 ـ بەت.

③④ ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر-نىڭ تارىخى»، 696 ـ، 695 ـ بەتلەر.

⑤ جۇخۇەننىڭ مەسئۇل تەھرىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «دۇنيانىڭ ئوتـ-تۇرا قەدىمكى زامان تارىخى»، 478 ـ، 472 ـ بەتلەر.

⑥⑩ ب. غ. غاپۇروف : «تاجىكلار تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى 210 ـــ

211 ـ بەتلەر.

⑦ ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 103 ـ بەت.

⑧ بارتولد: «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان»، (لیۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 335 ـ ۋە 336 ـ بەتلەردىن نەقىل ئېلىنغان.)

⑨ نىزامۇلمۇلۇك: «سىياسەتنامە»، (ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن تەزكىرە» ناملىق كىتابنىڭ 175 ـ بېتىدىن ئېلىنغان نەقىل.)

شاه مەھمۇد جوراسنىڭ ئۇچ پارچە تارىخىي ئەسىرى ھەققىدە

ئابلىز ئورخۇن

1514 ـ يىلى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى يەنە بىر قېتىملىق گۈللىنىش دەۋرىنى ئاچتى. بۇ خانلىقمۇ گەرچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھەر خىل ئىچكى نىزالار، ئۇزۇلمەس مەزھەپچىلىك كۈرەشلىرىگە پېتىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن 168 يىل داۋام قىلغان مۇشۇ نىسپىي تىنچ-لىق دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئې-رىشتى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە قوشۇلغان رەڭگارەڭ ئەسەرلەر ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە سېلىشتۇرغاندا ناھا-يىتى كۆپ بولدى. بۇ جەريانداا ھەر خىل بەدىئىي ئەسەرلەردىن سىرت، يەنە ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي تەرەپلىرىنى يورۇتقۇچى مەخسۇس تارىخىي ئەسەرلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. ئا-تاقلىق تارىخچى، دۆلەت ئەربابى مىرزا ھەيدەر كوراگان تەرىپە-دىن يېزىلغان «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ تۇغلۇق تۆمۈر (1348 ـ يىلى)دىن تارتىپ 1551 ـ يىلىغىچە بولغان 203 يىللىق تارىخىنى بىر-بىرىگە ئۇلىسا، تارىخچى مىرزا شاھ مەھمۇد جوراسنىڭ «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى»، «تارىخى رەشىدىي (داۋامى)» ۋە «ئەنىسەت تالىبىن» ناملىق ئەسەرلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ 1551 ـ يىلىدىن 1700 ـ يىلىغىچە بولغان بىر يېرىم ئەسىر-لىك تارىخىنى تولۇقلايدۇ.

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان شاھ مەھمۇد جوراس تەخمىنەن 17 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ

يللىرى يەكەندە دۇنياغا كېلىپ، 1700 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. شاھ مەھمۇد جوراس ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان؛ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئىجادى بىلەن ياخشى تونۇشقان؛ تارىخ ئىلمىنى سۆيىدىغان ئالىم ئىدى. ئۇ «يەكەن پادىشاھلىرىدىن ئابدۇللا خان، ئىسمائىل خان، ئابدۇرېشىت خان ۋە مۇھەممەد ئەمىن خانلارنىڭ نامىدا ئىككى ـ ئۈچ پارچە تارىخ كىتابىنى تۈزۈپ چىققان»[1].

1. «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى» (ماتېرىياللار)

كىتابخانلار 1989 ـ يىلى مىرزاشاھ مەھمۇد جوراسنىڭ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلىغۇچىلار تەرىپىدىن «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «ماتېرىياللار» دەپ ئېلىنىدۇ) دەپ نام بېرىلگەن بىر ئەسىرى بىلەن يۈز كۆرۈشتى. ئەسەر ئاكمۇشكىنىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە قوشۇمچە قىلىنغان پارسچە نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلىنغان.

مەزكۇر ئەسەر يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھلىرىدىن بىرى ئىسمائىل خان دەۋرىدىكى يەكەن ئەمەلدارى ئەمىر ئېركە بەگنىڭ ئىلتىماسى بىلەن 1672 ـ يىلىدىن 1676 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا 1428 ـ يىلىدىن 1670 ـ يىلىغىچە بولغان موغۇل ۋە يەكەن خانلىرىنىڭ تارىخى مەركەزلىك بايان قىلىنغان. بىراق، ئەسەرنىڭ 1429 ـ يىلىدىن 1534 ـ يىلىغىچە بولغان 100 يىللىق تارىخ قىسمى رۇسچە نەشرىدە «تارىخى رەشىدي»دىن ئېلىنغان، دەپ قارىلىپ قىسقارتىۋېتىلگەن.

بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردا، بۇ ئەسەرنىڭ باشقا قولىيازما نۇسخىلىرى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىگەنىدى.

---

① مىرزاشاھ مەھمۇد جوراس: «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1989 ـيىل، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى، 237 ـبەت.

«شۇرا» (كېڭەش) ژۇرنىلىنىڭ 1916 ـ يىلىدىكى مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، شاھ مەھمۇد جوراسىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىنىڭ يەنە بىر خىل قوليازما نۇسخىسىنىڭ بارلىقى مەلۇم. يەنى نوشىرۋان يائۇشېف ئىسىملىك بىر تاتار ئالىمى «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 ـ يىلىدىكى سانلىرىدا ئەسەرنىڭ بۇ نۇسخىسىنى پارسچىدىن تاتار تىلىغا تەرجىمە قىلىپ «ئالتە شەھەر تارىخىدىن بىر پارچە» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا ئۇلاپ باسقان.

تەرجىمان نوشىرۋان يائۇشېف 1914 ـ يىلىدىن 1915 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلگەن مەشھۇر تاتار سەييياھى. ئۇ شۇ قېتىملىق ساياھىتىدە قەشقەر ۋە خوتەن-نىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئارىلاش بىلەن تەڭ يەنە شۇ يەرلىك مۇتەۋەر زاتلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلاردىن تارىخىي مەزمۇندىكى بىرمۇنچە قەدىمكى قوليازما كىتابلارنى يىغىۋالغان.

«شۇرا»دا ئېلان قىلىنغان بۇ تارىخىي ئەسەر نوشىرۋان يا-ئۇشېف تەرىپىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلىنغان ساياھەت مەز-گىلىدە خوتەن قاراقاشلىق مۇتەۋەر زات ئەيسا قازى دېگەن كە-شىدىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ، ئەسەرنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمى جەمئىي 250 بەت. ئەسەرنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىن بىر-نەچچە بەت يوقالغان.

نوشىرۋان يائۇشېف «شۇرا»نىڭ 1916 ـيىللىق 19 ـ، 20 ـ، 21 ـ، 22 ـ، 23 ـ سانلىرىدا مەزكۇر ئەسەرنىڭ يۇنۇس خان (1428 ـ يىلى)دىن ئابدۇكېرىم خان (1560 ـ 1591)غىچە بول-غان قىسمىنى ئېلان قىلىپ، بىردىنلا ئەسەرنى تولۇق بېسىش نىيىتىدىن ۋاز كەچكەن. تەرجىمان ئەسەرنى گەرچە تولۇق ئېلان قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەمگىكى يەنىلا زور ئەھمە-يىتكە ئىگە. چۈنكى، ئەسەرنىڭ بۇ قىسمى ھازىر قولىمىزدا بار بولغان «ماتېرىياللار»نىڭ ئابدۇرېشىت خانغىچە بولغان قىسمە-نى تولۇقلاپ، ئەسەرنى بىر پۈتۈن ھالەتكە كەلتۈرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، نوشىرۋان يائۇشېف ئەسەردىكى بەزى ئېنىقسىز

مەسىلىلەرنى ئۆز ئورنىدىلا «قەشقەر تارىخى»[1] قاتارلىق ئەسەر-لەر ئارقىلىق شەرھىيلەپ ماڭغان ھەمدە شۇ دەۋر ۋەقەلىرى ھەققىدىكى ئىلاۋىلىرىنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ ماڭغان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ نوقۇل تەرجىمە بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا تەر-جىمانىنىڭ مۇستەقىل تەتقىقاتى سىڭدۈرۈلگەنلىكىنى ھېس قە-لىشقا بولىدۇ.

مەن مەزكۇر ئەسەرنىڭ «شۇرا»دىكى نۇسخىسى بىلەن ھا-زىرقى تىلىمىزدىكى تەرجىمە نۇسخىسىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ ئىككى نۇسخىنىڭ بىر - بىرىنىڭ مەزمۇنىنى تو-لۇقلايدىغان ئىككى خىل ئەسەر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ھەر ئىككى ئەسەرنىڭ ئابدۇرېشىت خاندىن كېيىنكى قىسمى مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن بايان قىلىش تەرتىپى، مەزمۇننىڭ ئاز - كۆپلۈكى جەھەتتە بىر - بىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئەسەرنىڭ ھازىرقى تى-لىمىزدىكى تەرجىمە نۇسخىسىدىكى ئابدۇرېشىت خانىنىڭ بىر-مۇنچە شېئىر - غەزەللىرى، ئابدۇرېشىت خان بىلەن ئابدۇكې-رىم خان ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتلەر «شۇرا»دىكى نۇسخىدا ئۇچرىمايدۇ. ئەسەرنىڭ «شۇرا» نۇسخىسىدىكى ۋەقەلەر يېڭى

---

① «قەشقەر تارىخى» — بىزگە «قەشقەر تارىخى» نامى بىلەن مەلۇم بولغان ئە-سەر ئۇچ خىل بولۇپ، بىرى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تارىخچى ئالىم ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇلغوپۇر بىننى ھۇسەيىن ئەل ئەلمائى (1093 - يىلىدىن بۇرۇن ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان. ئەسەرنىڭ بەزى مەزمۇنلىرى جامال قارشىنىڭ «سۇررا ھە لۇ-غىتىگە تولۇقلىما» ناملىق ئەسىرى ئارقىلىق ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا، ئەسەر بىزگە تولۇقى بىلەن يېتىپ كېلەلمىگەن. ئىككىنچىسى، 1883 -يىلى تۇركىيىلىك مۇھەممەت ئاتىپ تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەر تارىخى» بولۇپ، ئوسمانلى تۈرك-چىسىدە يېزىلغان. ئەنۋەر بايتۇر «تارىخى ھەمدي»گە يازغان كىرىش سۆزىدە خو-تەنلىك مۇھەممەت ئەلەمنىڭ قەلەمگە مەنسۇپ خوتەن تارىخىغا دائىر ئەسەرنى خاتا ھالدا «قەشقەر تارىخى» دەپ ئاتىغان. ئۇچىنچىسى، 17 -ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلىدا يې-زىلغان «قەشقەر تارىخى» بولۇپ، بۇنىڭدا قارا تاغلىق ۋە ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ 17 -ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان تارىخى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. «شۇرا»دا تىلغا ئېلىنغىنى مۇشۇ ئەسەرنى كۆرسەتسە كېرەك.

نۇسخىغا قارىغاندا ناھايىتى قىسقا، يىغىنچاق بايان قىلىنغان. قۇرۇلما جەھەتتە «ماتېرىياللار»دىكى ۋەقەلەر يىللار تەرتىپى بو- يىچە بايان قىلىنغان بولسا، «شۇرا»دىكى نۇسخىدا بۇ نۇقتىغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمىگەن، يەنى ئابدۇكېرىم خاندىن كېيىن ئەبۇ بەكرى (1461 ـ 1514) مىرزىنىڭ ھايات پائالىيىتىگە دائىر ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

دېمەك، يۇقىرىقى سىلىشتۇرۇشلاردىن تۆۋەندىكىدەك خۇلا- سە چىقىرىشقا بولىدۇ: شاھ مەھمۇد جوراس 1672 ـ يىلىدىن 1676 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئەمىر ئېركە بەگنىڭ تە- شەببۇسى بىلەن 1428 ـيىلىدىن 1670 ـ يىلىغىچە بولغان ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇنجى ئەسىرى («شۇرا»دىكى نۇسخا)نى يېزىپ چىققان. كېيىن بۇ ئەسەرنى تولۇقلاش مەق- سىتىدە بىز ھازىر «ماتېرىياللار» دەپ ئاتاۋاتقان ئەسىرىنى يې- زىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئۆز دەۋرىدە ئېنىق نام بېرىل- مىگەن بۇ ئەسەر (ئىككى خىل نۇسخا)نى تەتقىقاتچىلار ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىماقتا. ھەتتا بەزىدە بۇ ئەسەرنى ئاپتور تەرىپە- دىن كېيىنكى مەزگىللەردە يېزىلغان «تارىخى رەشىدىي (داۋامى)» بىلەن بىر دەپ قارىماقتا. بۇنى كەسكىن پەرقلەندۇ- رۇش كېرەك.

«ماتېرىياللار»غا يېزىلغان كىرىش سۆزدە «ئەسلىدە نام قو- يۇلمىغان بۇ كىتابنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى، ئۇنىڭ قۇرۇلما جەھەتتە ‹تارىخى رەشىدىي›دىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى خا- تىرىلىگەنلىكىگە قاراپ، ئۇنى ‹تارىخى رەشىدىي زەيلى› ـــ ‹تا- رىخى رەشىدىينىڭ داۋامى› دەپ ئاتىسا، يەنە بەزىلەر ‹يىلنامە› دەپ ئاتىغان. بىز ‹سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرد- ياللار› دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆردۇق[1] دېيىلگەن. تارىخچى ئا- لىم ئەنۋەر بايتۇر بۇ ئەسەرنى توغرىدىن ـ توغرا «تارىخى شاھ

① يۇقىرىقى ئەسەر، 1 ـ، 2 ـ بەتلەر.

مەھمۇد جوراس» ياكى «تارىخى شاھ» (شاھلار تارىخى)[1] دەپ ئا-تىغان بولسا، بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان رۇس ئالىمى ئاكىمۇشكىن بۇ ئەسەرنى قىسقىچە «تارىخ» دەپ ئاتىغان. نوشىرۋان يائۇشېف بولسا «ئالتە شەھەر تارىخى» دەپ ئا-تىغان. بىز بۇ ئەسەرگە نام بېرىشتە يەنىلا ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە مۇئەللىپنىڭ شەخسىي خاھىشىغا مۇراجىئەت قىلغىنىمىز تۇزۇك. شاھ مەھمۇد جوراس ئەسەرنىڭ «شۇرا» نۇسخىسىنىڭ مۇقەددىمىسىدە «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ مۇھىم-راق تارىخىدىن بايان قىلماقچىمەن» دېيىش ئارقىلىق، ئۆزى يازماقچى بولغان ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە ئالدىن بېشارەت بېرىدۇ ھەمدە ئەسەرنىڭ بىرنەچچە يېرىدە «ئالتە شەھەر» ۋە «ئالتە شەھەر خانلىرى» دېگەن ئاتالغۇلارنى تەكرار ئىشلىتىدۇ. مانا بۇ ئەسەرنىڭ پۈتكۈل مەزمۇنى ۋە ماۋزۇسىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك مۇھىم يېپ ئۇچى. ئەمەلىيەتتىمۇ، ئەسەردە يۇنۇس خان (1428 ـ يىلى)دىن تارتىپ 1676 ـيىلىغىچە ئۆتكەن موغۇل ۋە سەئىدىيە خانلىرىنىڭ تارىخى مەركەزلىك بايان قىلىنغان. ھەربىر تېما ۋە مەزمۇن مەلۇم بىر خانىنىڭ نامى بىلەن باشلانغان. شۇڭا بۇ ئەسەرنى «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى» ياكى «تارىخى شاھ» دەپ ئاتاش بىرئاز مۇۋاپىقتەك كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە نو-قۇل ھالدا «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دەپ ئاتاش تازا مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، بۇ ئەسەر سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر پارچە ـ پۈرات ماتېرىياللار بولماستىن، بەلكى موغۇل ۋە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانلىرىغا بېغىشلانغان مەخ-سۇس تارىخىي ئەسەر. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئەسلىي ئەسەرنى يېـ-زىشنى تەۋسىيە قىلغۇچى ئېركە بەگمۇ شاھ مەھمۇد جوراستىن يۇنۇس خاندىن ئۆز زامانىسىغىچە ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ تارد-

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 1991 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 1052 ـ بەت.

خىنى يېزىپ چىقىشنى ئۆتۈنگەن[1].

ئەسەر نامىغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر يېڭى مەلۇمات شۇ- كى، شاھ مەھمۇد جوراسنىڭ 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى» ناملىق بىر ئەسىرى ھازىر ئۆزبە- كىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئەبۇرەيھان بىرۇنىي نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا[2].

2. «تارىخى رەشىدىي (داۋامى)»

تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن «تارىخى رەشىدىي (داۋامى)» دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ ئەسەر شاھ مەھمۇد جوراسنىڭ «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى»دىن كېيىن يازغان نوپۇزلۇق ئەسىرى بو- لۇپ، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، ئەكس ئەتتۈرگەن دەۋرلىرىنىڭ ئۇزۇن ھەم يىل، ئاي، كۈنلىرىنىڭ ئېنىقلىقى بىلەن تارىخ تەزكىرىشۇناسلىق ئىلمى ساھەسىدە ناھايىتى مەشھۇر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. لېكىن بۇ ئەسەرنى يۇقىرىقى ئىككى ئەسەر بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ كېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى ئاپ- تور بۇ ئەسەرنى باشقا بىر كىشى، يەنى 1692 ـ يىللاردىكى يەكەن ئەمىرلىرىدىن ئاللايار ئوغلى ساتىمبەينىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىپ چىققان. لېكىن بۇ، ئاپتورنىڭ مەزكۇر ئەسەرنى يېزىشىدىكى بىۋاستە سەۋەب ئەمەس، ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تارىخ يېزىشقا مەندەك ئاجىز، كۆڭلى سۇنۇق بەد- دىنىڭ لاياقىتى يوق ئىدى. ئەمما پېقىر، مىسكىن بەندىنىڭ كۆڭلىگە يەتتىكى، مىرزا ھەيدەر ھەزرەت ئابدۇرېشىت خانىنىڭ نامىغا ئاتاپ تارىخ يېزىپ، تۇغلۇق تۆمۇر خاندىن باشلاپ ئابدۇ- رېشىت خانىنىڭ زامانىغىچە ئۆتكەن ھەرقايىسى پادىشاھلارنىڭ ۋەقەلىرىنى بايان قىلىپتۇ. ھەزرىتى ئابدۇكېرىم خان (1560 ـ 1591 ـ يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان)دىن ھەزرىتى ئەلانىڭ

① مىرزا شاھ مەھمۇد جوراس: «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرە- يياللار»، 11 ـبەت.

② ئىزاھات ① بىلەن ئوخشاش.

(1699 ـ يىلىغچە) زامانلىرىغچە ھېچكىم تارىخ پۈتۈپ بايان قىلماپتۇ. نالايىق بولسامۇ ھەزرىتى ئابدۇكېرىم خاندىن ئاۋۋالقى تەرەپلىرىنى تارىخ كىتابلىرىدىن نەقىل ئېلىپ، قالغان قىسمىنى سۆزىگە ئىشەنچ قىلغۇدەك كىشىلەردىن ئاڭلاپ سېلىشتۇرۇپ، ئابدۇكېرىم خاندىن تارتىپ ھەزرىتى ئەلا يەنى ھەزرىتى مۇھەممەد ئىمىننىڭ مۇبارەك ناملىرىغچە قۇدرىتىمىنىڭ يەتكىنىچە تارىخ قىلىپ يازدىم. ئۆتكەن ئادالەت سۆيەر پادىشاھلارنىڭ بايانلىرى ھەمدە غەيرەت ـ شىجائەتلىك، بەختلىك ھەزرىتى ئەلا (مۇھەممەد ئىمىن خان)نىڭ مۇبارەك ئاتلىرى، ئادالەت ۋە قەھرىمانلىقلىرى ھەمدە بۇ قۇللارنىڭ دۇئاگۇيلۇقى ئەل ئارىسىدا يادىكار قالسۇن دەپ، ئاللايارىبىينىڭ ئىلتىماسى بىلەن يېزىپ چىقتىم»[1].

دېمەك، ئاللايارىبىينىڭ ئىلتىماسىدىن كۆرە يۇقىرىقى سەۋەبلەر ئاپتورنىڭ مانا مۇشۇنداق بىر ئەسەرنى يېزىپ چىقىشىغا بىۋاسىتە تۈرتكە بولغان. ئەسەردە گەرچە چىڭگىزخان (1206 ـ يىلى)دىن تارتىپ 1699 ـ يىلىغچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئابدۇكېرىم خاندىن كېيىنكى تارىخ يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرنى مەيلى ئاپتورنىڭ شەخسىي خاھىشى جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى ئەسەر مەزمۇنى جەھەتتىن بولسۇن، ئۇنى ھەقىقىي يوسۇندا «تارىخى رەشىدىي»نىڭ داۋامى» دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇنى ھەرگىز مەن يۇقىرىدا ئاتاپ ئۆتكەن «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى» نامىلىق ئىككى ئەسەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ يۇقىرىقى ئىككى ئەسەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئەۋزەللىكى شۇكى، بۇنىڭدا چىڭگىزخاندىن (1206 ـ يىلى) يۇنۇس خانغىچە بولغان 220 يىللىق تارىخ يېڭىدىن يېزىلغاندىن سىرت، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەرمۇ يۇقىرىقى ئەسەر (ئىككى

---

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» 1053 ـ، 1054 ـ بەتلەر.

خىل نۇسخا)گە قارىغاندا زور دەرىجىدە تولۇقلىنىپ، مۇكەممەل-لەشتۇرۇلگەن. ۋەقەلەرنىڭ يىل، ئاي، كۈنلىرىمۇ ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىنغان.

بۇ ئەسەر پارس تىلىدا يېزىلغان (بەزى مەنبەلەردە چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان، دېيىلىدۇ) بولۇپ، ھازىر ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر تولۇقسىز قولىيازما نۇسخىسى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

3. «دىنىي تېمىدىكى ئەسەر «ئەنىسەت تالىبىن»

1696 ـ يىلى شاھ مەھمۇد جوراس ئەينى دەۋردىكى يەكەن ھاكىمى ئالىم شاھ بەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «ئەنىسەت تالىبىن» (تەلەپكارلار نەسەبنامىسى) ناملىق دىنىي تېمىدىكى بىر ئەسىرنى يېزىپ چىقتى. بۇ ئەسەردە ئاساسەن، ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى تارىخى (تۆت خەلىپە دەۋرى)، نەقشىبەندىيلەر ۋە ئۇلارنىڭ يەكەن خانلىقىدىكى ئاساسلىق ۋەكىللىرى، بولۇپمۇ ئىسھاقىيە ئىشانلىرىنىڭ تارىخى، دىنىي ۋە سىياسىي پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەرمۇ ئەسلىي پارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يەكەندە ئەبۇ مەنسۇر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان «رەفىقۇت تالىبىن» (ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى) ناملىق نۇسخىسى بار. بۇ نۇسخىنىڭ 1864 ـ 1865 ـ يىللىرى موللا ئەخمەت ئوغلى موللا مۇھەممەد سوپى ئوغلى قۇربان سوپى باي تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بىر قولىيازما نۇسخىسى ھازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەبۇرەيھان بېرۇنىي نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، ئاپتور «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى» (دەسلەپكى ھەم كېيىنكى تولۇقلانغان نۇسخا) ۋە «تارىخى رەشىدىي»نىڭ داۋامى»، «ئەنىسەت تالىبىن» ناملىق ئەسەرلىرىدە چىڭگىزخاندىن مۇھەممەد ئىمىن خان (1676 ـ يىلى)غىچە بولغان ۋەقەلەرنى مەركەزلىك بايان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى قارا تاغلىق خوجىلار تەرەپدارى بولۇشى سەۋەبلىك

ئىسھاقىيە ئىشانلىرىنىڭ يىرگىنىچلىك تارىخىي پائالىيەتلىرى. گە ھەمدە ئۆز قەبىلىسىنىڭ ھاكىمىيەت سەھنىسىدىكى ئورنى ۋە ئەسەرنى يېزىشنى تەۋسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىگىمۇ ئالاھىدە ئورۇن ئاجراتقان.

قىسقىسى، ئاپتور شەخسىي ھاياتىنىڭ قانداق بولۇشى ھەمدە ئۇنىڭ قانداق تەبىقە، مەزھەپكە مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مىرزاھەيدەر دىن كېيىنكى كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىسى، ئۇنىڭ «ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ تارىخى» ۋە «تارىخى رەشىدىي»نىڭ داۋامى» ناملىق ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ 1551 ـ يىلىدىن 1700 ـ يىلىغىچە بولغان بىر يېرىم ئەسىرلىك تارىخىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرغۇچى كۆۋرۈك دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقان يىل دەۋرى توغرىسىدا ئېنىقلىما

يۇنۇسجان ئىلى

تارىختا يەكەن تېررىتورىيىسىدە ئىككى ھاكىمىيەت ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا بىرقە- دەر مەشھۇر بولغان ساكارائۇل بەگلىكى، يەنە بىرى شەرقىي چا- غاتاي خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان يەكەن خانلىقى ئىدى. دەرۋەقە، يەكەن خانلىقى چاغاتاي ئەۋلادلە- رى بىلەن دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ تىرىشچانلىقىنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى بولۇپ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى ۋە مەدەنىيىتى- نىڭ شەكىللىنىش ۋە تاكامۇللىشىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانىدى. يەكەن خانلىقى ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، بەزى مەسىلىلەردە يەنە قايتا ئېنىق- لىۋېلىشقا تېگىشلىك تەرەپلەرمۇ يوق ئەمەس.

مەلۇمكى، تارىخىي ماتېرىياللاردا «خاجە ئافاق بۇ خەتنى ئا- لىب، قالماق تۆرەسىگە يەتكۈزدى. تۆرە كامال تەۋەززۇ بىرلە خەتكە ئەمەل قىلىپ، ئۆز لەشكەرى بىرلە كاشغەرگە يۈزلەندى»[1]، دەپ مەلۇمات بېرىلگەندىن باشلاپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلاش- قان يىل دەۋرى توغرىسىدىكى قاراشلار بىر - بىرىگە ئوخشىمايى كەلدى. يېقىپ ئېيتقاندا، بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلدى:

موللا مۇسا سايرامىي يازغان «تارىخى ھەمدىي»دە مۇنداق دېيىلگەن: «خوجا ئافاق قۇنتەيجىگە ئۆزىنى تاشلاپ: (ماڭا چېرىك

① مۇھەممەت سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىيا- تى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 50 - بەت.

بەرسىكىز، ئالتە شەھەرنى سىزگە تەۋە قىلىپ ئىلكىكىزگە ئۆتۈ-كۈزسەم) دېگەن مەزمۇندا ئەرز قىلدى. ئافاق خوجا قۇنتەيجى مۇشرىكىنىڭ مۇددىئا ۋە يارىمى ئارقىسىدا، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسمائىل خاننى ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇ ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1613 ـ يىلى) ئىدى»[1].

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇر تارىخى» ۋە «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» قاتارلىق كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە يەكەن خانلىقىنىڭ 1678 ـ يىلى ئاخىرلاشقانلىقى كۆرسىتىلگەن.

مەرھۇم ئەنۋەر بايتۇر يازغان «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى»دا مۇنداق دېيىلگەن: «خوجا ھىدايىتۇللا دەھبىد، كاسان، بەدەخشان، كەشمىر، تىبەت، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا 12 يىللىق دەۋرىشلىك تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈپ، مىلادى 1682 ـ يىلى ئۆزبىنى دالاي V نىڭ يارىدەمچىسى ساڭجياجاسۇنىڭ قولتۇقىغا ئاتتى... غالدان 12 مىڭ لەشكەر تەييارلاپ، خوجا ھىدايىتۇللاغا يول باشلىتىپ، مۇز داۋان ئارقىلىق قەشقەرگە بېسىپ كىردى.»[2]. بۇ خىلدىكى قاراشتىن بىر خىلى يەنە «بارتولد ماقالىلىرى توپلىمى» ھەمدە لى جىشىن يازغان «يەكەن مۇسۇلمان خانلىقى تۇغرىسىدا» ناملىق ماقالىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، فرانسىيىلىك مۇرس، گىران، روسىيىلىك زىلاتكىن بىلەن ئاكىمۇشكىن ۋە ياپونىيىلىك خانىدا ئاكىرا قاتارلىقلارمۇ يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقان يىل دەۋرىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1678 ـ، 1680 ـ، 1679 ـ يىلى بىلەن 1680 ـ يىللار ئارىلىقىدا ۋە 1680 ـ يىلى ئەتراپىدا دەپ ھېسابلىغان، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرشۇناس ۋە

---

① مۇللامۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 130 ـ بەت.

② ئەنۋەر بايتۇر: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 986 ـ، 987 ـ بەتلەر.

موڭغۇلشۇناسلاردىن ئاكىموشكىن بىلەن خانبدا ئاكىرالارنىڭ «يەكەن خانلىقى 1680 ـ يىلى ئاخىرلاشقان»، دېگەن قارىشى بىرقەدەر كەڭ تارقالغان.

يۇقىرىقىدەكلا بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان بۇنداق كۆزقاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى كىشىنى ھەقىقەتەن ئەجەب قالدۇرىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە بىرلا ئومۇمىي يەكۈن، يەنى ئىسمائىل خان ۋە غالداندىن ئىبارەت بويسۇندۇرۇلغۇچى بىلەن بويسۇندۇرغۇچى ھەمدە ئافاق خوجا ۋە دالاي لامادىن ئىبارەت ئىككى ۋاستىچىنىڭ مۇناسىۋىتى باشتىن ـ ئاياغ ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان.

يەكەن خانلىقى 1514 ـ يىلى سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، ئىسمائىل خانىنىڭ دەۋرىگىچە 11 خانىنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى. بۇ ھەممىگە ئايان تارىخىي پاكىت. ئەمما تارىخىي ماتېرىياللاردا ئىسمائىل خانىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى مۇناقچىلا تىلغا ئېلىنغاچقا، خېلىدىن بېرى كۆپلىگەن كىشىلەر ئىسمائىل خانىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان دەۋرى مەسىلىسىگە قارىتا باشقىچە قاراشتا بولۇپ كەلدى. مەسىلەن، بارتولد شۇنداق قارىغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ «ھۆكۈمرانلار نىڭ نەسەبنامىسىدىن ئىسمائىل خانىنىڭ 1670 ـ يىلى تەختكە چىقىپ يەكەنگە تەخمىنەن 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ»[1]، دەپ يازدى. بۇنداق دېيىش بىر تەرەپلىمىلىك بولسا كېرەك. چۈنكى: «ئىسمائىل خان بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن خاجە ئافاق خاجەمنى كاشغەردىن ھەيدەپ چىقاردىلەر، كاشغەردە ئىسمائىل خانىنىڭ ئوغلى باباق سۇلتاننى تۇرغۇزدىلەر. بۇ شەھەرلەر ئانچىنان ئاباد بولدىلەر. ئىلگىرى ـ كېيىن مۇنداق بولغان ئەمەس. ئون يىل رەئايا ـ فەقىرلەر بىلمەدىلەركى، بۇ دد-

① بارتولد: «تۈركىستانغا قىلىنغان سایاھەتتىن دوكلات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1985 ـ يىللىق 5 ـ سانىدىكى لى جىشىن يازغان «يەكەن مۇسۇلمانلار خانلىقى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن ئېلىندى.

يارلار ئىچىدە سىپاھى بارمۇ ـ يوقمۇ؟ زۇلۇم ـ سىتەم سۆزى قۇلاققا ئاڭلانمادى. ئۆلىما ۋە فازىللارغە رىۋاج تامام بولدى. شەرىئەت مۇستافا روناق تاپتى»[1]. «1080 ـ يىلى زۇلقەئدە ئېيىنىڭ 11 ـ كۈنى دۈشەنبىدە ھەزرىتى ئەزىزان بىلەن ھەزرىتى خانلار خۇشال ـ خۇرام ھالدا يەكەنگە يېتىپ كېلىشتى. ئۇلۇغلار، ئەمەلدارلار، چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى جۇغلىشىپ كونا تۈزۈم بويىچە ھەزرىتى خاننى پادىشاھلىققا كۆتۈرۈشتى»[2].

گەرچە بۇ ئىككى تارىخىي بايانىنى ئوخشاشلا ئىلگىرى كۆپلىگەن كىشىلەر نەقىل ئالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلمىغانىدى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، بۇ ئىككى بايانىدىكى «1080 ـ يىلى (مىلادىيىنىڭ 1670 ـ يىلى) ... ئۇلۇغلار، ئەمەلدارلار، چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى ... خاننى پادىشاھلىققا كۆتۈرۈشتى»، «ئون يىل رەئايا ـ فەقىرلەر بىلمەدىلەركى، بۇ دىيارلەر ئىچىدە سىپاھى بارمۇ ـ يوق؟ زۇلۇم ـ سىتەم سۆزى قۇلاققا ئاڭلانمادى»، دېگەن سۆزلەرگە ئەھمىيەت بېرىلمەي كەلگەنىدى. مېنىڭچە، بۇ سۆزلەرنىڭ مۇنداق بىر مۇھىملىقى بار. ئۇ بولسىمۇ، ئىسمائىل خاننىڭ يەكەن شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنلا، ئاندىن خانلىقنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى تولۇق قولغا ئالغانلىقى ئىسپاتلانغان. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئىسمائىل خاننىڭ سەلتەنەت دەۋرىنى ئۇنىڭ خانلىقنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا تەييارلىنىپ، ئايرىم جايلارنى ئۆز ئالدىغا ئىشغال قىلىۋالغان ۋاقتىدىن باشلاپ ئىزدەش كېرەك. چۈنكى، يەكەن خانلىقىنىڭ 9 ـ ئەۋلاد خانى ئابدۇللاخان ئوغلى يولبارس خان تەرىپىدىن تەختتىن قوغلىنىپ، 1667 ـ يىلى ھىندىستانغا كەتكەندىن كېيىن، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىر قېتىملىق تەخت تالىشىش ماجىراسى كېلىپ چىققانىدى. بولۇپ-

---

① مۇھەممەت سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، ئۇيغۇرچە نەشرى 47 ـ، 49 ـ بەتلەر.

② شاھ مەھمۇد جوراس: «يەكەن سەئىدىيە خانلىقىغا دائىر ماتېرىياللار»، ئۇيغۇرچە نەشرى 203 ـ بەت.

مۇ، يولبارس خاننىڭ تەبىئىتى زۇلۇمغا مايىل بولغاچقا، خەلق ئاممىسىنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتكەنىدى. بۇنىڭ بىلەن يەكەن ۋە قەشقەردىكى بىر قىسىم يۇرت كاتتىلىرى ئاقسۇغا بېرىپ، ئاقسۇدىكى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن بىللە، قاراشەھەردە سۈرگۈندە تۇرۇۋاتقان ئابدۇللا خاننىڭ ئىنىسى ئىسمائىل خانغا مايىل بولغانىدى. نەتىجىدە ئىسمائىل خان ئاقسۇغا تەكلىپ قىلىنىپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، باي قاتارلىق جايلارنى ئۆزى مۇستەقىل ئىدارە قىلىپ، ئاقسۇ مەركەزلىكىدىكى ئايرىم بىر گەۋدىنى شەكىللەندۇرگەنىدى. بۇ ھەقتە ئىسمائىل خانغا تەقدىم قىلىنغان «تارىخى رەشىدىي زەيلى»دە «ئىسمائىل خاننىڭ ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا ۋە باي مەملىكەتلىرىدە خانلىق قىلغىنى» دېگەن ئايرىم سەھىپە بىلەن «ئەمەلدارلار گۇرۇھ ـ گۇرۇھ بولۇشۇپ، خانغا كۆرۈنۈش قىلىشتى، مەملىكەت خانغا مۇقىملاشتى»، دېگەن مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئىسمائىل خاننىڭ سەلتەنەت دەۋرى ئۇ يەكەن شەھىرىنى ئىشغال قىلغان 1670 ـ يىلىدىن باشلاپ 12 يىل داۋام قىلغان بولماستىن، بەلكى ئابدۇللاخان ھىندىستانغا كەتكەن ۋاقىتتىن ئۇزاق ئۆتمەي باشلانغانىدى. ئۇنداق بولسا، ئىسمائىل خان قايسى ۋاقىتتا ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا ۋە باي قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان؟ روسىيىلىك ئاكمۇشكىننىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىسمائىل خان بۇ جايلارنى «1668 ـ يىلى ئىشغال قىلغانىدى»[1].

دېمەك، ئىسمائىل خاننىڭ سەلتەنەت دەۋرى 1668 ـ يىلىدىن باشلاپ 12 يىل داۋام قىلغانىدى. يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقان يىل دەۋرى ئىسمائىل خاننىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئاخىرقى چېكى بولغان، ئىلگىرى ئاكمۇشكىن بىلەن خانىدا ئاكىرا تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن 1680 ـ يىلنى بىرلىك قىلغا-

① ئو. ف. ئاكمۇشكىن: «چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسىم ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى تارىخى مەجمۇئەسى»، 1985 ـ يىللىق تۇنجى سان.

نىدى. ئەگەردە 1678 ـ، 1679 ـ ۋە 1682 ـ يىللارنى ئاخىرلاش-قان يىل دەۋرى دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسمائىل خانىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋاقىتقا ئۇيغۇن كەلمەيلا قالماستىن، بەلكى يەكەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان غالداننىڭ ئېلىپ بارغان ھەربىي ھەرىكەتلىرىگىمۇ ئۇيغۇن كەل-مەيدۇ. چۈنكى، 1691 ـ يىلى كىتاب بولۇپ تۇزۇلگەن «غەربىي چېگرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى» ناملىق ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن: «ئىت يىلى (كاڭشى 21 ـ يىلى، مىلادىيىنىڭ 1682 ـ يىلى) غالدان مۇسۇلمانلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپ، مۇسۇلمان ئېلىدىن باج ـ سېلىق تاپشۇرۇپ، بۇددا ئېتىقادىدا بولۇش، دېگەنلەرنى تە-لەپ قىلدى. ئۇنىڭ توپىلاڭچى ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ، يېرىم كېچە بولغاندا، مۇسۇلمانلار سىرتتىن كەلگەن يارەمگە ئىگە بولۇپ، ئىچى ۋە سىرتتىن ماسلاشتى، شەھەرنى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ قاپلاپ، ئوت يالقۇنلىرى ئاسمان پەلەككە كۆتۈرۈلدى، نە-تىجىدە غالداننىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى قاتتىق ئوڭۇشسىز-لىققا ئۇچراپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى»[1]. 1690 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يېزىلغان «زايانباندىدانىڭ تەرجىمھالى»دا «قوي يىلىدا بوشۇقتۇخان ئېرتىشتە قىشلىدى، مايمۇن يىلى (كاڭشى 19 ـ يىلى، مىلادىيىنىڭ 1680 ـ يىلى) ئەتىيازدا كۆك قويدا يازنى ئۆتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ، يەكەننى ئىشغال قىلدى»[2]، دەپ كۆرسىتىلگەن.

مېنىڭچە، بۇ ئىككى مەلۇماتتا تۆۋەندىكىدەك ئىككى مۇھىم نۇقتا بار: ئۇنىڭ بىرىنچىسى غالدان 1682 ـ يىلى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇيغۇرلار رايونىغا ئەمەس، بەلكى باشقا بىر مۇسۇلمانلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلغان. ئىككىنچىسى، باشقا تا-رىخىي ماتېرىياللاردىن كۆرە، بۇ ئىككى مەلۇماتنىڭ كېيىنكە-

① لياڭ فېن: «بۈگۈنكى غەربىي چېگرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى»، (西陲今略) چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 422 ـ بەت.

② ش. نورب: «زايابانداندانىڭ تەرجىمھالىغا ئىزاھ»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەش-رىياتى، موڭغۇلچە نەشرى، 272 ـ بەت.

سىدە يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقان يىل دەۋرى بىرقەدەر ئېنىق خاتىرىلەنگەن. بۇ خىل ئالدىنقى شەرتكە ئاساسلىنىپ، بىز ئۇنى غالدانىڭ ئېلىپ بارغان ھەربىي ھەرىكەتلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ، ئەلۋەتتە.

جۇڭغار خانلىقىغا دائىر ماتېرىياللارغا قارىغاندا، غالدان مەزكۇر خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى باتۇر قۇنتەيجىنىڭ 6 ـ ئوغلى بولۇپ، ئاكىسى سېچىگىنىڭ دەۋرىدە دالاي V نىڭ ھوزۇرىغا بېرىپ لاما بولغانىدى. 1671 ـ يىلى سېچىگى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەخت تالىشىش كۈرىشىدە ئانا ياشقا ئاكىسى چېچىن تەيجى بىلەن چوتۇ باتۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندە، ئۇ شىزاڭدىكى يۇقىرى قاتلام دىنىي روھانىيلارنىڭ قوللىشى بىلەن تارباغاتايغا قايتىپ كېلىپ، قورال كۈچى بىلەن سېچىگىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغانىدى، ئۇمۇمەن، ئۇ خانلىق دائىرىسىدە ئۆز زىنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىنى بىر ـ بىرلەپ يوق قىلغاندىن كېيىن، ئەتراپتىكى رايونلارغا قارىتا بىر قاتار تالان ـ تاراج خاراكتېرلىك كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى قىلدى. مەسىلەن، ئالدى بىلەن 1678 ـ يىلى گەنسۇدىكى گەنجۇ بىلەن چىڭخەيگە ھۇجۇم قىلىپ، «گەنجۇنىڭ يېنىدا تۇرۇشلۇق سېرىق ئۇيغۇرلار دىن گۇڭگۇرت، قوغۇشۇن قاتارلىق سېلىقلارنى ئالدى»[1]. 1679 ـ يىل 7 ـ ئايغا كەلگەندە يەنە «قول ئاستىدىكى ئاردال خوشۇچ قاتارلىق ئۇچ ئاتامانىنى 30 مىڭ ئەسكەر بىلەن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئالدىن يۇرەر قاراۋۇللىرى قومۇلغىچە يېتىپ باردى ··· ئۇ جايلارنى مال باقىدىغان ئوروڭ قىلىدىغانلىقىنى پەش قىلدى»[2]. دېمەك، غالدانىڭ گەنجۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار

---

① ساگۇچى تورۇ: «روسىيە ۋە ئاسىيا يايلىقى»، 111 ـ بەت. «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 90 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل ئېلىندى.

② «چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 82 ـ جىلد 5 ـ، 6 ـ بەتلەر بىلەن 84 ـ جىلد 4 ـ، 5 ـ بەتلەر.

رايونىنى ئىشغال قىلىپ، چىڭخەيگە ھۇجۇم قىلىشى، گەرچە ئۇ-نىڭ مەنىۋى جەھەتتىن ئۆزىگە زور نام - ئاتاق ۋە ئابرۇي ئاتا قىلىۋاتقان شىزاڭدىكى يۇقىرى قاتلام دىنىي روھانىيلار گۇرۇھى بىلەن بولغان ئۇچرىشىشتىكى پايدىلىق ئىمكانىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشى بولسىمۇ، ئەكسىچە، تۈرپان بىلەن قو-مۇلنى ئىشغال قىلىشى، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇرۇ-شىدا ھازىرلىغان مۇھىم ئالدىنقى شەرتى ئىدى. شۇڭا «غالدانىڭ شىنجاڭدىكى ئىسلام جەمئىيىتىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقى، ئالدى بىلەن مۇشۇ رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن باشلانغانىدى»[1]. مانا بۇ يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقان يىل دەۋرىنى ئېنىقلاش-تىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان ئىنتايىن مۇھىم بىر تەرەپ ھې-سابلىنىدۇ. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر تەرەپ شۇكى، تۈرپان بىلەن قومۇل يەكەن خانلىقىنىڭ شەرقىي تارمىقى بول-غاچقا، بۇ رايونلارنى ئىداره قىلغان ھۆكۈمرانلار بىلەن يەكەن خانلىرى ئۇزاقتىن بۇيان بىر - بىرى بىلەن ئېپ ئۆتۈشمەي كەلگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى كۆپ قېتىم ئۇلارنىڭ سۇركىلىشلىرىگە ئارىلىشىپ كەلدى. مەسىلەن، ئەڭ دەسلەپتە سېڭگى يولبارس خاننىڭ تەختكە چىقىشىغا ئارىلاشقان بولسا، كېيىن غالدان تۈرپانىدىكى ئابدۇرېشىت خان بىلەن مۇ-ھەممەت ئىمىن خانلارنىڭ تەخت تالىشىش كۈرىشىگە ئارىلاشتى. «ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جۇڭغارلار قەشقەر بىلەن يەكەنگە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، ئابدۇرېشىت خان بىلەن مۇھەممەت ئىمىنىڭ ھەر ئىككىلىسى غالداننىڭ ئوردىسىدا ئىدى»[2]. «چىڭ سۇلالە-

---

① ساگۈچى تورۇ: «18 - 19 - ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 1 - كىتاب خەنزۇچە نەشرى 90 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن ئېلىنىدى.

② بارتولد پايدىلانغان قەشقەردىكى ئىسمى نامەلۇم ئاپتورنىڭ قارىشى، «تۈركىس-تانغا قىلىنغان سىياھەتتىن دوكلات»تا تىلغا ئېلىنغان. ئىزاھ ②دىكى ساگۈچى تو-رۇنىڭ ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن.

سىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئابدۇرېشىت خان ئىلىدا تاكى 1682 ـ يىلىغىچە نەزەربەندتە تۇرغانىدى»[1]. ئەلۋەتتە، بۇ سۆز تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن تۇرپان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىم مۇناسىۋەتتىن دېرەك بەرسىمۇ، بۇنىڭلىق بىلەن يەكەن خانلىقى 1682 ـ يىلى باشقا بىر مۇسۇلمان ئېلىگە ھۇجۇم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان مۇسۇلمان ئېلى يەكەن خانلىقى بولماستىن، بەلكى غەربتىكى قازاق خانلىقى، ئۇ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان شەھەر دەل سايرام شەھىرى ئىدى.

① ساگۇچى تورۇ: «18 ـ، 19 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 1 ـ كىتاب خەنزۇچە نەشرى 2 ـ، 3 ـ بەتلەر.

هۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە نەزەر

مەخمۇت نىزامى

مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بىر ـ بىرىدىن ئۆگىنىش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش هېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئالاقىدە تەبىئىي هالدا ئالاقە قىلغان ئىككى تەرەپنىڭ تىلى بىر ـ بىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بۇنداق ئۇچرىشىش جەريانىدا تىللاردا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش هادىسىسى يۈز بېرىدۇ. بۇ ماقالەمدە هازىرقى ئومۇمىيۈزلۈك ئەهۋال توغرىسىدا ئەمەس، پەقەت قەدىمكى زامانىدىكى تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىرى جەهەتتىكى مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولغان خەنزۇ تىلىغا باشقا مىللەتلەر، يەنى قەدىمدە خەنزۇلار بىلەن يېقىن قوشنا بولغان ۋە ئۆزئارا ئالاقىدە بولغان بىر قىسىم مىللەتلەر تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمەن.

قەدىمدە خەنزۇلار بىلەن قوشنا مىللەتلەر ۋە ئارىلىشىپ ياشىغان مىللەتلەر ئۆزئارا قويۇق ئالاقە قىلغان. بۇ جەريانىدا ئۇلارنىڭ تىللىرى بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئالاقە جەريانىدا تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى تەبىئىي ئەهۋال هېسابلىنىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە تەسىرى ئوخشاش دەرىجىدە بولمايدۇ، بىزدە تىل تەتقىقاتىدا بۇرۇن جۇڭگودىكى ئاساسىي ۋە چوڭ مىللەت بولغان خەنزۇ مىللىتى تىلىنىڭ باشقا مىللەتلەر تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدا كۆپرەك تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ، بۇ جەهەتتە خېلى كۆپ نەرسىلەر ئېلان قىلىندى. بۇنداق بولۇشى تەبىئىي، چۈنكى قەدىمدە خەنزۇ تىلىنىڭ قوشنا مىللەتلەر ۋە ئارىلىشىپ ياشىغان

مىللەتلەرنىڭ تىلىغا بولغان تەسىرى كۈچلۈك ۋە گەۋدىلىك بولۇغانىدى. ئەمما تىل تەتقىقاتىدا باشقا مىللەتلەر تىلىنىڭ خەنزۇ تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدا ئانچە سۆز بولمىدى. قەدىمدە قويۇق ئالاقە جەريانىدا خەنزۇ تىلى باشقا تىللارغا تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىللە، باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىمۇ خەنزۇ تىلىغا مەلۇم دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەنىدى. بىز بۇ تەسىرنى قەدىمكى خەنزۇچە ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە تارىخىي خاتىرىلەردىن كۆرۈۋالالايمىز. بىز بۇ ئەدەبىي ئەسەر ۋە تارىخىي خاتىرىلەرنى ئوقۇغاندا، باشقا مىللەتلەر تىلىدىن قوبۇل قىلىنىپ قوللىنىلغان خېلى كۆپ سۆز ـ ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز ـ ئىبارىلەرگە نەزەر ئاغدۇرغان بولسىمۇ، ئۇلارنى خەنزۇچە قەدىمكى يادىكارلىقلاردا ساقلىنىپ قالغان پالانچى مىللەتنىڭ سۆزلىرى دېيىش ۋە ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى تاللاپ چىقىپ كۆرسىتىش بىلەنلا چەكلەندى، ئۇنىڭ مۇھىم تىل ھادىسىسى ئىكەنلىكىگە ئانچە نەزەر ئاغدۇرمىدى. تارىختا خەنزۇلار ئۆزى ئالاقە قىلغان يېقىن ـ يىراقتىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن بىر قىسىم سۆزلەرنى قوبۇل قىلغان. بۇ سۆزلەر خەنزۇ تىلىغا سىڭىپ كىرىپ، خەنزۇ تىلى لۇغەت تەركىبىدىن ئورۇن ئالغان ۋە خېلى ئۇزۇن مەزگىل قوللىنىلغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىر قوللىنىلمايدىغان بولسىمۇ، لېكىن بەزىلىرى تارىخ، مەدەنىيەت، ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتلىرىدا يەنىلا ھاياتىي كۈچىنى يوقاتقىنى يوق.

ھۇنلار قەدىمدە شىمالىي سەھرادا ياشىغان بولۇپ، ئۇلار بۇ زېمىندا خېلى ئۇزاق مەزگىل پائالىيەت ئېلىپ بارغان، تارىخ سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىغان، ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ھۇنلار بۇگۈنكى كۈندە بىر ئېتنىك گەۋدە سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس. ئۇلار كېيىنكى چاغدا ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن ئاجىزلاپ پارچىلىنىپ كەتتى ۋە شۇ دەۋردە كۈچلىنىپ تارىخ سەھنىسىدە مۇھىم ئورۇنغا چىققان ئۆزبېكلەرنىڭ يېقىن قېرىنداشلىرىغا سىڭىپ كەتتى، بىر قىسىملىرى باشقا مىللەت-

لەر ئىچىگە سىڭىپ كەتتى، يەنە بىر قىسىملىرى بولسا غەربكە كۆچۈپ كېتىپ، ئۇ يەردە ياشايدىغان باشقا خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ، يېڭى ئېتنىك گەۋدىنى بەرپا قىلدى. ھۇنلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۆزىنىڭ گۆدەكلىك دەۋرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىن، ئەتراپىدىكى قەبىلە ۋە مىللەتلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا باشلىغان، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەت بىلەن ئالاقىدە بولغان. بۇ جەرياندا ھۇن تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى ئۆزئارا ئۇچرىشىپ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن. خەنزۇ تىلىنىڭ ھۇن تىلىغا قانداق ۋە قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى بىزگە مەلۇم ئەمەس. چۈنكى، ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ھۇن تىلىدىكى مۇكەممەل يادىكارلىقلار ئۇچرىمايدۇ. شۇڭا بۇ ھەقتە بىر نەرسە دېيىش مۇمكىنچىلىكى يوق، ئەمما ھۇن تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا قوبۇل قىلىنىپ، قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە تارىخىي خاتىرىلەردە قوللىنىلغان بىر قىسىم سۆز - ئىبارىلەر ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ سۆز - ئىبارىلەر ئەينى زاماندا ھۇن تىلىنىڭ خەنزۇ تىلىغا مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بىز قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلەر، تارىخىي خاتىرىلەر ۋە باشقا يادىكارلىقلارنى ئاقتۇرساق، تۆۋەندىكىدەك بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ خەنزۇ تىلىغا قوبۇل قىلىنىپ، تىل ئەمەلىيىتىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرىمىز.

تۆۋەندە قەدىمدە ھۇن تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا قوبۇل قىلىنىپ يازما يادىكارلىقلاردا قوللىنىلغان ۋە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. «比赊» (بىشي)، «比疏» (بىشۇ) بۇ ھۇن ئاياللىرى چاچقا تاقايدىغان بېزەك ياكى تارغاق بولۇپ، ئالتۇندىن ياسىلاتتى. تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ سۆز ھۇن تىلىدا «Piso»[1]

---

① شىراتورى كۇراكىچى: «ھۇنلار ھەققىدە تەتقىقات»، لىن گەن تۈزگەن «ھۇن تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1983 - يىل نەشرى، خەنزۇچە، 207 - بەت.

دېيىلىدىغان بولۇپ، خەنزۇ تىلىدا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يۇ-قىرىقىدەك ئىككى خىل ئېيلىنغان. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە خەن ۋېندىنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتىغا ئەۋەتكەن مەك-تۇپى نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا، «بىر ياقىلىق ئۆزۈم كىيىدىغان تاۋار ئەستەرلىك دۇردۇن تون، بىر ياقىلىق تاۋار ئەس-تەرلىك كەمزۇل ۋە كىمخاپ يەكتەك، بىر دانە تارغاق (ياكى بۇلاپكا 比赊)، بىر زەررىن كەمەر، بىر ئالتۇن سىرىبى (比黄金蛋)، ئالتۇن توقا)، ئون توپ دۇردۇن، 30 توپ كىمخاپ، 40 توپ قىزىل شايى، 40 توپ كۆك شايى قاتارلىق نەرسىلەرنى كېڭەش بېگى يى، جارچىبەگ جيەن ئارقىلىق تەڭرىقۇتقا ئەۋەتتۇق»، دېيىلىدۇ[1]. دېمەك، خەن ۋېندى ئۆز مەكتۇپىدا بۇ ھۇن سۆزىنى ئىشلەتكەنىدى.

2. «步落稽» (بۇلوجى) بۇ ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقىنىڭ نامى بولۇپ، ئايرىمچە ياشىغان بىر قىسىم ھۇنلار تارىخىي خاتىرىلەر-دە مۇشۇنداق ئاتالغان. «جۇنامە. جىخۇلار تەزكىرىسى»دە «جىخۇلار (稽胡) يەنە بۇلوجىلار (步落稽) دەپ ئاتىلىدۇ»[2]، دېيىلىدۇ. بۇ باشقا تارىخ كىتابلىرىدىمۇ قەيت قىلىنىدۇ. دېمەك ، «稽胡» ئەسلىي «步落稽» دېگەن نامنىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى ھېساب-لىنىدۇ. «胡» سۆزى ئۇلارنىڭ ھۇنلاردىن ئىكەنلىكىنى كۆرسە-تىدۇ. جىخۇلار (بۇلوجىلار)نىڭ نامى دەسلەپتە «ۋېينامە. ئېرجۇ-رۇڭ تەزكىرىسى»دە ئۇچرايدۇ، لېكىن ئۇنىڭدا «步落坚» دەپ يېزىلغان. بۇ كىتابتا «بۇلوجيەن خۇلىرى (步落坚胡) دىن بول-غان لىيۇ ئارۇ قاتارلىقلار گۇا، سى دېگەن جايلاردا توپلاڭ كۆ-تۈردى ... ئۇلار ئېرجۇرۇڭ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قوشۇ-ۋېلىندى»،[3] دېيىلىدۇ. دېمەك، «坚步落» دېگەن سۆز ئەسلىي

---

① سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2897 ـ بەت.

② لىڭخۇدېبىن: «جۇنامە. جىخۇلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1971 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 896 ـ بەت.

③ ۋېي شۇ: «ۋېينامە. ئېرجۇرۇڭ تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1974 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 1645 ـ بەت.

«步落稽»نىڭ باشقىچە تەرجىمە قىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقى خاتىرىدىن شۇنى قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئايرىم ـ ئايرىم ياشىغان ئۇششاق ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق نامى بولمىغان، ئۇلار تۇرىدىغان جايلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. لىيۇ ئارۇ ئۇلارنى بىرلەشتۈرگەن، شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار «بۇلوجى» دەپ ئاتالغانىدى. تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي «بىر قىسىم ھۇنلار» دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «بۆلەك» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، بۇ سۆز ئەسلىي «بۆلەك» ياكى «بۆلەكچە» دېگەن سۆز ئىدى. بۇ سۆز دەسلەپتە «ۋېينامە. ئېرجۇرۇڭ تەزكىرىسى»دە «步落坚» دەپ يېزىلغان، «جۇنامە. جىخۇلار تەزكىرىسى»دە بولسا «步落稽» دەپ يېزىلغان.

3. «单于» (چەنيۈ) ھۇنلار ھۆكۈمدارىنىڭ ھۆرمەت نامى. ھۇنلار ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانىنى مۇشۇنداق ئاتىغان. بۇ سۆز ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسمى ياكى پادىشاھلىق نامىدىن كېيىن ئېيتىلىدۇ. «خەننامە»دە بۇ سۆزگە چۈشەنچە بېرىلىپ، «单于 دېگەن سۆز (كەڭ) دېگەنلىك بولىدۇ» دېيىلىدۇ. «单于» ھۇنچە سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى قانداق ئىكەنلىكىنى بىلىش بىز ئۈچۈن مۇھىم مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتە تەتقىقاتچىلار ئىزدەنگەن، بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز «Zenyu» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دەيدۇ؛ بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنى ھۇنگار تىلى (ۋېنگىر تىلى)دىكى «كەڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «Szel» دېگەن سۆزگە تەڭلەشتۈرىدۇ؛ بەزى تەتقىقاتچىلار بولسا بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «tanka, tanha» بولۇپ، بۇ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «تەركەن» (terken) دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ، دەيدۇ[1]. ھازىرچە بۇ سۆز توغرىسىدا تېخى بىر-

① خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

لىككە كەلگەن ۋە كىشىنى قايىل قىلارلىق قاراش ئوتتۇرىغا چىقمىدى. دېمەك بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي زادى قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى تېخى ھەل بولمىدى.

4. «撑梨孤涂单于» (چېكىلى گۇتۇچەنيۇ) بۇمۇ ھۇنلار ھۆكۈمدارىنىڭ ھۆرمەت نامى. بۇ سۆز «خەننامە»نىڭ «ھۇنلار تەزكىرىسى» دېگەن جىلدىدا قوللىنىلغان. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە بۇ سۆز ئىشلىتىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭغا چۈشەنچە بېرىلگەن. ئۇنىڭدا «چەنيۇ» (单于) لۇەنتى (挛提) ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئۆز ئېلىدىكىلەر ئۇنى (撑梨孤涂单于) دەپ ئاتايدۇ. ھۇنلار كۆك (ئاسمان)نى (撑梨)، ئوغۇلنى (孤涂) دەيدۇ. (单于) دېگەن سۆز (كەڭ) دېگەنلىك بولىدۇ، دېمەك، بۇ (كۆكتەك (ئاسماندەك) چەنيۇ) (天单于) دېگەنلىك بولىدۇ»، دېيىلىدۇ[1]. بۇنىڭدا ئاپتور سۆزلەرگە ئايرىم - ئايرىم چۈشەنچە بېرىپ، ئاخىرىدا بىر پۈتۈن بىرىكمىنى «كۆكتەك چەنيۇ» دېگەن سۆز بولىدۇ دەپ خۇلاسىلەيدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشچە «ئوغۇل» دېگەن مەنىدىكى «孤涂» سۆزى چۈشۈپ قالغان. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشچە بولغاندا، بۇ بىرىكمىنىڭ مەنىسى «كۆكتەك (ياكى تەڭرىدەك) ئوغۇل كەڭ» بولۇشى كېرەك. «单于»نىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى تېخى ھەل بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ تەرجىمە قىلىنمىغاندا، بۇ بىرىكمىنىڭ تەرجىمىسى «كۆكتەك (تەڭرىدەك) ئوغۇل چەنيۇ» بولۇشى كېرەك. بۇ بىرىكمىنىڭ يۇقىرىقى ئىككى خىل تەرجىمىسىگە قارىغىنىمىزدا ئالدىنقىسىدىن بىرنەرسە ئۇققىلى بولمايدۇ، ئۇ باغلانغان ۋە مەنتىقىلىق بىر مەنە بەرمەيدۇ. گەرچە كېيىنكىسىدە سۆزلەر باغلانغان بولسىمۇ، ئىنچىكىلەپ پىكىر يۈرگۈزسەك، ئۇنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى كۆرىمىز. چۈنكى ھۆكۈمدارنىڭ ھۆرمەت نامى ئالدىغا «ئوغۇل» ياكى «قىز» دېگەن سۆزنى قوشۇپ قويۇش غەلىتە ئىش بولۇپ، بۇ ئە-

① بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىل نەشرى، خەنزۇچە، 1573 - بەت.

قىلگە سىغمايدۇ. ئەگەر بىز بۇ بىرىكمىنى «تەڭرى (كۆك) ئوغلى چەنيۇ» دەپ ئالساق، بىرىكمىدىكى سۆزلەر راۋان باغلانغان ۋە مۇئەييەن بىر مەنىنى بىلدۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا «چەنيۇ» دېگەن سۆز ھۆكۈمدارنىڭ ئىسمى بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندىلا قائىدىگە ئۇيغۇن بولىدۇ، لېكىن «چەنيۇ» سۆزى ھۆكۈمدارنىڭ ئىسمى بولماستىن، بەلكى ھۆرمەت ئاتاق نامى، يەنى «پادىشاھ»، «خان» دېگەنگە ئوخشاش سۆز، شۇڭا «تەڭرى ئوغلى چەنيۇ» دەپ ئېلىشمۇ قاملاشمايدۇ. ئومۇمەن «خەننامە» ئاپتورىنىڭ بۇ بىرىكمىدىكى «撑梨» سۆزىنى «كۆك»، «ئاسمان» دەپ چۈشەندۈرۈشى توغرا بولغان، بۇ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «تەڭرى» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇ تىلىدا ئىپادىلىنىشىدۇر، لېكىن ئاپتورنىڭ «孤涂» سۆزىنى «ئوغۇل» دەپ چۈشەندۈرۈشى توغرا بولمىغان. بۇنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدىغان باشقا كونكرېتراق تارىخىي خاتىرە ۋە تىل پاكىتى يوق. تارىختا جۇ سۇلالىسى پادىشاھلىرى «天子» (تەڭرىنىڭ ئوغلى) دەپ ئاتالغان. ھۇن ئالىي ھۆكۈمدارلىرى بولسا، ئۆزلىرىنى «天之桥子» (تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى) دەپ ئاتاشقان. ئاپتور مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە «撑梨» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «تەڭرى» ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلگەن. ئەمما «孤涂»نىڭ مەنىسىنى ئېنىق بىلمىگەن شارائىتتا، ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بولغان ئىكەن، ئۇ جەزمەن ئادەت بويىچە «تەڭرىنىڭ ئوغلى» دەپ قاراپ «孤涂» دېگەن سۆزگە «ئوغۇل» دېگەن مەنە بەرگەن. «于单» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى نېمە ئىكەنلىكىگە ھازىرچە بىرنەرسە دەپ بولمايدۇ. ھازىر تەتقىقاتچىلار بۇ بىرىكمىدىكى «撑梨» دېگەن سۆزنىڭ «تەڭرى» دېگەن سۆز، «孤涂» دېگەن سۆزنىڭ «قۇت» دېگەن سۆز ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىردەك تونۇشقا كەلدى. دېمەك، بۇنىڭغا ئاساسەن بۇ بىرىكمىنى «تەڭرىقۇت چەنيۇ» دەپ ئېلىشىمىزغا بولىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «تەڭرى قۇتلىغان چەنيۇ» دېگەنلىك بولىدۇ. ئەمدىكى مۇھىم مەسىلە «于单» دېگەن سۆز بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ۋە مەنىسى نېمە ئىكەنلىكى ھەل

بولسا، بۇ بىرىكمىنىڭ مەنىسى تولۇق ھەل بولىدۇ.

5. «当户» (داڭخۇ) ئەمەل نامى «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە، باتۇر تەڭرىقۇت «… ئولۇڭ، سول چولۇڭ (当户) ئەمىلى … تەسىس قىلغانىدى»، دېيىلىدۇ[1]. تەتقىقاتچىلار «当户» قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «tanha» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ تۈركىي تىلىدىكى «تارقان» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ. «تۇنيۇقۇق» مەڭگۈ تېشىدا بۇ ئەمەل نامى بار دەپ كۆرسىتىدۇ[2].

6. «嫡» (دى) بۇ ئالاھىدە ياسالغان ئوقيا ئوقىنىڭ نامى. بۇ سۆز يەنە خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە «鸣» دېگەن سۆز بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ «鸣嫡» دەپ يېزىلىدۇ. بۇ «ۋىژىلداپ ئۇچىدىغان ئاۋازلىق ئوق» دېگەنلىك بولىدۇ. مەسىلەن، «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە، «باتۇر ۋىژىلداپ ئۇچىدىغان ئاۋازلىق ئوق (鸣嫡) ياسىتىپ، ئەسكەرلەرگە ئوقيا ئېتىش يوللىرىنى ئۆگەتتى»، دېيىلىدۇ[3]. تەتقىقاتچىلار «鸣嫡» سۆزىنى ھۇنگار تىلىدىكى «ھۇشتەك، ئىسقىرت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «futty» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ[4]. ئېھتىمالىم بۇ futty دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىنىشى بولسا كېرەك.

7. «童酪» (دۇڭلاۋ) بۇ ھۇنلارنىڭ كۈندىلىك ئوزۇقلىرىنىڭ بىرلىك نامى. بۇ سۆزنىڭ يېرىمى ھۇنچە، يېرىمى خەنزۇچە قىلىپ ئېلىنغان سۆز ئىكەنلىكى ئۆزلۈكىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىكى 童 سۆزىلا ھۇنچە بولۇپ، ئاخىرىدىكى 酪 خەنزۇچە سۆز ھېسابلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلار 童 دېگەن سۆزگە «tong»،

---

① سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2890 ـ بەت.

② خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

③ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2888 ـ بەت.

④ خەن يېچى: «ئۇڭ دەسلەپكى ھۇنگارلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئورنىنى تىل جەھەتتىن دەلىللەش»، «مىللەتشۇناسلىق ژۇرنىلى»، 1983 ـ يىللىق سان، يۇنناەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 55 ـ بەت.

«tson»، «zon» دەپ ترانسكرىپسىيە بېرىدۇ ۋە ھۇن تىلىدىكى «سۇت» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان سۆز دەپ كۆرسىتىدۇ.[1]. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇنى ھۇنگار تىلىدىكى سۈتنى بىلدۇرىدىغان «tej» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ[2]. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە «جۇڭخاڭ يۆ تەڭرىقۇتقا نەسىھەت قىلىپ، «... (خەن سۇلالىسىدىن ئالغان يېمەكلىكلەر تاشلىۋېتىلدى. دېمەك، بۇ نەرسىلەر ئۆزىمىزنىڭ (酪童) (سۈت ـ ئېرىمچىكلىرىمىز)دەك لەززەتلىك ئەمەس) دەيدۇ»، دېيىلىدۇ. يەنە شىگو كىتابتا «童» غا ئىزاھات بېرىپ، بۇ «سۈت دېمەكتۇر»، دەپ كۆرسىتىدۇ[3]. دېمەك، «童»نىڭ سۈتنى بىلدۇرىدىغانلىقىدا گۇمان يوق.

8. «逗落» (دۇلو) بۇ سۆز قەبرىنى كۆرسىتىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە، «دەپنە ئىشلىرىدا ئىچ ـ تاش قوش تاۋۇت ياسىلىپ، ئىچىگە جەسەت بىلەن بىللە ئالتۇن ـ كۈمۈش، كىيىم ـ كېچەكلەر سېلىنىدۇ، قەبرە بېشىغا دەرەخ تىكمەيدۇ، قارىلىق كىيىم كىيمەيدۇ»، دېيىلىدۇ. بۇ مەلۇماتقا كىتابتا «جالڭ خۇا، ھۇنلار قەبرىنى (逗落) دەپ ئاتايدۇ، دەيدۇ»، دەپ ئىزاھ بېرىلگەن[4]. تەتقىقاتچىلار، بۇ سۆز قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «tulak» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ ئۇيغۇرچە تىلىدىكى «تۇپراق بېشىغا چىقماق» دېگەن سۆزدىكى «تۇپراق» سۆزى بىلەن بىر سۆز دەپ كۆرسىتىدۇ[5].

---

① خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

② خەن يىچى: «ئەڭ دەسلەپكى ھۇنگارلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئورنىنى تىل جەھەتتىن دەلىللەش»، «مىللەتشۇناسلىق ژۇرنىلى»، 1983 ـ يىللىق سان، يۇننەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 55 ـ بەت.

③ سىماچېەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2899 ـ بەت.

④ سىماچېەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2892 ـ، 2893 ـ بەتلەر.

⑤ خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

9. «遏氏» (ئېجى) بۇ ھۇن تىلىدىكى «ئالچى» (闲氏) دېگەن سۆزنىڭ باشقىچە يېزىلىشى بولۇپ، ۋاڭ چۈڭنىڭ «مىزان» ناملىق ئەسىرىدە مۇشۇنداق يېزىلغان[1].

10. «服匿» (فۇنى) بۇ ئىدىشنىڭ نامى بولۇپ، بىر خىل ئاغزى كىچىك، قورسىقى چوڭ ھاراق قاچىسى ياكى يېمەكلىك قاچىسىنى كۆرسىتىدۇ. «خەننامە. سۈۋۈ تەرجىمھالى»دا «ئۇشەن خان ئۇنى (سۈۋۈ) ياقتۇرۇپ قالىدۇ، شۇڭا ئۇنى كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تۇلۇك بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. شۇ تەرىقىدە ئۇچ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتىدۇ. ئۇشەن خان ئاغرىپ قالىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ سۈۋۈغا ئات، چارۋا مال، (服匿) (شاراب، قېتىق كوزىسى ياكى كومزىكى)، كىگىز ئۆيي ھەدىيە قىلىدۇ»، دېيىلىدۇ[2]. يەن شىگۇ كىتابتا «服匿» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بېرگەندە، مېڭ كاڭدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «服匿» كوزىغا ئوخشايدىغان ئاغزى كىچىك، قورسىقى چوڭ، تېگى تۆت چاسا ئىدىش بولۇپ شاراب، قېتىق قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ»، دەپ كۆرسىتىدۇ[3]. تەتقىقاتچىلار، بۇ سۆز قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «bakanak» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. بەزىلەر ئۇنى «paktok» دەپ ترانسكرىپسىيىلەيدۇ. تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى توغرىسىدا توختالغاندا، بۇ ئەسلىي تۈركىي تىللاردىكى «بالچىق» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز بولسا كېرەك، ھۇنلار لايدىن پىشۇرۇپ ياسىغان ئىدىشلارنى «بالچىق» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك دەيدۇ[4].

---

① ۋاڭ چۈڭ: «مىزان توغرىسىدا»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1974 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 247 ـ بەت. بۇ يېگى نەشرىدە 焉提 قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. كونا نۇسخىدا «遏氏» يېزىلغان. ئىزاھ ⑩ دا كۆرسىتىلگەن ماقالىگە قارالسۇن.

② بەن گۇ: «خەننامە. سۈۋۈ تەرجىمھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1962 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2463 ـ بەت.

③ بەن گۇ: «خەننامە. سۈۋۈ تەرجىمھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1962 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2463 ـ بەت.

④ خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

11. «孤涂» (گۇتۇ) بۇ سۆز توغرىسىدا يۇقىرىدا توختالدۇق. بۇ ئەسلىي «قۇت» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

12. «骨都» (گۇدۇ) ۋە «骨都侯» ئالدىنقىسى ئادەتتىكى سۆز، كېيىنكىسى ئەمەل نامى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە ھۇنلاردا تەسىس قىلىنغان ئەمەللەر ئۈستىدە مەلۇمات بېرىلگەندە، «… ئوڭ، سول «骨都侯» (قۇتبەگ)لەر تەسىس قىلىنغان ئىدى»، دېيىلىدۇ[1]. تەتقىقاتچىلار «骨都»نىڭ ھۇن تىلى، شۇنداقلا قەدىمكى تۈركىي تىللاردىكى «قۇتلۇق» (qutluq) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتىدۇ[2]. دېمەك، «骨都» سۆزى «قۇتلۇق» دېگەن سۆز، «侯骨都» سۆزى بولسا «قۇتلۇق بەگ» دېگەن سۆز ھېسابلىنىدۇ. «قۇتلۇق بەگ» ئەمەل نامى بولۇپ، قىسقارتىلىپ «قۇتبەگ» دېيىلىدۇ.

13. «骨胡» (گۇخۇ) دەريا نامى. «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرى تۈزۈلگەن ئالەمدىكى يەر ـ جاي تەزكىرىلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 36 ـ جىلدىدىكى «يەنجۇ ئايمىقى يەنسۇي ناھىيىسى» دېگەن تارماقتا، «گۇخۇ دەرياسى (骨胡川) سۇيجۇ ئايمىقى سۇيدې ناھىيىسى چېگرىسىدىكى 40 چاقىرىم جايدا خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. گۇلاڭ، ھۇنچە نامى گۇخۇ، خەنزۇچە نامى گەنچۇەن (قۇرۇق دەريا) دەپ ئاتىلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ، ھازىر بۇ دەريادا سۇ يوق»، دېيىلىدۇ[3]. يۇقىرىقى مەلۇماتتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ ئەسلىي «قۇرغاق» دېگەن سۆز ئىدى، تەتقىقاتچىلارمۇ «骨胡»نى تەلەپپۇز جەھەتتىن تۈركىي تىللاردىكى «قۇرۇق» سۆزىگە توغرا

---

① سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2890 ـ بەت.

② خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

③ «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرى تۈزۈلگەن ئالەمدىكى يەر ـ جاي تەزكىرىلىرى»، 36 ـ جىلد، «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى ژۇرنىلى» 1982 ـ يىل 3 ـ سان.

كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ[1].

14. «贺兰» (خېلەن)، «赖贺» (خېلەي) ۋە «赫连» (خېلىيەن) ــ تاغ نامى، ھۇنلارنىڭ ئۇرۇق نامى ۋە ھۇنلارنىڭ فامىلىسى بولۇپ، بۇلارنىڭ يېزىلىشى ھەر خىل بولسىمۇ، لېكىن ھۇن تىلىدىكى بىر سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە «氏呼衍» (قۇيان)، «兰氏» (لان) ئۇرۇقلىرى، بۇلاردىن قالسا «氏卜须» (شۇيبۇ) ئۇرۇقى بار، بۇ ئۈچ ئۇرۇق ئۇلار (ھۇنلار)نىڭ ئالىي مەرتىۋىلىك ئۇرۇقلىرى ھېسابلىنىدۇ»[2]. بۇنىڭدىكى «氏兰» (لان ئۇرۇقى) دېگەن سۆز ئەسلىي «氏贺兰» (خېلەن قەبىلىسى) دەپ ئاتالغان، ھۇنلار ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەزىرلىرى كۆپىنچە بۇلارنىڭ ئىچىدىن چىققانلىقى ئۈچۈن، بۇ بىر قىسىم ھۇنلار جەمئىيەتتە ھۆرمەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان ۋە «氏贺兰» ياكى «贺兰种» (خېلەن ئۇرۇقى) دەپ ئاتالغان ھەمدە بۇلاردىن چىققان داڭلىق زاتلارغا بۇ سۆز فامىلە قىلىنغانىدى. تەتقىقاتچىلار «贺兰» دېگەن سۆز ئەسلىي ھۇن تىلىدىكى «قۇلان» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ[3]. دېمەك، «贺兰» دېگەن سۆز «قۇلان» دېگەنلىك بولىدۇ.

15. «胡» (خۇ) ھۇنلارنىڭ ئۆزىنى ئاتىشى بولۇپ، ھۇن تىلىدىكى «كۇن» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ. تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكى «匈奴» دېگەن تارماقتىن كۆرۈڭ.

16. «呼衍» (خۇيەن)، «呼延» ھۇنلارنىڭ ئۇرۇق نامى. «氏呼衍» (خۇيەن ئۇرۇقى) ھۇنلارنىڭ ئالىي مەرتىۋىلىك ئۇرۇقلىرىنىڭ بىرى، بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر. بۇ مەلۇماتنى يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتكەنىدۇق. «呼延» بولسا «呼衍» نىڭ

---

① خې شىگلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل ــ يېزىقى» ژۇرنىلى، 1982 ــ يىل 3 ــ سان.

② سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ــ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2890 ــ، 2891 ــ بەتلەر.

③ خې شىگلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل ــ يېزىقى ژۇرنىلى»، 1982 ــ يىل 3 ــ سان.

باشقىچە يېزىلىشى ھېسابلىنىدۇ. «خەننامە». ھۇنلار تەزكىرە-سى»دە، ھۇنلارنىڭ تۇنجى ئۇرۇقى ئىچىدىكى «呼衍» ئۇرۇقى نامى-نىڭ كېيىنكى چاغدا ئۆزگەرتىلىپ «呼延» قىلىپ يېزىلغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ[1]. تەتقىقاتچىلار «呼衍» يېكى «呼延» سۆزىنى ھۇن تىلىدىكى «قۇيان» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ[2].

17. «稽粥» (جىيۇ) باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى. باتۇر تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا جى-يۇ تەڭرىقۇت بولىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرە-سى»دە، «… باتۇر تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئوغلى (稽粥) تەختكە ئولتۇرىدۇ ۋە ئاغا تەڭرىقۇت دەپ ئاتىلىدۇ»، دېيىلىدۇ[3]. بەزى تەتقىقاتچىلار «稽粥» دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلى-دىكى تەلەپپۇزى «kitus» يېكى «kaiduc» دەپ قارايدۇ. بەزىلەر بولسا، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى «قايۇق» يېكى «كىئوك» دەپ قارايدۇ، لېكىن تەتقىقاتچى خې شىڭلياڭ ئەپەندى بولسا، بۇ سۆز-نىڭ ئاھاڭى تۈركىي تىللاردىكى «قىران» سۆزىگە يېقىن كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ[4].

18. «径路» (جىڭلۇ) بىسلىق قورال نامى. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە، «خەن چاڭ، جاڭ مېڭلار تەڭرىقۇت (قوغشار تەڭ-رىقۇت) ۋە ئۇنىڭ ۋەزىر - ۋۇزەرالىرى بىلەن بىرلىكتە ھۇنلار-نىڭ نوشۇي دەريياسىنىڭ شەرقىدىكى دۆڭشەن تېغىغا چىقىپ، ئۇ يەردە ئاق بوزئاتنى سويۇشتى، تەڭرىقۇت (قوغشار تەڭرىقۇت) ئۆز

---

① فاڭ شۇنلىڭ قاتارلىقلار: «جىننامە. شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار تەزكىرىسى»، 97 - جىلد. لىن گەن تۇزگەن «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما»، جۇڭ-خۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1983 - يىل نەشرى، خەنزۇچە 579 - بەتكە قارالسۇن.

② ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى تۇزگەن «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 136 - بەت.

③ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىل نەشرى، خەنزۇچە 2898 - بەت).

④ خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 - يىل 1 - سان.

ۋاقتىدا توخرىلار خانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىدىن ياسىغان شاراب جامىغا شاراب قۇيغۇزۇپ، «径路» (قىڭراق) بىلەن بىلىكىدىن قان چىقىرىپ، شارابقا تېمىتتى ۋە نەقىشلىك ئالتۇن قوشۇقتا قان بىلەن شارابنى ئارىلاشتۇرۇپ، ئۇنى بىرلىكتە ئىچىپ قەسەمياد قىلىشتى»، دېيىلىدۇ[1]. يەن شىگو «径路» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە، يىڭشاۋدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «径路» ھۇنلارنىڭ ئېسىل شەمشىرىدۇر»، دەپ كۆرسىتىدۇ. نېمىس ئالىمى فىرىدرىخ ھىرچ (Friedrich Hirth، 1845 ـ 1927) «ئالتىللا شەجەرىسى» دېگەن ئەسىرىدە (jinglu) دېگەن سۆزنىڭ تۈركىي تىللاردىن بولغان تېلېئۈت تىلىدا كىچىك پىچاقنى بىلدۈرىدىغان (قىڭراق) سۆزى بىلەن «شەرقىي تۈركىستان»لىقلار تىلى (ئۇيغۇر تىلى)دا چوڭ پىچاقنى بىلدۈرىدىغان «قىڭراق» سۆزى بىلەن بىر سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ[2]. خې شىڭلىياڭ ئەپەندى بۇ سۆز ئۇستىدە توختالغاندا، «قەدىمكى تۈرك تىلىدا ئېسىل پىچاق (قىلىچ) دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ سۆزنىڭ تەلەپپۇزى (径路) غا يېقىن كېلىدۇ» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ[3]. ئومۇمەن «径路» ھۇن تىلىدىكى سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپىي بۇنى ئەسلىي «قىڭراق» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ.

19. «居次» (جۈسى) بۇ جىنىس ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە «پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ۋاڭ جاۋجۇنگە ئۆيلىنىپ ئۇنىڭدىن ئىككى قىز پەرزەنت كۆردى، چوڭى شۇيبۇقىز، كىچىكى تانيۇقىز (当于居次) دەپ ئاتالدى»،

---

① بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 3801 ـ بەت.

② شىراتورى كۇراكىچى: «ھۇنلار توغرىسىدا تەتقىقات»، لىن گەن تۇزگەن «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1983 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 203 ـ بەت.

③ خې شىڭلىياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

دەيىلىدۇ[1]. يەن شىگۇ «居次» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە، لى چىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «居次» دېگەن سۆز ئاياللارنىڭ نامى، خەنزۇ تىلىدىكى «公主» (مەلىكە) دېگەن سۆزگە ئوخشايدۇ»[2]، دەپ كۆرسىتىدۇ. بەزىلەر بۇ ئىزاھقا قاراپ «居次»نى «مەلىكە» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ. ياپونىيە ئالىمى گۈشى داۋسەنلاڭ «居次»نى ئەسلىي خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان «公主» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ[3]. لېكىن كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار بۇنى ئىنكار قىلىدۇ ۋە «居次» دېگەن خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان «公主» دېگەن سۆزنىڭ ھۇنچە تەلەپپۇزى ئەمەس، ئەگەر ئۇنداق بولغان بولسا، تارىخچىلار ئۇنى «居次» دەپ ئالماستىن، بەلكى بىۋاستە ھالدا ئەسلىدىكى سۆز بويىچە «公主» دەپ ئالغان بولاتتى، «居次» ئەسلىي ھۇن تىلىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «قىز» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز دەپ كۆرسىتىدۇ[4]. ھەممەمىزگە مەلۇمكى، كېيىنكى چاغدا قەدىمكى ئۇيغۇرلار «公主» دېگەن سۆزنى شۇ چاغدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى ئادىتى بويىچە «قۇنچۇي» دەپ قوللانغانىدى.

20. «决提» (جۆتى) ھايۋان نامى، يەنى ھۇنلارنىڭ بىر خىل چارۋا مېلىنىڭ نامى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە، «ئۇلار ئوتلاق قوغلىشىپ، چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، چارۋا مالىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، ئالاھىدە چارۋا مالىلىرىدىن تۆگە، ئېشەك، قېچىر، ئېشەك قې-

① بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 3807 ـ، 3808 ـ بەتلەر.

② بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 3807 ـ، 3808 ـ بەتلەر.

③ خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

④ خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

چىر، قۇلان، ئات قېچىرلار بار»، دېيىلىدۇ[1]. شۇ گۇاڭ «جۆتى شىمالىي دىلارنىڭ تۇلپارىدۇر»، دەيدۇ. «تۇڭيا» دېگەن كىتابنىڭ «جۆتى» دېگەن تارمىقىدا، «دۇڭبى: (بايتالنى ئېشەككە چاپتۇرسا «جۆتى» تۇغۇلىدۇ) دەيدۇ»، دېيىلىدۇ. يەن شىگۇ بۇ سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە، جۆتى تۇغۇلۇپ يەتتە كۈن بولغاندا ئانىسىدىن ئوزۇپ كېتىدۇ»، دەيدۇ[2]. يۇقىرىقىلاردىن شۇ نەرسىنى بىلىشكە بولىدۇكى، «جۆتى» ھۇنلارنىڭ ئالاھىدە چارۋا مالىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ يىلقا يەنى بايتال بىلەن ئېشەك ئوتتۇرىسىدىن تۆرەلگەن بىر خىل شالغۇت مال ئىدى. تەتقىقاتچىلارنىڭ ئېنىقلىشىچە «جۆتى» دېگەن سۆز ھۇن تىلىدىكى «kuti» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەن[3]. بىز بۇنى ھازىر «ئات قېچىر» دەيمىز. ئەينى زامانىدا ھۇنلار ئۇنى «كۇتى» دېگەنىدى.

21. «可野» (كېيې) قۇرۇلۇش ياكى ئىستېھكام نامى. «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا تۇزۇلگەن ئالەمدىكى يەر ـ جايلار تەزكىرىلىرى»نىڭ 35 ـ جىلدىدىكى «دەنجۇ ئايمىقى يۇنيا ناھىيىسى» دېگەن تارماقنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا «تاشلاندۇق (可野) (كېيې ساڭرامى) ناھىيىنىڭ 15 چاقىرىم شىمالىدا، گولاۋنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغانا، بۇ جايدا لىيۇ ساخې ئىستىقامەت قىلغانىدى. جىخۇلار (堡) (قورغان)نى (可野) دەپ ئاتايدۇ. بۇ ساڭرامنىڭ تۆت تەرىپى تىك قىيا، پەقەت شىمالدىكى بىر يولدىن ئۇ يەرگە بارغىلى بولىدۇ»، دېيىلىدۇ[4]. تەتقىقاتچىلار «可野»نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «koka» ياكى «koha» دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنى قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «قورغان» دېگەن

① سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2879 ـ بەت.

② بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 3755 ـ بەت.

③ سېن جىشياڭ: «خەنزۇ تىلىدىكى سىرتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغىتى»، سودا نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى.

④ خې شىڭلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 3 ـ سان.

سۆز بىلەن بىر سۆز دەپ قارايدۇ.[1].

22. «控» (كۇڭ) پېئىل، «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» ۋە «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە، «خەن ئەسكەرلىرى شياڭ يۇ بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقتىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقى ئۇرۇش تۈپەيلى ھارغانىدى. شۇ سەۋەبتىن باتۇر قۇدرەت تېپىپ، 300 مىڭدىن ئارتۇق ئوقياچى (控玄之十)غا ئىگە بولىدى»، دېيىلىدۇ[2]. يەنە بۇ ئىككى كىتابتىكى خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتىغا يازغان خېتىدە، «··· مەرھۇم خان ئاتام قالدۇرۇپ كەتكەن تۈزۈم بويىچە، سەددىچىنىڭ شىمالىدىكى ئوقيالىقلار ئېلى (弓|弓之国) تەڭرىقۇتقا تەۋە بولۇشى، سەددىچىنىڭ ئىچىدىكى قالپاق ـ كەمەرلىك خەلقلەر مېنىڭ ئىدارەمدە بولۇشى كېرەك ئىدى»، دېيىلىدۇ[3]، دېگەن سۆزدىكى «控» نى تەتقىقاتچىلار (ھۇنچە سۆز دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «控玄之士» دېگەن سۆزدىكى «弓|弓之国» «弓|» سۆزى ئېنىقلاپ بېرىدۇ. بۇ «تارتىش، كېرىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئوقيا كىرىچىنى تارتىش ۋە كېرىشنى كۆرسىتىدۇ. ئەينى زامانىدا ھۇنلارنىڭ قوشۇنى ئاساسلىقى، ئوقيا بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئوقياچىلار (控玄之士) دەپ ئاتالغان، ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى ئوقيالىقلار ئېلى (弓|弓之国) دەپ ئاتالغانىدى. تەتقىقاتچىلار «控» نى ھۇنگار تىلىدىكى «ئوقيا كىرىچىنى تارتىش» دېگەن مە-

---

① خي شىگلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 3 ـ سان.

② سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر، ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2890 ـ بەت؛ يەن بەنگو: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 3750 ـ بەت.

③ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2902 ـ بەت، يەنە بەنگو: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 3762 ـ بەت.

نىنى بىلدۇرىدىغان «kinyujt» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ[1].

23. «库锅» (كۇگو) ئىسىم، خۇشپۇراق ماتېرىيال نامى. «تەيپىك شىكگو يىللىرى توزۇلگەن ئالەمدىكى يەر - جايلار تەز-كىرىسى» دېگەن كىتابنىڭ 35 - جىلدىدىكى «دەنجۇ ئايمىقى يە-چۈەن ناھىيىسى» دېگەن تارماقتا، «كۇگو (库锅) ناھىيىنىڭ 20 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا بولۇپ، يۇنيەن ناھىيىسى چېگرىسى-دىن ئۆتۈپ دەنياڭ دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. «توجىڭ» (رەسىملىك يەر - جايلار تەزكىرىسى) دېگەن كىتابتا، «دەريانىڭ جەنۇبىدا خەنزۇلار، شىمالىدا ھۇنلار ياشايدۇ»: ھۇنلار بىلەن خەنزۇلار بىر-لىكتە دەريادا شياڭ كۆيدۇرىدۇ. ھۇنلار «كۇگو» دەپ ئاتايدۇ)، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. شۇڭا بۇ دەريا شۇنداق نام ئالغان»، دېيىلىدۇ[2]. دېمەك، «كۇگو» ھۇنچە سۆز بولۇپ، تەتقىقاتچىلار بۇنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «koka» ياكى «kuka» دەپ كۆرسە-تىدۇ ھەمدە 735 - يىلى ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان مەڭگۈ تې-شى»دا «قوقى» دېگەن سۆز بار، مەنىسى «ئىسى» دېگەنلىك بولى-دۇ؛ «قەدىمكى تۈرك تىلى لۇغىتى»دە «kusi, kuji» دېگەن سۆز-لەر بار، بۇنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس» دېگەنلىك بولىدۇ؛ ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا «شياڭ» دېگەن سۆز «كۇجە» دېيىلىدۇ؛ kusi, kuji «قوقى»نىڭ ئۆزگەرگەن شەكىللىرى بولسا كېرەك، «قوقى» بىلەن «库锅» نىڭ تەلەپپۇزى يېقىن كېلىدۇ، مەنىسى مۇناسىۋەتلىك، شۇڭا بۇلارنى بىر سۆز دەپ قاراشقا بولىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ[3].

24. «库利» (كۇلى) I ئىسىم. «يۇەنخې يىللىرىدا تۇزۇل-گەن ۋىلايەت - ناھىيىلەر تەزكىرىسى»نىڭ 4 - جىلدىدىكى

① خەن يېچى: «ئەڭ دەسلەپكى ھۇنگارلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مەنبەداشلىق مۇناسى-ۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئورنىنى تىل جەھەتتىن دەللىلەش»، «مىللەتشۇ-ناسلىق ژۇرنىلى»، 1983 - يىللىق سان، يۇننەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 55 - بەت.

② خې شىگلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈ-شەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى ژۇرنىلى»، 1982 - يىل 3 - سان.

③ خې شىگلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈ-شەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى ژۇرنىلى»، 1982 - يىل 3 - سان.

«دەنجۇ ئايمىقى يۇنيەن ناھىيىسى» تارمىقىدا، «كۆلى تۇزلەڭلىكى (库利川) ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدا، بۇرۇن بۇ جايدا بىر قۇل قاراقچى تۇرغان ئىكەن. جېيلار قۇلنى «库利» دەپ ئاتايدۇ، شۇ- ڭا بۇ جاي شۇنداق ئاتالغان ئىكەن»، دېيىلىدۇ[①]. «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرى تۇزۇلگەن ئالەمدىكى يەر - جايلار تەزكىرىسى»دىمۇ يۇ- قىرىقى سۆزلەر بار. دېمەك، «库利» دېگەن سۆز «قۇل» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ تەلەپپۇزىمۇ «قۇل» دې- گەن سۆزگە ناھايىتى يېقىن، شۇڭا تەتقىقاتچىلار «库利» دېگەن سۆزنى تۇركىي تىللاردىكى «قۇل» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز، «库利» سۆزى «قۇل» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ.[②].

25. «库利» (كۆلى) II ئىسىم. «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرى تۇزۇلگەن ئالەمدىكى يەر - جايلار تەزكىرىسى»نىڭ 36 - جىلدە- دىكى «يەنجۇ ئايمىقى لىنجېن ناھىيىسى» تارمىقىدا «كۆلى تۇز- لەڭلىكى ناھىيىنىڭ 15 چاقىرىم شىمالىدىكى، خېجىچۇەن قې- رىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ جاينىڭ تۇپرىقى مۇنبەت بولۇپ، زىرائەتلەردىن مول ھوسۇل ئېلىنىدىكەن، ھۇنلار كونا ئاشلىقلار- نى ساقلاشنى (库) دەيدىكەن»، دېيىلىدۇ[③]. يۇقىرىقىدىكى «库» ئەسلىي «库利» نىڭ قىسقارتىلمىسى ھېسابلىنىدۇ. تەتقىقات- چىلار بۇ «库利» دېگەن سۆز «قۇل» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «库利» دېگەن سۆز بىلەن يېزىلىش جەھەتتە ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن بۇلار ئىككى سۆز، بۇ مەلۇماتتىكى «库利» سۆزى ئەس- لىي تۇركىي تىللاردىكى ساقلىنىۋاتقان زاپاس ئاشلىقنى بىلدۇ- رىدىغان «خور» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، دەپ قارايدۇ.[④].

① خې شىڭلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈ- شەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى ژۇرنىلى»، 1982 - يىل 3 - سان.

② خې شىڭلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈ- شەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى ژۇرنىلى»، 1982 - يىل 3 - سان.

③ خې شىڭلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈ- شەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى ژۇرنىلى»، 1982 - يىل 3 - سان.

④ خې شىڭلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈ- شەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى ژۇرنىلى»، 1982 - يىل 3 - سان.

26. «爆鑫» (مىڭلى) ئىسىم، يېمەكلىك نامى. «خەننامە. ياڭ شيۇڭ تەرجىمھالى»غا كىرگۈزۈلگەن ياڭ شيۇڭنىڭ «چاڭجـ ـياڭ نەزمـى» دېگەن ئەسـىرىدە، «قوغـلاپ ئات ـ تۆگـلىرىنـى، پىشلاقلىرىنى كۆيدۈردى»، دېيىلىدۇ. يەن شىگۇ كىتابتا جاڭ يەن سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئىزاھ بېرىپ، مىڭلى پىشلاقتۇر، ئېچىتقۇ قىلىنىدۇ، ئۇنى كۆيدۈرۈۋېتىشتىن مەقسەت ھايات كەـ چۈرىدىغان نەرسىنى يوقىتىۋېتىشتىن ئىبارەت»، دەيدۇ[1]. تەتقـ ـقاتچىلار يۇقىرىقى سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «metlai» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ ھەمدە ئۇلار يەنە ئـۇيـ ـغۇرلار «干» يەنى «پىشلاق» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ تەلـەپـ ـپۇزىمـۇ ئۇيغۇر تـىلىدىكى «پىشـلاق» دېگەن سـۆزگـە يېقـىن، شۇنداقلا مەنىسىمۇ ئوخشاش دەپ كۆرسىتىدۇ[2].

27. «冒顿» (ماۋدۇن) بۇ ھۇنلار تەڭرىقۇتىنىڭ ئىسمى. تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «maktak» ياكى «maktok» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ، بـۇنى تۈركىي تىللاردىكى «باتۇر» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز دەپ قارايـ ـدۇ[3].

28. «幕» (مۇ) ئىسىم، شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. «تارىخىي خـا ـتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە جاۋسۇن تەڭرىقۇتقا قۇملۇقنىڭ يىراق شىمالىغا چېكىنىش، خەن قوشۇنىنى مەلىكە قىلىپ ھار ـ دۇرۇش، ئاندىن تارمار قىلىش، قورۇلغا يېقىنلاشماسلىق توغرـ ـسىدا مەسلىھەت بەردى، دېيىلىدۇ[4]. كىتابنى ئىزاھلىغۇچى فېي يىن «幕» سۆزىگە ئىزاھ بېرىشتە ئۆزى ئايرىمچە ئىزاھ يېزىپ

① بەن گۇ: «خەننامە. ياڭ شيۇڭ تەرجىمھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 3561 ـ بەت.

② خې شىگۇلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

③ خې شىگۇلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

④ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2908 ـ بەت.

ئولتۇرماستىن، «خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى»دىكى يىڭ شاۋ بىلەن زەننىڭ بۇ سۆزگە بەرگەن ئىزاھنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. يىڭ شاۋ «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى»دە يىڭ شاۋ بۇ سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە «幕» قۇملۇقتۇر، ئۇ ھۇنلار-نىڭ جەنۇبىي چېگرىسى ھېسابلىنىدۇ»، دەپ كۆرسىتىدۇ.① يەن شىگۇ «خەننامە. خەن ژۇدى تەرجىمھالى»دا بۇ سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە «يىڭ شاۋ بىلەن زەننىڭ دېگەنلىرى توغرىدۇر ··· (幕) دېگىنىمىز ھازىرقى تۈركلەر زېمىنىدىكى قۇملۇقتۇر»، دەيدۇ②. تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنى ھۇنگار تىلىدىكى «قۇم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «homak» دېگەن سۆزگە تەڭلەشتۈرىدۇ③. دېمەك، «幕» ھۇن تىلىدىكى قۇملۇق ياكى «قۇم» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولىچە قىسقارتىپ ئىپادىلىنىشى ئىدى.

29. «欧脱» (ئوۋتو) ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا پاسىلىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە «توڭگۇسلار بىلەن ھۇنلار ئارىلىقىدا تاشلاندۇق يەر بار بولۇپ، بۇ يەردە ئاھالە ئولتۇرمايتتى، دائىرىسى 1000 چاقىرىم ئەتراپىدا ئىدى، ھەرقايسىسى ئۇنىڭ ياقىسىدا ئوتاغ (欧脱) قۇرۇپ تۇراتتى»، دېيىلىدۇ④. بۇنىڭدىكى «欧脱» دېگەن سۆز ھۇنچە سۆز بولۇپ، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ئوخشىمىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇلار-نىڭ ئىچىدە كىشىنى قايىل قىلىدىغىنى چىن زۇڭجېن ئەپەندى-

---

① سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2908 ـ بەت.

② بەن گۇ: «خەننامە. خەن ژۇدى تەرجىمھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 203 ـ بەت.

③ خەن يىچى: «ئەڭ دەسلەپكى ھۇنگارلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئورنىنى تىل جەھەتتىن دەللىلەش»، «مىللەتشۇناسلىق ژۇرنىلى»، 1983 ـ يىللىق سان، يۇننەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 55 ـ بەت.

④ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2889 ـ بەت.

نىڭ پىكرى ھېسابلىنىدۇ[1]. «ota» دېگەن بۇ سۆز ھازىر «ئوتاۋ» دېيىلىدۇ ۋە چوڭ ھەم ھەيۋەتلىك كىگىز ئۆيىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمدە ھۇنلار كىگىز ئۆي ۋە تۇرالغۇ جايىنى «欧脱» (ئوتاغ) دەپ گەنلىكتىن، ئارىلىق پاسىل قىلىپ قالدۇرۇلغان ۋە ئادەم ئولتۇرمايدىغان يەرنى ياقىسىغا مۇداپىئە يۇزىسىدىن ئادەم تۇرغۇزۇش ئۈچۈن تىكىلگەن كىگىز ئۆي ياكى تۇرالغۇ جايمۇ «欧脱» (ئوتاغ) دەپ ئاتالغانىدى.

30. «蒲类» (پۇلېي) بۇ يەر نامى. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە، «پۇلېي سانغۇنى جاۋ چۈگۈنىڭ قوشۇنى ئەسلىدە ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىكتە پۇلېي كۆلى (蒲类泽) بويىدا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن ئۇيسۇنلار ئاۋۋال كېلىپ كېتىپ قالغاچقا، خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئۇلار بىلەن ئۇچرىشالمىدى»، دېيىلىدۇ[2]. مەزكۇر كىتابتا يەنە ھۇنلارنىڭ پۇلېي بېگى (蒲类泽) بولغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. ھۇنلار زېمىنىدا پۇلېي كۆلىنىڭ بولۇشى، بۇ كۆلنى مەركەز قىلغان مۇئەييەن رايونغا پۇلېي بېگى (蒲类王)نىڭ قويۇلۇشى، شۇنداقلا خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇ يەردىكى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىشىغا سەركەردىگە «پۇلېي سانغۇن» ئاتىقى بېرىشى «پۇلېي»نىڭ ھۇنچە سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ ئېنىقلىشىچە، «پۇلېي كۆلى ھازىرقى «باركۆل»نى كۆرسىتىدۇ[3]. «باركۆل» سۆزى ئەسلى «بارس كۆل» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەنىدى. دېمەك، «پۇلېي» دېگەن سۆز ھۇن تىلىدىكى «بارس» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

31. «祁连» (چىلىەن) تاغ نامى. «خەننامە. خەن ۋۇدى تەر-

---

① چېن زۇڭجېن: «قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى (ota) سۆزى بىلەن «欧脱» سۆزى توغرىسىدا»، «مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىل 2 ـ سان.

② بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 3786 ـ بەت.

③ خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

جىمىھالى»دا «م ب 99 ـ يىلى (خەن ۋۇدى تيەنخەن 2 ـ يىلى) 5 ـ ئايدا سوترىشانا سانغۇنى لى گۇاڭلى 30 مىڭ چەۋەنداز بىلەن جيۇچۈەندىن چىقىپ، تەڭرىتاغ (天山)دا ئوڭ قول بىلىكخان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنىڭ ئون نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى»، دېيىلىدۇ[1]. كىتابتا بۇ نەقىلدىكى «天山» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بېرىلگەندە، «天山 ··· بۇ (祁连山) (چىليەن تېغى)دۇر. ھۇنلار (تەڭرى)نى(祁连) دەپ ئاتايدۇ، دەيدۇ»، دېيىلىدۇ. «خەننامە. خوچۈبىڭ تەرجىمىھالى»دا «بېيىدىدىن چىققان خوچۈبىڭ دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. يولدىن ئېزىپ كەتكەن ھەمراھ بەگ گۇاڭسۈن ئاۋ خوچۈبىڭ بىلەن ئۇچرىشالمىدى. چىليەن تېغى (祁连山)غا ھەممىدىن ئاۋۋال يېتىپ بارغان خۇچۈبىڭ نۇرغۇن دۈشمەننى ئەسىر ئالدى»، دېيىلىدۇ[2]. يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، «祁连» دېگەن سۆز ھۇنچە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «تەڭرى» دېگەن سۆز ئىدى. تەتقىقاتچىلار «祁连» دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «teilan» دەپ كۆرسىتىدۇ[3]. بۇ سۆزنىڭ ئاھاڭى تۈركىي تىلدىكى «تەڭرى» دېگەن سۆزگە ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ. دېمەك «祁连山» نى ئەسلىي ھۇن تىلىدىكى «تەڭرى تېغى» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دېيىشكە بولىدۇ.

32. «师比» (شىبى) ئىسىم، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇمى نامى. خەنزۇچە ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە تارىخىي خاتىرىلەردە بۇ بۇيۇم نامى يەنە «犀比» (شىبى)، «犀毗» (شىپى)، «犀批» (شىپى)، «鲜卑» (شيەنبېي)، «胥纰» (شۈپى) دەپ يېزىلىدۇ. دېمەك، تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ بۇيۇم نامى ئالتە خىل شەكىلدە ئۇچرايدۇ. گەرچە ھەر خىل يېزىلغان، تەلەپپۇزدا سەل ـ

---

① بەن گۇ: «خەننامە. خەن ۋۇدى تەرجىمىھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2480 ـ بەت.

② بەن گۇ: «خەننامە. خوچۈبىڭ تەرجىمىھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2880 ـ بەتتىكى ئىزاھقا قاراڭ.

③ خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

پەل پەرقلەر بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىر نەرسىنى كۆرسىتىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى «سېربى» بولۇپ، بەلۋاغ توقىسىنى كۆرسىتىدۇ[1]. دېمەك، ئۇ «توقا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، ھۇنلار قەدىمدە بەلۋاغ توقىسىنى «سېربى» دەپ ئاتىغانىدى.

33. «陶涂» (تاۋتۇ) ھۇنلارنىڭ ئالاھىدە چارۋا مېلىنىڭ نامى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە «ئۇلار ئوتلاق قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. چارۋا مالىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، ئالاھىدە چارۋا مالىلىرىدىن تۆگە، ئېشەك، قېچىر، ئېشەك قېچىر، قۇلان (陶涂)، ئات قېچىرلار بار»، دېيىلىدۇ[2]. «زىلىن» دېگەن كىتابتا «陶涂»غا «ياۋا ئات» دەپ ئىزاھ بېرىلىدۇ[3]. «تاغ ـ دەريالار تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا «بېيخەي (بايقال كۆلى) تەرەپتە بىر خىل ھايۋان بار، شەكلى ئاتقا ئوخشايدۇ، ئۇ (陶涂) دەپ ئاتىلىدۇ»، دېيىلىدۇ[4]. باشقا كىتابلاردىمۇ بۇ سۆز ھەققىدە ئىزاھلار بار. ئومۇمەن، بۇ سۆز قۇلان ياكى ياۋا ئاتنى كۆرسىتىدۇ. ھۇنلار بۇنى كۆندۇرۇپ، چارۋا مال سۈپىتىدە باققانىدى ۋە «陶涂» دەپ ئاتىغانىدى. بەزى كىتابلاردىكى ئىزاھتا «陶涂» ھۇنلارنىڭ ئېسىل نەسىللىك ئېتى دەپمۇ كۆرسىتىلىدۇ. بەلكىم ئۇ ياۋا ئات ياكى قۇلان نەسىللىك ياخشى يىلقا بولسا كېرەك. بۇ سۆزنىڭ ھۇن تىلىدا قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ھازىرچە ئېنىق ئەمەس.

34. «头曼» (تۇمەن) ھۇنلار تەڭرىقۇتىنىڭ ئىسمى. تەتقە-

---

① سېن جىشياڭ: «خەنزۇ تىلىدىكى سىرتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغىتى»، سودا نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى.

② سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2879 ـ بەت.

③ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2880 ـ بەتتىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

④ رېن فۇشيەن، يۈيۈفا تەرجىمە قىلىپ ۋە ئىزاھلاپ نەشرگە تەييارلىغان «ئامەمباب تىلىدىكى رەسىملىك تاغ ـ دېڭىزلار تەزكىرىسى»، شەندۇڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 272 ـ بەت.

قاتچىلار بىردەك بۇ سۆزنى «تۈمەن» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ[1]. ئەسلىي ساننى بىلدۈرىدىغان بۇ سۆزنى ھۇنلارنىڭ تۇنجى تەڭرىقۇتى ئۆزىگە ئىسىم قىلغانىدى. بۇنىڭ سۆز مەنىسى «تۈمەن پۇقرانىڭ باشلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ، ئەمەلىي ئىستېمال مەنىسى بولسا «ئەل باشلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ. تۈرك خانلىقىنىڭ تۇنجى قاغانى خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە «土门» دەپ يېزىلغان بولۇپ، بۇمۇ ئەسلىي «تۈمەن» دېگەن سۆزنىڭ يەنە بىر خىل ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

35. «屠耆» (تۇچى) سۈپەت سۆز. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە «ھۇنلار تىلىدا ئەقىللىق دېگەن سۆز (屠耆) دېيىلىدۇ، شۇڭا ئۇلاردا كۆپىنچە ۋەلىئەھدى (سول قول بىلىكخان) (左屠耆) بولىدۇ»، دېيىلىدۇ[2]. بەزى تەتقىقاتچىلار (屠耆) سۆزى قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «datei» ياكى «dala» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ دەپ كۆرسىتىدۇ[3]. بەزىلەر بۇنى «تۇغ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ[4]. دېمەك بۇ سۆزنىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدىكى قاراش ئوخشىمايدۇ. ئومۇمەن «屠耆» دېگەن بۇ سۆز ئەقىللىق، بىلىملىك ۋە دانىشمەن دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. «左屠耆» دېگەن ئەمەل نامى تەرجىمىدە «سول قول بىلىكخان» دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ.

36. «弹騱» (توشى) بۇ چارۋا مال نامى. «تارىخىي خاتىرىـ

---

① خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

② سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2890 ـ بەت.

③ خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

④ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» (24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى ـ 1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە، 401 ـ بەت؛ بەن گۇ: «خەننامە» (24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى ـ 2)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە، 834 ـ بەت.

لەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە، «ئۇلار ئوتلاق قوغلىشىپ، چارۋىچىلىق قىلىپ يۈرىدۇ. چارۋا مالىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، ئالاھىدە چارۋا مالىلىرىدىن تۆگە، ئېشەك، قېچىر، ئېشەك قېچىر، قۇلان (ئات قېچىر)لار بار»، دېيىلىدۇ[1]. «شۇ-ڭېن» («خەنزۇ خەتلىرىگە چۈشەندۈرمە») دېگەن كىتابتا ياۋا ئات تۈرىگە كىرىدۇ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ[2]. يەن شىگۇ «خەنىنامە»دىكى سۆز ـ ئىبارىلەرگە ئىزاھ بەرگەندە، بۇ سۆزگە «ئات ـ ئېشەك تۈرىدىكى مال» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ[3]. بۇ سۆزدىن ئۇنىڭ يىلقا بەلەن ئېشەك ئوتتۇرىسىدىن تۇرەلگەن مال ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دېمەك، يىلقا بىلەن ئېشەك ئوتتۇرىسىدىن پەيدا بولغان مال بولۇپ، بىز ھازىر بۇنى «ئات قېچىر» دەيمىز. ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا «toxi» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلار، بۇ سۆز قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدا «tenki» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ[4]، دەپ كۆرسىتىدۇ. دېمەك، ھۇنلار ئات قېچىرنى «tenki» دەپ ئاتىغانىدى. بۇ تەلەپپۇز سۆزنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزىنى ئەينەن ئىپادىلەپ بەرگەن بولۇشى ناتايىن. ئومۇمەن ئالغاندا، ئەسلىي تەلەپپۇزغا يېقىن بولۇشى مۇمكىن.

37. «匈奴» (شيۇڭنۇ) قەدىمكى مىللەت نامى. بۇ «ھۇن» ياكى «ھۇنلار» دېگەنلىك بولىدۇ. تەتقىقاتچىلار خەنزۇ تىلىدىكى «胡» سۆزى بىلەن «匈奴» سۆزىنى ھۇنلارنىڭ ئۆزىنى ئاتىشى دەپ قارايدۇ. يەنە بەزى تەتقىقاتچىلا «胡» بىلەن «匈奴» دېگەن سۆزدىكى «匈» ئەسلىي بىر سۆزنىڭ ئىككىكى خىل ئاھاڭ تەر-

---

① سىماچىەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2879 ـ بەت.

② سىماچىەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 2880 ـ بەتتىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

③ بەن گۇ: «خەنىنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 3744 ـ بەت.

④ سېن جىشياڭ: «خەنزۇ تىلىدىكى سىرتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغىتى»، سودا نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى.

جەمئىسى دەپ قارايدۇ[1]. «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» دىكى «ھۇنلار تەزكىرىسى»دە، «تەڭرىقۇت ھەر تاڭدا بارگاھىدىن چىقىپ، ئۇيۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن تاڭ قۇياشىغا تەزىم قىلىدۇ، كەچتە ئايغا تەزىم قىلىدۇ»، دېيىلىدۇ[2]. بۇنىڭدىن ھۇنلار-نىڭ قۇياش بىلەن ئايغا تېۋىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە قەيت قىلىنىشىچە، ھۇنلار ئەينى زامانىدا ھەمىشە «جەنۇبتا بۇيۇك خەن سۇلالىسى، شىمالدا قۇدرەت-لىك «胡» (ھۇن)لار بار. «خۇلار بولسا، تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى-دۇر» دەپ ئىپتىخارلىنىاتتى. تەنتەقاتچىلار بۇنىڭدىكى «تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلىدۇر» دېگەن ئىبارە «胡» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ ھەمدە قەدىمدە كىشىلەر «پادىشاھنى «تەڭرى ئوغلى» دەپ ئاتىغان، شۇڭا «تەڭرى ئوغلى» يەنى پادىشاھنى ھەمىشە قۇياشقا ئوخشىتاتتى، بۇنىڭدىن «تەڭرى-نىڭ ئوغلى»، دېگەن سۆزنىڭ قۇياشنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، شۇڭا ھۇنلارنىڭ قۇياشقا تېۋىنىشى ۋە «ھۇنلار تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلىدۇر» دېگەن سۆزگە ئاساسەن «匈奴» دېگەن سۆز بىلەن «胡» دېگەن سۆزنىڭ «قۇياش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى «كۇن» ئى-كەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلى قاتارلىق تۈركىي تىللاردا قۇياش «كۇن» دېيىلىدۇ، سالار تىلىدا قۇياش «كۇن» دې-يىلىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى «胡» سۆزىنىڭ تەلەپپۇزىغا يېقىن كېلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ[3]. دېمەك، «胡» ۋە «匈奴» دې-گەن سۆزلەر ئەسلىي ھۇن تىلىدىكى «كۇن» دېگەن سۆزنىڭ

① خي شىگلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

② سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، «جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2892 ـ بەت؛ بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 3780 ـ بەت.

③ خي شىگلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

ئوخشاش ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. ھازىر «匈奴» سۆزى «ھۇن» دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ. يۇقىرىقى بايانغا ئاساسلانغاندا، بۇ ئەسلىدىكى «كۇن» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولسا كېرەك.

38. «阉氏» (يەنشى). يەن شىگۇ «خەننامە»دىكى سۆز ـ ئىبارىلەرگە ئىزاھ بەرگەندە، «阉氏»، ھۇنلار تەڭرىقۇتى خانىشىنىڭ ئاتاق نامىدۇر» دەپ، كۆرسىتىدۇ[1]. تەتقىقاتچىلار بۇنى ئەسلىي ھۇن تىلىدىكى «ئالچى» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ[2]. بەزى تەتقىقاتچىلار «阉氏»نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «katte» بولۇپ، بۇ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى ئايالنى بىلدۈرىدىغان «قاتۇن» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ[3]. بۇ قاراش كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ» تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تۈرك خانلىرىنىڭ خانىشى «قاتۇن» دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ سۆز خەنزۇ تىلىدا «可敦» دەپ يېزىلغاندى. دېمەك، «阏氏»نىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى «qatun» دېگۈچىلەر ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزىنى تاپالماستىن، ئۇنى كېيىنكى چاغدىكى «قاتۇن» دېگەن سۆزگە توغرىلايدۇ. «阏氏» سۆزى باشقا مەنبەلەردە يەنە «支»، «焉提» قاتارلىق شەكىللەردە ئۇچرايدۇ.

39. «焉耆» (يەنجى) بۇ سۆز ئىككى مەنىنى ئىپادىلەيدۇ: 1) يەنە بىر خىل يېزىلىشى «焉支» بولۇپ، گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. سىماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە بۇ تاغ نامى «焉支山» (يەنجى تېغى) دەپ يېزىلغان[4]. بەن گۇنىڭ «خەننامە» ناملىق ئەسىرىدە بولسا، «山耆焉» دەپ

---

① بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 3749 ـ بەت.

② سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» (24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى ـ 1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە 398 ـ بەت.

③ خي شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

④ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە 2908 ـ بەت.

يېزىلغان[1]. بۇ «ئالچى تېغى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ تاغدىن «ئالـ
چى» دەپ ئاتىلىدىغان ئەڭلىك تەييارلىنىدىغان ئۆسۈملۈك چـ
قىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغانىدى. دېمەك، بۇلار بـر
تاغنىڭ خەنزۇ تىلىدا ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىشى مـ
سابلىنىدۇ. 2) خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە ھازىرقى قاراشـ
ھەرنىڭ نامى «焉耆» دەپ ئاتالغان. بۇ شەھەر نامى خەنزۇ تىلىدا
ھازىرمۇ مۇشۇنداق ئاتىلىدۇ. ئەمما «يەنچى» ئەمەس، بەلكى «يـەنـ
جى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

40. «紫» (زى) ئىسىم، قۇلنى كۆرسىتىدۇ. «ۋېي-پادىشاھـ
لىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»دا «ھۇنلار قۇل ـ دېدەكنى (زى) دەيـ
دۇ» دېيىلىدۇ[2]. تەتقىقاتچىلار «زى»نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدـ
كى تەلەپپۇزى «tsei» يېكى «zei» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇلار، بۇ
سۆز قۇلنى كۆرسەتسىمۇ، لېكىن «قۇل» دېگەن سۆز ئەمەس،
چۈنكى خەنزۇ تىلىدا تەركىبىدە «贝» بەلگىسى بار خەتلەر ئومۇـ
مەن مال ـ مۇلۇك، بايلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ھۇنلار
ئۇرۇشتا ئەسىر ئېلىنغانلارنى قۇل قىلغان ۋە مال ـ مۇلۇك قـا
تارىدا كۆرگەن، شۇڭا بۇ سۆز ئەسلىي «قـۇل» دېگەن سۆز بـول
ماستىن، بەلكى «مال ـ مۇلـۇك» دېگەن مەنـنى بىلدۇرىدىغـان
سۆز دەپ قارايدۇ[3]. ھازىرچە بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى ئېـ
نىق ئەمەس. «紫» نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپـۇزى
ئەسلىي سۆزنىڭ نەق تەلەپپۇزىنى ئەينەن ئىپادىلەپ بەرگەن بـو
لۇشى ناتايىن. تىلىمىزدا بۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان سۆز ئۇچراـ
مىدۇق. شۇڭا ھازىرچە سېلىشتۇرۇپ تەھقىقلەش ئىمكانىيىتـى
يوق.

---

① بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە، 3768 ـ بەت.

② خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

③ خې شىڭلياڭ: «ھۇن تىلىدىكى سۆزلەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىل 1 ـ سان.

41. «秀支替戾冈仆谷劬秃当» (شيۇجى تىلىگالۇ يۇگۇ گۇتۇدالۇ) بۇ تارىخىي خاتىرىلەردە خاتىرىلىنىپ قالغان ھۇنچە ئىككى جۈملە سۆز ياكى ئىككى مىسرالىق شېئىر. «جىننامە»دە- كى «فۇتوچېلۇ تەزكىرىسى»دە، «··· فۇتوچېلۇ دېدىكى، بىر – بە- رىگە ئۇرۇلۇپ تۇرغان قوڭغۇراقلار ساداسى شۇنىڭدىن دېرەك بې- رىدۇكى، (当秀支替戾冈仆谷劬秃)، بۇ جېيلار (羯) نىڭ تە- لىدۇر ···» دېيىلىدۇ[1]. بۇ نەقىلدىكى خەنزۇچە يېزىلغان سۆزلەر ئەسلىي جېيلارنىڭ سۆزى بولۇپ، فۇتوچېلۇ بۇنى ئۆز تەلەپپۇزى بىلەن ئېيتقان. مۇئەررىخ ئۇنى ئاھاڭى بويىچە خەنزۇچە ئېپادە- لىگەن. جېيلار ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە خاتىرىلەنگىنى ھۇنلارنىڭ تىلىدۇر. بۇنى تۇركولوگلار «سۇجى تىلەيگان، پۇگۇتوغدان» دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلغان. بۇنىڭ مەنىسى «قوشۇن ئاتلىنىش بىلەنلا، پۇگۇ تۇتۇۋېلىندى»، دېگەنلىك بولىدۇ. جۈملىلەرنىڭ قاپىيەداشلىقىدىن بۇنىڭ شې- ئىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭا بۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوشۇن ئاتلانغان ھامان، پۇگۇنى تۇتۇپ ئا- لغان»، دەپ ئېلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدا بىزگە ئېنىق بولغان ئىككى سۆز بار. بىرى «秀支» دېگەن سۆز، بۇ «سۇچى» دېگەن سۆز بو- لۇپ، «قوشۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۆز «تۇركىي تىللار دۇ- نى»دا بار. يەنە بىرى «仆谷» دېگەن سۆز، بۇ ئادەم ئىسمى ياكى ئاتاق نام ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسلىي «بۆكۇ» بولسا كېرەك. چۈنكى

---

① فالۇ شۇەنلىك قاتارلىقلار: «جىننامە. فۇتوچېلۇ تەزكىرىسى»، 95 – جىلد، «25 تارىخ» 2 – توم، «جىننامە»، شاڭخەي قەدىمكى كىتابلار نەشرىياتى ۋە شاڭخەي كىتابخانىسى، 1986 – يىل نەشرى، 290 – بەت. «فۇتوچېلۇ تەزكىرىسى»دە يەنە يۇ- قىرىقى سۆزلەر چۈشەندۈرۈلۈپ «支秀» قوشۇن دېگەنلىكتۇر، «戾冈替» «بولغا چە- قىش» (ئاتلىنىش) دېگەنلىكتۇر. «骨仆» لېيۈياۋ (刘曜) نىڭ خۇرچە ئاتىقىدۇر. «当秃劬» «تۇتۇۋېلىش» دېگەنلىكتۇر. بۇ قوشۇن بولغا چىقىش بىلەن لېيۈياۋنى تۇ- تۇۋالدى دېگەنلىك بولىدۇ» دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە سۆزلەر ئېنىق چۈشەندۈرۈل- گەن. بۇنىڭدىكى لېيۈياۋ (؟ – 329) ئون ئالتە پادىشاھلىق دەۋرىدە ھۇنلار قۇرغان ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى پادىشاھى بولۇپ، مىلادى 318 – يىلىدىن 329 – يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغانىدى.

قەدىمدە ئۇيغۇر خانلىقى خاقانلىرى ئىچىدە «بۆكۈخان» ئىسىملىك بىر داڭلىق خان بار.

خەنزۇ تىلىغا ھۇن تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ساقلىنىپ قالغان يەنە بىر قىسىم سۆزلەر بار. بىز بۇ يەردە پەقەت بىرقەدەر ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنىپ، تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى ئېنىقلانغان ۋە تەلەپپۇزى ئېنىق بولمىسىمۇ مەنىسى ئېنىقلانغان بىر قىسىم سۆزلەرنىلا كۆرسىتىپ ئۆتتۇق.

قەدىمكى خوتەن بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلىششى

داۋۇت سايىم

خوتەن ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي بوستانلىق، ئۇ تارىختا ئېلىمىز بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، ياۋروپا ئەللىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا دوستانە بېرىش - كېلىش قىلىش، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەر - دە مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

6 - ئەسىردە خوتەن بوستانلىقى غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ چوڭ خانلىق - بەگلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ چېگرىسى شەرقتە لوپنور ئويمانلىقىدىن جەنۇبتا تۇبۇتلەرگىچە، غەربىي جەنۇبتا كۆكئارت (پامىر) تاغلىرىدىن غەربىي شىمالدا سۇلى (قەشقەر)غىچە بولغان جايلارغىچە سوزۇلغان، ئۇنىڭغا قاراشلىق ئون نەچچە ئايماق بار ئىدى. تۇرلۇك ئىرق ۋە تىل سىستېمىسى - غا تەۋە مىللەت ۋە قەبىلىلەردىن ساك، ھۇن، توخرى، ئېفتالىت، تۇرك، تۇبۇت قاتارلىقلار بار ئىدى.

خوتەن بوستانلىقىدا ياشىغان ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئىرقى، مىللەت تەۋەلىكى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۇستىدە ئىختىلاپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، ھازىرغىچە بىرەر ئورتاق ئىلمىي يەكۈن چىقىرىلمىدى.

تارىخنامىلەردە، بولۇپمۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 9 - ئەسىرگىچە بولغان خەنزۇچە مەنبەلەردە خوتەن بوستانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالى

قەيت قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىكى يەر - جاي، قەبىلە ناملىرى توغرا تىرانسكرىپسىيە قىلىنمىغاچقا، بىرمۇنچە ئېنىقسىزلىقلار كېلىپ چىققان. شۇنداقلا غەربىي يۇرت تەۋەسىدە ياشىغۇچى قەدىمكى مىللەت ياكى قەبىلىلەر پەرقلەندۇرۇلمەي، ياكى مىللەت تەۋەلىكى ئېنىق ئايرىلماي «غۇزلار» (胡人) ياكى ئۇنىڭغا غەرب مەنسىدىكى (西) خېتى قوشۇلۇپ «غەربىي غۇزلار» (西胡人) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 10 - ئەسىرگىچە بولغان مەزگىللەردە غەربىي غۇزلار كۆكئارتىنىڭ غەربىدە ياشىغۇچى ساك، توخرى (كۇشان)، سوغدى، ئارساك، ئېفتالىت ۋە رىملىقلاردىن ئىبارەت نۇرغۇن قەبىلە، مىللەت ۋە كۆكئارتىنىڭ شەرقىدە ياشاپ ئۆتكەن ھۇنلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتەتتى. دېمەك، كۆكئارت تېغىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدە ياشىغۇچى تۈركىي تىللىق ھەم ساك، توخرى قان سىستېمىسى ئارىلاشقان قەبىلىلەرمۇ «غەربىي غۇزلار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97 - جىلد ئۇدۇن بابىدا: بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئورا كۆز ھەم قاڭشارلىق كېلىدىغانلىقى ئېنىق قەيت قىلىنغان.

18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا خوتەن بوستانلىقىدا تەكشۈرۈش ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارغان غەرب ئالىملىرىنىڭ تاپقان يازما يادىكارلىقلىرى بىلەن ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇ ساھەگە دەسلەپكى قەدەمدە ئاساس سالدى.

تۆۋەندە خوتەن بوستانلىقىدا ياشىغان مىللەتلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ساكلار

ساكلار قەدىمدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالىدا ياشىغان ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى شەرقىي ئىران تىللىرى ئائىلىسىگە تەۋە تىلدا سۆزلىشىدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە ئىدى. ئۇلار ئەرەب، پارس ۋە ھىندىستان مەنبەلىرىدە

«سىكىفلار»، «سارماتلار» (Sarmatians)، «ساكئىلار» ياكى sakasacae قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. ساكلار توغرىسىدا ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى شىراز ئەتراپىغا جايلاشقان نەقشى رۇستەم خارابىسىدا ساقلانغان دارا I ھەققىدىكى مىخ يېزىق مەكتۇبى تېشىدا مۇنداق ئۇچ گۇرۇھ تىلغا ئېلىنغان:

1. خايمارى «خايما» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈكنى ئۆزىگە سىمۋول قىلىۋالغان ساكلار بولۇپ، ئۇلار پەرغانە ئويمانلىقى، كۆكئارت ئەتراپىدا ياشىغان.

2. تىگراخايدا ساكلىرى ئۇچلۇق قالپاقلىق ساكلار بولۇپ، بۇلار يەتتىسۇنى ئاساس قىلغان ھالدا ھازىرقى قىرغىزىستان ۋە قازاقىستان يايلاقلىرىدا ياشىغان.

3. تەيتارادارىيە ساكلىرى دەريا ـ دېڭىز بويلىرىدا ياشىغۇچى ساكلار دەپ ئاتىلىدۇ، بۇلارنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس.

ساكلارنى قەدىمكى گرېك تارىخچىسى ھېرودوت ئۆزىنىڭ «تارىخ» نامىلىق ئەسىرىدە، سترابون «جۇغراپىيە» نامىلىق ئەسىرىدە، «سىكىفلار» ياكى «ئىسكىفلار» دەپ ئاتاپ، كۆچمەن چارۋىچى دەپ قەيت قىلغان.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ئا. ن. بېرنىشتامنىڭ تەتقىقاتىدا: تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردە كۆكئارت تېغىنىڭ ئەتراپىدا ياشىغان ساكلار (بۇنى بېرنىشتام پامىر ساكلىرى دەپ ئاتىغان)نىڭ بىر قىسمى توخرىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈپ، كۆكئارتتىن ئۆتۈپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى (ئاساسەن خوتەندىن قەشقەرگىچە بولغان جايلار)، ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمالى ۋە كەشمىر رايونى قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن، شۇنداقلا بۇ جايلاردا كەشمىرا (Kasmira)، كوشتانا (kostna، خوتەن تەۋەسىدە)، ساكارائۇل (يەكەن تەۋەسىدە)، درانگىئانا (drangiana) (ھازىرقى ئىراننىڭ ساكىستان ياكى سىيىستان رايونىدا) قاتارلىق خانلىق، بەگلىكلەرنى بەرپا قىلـ

غانلىقى مەلۇم بولغان.

ئەنگلىيەلىك ستەيىن «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت ئىزلىرى» دېگەن ئەسىردە ئۇلارنى «خوتەن ساكلىرى» دەپ ئاتاپ، ئۇلارنىڭ تىل جەھەتتە ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى شەرقىي ئىران (پارس) تىللىرى گۇرۇپپىسى شەرقىي جەنۇب تىل تارمىقىغا تەۋە خوتەن ساك تىلىنى قوللانغانلىقىنى دەلىللىگەن. تىلشۇناسلار خوتەن ساك تىلىنى دەسلەپكى خوتەن ساك تىلى، كېيىنكى خوتەن ساك تىلى، تۇمشۇق ساك تىلى، ھىندى ساك تىلى، قەشقەر ساك تىلى قاتارلىق يەتتە تارماققا بۆلگەن. ئەنگلىيەلىك تىلشۇناس ھ. ۋ. بەيلېينىڭ تەتقىقاتىدا: خوتەن ساكلىرى قەدىمكى خوتەن ساك تىلىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھىندىستاندىكى گۇپتا خانلىقى دەۋرى (320 ـ 550) دە قوللانغان پېزىق ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان پراكرىت (Prakrit) پېزىقى يا-كى خوتەن ساك پېزىقى دەپ ئاتىلىدىغان پېزىقنى قوللانغان. بۇ خىل پېزىقنى مىلادىيە 3 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە قوللا-غان بولۇپ، دەسلەپكى دەۋرى (3 ـ 5 ـ ئەسىر) ۋە كېيىنكى دەۋر (7 ـ 10 ـ ئەسىر) دەپ ئىككى دەۋرگە بۆلۈنىدۇ[1]، دەپ كۆرسىتىلگەن.

ئومۇمەن خوتەن ساكلىرى خوتەن بوستانلىقىدا تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردىن تاكى ئىسلامىيەت دەۋ-رىگىچە 1000 نەچچە يۈز يىل دەۋر سۈرگەن ھەمدە 56 ئەۋلاد خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان «ۋايسارا خاندانلىقى»نى بەرپا قىلغان. بۇ-نىڭ بىلەن ئۇدۇن «بېپەك يولى»نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى ۋايسارالار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەڭ ئاۋات مەدەنىيەت مەركەزلىرى-نىڭ بىرىگە ئايلانغان.

ھۈنلار

قەدىمدە «تەڭرىنىڭ ئەركىسى» دەپ ئاتالغان ھۈنلارنىڭ خو-تەن بوستانلىقى تەۋەسىگە كىرگەنلىكى توغرىسىدا «تارىخنامە.

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983 ـ يىللىق 4 ـ سان (خەنزۇ-چە)، 98 ـ بەت.

هۇنلار تەزكىرىسى»، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» قاتارلىق كىتابلاردا ئېنىق زىكرى قىلىنغان. ھۇنلارنىڭ 2 ـ ئەۋلاد تەڭرىقۇتى مودۇ (باتۇر تەڭرىقۇت) (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 ـ 174 ـ يىللىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن) مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردىن كېيىن ئۇدۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك ـ خانلىققا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 96 ـ يىلى ۋېيلى (ھازىرقى لوپ ناھىيىسى تەۋەسىدە) «قۇللارنى ئىدارە قىلىش كاھىبگى مەھكىمىسى» تەسىس قىلىپ ھەرقايسى بەگلىكلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان. جۈملىدىن بىر قىسىم ھۇن قەبىلىلىرى خوتەن بوستانلىقىغا ئولتۇراقلىشىپ خوتەن بوستانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن.

توخرىلار ـ توخارلار

ب. غ. غاپۇروفنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بىر قىسىم توخرىلار مىلادىيەنىڭ بېشىدا قەدىمكى ئۇدۇن، نىيە ۋە لوپنور كۆلىنىڭ شەرقى، يەنى پىشامشان ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ھەمدە ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى شەرقىي ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا تەۋە ئەمىنىيە ئاۋام تىلى دەپ ئاتىلىدىغان تىلنى قوللانغانلىقى مەلۇم. ئىلىمىلار 19 ـ ئەسىردىن كېيىن تەكلىماكان قۇملۇقىدىن تېپىلغان شۇ خىل تىلغا ئائىت ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەرنىڭ 3 ـ، 4 ـ ئەسىرگە تەۋە، تىلى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالى پراكرىت تىلىدا پۈتۈلگەن ھۆججەتلەر ئىكەنلىكىنى بېكىتتى[1]. ئۇلار قارۇشتى يېزىقىنى قوللانغان. دېمەك، توخرىلار 1 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا كۈشان دۆلىتىنى بەرپا قىلغان ھەمدە 2 ـ ئەسىرگە كەلگەندە زېمىنىنى كېڭەيتىپ رىم، ئارسىك ۋە خەن (جۇڭگو) بىلەن بىرگە تۆت چوڭ ئىمپېرىيىنىڭ بىرىگە ئايلانغان، كېيىن ئېفتالىت ۋە تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

① «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىللىق 2 ـ سان، 98 ـ بەت.

رورانلار

رورانلار غەرب مەنبەلىرىدە «ئاۋارلار» دەپ ئاتالغان. رورانلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ھۇنلار، سيانپىيلاردىن كېيىن روناق تېپىپ بىر يېرىم ئەسىردەك دەۋر سۈرگەن، كېيىن كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، كۆپ قىسمى غەربكە (ياۋروپاغا)، ئاز بىر قىسمى خوتەن بوستانلىقى ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

تىلشۇناسلار رورانلارنى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى توغۇس تىللىرى گۇرۇپپىسىغا تەۋە روران (ئاۋار) تىلىنىڭ قولىغان، دەپ قارايدۇ. بىراق ئىنگلىز ئالىمى ئى. پاركىر «تاتارلارنىڭ مىڭ يىللىق تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە رورانلارنى تۈركىي تىلى ئائىلىسىگە تەۋە مىللەت دەپ قارايدۇ.

ئېفتالىتلار

ئېفتالىتلار ئېلىمىز مەنبەلىرىدە «يەنداالار» ( ) دەپ ئاتالغان. «لياڭ سۇلالىسى تارىخى»دا ئېفتالىتلار قاڭقىللارنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى دەپ قەيت قىلىنغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»دا توخرىلارنىڭ غەربىي تارمىقى دەپ قەيت قىلىنغان. شۇڭا بەزى ئالىملار ئېفتالىتلارنى ھۇنلار بىلەن توخرىلار نەسلىدىن بولغان شالغۇت مىللەت دەپ قارايدۇ[1].

ئېلىمىز تارىخىي مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، بىر قىسىم ئېفتالىتلار ئاگنى (قاراشەھەر) سۇلى، قوۋم (ئاقسۇ)، كۇسەن، ئۇدۇن، كاۋانتا (تاشقورغان) قاتارلىق جايلارنى ئىستىلا قىلىپ، يەرلىك ئاھالىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ھازىرقى بەلخنى مەركەز قىلغان ئېفتالىتلار دۆلىتىنى قۇرغان. بۇ دۆلەت 563 ـ 569 ـ يىللىرى تۈركلەر بىلەن ساسانىيلارنىڭ قىستاپ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن گۇمران بولۇپ، ئاھالىلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە تارقاقلىشىپ كەتكەن. خوتەن بوستانلىقىغا كىرگەن ئاھالىلىرى

① د. سايىم: «دۇنيا مىللەتلىرى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىللىق نەشرى، 306 ـ بەت.

ئاسسىملياتسيىلىشىپ باشقا مىللەتكە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

خوتەن بوستانلىقىدىكى قەدىمكى مىللەتلەردىن ساك، توخ-رى، ھۇن، روران، ئېفتالىتتىن باشقا يەنە تۈركلەرمۇ بار ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان خوتەن بوستانلىقىدىكى قەدىمكى مىللەت ۋە ئاھالىلەردىن شۇ نەرسە ئايانكى، بۇ مىللەتلەرنىڭ خوتەن بوستانلىقىغا كىرىشى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بۇ رايوندىكى شەرقىي ئىران تىللىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ تۈركلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى بېيىتقان، بۇ خوتەن بوستانلىقىنىڭ 10 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساس قىلغان رايونغا ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئۇيغۇرلار ۋە خوتەن بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى

840 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى قەبىلىلەر ئومۇمىيۈزلۈك كۆچۈشكە باشلىغان، ئۇلار ئۆزلىرى ئۈچۈن پاناھ بولىدىغان يېڭى ماكان ئىزدەشكە باشلىغان. ئۇلار كۆچمەكچى بولغان يېڭى ماكاندا ئۆزلىرى بىلەن نەسەپداش ياكى قېرىنداش بولغان كىشىلەرنىڭ بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى ئاللىبۇرۇن خېشى كارىدورىدىن تارتىپ تەكرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىي ھەمدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ۋادىلىرىغا كېلىپ ماكانلاشقانىدى.

«سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاساسىي ۋەقەلەر توپلىمى. بېيقىنىدىلار» دېگەن كىتابتا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا قاراپ سۈرۈلۈپ،كېرىيىنىڭ شەرقى، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبى، قاراقۇرۇم، ئالتۇنتاغ ۋادىلىرىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدىكى مەلۇماتتىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ خوتەن بوستانلىقىغا تۈركۈملەپ كىرگەنلىكى توغرىسىدا يېتەرلىك ماتېرىيال يوق.

بىراق 6 ـ ئەسىردىن كېيىن «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ ئېتنىك نام ئومۇملاشقاندىن كېيىنلا، ئاندىن خەنزۇچە مەنبەلەردە بولۇپمۇ «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «سۇڭنامە»، «كونا بەش دەۋر تا-

ربخی» قاتارلىق تارىخنامىلەردە مەخسۇس سەھىپە ئاجرىتىلىپ، ئۇيغۇر تەزكىرىسى بېرىلگەنىدى. بۇ تارىخنامىلەردە ئۇيغۇرلار ئۇستىدە توختىلىپ بىرەك «ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ھۇنلاردۇر»، «ئۇيغۇرلار ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى» دەپ زىكرى قىلىنغان.

تەتقىقاتچى ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى: غەربىي ھۇنلار ئىچىدە ساراغۇر (saragur)، ئونۇغۇر (onugur)، قوتىغۇر (kottigur) قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بارلىقى، ئۇلار ھۇن قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى ئىچىدە مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ۋە ھۇنلار دەۋرىدىن تارتىپ قەدىمكى يىپەك يولى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقىنى تىلغا ئالغان[1].

قولىمىزدىكى قىسمەن ماتېرىياللار ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلىنىپ خوتەن بوستانلىقىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى ئىككى چوڭ دەۋرگە ــ ئۇيغۇرلىشىشتىن كېيىنكى دەۋر ۋە ئۇيغۇرلىشىشتىن ئاۋۋالقى دەۋر دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ ئىككى دەۋرنى چۈشىنىشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋر ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋر دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋر تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ــ 3 ئەسىرلەر، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى 10 ــ 20 ئەسىرنىڭ بېشىغىچە، ھىندى ــ ياۋروپا تىللىرىغا مەنسۇپ قەبىلىلەر ياشىغان دەۋرلەردىن 9 ــ 11 ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردە ھىندى ــ ياۋروپا تىللىرى ئىران تىللىرى ئائىلىسىگە تەۋە تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان يەرلىك قەبىلە تەركىبىگە ھۇن، روران، ئېفتالىت، تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق قەدىمكى قەبىلىلەر قوشۇلغانىدى. كېيىن ئۇيغۇرلار ھىندى ــ ياۋروپا تىللىرىغا تەۋە قەبىلىلەرنى پەيدا

① «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە 1982 ــ يىل نەشرى، 245 ــ 246، 74 ــ بەتلەر.

دىنىپەي ئۆزىگە سىڭدۇرۇپ ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن 10 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇرلار خو- تەن بوستانلىقىدا ئاساسلىق مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشكە باش- لىدى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋر 9 ـ 12 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار يەرلىك ئاھالە- لەرنى ئۆزىگە سىڭدۇرۇپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىنىي ئېتە- قاد، ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتلەردە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. ئومۇ- مىي نوپۇس جەھەتتىمۇ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن دەۋر ئىدى.

گېرمانىيىلىك شەرقشۇناس ھ. ج. كىلىمكېت بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: 10 ـ ئەسىرگە كەلگەندە قاراخانىيلار خانى ھارۇن بۇغراخان I خوتەن بوستانلىقىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، خوتەن ساكلىرى ئىسلام دىنىنى قو- بۇل قىلدى، شۇنىڭدىن تارتىپ خوتەن ساكلىرىنىڭ شانلىق بۇددا مەدەنىيەت دەۋرى ئاياغلاشتى. خوتەندە يېڭى بىر دەۋر ئىسلامىيەت دەۋرى باشلاندى[1].

ھ. ج. كىلىمكېتنىڭ بايانىدا بەزى سەۋەنلىكلەر بار: تارد- خىي مەنبەلەردە قاراخانىيلار بىلەن خوتەن بۇددىستلىرى ئوتتۇ- رىسىدا يۈز بەرگەن سەككىز قېتىملىق ئۇرۇش نەچچە ئون يىل داۋام قىلىپ 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا (1008 ـ يىلى) خوتەندىكى «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانى» قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى يۇ- سۇپ قادىرخان (1026 ـ 1032) تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ئۇ «مە- لىكۇل مەشرىق» (شەرق خانى مەنسىدە) دېگەن مەرتىۋە ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1000 يىلىدىن كۆپرەك ۋاقىت غەربىي يۇرتتا بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ يىرىك مەركەزلىرىدىن بولغان ئۇدۇن خانلىقىنىڭ قاراخانىيلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى ۋە خوتەن بوستانلە-

① ھ. ج. كىلىمكېت: «قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ گۈزەل ـ سەنئەت فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى 152 ـ، 155 ـ، 157 ـ بەت- لەر.

قىنىڭ قاراخانىيلار زېمىنىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىشى ئىسلام دىنىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي، بەلكى بۇ جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

يۇقىرىقى دەلىللەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەن قۇرۇلۇشى، تەقى - تۇرقى، تېرىسى، چېچىنىڭ رەڭگى ۋە قان تىپىنىڭ چاستوتىسى قاتارلىق تاشقى ئالاھىدىلىكلەردىن خوتەن بوستانلىقىدا ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىزناسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قەشقەردىكى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى

ـــ مۇسابايلار جەمەتى ۋە يېڭىچە مائارىپ

ئو ئىشى شىنئىچىرۇ (ياپونىيە)

مۇقەددىمە

قىرىم تاتارلىرىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرى ۋە مۇتەپەككۇرى ئىسمائىل غاسپىرالى نادانلىق ۋە قاششاقلىق ئاسارىتىدىكى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى ئىسلاھ قىلىش، روسىيەدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ۋە ئۇلارنى ئۆز ھوقۇقلىرىغا ئېرىشتۈرۈشنى كۆزلەپ، 1884 ـ يىلى يۇرتى باغچا سارايدا زامانىۋى مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپتە «ئۇسۇلى جەدىد» دەپ ئاتالمىغان يېڭىچە مائارىپ ئۇسۇلى قوللىنىلغان. كېيىنكى چاغلاردا بۇ ئۇسۇلنى ھىمايە قىلغۇچىلار جەدىد (يېڭىلىق، ئىسلاھات)چىلىك ھەرىكىتى قوزغاپ بۇ ھەرىكەتنى روسىيە تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمانلار رايونىدىلا ئەمەس، ئوسمانلى ئىمپېرىيەسى قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتىپ، ئۇلار پىلانلىغان «ئورتاق تۈرك تىلى» بىلەن بىرگە تۈركىي تىللارنى ئانا تىل قىلغان كىشىلەرنىڭ «تۈركلۈك» ئېڭىنى ئويغاتقان. شۇڭا 1910 ـ يىللىرى ئەتراپىدا روسىيە دائىرىلىرى جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنى روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكى ۋە بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سېلىۋاتقان «پانتۈركىزم» ۋە «پانئىسلامىزم»نىڭ مەھسۇلى دەپ قاراپ جە-

دىدچىلىك ھەرىكىتىگە بولغان كونتروللۇقىنى كۈچەيتكەن[1].

روسىيىگە قوشنا شىنجاڭنىڭ قەشقەر، غۇلجا قاتارلىق ئا-ساسلىق شەھەرلىرىدىمۇ، كېچىككەندىمۇ 1910 - يىللىرى ئەتراپىدا يەرلىك تۈركىي خەلق يېڭىچە ئۇسۇلدىكى مائارىپنى يولغا قويغان. خامادا ماسامى ئەپەندى شىنجاڭغا يېڭىچە مائارىپ-نىڭ كىرىشىنى جۈڭگونىڭ خەنزۇ تىلى مائارىپىدىن كەلگەن بۆھران تۈيغۇسى ۋە روسىيە مۇسۇلمانلىرى ھەمدە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدىكى مىللەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدىن كەل-گەن، دەپ كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ 1914 - يىلى «بىرلىك ۋە تەرە-قىقىيات ھەيئىتى» قەشقەرگە ئەۋەتكەن تۈرك ئوقۇتقۇچى ئەخمەت كامالنىڭ پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇرىدۇ.

مەزكۇر ماقالىنى يېزىشتا ئاساسلىق تارىخىي ماتېرىياللار-دىن ئورېنبۇرگدا تارقىتىلغان روسىيە جەدىدچىلىرىنىڭ ۋە-كىللىك نەشر ئەپكارى بولمىش تاتار تىلىدىكى گېزىت «ۋاقىت»نىڭ 1906 - يىللىق 2 - سانىدىن 26 - سانىغىچە، 1918 - يىللىق 1 - سانىدىن 26 - سانىغىچە بولغان سانلىرى بىلەن، شۇ نەشرىيات چىقارغان ژۇرنال «شۇرا»نىڭ 1908 - يىل-لىق 1 - سانىدىن 1918 - يىللىق 1 - سانىغىچە بولغان سانلە-رىدىن [2] پايدىلاندىم. بۇلار شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتىدا ئاساسىي جەھەتتىن پايدىلىنىلمىغاچقا ھەم سەھىپىسى قىسقا ۋە ئاددىي بولغاچقا، «ۋاقىت» گېزىتىدە 180 دەك، «شۇرا» ژۇرنىلىدا 50

---

① ئالان: ۋ. فىشېر: «ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ ئاسىيادىكى رەھبەرلىك ئوبرا-زى». ئېدۇارد ئاللۇورس: «قىرىم تاتارلىرىنىڭ ياشاش كۆرەشلىرى». دۇكي ئۇنۇۋېر-سىتېتى. 1988 - يىلى نەشرى، 11 - ، 26 - بەتلەر؛ كوماسى خىسائو: «ئوتتۇرا ئا-سىيا ئىنقىلابىدىكى جەدىتىزم»، توكيو ئۇنۇۋېرسىتېتى 1996 - يىلى نەشرى، 55 — 68 - بەتلەر.

② «ۋاقىت» گېزىتى بىلەن «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى ھەققىدە، ئالبېر-ساندىر ۋە چانتاللارنىڭ «روسىيەدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ 1920 - يىلىدىن بۇرۇنقى نەش-رىياتچىلىق ھەرىكىتى»، پارىژ، 1964 - يىلى نەشرى 72، 76 - بەتلەرگە قارالسۇن.

تەك مۇناسىۋەتلىك خەۋەر ئېلان قىلىنغان. غۇلجا، ئۈرۈمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تۈرۈشلۇق تاتار ئاخباراتچىلىرىنىڭ خەۋەرلىرى بىلەن يەرلىكلەرنىڭ ئازغىنە ماقالىلىرى شۇ چاغدىكى شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىشتە بىزنى قىمىمەتلىك ئاخباراتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

1. مۇسابايلار جەمەتى

ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى (1865 ـ 1877) يىمىرىلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭ ئۆلكىسىنى تەسىس قىلدى. چىڭ سۇلالىسى مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ ئايماق ـ ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى جياڭجۇن ـ ئامبالىلارنىڭ نازارىتىدە يەرلىك ئاھالىدىن ئالۋان يىغىش، ھاشارغا ھەيدەشتەك ئىشلارنى بېجىرىدىغان، ئۆزى باج تۆلىمەسلىكتەك ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولىدىغان «بەگ» دەپ ئاتىلىدىغان يەرلىك ئەمەلدارلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى[1]. يەنە ئۇنىۋېرسال ناتۇرال پېزا ئىگىلىكى سودا خاراكتېرىدىكى پېزا ئىگىلىكىگە ئۆزگەرگەنلىكتىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاجىزلىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، يەر ئىجارىسى يېغىش باشلانغاچقا، زور كۆلەمدە يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان كونا بەگلەر قاتلىمى خارابلاشتى[2]. يەنە بىر تەرەپتىن 1881 ـ يىلى «ساڭكىت پېتېربۇرگ شەرتنامىسى»دىن كېيىن شىنجاڭدا باج تۆلەمەسلىك ھوقۇقىغا ئېرىشكەن روسىيە سودىگەرلىرى بېسىپ كىرىپ يەرلىكلەرنىڭ روسىيە سودىسىغا بولغان قىزىقىشىنى

① كاتائوكا كازىتادا: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى ھەققىدە تەتقىقات»، يۇزان كاكو نەشرىيات ھەسسىدارلىق شىركىتى، 1991 ـ يىلى نەشرى، 169 ـ ، 172 ـ بەتلەر

② ئو. لاتتىمورې: «ئاسىيانىڭ قىزىق نۇقتىسى»، كوبونتو نەشرىياتى، 1951 ـ يىلى نەشرى، 237 ـ بەت.

ئاشۇردى. بۇ سودا ـ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «باي» دەپ ئاتالغان كۆچلۈك قاتلامنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلەتتى[1].

بۇ ئارىدا ئاكا ـ ئۇكا مۇسەيىن باي ۋە باۋۇدۇنبايلار خەلق ئارالىق سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ شىنجاڭدىلا ئەمەس، بەلكى ئالمۇتا، بىشكەك، سېمىپالاتىنسكى، تاشكەنت، ئەنجان، موسكۋا قاتارلىق شەھەرلەردە شۆبە ۋاكالەتخانا ئاچقان بايلار بولۇپ، ئۇلار دادىسى «مۇسابايلار»نىڭ نامىدا «مۇسابايلار جەمەتى» دېگەن سودا گەرلەر ئاتىقىنى ئالغان[2].

مۇسابايلار جەمەتى قەشقەر شەھىرىنىڭ 24 كىلومېتىر شىمالىدىكى ئۈستۈنئاتۇش يېزىسىدىن بولۇپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى قەشقەردىكى ساناقلىق بايلاردىن ئىدى. دەۋرىنىڭ قاراڭغۇلۇقىدىن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەت نۇقتىسى قەشقەردىن تەكرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئىلغا يۆتكەلگەن، كېيىن غۇلجا ئۇلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان. غۇلجا روسىيە سودىسىنىڭ مۇھىم قوۋۇقى بولغاچقا، تاتارلار باشچىلىقىدىكى روسىيىلىك نۇرغۇن سودىگەرنىڭ سودىسى جانلىنىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا غۇلجىدىكى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ شىركىتىمۇ بار ئىدى[3]. ئۇلار سودا پائالىيىتى بىلەنلا قالماي،

---

① مۇسابايلار جەمەتى شىنجاڭنىڭ تېرىلىرى بىلەن زوسىيىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئاساسلىق تاۋار قىلىپ ئىشلەتكەن، دەپ قارايمەن. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادي پائالىيىتى ھەققىدە، ئېزىزوۋ ئابدۇللا: «مۇسابايوفلار كارخانىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، («شىنجاڭ ماتېرىياللىرى» 28 ـ قىسىم، 1990 ـ يىلى نەشرى، 189 ـ، 228 ـ بەتلەر)؛ ژېي چاڭخۇڭ: «يېقىنقى زامان شىنجاڭ مىللىي سانائىتىنىڭ ۋەكىلى ـــ ئىلى ھۇسەيىن باي خورۇم زاۋۇتى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 4 ـ سان ئۈرۈمچى، 1993 ـ يىل 72 ـ، 78 ـ بەتلەر.

② «ۋاقىت» 808 ـ سان (1911 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، خۇدايبەردى)، «ۋاقىت» گېزىتىدىكى خەۋەرلەر ھەققىدە تۆۋەندىمۇ سان، ۋاقىتى ۋە مۇخبىر ياكى ماقالە ئەۋەتكۈچىنىڭ ئىسمى (ئىسمى نامەلۇم بولغانلىرى قىسقارتىلىپ) بېرىلىدۇ.

③ «ۋاقىت» 693 ـ سان (1910 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى)، 512 ـ سان (1909 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى)، 808 ـ سان (1911 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، خۇدايبەردى)؛ يەنە ئېزىزوۋ ئابدۇللانىڭ ماقالىسى، 202 ـ، 208 ـ بەتلەر، ژېي چاڭخۇڭنىڭ ماقالىسى، 74 ـ، 75 ـ بەتلەر.

فرانسیه، گبرمانیه، ئەنگلیەدن تبخنىك تەكلىپ قىلىپ تۇرلۇك زاۋۇتلارنىمۇ قۇرغان، بولۇپمۇ 1909 ـ يىلى 12 ـ ئايدا غۇلجىدا پۇتكەن كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى گبرمانىيەدن كىرگۈزۈلگەن، توك بىلەن ھەربكەتلىنىدىغان، نېمىس تبخنىكلار بىلەن يەرلىك نەچچە ئون ئونلىغان ئىشچى ئىشلەيدىغان زامانىۋى زاۋۇت ئىدى[1].

جۇڭگودا 1911 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ۋۇچاڭ قوزغىلىڭنىڭ تەسىرى بىلەن شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىدى. ئۇرۇمچى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى بۇنىڭغا ئاۋاز قوشقان ئىنقىلابچىلار 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ۋە ئىككىنچى يىلى 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدىكى ئىنقىلابىي كۇچلەر ئىككى كۈندىلا باستۇرۇۋېتىلدى. ئىلىدىكى ئىنقىلابچىلار 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ يەرلىك تۇڭگان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن تىركەشكەن. مۇسابايلار جەمەتىدىن ھۈسەيىن بايمۇ بۇ ئىنقىلابچى قوشۇننى ئۆتۈك ۋە ئېگەر ـ جابدۇق قاتارلىق لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلىگەن[2].

ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ باش قوماندانى بولغان يالڭ زەنشۇي قوزغىلاڭنىڭ ئالدىدا، يەنى 1911 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى چېگرىغا يېقىن بازار پودپولكوۋنىكى كالاكىننى زىيارەت قىلغاندا مۇسابايىنىڭ زاۋۇتىغىمۇ كىرىپ ئۆتكەن. بەلكىم يالڭ زەنشۇي زىيارەت ئارقىلىق يېقىنلاپ قالغان قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىقىنى تېزلەتمەكچى بولغان بولسا كېرەك. قوزغىلاڭدىن كېيىنكى 1912 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىمۇ يالڭ زەنشۇي باۋۇدۇن بايىنىڭ قەسرىگە زىيارەتكە كەلگەن. ئەتىسى يالڭ زەنشۇينىڭ شەرىپىگە زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇ سورۇنغا ئىلى

---

① بۇرھان: «شىنجاڭدىكى 50 يىلىم» بېيجىڭ، 1984 ـ يىلى، 17 ـ بەت، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 2 ـ قىسىم، ئۈرۈمچى، 1985 ـ يىل 310 ـ بەت.

② «ۋاقىت» 782 ـ سان (1911 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى)، 962 ـ سان (1912 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى).

ژاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى فېلىڭ تېمىن قاتارلىقلار، روسىيە تەرەپنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى دە-ياكوف، غۇلجىدا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ قوماندانى، پوچتا ئىدارە-سىنىڭ باشلىقى، روسىيە ئاسىيا بانكىسىنىڭ مۇدىرى قاتار-لىقلارمۇ قەدەم تەشرىپ قىلغان[1].

ئىلى ژاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇرۇش ھالىتىگە ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ پۈرسەتتىن پايدىلانغان بورتالادىكى جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىگە قارشى 3000 دەك موڭغۇل مۇساباي جەمەتىنىڭ ئىگىلىكىدىكى يەرلەرنى بۇلاپ ـ تالىغان، يەنە غۇلجىدىن قەشقەر، خوتەن، ماناس قاتارلىق جايلارغا باردىغان قاتناشنى ئۈزۈۋېتىپ، سودا تجارىتىنى توخ-تىتىۋېتىپ سودىگەرلەرنى نۇرغۇن زىيانغا ئۇچراتقان. بۇنىڭ بە-لەن 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا غۇلجىدىكى روسىيلىك ۋە جۇڭگو-لۇق (يەنى مۇساباي جەمەتى) سودىگەرلەر بۇ مەسىلىنى ھەل قە-لىش ئۈچۈن روسىيە كونسۇلىنى تەكلىپ قىلغان[2]. شۇ ھەنتۇڭ خان تەختىتىن چۈشكەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈ-مەتمۇ جۇڭخۇا مىنگوغا بەيئەت قىلغان. 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى مەركىزىي ژاقىتلىق ھۆكۈمەت شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇانى ئەمەل نامىنى ئۆزگەرتىپ تۇتۇقلۇققا تەينىلىگەن. بۇ ئىش بىلەن 4 ـ ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ئىلى ژاقىتلىق

---

① «ژاقمت» 949 ـ سان (1912 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى)، 964 ـ سان (1912 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى)

② «ژاقمت» 973 ـ سان (1912 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى)، تىنچلىق كە-لىشىمى روسىيە كونسۇلخانىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن دېگەن سۆز راست بولغاندا، ئەلۋەتتە روسىيە كونسۇلى كېلىشتۇرگۈچى بولغاندۇر. لېكىن، بۇ ماقالىدە جۇڭگو تەرەپنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىلمىغاچقا، كېسىپ بېرنېمە دېيىشكە ئامالسىز-مەن. بۇ خەۋەردە، ئىلى تەرەپنىڭ ۋەكىلى تىنچلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىپ، ھا-زىرغىچە جايلار ئۆز ئالدىغا تارقاتقان پۇلنى بىرلىككە كەلتۈرسۇن دېگەنمىش؛ ئەزەل-دىن قالايمىقان بولۇپ كېلىۋاتقان پۇل تۈزۈمىنى ياخشىلاش غۇلجىدىكى سودىگەرلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا جانجان مەنپەئەت مەسىلىسى ئىدى؛ يەنە بۇ سان گېزىتتە يالغان زەنشۇي ۋە دىياكوفنىڭ ئوتتۇرىدا تۇرۇپ، ئىلى مۇۋەققەت ھۆكۈمىتى بىلەن روسىيىلىك ئەربابلار بىرلىكتە چۈشكەن سۈرىتى بېسىلغان.

هۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق كېلىشىمى باشلىنىپ، بۇ ئىشقا تارباغاتايدىكى روسىيە كونسۇلى رىياسەتچىلىك قىلغان[1]، دېيىلىدۇ.

مۇسابايلار جەمەتىنىڭ ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ۋە روسىيە كونسۇلى بىلەن ئۇچرىشىشى قانداقتۇر سىياسىي مايىللىق ئاساسىدا بولغان دەپ بېكىتكىلى بولمايدۇ. لېكىن ئۇلار سودا رىقابەتچىسى روسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە دوستانە مۇناسىۋەتنى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىگە پايدىلىق ئورۇنغا قويۇغانلىقىنى، ئۇلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ ئىلى يەرلىك سىياسىتىنىڭ قانداق ھالەتتە بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىمزالانغان شەرتنامە بىلەن، ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىللىك تىركىشىشلەر ئارقىلىق ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىرلەشكەن. تىنچلىق كېلىشىمى تۈزۈلۈۋاتقان مەزگىلدە ئۆلكىنىڭ تۈتۈقلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ بارلىق ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. ئۇ بىر تەرەپتىن ئىلى تەرەپنىڭ نامدار كىشىلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنقىلابچى كۈچلەرنى پارچىلاش ۋە يوقىتىشقا كىرىشكەن. ياڭ زەنشۇي قەشقەرنىڭ تىتەيلىكىگە تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن[2].

مۇنداق ۋەزىيەتتە مىنگو مەركىزي ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مالىيىسىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتكەن شيې شياۋجۇڭ 1916 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى غۇلجىدا ھۇسەيىن باي بەلەن كۆرۈشكەن. شيې شياۋجۇڭ سودىگەرلەرنى يىغىپ باج مالىكىسى چاپلاشنى يولغا قويۇشقا چاقىرغاندا، ھۇسەيىن باي قەتئىيلىك بىلەن ئۇنداق ئۇقتۇرۇشنىڭ تېخى رەسمىي ئېلان قى-

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2 ـ قىسىم، 320 ـ، 330 ـ بەتلەر.

② شيې شياۋجۇڭ: «شىنجاڭغا سايا‌ھەت»، شاڭخەي 1925 ـ يىل، 156 ـ، 157 ـ بەتلەر.

لىنمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، رەت قىلىۋەتكەن. شېپ شىياۋجۇڭ يەنە غۇلجىدىكى جۇڭگولۇق سودىگەرلەر ئىچىدە تەسىرى ئەڭ زور ھۆسەيىن بايىنىڭ ئىنقىلابتىن كېيىنكى كۆرسى چۈشۈپ كەتكەن ئىلى قەغەز پۇلىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىر تىيىنمۇ سەرپ قىلمايۋاتقانلىقىنى قاتتىق ئەيىبلىگەن[1]. ئۇلار تىجارەتتىكى زىيانىدىن ساقلىنىشنى مەخسۇس مۇزاكىرە قىلغان بولسىمۇ، ھۆسەيىن باي ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ سىياسىتىگە بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن.

2. يېڭىچە مائارىپنىڭ باشلىنىشى

يېڭىچە مائارىپ يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق ئۇچ خىل باشلانغۇچ مائارىپى مەۋجۇت ئىدى:

1) مەدرىسە: زامانىۋىلىشىشتىن ئىلگىرى ئىسلام دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان دىنىي مائارىپ ئاساس قىلىنغان مەھەللىۋى مەكتەپلەر بولۇپ، پۈتكۈل قەشقەر شەھىرىدە 70 ـ 80 دەك مەدرىسە، يېزىلىرىدىمۇ شۇنچىلىك ساندا مەدرىسە بار ئىدى. مەدرىسىلەردىكى بىر سىنىپقا ھەر خىل ياشتىكى، بىلىم سەۋىيىسى ھەر خىل تالىپلار يىغىلغان بولۇپ، بىر ئوقۇتقۇچى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئوقۇش سۈرئىتىگە قاراپ «ساۋاق بېرىش» ئۇسۇلى بىلەن ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۇنۇمسىزلىكىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. يەنە كېلىپ ئوقۇتۇش مەزمۇنى جەھەتتە «قۇرئان كەرىم»ۋە ئەرەبچە، پارسچە ئەسەرلەرنى يادلىتىش ئاساس قىلىنغاچقا، تالىپلار ئاساسەن خەت يازالمايتتى[2].

2) خەنزۇ تىلىدىكى مەكتەپ: 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭ ئۆلكىسىنى تەسىس قىلغاندىن

---

① ئابدۇرېھىم توختى: «قەشقەرنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مائارىپ تارىخى»، قەشقەر، 1986 ـ يىلى نەشرى 5 ـ، 14 ـ بەتلەر.

② خامادانىڭ ماقالىسى، 29 ـ، 34 ـ بەتلەر، كاتا ئوكانىڭ كىتابى، 309 ـ، 332 ـ بەتلەر.

كېيىن، ئۇيغۇرلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن يەرلەردە «خۇسۇ-سىي مەكتەپ» ئاچقان، كېيىنچە خەنزۇ تىلى ئۆگىتىش ئارقىلىق ھۆكۈمەت خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان خادىملارنى تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان «شۆتاك»لار ئېچىلغان. چاك سۇلالىسىنىڭ ئا-خىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە شىنجاڭ بويىچە بۇنداق شۆتاكدىن 500 نەچچىسى ئېچىلغان بولۇپ، 1500 دىن ئارتۇق بالا ئوقۇ-غان، يەنە قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى (قەشقەر شەھىرىنى مەركەز قىلغان مەمۇرىي ئورۇن بولۇپ، شۇ ۋاقىتتا ئۇستۇنئا-تۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) تەۋەلىكىدە 16 مەكتەپ ئېچىلغان، ئەمما «خۇسۇسىيلار مەكتىپى» مۇسۇلمان ئۆسمۇرلەرنى جۇڭگو-چە كىيىم كىيىپ، كۆڭزى تەلىماتى تەربىيىسىنى ئېلىشقا مەج-بۇرلىغاچقا، مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان، يەنە ئۆز-گەرتىلگەن «شۆتاك»لارغىمۇ ئىشىنەلمىگەچكە، خەنزۇ تىلىدىكى مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتى ئوڭۇشلۇق بولمىغان[1]، يەنى يۇەن داخۇا شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ما-ئارىپ خىراجىتىنىڭ ھەممىسىنى ھەربىي خىراجەت قىلىپ ئىشلىتىۋالغانلىقتىن، «شۆتاك»لارنىڭ كۆپ قىسمى تاقىلىپ قالغان[2].

3) مىسسىيونېرلار مەكتىپى: 1894 ـ يىلىدىن باشلاپ مىسسىيونېرلار دوختۇرخانا، ئاسمىخانا بىلەن بىرگە مەكتەپمۇ ئاچقان[3]. ئۇ يەردە يىغۇالغان يەرلىك مۇسۇلمان يېتىم، نامرات بالىلارنى كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك بىلەن تەمىنلەش بىلەن بىرگە «ئىنجىل» ئوقۇش، مۇناجات ئېيتىشتا ياۋروپا-

① لو شاۋۇېن: «ياك زېكشىن دەۋرىدىكى شىنجاڭ مائارىپى» («غەربىي شىمال تا-رىخ ـ جۇغرافىيىسى»، 49 ـ سان، لەنجۇ 1993 ـ يىلى، 5 ـ، 8 ـ بەتلەر.

② گۇننار ياررىك: «قەشقەر ئاسمىخانىسى: شۆبەت مىسسىيونېرلىرىنىڭ شىنجاڭ-دىكى ئاسمىخانىسىنىڭ تارىخى، ئەسەرلەر ھەم چەقارماقچى بولغان ئەسەرلەر مۇنده-رىجىسى»، ستوكھولم 1991 ـ يىلى نەشرى، 8 ـ، 9 ـ بەتلەر.

③ «ۋاقىت» 1541 ـ سان (1914 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى: ئوسمان مەمە-توف)، 1655 ـ سان (1914 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، ھاجى مۇھەممەت نەۋ-رۇز ھاجى ئوغلى).

لىقلارنىڭ مۇسۇلمانلارغا قارىتقان مائارىپىنى يۇرگۈزگەن[1].

بۇنىڭغا قارشى غاسپىرالى باشلاپ بەرگەن يېڭىچە مائارىپ ئوقۇتۇش، يېزىش مەشقى، ئىسلام ئاساسىي بىلىملىرىگە ھېساب، تەبىئىي پەن، تارىخ، جۇغراپىيە، رۇس تىلى قاتارلىق ئاساسىي تەربىيە دەرسلىرىنى قوشۇپ كىرگۈزۈش، ئانا تىلىدىكى كىتاب ـ ماتېرىياللارنى ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى[2].

خەلقئارالىق سودا، زامانىۋى زاۋۇت باشقۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇساباياللار جەمەتىدىكى كارخانىچىلار ۋە تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زاتلار يېڭىچە مائارىپنىڭ يېزىلاردىكى قالاقلىقىنىڭ مەنبەسى دەپ قارىلىۋاتقان مەدرىسىلەرگە قارىغاندا ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. قەشقەرلىكلەر مىسسىيونېرلار مەكتىپى يىغۋالغان مۇسۇلمان بالىلىرىنىڭ «خرىستىيانلىشىپ كېتىش» خەۋپى بار دەپ قاراشقان، شۇڭا يېڭىچە مائارىپ بۇنداق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىكى ئۇنۇملۇك تەدبىر بولۇپ قالغان.

1909 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىكى «ۋاقىت» گېزىتىگە بېسىلغان غۇلجىدىن بېرىلگەن خەۋەردە: «مۇساباياللار جەمەتى ئوقۇتۇۋاتقان 27 نەپەر يېتىم بالىدىن ئىمتىھان ئالدى. بۇلتۇر قىدەك مۇئەللىمە ساراخانىم ئۇلارنى ياخشى تەربىيىلەپ ھەر خىل ھۈنەرلەر، ھېساب، جۇغراپىيە، ئەقائىد، (قۇرئان كەرىم)لەرنى ئۆگەتتى. بايلار يەنە (دارىلشەفقەت) دېگەن دارىلئاجىزىنىمۇ سىناق قىلىپ ئاچتى. بۇ يەردە بالىلارغا ھېساب، جۇغراپىيە ئۆگىتىلىدۇ»[3] دېيىلگەن. بۇنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا كېچىككەندىمۇ 1907 ـ 1908 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا غۇلجىدا مۇساباياللار ئىلكىدىكى مەكتەپ مەۋجۇت ئىدى، دەپ قىياس قىلالايمىز. يەنە ئوغۇللار مەكتىپى دەپ تونۇلغان «دارىلشەفقەت»تە تۈركىيىدە ئوقۇغان ئوقۇتقۇچىلار ئىستانبۇلدىكى مەكتەپلەرنىڭ پروگراممىلىرى بويىچە ئوقۇتۇش ئىپلىپ بارغان ھەم رۇس تىلى بىلەن

① كوماسسىنىڭ كىتابى، 57 ـ بەت.

② «ۋاقىت» 485 ـ سان (1909 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى).

③ «ۋاقىت 693 ـ سان (1910 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى).

خەنزۇ تىلى ئۆگەتكەن[1]. بۇلار ئوقۇتىدىغان دەرسلەرنىڭ دائىرىسى تار، تىجارەت ۋە زاۋۇتقا كېرەكلىك بىلىملەر كۆپرەك ئىدى. بۇنىڭدىن مۇسابايلار جەمەتىنىڭ سودا ـ سانائەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇنەۋۋەر ئەمگەكچىلەرنى تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ چاغدا ئۈستۈنئاتۇشتىمۇ مۇسابايلار جەمەتىدىن ھۈسەيىنباي «خەيرىيە بىرلەشمىسى» تەسىس قىلىپ، «مەكتەپ ۋە كۇتۇپخانا قۇرىمىز، چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇيدىغانلارغا مەبلەغ يار دەم قىلىمىز»[2] دەپ ئېلان چىقارغان. بۇ يەردە يولغا قويۇلغان مائارىپ غۇلجىدىكى مەكتەپ بىلەن ئوخشاش بولسا كېرەك. بىراق، ئۇلارنىڭ تەسىرى ئۈستۈنئاتۇش تەۋەسىدىلا ئەمەس، پۈتۈن

---

① س. پ. سكرېن بىلەن پامېلا نىغتىڭالي: «ماكارتنېي قەشقەردە» بىرىتانىيىدىكى يېڭى نۇر. «جۇڭگولۇقلار ۋە روسىيىلىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى»، 1973 ـ يىلى نەشرى، 157 ـ بەت، 1985 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۈستۈنئاتۇش يېزىسىنىڭ ئېكساق كەنتىدە تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن ھەم ئەسلىمىلەر نەشر قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا مۇساباي جەمەتىدىن باۋۇدۇنباي 1885 ـ يىلى شىنجاڭدا تۇنجى يېڭىچە ئۇسۇلدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنى ئۈستۈنئاتۇشتا ئاچقان دېيىلگەن. بۇ ئەمەلىيەت بولغاندا، غاسپىرالى تۇنجى ئۇلگىلىك مەكتەپ ئېچىپ، ئارقىدىنلا قەشقەردىمۇ مۇشۇنداق مائارىپ يولغا قويۇلغان بولىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى ئىچىدىمۇ شۇبھىلەنگۈچىلەر بار (سەيپىدىن ئەزىزى «ئۆمۈر داستانى» 1 ـ قىسىم، بېيجىڭ 1990 ـ يىلى نەشرى 143 ـ، 144 ـ بەتلەر). شۇ يىلنى بېكىتىدىغان تارىخىي ماتېرىياللار تېخى ئاشكارىلانماي تۇرغاندا بۇنى ئەمەلىيەت دەپ بېكىتىۋېتىشكە بولمايدۇ. مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن كېيىن «دىن» ۋە «مىللەت» ھوقۇقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرگەن ئۇيغۇرلار ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى كۆككە كۆتۈرۈش، ئۈچۈن 1985 ـ يىلى خاتىرىلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن تۇنجى مەكتەپ ئاچقان ۋاقىتنى 1885 ـ يىلىغا ئۇلاشتۇرۇپ «تارىخىي ھەقىقەت» قىلىۋالغانمىدۇ، دەپ ئويلايمەن. لېكىن مۇساباي جەمەتىنىڭ 1907 ـ، 1908 ـ يىللىرىدىن بۇرۇنمۇ ئىشقىلىپ مائارىپ پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدىكى ئېھتىماللىقنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋەتكىلى بولمايدۇ.

② «ۋاقىت» 577 ـ سان (1910 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى)، 634 ـ سان (1910 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى)، 650 ـ سان (1910 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى)، 1492 ـ سان، (1914 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، ئۇيغۇر بالىسى)، 5 ـ 156 ـ سان (1914 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى)لەرنىڭ بىرقانچە ماقالىسى بېرىلگەن.

قەشقەردىمۇ كۆچلۈك ئىدى. غۇلجىدا بۇلاردىن ئۆزگە روسىيلىك تاتارلار، يەرلىك مۇسۇلمانلاردىن بىرقانچىسى يېڭىچە مەكتەپ ۋە قىرائەتخانىلارنى ئېچىپ، تۈركىي تىلدا گېزىت ـ ژۇرنال چىقىرىپ[1]، بۇ جايلارنى مەرىپەتپەرۋەرلىك كەپىياتىغا تولدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنى قەشقەرنى مەركەز قىلغان مۇتەئەسسىپ-لىككە سېلىشتۇرغاندا يەنىلا قەشقەر تەرەپ كۆچلۈكرەك ئىدى.

بۇ ئاردا دانا ئىسلاھاتچى ئۆلىما ئابدۇقادىر دامولا 1912 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە تۇنجى يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان. ئابدۇقادىر دامولا قەشقەر قاتارلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى جايلاردا مۇسۇلمانلارنى يېڭىچە مائارىپتا تەربىيىلەش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىش بىلەن بىرگە، ھەر يىلى ئىستانبۇل، قازان، ئۇفا، ئورىنبۇرگدىكى ئىلغار مۇسۇلمان يۇرتلىرىغا 10 ـ 15 نەپەر ئوقۇغۇچى چىقىرىپ تۇرغان[2]. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ «ۋاقىت»، «شۇرا» قاتارلىق نەشر ئەپ-

---

① «ۋاقىت» 1420 ـ سان (1914 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، نۇرمان تۇر-سۇنوف)، 2037 ـ سان (1916 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى نوشىروان يائوشېف). «شۇرا» ژۇرنىلىدا ئابدۇقادىر دامولىنىڭ ماقالىسى بېسىلغاندا، مۇھەررىر ئۇنىڭ «جاۋاھىرۇل ئىقان» دېگەن ئەسىرىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇ كىتابنى تۇنجى كۆرگەن ۋاقىتتىكى تەسىراتىنى مەزكۇر ئاپتور شام (سۇرىيە) ياكى مىسىرلىق ئالىم بولسا كېرەك، دەپ ھۆكۈم قىلغانىدىم. بۇخارادا ئوقۇغان، ئەرەب تىلىدا مۇشۇنداق مۇنازىرىلىشەلەيدىغان، قەسىدە توقۇيالايدىغان باشقا كىشىنىڭ بارلىقى يادىمدا يوق دەپ باياں قىلىپ تەھسىن ئوقۇغان «شۇرا» ژۇرنىلى 1915 ـ يىلى 23 ـ سان، 722 ـ بەت. يەنە «ئابدۇقادىر دامولا كىمدۇر» دېگەن ئاخبارات «شۇرا» ژۇرنىلىغا پۈتۈن سەھىپە بويىچە نەچچە رەت بېسىلغان («شۇرا» 1916 ـ يىلى نەشرى، 183 ـ بەت، 1917 ـ يىل 1 ـ سان، 24 ـ بەت)، خېۋىر تۆمۈر: «ئابدۇقادىر دامولا ھەققىدە قىسسە»، ئۇرۇمچى، 1990 ـ يىلى نەشرى، 12 ـ، 16 ـ بەتلەر. «ئابدۇقادىر دامولىنىڭ ئاتۇشتا تۇغۇلغان، كېيىن قوقاندا ئىككى يىل تۇرغان. 1890 ـ يىللاردا بۇخارادا سەككىز يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان. 1907 ـ يىلى ھەج قىلىپ قايتىشىدا ئىستانبۇل ۋە مىسىردا ئىككى ئايدەك تۇرۇپ، شۇ يەردىكى ئىلغار پىكىرلىك ئالىملار بىلەن دوستلاشقان، يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن قەشقەرلىكلەرنى تەرەققىيات، يېڭىلىق، ئىسلاھاتقا يېتەكلىگەنلىكتىن، يۇرتىدىن كېتىشكە مەجبۇر بولغان. قايتىدىن قوقان ۋە بۇخارادا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن 1911 ـ يىلى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن.

② «ۋاقىت» 546 ـ سان (1909 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى).

كارلىرىنى سېتىۋېلىپ ئوقۇپ، روسىيەدىكى ئاخباراتلاردىنلا ئە-مەس، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى، ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ۋەزىيىتىدىن تەپسىلىي خەۋەردار بولۇپ تۇرغان. يەنە چەت ئەللەردە ئوقۇغان، قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا ئەگىشىپ، سودا پائا-لىيىتى ۋە ھەج قىلىش مەقسىتىدە ئاشۇ ئىلغار ئەللەرگە بېرىپ - كېلىپ تۇرىدىغانلارمۇ خېلى كۆپ بولغان. بۇلاردىن ھاجىلار كۆپرەك بولۇپ، 1909 - يىلى قەشقەردىنلا 350 كىشى ھەجگە بارغان[1].

ياقۇپبەگ دەۋرىدىكى تەرەققىياتتىن قارىغاندا، شىنجاڭ بە-لەن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ياقۇپبەگدىن كېيىنمۇ ئۇزلۇكسىز داۋاملاشقاچقا[2]، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى 1910 - يىللار ئەتراپىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقان. 1909 - يىلى ئىستانبۇلدىن قەشقەرگە «ئوسمانلى پەن ھەيئىتى» زىيارەتكە كې-لىپ يەرلىك مۇسۇلمانلار بىلەن ئالاقە باغلىغان، شۇڭا 1910 - يىلى تۇركىيەدە «دەستۇر (ئاساسىي قانۇن) تۇزۇمى» ئورنىتىلـ-غانلىقى ۋە مەھمۇد رىشادنىڭ سۇلتانلىق تەختىگە ئولتۇرغانلـ-قىنى تەبرىكلەش ئۇچۇن شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىغا ۋەكىل بولۇپ قەشقەرلىك شەيخ سەئىد دېگەن كىشى ئىستانبۇلغا زىيارەتكە بې-رىپ شەيخۇلئىسلام ۋە مەھمۇد شەۋكەت پاشا بىلەن كۆرۈشكەن[3].

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ 1912 - يىلىدىكى بالقان ئۇ-رۇشىدىكى ئەھۋالىنى ئاڭلىغان قەشقەرلىكلەر ۋە باشقا مۇسۇل-مانلار نۇرغۇن ئىئانە پۇلنى نەچچە رەت تۇركىيىنىڭ «ئىسلام

---

① خاماداناڭ ماقالىسى، 34 - بەت.

② «ۋاقىت» 451 - سان (1909 - يىل 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى)، 463 - سان (1910 - يىل 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى)، 645 - سان (1910 - يىل 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى).

③ «ۋاقىت» 972 - سان (1912 - يىل 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى)، 1093 - سان (1912 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى)، 1152 - سان (1913 - يىل 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى)، 1192 - سان (1913 - يىل 5 - ئاينىڭ 4 -، 5 - كۈنلىرى)، 1311 - سان (1913 - يىل 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى).

ھىلال ئەھمەر»گە يەتكۈزۈپ بەرگەن[1]. بۇلغاريە ئىشغال قىلىۋالغان ئېدىرنىنى ئەنۋەر بەي قوماندانلىقىدىكى تۈركىيە قوشۇنلىرىنىڭ قايتۇرۇۋالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر 1913 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى سەھەردە غۇلجىدا تارقالغاندا بازاردىكى ھەممە دۇكانلار تىجارەتنى توختىتىپ، ھەممە ئائىلە بايراق ئېسىپ، داقا ـ دۇمباق چېلىپ شادلىقىنى ئىپادىلىگەن. غۇلجا خەلقى شەھەر سىرتىدىكى «گۈلشەنباغ»قا يىغىلىپ باۋۇدۇنبايىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە تەبرىكلەش مەرىكىسى ئۆتكۈزگەن[2].

بۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەھۋالىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان، تۈركىيىگە قىزىقىدىغانلار بار ئىدى. ئۇلار ئۇچۇن ئېيتقاندا دىنىنىڭ ئوخشاشلىقى، تىلىنىڭ چۈشىنىشلىكلىكى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ۋە روسىيەدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن ئۆزلىرىنىڭ باغلىنىشلىقى، «موسۇلمان»لىقى تېخىمۇ مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە ئىدى. ئەمما ئۇچۇر ـ خەۋەرلەر ۋە كېلىپ ـ كېتىۋاتقانلار، ئەمەلىيەتتە، «تۈرك ـ لۇك» قارىشىنى ئۇلار ئارىسىغا سىڭدۈرۈۋاتقان ئامىل بولغان بولسا كېرەك. ئوخشاشلا مۇسابايلار جەمەتى ۋە ئابدۇقادىر دامولا ـ لىدىن باشقا كىشىلەرمۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئىلغار يۇرتلاردا يۈرگۈزۈلۈۋاتقان يېڭىچە مائارىپنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەن بولسا كېرەك.

---

① «ۋاقىت» 1293 ـ سان (1913 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى غۇلبالى)، بۇ خەۋەر ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان. «تۈرك يۇردۇ» ژۇرنىلىغا ئۇلاپ بېسىلغان («تۈرك يۇردۇ» 5 ـ سانلىرى، 911 ـ، 912 ـ بەتلەر)، بۇنىڭدىن قارىغاندا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە كۆڭۈلىنى ئىپادىلەيدىغان مۇسابايلار جەمەتىدىن باۋۇدۇنبايىنىڭ نامى تۈركىيىلىكلەر ئارىسىدىمۇ تونۇلۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

② «ۋاقىت» 2037 ـ سان (1916 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، نوشىرۋان يا ـ ئوشېف). بۇ چاغدا ئابدۇقادىر دامولىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىنى تاشلىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلىغىلى بولمىدى. ئۇ مۇدەررىسلىك قىلغاچ كىتاب يېزىپ كۆپ نەتىجىلەرنى قازانغان («ئابدۇقادىر دامولا ھەققىدە قىسسە» 253 ـ بەت)، ئېھتىمال، ئۇ يېڭى ئوسۇلدىكى مەكتەپنىڭ ئۇلىنى قۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ھەر كۈنى دەرس ئۆتۈشتەك قېلىپلىشىپ قالغان ئىشلارنى كېينىكىلەرگە تاپشۇرۇۋېتىشنى ئويلىغان بولسا كېرەك.

3. يېڭىچە مائارىپنى چۆرىدىگەن زىددىيەتلەر

مۇسابايلار جەمەتى ۋە ئابدۇقادىر دامۇللالار قەشقەردىكى يېڭىچە مائارىپنىڭ يولباشچىلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنى دەرھاللا يېڭىچە مائارىپقا يۈزلەندۈرەلمىدى. ئابدۇقادىر دامۇللىنىڭ قەشقەر شەھىرىدە ئاچقان مەكتىپىمۇ ئىككىنچى يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا خەلپەتلىك قىلىۋاتقان شاگىرتى سەۋەبىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قوللىشىدىن قالدى[1]. بۇنداق ئەھۋالدا «بىرلىك ۋە تەرەققىيات ھەيئىتى» قەشقەردە يېڭىچە مائارىپ ئارقىلىق «تۈركلۈك روھى»نى ئويغىتىش مەقسىتىدە بىر تۈرك ياشىنى ئەۋەتمەكچى بولدى. «بىرلىك ۋە تەرەققىيات ھەيئىتى»نىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولمىش، ئوسمانلى ھۆكۈمىتىنىڭ داخىلى ۋەزىرلىكىنى ئۆتەۋاتقان تەلئەت پاشا مۇسابايلار جەمەتىدىكى بىرىنىڭ ھەج قىلىپ قايتىشىدا ئىستانبۇلنى زىيارەت قىلىۋاتقان پۇرستىدىن پايدىلىنىپ قەشقەرگە ئەۋەتىدىغان ئوقۇتقۇچىنى قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلغان. ئوقۇتقۇچىلىقتا ئىلگىرىدىن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار بىلەن دوستلىشىپ كېلىۋاتقان ئەخمەت كامال تاللانغان[2].

ئەخمەت كامال 1914 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئۇستۇنئاتۇشتىكى باۋۇدۇنباينىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىش-

---

① ئەخمەت كامال ئىلكۈل: «تۈركىستان ۋە چىن يوللىرىدىكى ئۇنتۇلماس خاتىرىلەر» (ئىستانبۇل 1955 ـ يىلى نەشرى، تۈركچە)، 18 ـ، 20 ـ بەتلەر؛ ئەخمەت كامال «تۈركىستان ۋە چىن يوللىرىدىكى ئۇنتۇلماس خاتىرىلەر» (ئىستانبۇل 1955 ـ يىلى نەشرى، «چىنى تۈركىستان خاتىرىلىرى» (ئەخمەت كامال ھەبىبزادە، ئىزمىر، 1925 ـ يىلى نەشرى، تۈركچە)نى يازغاچقا ئىككى ئەسەردىكى بايانلاردا ناھايىتى چوڭ پەرق بارلىقىنى بايقايمىز (خامادانىڭ ماقالىسى 36 ـ بەت). شۇڭا بۇ ماقالىدە نەشر قىلىنغان مەزگىلى ۋە بايانلارنىڭ مەزمۇنى كونكرېتراق بولغان ئەخمەت كامال ھەبىبزادەنىڭ كىتابىنى ئاساس قىلىپ پايدىلاندىم. لېكىن ئۇ ئىككى ئەسەر ئەسلىمە بولغاچقا، ئەھمەلىيەتنىڭ بۇرمىلانغان ياكى كۆپتۈرۈلگەنلىك ئېھتىماللىقى بارلىقىنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار (34 ـ، 58 ـ ئىزاھلارغا قاراڭ). بۇ ماقالىدىكى «ۋاقىت»نىڭ خەۋەرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، خامادا ئېپەندى تونۇشتۇرغان ئەخمەت كامالنىڭ پائالىيەت جەريانىنى قايتىدىن بېكىتسەك بولغۇدەك.

② ئەخمەت كامال ھەبىبزادەنىڭ كىتابى، 22 ـ، 35 ـ بەتلەر.

كەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ بۇرۇنقى ۋەزىپىسى بويىچە قەشقەر شەھىرىدە مەكتەپ ئېچىش ئىمكانىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىپ بىر-رەر ئاي ئۆتكەندە شەھەردىكى نوپۇزلۇق كىشى ئۆمەربايىنىڭ يار-دىمىگە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، مەكتەپ ئورنىنى مۇسابايىنىڭ يۇرتى ئۈستۇنئاتۇشقا يۆتكىگەن. 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئەخمەت كامال مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان «دارىلمۇئەللىمىن ئىتتىھاد» قۇرۇلۇپ، مەكتەپ خىراجىتى ئۈچۈن «ئىسلام خەير ـ ئېھسان جەمئىيىتى»نىڭ پائالىيەت باشلىغانلىقى جاكارلانغان. ئەخمەت كامالنى قوبۇل قىلغان ھەم ئۇنى ئوبدان چۈشىنىدىغان ئابدۇقادىر دامۇللا ۋە ياش كارخانچىلارنىڭ بىرى بولغان ھاجى ئەلى قەشقەر شەھىرىدە «ئىسلام خەيرىيە جەمئىيىتى»نىڭ باش ئىشتابىنى قۇرغان[1].

ئەمما ئۇلارنىڭ پائالىيىتى تېزلا ئۆكتىچىلەرنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىغان. ئەڭ ئالدى بىلەن سېلىم ئاخۇن دېگەن مۇتەسسىپ ئۆلىما «تارىخ، جۇغراپىيە ئوقۇتۇش ھارامدۇر»، دەپ پەتىۋا چىقارغان. ئۆمەر باي يەنە ئۆكتىچىلەرگە باش بولۇپ يېڭىچە مائارىپنى قوللىغۇچىلارغا تۆھمەت چاپلاش، زەربە بېرىشنى كۈچەيتكەن[2].

ئۆمەرباي بىلەن مۇسابای قەشقەردىكى رىقابەتچى سودىگەر-

---

① ئەخمەت كامال ھەببىزادەنىڭ كىتابى، 35 ـ، 45 ـ بەتلەر. ئەقىلگە سىغمايدىغان يېرى شۇكى، ئەخمەت كامال ئىلكۆلنىڭ كىتابىدا ئۆمەربايىنىڭ ئىسمى پەقەت تىلغا ئېلىنمىغان. ئەمەلىيەتتە شۇ چاغدا قەشقەردىكى ئۆكتىچىلەرنىڭ ئۆمەربايىنىمۇ قاتتىق ئەيىبلىگەنلىكىنى ئەخمەت كامال ھەببىزادەنىڭ خاتىرىسى بىلەن «ۋاقىت»نىڭ خەۋەرلىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «ۋاقىت» 1813 ـ سان (1915 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، نوشىرۋان يائۇشىپ). 2037 ـ سان (1916 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، نوشىرۋان يائۇشىپ)، ئەخمەت كامال «تۈركىستان ۋە چىن يوللىرىدىكى ئۇنتۇلماس خاتىرىلەر»دە مۇتەئەسسىپلەرگە قارىتا ئىسلاھاتچى بولۇپ، ئۆزىنىڭ پائالىيىتى ۋە تۆھپىسىنى تەكىتلەش ئۈچۈن سېلىم ئاخۇن دېگەن دىنىي نوپۇزى بار كىشىنى ئەشەددىي دۈشمەن قىلىپ يېزىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بارەدەك قىلىدۇ.

② «ۋاقىت» 1795 ـ سان (1915 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى)، نوشىرۋان يائۇشىپ، بۇ خەۋەردە ئاخۇنبايىپ دەپ خاتىرىلەنگىنى، ئۆمەر ئاخۇنباي دەپ كېلىشۋالتقان ئۆمەرباي بولسا كېرەك دەپ ھۆكۈم قىلدىم.

لەردىن بولۇپ، پەقەت مۇشۇ ئىككىسىنىڭلا روسىيە ۋە غەربىي تۈركىستان (قوقان)دىن مال سېتىۋېلىش ھوقۇقى بار ئىدى[1]، ئۆمەربايىنىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋىتى بولغاچقا، قەشقەر شەھىرىنىڭ بېجىنى يىغىش ھوقۇقى بار ئىدى[2]. شۇ سەۋەبتىن ئەخمەت كامالنىڭ قەشقەر شەھىرىدە مائارىپ پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۈچۈن ئۆمەربايىنىڭ ياردىمى بولمىسا بولمايتتى. باۋۇدۇنباي «ئۆمەرئاخۇنباي مېنىڭ تەلىپىمىنى قوبۇل قىلسا، مەن ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تېزىكىنى ئېرىغدايدىغان ئىشى بولسىمۇ ياق دېمەيمەن»[3] دېگەن. بۇ سۆزدىن باۋۇدۇنباي بىلەن ئۆمەرباي ئوتتۇرىسىدا بۇرۇندىنلا قانداقتۇر بىر ئۇزەكگە سوقۇشتۇرۇشنىڭ بارلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. بۇنىڭغا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت سەۋەب بولغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھەر خىل تەرەپبازلىق ۋە يۇرتتۇزلىق ئەدەپ قالغانىدى. بولۇپمۇ قەشقەرلىكلەر بىلەن ئاتۇشلۇقلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئىشەنمەسلىك مەۋجۇت ئىدى[4]. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 16 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ شىنجاڭدا نوپۇز تىكلىۋالغان ئاتالمىش قەشقەر خوجىلىرىدىن بولغان ئىشانىيە بىلەن ئىسھاقىيىنىڭ ماجىراسىغا چېتىلىپ قېلىپ، باۋۇدۇنباي ئىشانىينى، ئۆمەرباي ئىس-

---

① سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۇر داستانى» 135 ـ بەت. قەشقەر شەھىرىدىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن ئۆمەربايىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاشلا ئۇستۇنئاتۇشتىكى مۇساباياىلار جەمەتى بىلەن جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ پايدا ـ زىيان مۇناسىۋىتىدىمۇ ئوخشاشلىق بار دەپ قارايمەن. غۇلجىدىكى ھوسەينباي بولسا ئائىلە، چارۋىلىرىنىڭ ھۆددىگەرلىك ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىپ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن ئارازلىشىپ قالغان (شېيى شياۋجۇڭنىڭ كىتابى، 156 ـ بەت).

② ئەخمەت كامال ھەببىزادە: «چىنى تۈركىستان خاتىرىلىرى»، 30 ـ، 31 ـ بەتلەر.

③ «ۋاقىت» 1930 ـ سان (1915 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، نوشىرۋان يا-ئۇشېڭ)، ھەمدۇللا تارىم: «تۈركىستان: 1931 ـ، 1937 ـ يىللاردىكى ئىنقىلاب تارىخى»، ئىستانبۇل، 1983 ـ يىلى نەشرى، تۈركچە، 222 ـ بەت.

④ ئەخمەت كامال ھەببىزادە: «چىنى تۈركىستان خاتىرىلىرى»، 107 ـ، 108 ـ بەتلەر.

ھاقىمىنى قوللىغان[1]، ئاددىيسى «مۇسابايلار جەمەتىنىڭ شۆھرىتى ئۆمەربايىنىڭكىدىن ئېشىپ كەتكەن»[2] دېگەندەك سەۋەبلەرنى كۆرسەتكۈچلەرمۇ مەيدانغا چىققان، يەنە بىر جەھەتتىن قەشقەر دىكى تەسىر كۈچى زور بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئۆكتىچىلەر تەرەپتە تۇرۇپ، قەشقەردە يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇشتىكى قىيىنچىلىقلارغا بىر ياندا قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇرۇۋالغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

ئەنئەنىۋى مائارىپنى يولغا قويۇشتا قوشقۇنغا ئولتۇرۇۋۇلۇپ، جەمئىيەتتىكى ئاتاق ۋە ھوقۇقىنى ساقلاۋاتقان مۇتەئەسسىپ ئۆلىمالار روسىيەدىكى جەدىدچىلىك ھەرىكىتىگە ئەكۈچلۈك قارشى تۇرغۇچىلار ئىدى[3]. قەشقەرنىڭ ئەھۋالىدىمۇ يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇشقا تۇنجى بولۇپ قارشى ساداچىقارغان سىلىم ئاخۇندەك مۇتەئەسسىپ ئۆلىمالار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مەيدانىدا ئازراق سىر بار. شۇ چاغدا قەشقەردە قازىلىق، مۇدەرىسلىكتەك دىنىي ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ئەمەلدارلار سايلام ئارقىلىق چىقماي، باي ـ مۆتىۋەرلەر ئىچىدىكى ئىناۋەتلىك كىشىلەرنى كۆرسىتىپ، خالىغانچە بېكىتىپ قويىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆمەرباي بىلەن سىلىم ئاخۇن ئوتتۇرىسىدىمۇ قانداقتۇر پايدا ـ زىيان مۇناسىۋىتى شەكىللەنگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ[4]. سىلىم ئاخۇننىڭ پەتۋاسى ئۈچۈن چاقىرىلغان مۇنازىرىدە ئەخمەت كامالنىڭ نۇقتىسى توغرا دەپ قارالغان[5]، ھەرقانچە قىلىپمۇ رىقابەتچى بولالـ

① «ۋاقىت» 2937 ـ سان (1916 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى نوشىرۋان يا-ئۇشېق).

② كوماسسىنىڭ كىتابى 59 ـ، 60 ـ بەتلەر.

③ «ۋاقىت» 1820 ـ سان (1915 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، نوشىرۋان يا-ئۇشېق)، ھەمدۇللا تارىم: «تۇركىستان: 1931 ـ، 1937 ـ يىللاردىكى ئىنقىلاب تارىخى»، ئىستانبۇل، 1983 ـ يىلى نەشرى، تۇركچە، 222 ـ بەت.

④ ئەخمەت كامال ھەبىبزادە: «چىنى تۇركىستان خاتىرىلىرى» 35 ـ، 36 ـ بەتلەر، ئەخمەت كامال ئىلكۈل: «تۇركىستان ۋە چىن يوللىرىدىكى ئۇنتۇلماس خاتىرىلەر» 55 ـ، 56 ـ بەتلەر.

⑤ ئەخمەت كامال ئىلكۈل: «تۇركىستان ۋە چىن يوللىرىدىكى ئۇنتۇلماس خاتىرىلەر»، 54 ـ بەت.

مىغان ئەخمەت كامال: «سىلىم ئاخۇندەك ئۆز نەپسىگىلا چوغ تار-تىپ يۇرىدىغان موللىلار بىرقانچە ھاماقەت بايغا تاپىنىپ ئېرىشكەن كۇچىگە ئىشىنىپ، بۇ مىللەتنىڭ نىشانىغا پۇتۇنلەي قارشى تۇرۇۋاتىدۇ» دېگەن[1]. ئۆمەربای مۇتەئەسسىپ ئۆلىمالارغا ئۆكتەچىلەرنىڭ باشقىلارنى سەپەرۋەر قىلىشى ئۈچۈن ماددىي يارەمم بېرىپ، ئۇلارنىڭ مەيدانىدىن پايدىلىنىپ، ئومۇمغا ھەيۋە كۆرسەتتى. ئەكسىچە ئۆمەربای سىلىم ئاخۇن ئارقىلىق «شەرىئەتكە بويسۇنۇش» دېگەندەك پەتۋانى چىقارغۇزۇپ، شەخسىي مەقسىتىنى، يەنى مۇسابايلار جەمەتىگە بولغان دۇشمەنلىكىنى يوشۇرۇپ قالغان.

ئۆكتىچىلەرنىڭ يېڭىچە مائارىپنى ئەيىبلىشى كۈچىيىۋاتقاندا، قەشقەر دائىرىلىرى باۋۇدۇنبايىنىڭ ئىشلىرىغا دىققەت قىلىشقا باشلىغان. باۋۇدۇنبای ئۆزىنىڭ پائالىيەتلىرى ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە سىياسىتى بىلەن ئامانلىقىغا دەخلى يەتمىسىلا، ھەرقانداق ھەرىكەت ئەركىنلىكىگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئۇنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى پۇتۇن كۈچى بىلەن قوللايدىغانلىقى توغرىسىدىكى جاۋابقا ئېرىشكەن[2]. بۇ قېتىممۇ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۇستۇنئاتۇشتىكى مەكتەپكە 1914 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئىجازەتنامە بەرگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆمەربايىنىڭ تەسىر كۈچى بار قەشقەر شەھىرىدە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ھاجى ئەلى باشقۇرۇۋاتقان «ئىسلام خەيرىيە جەمئىيىتى»نىڭ باش شىتابىنى تارقاتقۇزۇۋەتكەن[3].

بۇنداق جىددىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن ئەخمەت كامال مەكتەپ ئېچىپ بىر يېرىم يىلغا يەتمەيلا دەرس توختىتىپ، ئاشكارا

① ئەخمەت كامال ھەبىبزادە: «چىنى تۇركىستان خاتىرىلىرى»، 31 ـ بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب: 40 ـ، 44 ـ بەتلەر، ئەخمەت كامال ئىلكۇل: «تۇركىستان ۋە چىن يوللىرىدىكى ئۇنتۇلماس خاتىرىلەر» 60 ـ بەت.

③ «چىنى تۇركىستان خاتىرىلىرى» 51 ـ، 54 ـ بەتلەر: «تۇركىستان ۋە چىن يوللىرىدىكى ئۇنتۇلماس خاتىرىلەر»، 66 ـ بەت، «ۋاقىت» 1860 ـ سان (1915 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئابدۇرېھىم)، 2037 ـ سان (1916 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، نوشىرۋان يائۇشېن).

ئىمتىهان ئېلىپ 60 نەپەر ئوقۇغۇچىدىن 27 نەپىرىگە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىق سالاھىيىتىنى بەرگەن[1]. ئۇنىڭدىن كېيىن شەھەردىكى ھاجى ئەلى قاتارلىقلار باش بولۇپ دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەنلەرنى ئوقۇتقۇچى قىلىپ باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچقان. ئۆمەرباي يەنە «ئۇلار جۇڭگودىن تۈركىستانىنى تارتىۋېلىشقا قەسەم قىلدى» دەپ سۆخەنچىلىك قىلىپ قەشقەردىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە چاقچانلىقى ئۇچۇن، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئەخمەت كامال بىلەن بىرگە بۇ مەكتەپكە چېتىشلىقى بار ياشلارنى قولغا ئېلىپ، مەكتەپنى تاقىغان[2].

خامادا ئەپەندى: ئەخمەت كامال ئوقۇغۇچىلارغا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىستانبۇلدىكى دەرسلىكلىرىنى ئۆتكەن، تۈركىيىنىڭ مارشىنى ئۆگەتكەن، ئەخمەت كامالنىڭ مائارىپىدا پائالىيەتچان، پانتۈركىزملىق خاھىش كۈچلۈك ئىدى[3]، دەپ كۆرسەتمىدۇ.

ئەخمەت كامال قەشقەردىكى ئۇيغۇرلاردا «تۈركلۈك» ئېڭىنى ئويغىتىشنى تېزلىتىشنى چوڭقۇر ھېس قىلغان. شۇڭا ئۇ «ئىسلام خەلىپىسى» بولغان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدىن ئۈيغۇرلارغا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پانتۈركىزم، پانئىسلامىزمغا كۈچلۈك سىياسىي پۇراق ئېلىپ كېلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ پائالىيىتىنى قوللايدىغان قەشقەر جەدىدچىلىرى ئۇلارنىڭ سىياسىي ئىدىئولوگىيىسىنى قوبۇل قىلمىشتا دەرھال ئىپادە بىلدۇرمىگەن.

يۇقىرىدا شىنجاڭ بىلەن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۆرسەتسەك ئۇيغۇرلار ئا-

---

① خامادا ئەپەندىنىڭ ماقالىسى، 37 ـ بەت.

② «ۋاقىت» 1644 ـ سان (1914 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، ھاجى مۇھەممەد نەۋرۇز ھاجى ئوغلى)، ھاجى ئەلى بەزىدە نەۋرۇززادە ھاجى مۇھەممەد ئەلى دەپ يىلىدۇ. «چىنىي تۈركىستان خاتىرىلىرى» 30 ـ بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب 63 ـ بەت.

رىسىدا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە ۋە ئۇ يەردىكى كىشىلەرگە تەلپۈنىدىغانلار بار ئىدى. شۇڭا ئۇلاردا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنى «تۈركلەرنىڭ قېرىندىشى»، «ئىسلام خەلىپىسى» دېگەن تونۇش مەۋجۇت بولغاچقا، بۇ خىل ئىدېئولوگىيە يەنىلا ئاسان قوبۇل قىلىنىدىغان نەرسە، دەپ قارايمەن.

ئۇ چاغدا قەشقەرگە يېڭىچە مائارىپنى ئەكىلىپ كەلگەن كىشىلەر جۈڭگو ھۆكۈمرانلىقىنى ئىنكار قىلغان دېگەنگە ھېچ قانداق پاكىت يوق. قەشقەر شەھىرىدىكى پائالىيەتنىڭ يېتەكچىسى ھاجى ئەلى «ۋاقىت» گېزىتىگە ئەۋەتكەن ماقالىسىدە، دەسلەپتە «خەيرىيە جەمئىيىتى»نىڭ باش شتابى تاقۇبتىلگەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ: «بىرقانچە دۈشمەن ئۆسەك سۆز تارقىتىپ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى شۇبھىلەندۈرۈپ قويدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ھۆكۈمەت (خەيرىيە جەمئىيىتى)نى تاقۇەتتى»، دەپ يازغان. بۇنىڭدىن ھۆكۈمەتنى كۈچلۈك تەنقىد قىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ھاجى ئەلى ماقالىسىدە يەنە يېڭىچە مائارىپنىڭ دىن ۋە مىللەتنى ئاياغ ـ ئاستى قىلىۋاتقان شۇبھىسىنى يونېرلىرى پائالىيەتكە قارىتىلغانلىقىنى ئەسكەرتكەن بولسىمۇ، بۇ پائالىيەتكە قارشى چىققان سېلىم ئاخۇنۇمنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ ئۆكتىچىلەرنى كۈچىنىڭ بارىچە ئەيىبلىگەن[1].

ئەخمەت كامالمۇ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئۆزىنى قولغا ئېلىش، مەكتەپنى تاقىتىۋېتىش دېگەندەك ئىشلارغا «بۇ گۇناھ» ۋە مەسئۇلىيىتى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىدە ئەمەس، قەشقەردىكى بىرقانچە ئۆلىما ۋە ئۆمەر ئاخۇندەك دىنىي، مىللىي ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى كەم كىشىلەردە. بۇ ساتقۇنلار باۋۇدۇنبايغا بولغان شەخسىي ئاداۋىتىنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن مەكتەپنى يوقىتىش

① قەشقەرنى زىيارەت قىلغان رۇسىيلىك بىر تاتار ھازىر بۇ (خەنزۇ تىلى) مەكتەپلەر پۈتۈنلەي كېرەككە كەلمەي قالدى، بۇ قېتىم ئوقۇغۇچىلار ھۆكۈمەت تىلى (يەنى خەنزۇ تىلى)نىڭ زۆرۈرىيىتىنى چۈشەنگەندەك قىلىدۇ دەپ بايان قىلىدۇ. «ۋاقىت» 1816 ـ سان (1915 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى نوشىرۋان يائۇشېف).

قا تۇتۇنغان دەپ قاراپ[1]، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنى بىۋاستە تەدىقىد قىلمىغان. بۇنداق قاراش بەلكىم قەشقەرگە يېڭىچە مائارىپ ئېلىپ كەلگەنلەرگە ئورتاق بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ قارشىلىشىدىغان رەقىبى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىدى.

ئەخمەت كامالنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلغان مۇسابايلار جەمەتىنىڭ غەرىزى نېمە؟ ئۇلار ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە يېقىنلىشىپ پانتۇركىزم ۋە پانئىسلامىزمنىڭ سىياسىي كۈچىدىن پايدىلىنىشنى ئويلىغانمۇ؟ دەرۋەقە، دەسلىپىدە ئىلىدىكى ئىقىلابقا ياردەم قىلغان مۇسابايلار جەمەتى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەتلىرىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس دەپ قارىغان، ئەمما مۇسابايلار جەمەتى ئەسلىدە تۈرك ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن ئىزدەنگەن دېيىشكە تېخى ئاساس يوق. «بىرلىك ۋە تەرەققىيات ھەيئىتى» ئۆزلىرىنىڭ ئەخمەت كامالنى قوبۇل قىلىشى ئۇلارنىڭ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە قىلغان ھۆرمىتىدىن ئەمەس، بەلكى تۈركلەرگە بولغان يېقىنچىلىق تۈيغۇسىدىن بولغان، دەپ چۈشەنگەن. ئەخمەت كامالنىڭ قوبۇل قىلىنىشى ساپ ئاقارتىش ھەرىكىتى جەريانى، دەپ قارىساق ئارتۇق كەتمەس.

1913 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئابدۇقادىر دامۇللىنىڭ «ۋاقىت» گېزىتى تەھرىر بۆلۈمىگە ئەۋەتكەن خېتىنى تونۇشتۇرۇپ: «جۇڭگو ھۆكۈمىتى بېيجىڭدىكى پارلامېنتقا ۋەكىل سايلاپ چىقىش ھەققىدە قەشقەردىكى مۇسۇلمانلارغا نەچچە رەت ئۇقتۇرۇش قىلدى. يەنە بېيجىڭنىڭ مۇپەتتىشى ۋاڭ ئاخۇن ئابدۇلرەھمان بىلەن بېيجىڭنىڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ئەبۇبەكرى ئاخۇنمۇ بۇ ھەقتە قەشقەرگە نەچچە رەت خەت يېزىپ سۆيلىدى. ئۇلارنىڭ بۇ خېتى قەشقەر مۇسۇلمانلىرىغا بەك تەسىر قىلىپ

① خامادا ماسامى «تۆز ھەققى، بىلەن غازاتنىڭ ئارىسىدا» «شەرق تارىخى تەتقىقاتى»، 52 ـ توپلام، 2 ـ سان، 1993 ـ يىل 122 ـ، 148 ـ بەتلەر.

هەرىكەت قوزغاشقا پۇرسەت كۈتۈۋاتىدۇ»[1]، دەپ يازغان. بۇنىڭدىمۇ ئابدۇقادىر داموللا باشچىلىقىدىكى قەشقەرنىڭ ئەھلى ئۆلىمالىرى، مۆتىۋەرلەر بۇ ئۇقتۇرۇشنى ئالقىشلىغان.

يۇقىرىقىلاردىن ئەخمەت كامال چاقىرغان پانتۈركىزم، پانئىسلامىزمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغۇچى بولمىش قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، شۇ ۋاقىتتا يالغۇز يېقىنچىلىق تۇيغۇسى بىلەن بىلىم ئىگىلەش ئارزۇسىنى توسۇۋالغىلى بولمايدۇ دەپ ئويلايمەن. لېكىن ئۇ ئىلىم كېيىنكى كۈنلەردىكى ھاكىمىيەتكە گۇمانىي قاراپ ئۇنىڭ دۈشمەنلىرىگە ئۆزگىرىپ كەتكەندە، ئۆز ماھىيىتىنى ئاشكارىلايدىغان نەرسىدۇر.

4. كېيىنكى كۈنلەردىكى جەدىدچىلەر

75 كۈنلۈك تەقىپلىك ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرغان ئەخمەت كامال مائارىپقا ئارىلاشماسلىق شەرتى بىلەن قويۇپ بېرىلگەن، شۇنىڭدىن كېيىن 1915 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى باۋۇدۇنباي يېڭىدىن قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەنگەن ما شاۋۋۇنىڭ نەسىھىتى بىلەن كۆپ مەبلەغ سېلىپ قەشقەر شەھەر ئىچىدىكى يارباغدا مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ نازارىتىگە شەرت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ئۇزاق ئۆتمەيلا ئوقۇغۇچى سانى ناھايىتى تېز ئازلاپ كەتكەن. ئەخمەت كامال ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ بۇيرۇقىغا قارشى مەخپىي ھالدا ئوقۇغۇچىلار ۋە ئۆزىنى قوللىغۇچى ياشلار بىلەن ئالاقىسىنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. جۇڭگو ـ گېرمانىيە مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەندىن كېيىنكى 1917 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئاخىرى ھۆكۈمەت

---

[1] «ۋاقىت» 1206 ـ سان (1913 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى)، بۇ «بېيجىڭ پارلامېنتى» 1913 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلانغان جۇمھۇرىيەت پارلامېنتىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىسىدىنمۇ ئاۋام پالاتاسى ۋە كېڭەش پالاتاسىنىڭ ھەربىرىگە ئون نەپەردىن نامزات تاللانغان. پالاتا ئەزاسى سالاھىيىتىگە «خەنزۇ تىلىغا پىششىق بولغان بولۇشى كېرەك» دېگەن بەلگىلىمە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەمەلىيەتتە تۈركىي مۇسۇلمانلاردىن ئەزا تاللاپ چىقىش ئاسانغا چۈشمىگەن. پارلامېنت توغرىسىدا مائارىپ مىنىستىرلىقى تۈزگەن «جۇڭخۇا مىنگونىڭ قۇرۇلۇش تارىخى»، 2 ـ سەھىپە، جۇمھۇرىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى، تەيبېي، 1987 ـ يىلى نەشرى 521 ـ، 585 ـ بەتلەر.

دائىرىلىرى ئۇنى كۆچاغا يالاپ ئاپىرىۋېتىشنى بۇيرۇغان[1].

ئەخمەت كامالىنىڭ كېتىشى، روسىيەدە «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى»نىڭ غەلىبە قازىنىشى بىلەن ئۇزۇن ئۆتمەي «ۋاقىت» گېزىتى ۋە «شۇرا» ژۇرنىلى نەشر قىلىنىشتىن توختىغان، شۇنىڭ بىلەن بىز قەشقەردىكى يېڭىچە مائارىپنى قوللايدىغان جەدىدچىلەرگە ئائىت قىممەتلىك ئاخبارات مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالدۇق. ئۇلارنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى پائالىيىتى ئېنىق ئەمەس.

مۇسابايلار جەمەتىنىڭ ياردىمىدە ئىستانبۇلدا نەچچە يىل ئوقۇپ تەربىيىلەنگەن، 1914 ـ يىلى يۇرتىغا قايتىپ ئەخمەت كامالنىڭ مائارىپ پائالىيىتىگە ھەمدەمدە بولغان تۇرسۇن ئەپەندى مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەگەن، دېيىلدۇ[2].

لېكىن يالڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، «نادانلاشتۇرۇش» سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ خەۋەر ـ ئۇچۇرلارنى بوغۇپ تۇرغاچقا، «پانتۈركىزم» ۋە «پانئىسلامىزم»نىڭ پائالىيىتىمۇ قەپەزدىكى قۇشنىڭ ھالىغا چۈشۈپ قالغان[3].

1924 ـ يىلى ئابدۇقادىر دامۇللا ياشلارنى باشلاپ شۆبىت مەسىيونېرلىرى ئاچقان دوختۇرخانىغا كېلىپ نارازىلىق بىلدۈرگەندىن كېيىن، ما شاۋژۇنىڭ مەھكىمىسىگە قاراپ نامايىش

---

① خاماداغا ئەپەندىنىڭ ماقالىسى، 39 ـ، 40 ـ بەتلەر: ئەخمەت كامال يارباغدىكى مەكتەپنىڭ ئېچىلغان كۈندىكى كەيپىياتىنى «بۇ كۈنى باشقىچە بىر كۈن بولدى، تۈركىيىنىڭ تەسىرى ۋە تۈركلەرنىڭ شان ـ شۆھرىتىنىڭ ھەممە ياقنى قاپلىغانلىقى نامايان بولدى» دەپ ئەسلەپ، بۇ مەكتەپتە خەنزۇ تىلىنىڭ ئوقۇتۇش تەرتىپىگە كىرگۈزۈلگەنلىكىنى قەستەن يوشۇرۇپ قالغان.

② ئاتۇش ئېكسىڭ باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەشكە تەييارلىق قىلىش ئىشخانىسى: «مەشئەل»، 1885 ـ 1985، 49 ـ، 51 ـ بەتلەر. بۇنى تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ ئوغلى، 1952 ـ 1955 ـ يىلىغىچە ئېكسىڭ باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولغان ئىمىنجان تۇرسۇن يازغان.

③ چېن خۇيشىڭ: «يالڭ زېڭشىننىڭ يېڭى ئېقىملارغا تۇتقان پوزىتسىيىسى» «غەربىي يۈرت تارىخىغا دائىر مەجمۇئە»، 1 ـ توپلام، ئۈرۈمچى، 1985 ـ يىلى نەشرى؛ 250 ـ، 266 ـ بەتلەر. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 3 ـ قىسىم، 55 ـ، 59 ـ بەتلەر.

قىلىپ ماڭغاندا باستۇرۇلغان. شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئابدۇقادىر دامولا سۈيقەستكە ئۇچرىغان، ئۇنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە قەشقەردە ھەر خىل قىياسلار ئوتتۇرىغا چىققان. ئۇنىڭ بىر-سىدە دېيىلىشىچە، قولغا ئېلىنغان نەق جىنايەتچى ئۆمەربايىنىڭ ئۆزىنى يالالمۇالغانلىقىنى ئىقرار قىلغان بولسىمۇ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى چاپان يېپىپ ئەرزنى باستۇرۇپ قويغان[1]. يەنە شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئابدۇكېرىمخان قاتارلىق ئەخمەت كامالنىڭ پا-ئالىيىتىگە قاتناشقان بىرمۇنچە ياشلار قولغا ئېلىنىپ ئاقسۇ تۇرمىسىگە قامالغان[2]. مۇسابايلار جەمەتىدىكى ھۇسەينباي بىلەن باۋۇدۇنباي 1926 ـ يىلى ۋە 1928 ـ يىلى ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولغان[3].

ھاجى ئەلى قاتارلىق كىشىلەر ئىلگىرى يېڭىچە مائارىپ ئارقىلىق ئاقارتىش ھەرىكىتىگە كۈچىنىڭ بارىچە كۈچىگەن. ئەمما ئۇلارغا ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنى سۈپۈرۈپ تاشلاش يولىلا قالغانىدى، ھاجى ئەلى مۇساپە ئەمدى يېرىملاشقاندا تاشكەنتتە ۋاپات بولغان، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى شىنجاڭغا قاراپ ئاتلانغان[4].

خاتىمە

ئەمگەك كۈچىنىڭ يېتىشتۇرىدىغىنى ئەمەلىي مەنپەئەتتۇر. مۇسابايلار جەمەتى ۋە ئابدۇقادىر دامولا قاتارلىقلار ساپ مەرىپەت-پەرۋەرلىكىنى چىقىش قىلغان ئاساستا يېڭىچە مائارىپنى ئەكىرىشكە تۆتۈش قىلغان، دەپ قارايمەن. ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى مۇ-

---

① «ئۆمۈر داستانى» 40 ـ، 45 ـ بەتلەر؛ «ئابدۇقادىر دامولا ھەققىدە قىسسە» 354 ـ بەت.

② قەمەرجان: «مىللىي ئىنقىلابىي دېموكراتىك زات ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم توغرىسىدا» («قەشقەر شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى»، قەشقەر، 1988 ـ يىلى نەشرى، 95 ـ، 96 ـ بەتلەر.

③ «مەشئەل»، 10 ـ بەت. باۋۇدۇنباي غۇلجىدا ۋاپات بولغاندىن كېيىن مۇسابايلار جەمەتى قەشقەردە ئوقۇيدىغانلارغا ياردەم قىلىشنى توختاتقان. «مەشئەل»، 58 ـ بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب 106 ـ، 113 ـ بەتلەر.

سۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قارشىلىقتىن كۆ-
ڭۈلدىكىدەك نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەربىرى
«پانتۇركىزىم» ۋە «پانئىسلامىزم»نىڭ خەتىرى بار دەپ قارىغان
ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىتىلغان.
لېكىن ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ باستۇرۇشى ئۇيغۇرلارغا مىللىي
ھەرىكەتكە يۈزلىنىش پۈرسىتىنى ئاتا قىلغان. بۇنىڭ مەنىسى
شۇكى، مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قارشى-
لىشىشنىڭ ئاشكارا مەۋجۇت بولۇشى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ
باستۇرۇشىغا باھانە بولۇپ بەرگەن، ئەخمەت كامالنىڭ مائارىپ
پائالىيىتى شۇنىڭدىن كېيىنكى شىنجاڭدىكى مىللىي ھەرىكە-
تلەرگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

1931 ـ يىلى يىراق شەرقتىكى قومۇلدا پارتلىغان خەلق قوزغىلىڭىنىڭ ئۇرۇش ئوتى كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغىچە كېڭىيىپ 1933 ـ يىلى ما شاۋزۇ ھاكە-مىيەت تۈتۈۋالغان قەشقەرگىچە يېتىپ بارغان. شۇ يىلى 3 ـ ئاي-نىڭ ئاخىرىدا غەلىيانچى كۈچلەرنىڭ بىرى بولغان ئوسمان باش-چىلىقىدىكى نەچچە يۈز قىرغىز ئەسكەر قەشقەر شەھىرىگە ھۇ-جۇم قىلىش تەييارلىقى بىلەن ئاستىنئاتۇشتا پەيدا بولغان. ئاس-تىنئاتۇشتىن باشقا يەنە ئۇستۇنئاتۇشتىنمۇ ياشلار يىغىلىپ 350 تىن ئارتۇق پىدائىي تەشكىللىنىپ قوشۇننىڭ بىر قانىتى بولغان. بۇ قوشۇننىڭ ھەربىي مەشقىگە ئۇستۇنئاتۇشنىڭ يېڭىچە مەكتىپىنى پۈتتۈرگەنلەردىن قويۇلغان[1].

ئوسمانىنىڭ قوشۇنى شەھەرگە كىرىپ قەشقەرنى ئازاد قىل-غاندا، ئاقسۇدىكى تەقىپتىن ئازاد بولۇپ يۈرتىغا قايتقان ئابدۇ-كېرىمخاننى مەركەز قىلغان مائارىپ ئورگىنىنى قۇرۇش تېزلە-تىلىپ، تۇرسۇن ئەپەندىمۇ شەھەرگە يۆتكىلىپ كىرىپ ئوقۇ-

① ئابدۇقادىر ھاجى: «1933 — 1937 ـ يىلىغىچە قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇلاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر» («شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، ئۈرۈمچى، 1986 ـ يىلى نەشرى، 6 ـ، 9 ـ بەتلەر.

قۇچى تەربىيىلەشكە مەسئۇل بولغان[1]. شۇنداق قىلىپ مۇساباي جەمەتى ۋە ئابدۇقادىر داموللا قاتارلىقلار ئۇرۇق سالغان قەشقەر-دىكى يېڭىچە مائارىپ ھاجى ئەلى قاتارلىقلار تەسەۋۋۇر قىلغان-دەك، بىر مەزگىل شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، 1933 ـ يىلىدىن باشلاپ مىللەتچىلىك كەيپىياتى تېخىمۇ روشەن بولغان بىردەملىك باھارنى كۈتۈۋالىدۇ.

قوشۇمچە بۇ ماقالىنى يېزىشتا كوماسى خىسائو ئەپەندى بىلەن خورى سۇخائو ئەپەندى مېنى قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى، بۇ يەردە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن.

(ياپونچە «شەرقىيەت» (تويو) ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 78 ـ توپلام 1 ـ سان، 1996 ـ يىل 6 ـ ئايدىكى نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلغۇچى: **ئۆمەرجان نۇرى**)

---

① «مەشئەل»، 19 ـ بەت، «قەشقەر شەھىرى تارىخىي ماتېرىياللىرى»، 96 ـ، 97 ـ بەتلەر.

«ما جۇڭيىڭنىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ماقالىنى ئوقۇغاندىن كېيىن

سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 ـ يىللىق 1 ـ سانىغا شاكەرىم ئەكرەمىنىڭ «ماجۇڭيىڭنىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ماقالىسى بېسىلدى. بۇ ـ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار يېزىلغان، ھەممە كىشى قىزىقىدىغان ماقالە بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بىلەن تولغان 30 ـ يىللار شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئاجايىپ يىللاردۇر. خەلقىمىز ئىچىدە «گاسىلىڭ» دەپ ئاتالغان ما جۇڭيىڭ ئەنە شۇ يىللاردا بىر قىسىم پۇقرالارنى قىرغىنچىلىققا سېلىپ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى قالايمىقان قىلغان، ئاخىرىدا ھېچ بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماي چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ خەلقىنىڭ نەپرىتىگە قالغان بىر شەخس بولغاچقا، 60 ياشتىن ئاشقان بوۋايلاردىن ئۇنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى كۆرمىگەن، ئاڭلىمىغانلار ئاز بولسا كېرەك. يېقىنقى يىللاردا مەتبۇئاتلاردا ما جۇڭيىڭ ھەققىدە بىر مۇنچە ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. مەن بۇ ماقالەمدە يولداش شاكەرىم ئەكرەمىنىڭ «ما جۇڭيىڭنىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ماقالىسىدە يول قويۇلغان، ئوقۇرمەنلەرنى قايمۇقتۇرىدىغان بەزى خاتالىقلار ئۈستىدە ئۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ۋاقتىلىق تۈزىتىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم.

ماقالىنىڭ بېشىدا «قومۇلدا جەن شۇرېننىڭ بىر لۇ ئەسكەرى تۇرغانلىقتىن، ما جۇڭيىڭ قومۇلغا بارماي، ئاۋۇال باركۆلگە

بەرىپ، قازاقلاردىن ئات، ئۇيغۇر، تۆڭگانلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، 36 ـ شىنىڭ كەم ـ كۈتىسىنى تولۇقلىۋېلىپ، ئاندىن كېيىن قومۇلنى ئالماقچى بولغان. ئۇنىڭ كېلىشىدىن خەۋەر تاپقان خو ـ جانىياز ھاجى، مەخمۇت شىجاڭلار ما جۇڭيىڭنى قارشى ئېلىشقا قومۇلدىن يولۇاسنى ئەۋەتكەن»، دېيىلگەن. ئاپتور بۇ يەردە بىر ـ نەچچە خاتالىققا يول قويغان.

1. ما جۇڭيىڭ 1 ـ قېتىم قومۇلغا چىققاندا، يەرلىك قوز ـ غىلاڭچىلار بىلەن بىرلىكتە قومۇل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان، ھەتتا شەھەر سىپىلى ئاستىدىن يەر ئاستى يولى ئېچىپ شەھەر ـ گە (لوچېڭغا) ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ غەلىبە قىلالمىغان. بۇ ئاردا جىن شۇرېننىڭ باركۆلدە بىر ئاتلىق پولك ئەسكىرى بول ـ غانلىقتىن، ما جۇڭيىڭ ئۇرۇش بولۇۋاتقان كۈنلەردە ئۆزىدىكى بىر قىسىم كۈچنى باركۆلگە ئەۋەتىپ باركۆلنى ئالغان. باركۆلدە ئەسىرگە ئېلىنغان جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىدىن بىر قىسمىنى (خەنزۇلاردىن) ئۆزىگە قوشۇۋالغان. ما جۇڭيىڭ باركۆلدە ئۇي ـ غۇرلاردىن ئەسكەر ئالغىنى يوق، قازاقلاردىن ئات ئالغان ئىشمۇ بولمىغان.

2. قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن ئابدۇنىياز مىراپ (ئاراتۇرۇك ـ لۇك) ۋە سالى دورغا (شوپۇللۇق) لار ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قى ـ لىشقا يولۇاسنى ئەمەس، شاقورمال ۋە ئابدۇرېھىم روزى دېگەن ئىككى كىشىنى بىر تەرجىمان بىلەن ئەۋەتكەن. بۇ 1932 ـ يىل ـ نىڭ بېشىدىكى ئىش بولۇپ، بۇ كۈنلەردە خوجانىياز ھاجى تېخى قوزغىلاڭ رەھبىرى ئەمەس، مەخمۇت مۇھىتمۇ تۇرپاندا ئائىلە ـ سىدىكى (بۇ چاغدا تۇرپاندا قوزغىلاڭ باشلانمىغان) كۈنلەر ئىدى. بۇلار قانداقسىگە ما جۇڭيىڭنى قارشى ئالسۇن؟ ما جۇڭيىڭ 1 ـ قېتىم 1932 ـ يىل 5 ـ ئايدا قومۇلغا كېلىپ قومۇل، باركۆل، يەتتە قۇدۇق، لىياۋدۇڭ ئارىلىقىدا جىن شۇرېنغا قارشى جەڭ قىلغان بولسىمۇ، پۈتى يارىلانغانلىقىنى باھانە قىلىپ پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، غەنىيمەت ئالغان قورال ـ ياراقلارنى ئې ـ

لىپ گەنسۇغا قايتىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرېن قو-مۇلغا كۆپلەپ ئەسكەر ئەۋەتىپ، قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا كىرىشكەن. قوزغىلاڭچىلار قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. شۇ كۈنلەردە يولۋاس بىلەن خوجانىيازھاجى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كۈچەيگەنلىكتىن، خوجانىياز ھاجى ھەتتا يولۋاسنى تۇتۇپ ئېلىپ قاماپ قويغاندا، يولۋاس قېچىپ قۇتۇلغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بەر-گەن. شۇڭا بۇ چاغ يولۋاس بىلەن خوجانىيازھاجىنىڭ مۇناسىۋە-تى پۈتۈنلەي ئۈزۈلگەن ۋاقىت ئىدى. شۇڭا يولۋاس ما جۇڭيىڭ 1 ـ قېتىم قومۇلغا چىققاندا خوجانىياز ھاجىنىڭ ئۆزىگە قىلغان مۇ-ئامىلىسىنى ئەسلەپ گەنسۇغا ما جۇڭيىڭنىڭ قېشىغا كەتكەن. 1933 ـ يىل 5 ـ ئايدا ما جۇڭيىڭ 2 ـ قېتىم قومۇلغا چىققاندا يولۋاسمۇئۇنىڭغا ئەگىشىپ قومۇلغا قايتىپ چىققان.

ئاپتور ما جۇڭيىڭنىڭ 2 ـ قېتىم قومۇلغا چىقىشى ھەققە-دە توختىلىپ «1933 ـ يىلى ئەتىيازدا ما جۇڭيىڭ 300 چە كە-شى بىلەن باركۆلگە كەلگەن، قومۇل، باركۆل، تۇرپان باشلىقلە-رىدىن خوجانىيازھاجى، مەھمۇت شىجاڭ، ئايەمبەت، نۇرغالى ئۆ-كىرەيلار ئۇلارنى سېمىز تاي، قويلىرىنى سويۇپ قارشى ئالغانە-دى»، دەيدۇ.

ئەمەلىي ئەھۋال مۇنداق: 1. 1933 ـ يىلى باھار ما جۇڭيىڭ 2 ـ قېتىم شىنجاڭغا چىقتى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ شىنجاڭغا چە-قىشتىكى جەريانى مۇنداق:

يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك يولۋاس گەنسۇغا قېچىپ بېرىپ ما جۇڭيىڭنى تاپىدۇ. كېيىنكى يىللاردا يولۋاس تەيۋەنگە قېچىپ بارغاندىن كېيىن «ئەسلىمە يېزىش» ئۇسۇلى بىلەن ئۆزىنىڭ قو-مۇلدىن «ئەھۋال يەتكۈزۈش ئۈچۈن نەنجىڭگە ماڭغانلىقىنى، ئەڭ-ئىشگە كەلگەندە ما جۇڭيىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ما جۇڭ-يىڭنىڭ تەكلىپى بىلەن نەنجىڭگە بارماي، ما جۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىپ شىنجاڭغا بېرىپ، ئەكسىيەتچى جىن شۇرېن ھاكىمە-يىتىگە قارشى كۈرەشكە قاتنىشىدىغان بولغان» لىقىنى يازغان.

يولۇاس قومۇلدىن ئەنشىگە (ما جۇڭيىڭنىڭ قېشىغا) قېچىپ بارغانلىقىنى قانداقتۇر ئۆزىنىڭ گومىنداڭغا سادىق ئىكەنلىكىگە پاكىت قىلماقچى بولغان.

2. 1932 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرى تۇرپاندا ما شىمىڭ بىر پەي ئەسكەر بىلەن پىچانغا چىقىپ «خوجانىيازھاجى كېلىۋا-تىدۇ... قوزغىلايلى» دەپ خەلقنى قوزغىلاڭغا باشلايدۇ. نەتىجىدە ما شىمىڭ (ما شىمىڭ ما جۇڭيىڭنىڭ قومۇلدا قالدۇرغان ئادىمى ئىدى) مەھمۇت مۇھىتىلار باشچىلىقىدا ئۇچ ناھىيىدە قوزغىلاڭ بولۇپ، چوڭ غەلىبىلەر قولغا كەلتۈرۈلىدۇ. بىراق چوڭ كۈچ بىلەن قومۇلغا بېرىپ قوزغىلاڭنى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراتماق بولغان شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى 1933 ـ يىل 3 ـ ئايدا تۇر-پانغا كېلىدۇ. ما شىمىڭ، مەھمۇت مۇھىتىلار قاراشەھەرگە چې-كىنىدۇ. تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى تۇرپاندىن مەخسۇت مۇھىتى باشلىق بىر تۈركۈم ئادەمنى خوجانىياز ھاجىنى باشلاپ چىقىشقا قومۇلغا ئەۋەتىدۇ. قارا شەھەرگە چېكىنىپ بارغانلار ما شىمى-ڭنىڭ تەكلىپى بىلەن موسۇلباي، تاھىربەك، ۋاڭ نىياز (تۇرپانلىق خۇيزۇ) قاتارلىقلارنى چۆل يولى ئارقىلىق ما جۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىپ شىنجاڭغا ئېلىپ چىقىشقا ئەنشىگە ۋەكىل قىلىپ ئەۋە-تىدۇ. موسۇلباي قاتارلىقلار 4 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئەنشى ئەتراپىغا يېتىپ بارىدۇ. ما جۇڭيىڭ شۇ كۈنلەردە شىنجاڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىشنى پىلانلاپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى (ئاسا-سەن ما شىمىڭنىڭ ئەھۋالىنى) بىلىپ كېلىشكە 30 ئەسكەر بە-لەن يولۇاسنى چۆل ئارقىلىق شىنجاڭغا يولغا سالغاندى. يولۇاس يولغا چىقىپ 2 ـ كۈنلا يولدا موسۇلبايلار ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭغا بېرىپ ئەھۋال ئىگىلەشنىڭ زۆرۈرىيىتى قال-مايدۇ. يولۇاس موسۇلباي قاتارلىقلارنى باشلاپ، ما جۇڭيىڭنىڭ يېنىغا قايتىدۇ. ما جۇڭيىڭ شىنجاڭنىڭ ئەھۋاللىرىنى ئىگىلە-گەندىن كېيىن، تېزدىن 2 ـ قېتىم شىنجاڭغا قاراپ ئاتلىنىدۇ. ما شىمىڭ بۇ كۈنلەردە خوجانىياز ھاجى، مەھمۇت شىجاڭلار بە-

لەن تۇرپان تەرەپتە ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ قومۇلدا ما جۇڭيىڭنى قارشى ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس، شۇنداقلا ھېچكىممۇ ما جۇڭ-يىڭنى قارشى ئېلىپ مېھمان قىلمايدۇ.

ماقالىدە يەنە «كامال، خۇاڭ نىڭۇبىن ئەپەندىلەر خەلق ئارد-سىدا كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ بارغان... شەرىپقان باشلىق ئالتاي، تارباغاتاي قازاقلىرىغا مۇراجىئەتنامە ئەۋەتكەن. مۇراجىئەتنامىدە ياپونىيە بىلەن تۇركىيە قوللاۋاتقان ما جۇڭيىڭنىڭ 36 ـ شىد-نىڭ شىنجاڭغا كەلگەنلىكى، 36 ـ شى شىنجاڭدا «شەرقىي تۇر-كىستان ھۆكۈمىتى» نى قۇرماقچى ئىكەنلىكى بايان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ياشاۋاتقان بارلىق تۇركىي قېرىنداشلار بۇ ئىشنى قىزغىن قوللاپ، يېقىندىن يار ـ يۆلەكتە بولۇشقا چاقد-رىلغاندى»، دېيىلگەن.

1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا مەتبەئە ئەمەس، شا-پىگراپمۇ يوق ئىدى. «شەرقىي تۇركىستان» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ-مۇ كۆرمىگەن. ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭدا «شەرقىي تۇركىستان ھۆكۈمىتى» قۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۆزىنى «ياپونىيە بىلەن تۇركىيە قوللىغان» دېيىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. خۇاڭ نىڭۇبىن بىلەن كامال ئەپەندىنىڭ بىرلىكتە مۇشۇنداق بىر مۇراجىئەتنامىنى يېزىشى ئەقىلغە سىغمايدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار كىشىلەر بۇنداق گەپلەرگە ئىشەد-مىسە كېرەك.

ماقالىدە «ئايەمبەت رەھبەرلىكىدە باركۆل قازاقلىرىنىڭ بىر ئاتلىق تۇمنى قۇرۇلغان، ما جۇڭيىڭ تۇمنى، خوجانىيازھاجى تۇم-نى، ئايەمبەت تۇمنى بىرلىكتە باركۆل ناھىيە بازىرىنى مۇھاسد-رىگە ئالغان... باركۆل ئەسكەرلىرىدىن ئېلىنغان غەنىيمەتلەر كېلىشىم بويىچە تەڭ تەقسىم قىلىنمىغانلىقى...، باركۆل ئېلىنـ-غاندىن كېيىن ياخشى تەييارلىق كۆرۈلۈپ، قومۇلغا يۈرۈش قىد-لىنغان»، دېيىلگەن.

بۇ گەپلەر توغرا ئەمەس، بارىكۆلدە بولغان جەڭ ما جۇڭيىڭ

1 ـ قېتىم قومۇلغا چىققاندا بولغان، بۇ يەرده قازاقلاردىن تەشـ
كىللەنگەن تۇەن، خوجانىيازھاجىنىڭ تۇەنى دېگەنلەر مەۋجۇت
ئەمەس، بۇنداق گەپ يوق. ما جۇڭيىڭنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلـ
رى ما خەيىنىڭ باشچىلىقىدا بارىكۆلگە بارغان. بارىكۆلنى ئالغاز
دىن كېيىن، بارىكۆلده ئازراق ئەسكىرىنى قالدۇروپ، قومۇلغا
قايتقان. بارىكۆلده غەنىيمەت ئېلىنغان ھەممە قورالنى ماجۇڭيىڭ
ئالغان. باشقىلارغا بىر تالمۇ مىلتىق بېرىلمىگەن.

ماقالىده يەنه «قومۇل گازارمىسىدىن غەنىيمەت ئېلىنغان
500 چە مىلتىق ئۇيغۇر، قازاق، تۇڭگان ئەسكەرلىرى ئارىسىدا
تەڭ تەقسىم قىلىنغان»، دېيىلگەن.

يەنه شۇ يەرده خوجانىياز ھاجى بىلەن ئايەمبەتنىڭ تۇەنلـ
رىده 500 دىن ئەسكەر بولغانلىقى، كېيىن ما جۇڭيىڭ ئىككى
تۇەن، خوجانىيازھاجى بىر تۇەن، ئايەمبەت بىر تۇەن بولۇپ جەمـ
ئىي تۆت تۇەن ئەسكەر مورىغا يۇرۇش قىلغانلىقى بايان قىلىنـ
غان. بۇ يەرده تۇزىتىشكه تېگىشلىك مۇنداق نۇقتىلار بار:

1. قومۇل گازارمىسىدا 500 دانه قورال قولغا چۈشۈپ، ئۇيـ
غۇر، قازاق ئەسكەرلىرىگه تەقسىم قىلىنغان ئىش مەۋجۇت ئـه
مەس. خوجانىيازھاجى ۋە ئايەمبەتلەرنىڭ 500 دىن ئەسكىرىمۇ
بولغان ئەمەس.

2. بارىكۆلدىن مورىغا ماڭغان پەقەت ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسـ
كەرلىرىدىن ئىبارەت. ما جۇڭيىڭ قومۇلدىن مورىغا ماڭغاندا
خوجانىيازھاجى تۇرپان تەرەپته بولۇپ، قومۇلدىن مورىغا ماجۇڭـ
يىڭ بىلەن بىللە ماڭغان ئىش يوق. ئايەمبەتنىڭ ئاتالمىش 500
قازاق ئەسكىرىمۇ ما جۇڭيىڭ بىلەن بىرگه مورىغا يۇرۇش قىلغان
ئەمەس.

ما جۇڭيىڭ 2 ـ قېتىم شىنجاڭغا چىققاندا، ئەنشىده تۇـ
رۇۋاتقان يولۋاس ما جۇڭيىڭ بىلەن بىللە شىنجاڭغا قايتىپ
كەلگەن. يولۋاستا بىرنەچچه مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلا بولغان.
يولۋاس تۇرپاندا تۇرۇپ، ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى ئۇچۇن ئارقا

سەپ خىزمىتىنى ئىشلەپ، خەلقتىن يېمەك ـ ئىچمەك ۋە يەم ـ خەشەك يىغىش بىلەن دېھقان ياشلىرىنى ما جۇڭيىڭغا ئەسكەر ـ لىككە تۇتۇپ بېرىش ئىشلىرىنى قىلغان. تۇرپاندا بىشرۇڭ قو ـ مۇلدىن ئالغان بىر لىيەن ئاتلىق ئەسكەر بىلەن «جىڭ فاڭ سە ـ لىڭ» نامىدا تۇروپ، يولۇاسنىڭ خەلقتىن سېلىق يىغىش ئىش ـ لىرىغا يارەملەشكەن. كېيىن ما جۇڭيىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچقاندا، يولۇاس جەنۇبقا بارماي قومۇلغا قېچىپ بېرىۋالغان.

ئاپتور يەنە «مالىك ئەپەندى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ ما جۇڭ ـ يىڭ بىلەن خوجانىيازھاجىغا يازغان خەتلىرىنى بۇرھان ئەپەندى بىلەن ھۇسەيىن باي ئېلىپ كەلگەندى»، دەپ يازغان.

شېڭ شىسەي بىلەن مالىك ئەپەندىنىڭ ما جۇڭيىڭ ۋە خو ـ جانىيازھاجىغا خەت يېزىپ ئادەم ئەۋەتىشى 1933 ـ يىل 5 ـ ئايدىكى ئىش. سوۋېتلىك مالىك ئەپەندى ئۇ كۈنلەردە شىنجاڭغا تېخى كەلمىگەن دەپ بىلىمەن.

بۇرھان ئەپەندى بىلەن ھۇسەيىن باي كونا گۇچۇڭدىكى ما جۇڭيىڭ بىلەن خوجانىيازھاجى ئۆتكۈزۈۋاتقان مەربىگە قاتناش ـ قاندا، بۇ يەرگە يىغىلغان تۈڭگان زىيالىيلىرى بىلەن ئاقساقال ـ لىرى ما جۇڭيىڭغا xxx پىكىر بەرگەنلىكى يېزىلغان.

خوجانىيازھاجى تۇرپان تەرەپتىن موربغا كېلىپ، قومۇل تە ـ رەپتىن موربغا كەلگەن ما جۇڭيىڭ بىلەن 1 ـ قېتىم كۆرۈش ـ كەن، شۇ يەردە ما جۇڭيىڭ ئۆزىنىڭ گۇچۇڭغا ھۇجۇم قىلدىر ـ غانلىقىنى، خوجانىيازھاجىنىڭ جىمسارغا ھۇجۇم قىلىشىنى ئېيتقان. خوجانىيازھاجى جىمسارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، جە ـ مسارىدىكى دۇشمەنلەرنى قورال تاپشۇرۇشقا قىستىغاندا، ما جۇڭ ـ يىڭنىڭ ئادەملىرى كېچىدە مەخپىي كېلىپ جىمسارىدىكى قورالالارنى ئېلىپ كەتكەچكە، خوجانىيازھاجى ما جۇڭيىڭدىن رەنجىپ ما جۇڭيىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزگەن. دېمەك، موربدىن چىققاندىن كېيىن، خوجانىيازھاجى ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشكەن ئەمەس. بۇ يەردە ما جۇڭيىڭ بىلەن خوجانىيازھاجى

قانداقسىگە مەركە ئۆتكۈزىدۇ؟

ماقالىدە يېزىلىشىچە، ما جۈڭيىڭنىڭ يېنىدىكى خۇاڭ نىڭ-ۋېن (ياپونىيىلىك) بىلەن كامال ئەپەندى (تۈركىيىلىك) ئىككى دۆلەتنىڭ شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان» قۇرۇش پىلانى بويىچە ئەۋەتىلگەن ئادەملەر. ما جۈڭيىڭ «شەرقىي تۈركىستان» ئەمەس «ئىسلام دۆلىتى» قۇرماقچى بولغاندا، بۇ ئىككى ئەپەندى بىلەن ما جۈڭيىڭنىڭ مۇناسىۋىتى ناچارلاشقان.

هازىرغىچە «شەرقىي تۈركىستان» قۇرماقچى دېگەن سۆزنى ئاڭلىمىغانمىز. ئەمما ما جۈڭيىڭ موردا (1933 ـ يىل 5 ـ ئايدا) خوجانىياز هاجى بىلەن 1 ـ قېتىم كۆرۈشكەندىلا «شىنجاڭنى ئازاد قىلىپ، 500 مىڭ ئەسكەر ئېلىپ، قوشنا مۇسۇلمان ئەللىرىنىمۇ ئازاد قىلىمەن»، دەپ سۆزلىگەنلىكى ئەمەلىيەت. مەن ياش ۋاقىتلىرىمدا تۈرپاندا ما جۈڭيىڭ يېڭى شەھەردىكى زەپەر هاجى مەسچىتىدە بىر جۈمە نامىزىغا كېلىپ، نامازدىن كېيىن خەلققە «هىندىستاندىكى، روسىيەدىكى بارلىق مۇسۇلمانلارنى ئازاد قىلىمەن»، دېگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم.

ماقالىدە «خوجانىيازهاجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر، قازاق قوشۇنلىرى مالىكىنىڭ تەكلىپى بويىچە بوغدىنىڭ تېرەكلىك داۋىنى ئارقىلىق تۈرپانغا چۈشكەن. خۇاڭ نىڭ-ۋېن ۋە كامال ئەپەندىلەر خوجانىيازهاجىغا ئەگىشىپ تۈرپانغا بارغان، مەھمۇت شىجاڭ ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىغا قوشۇۋالغان. ئۇلارنىڭ ئىككىلىسىدە راتسىيە بولغاچقا، بۇ ياقتا بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەرنى ئۆز دۆلەتلىرىگە مەلۇم قىلىپ تۇرغان»، دېيىلىدۇ.

ئەھۋالنىڭ ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

1. خوجانىياز هاجى 1933 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شېڭ شىسەي بىلەن تۈزۈلگەن «فۇكاڭ ئەھدىنامىسى» بويىچە «يوغان تېرەك» ئارقىلىق تەڭرىتاغنى كېسىپ ئۆتۈپ توقسۇن ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭغان.

2. خوجانيازهاجى، مەھمۇت شجاڭلارنىڭ يېنىدا قازاق ئەسكەر يوق. خوجانيازهاجى جەنۇبقا ماڭغاندا ما جۇڭيىڭ بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەن، تۈرپاندا ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى بولغاچ- لىقتىن، ئۇنىڭ تۈرپانغا بېرىشى مۇمكىن ئەمەس.

3. خوڭ نىڭۇېن بىلەن كامال ئەپەندىنىڭ خوجانيازهاجى قىسىملىرى ئارقىسىدىن تۈرپانغا بېرىشى ھەمدە راتسىيە توغرا- سىدىكى گەپلەر پۈتۈنلەي ئويدۇرما. شۇنداقلا «مەھمۇت مۇھىتى ئۈلارنىڭ ئىسمىنى ئۈزگەرتىپ ئۆزىگە قوشۇۋالدى» دېگەنمۇ يوق گەپ. 1933 ـ يىل 6 ـ ئايدا خوجانياز ھاجى، مەھمۇت مۇھە- تىلار جەنۇبقا ماڭغاندىن كېيىن، ما جۇڭيىڭ تۈرپان قاتارلىق ئۇچ ناھىيىنى ئۆزىگە ئارقا سەپ قىلىپ، ئۇرۇمچى تەرەپ بىلەن (شېڭ شىسەي بىلەن) جەڭ قىلغانىدى. ئەنە شۇ كۈنلەردە كامال ئەپەندىنىڭ تۈرپاندا ما جۇڭيىڭنىڭ ھەربىي شتابىدا ئىشلەۋاتقا- لىقىنى ھەممە كىشى بىلىدۇ. ما جۇڭيىڭ ياپونىيىلىك خوڭ نىڭۇېننى شېڭ شىسەيگە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتكەندە، ئۇنىڭ ئۇ- رۇمچىدە قالغانلىقى مەلۇم. ئېنىقكى، خوڭ نىڭۇېن بىلەن كامال ئەپەندىنىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كەتكەنلىكى ئەمەلىيەتتە بولمىغان بىر توقۇلمىدىنلا ئىبارەت.

يەنە «خوجانيازهاجى قوشۇنلىرى تۈرپانغا كەلگەندە، مالىك ئەپەندى ئۈلارنى يېڭىدىن تۈرپانغا ھاكىم بولۇپ كەلگەن بۇرھان شەھىدى بىلەن بىرلىكتە قارشى ئالغان. مالىك ئەپەندى ھاكىم بۇرھان شەھىدى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن مەنسۇر ئەپەن- دى، خوجانيازهاجى، مەھمۇت شجاڭ، ئايەمبەت تۇەنجاڭلارنى ئۆز ئىشخانىسىدا قوبۇل قىلغان...»، دېيىلگەن. بۇ يەردە ئاپتور بىرنەچچە خاتالىققا يول قويغان:

1. يۇقىرىدا ئېيتىلغان 1933 ـ يىلى 6 ـ ئايدا خوجانياز ھاجى جەنۇبقا ماڭغاندا تۈرپانغا بارمىغان. تۈرپاندا ما جۇڭيىڭ تۇرسا، ئۇ يەردە مالىك ئەپەندى نېمە قىلسۇن؟ شۇنداقلا ما جۇڭ- يىڭنىڭ قولىدىكى تۈرپانغا بۇرھان شەھىدى قانداقسىگە ھاكىم

بولالايدۇ؟ بۇرھان شەھىدىنىڭ بىرەر قېتىم «تۈرپانغا ھاكىم بول-دۇم»، دەپ يازغىنىنىمۇ بىلمەيمىز. 1934 ـ يىلى ما جۇڭيىڭ مەغلۇب بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچقاندىن كېيىن، شېڭ شىسەي تۈرپانغا ئەكبەر جەلىلوفنى (ئۇرۇمچىدە خەنزۇچە ئوقۇ-غان) 1 ـ قېتىم ھاكىم قىلغان.

2. مالىك ئەپەندى ۋە مەنسۇر ئەپەندىلەر ئۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تېخى كەلمىگەن.

«ئايەمبەت خوجانىيازھاجىدىن رۇخسەت ئېلىپ بارکۆلگە كەتكەن. ئۇلارغا ئەگىشىپ كەلگەن يولۋاسمۇ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قومۇلغا قايتقان»، دېگەن گەپكە كەلسەك:

گۇچۇڭ ئەترايىدا خوجانىيازھاجى قىسمىلىرى بىلەن قانداقتۇر قازاق قىسمىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى ھېچكىم يازمىغان. يولۋاسنى قومۇلغا قايتتى دېگەن توغرا ئەمەس. خوجانىياز-ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭغاندا، يولۋاس ما جۇڭيىڭ قىسىم-لىرى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ ئارقا سەپ خىزمەت-تىنى ئىشلىگەن. ما جۇڭيىڭ 1934 ـ يىلى باھاردا جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچقاندا، يولۋاس جەنۇبقا قاچماي، تۇرپاندىن قومۇلغا قاچقان، يولۋاستا بىرنەچچە مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلا بار. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك قومۇلدىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغان 100 ئۇيغۇر بىشىرۋاڭ باشچىلىقىدا تۇرپاندا تۇرغان ھەمدە يولۋاسقا ئوخشاش قومۇلغا قاچقان.

ئاپتور مالىك ئەپەندىنىڭ موسكۋادا ما جۇڭيىڭنى قوبۇل قىلغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «... ئۇنىڭ ياپونىيە ۋە تۈركىيە ئىشپىيونلىرىنى شىنجاڭغا باشلاپ، ئۇلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن شىنجاڭدا شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى قۇرماقچى بولغانلىقى... قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن بولسا سابىت دامۇللا، خوجا-نىيازھاجى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قەشقەردە شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى قۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاشكارا قارشى چىققان-لىقى... شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن

خۇاڭ نىڭۇبن، كامال ئەپەندىلەرنىڭ مەھمۇت شىجاڭ بىلەن بىر-لىكتە ياپونىيىگە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاساس قىلغانىدى...» دەيدۇ. بۇ يەردە مەن مالىك ئەپەندى ما جۇڭيىڭ بىلەن سۆزلىشىڭ-كەنمۇ - يوق؟ دېگەن مەسىلە ئوستىدە سۆزلىمەكچى ئەمەس. بۇ يەردە مۇنۇ ئىككى نۇقتىنىڭ پۈتۈنلەي ئويدۇرما ئىكەنلىكىنىلا ئېيتىپ ئۆتەي. بىرى، ما جۇڭيىڭ قەشقەرگە قېچىپ بېرىپ، سابىت دامۇللا، خوجانىيازھاجى بىلەن بىرلىشىپ «شەرقىي تۈر-كىستان ھۆكۈمىتى» قۇردى دېگەن ئەمەلىيەت ئەمەس. ما جۇڭ-يىڭ قەشقەرگە بارغاندا (1933 - يىلى 7 - ئاي) «شەرقىي تۈر-كىستان ھۆكۈمىتى» ئاللىقاچان ئاغدۇرۇلغان. 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ما فۇيۈەن قىسمىلىرى قەشقەرگە بارغاندا خوجانىياز ھاجى قىسمىلىرى، سابىت دامۇللا ھۆكۈمىتى قەش-قەرنى تاشلاپ چىققان. خوجانىياز ھاجى 1933 - يىلى 4 - ئايدا سوۋېت چېگرا سىغا (ئەركەشتامغا) قورال ئېلىشقا بېرىپ قايت-قاندىن كېيىن، يەكەندە سابىت دامۇللا ۋە ئۇنىڭ بىرنەچچە مە-نىستىرىنى قولغا ئالغان. بىرنەچچە مىنىستىرى قېچىپ كەتكەن.

يەنە بىرى، «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» ئاغدۇرۇلغان-دىن كېيىن خۇاڭ نىڭۇبن، كامال ئەپەندىلەر مەھمۇت شىجاڭ بە-لەن بىرلىكتە ياپونىيىگە قېچىپ كەتكەن... دېگەن گەپلەرمۇ پە-رەزدىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈ-مىتى» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن 1933 - يىلى 7 - ئايدىن باشلاپ 1937 - يىلى 4 - ئايغىچە مەھمۇت مۇھىتى جەنۇبىي شىنجاڭ-نىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، 6 - دىۋىزىيە كوماندىرى بولۇپ قەش-قەردە تۇردى. 1937 - يىلى 4 - ئايدا خۇاڭ نىڭۇبن، كامال ئە-پەندىلەر قەشقەردە نېمە قىلسۇن؟ مەھمۇت مۇھىتى بىر ياپونىيە-لىك، بىر تۈرك ئىشپىيونىنىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ تۆت يىل ساقلىغانمۇ؟ بۇ بىر بىمەنە گەپ. ئاپتور يۇقىرىدا «خۇاڭ نىڭۇبن بىلەن كامال ئەپەندىنى ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ مەھمۇت مۇھىتى ئەسكەرلىرىگە قوشۇلۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كەتتى» دېگەنلىكى

ئۇچۇن، بۇ يەردە ئۇنى ئىسپاتلاش ئۇچۇنلا ئۇلارنى «مەھمۇت مۇ-
ھىتى بىلەن ياپونىيىگە قاچتى»، دېگەن بولسا كېرەك.

ئاپتور ما خۇسەننىڭ قېچىپ كېتىشىنى بايان قىلغاندا «...
ئالدىنقى سەپكە بارماي... پىلانى بويىچە قولىدىكى 400 نەچچە
ئەسكەرنىڭ 350 نى تارقىتىۋېتىپ، قالغان 50 ئادەمنى ئۆزى
بىلەن 40 قېچىرنى قوغداپ مېڭىشقا قالدۇرغان. قولىدىكى قورال –
ياراقلارنى يەرلىك تۇڭگان، خەنزۇلارغا سېتىۋەتتى»، دېيىلگەن.
ئەمەلىيەتتە ما خۇسەن جەنۇبىي شىنجاڭدا 1937 – يىلى 4 –
ئايدا ئابدۇنىياز بىلەن (ئەسلى مەھمۇت شىجاڭنىڭ قالدۇق قىس-
مى) بىرلىكتە شېڭ شىسەيگە قارشى كەڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.
شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنىڭ
ياردىمىدە قوزغىلاڭنى پۈتۈنلەي تارمار قىلغان. ما خۇسەن قە-
سىملىرىدىن ئاز بىر قىسىملا چەرچەن يولى بىلەن دۇنخۇاڭ تە-
رەپكە قېچىپ كېتەلىگەن. قالغان ئەسكىرى يوقىتىلغان. ماخۇ-
سەن ئۆزى 40 قېچىر ئالتۇن – كۈمۈش ۋە قىممەتلىك مالىلار
بىلەن ئۆز يېقىنلىرىنى ئېلىپ ھىندىستان تەرەپكە قېچىپ كەت-
كەن. بۇنداق شارائىتتا ما خۇسەن نەدىكى خەنزۇ، خۇيزۇلارغا
قورال ساتالىسۇن؟ ياكى قايسى پۇقرا قورال سېتىۋالسۇن؟

يۇقىرىقىلار مېنىڭ بىلگەنلىرىم ياكى قاراشلىرىم، توغرا
بولمىغان جايلىرى بولسا، تۆۋەتتىپ قويۇشۇڭلارنى سورايمەن.

ئۇسۇن تارىخىغا ئائىت بىرقانچە مەسىلە

يۇنۇسجان ئىلى

مەملىكىتىمىزنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ تارىخچىسى سىماچىيەن ئۆزىنىڭ «تارىخنامە» دېگەن ئەسىرىدە ئۇسۇنلار توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەنىدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇسۇنلارنىڭ تارىخىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلىرىدە ئۆتكەن تارىخچىلارمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇسۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى كۆپ بايان قىلدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، روسىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى كۆپلىگەن ئالىملارمۇ ئۇسۇنلار توغرىسىدا ئىزدىنىپ، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى. بۇ جەھەتتە ياپون ئالىملىرىنىڭ سىڭدۈرگەن ئەمگىكى ھەممىدىن كۆپ بولدى. بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخ تەتقىقات ساھەسىدە ئۇسۇنلارنىڭ تارىخىغا دائىر پايدىلىنىش قىممىتىگەئىگە ئەسەر ۋە ماقالىلەرنىڭ كۆپلەپ ئېلان قىلىنىشى بىلەن ئۇسۇن تارىخى تەتقىقاتىدا يېڭى بىر بۆسۈش ۋۇجۇدقا كەلدى.

لېكىن ئۇسۇن تارىخىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئاپتورلارنىڭ بەزىلىرى ئۇسۇنلارتارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئالدىن رامكا بەلگىلۇۋېلىپ، بىر تەرەپلىمە قاراش بىلەن تەتقىق قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇسۇن تارىخىغا ئائىت بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا تارىخىي پاكىتلارغا ئانچە ئۇيغۇن بولمىغان بەزى يەكۈنلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ ماقالىدە مەن ئۇسۇن تارىخ-

غا ئائىت ئاشۇ خىلدىكى يەكۈنلەرگە دائىر پىكىرلىرىمنى ئوتتۇ-
رىغا قويىمەن.

1. «كۆرخارا ئۇسۇ» دېگەن نام ئۇسۇن سۆزىدىن كېلىپ چىققانمۇ؟

يېقىندا سۇ بېيخەينىڭ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلغان «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» دېگەن ئەسىرىدە، ھازىرقى شىخۇ ناھىيىسىنىڭ بۇرۇنقى نامى بولغان «كۆرخارا ئۇسۇ» «ئۇسۇن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان، دېگەن پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەن بۇ قاراشنى تازا ئىلمىي بولمىغان قاراش دەپ ھېسابلايمەن. چۈنكى ھازىرقى شىخۇ ناھىيىسىنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، شىخۇ ناھىيىسى غەربىي خەن دەۋرىدىن تاكى شەرقىي خەن دەۋرىگىچە ئىزچىل تۈردە ھۇنلارنىڭ غەرب تەرەپتىكى چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ كەلگەن. شەرقىي خەن دەۋرىدىن كېيىن سيانپىلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغان. جىن دەۋرىدىن كېيىن تېلىي قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان زېمىن دائىرىسى[1]، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئاۋۋال رورانلەرنىڭ، كېيىن تۈركلەرنىڭ تەۋەسىدە بولغان؛ سۈي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بۇ يەرگە غەربىي تۈركلەرنىڭ چۇمۇكۇن قەبىلىسى جايلاشقان؛ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنى تىزگىنلەش ئۈچۈن بۇ جايدا بەشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق يابغۇ دەريا قاراۋۇللۇقى بىلەن قاراسۇ قاراۋۇللۇقى (黑水守提)نى تەسىس قىلغان؛ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان؛ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىدىن كېيىن غەربىي لياۋ (قاراقىتان) ھاكىمىيىتىگە تەۋە بولغان؛ يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇش ھارپىسىدا چىڭگىزخان بۇ جاينى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بەرگەن؛ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بەزىدە سەئىدىيە خان-

---

① لى گۇاڭنىڭ: «خەننامىدىكى غەربىي يۇرت جۇغراپىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات»، قوشۇمچە «كۆرخارا ئۇسۇ»نىڭ ئۆزگىرىش جەريانى ئۈستىدە تەتقىقات، 3 ـ جىلد، خەنزۇچە ئەسلىي نۇسخا.

لىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسا، بەزىدە ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ پا-ئالىيەت مەيدانى بولغان.

شىخۇ ناھىيىسىدە يۇقىرىقىدەك بىر خەلقنىڭ كەينىدىن يە-نە بىر خەلق ياشاش، بىر ھاكىمىيەتنىڭ ئورنىنى يەنە بىر ھاكە-مىيەت ئېلىشتەك ھالەت چىڭ سۇلالىسى ئويرات موڭغۇللىرىنى تىنچىتقاندىن كېيىنلا ئاندىن ئۆزگىرىشكە باشلىغان. چىڭ سۇلالىسى بۇ جايدا 1763 ـ يىلى دەسلەپكى قەدەمدە چىڭسۇي قەلئەسى (庆绥城) نى سېلىپ، لەشكەر باشقۇرغۇچى ئامبال تۇرغۇزغان. 1783 ـ يىلىغا كەلگەندە چىڭ سۇلالىسى يەنە ئەس-لىدىكى چىڭسۇي قەلئەسىنىڭ يان تەرىپىگە يېڭىدىن بىر قەلئە سالغان، بۇ قەلئە «كۆرخارا ئۇسۇ» (库尔喀喇乌苏) دەپ ئاتال-غان. ھازىرقى شىخۇناھىيىسىنىڭ تەكتى ئەنە شۇنداق ئىدى. بۇ-نىڭدىن ئۇسۇنلارنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە ھازىرقى شىخۇناھىيىسى تەۋەسىدە ياشىغانلىقىنىڭمۇ گۇمانلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەردە «كۆرخارا ئۇسۇ» دېگەن نامنىڭ ئۇسۇن سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بىر پارچە يازما ماتېرىيال ياكى ئاساس كۆرسىتىلمىگەن.

يېقىندا مەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خۇخېڭ قاتار-لىقلار 1763 ـ يىلى تۇزۇپ چىققان «غەربىي يۇرتتىكى يەر ـ جاي نامليرىنىڭ بەش تىللىق تەپسىراتى» نامىلىق ئەسەر بىلەن «جۇڭ-گونىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ـ جاي نامليرى قامۇسى»نى كۆ-رۈش جەريانىدا تۆۋەندىكىدەك مۇھىم بىر تارىخىي بايانىنى ئۇچراتتىم. «غەربىي يۇرتتىكى يەر ـ جاي نامليرىنىڭ بەش تىل-لىق تەپسىراتى»دا: «كۆر سۆزى قار دېگەن مەنىنى، خارا سۆزى قارا دېگەن مەنىنى، ئۇسۇ سۆزى سۇ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ»[①]، دەپ كۆرسىتىلگەن. «جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ـ جاي نامليرى قامۇسى»دا «كۆرخارا ئۇسۇ» دەرياسى شىنجاڭنىڭ شىخۇ

① خۇخېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «غەربىي يۇرتتىكى يەر ـ جاي نامليرىنىڭ بەش تىللىق تەپسىراتى»، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى يەر ـ جاي نامليرى، 1 ـ جىلد.

ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، ناھىيىنىڭ شەرقى جەنۇبىدىكى ئېـ-
رەنقابىرغا تېغىدىن باشلىنىدۇ، دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنى زارگون
دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ دەريا غەربىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ،
ناھىيىنىڭ شەرقىگە كەلگەندە كۇيىتۇن دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ.
شىمالغا بۇرۇلۇپ، غەربتە جىرغىلاڭ دەرياسىغا قوشۇلغاندا كۆر-
خارا ئۇسۇ دەرياسى دەپ، بۇ يەر كۆرخارا ئۇسۇ ناھىيىسى دەپ ئا-
تىلىدۇ، ئۇ ئويىراتچە سۆز بولۇپ، «كۆر» سۆزى قار دېگەن مەنـ-
نى، خارا سۆزى قارا دېگەن مەنىنى، ئۇسۇ سۆزى سۇ دېگەن مەنـ-
نى بىلدۈرىدۇ»[1] دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، «كۆرخارا ئۇسۇ»
دېگەن نام ئويىرات موڭغۇللىرىنىڭ تىلىدا «قار سۈيىدىن پەيدا
بولغان قارا سۇ» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، بۇ نامۇ شىخۇ
ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى، يەنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى
«قارا سۇ قاراۋۇللۇقى» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم.

تىل نۇقتىسى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇسۇن دېگەن
سۆزنى «كۆرخارا ئۇسۇ»دىكى «ئۇسۇ» دېگەن سۆزدىن تۇرلەنگەن
سۆز دېگىلى بولمايدۇ. شىخۇ ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى خەنزۇچە
نامى «库尔喀喇乌苏» (كۆر ـ قارا ـ ئۇسۇ) دىن قىسقارتـ-
لىپ، «乌苏» (ئۇسۇ) دەپ قوللىنىلغان. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن
ئۇسۇن سۆزىنىڭ «كۆرخارا ئۇسۇ»غا ئۆزگىرىش جەريانىنى ھەر-
گىز ئىسپاتلاپ كۆرسەتكىلى بولمايدۇ. قىسقىسى، «كۆرخارا ئۇـ-
سۇ» دېگەن نام ھېچبولمىغاندا، «قارا ئۇسۇن» دېگەن سۆزدىن
كېلىپ چىققان دېيىلگەن تەقدىردىمۇ، بىز يازما مەنبەلەردىن تا
ھازىرغىچە ئۇسۇنلارنىڭ ئارىسىدا «قارا ئۇسۇن»، «سېرىق ئۇـ-
سۇن» دېگەنگە ئوخشاش بىرەر ئۇرۇق ياكى قەۋمنىڭ نامىنى تېـ-
خى ئۇچراتقىنىمىز يوق.

دېمەك، يۇقىرىدىكى تارىخىي بايانلاردىن مەلۇمكى، «كۆرخارا
ئۇسۇ» دېگەن نام ئۇسۇن سۆزىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس. ئۇ،
بۇگۈنكى جۇڭغار ئويمانلىقىدا ياشىغان ئويىرات موڭغۇللىرىدىن

① «جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ـ جاي ناملىرى قامۇسى»، سودا نەشرىـ-
ياتى، خەنزۇچە نەشرى، 696 ـ بەت.

بىزگىچە يېتىپ كەلگەن جۇغراپىيەۋى نام بولۇپ، خەنزۇ تىلىدا قىسقارتىلىپ، «乌苏» (ئۇسۇ) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ھازىرمۇ موڭغۇل تىلىدىكى بۇنداق يەر ـ جاي ناملىرى شىنجاڭنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا بار. مەسىلەن، ئۇلان ئۇسۇ (مەنىسى: قىزىل سۇ)، چاغان ئۇسۇ (مەنىسى: ئاق سۇ)، نام ئۇسۇ (مەنىسى: سەكەكمىز سۇ) قاتارلىقلار.

2. ئۇسۇنلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى پائالىيىتى قاچان ئاخىرلاشقان؟

ئۇسۇنلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى پائالىيىتى ئۇسۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى تارىخىدىكى مۇھىم ھالقا. ئىلگىرى بۇ جەھەتتە خېلى كۆپ كىشىلەر ئىزدەنگەن بولسىمۇ، ئۇسۇنلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى پائالىيىتىنىڭ قاچان ئاخىرلاشقانلىقى ئانچە كۆپ تىلغا ئېلىنمىغان. دەرۋەقە ئۇسۇنلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 160 ـ ۋە 161 ـ يىللاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ماكانى خېشى (خۇاڭخېنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) رايونىدىن ئىلى رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئۆزلىرىدىن ئىلگىرى بۇ يەرگە كېلىپ جايلاشقان توخرىلارنى قوغلاپ چىقارغان، ئۇلار ئىزچىل تۇردە غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋىتىدە مۇھىم رول ئوينىغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 71 ـ يىلى ئۇسۇنلار ھۇنلارغا غەربىي تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، «تەڭرىقۇتنىڭ تاغىسى ۋە ھەددىسى، داڭلىق خانلىرى، مىڭبېگى، چەۋەندازلىرىدىن تۆۋەن تۆت تۇمەن كىشىنى، 70 تۇمەندىن ئارتۇق ئات، كالا، قوي، ئېشەك، تۆگىنى قولغا چۈشۈرۈپ»[①]، ھۇنلارنى ئىنتايىن زور چىقىمغا ئۇچراتقان. ئۇسۇنلار ھۇنلار تاكى غەربكە كەتكۈچە ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان. بۇ ھال ئۇسۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىرىنى تېخىمۇ زورايتقان، ئۇسۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى شەھەر تۇرمۇشىدا ياشاۋاتقان باشقا دۆلەتلەرگە بولغان قىزىقىشىنى قوزغىغان. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇسۇن كۈنبە-

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» 96 ـ جىلد، خەنزۇچە نەشرى، 8 ـ كىتاب، 3905 ـ بەت.

يى كۈسەن دۆلىتى بىلەن قۇدىلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقان. ئىكـ
كىنچى ئوغلى ۋاننان (万年)نىڭ يەكەن پادىشاھىنىڭ تەخت
ۋارىسى بولۇشىغا قوشۇلغان. دېمەك، بۇنىڭدىن ئۇسۇنلار ۋە ئۇـ
سۇن دۆلىتىنىڭ ھۆنلارنىڭ غەرب تامان كېتىشىگە سەۋەبچى
بولغانلاردىن بىرى بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە غەربىي يۇرتـ
نىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىگىمۇ ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئارىلاشقانلىقىنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

لېكىن ئۇسۇنلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى بۇنداق گۈللىنىش
دەۋرى ئانچە ئۇزاق داۋام قىلالمىغان. تارىخىي ماتېرىياللارغا قا ـ
رىغاندا، ھۆنلار غەربكە كېتىشى بىلەنلا، سىيانپىلار ھۆنلارنىڭ
بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى ئىگىلەپ تېز كۈچىيىشكە باشلىغان. بۇ
ۋاقىت دەل شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى بو ـ
لۇپ، سىيانپىلار ئۆزلىرىنىڭ تالانتلىق سەركەردىسى تان شىخۇي ـ
نىڭ رەھبەرلىكىدە 2 ـ ئەسىرنىڭ يېرىمىدا شەرقتە تىنچ ئوك ـ
يان قىرغاقلىرىدىن غەربتە يەتتىسۇغىچە سوزۇلغان قۇدرەتلىك
سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇ توغرىلىق
«كېيىنكى خەننامە»دە تان شىخۇي موڭغۇل چۆللۈكىنى بىرلىك ـ
كە كەلتۈرگەندىن كېيىن، «شىمالدا دىڭلىڭلارغا قارشى ئۇرۇش
قىلىپ، شەرقتە خۇيۆلارنى مەغلۇپ قىلدى، غەربتە ئۇسۇنلارغا
ھۇجۇم قىلدى»[1]، دېيىلگەن. دېمەك، بۇ ھال بىزگە ئۇسۇنلارنىڭ
ھۆنلاردىن كېيىن سىيانپىلاردەك يېڭى بىر كۈچنىڭ بىۋاستە
تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىدەك ئالاھىدە بىر خىل تارىخىي شارائىت ـ
نى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ياپون ئالىملىرىدىن سۇڭ تېن شۇنەن ئۇسۇنلارنىڭ كې ـ
يىنكى تارىخىدا يۈز بەرگەن ئالاھىدە تارىخىي شارائىتنى ئۇـ
سۇنلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى پائالىيىتىنىڭ ئاخىرقى چېكى دەپ
قارىغان، ئۇ: «مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھۆنلاردىن كېيىن باش
كۆتۈرۈپ چىققان سىيانپىلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ پەيدىنپەي

① «كېيىنكى خەننامە»، 120 ـ جىلد، خەنزۇچە نەشرى 5 ـ كىتاب 2989 ـ
بەت.

غەربكە سىلجىشى ئۇسۇنلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان ھەقىقىي سەۋەب ئىدى. قىسقىسى، دۇڭ ۋەن ئەلچىلىككە بارغان ۋاقىتتا ئۇسۇنلار ئاللىقاچان «خەننامە»دە كۆرۈلىدىغان پايتەختى قىزىل قورغان شەھىرىدىن، يەنى قەدىمكى سودا مەركىزى بولۇپ كەلگەن رايونلاردىن تامامەن مەھرۇم قالغانىدى. مېنىڭچە بۇ نۇقتىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ»[1]، دەپ يازىدۇ. ئەگەر جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە رورانلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنىڭ تېخىمۇ كېڭىيىپ، غەربتە ئىلى ۋادىسىنى ئىگىلەپ تۇرغان ياپبانلار چېگرىسىغىچە يېتىپ بارغانلىقىدىن ئىبارەت يەنە بىر تارىخىي ئومۇملۇقنى نەزەرگە ئالغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى دۇڭ ۋەننىڭ 436 ـ يىلى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغان سەپىرى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتتى بولغان. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى «ئۇسۇنلار غەربكە كۆچۈپ، پامىر تاغلىرى ئارىسىغا باردى، ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى يوق بولۇپ، ئوت ۋە سۇ قوغلىشىپ تۇرمۇش كەچۈردى»، دېيىلگەن. مانا مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇسۇنلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى ئەڭ ئاخىرقى پائالىيىتى رورانلارنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي يۇرتقا سىڭىپ كىرىپ، غەربىي يۇرت ياپبان، روران، قاڭقىل، ئېپتالىت قاتارلىق يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان خەلقلەرنىڭ بۆلۈشۈۋېلىش ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قېلىشتىن ئىلگىرىلا، يەنى سىيانپىلار دەۋرىدىلا ئاخىرلاشقانلىقى ئېھتىمالدىن ئانچە يىراق ئەمەس.

ئۇسۇنلار ئىلى رايونىدىكى پائالىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن نەگە كەتتى؟ بۇنىڭغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل بولغاچقا، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى «غەربكە كۆچۈپ پامىر تاغلىرى ئارىسىغا باردى»، دېگەن ئايرىم مەزمۇندىن ۋە «ۋېي پادىشاھلىقى تارىخىنىڭ بايانى.

① سۆزتېمەن شۇنەن: «قەدىمكى تەڭرىتاغنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى ئۇستىدە تەتقىقات»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى 234 ـ بەت.

غەربىي رۇئلار تەزكىرىسى»دە ئۇسۇنلارنىڭ مۇنداقچە ئىغىزغا ئېلىنىپ ئۆتۈلگەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇسۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ پامىر تاغلىرى ئارىسىغا كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇسۇنلار تارىخىي مەنبەلەردە ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. پەقەت «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» بىلەن جۇرجىتلارنىڭ «جىن سۇلالىسى تارىخى»نىڭ بىرقانچە يېرىدىلا «ئۇسۇنلارنىڭ سوۋغات ئەۋەتكەن»لىكى، لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ «ئۇسۇن خان مەھكىمىسى تەسىس قىلغان»لىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر ساقلىنىپ قالغان. لېكىن بەزىلەر «بۇ يەردىكى ئۇسۇنلار لياۋ سۇلالىسى بىلەن جۇرجىتلارنىڭ جىن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا يېقىن بولغان موڭغۇلىيەدىكى يەنسەي دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى «كەم دەريالىرى بويىدىكى «Ourossoutes» قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ»[1]، دەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەشھۇر خەلق داستانى «ماناس»تا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇسۇنلار «قىرغىزلارنىڭ ئاردىسىدىمۇ بار»[2] دەپ يازىدۇ، شۇنىڭدەك قازاق خەلقىنىڭ «چوڭ يۈز» زىدىكى قازاقلارنى بولسا قەدىمكى موڭغۇل «Uisun» لارنىڭ ئەۋلادلىرى»[3]، دەپ قارايدۇ.

دېمەك، يۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇسۇنلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى پائالىيىتى ئۇچ ئەسىردىن ئارتۇق داۋاملاشقان. ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا غەربكە كۆچكەندە توخرىلارنى ئىلى رايونىدىن قانداق قوغلاپ چىقارغان بولسا، ئۆزلىرىمۇ كېيىن، يەنى 2 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سيانپىلار تەرىپىدىن شۇنداق تارىخىي قىسمەتكە دۇچار بولۇپ، ئىلى رايونى

① سېن جۇڭمىيەن: «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسىدىكى جۇغرافىيە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ كىتاب 365 ـ بەت.

② ئەنۋەر بايتۇر: «قىرغىز تارىخىدىن لېكسىيىلەر» قىزىلسۇ نەشرىياتى، قىرغىزچە نەشرى، 55 ـ، 56 ـ بەتلەر.

③ چوقان ۋەلىخانوف: «قىرغىز، قازاق چوڭ يۈزىنىڭ رىۋايەتلىرى»، ساگۈچى تورو: «قازاق چوڭ يۈزىدىكى قەبىلە ـ ئۇرۇقلار»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، خەنزۇچە 1985 ـ يىللىق تۇنجى سان.

دىكى پائالىيەتنى مەڭگۈگە ئاياغلاشتۇرۇپ، پامىر تاغلىرى ئا-رىسىغا كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بىزنىڭ ھازىر ئىلى رايونىدا كۆرۈۋاتقىنىمىز بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى ئۇسۇنلار بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ يەر ئاستىدا قېپ-قالغان ئازغىنە ئارخېئولوگىيىلىك ئىزلىرىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

3. ئۇسۇنلارنى قەدىمكى ئىلى دۆلىتى دەپ قاراشقا بولامدۇ؟

يېقىندىن بۇيان بەزى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىن-ىۋاتقان شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردە بەزىلەر ئۇسۇنلارنى قەدىمكى ئىلى دۆلىتى دەپ جەزملەشتۇرۇش بىلەن بىللە، ئۇسۇن دېگەن نامنى ھېچبولمىغاندا «ئىلى» دەپ ئوتتۇرىغا چىقارماقتا. مېنىڭچە بۇ تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن بولمىسا كېرەك.

بىزگە مەلۇم، ئۇسۇنلار غەربكە كۆچۈپ ئىلى رايونىغا كې-لىشتىن بۇرۇن ئىلى رايونىدا خۇددى ئۇسۇنلارنىڭ تەقدىرىگە ئوخشاش بىر قاتار كومپىدېرىلىك ئەھۋاللار يۈز بەرگەنىدى. بۇ توغرىلىق «خەننامە. جاڭ چىيەن، لى گۇاڭلى تەرجىمھالى»دا: «شۇ يىلى توخرىلار ھۈنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. توخ-رىلار غەربتە ساك پادىشاھىغا زەربە بەردى. ساك پادىشاھى جەنۇبقا قاراپ يىراق تامان كۆچتى. توخرىلار ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ما-كانلاشتى»[1]، دېيىلگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە «ئۇسۇن دۆلىتى شەرقتە ھۈن بىلەن، غەربىي شىمالدا كانگا بى-لەن، غەربتە پەرغانە بىلەن، جەنۇبتا شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن تۇ-تىشىدۇ. بۇ يەر ئەسلىدە ساكلارنىڭ زېمىنى ئىدى. توخرىلار غەربتە ساك پادىشاھىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ساك پادىشاھى جەنۇبتا پامىردىن ئۆتۈپ كەتتى، ياۋچىلار ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ماكانلاشتى. كېيىن ئۇسۇن كۈنبېيى توخ-رىلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى، توخرىلار يۆتكىلىپ،

① «خەننامە. جاڭ چىيەن، لى گۇاڭلى تەرجىمھالى» 61 - جىلد، خەنزۇچە نەشرى 6 - كىتاب، 2692 - بەت.

باكتىرىيىگە بەيئەت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇسۇن كۈنـ
بېيى ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ماكان تۇتتى. شۇڭا ئۇسۇن دۆلىتىدە
ساكلارمۇ، توخرىلارمۇ ساقلىنىپ قالدى»[1]، دېيىلگەن. بىز بۇ
ئىككى تارىخىي باياندىن تۆۋەندىكىدەك ئىككى مۇھىم يىپ ئۇ-
چىغا ئىگە بولىمىز: بىرى، ئىلى رايونىنىڭ بۇرۇنقى ئاھالىسى
ساكلار بولۇپ، كېيىن ئۇلارنى توخرىلار قوغلىۋەتكەن. يەنە بىـ-
رى، توخرىلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى پائالىيىتى ئانچە ئۇزاق
داۋاملاشمىغان، ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەيلا ئۇلارنىمۇ ھۇنلارنىڭ
بىۋاسىتە ياردىمىنى ئالغان ئۇسۇنلار قوغلىۋەتكەن. ھالبۇكى،
«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە ئىلى رايونىدا چوڭ كۆ-
چۈشتە قېپقالغان بىر تۈركۈم ساكلار بىلەن توخرىلارنىڭ تىلغا
ئېلىنىشى ئۇسۇنلار ئىلى رايونىنىڭ يېڭى خوجايىنىغا ئايلانـ-
غاندا، ئىلى رايونىنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ خېلىلا مۇرەككەپ ئىكەنلىـ-
كىدىن دېرەك بېرىدۇ. گەرچە ئىلى رايونىدا قېپقالغان بۇ بىر
تۈركۈم ساكلار بىلەن توخرىلار ئۇسۇنلار دەۋرىدە ئۆز ھاكىمىيەتـ-
لىرىنى تىكلىيەلمىگەن بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي بازىـ-
سى ئارقىلىق ئۇسۇنلارغا كەڭ - كۆلەمدە تەسىر كۆرسەتكەنىـ-
دى. بۇنى نۆۋەتتە تېپىلىۋاتقان ئۇسۇنلارغا دائىر مەدەنىيەت يادىـ-
كارلىقلىرىدىكى ساكلارغا دائىر ئوخشاشلىقلاردىن كۆرۈشكە بو-
لىدۇ. لېكىن بۇ يەردە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇ-
ھىم بىر مەسىلە بار. ئۇ بولسىمۇ، ئۇسۇنلار ئىلى رايونىدا تازا
دەۋران سۈرگەن مەزگىلدە، ئىلى رايونىدا «ئىلى دۆلىتى» (伊列国)
دېگەن يەنە بىر دۆلەتنىڭ ئۇسۇنلار بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولغانـ-
لىقىدىن ئىبارەت.

ئىلى دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرى توغرىلىق تارىخىي مەنبەـ-
لەر ئىنتايىن كەمچىل، ھازىرغىچە كىشىلەر ئۇسۇنلارنىڭ غەربكە
كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى ياشىغان دائىرىسىنى تەتقىق قىلـ-
غاندا ئوخشاشلا تۆۋەندىكىدەك ئىككى مۇھىم تارىخىي باياندىن

---

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ئۇسۇنلار بابى، 96 ـ جىلد، خەنزۇچە
نەشرى، 8 ـ كىتاب، 3901 ـ بەت.

نەقىل كەلتۈرىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر ئالىم لى گۇاڭنىڭ يازغان «خەننامىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ جۇغرابىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا «خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدا ئىلى دۆلىتى بار بولۇپ، ئۇ ھۇنلارغا قارايتتى. دەريانىڭ جەنۇبى تامامەن ئۇسۇنلارنىڭ يېرى ئىدى»[1]، دېيىلگەن؛ يەنە بىرى، 1908 ـ يىلى يېزىلغان «سۈيدۈڭ ناھىيىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» دېگەن ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا «ناھىيىنىڭ ئورنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى دۆلىتى دەپ ئاتىلاتتى، ئۇ ھۇنلارغا قارايتتى، جەنۇبتا ئۇسۇنلار بىلەن چېگرىلىناتتى»[2]، دېيىلگەن. بۇ، بىزگە ئۇسۇنلار ئىلى رايونىغا كۆچۈپ كەلگەندە، ئىلى رايونىدا ئىلى دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىلى دۆلىتى تارىخىي مەنبەلەردە كۆرۈلگەندىن تارتىپ، باشتىن ـ ئاخىر ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيىتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان دۆلەت سۈپىتىدە قەيت قىلىنىپ كەلدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە كانگانى مەركەز قىلىپ، غەربىي يۇرتتا ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەشھۇر ھۇن تەڭرىقۇتى قۇتئۇشنىڭ زامانىسىدا ئىلى دۆلىتى يەنە بىر قېتىم ھۇنلار بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ھەقتە «خەننامە. چىڭ، تاڭ تەزكىرىسى»دە «غەربىي يۇرت ئەزەلدىن ھۇنلارغا قارايتتى. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە قۇتئۇش تەڭرىقۇتنىڭ نامى ھەرقايسى جايلارغا تارقالماقتا. قۇتئۇش تەڭرىقۇت كانگانى ئىشغال قىلىۋالغان بولۇپ، ئۇسۇن بىلەن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى دۆلەتنى تەسلىم بولۇشقا قىزىقتۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. مۇبادا قۇتئۇش تەڭرىقۇت ئۇسۇن بىلەن پەرغانىگە شىمالدا ئىلى دۆلىتىدىن ھۇجۇم

---

① لى گۇاڭنىڭ: (‹خەننامە›دىكى غەربىي يۇرت جۇغراپىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات»، 3 ـ جىلد، ئۇسۇنلار بابى، 3 ـ كىتاب، خەنزۇچە ئەسلىي نۇسخا.

② «سۈيدۈڭ ناھىيىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»، «ئىلى مەھكىمىسى تەزكىرىسىنىڭ يەشمىسى»، ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى كۇتۇپخانىسى تۈزگەن، خەنزۇچە نەشرى 30 ـ بەت.

قىلسا، غەربتە ئارسالك (ئىران)، جەنۇبتا ياۋچىلار بىلەن كەشـ-
مىرگە تەھدىت سالسا، ئون نەچچە يىل ئىچىدە ھەرقايسى شەھەر
دۆلەتلىرى قورقۇپ، دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ قالىدۇ»[1]، دې-
يىلگەن. دېمەك يۇقىرىدىكى تارىخىي بايانلاردىن ناھايىتى ئېنىق-
كى، قەدىمكى ئىلى دۆلىتى ئۇسۇنلار بىلەن جۇغراپىيىلىك ئورۇن
جەھەتتە مەلۇم ئوخشاشلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇسۇنلارغا
تەۋە بولمىغان دۆلەت سۈپىتىدە خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە ھۇنلارغا
قارىغان. قىسقىسى ئىلى دۆلىتى تارىخىي مەنبەلەردە «国委伊»[2]
ۋە «国列伊» دېگەن ناملار بىلەن تاكى جىن دەۋرى[3] (مىلادى
265 ـ، 317 ـ يىللار)گىچە تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىـ-
نىپ كەلگەن. بۇ ۋاقىتتا ئۇسۇنلار ئاللىقاچان سىياسىلارنىڭ
ھۇجۇملىرى تۈپەيلىدىن پامىر تاغلىرى ئارىسىغا كۆچۈپ كەتـ-
كەن. شۇڭا ئۇسۇنلارنى قەدىمكى ئىلى دۆلىتى دەپ قاراش تارـ-
خىي پاكىتلارغا ئانچە ئۇيغۇن بولمىسا كېرەك.

① «خەننامە. چىڭ، تاڭ تەزكىرىسى»، 72 ـ جىلد، خەنزۇچە نەشرى، 6 ـ كىتاب 3010 ـ بەت.

② «خەن خاتىرىلىرى»نىڭ 33 ـ جىلدىدا «ئىلى دۆلىتى» «国委伊» دەپ خاتـ-
رىلەنگەن.

③ «شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1985 ـ يىللىق 2 ـ سان.

1864 ـ يىلدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا دائىر ئىككى مۇھىم ۋەقە

يۇنۇسجان ئىلى

1857 ـ يىلى كۈچادا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى 1864 ـ يىلىغا كەلگەندە تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ، ئاخىرى شىنجاڭ بويىچە كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ دولقۇنىنى پەيدا قىلدى. ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى بۇ قېتىمقى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۈچلۈك بىر تارمىقى بولۇپ، ئىچكى ـ تاشقى ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە قارشى كۈرەشتە تىللاردا داستان بولغۇدەك ئىش ـ ئىزلارنى قالدۇرغان. لېكىن ھازىرغا قەدەر بۇ قوزغىلاڭغا دائىر بەزى مۇھىم ۋەقەلەر ئانچە كۆپ تىلغا ئېلىنماي كەلدى. مەن بۇ ماقالەمدە ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا دائىر ئىككى مەسىلە ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ تازابېكنى ئۆز پاناھىغا ئېلىشىنىڭ باش ـ ئاخىرى

روسىيە يەتتىسۇ رايونىنى ئىستىلا قىلغاندا يەتتىسۇ رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. بۇ جەريانداً يەتتىسۇ خەلقى ئارىسىدىن نۇرغۇنلىغان مىللىي قەھرىمانلار يېتىشىپ چىققاندى. قازاق چوڭ يۈزگە قاراشلىق ئالبان قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان تازابېك ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە تىپىك شەخس ئىدى. 1864 ـ يىلدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلغاندا، يەتتىسۇ رايونىدا ياشايدىغان قازاقلار ئۇنىڭغا زور قىزىقىش ئىچىدە دىققەت قىلدى. نەتىجىدە ئىلى سۇلتانلىقى بىلەن يەتتىسۇدىكى قازاقلار ئوتتۇرىسىدا پەيدىنپەي

چۇشىنىش ھاسىل بولۇپ، چارروسىيىنىڭ زۇلمىغا چىدىماي قېچىپ چىققان قازاقلارغا «ئۆز دىنداشلىرى»[1] قاتاردا مۇئامىلە قىلىدىغان ھالەت شەكىللەندى.

بىراق چارروسىيە ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىلى سۇلتانلىقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقىدىن قاتتىق خەۋپسىرىگەچكە، قازاقلاردىن ئالبان قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى تازابېككە پاروچىكلىك ھەربىي ئۇنۋانىنى بېرىپ، قازاقلارنى ئۆزىگە تارتماقچى بولدى. 1871 ـ يىلىنىڭ باھار پەسلىدە، يەتتىسۇ رايونىنىڭ شەرقىدىكى قازاقلار چارروسىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ جۇڭگو چېگرىسىغا كۆچكەنلىكتىن چارروسىيە چونجا رايونىدا يېڭىدىن بىر قاراۋۇلخانا قۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

1871 ـ يىلىنىڭ 3 ـ ئېيىغا كەلگەندە يەتتىسۇ رايونىنىڭ ۋېرنىي (ئالمۇتا) ئۇيېزدى (ناھىيىسى)دىكى قازاقلار ئىلى سۇلتانلىقى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتمەكچى بولۇۋاتقاندا، چارروسىيە دائىرىلىرى ئۇلارنى سېزىپ قالدى. بۇخىل ۋەزىيەتتە تازابېكمۇ «ئەلاخانغا خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ قەبىلىسىنى باشلاپ، ئىلىغا كۆچۈپ بېرىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈردى، ئەلاخان جاۋاب خەت يېزىپ ماقۇللۇق بىلدۈردى»[2]. تازابېك ئىلى سۇلتانلىقى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشكە ھەدەپ تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، چارروسىيە دائىرىلىرى بۇنىڭدىن يوشۇرۇن خەۋەر تېپىپ، گراسموفنىڭ باشچىلىقىدا 500 كىشىلىك بىر قوشۇن ئەۋەتىپ، 1871 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تازابېكنىڭ ئاۋۇلىنى قورشىۋالدى. يېرىم كېچىدە تازابېك قول ئاستىدىكىلەر بىلەن بىللە قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ تاغ سۇزۇلۇشتىن

① م. ئا. تېرېنتىيېف: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى»، II كىتاب خەنزۇچە نەشرى 27 ـ، 29 ـ، 30 ـ بەتلەر.

② «شىنجاڭ تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر» 2 ـ كىتاب خەنزۇچە نەشرى 38 ـ بەت.

بۇرۇن چارروسىيىنىڭ باستۇرۇشقا كەلگەن قوشۇنلىرىدىن يىراقلىشىۋالدى. ئۇلار تېزلىك بىلەن جۇڭگو چېگرىسىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، بىرنەچچە كۈن جاپالىق يول يۈرۈپ، 4 ـ ئايىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى زېمىنلارغا يېتىپ باردى. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تازابېك ئىلى سۇلتانلىقى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەندە، ئۇنىڭ بىلەن بىللە «چونجا ئاۋۇلى ۋە تېمىرلىك ـ قۇرۇقتاۋ ئاۋۇلىدىن بولۇپ جەمئىي 1000 ئۆيلۈك كىشى ئۆتكەن»[1]. ئەينى ۋاقىتتا چار-روسىيە تەرەپنىڭ تىلغا ئېلىشچە «ئىلى سۇلتانلىقى 200 كە-شىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ تازابېكنى كۈتۈۋالغان»[2] ھەم ئۇلارنى ھازىرقى توققۇزتارا ناھىيىسىدە چارۋىچىلىق قىلىشقا ئو-رۇنلاشتۇرغان.

تازابېك ۋەقەسى چارروسىيىنىڭ يەتتىسۇدىكى ھۆكۈمرانلى-قىنى تەۋرىتىۋەتكەچكە، چارروسىيە بىر تەرەپتىن ئىلى سۇلتانى-لىقىغا قاتتىق ئۆچمەنلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن تازابېكنى قاتتىق جازالاپ، يەتتىسۇ خەلقىگە ئىبرەت ئالدۇرۇش ئۈچۈن، ئەلاخان پالۋانغا تەھدىت سېلىپ، «ھازىر بىزدىن بىر قاراقچى سىلەر تەرەپكە قېچىپ باردى... سەن ئۇنى تېزدىن تۇتۇپ ئەۋە-تىپ بەر، ئەگەر ئەۋەتىپ بېرىشنى خالىمىساڭ، ئۇ ھالدا بۇ ساڭا ۋە سېنىڭ خەلقىڭگە پۈتۈنلەي پايدىسىز، بىز بۇنىڭ ئۈ-چۈن ساڭا چوقۇم ئاۋارىگەرچىلىك تېپىپ بېرىش بىلەن بىللە، يۇرتۇڭلارنىمۇ ئىشغال قىلىۋالىمىز»[3]، دەپ خەت يازدى. لېكىن چارروسىيىنىڭ بۇ يولسىز تەلىپى ئەلاخان سۇلتان تەرىپىدىن قەتئىي رەت قىلىندى.

---

① م. ئا. تېرېنتىيېۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» II كىتاب خەنزۇچە نەشرى 27 ـ، 29 ـ، 30 ـ بەتلەر.

② م. ئا. تېرېنتىيېۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» II كىتاب خەنزۇچە نەشرى 27 ـ، 29 ـ، 30 ـ بەتلەر.

③ «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن تاللانما»، خەنزۇچە نەشرى 461 ـ بەت.

1871 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىگە كەلگەندە چارروسىيە تازابىكنى تاپشۇرۇشنىڭ بىر ھەپتىلىك مۆھلىتى توشتى دېگەننى باھانە قىلىپ، ئىلى رايونىغا كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ، 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئىلى رايونىنى ئىشغال قىلدى. ئەلاخان پالۋان گەرچە تازابىكنى ئۆز ھەمايىسىگە ئېلىپ، ئىلى رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تەشكىللەپ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قەتئىي قارشى تۇرغان بولسىمۇ، قورال ـ ياراقنىڭ ناچارلىقى ۋە ئىچكى جەھەتتە خائىنلارنىڭ تەسلىمچىلىك قىلىشى تۈپەيلىدىن ئاخىرى چارروسىيە دائىرىلىرىگە تازابىكنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ھەرگىزمۇ ئەلاخان پالۋاننىڭ چارروسىيە دائىرىلىرىگە تازابىكنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە ئۆزىنىڭ ئورنىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنۇشىدىن ئىبارەت نامەرتلىك ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى بولماستىن، بەلكى ۋەتىنىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنىنى تاجاۋۇزچىلارنىڭ تۆمۈر تاپىنىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەڭ مۇشكۈل شارائىتتا، ئۆزىنىڭ ۋىجدانىغا خىلاپ ھالدا ئېلىپ بارغان ئاخىرقى بىر قېتىملىق ھەرىكىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. بۇنى ئۇنىڭ دەسلەپتىلا تازابىكنى قوللىغان سۆز ـ ھەرىكىتىدىنمۇ تامامەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

2. ئەلاخان پالۋاننىڭ سۇلتان بولۇشتىن ئىلگىرىكى ۋەقەلىكى ھاياتى

ئەلاخان پالۋان خەنزۇچە مەنبەلەردە ـــ «换婆鲁屋拉» دەپ، رۇسچە مەنبەلەردە «А б и л ь – о г л я» (ئەبۇل ئەلا) دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇ «مىڭ بېگى ئىبراھىمىنىڭ بالىسى»[1] بولۇپ، تولۇق ئىسمى ئەبۇلئەلا ئىبراھىم ئىدى. ئۇ 1864 ـ يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قىزغىن ئىشتىراك قىلدى ۋە قوزغىلاڭ جەريانىدا زور جاسارەت كۆرسەتتىم، ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ ئوردا مۇھاپىزەتچىلىكىگە تاللاندى.

① «شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتى ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىللىق خەنزۇچە 2 ـ سان.

دەل مۇشۇ ۋاقىتتا بايانداي قەلئەسى قوزغىلاڭچىلار تەرد-
پىدىن ئىشغال قىلىنغان بولۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بايانداي
قەلئەسىنى ئىشغال قىلىش ئۈرۈشىغا رەھبەرلىك قىلغان ئە-
مىر ئابدۇروسۇل بايانداي ئۈرۈشىدىن كېيىن مەزمىزات ۋە
ئەخمەت خوجىلارنىڭ سۈيىقەستى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. مۇشۇ
ۋەقە يۈز بېرىپ ئاردىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، يەنى 1866 ـ يىلىنىڭ
قىش پەسلىدە چەتتىن كېلىپ ئۆزىنى «ئۇلۇغ خوجاملار نەس-
لىدىن» دەپ ئاتىۋالغان مەخمۇت ئىسىملىك قېرى خوجا تو-
پىلاڭ كۆتۈرۈپ، مەزمىزاتنى ئۆلتۈردى ھەمدە ئۆزىنى توغرىدىن ـ
توغرىلا «ئىلى سۇلتانى» دەپ ئاتىدى. مەخمۇت خوجا سۇلتان
بولغاندىن كېيىن ئۆز ئورنىنىڭ مۇقىم ئەمەسلىكىنى نەزەردە
تۇتۇپ، ئۆزىگە قارشى تۇرغان بارلىق كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ
ئۆلتۈرۈش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. مۇشۇ قېتىمقى تۇتقۇندا
ئەلاخان پالۋانمۇ بار ئىدى. لېكىن مەخمۇت خوجىنىڭ ئەلاخان
پالۋاننى تۇتقۇن قىلىپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشى قوزغىلاڭچىلار
بىلەن كەڭ ئاممىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقار-
غاچقا، ئۇ نائىلاج ئەسلىدىكى ھۆكۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ،
ئەلاخان پالۋاننى تۇرمىگە سولاشقا مەجبۇر بولدى.

مەخمۇت خوجىنىڭ قوزغىلاڭىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى
ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىشى قوزغىلاڭ ۋەزىيىتىنى ئاستىن ـ
ئۈستۈن قىلىۋەتكەچكە، بىر قىسىم كىشىلەر ئىنقىلابنى قوۋ-
قۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن، ماخمۇت خوجىنى يوقىتىش ئىشىغا
جىددىي كىرىشتى ھەمدە 1866 ـ يىلى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ
ھازىرقى ئارائۆستەڭ يېزىسىدا قۇتلۇق مىراپنىڭ باشچىلىقىدا
يوشۇرۇن بىر يىغىن ئۆتكۈزۈلدى. يىغىندا «قېرى خوجىنى
ئۆلتۈرۈپ، مەھبۇس ئەلاخان پالۋاننى سۇلتان كۆتۈرۈشكە قارار
قىلىندى»[1] ۋە ئۇزاق ئۆتمەي مەخمۇت خوجا قۇتلۇق مىراپ تە-

① «تارانچى تارىخى»، 1975 ـ يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى كۆپەيتىپ باستۇرغان نۇسخا.

يىنلىگەن كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مەخمۇت خوجا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئارائۆستەڭدە ئۆتـ-
كۈزۈلگەن يىغىننىڭ قارارى بويىچە ئەلاخان پالۋان سۇلتان بو-
لۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن سۇلتان بولغۇچىلار سايلام ئارقىـ-
لىق بەلگىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ نۆۋەت ئەلاخان پالۋان سايلانـ-
ماي، چوڭ دىنىي زات موللا شاۋكەت سايلاندى. موللا شاۋكەت
سۇلتان بولغاندىن كېيىن ئەلاخان پالۋاننى تۈرمىگە سولىمىـ-
سىمۇ، ئۇنى بىرەر مۇھىم ۋەزىپىگە تەيىنلىمىدى. كېيىن توقـ-
قۇزتارادىكى ئويرات كاتتىباشلىرىنىڭ ئىلى جياڭجۇنىنىڭ
قۇترىتىشى بىلەن پەيدا قىلغان قانلىق پاجىئەسى خەلق ئاممىـ-
سىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالغانلىقتىن، ئۇ نائىلاج ئەلاخان
پالۋاننى كۆپچىلىكنىڭ تەلىپى بويىچە ئەمىرلىككە تەيىنلىدى.
ئەلاخان پالۋان ئەمىرلىككە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن
توققۇزتارا ۋەقەسىنى تىنچىتىپ، ئارقىدىنلا كۈرە قورغىنىغا
يۈرۈش قىلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىدىكى بۇ تەبىئىي تو-
ساقنى يوق قىلدى. ئەلاخان پالۋاننىڭ ئەمىرلىككە تەيىنلىنىپ
قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە يۇقىرىقىدەك ئۇتۇقلارنى قولغا كەلـ-
تۈرۈشى، بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ خەلق ئىچىدىكى تەسىرىنى تېـ-
خىمۇ زورايتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن كۈندىن ـ كۈنگە يېـ-
تىم قېلىۋاتقان موللاشاۋكەتنى قاتتىق ئىزتىراپقا سالدى. نەتىـ-
جىدە موللاشاۋكەت كۈرە فەتىھ بولغاندىن كېيىن، خەلقنىڭ
رايىغا باقماي، ئەلاخان پالۋاننى ئەمىرلىكتىن ئېلىپ تاشلىدى،
ئاقىۋەتتە كۆپچىلىكنىڭ بېسىمى بىلەن ئۆزىمۇ سۇلتانلىقنى
ئەلاخان پالۋانغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. 1867 ـ
يىلى ئەلاخان پالۋان سۇلتان بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى «سۇلتان
باھادىرغازى ئەلاخان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتاپ، ئىچكى جەھەتتە
سۇلتانلىقنىڭ تەركىبىدىكى بارلىق ئىتتىپاقسىزلىقلارغا خاتىـ-
مە بەردى. تاشقى جەھەتتە، ئەينى ۋاقىتتا دۆلەت ئىچى ۋە سىر-
تىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن چارروسىيىنىڭ ئىلى رايونىنى
ئىشغال قىلىۋېلىش ھەرىكىتىگە قەتئىي قارشى كۈرەش قىلدى.

شۇڭا ئەلاخان پالۋاننىڭ سۇلتان بولغاندىن كېيىنكى ئۆتمۈشىنى مۇنداق ئىككى باسقۇچقا ئايرىشقا بولىدۇ:

(1) ئەلاخان پالۋان سۇلتان بولغاندىن كېيىن ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ، خەلقنى ئەمىن تاپقۇزدى، مۇداپىئەگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىلى سۇلتانلىقى ئۈچۈن تەھدىت بولۇپ تۇرۇۋاتقان چارروسىيە بىلەن ياقۇپبەگ ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ھەر ۋاقىت ھوشيار تۇردى، ياقۇپبەگنىڭ «ئەلچىلەر ھەيئىتىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپ»[1] ئەلچىلەرنى قايتۇرۇۋەتتى، غۇلجا شەھىرىنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، «قەمبەرشاڭبېگنى باش قىلىپ، شەھەر سېپىلىنىڭ چالا قالغان (تېرەك مازاردىن سۇ دەرۋازىغىچە بولغان) قىسمىنى ياساتقۇزۇپ پۈتتۈردى»[2]. ئەخمەتخان خوجا بىلەن موللا شاۋكەتنىڭ ياگۇر ۋە ئۇرۇمچىدىكى داۋۇت خەلپىلەر بىلەن بىرلىشىپ قوزغىغان توپىلىڭىنى تىنچىتىپ، «ئەخمەتخان خوجىنى چېپىپ ئۆلتۈردى، موللا شاۋكەت ئاخۇننى تاغارغا سېلىپ، تىرىك پېتىچە ئىلى دەرياسىغا تاشلاتتى»[3]،ئۇ تاكى 1871 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىگىچە ئۆزى مۇستەقىل تۆت يىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.

(2) ئەلاخان پالۋان سۇلتان بولغان ۋاقىت دەل چارروسىيىنىڭ ئىلى رايونىنى يۇتۇۋېلىشقا جىددىي تەييارلىنىۋاتقان ۋاقتى بولۇپ، ئۇ دەسلەپتىلا چارروسىيە داۋىرلىرىنىڭ «روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئىلى رايونىغا ئەركىن كىرىپ ـ چىقىشىغا رۇخسەت قىلىش، روسىيە كېمىلىرىنىڭ ئىلى دەريا-سىدا قاتنىشىغا رۇخسەت قىلىش قاتارلىق تەلەپلىرى»[4]نى قەتـ

---

① «تارانچى تارىخى»، 1975 ـ يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى كۆپەيتىپ باستۇرغان نۇسخا.

② تېيىپجان ھادى: «غۇلجا ئاتالغۇسى ۋە غۇلجا شەھىرى»، «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1986 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 6 ـ سان.

③ «تارانچى تارىخى»، 1975 ـ يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى كۆپەيتىپ باستۇرغان نۇسخا.

④ جاڭ خەيپىڭ: «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى»، خەرىتە نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 52 ـ بەت.

ئـسي رەت قىلغانىدى. 1871 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى چارروسىيە تازابىك ۋەقەسىنى باھانە قىلىپ، ئىلى رايونىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ ئىلى رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە باشچىلىق قىلىپ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قەتئىي قارشى كۈرەش قىلدى، ئۇرۇش جەددىي باسقۇچقا بېرىپ قالغاندىمۇ، ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويمىدى، دائىم ئايالار بىلەن بالىلارنىڭ غېمىنى يېدى، ئەڭ ئەقەللىسى، چارروسىيە ئىلى رايونىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇنى تۇنقۇن قىلغاندا، ئۇ ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قانلىق باسـتۇرغان جاللات كولپاكوۋسكىيغا مەردانىلىق بىلەن «سىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلغان مەن بىرەيلەننىڭلا جىنايىتى بار، پۇقرا-لىرىمنىڭ بۇ ئىشتا ھېچقانداق گۇناھى يوق، سىلەر جازالـساڭلار مېنىلا جازالاپ، پۇقرالىرىمغا كەڭچىلىك قىلىڭلار»[1]، دەپ ئۆزىنىڭ ھەقىقىي خەلقپەرۋەر ئىنسان ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى. چارروسىيە دائىرىلىرى ئەلاخان پالۋاننىڭ ئىلى رايو-نىدا داۋاملىق تۇرۇۋۇبرىشىنى خەۋپلىك دەپ قاراپ، ئۇنى 1871 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ۋېرنىيغا نازارەت ئاستىدا ئېلىپ كەتمەكچى بولغاندا، ئىلى رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقى «ياخ-شى تىلەكلەرنى تىلەپ ئۇزىتىپ قويدى»[2]. ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ۋېر-نىدىكى تۇنقۇنلۇق ھاياتىنى ئىلى خەلقىنى، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرت ـ ماكانىنى سېغىنىش ئىچىدە ئاخىرلاشتۇردى.

دېمەك، يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلاردىن ئېنىقكى، ئەلاخان پالۋاننىڭ ھاياتى پۈتۈنلەي خەلقچىللىق روھى بىلەن سۇغىرىل-غان. شۇڭا ئەلاخان پالۋانغا باھا بەرگەندە، ئۇنىڭ سۆلتان بو-لۇشتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ھاياتىدىكى ئىش ئىزلىرىغا تولۇق ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، ئەلۋەتتە. چۈنكى ئەلاخان

① م. ئا. تېرېنتىيېف: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى»، II كىتاب خەنزۇچە نەشرى 27 ـ، 29 ـ، 30 ـ بەتلەر.

② م. ئا. تېرېنتىيېف: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى»، II كىتاب خەنزۇچە نەشرى 27 ـ، 29 ـ، 30 ـ بەتلەر.

پالۋاننىڭ كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىپتىدائىي قوراللار بىلەن قوراللانغان ھەر مىللەت خەلقىنى باشلاپ، زامانىۋى زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تىنمۇ تىخ كۈرەش قىلىش روھى، تۇنقۇنلۇققا چۈشۈپ قالغان شارائىتتىمۇ بارلىق مەسئۇلىيەتنى ئۆز زېممىسىگە ئېلىش روھى، شۇنىڭدەك تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئالدىدا تاكى ھاياتنىڭ ئاخىرىغىچە تىز پۈكمەسلىك روھى قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ، مانا بۇ ئەلاخان پالۋان ھەققىدىكى خاتا قاراشلارنى ئېنىقلۇۋېلىشتىكى مۇھىم ئامىل.

بۇ يەردە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، چارروسىيە قوشۇنلىرى بايانداي قەلئەسىگە يېقىنلاشقاندا، ئەلاخان پالۋاننىڭ مىرئەزىمباي قاتارلىقلارنى چارروسىيە دائىرلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتىشى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ تۇنقۇنغا ئايلىنىش ھارپىسىدا ئۆزىگە پايدىلىق شارائىت ھازىرلاش ھەرىكىتى بولماستىن، بەلكى تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ «بايانداپىدىن ئۆتمەسلىكىنى تەلەپ قىلىش»[1] ئىدى. بۇ نۇقتا ئەينى ۋاقىتتا ئەمەلىي ئەھۋالنى بىلىدىغان چارروسىيە تەرەپ خادىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ تامامەن شۇنداق قەيت قىلىنغانىدى.

① م. ئا. تېرېنتىيېف: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى»، II كىتاب، خەنزۇچە نەشرى 27 ـ، 29 ـ، 30 ـ بەتلەر.

لوپنورلۇقلارنىڭ ئەجدادى كىملەر؟

مىرسۇلتان ئوسمانوف

تەھرىر ئىلاۋىسى: مىرسۇلتان ئوسمانوفنىڭ بۇ ماقالىسى ئۇنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىئالېكتى» ناملىق ئەسىرىگە يېزىلغان كىرىش سۆزىنىڭ بىرقىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇ ساھەدە مەخسۇس ئىزدەنگەن س. يې. مالوف ۋە ئە. ر. تېنىشېۋ قاتارلىقلارنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئوخشىمايدىغان كۆز قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كىتابخانلار-نىڭ لوپنور ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇ-ۋېلىشىغا يارىدىمى تېگەر دېگەن ئۈمىدتە مەزكۇر كىرىش سۆزىنىڭ بىر-قىسمىنى ژۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلدۇق.

پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھەر خىل ئېتنىك قاتلاملاردىن تەركىب تاپقىنىغا ئوخشاش، لوپنور ئۇيغۇرلىرىدىمۇ ھەر خىل ئۇششاق تەركىپلەرنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەك. بۇ ھەقتە تۇرلۇك قاراش ۋە پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ لېكىن تا ھازىرغا قەدەر بىرەر ئىلمىي يەكۈن مەيدانغا چىقمىدى.

ئاتاقلىق ئۇيغۇرشۇناس س. يې. مالوف لوپنورلۇقلارنىڭ تىل ماتېرىيالىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، لوپنورلۇقلار ۋە لوپنور دىئا-لېكتى توغرىسىدا مۇنداق دېگەنىدى «... مېنىڭچە، لوپنور تىلى قىرغىز تىلىنىڭ قالدۇقىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئۆزبېكنىڭ ئور-تاق قىرغىز ئالىمىدىن ئايرىلىپ قالغان»[1].

س. يې. مالوف يەنە مۇنداق دەيدۇ: «لوپنور تىلى جۇغراپىيە-ۋى ئاتالغۇ، ئېتنىك جەھەتتىن قىرغىز تىلىدۇر»[2]. س. يې. ما-لوف ئۆزبېكنىڭ ھۆكۈملىرى ئۈچۈن لوپنور دىئالېكتىدا سۆز بە-شىدا «ي» كېلىدىغانلىقىنى، مۇنداق خۇسۇسىيەتنىڭ قىرغىز تىلى دىئالېكتلىرىدىمۇ بارلىقىنى، قەدىمكى قىرغىزلار كۆچمە-

چىلىك قىلىپ يۈرگەن ياكى ھايات كەچۈرگەن جايلاردىكى ھا-
زىرقى توفا - قاراغاسلارنىڭ تىلىدىمۇ سۆز بېشىدا «ي» كېلىدە-
غانلىقىنى،... مۇناسىۋەتلىك ئاساسەن سىبىرىيە تۈركى
تىللىرىغا خاسلىقىنى دەلىل قىلىپ كەلتۈرىدۇ.

ئە. ر. تېنىشېف بولسا پروفېسسور خۇاڭ ژېنبى ئەپەندىنىڭ
مۇنداق بىر پەرىزىنى نەقىل قىلىپ كەلتۈرىدۇ: «خەن دەۋرىدىن
ئىلگىرىكى دەۋردە لوپنور ئاھالىسىنىڭ ھۇنلار بىلەن ئالاقىسى
زىچ بولغان. جۈڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلىرىدە لوپنور
رايونىدا بىرەر تۈركىي تىلىنىڭ بولغانلىقى ھەقىقىدە گەپ يوق.
بەلكىم ھۇنلار غەربكە يۆتكەلگەندە ئۆزلىرى بىلەن قەدىمكى قىر-
غىز (昆坚)لارنىمۇ لوپنور رايونىغا ئېلىپ كەلگەن بولۇشى
مۇمكىن»[3].

بىرقىسىم سەييياھلار لوپنور تىلىنىڭ ئۆزلىرىگە ئۇقۇشسىز
ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭدا موڭغۇلچە سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكى،
ئۇنىڭ ئاقسۇ، تۇرپان شېۋىلىرىگە ئوخشايدىغانلىقىنى ھېس
قىلغانلىقىنى يازغان.

بىز بۇ قاراشلار ھەققىدە توختىلىشتىن بۇرۇن لوپنور-
لۇقلارنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەندۈرۈشلىرىنى ۋە رىۋايەتلىرىنى
كۆرۈپ باقايلى.

لوپنورلۇقلارنىڭ ھەممىسى بىر پۈتۈن لوپنور دىئالېكتىدا
سۆزلەشسىمۇ لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قارا قوشۇنلۇق، ياللا،
جوداقتا (جوداقتار؟)، قالماقتا (قالماقتار؟)، قالۇچى (قاچۇلى؟)،
قىرغىزلار، سارتتار دېگەندەك ئېتنىك تەركىبلەر ياكى شۇ لە-
قەدىكى جەمەتلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. ھەمدە
بۇ ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ:

قارا قوشۇن ــ لوپنور كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپە-
دىكى قەدىمكى بىر جاي نامى، قارا قوشۇنلۇقلار بۇرۇن مۇشۇ
جايدا ياشىغان. كېيىن (ئېھتىمال بۇندىن بىرقانچە يۈز يىللار
بۇرۇن) مەلۇم بىر يۇقۇملۇق كېسەل سەۋەبىدىن بۇ شەھەرنى

تاشلاپ، تارىم دەريـاسىنى بـويلاپ يۇقـىرىلاپ قېچـىپ، ھازىرقـى دۆڭقوتانغىچە كېلىپ جايلىشىپ قالغان.

شەمسىددىن سامسىنىڭ «قامۇسۇل ئەئلام» 6 ـ جىلد 4005 ـ بېتىدە «لوپنور كۆلىنىڭ شەرقىي قىسمى قارا قورچىن دېيىلـ-ىدۇ» دەپ يېزىلغىنىغا قارىغاندا، «قارا قوشۇن» سۆزىنى مۇشۇ نام بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

مىرەنلىكلەر ۋە چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال يې-زىلىرىدىكى ئاھالىلەرمۇ ئۆزلىرىنى «قارا قوشۇنلۇق» دەپ ئاتاي-ىدۇ. «قارا قوشۇنلۇقلار» تارىم دەريـاسىنىڭ تۆۋەنـكى ئېقىمىدىن يەنى مىرەن، ئارغان، يېڭىسۇ، تىكەنلىكلەردىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئېقىمدىكى دۆڭقوتانغىچە بولغان ھەممە ئاھالە پـونكىتلىرىغا تارالغان بولۇپ، لوپنورلۇقلارنىڭ غول قىسمىنى تەشكىل قىلـ-ىدۇ. شۇڭا، بۇ رىۋايەتنى ئەملىيەتكە ئۇيغۇن دېيىشكە بولىدۇ.

ياللا ـــ بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي «يانلار» بولۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش سەۋەبىدىن قىسقىراپ كەتكەن. يان تەرەپتىن يەنى تۇرپان، پىچان، قومۇلدىن كەلگەنلەر، دېگەن مەنىدە. بۇلار لـوپ-نورنىڭ شىمالىغا، كۆپرەك قومۇل، تۇرپان، پىچانلارغا چېگرىداش رايونلارغا تارقالغان. مىرەندە گ/ۋ نۆۋەتلىشىشىنىڭ يوقلۇقى ياكى ناھايىتى ئاز كۆرۈلۈشى، ئەكسىچە، تىكەنلىك، كۇزلەك، چارا، ئاقسۇيۇ قاتارلىق جايلاردا مۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ كۆپ-لۈكى، شۇنىڭدەك بۇ جايلاردا كۆرسىتىش ئالمىشى ئۇچۇن تۇر-پان، قومۇللاردىكىدەك «تا»نىڭ قوللىنىلىشى بۇ رىۋايەتنىڭمۇ ئەملىيەتكە ئۇيغۇنلۇقىنى تەستىقلايدۇ.

قالماقتا ـــ قالماقلار يەنى موڭغۇل نەسلىدىن بولغانلار.

ماڭا تاۋۇش بېرىشكە قاتناشقان ئاتاۋۇللا قاسىم مۇشۇ «قال-ماقتا» دېيىلىدىغان ئېتنىك تەركىبتىن. ئۇ ئۆزىنىڭ 7 ـ ئاتا-سى تۇغلۇق تۆمۇر ئىكەنلىكىنى، تـۇغلۇق تۆمـۇرنىڭ چۈلـۇم ۋە ئەلقۇلى دېگەن ئىككى ئوغلىنىڭ لوپلۇققا سېتىلغانلىقىنى، شۇڭا «قالماقتا» ئاتالغانلىقى، قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ يۇر-

تى ئىلىدىكى «خان يايلاق» دېگەن جاي ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ بەر-گەنىدى.

ۋاقىت ئېتىبارى بىلەن قارىغاندا تۇغلۇق تۆمۈردىن ئاتاۋۇللا قاسىمغىچە ئاران يەتتە ـ سەككىز ئاتىنىڭ ئۆتكەنلىكى ئەمەلـ-يەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. شۇنىڭدەك تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ چۈلـۈم ۋە ئەلىقۇلى دېگەن بالىلىرىنىڭ بولغانلىقى ھەققىدىمۇ ھېچقانداق يازما پاكىت يوق. «تارىخىي رەشىدى»دە تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجاخانىنىڭ تېخى ئەمچەكتىكى چېغىدا ئاتىسىنىڭ ۋاپات بولغانلىقى، خىزىر خوجىنىڭ ئەمىر قەمەرـ-دىنىنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن خوتەن تاغلىرى، سېرىق ئۇيغۇر، چەرچەن، لوپ ۋە كېتەك تەرەپلەردە 12 يىل قاچۇرۇپ يۈرۈلگەنلىكى يېزىلغان[4]. ئەمىر قەمەرىددىن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خىزىر خوجىدىن باشقا ھەممە بالىسىنى ئۆلتۈرگەن تۇرسا، «لوپلۇققا بالا ساتقان» دېگەن رىۋايەت ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. بەلكىم بۇ شەخسلەر تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خېلى كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن ئانچە مەشھۇر بولمىغانلىرىدىن بىرەرسىگە چې-تىلسا كېرەك.

لوپنورلۇقلاردا باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدا بولغىنىدەك يازما خاتىرىلەر يوق. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ساۋاتسىز. ئۇلار ئۆز نەسەبلىرىنى باشقا كۆچمەن خەلقلەرگە ئوخشاش يەتتە ئاتە-سىنى يادقا بىلىش يولى بىلەن ساقلاپ كەلگەنلىكىگە ۋە لوپنور دىئالېكتىدا بىرقىسىم موڭغۇل تىلى سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلغا-نلىقىغا قارىغاندا، بىرقىسىم لوپنورلۇقلارنىڭ «قالماقتا» دەپ ئا-تلىشىنىڭ سەۋەبسىز ئەمەسلىكىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ. «قا-مۇسۇل ئەئلام»دا «... ئەتراپىدىكى خەلقلەر تۈركىي ۋە موڭغۇلدىن تەركىب تاپقان»[5] دەپ كۆرسىتىلىشى مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك.

لوپنورلۇقلار بىلەن موڭغۇللار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم مۇناسە-ۋەت بار بولسىمۇ لېكىن قولىمىزدا بۇنىڭغا دائىر ماتېرىيال

يوق. موڭغۇل تىلى ئېلېمېنتلىرى ئاساسەن لوپنور دىئالېكتىـ
نىڭ لېكسىكا قىسمىدىلا كۆرۈلىدۇ. لوپنور تىلىنىڭ فونېتىكـ
لىق قۇرۇلۇشى ۋە گراماتىكا قىسمىدا موڭغۇل تىلى تەسىرىنى
كۆرگىلى بولمايدۇ.

قىرغىزلار ــ ئەسلىي قىرغىز نەسلىدىن بولغانلار.

لوپنورنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بىرقىسىم ئاھالە ئۆزلىرىنى
«قىرغىزلار» دەپ ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار بۇ جايغا
يېقىنقى دەۋرلەردە غەربتىن (ئېھتىمال باي ناھىيىسى تەرەپتىن)
كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇلارنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز
بولغاچقا، ئۇلار لوپنور دىئالېكتىدا يېڭى قىرغىز تىلىنىڭ (قە
دىمكى قىرغىز تىلىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا) سۆز بېشىدىكى
«ج»لىشىش ھادىسىسىنى سىڭدۈرەلىگەن ئەمەس. مەن لوپنور دە
ئالېكتىدا «ي» ئورنىغا «ج» ئىشلىتىدىغان «جوسۇن» (يوسۇن،
قائىدە ــ يوسۇن)، «جىرگەن» (يىرگەن، يىرگىنىش) دېگەن ئىكـ
كى سۆزدىن باشقا بىرمۇ سۆز ئۇچراتمىدىم.

جوداقتا ــ جو (召) تەرەپتىن يەنى چىڭخەي ــ شىزاڭ تەـ
رەپتىن كەلگەنلەر. بۇ ھەقتە ئانچە تەپسىلىي مەلۇمات يوق.

يۇقىرىقى ئېتنىك تەركىبلەر ئىچىدە سان جەھەتتىن ئاسا
سىي ئورۇندا تۇرىدىغىنى قارا قوشۇنلۇق، ئاندىن قالسا ياللادۇر.

دۆڭقوتان بىلەن مىرەنىدە ياشىغۇچى ئاھالە ئارىلىقىنىڭ
شۇنچە يىراق بولۇشىغا ۋە ئۆزئارا ئالاقىنىڭ بار بىلەن يوقىنىڭ
ئارىلىقىدا بولۇشىغا قارىماي، بىرلا لوپنور دىئالېكتىدا سۆزلە
شىدۇ. دېمەك، لوپنور دىئالېكتى ئەمەلىيەتتە مىرەندىن دوڭقو
تانغىچە تارالغان ۋە بۇ رايوندىكى ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكـ
نى تەشكىل قىلىدىغان قارا قوشۇنلۇقلارنىڭ تىلىدۇر.

لوپنورلۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېسابلىنىدىغان مۇشۇ
«قارا قوشۇنلۇق»لارنىڭ نامى ئەمەلىيەتتە ئېتنىك نام ئەمەس.
بۇمۇ خۇددى «قەشقەرلىك»، «خوتەنلىك» دېگەنگە ئوخشاش يەر نا
مىدىن تۇزۇلگەن ئاتالغۇ.

لوپنوردىن تاكى يۇغۇر (سېرىق ئۇيغۇر)لار زېمىنىگىچە بولغان كەڭ زېمىندا تارىختا سوغدىلار، بىرقىسىم تۈركىي قەبىلىلەر، كېيىنچە بىرقىسىم موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆزدە تۇتىدىغان بولساق، بۇ ئېتنىك تەركىبىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئارىلىشىش جەريانىدىمۇ بەزى لېكسىكىلىق تەركىبلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا يەنىلا ئۆز تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان بىر ئىجتىمائىي توپ ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز. گەرچە بۇ تىل ھازىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى بولۇپ قالغان بولسىمۇ لېكىن بۇ تىل ئۆز دەۋرىدە ئاشۇ ئېتنىك تەركىبنىڭ ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

بىراق، بۇ تىل لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسىنىڭ كۈچلۈكلۈكى جەھەتتە ئۇيغۇر تىلىدىنمۇ شۇنىڭدەك سېرىق ئۇيغۇر تىلى ۋە قىرغىز تىلىدىنمۇ پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. لېكىن ئۇ ز/ l ئاسسىمىلاتسىيىسى (م: k̨ izzar قىزلار)، l/n ئاسسىمىلاتسىيىسى (مەسىلەن: K ɵ llü كۆلنى، كۆلەڭ)، ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىشىنىڭ بىرلا قوشۇمچە ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزبېك تىلىنىڭ تاشكەنت شېۋىسىگە يېقىنلىشىدۇ.

شۇڭا بىز . يې. مالوفنىڭ لوپنور دىئالېكتىنى قەدىمكى قىرغىز تىلىغا مەنسۇپ قىلىشىغا قوشۇلالمايمىز. لېكىن، ئۇنىڭ «لوپنور تىلىنى بىر دىئالېكت دېگەندىن كۆرە بىر خىل تىل دېيىش لازىم، ئەمما لوپنور تىلى كەلگۈسىدە ئورتاق ئۇيغۇر تىلى بىلەن تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ ۋە ئاخىرى ئۇنىڭ بىر دىئالېكتىغا ئايلىنىپ قالىدۇ»[6] دېگەن پىكىرلىرى ئاساسسىز ئەمەس.

ئەمما، قەدىمدە بۇ تىلنى قوللانغان خەلقنىڭ قايسى قەبىلە ئىكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇمات يوق. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «ھۇدۇدۇل ئالەم» دىمۇ بۇ زېـ

مىندا ياشىغان تۈركىي خەلقلەر ھەققىدە مەلۇمات يوق.

ۋاڭ يەندېنىڭ «قوچوغا ئەلچىلىك خاتىرىسى»دە قوچو ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە چوڭ جۇڭيۇن (大仲云)، كىچىك جۇڭيۇن (小仲云) دېگەن قەبىلىلەرنىڭ بارلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن بولسىمۇ لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنى كۆرسىتىلمىگەن.

كېيىن، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، بولۇپمۇ دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قولىيازما، ھۆججەتلەرنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىنىشى نەتىجىسىدە ۋاڭ يەندې تىلغا ئالغان جۇڭيۇنغا مەلۇم دەرىجىدە لوپنوردا ياشىغانلىقى مۇئەييەنلەشتى.

ئەنگلىيىلىك ئالىم ھ. ۋ. بېيلى[7]، فرانسىيىلىك ئالىم ج. ر. خامىلتون[8]، چېين بوچۈەن[9]، گاۋزىخۇ[10]، گوپىكلياڭ[11] قاتارلىقلارنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ۋە ئۇچۇرلىرى بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى.

لېكىن بۇ تەتقىقاتچىلارنىڭ ھېچقايسىسى لوپنور رايونىدا «قىرغىز ــ 坚昆»لارنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالمىغان. لېكىن خەنزۇچە مەنبەلەردىكى « 仲云» (ياكى 种楅، 众熨) دېگەن بۇ قەبىلىنىڭ زادى قايسى تۈركىي قەبىلە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھازىرمۇ بەس ـ مۇنازىرىلەر بار. بېيلى ئەپەندى 仲云 نىڭ ئۇدۇن يېزىقىدا unuda؟ دەپ يېزىلىشىغا قاراپ ئۇنى chumul (چۇمۇل) دەپ تونۇيدۇ. پ. پېللىئوت، ج. ر. خامىلتون ئەپەندىلەر ئۇنى igil؟ (چىگىل) دەپ قارايدۇ. كېيىنكىلەرنىڭ مۇناقىشىغا نۇقتا كېلىشىگە 10 ـ ئەسىر خەنزۇ يېزىقىدا تاماق ـ دىماغ تاۋۇشى «ڭ» بىلەن تاۋۇش قاپقىسى پارتلىغۇچى تاۋۇش ? ئادەتتە تۈركىي تىلدىكى «غ» بىلەن «گ» نى ئىپادىلەيدىغانلىقى ئاساس بولغان. لېكىن خامىلتون ئەپەندى «چىگىل»دىكى «ئى»نىڭ قانداق قىلىپ «ئۇ»غا ئۆزگىرىپ قالغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېمىگەن.

فرانسىيە پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان P. ouigour. 5 نومۇرلۇق قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتتە «چۇڭۇل-

تاقى ساۋ (چۈڭۈلدىكى خەۋەر)»، P.ouigour.15 [12] نومۇرلۇق ھۆججەتتە «چور بىرلە چۈڭۈلتىن ياڭى ئايقا تەگى قامچۇقا كەل-گەيبىز» (چور بىلەن چۈڭۈلدىن يېڭى ئايغىچە ‹كېلەر ئايغىچە› گەنجۇغا كېلىمىز) [13]، P.ouigour.9 نومۇرلۇق ھۆججەتتە «چۇ-مۇللار كىچىگ تويۇنچىن، يېگەن سىلىگ قامىغقا...» (چۇمۇللار-دىن: كىچىگ تويۇنچىن، يېگەن سىلىگ ھەممىسىگە)[14] دېگەن مەزمۇنلار بار. خەتتە ئېيتىلمۇاتقان «چۇمۇل» ۋە «چۈڭۈل» سۆز-لىرى خەنزۇچە جۇڭيۇن دېگەن قەبىلە نامىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقى ئېنىق. ئەگەر بۇ ھۆججەتلەرنىڭ ئالدىنقى ئىككىسىدىكى ?ungul ۋە كېيىنكىسىدىكى ?umul سۆزلىرى ئۇدۇن يېزىقىدىكى ?imuda — ?unguda بىلەن بىرلا سۆز، ئۇ ?igil دېمەك بولى-دۇ، دېيىلسە، يۇقىرىدىكى ئوچ سۆزدە ئوخشاش يېزىلغان لەۋ-لەشكەن سوزۇق تاۋۇش «u» نىڭ قانداقسىگە «چىگىل»دىكى لەۋ-لەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش «i»نىڭ ئورنىدا كەلگەنلىكىنى چۈشەن-دۈرۈشكە مۇمكىن بولمايدۇ. چىگىل دېگەن بۇ قەبىلىنىڭ نامى خەنزۇچىدە ھەر خىل يېزىلغان بولسىمۇ لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا چىگىل بىلەن چۇمۇلنى ئارىلاشتۇرۇپ يېزىپ قويۇش ھادىسىسى ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس.

تۈركىي تىللاردا جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا «م. ڭ. ن» قاتار-لىق دىماق تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز ئارا نۆۋەتلىشىشى نورمال ھادىسە. مەسىلەن: قولۇم ـ قوشنا / قولۇڭ ـ قوشنا، شۇڭقار / شۇمقار، قوڭارماق ـ توڭۇرماق / قومۇرماق ـ تومۇرماق، چۈمكەش / چۈڭكەش، زۇنۇن / زۇمۇن، مانام / مانان، ئەندى / ئەمدى، ناۋادا / مۇبادا قاتارلىقلار. لېكىن «چىگىل»دىكى «گ»نىڭ بۇ تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىشى مۇمكىن ئەمەس.

«گ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالماي باشقا تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەت-لەشسە، كۆپىنچە ئوغۇز ـ قىپچاق تىللىرىدا بولغىنىدەك «ي» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

مۇشۇ ئەملىيەت بىزنىڭ خەنزۇچە 仲云 دەپ ئاتالغان بۇ

قەبلىنى umul؟ دەپ تونۇشقا بولغان مايللىقمىزنى كۆچەيتىدۇ. ئەمدى ئۇنىڭ خەنزۇچە جۈڭيۈن دەپ يېزىلىشى ئالدىنقى ئىككى سالام خەتتىكى ungul؟ ژارىيانتىدىن ئېلىنغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. شۇنىڭدىمۇ ئەسلىدىكى سۆزنىڭ بوغۇم قۇرۇلمىسى بۇزۇلغان، يەنى 1 ـ ئوچۇق بوغۇم zhong شەكلىدە يېپىق بوغۇم قىلىپ ئېلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي قەبىلىلەرنى غەربتىن شەرققە قاراپ سانىغاندا، چۈمۇللارنى ئۇيغۇرلاردىن ئاۋال ئېغىزغا ئالغان. مۇنداقتا، 11 ـ ئەسىردە مەھمۇت قەشقەرى تىلغا ئالغان چۈ-مۇللار ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىدە يەنى بۈگۈنكى ماناس دەرياسى بوي-لىرىغا جايلاشقان بولىدۇ. لېكىن تېرىم مەدەنىيىتىگە تامامەن ئۆتمىگەن ئەھۋالدا بۇ قەبىلىلەرنى بىرلا جايدا مۇقىم ئول-تۇراقلاشقان دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. خۇددى مەھمۇت قەشقەرى-نىڭ ئېيتقىنىدەك، ياغما، توخسى، چىگىل قەبىلىلىرىنىڭ قۇ-ياس شەھىرىدە، ئىلى دەريا بويلىرىدا ياشىغانلىقى ۋە قەشقەر ئەتراپىدىمۇ ياغمىلارنىڭ بولغىنىدەك، ھەتتا بۈگۈنكى سېرىق ئۇيغۇرلار تەركىبىدىمۇ بىر قىسىم ياغما ۋە توخسىلارنىڭ بولغا-نىدەك، چۈمۇللارنىڭمۇ تۈز سىزىق بويىچە 700 ـ 800 كىلو-مېتىر ئارىلىقتىكى لوپنور رايونىدىمۇ ياشىغانلىقىنى چەتكە قاق-قىلى بولمايدۇ.

«گەنجۇ تۈركلىرىگە دائىر ئۇدۇن يېزىقىدىكى بىر پارچە ھۆججەت» تە بۇ قەبىلىنىڭ 2000 كىشىلىك قوشۇن چىقىرالى-غانلىقى ئېيتىلغان. بۇنىڭدىن بۇ كەڭ زېمىندا ياشىغان چۈ-مۇللارنىڭ نوپۇسىنىڭ خېلى كۆپلۈكىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ. گەرچە بۇ زېمىندا چۈمۇللار بىلەن باشقا قەبىلىلەر بىللە ياشىغان بولسىمۇ لېكىن ئۇلار ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئارىلىشىپ، سى-ڭىشىپ كەتكەن. لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى نوپۇس مۆلچەرى بو-يىچە بولغاندا چۈمۇللارنىڭ يەنىلا لوپنورلۇقلارنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز.

لوپنور دىئالېكتىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ي / ج

نۆۋەتلىشىشىنىڭ يوقلۇقى، سوزۇق تاۋۇشلاردىكى ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ئۈزۈك تاۋۇشلاردىكى ئوڭ ئاسسىمىلاتسىيىنىڭ قىرغىز تىلىدىنمۇ كۈچلۈكلۈكى، پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ئۇچۇن «ر»، «ـر» بىلەن بىللە ئۇر / ئۇر قوشۇمچىلىرىنىڭ قوللىنىلىشى ئۇنى قىرغىز تىلىدىن كەسكىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

پايدىلانمىلار

① س. يې. مالوف: «سېرىق ئۇيغۇر تىلى» كىرىش سۆز قىسمى 7 ـ بەت.

② س. يې. مالوف: «لوپنور دىئالېكتى» كىرىش سۆز قىسمى 4 ـ بەت.

③ ئە. ر. تېنىشېف «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» لوپنور دىئالېكتى قىسمى. 1963 ـ يىللىق «تۈركولوگىيە تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، رۇسچە.

④ «تارىخىي رەشىدى»، «خىزىرخوجاخاننىڭ زىكرىدە» بابى.

⑤ «قامۇسۇل ئەئلام» 6 ـ جىلد، 40006 ـ بەت.

⑥ س. يې. مالوف: «لوپنور دىئالېكتى» كىرىش سۆز قىسمى.

⑦ ۋ. ھ. بېيلى «گەنجۇ تۈركلىرىگە دائىر ئۇدۇن يېزىقىدىكى بىر پارچە ھۆججەت» شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1993 ـ يىللىق خەنزۇچە 2 ـ سان.

⑧ ج. ر. خاملتون: «جۇڭيۈن ھەققىدە مۇلاھىزە»، «غەربىي يۇرت تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» 1985 ـ يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە.

⑨ چېن بوچۈەن: «سېرىق ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1985 ـ يىل 3 ـ سان، خەنزۇچە.

⑩ گاۋ زىخۇ: «سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ شەرققە كۆچۈشى ۋە يۇغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى» ـــ «غەربىي شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1986 ـ يىل 1 ـ سان، خەنزۇچە).

⑪ گوپىكلىياڭ «خې خۇر، خۇيخې (ئۇيغۇر) توغرىسىدا» «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1993 ـ يىل 1 ـ سان، خەنزۇچە.

⑫⑬⑭ ياڭ فۇشۆ، نيۇروجى: «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى» گەنسۇ مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى 90 ـ، 92 ـ، 107 ـ بەتلەر.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ ئاق ھۇن قاتلىمى توغرىسىدا

مىرسۇلتان ئوسمانوف

1. خوتەن دىئالېكتىغا ئومۇمىي بىر قاراش

تەكلىماكاننى چۆرىدەپ جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ تارىختا بىرقانچە خىل دىن ۋە بىرقانچە خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىلىرى بولغىنىدەك، بىرقانچە خىل تىل ۋە يېزىقلارنىڭ ئۇچرىشىش ۋە ئارىلىشىش نۇقتىلىرى بولغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. مۇنداق ئارىلىشىشلارنىڭ نەتىجىسى شۇ بولدىكى، ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى (بۇ يېزىق ئەسىرلەر داۋامىدا ئۆزگىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەشتىكى يېتىشسىزلىكلىرىنى تەدرىجىي تولۇقلاپ كەلگەن) ئاستا ـ ئاستا باشقا يېزىقلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. بىرقانچە ئەسىر داۋام قىلغان ئارىلىشىش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى ئۆزىگە خاس بىرمۇنچىلىغان تىل تەركىبلىرىنى يوقىتىش ۋە مەغلۇپ بولغان تىللارنىڭ بىرمۇنچىلىغان تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش ھېسابىغا باشقا تىللار ئۈستىدىن غەلبە قازاندى. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىنى نوقۇل دىنىي مەزمۇندىكى يېزىق تىللىرىلا ئەمەس، بەلكى كۆپىنچە بۇ جايلاردىكى ئولتۇراق ئاھالە قوللانغان تىللار بولۇپ، ئالىملار بۇ جايلاردىن تېپىلغان يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە قاراپ بۇ تىللارنىڭ شەرقىي ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان سوغدى، توخرى ۋە ساق تىللىرى ئەكەنلىكىنى ئېنىقلىغان. بۇ تىللار ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىدا يالغۇز لېكسىكا ساھەسىدىلا ئۆزلىرىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ كەتمەي، ھەتتا گراماتىكىلىق تەركىبلەر-دىنمۇ بەزى ئىزلارنى قالدۇرۇپ كەتتى.

خوتەن بوستانلىقلىرى مانا شۇنداق ئارىلىشىش قاتلاممۇ قاتلام بولغان جايلارنىڭ گەۋدىلىك مىسالى. بۇگۈنكى كۈندە خوتەن دېئالېكتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىرقىسىم ئالاھىدىلىكلەرنى مانا شۇنداق ئارىلىشىشلار نىڭ ئىزلىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇلاردىن قارۇشتى يېزىقى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىر قەدىمكى تىلنى گېرمانىيىلىك ئالىم لۇدېرس ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ «ساق» تىلى دەپ ئاتىغان ۋە بۇنى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مېيې سۇن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى» دېگەن ماقالىسىدە، ساقلارنىڭ خوتەننى ئىدارە قىلغانلىقىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ يوقلۇقىغا قاراپ، ئۇنى «ئۇدۇن» تىلى دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ[1]. قارىغاندا، مېيې سۇن ئەپەندىنىڭ پىكرى تىل ئالاھىدىلىكى ئۇستىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنى قانداق ئاتاش ئۇستىدە بولۇۋاتقاندەك قىلىدۇ. يۇتيەنخېڭ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئىران ئىرقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ۋە سوغدى تىلىغا سېلىشتۇرغاندا ئۇلار قوللانغان تىلنىڭ ئىپتىدائىي ئالاھىدىلىكىنىڭ بۇزۇلۇشى تېخىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسىپ ئۆتىدۇ[2].

قولىمىزدا ساق تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار بولمىغانلىقتىن، خوتەن دېئالېكتى بىلەن ساق تىلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئۇستىدە توختىلالمايمىز، لېكىن خوتەن دېئالېكتىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەر ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنى ساق تىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك، دەپ قارايمىز.

ھازىرقى خوتەن دېئالېكتى تەتقىقاتىدا بەكرەك مۇھىم بولۇۋاتقىنى ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دېئالېكىت ۋە شېۋىلىرىدە كۆرۈلمەيدىغان بەزى ئەرەب ـ پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ

قوللىنىلۇاتقانلىقى ۋە بۇ ئەھۋالنىڭ تارىختىكى ئاق ھۇنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىنىڭ بار ياكى يوقلۇقى. چۈنكى، ھازىر خوتەن ۋىلايىتىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىغىمۇ قوبۇل قىلىنمىغان، ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىدىمۇ قوللىنىلمايدىغان بىر قىسىم ئەرەب ـ پارس تىلى سۆزلىرىنى ئالاقە ئېھتىياجىدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئاھالە بار. ئۇلار خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسى تامئېغىل رايونىدا، كېرىيە ناھىيە-سىنىڭ قاچۇن رايونىدا، چىرا ناھىيىسىنىڭ ئوقىرى يېزىسىدا، خوتەن ناھىيىسىنىڭ ئاقتاش رايونىغا قاراشلىق گازۇن يېزىسىدا ئولتۇراقلاشقان. مۇندىن باشقا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېكىشەھەر ناھىيىسى خانئېرىق بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شەيخلەر كەنتى (بۇ كەنت كۆسەي قىشلاق، شاللىن تېرىكى، شەيخلەر، دۆڭچاقا دېگەن تۆت مەھەللىدىن تەركىب تاپقان)دە ئولتۇراقلاشقان. بۇلاردىن خوتەن ناھىيىسىنىڭ ئاقتاش رايونى ۋە لوپ ناھىيىسىنىڭ تامئېغىل رايونى ھەم قەشقەر خانئېرىق بازىرىغا قاراشلىق شەيخلەر كەنتىدىكىلىرى بىرقەدەر يىغىنچاق، قالغان جايلاردىكىلىرى تارقاق ئولتۇراقلاشقان.

خوتەن دىئالېكتى ئۇستىدە توختالغاندا بۇ مەسىلىگە ئالاقىدار بىرقانچە نۇقتا ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

1) بۇ كىشىلەرنى ئاتاش مەسىلىسى

«ئابدال» دېگەن بۇ نام ئەسلىدە بۇ خەلقنىڭ تارىخىي نامى بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ سەلبىي مەنىسى يوق ئىدى.

بۇ ھەقتە دۇمن لىيەنچىن ئەپەندى پ. سەيكىس (ئەنگلىيە) ۋە م. مىككوۋېن (ئامېرىكا)لاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، بۇ خەلقنىڭ ئەسلىدە بىر كۆچمەن چارۋىچى خەلق ئىكەنلىكىنى، شىمالىي سۇلالىدىكىلەر ئۇلارنى «ئابدال 呵哒(ئېفتالىت)» دەپ، جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر، خارەزىملىكلەر خۇا (滑) دەپ، پېرسىيىلىكلەر بىلەن ئەرەبلەر ئۇلارنى خايتال (Hajtal) دەپ ئاتىغانلىقى، شەر-

قىي رىملىقلارنىڭ «ئاق ھۇنلار» دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى بايان قىلىدۇ[3].

ئۇلارنىڭ تارىختا بىر مەزگىل تەكلىماكانىنىڭ جەنۇبىنى چۆرىدەپ ياشىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ھازىرقى چاقىلىق ناھىيىسىگە قاراشلىق مىرەن يېزىسىنىڭ شىمالىدا «ئابدال» دېگەن جاي (ھازىر ۋەيران بولغان) ئىسمىنىڭ گۇۋاھ تەرىقىسىدە قالغانلىقى ھەممىگە مەلۇم.

كېيىنچە، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئايرىم ئالاھىدىلىكلەر، مەسىلەن، خەتنىچىلىك، تىلەمچىلىك قاتارلىقلار «ئابدال» دېگەن بۇ سۆزگە سەلبىي بىر مەنە ئۇستىلەپ قويغان.

«ئەينو» دېگەن ئاتالمىغا كەلسەك، بۇ ئاتالغۇمۇ يۇقىرىدىكى «骨» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

لېكىن، بۇگۈن بۇ ئاھالە مەنە دائىرىسى ئۆزگىرىپ كەتكەن بۇ سەلبىي مەنىلىك ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغىنى يوق. ئۇلار ئېتنىك ئاڭ جەھەتتىن ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» ھېسابلايدۇ. بۇ توغرىدا ئابلەت ئابباس شۇنداق دەيدۇ: «شەيخلەر چىراي ـ قىياپەت، تىل ـ يېزىق، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇن ۋاھاكازالارنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇرلار بىلەن ئوپمۇ ئوخشاش بولۇپ قالماستىن، ئۆي ـ ئىمارەت ۋە ئۇنى تۇزەش ـ بېزەش، كىيىنىش ـ تارىنىش، زىبۇ زىننەت، يېمەك ـ ئىچىمەك جەھەتلەردىمۇ پەرقلەنمەيدۇ[4].

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بىزنىڭ ھەقدارلارنىڭ ئېتنىك ئاڭ مەسىلىسىنى ھېسابقا ئالماي، ئۇلارنى دەۋرىمىزدە سەلبىي مەنىگە ئىگە بولۇپ قالغان ئاتالغۇلار بىلەن ئاتاپ قويۇشىمىز مۇۋاپىق بولمىغان.

2. تىل مەسىلىسى

دەۋرىمىزدە بىرقىسىم تۇركولوگلارنىڭ دىققىتىنى تارتىۋاتقان بۇ «تىل»نىڭ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ف. گرېنارد، گ. راكۇېتتى، پ. پېللىئوت قاتارلىق ئا-

لىملار تەرىپىدىن بايقالغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتە بەزى ماتېرىياللارنى ئېلان قىلغانلىقىدىن 1956 ـ يىلى خوتەن دىئالېكتىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش مەزگىلىدە خەۋەرسىز ئىدۇق. شۇڭا ئۇ ۋاقىتتا خوتەن زىيالىيلىرى بۇ «تىل» توغرىلىق بىزنى بەزى يېپ ئۇچلىرى بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، دىققىتىمىزنى ئارتۇق تارتىپ كەتمىگەنىدى. شۇنداق بولسىمۇ، مەن 1956 ـ يىلى خوتەن دىئالېكتىنى تەكشۈرۈش مەزگىلىدە بۇ «تىل»نىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىلىق شۇ چاغدىكى ئىلچى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خەت توشۇغۇچىسى (ئىسمى ئۇنتۇلۇپتۇ، بۇ كىشى ئىلچى ناھىيىسى ئاقتاش رايونى گازۇن يېزىسى گېۋۇز كەنتىدىن ئىدى) بىلەن سۆزلەشكىنىمدە ئۇ كىشى ماڭا:

«بىزنىڭ ئەسلى تىلىمىز پايسى ـ يا» دېگەنىدى. بىز كېيىن لوپ ناھىيىسىنىڭ تامئېغىل رايونىدىكى گېۋۇزغىمۇ بىرقانچە كىشىنى ئەۋەتىپ بۇ «تىل»نى مەخسۇس تەكشۈرگەنىدۇق. نەتىجىدە بىرقانچە يۈزلىگەن پارسىي تىل لېكسىكىسىدىن باشقا ئالاھىدىلىك بولمىغانلىقتىن، بۇ «تىل»غا ئارتۇق ئېتىبار بېرىلمىگەنىدى. كېيىن 80 ـ يىللاردا بەزى تىلچىلىرىمىز خوتەن، قەشقەرلەردە بۇ توغرۇلۇق مەخسۇس تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، بىرقانچىلىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى.

بۇلاردىن مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەر:

ھاشىم تۇردى، جاۋ شياڭرۇ: «شىنجاڭ ئەينۈلىرىنىڭ تىلى» («语言研究» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىل 1 ـ سان).

ھاشىم تۇردى، جاۋ شياڭرۇ: «ئەينۇ تىلى ۋە ئەينۇ تىلىدىكى سانلار» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1985 ـ يىل 1 ـ سان)

مۇتەللىپ سىدىق: «ئېفتالىتلار قەۋمى ۋە ئۇلار قوللىنىۋاتقان تىل توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىل 2 ـ سان)

شېرىپجان قاسىم: «گېربوز ۋە تامئېغىل تىلى توغرىسىدا

مۇلاھىزە» («ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خەۋەرلىرى»، خوتەن، 1981)

ئاللەت ئابباس: «شەيخلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1997 ـ يىل 3 ـ سان)

بۇلاردىن ئالدىنقى ئىككى ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، خۇددى بىر كۆمۈلۈپ قالغان دۇنيا تېپىلىپ قالغاندەك ۋەزىيەت پەيدا بولدى ـ دە، خەلقئارادا بۇ «تىل»غا قىزىقىش پەيدا بولدى. ئالايلى، 1994 ـ يىلى Otto Ladstattr بىلەن Andreas Tietze ئىككىيلەن 1983 ـ 1986 ـ يىللىرى تىل تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا «شىنجاڭدىكى ئابدالىلار» (Die Abdal (Å ynu)in Xinjiang) دېگەن ئەسىرنى ئېلان قىلىشتى. كېيىن 1997 ـ يىل 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا ياپونىيەدىن خاياشى تورو باشلىق بىرقانچە تۈركىي تىل مۇتەخەسسىسلىرى كېلىپ قەشقەر ۋە خوتەنلەردە بىرنەچچە كۈن تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

بۇ ماقالىلەرنىڭ بەزىلىرى مەخسۇس ئاق ھۇن تىلى ئۈستىدە توختالغان، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ۋە تىلى ئۈستىدە ئومۇميۈزلۈك توختالغان. ئاق ھۇن تىلىغا تېگىشلىك بولغانلىرىدا بۇ تىلنى قانداق ئاتاش (مەسىلەن، ئارىلاشما تىل، قوش تىللىق ھادىسە، بىر يېرىم تىللىق ھادىسە...) لازىملىقى ئۈستىدە مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈلگەن. ھەتتا بەزىلىرى بۇ ئاھالىنى «ئابدال» دېگەن نام بىلەن ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆرۈش بەلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئالاھىدە بىر جامائە ھېسابلىنىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ياسۇزالغان مەخپىي سۆزلىرى (ژارگونلىرى) ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كېتىشكە تاقابىل تۇرىدىغانلىقى تەكىتلەنگەن[5].

بىز خوتەن دىئالېكتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن بۇ «تىل» توغرىسىدا بىزدىن بۇرۇنقى ئاپتورلارنىڭ ئېلان قىلغان تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا بىر قۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ كۆرۈشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

فونېتىكىلىق جەھەتتە:

بۇ «تىل»دا سەككىز سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى ۋە 22 ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى بولۇپ، فونېمىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار بىلەن ئوخشاش. پارس تىلىدا يوق «ۆ»، «ئۇ» فونېمىلىرىنىڭ بۇ «تىل»دا بولغانلىقى، پارس تىلىدا بار «ف»، «ژ» فونېمىلىرىنىڭ بۇ «تىل»دا يوقلۇقى، ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى «ئا»، «ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ كەينىدىن قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، بۇ تاۋۇشلارنىڭ ئىزان گۈرۈپپىسىغا كىرىدىغان تىللاردا، جۈملىدىن پارس تىلىدا ئاجىزلاشماي، بۇ «تىل»دا خۇدى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك ئاجىزلىشىدىغانلىقى ئۈنىڭ مۇھىم فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

گرامماتىكىلىق جەھەتتە:

ئىسىملاردا شەخس، كېلىش، سان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە تامامەن ئوخشاش. سۈپەتلەردە ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك «راق، رەك» قوشۇمچىلىرى ۋە كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى «غىنە، قىنە، كىنە، گىنە» قوللىنىلىدۇ. سانلاردا دەرىجە سان ئۇچۇن «چى» قوللىنىلىدۇ، ئۇندىن كېيىنكى سانلار پارس تىلىدىكىدەك ئەمەس، بەلكى چوڭ سان ئالدىدا، كىچىك سان كەينىدە كېلىش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. سانلاردىن كېيىن «چە» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ مۆلچەرسان ياسىلىدۇ، كەسىر سانلار ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك چەقىش كېلىش قوشۇمچىسى «دىن»نىڭ يارىمى بىلەن ياسىلىدۇ.

ئالماشلاردىن «ھەر، ھېچ ئان (پارسچە كۆرسىتىش ئالمىشى)»لاردىن باشقىلىرى ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك قوللىنىلىدۇ (دىققەت: ھاشىم تۇردى ۋە جاۋ شياڭرۇ ئەپەندىلەر مەن، ئۇ ئالماشلىرىنى پارسچە قىلىپ كۆرسەتكەن، تارىخىي جەھەتتىن ئېنىقلانماي تۇرۇپ، ھازىرقى ئوخشاشلىقىغا قاراپ بۇ ئىككى ئالماشنى پارسچە دېگىلى بولماس).

پېئىللارنىڭ تۈسلىرى، رايلىرى، دەرىجىلىرى، زامان، شەخس، بولۇشلۇق، بولۇشسىز فورمىلىرى، سۈپەتداشلار، رە-

ۋىشداشلار، ئىسىمداشلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن ئوخشاش.

يارەمچى سۆزلەرگە كەلسەك، «كېيىن، ئۇچۇن، تېخىمۇ، قېتىم، مۇ (ئۇلانما)» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدا كىدەك قوللىنىلىدۇ.

بۇلاردىن باشقا پېئىل ياساش ئۇچۇن «لا، لە، لاش، لەش» قوشۇمچىلىرى، «بول»، «قىل» يارەمچى پېئىللىرى، تۇرغۇن سۆزلەردىن تۇرغۇن سۆز ياساش ئۇچۇن «لىق، لۇق، لىك، لۇك» قوشۇمچىلىرى كەڭ قوللىنىلىدۇ.

جۇملە قۇرۇلمىسىمۇ تامامەن ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك. بۇ «تىل»دا پارس تىلى ئۇچۇن گەۋدىلىك بىر ئالاھىدىلىك بولغان ئىزافەت قۇرۇلمىسى قوللىنىلماي، ئورنىغا ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك ئىگىلىك كېلىش يارىمى ئارقىلىق ئېنىقلىغۇچى ـ ئېنىقلاغۇچىلىق مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ.

مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، بۇ «تىل»نىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبىدە باشقا ئۇيغۇر دىئالېكت ۋە شېۋە لىرىدە كۆرۈلمەيدىغان بىرقانچە يۇز ئەرەب ـ پارس تىلى سۆز لىرىنىڭ بولغانلىقىدىلا. ھاشىم تۇردى ۋە جاۋ شياڭرۇ ئەپەندىلەر كۆرسەتكەن B گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەرنى بۇ «تىل»نىڭلا لېكسىكىلىق تەركىبىگە خاس دېگىلى بولمايدۇ، بەلكى، بۇ B گۇرۇپپىدىكى سۆزلەر ھەممە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىغا ئورتاق[6].

«ئارىلاشما تىل»لىق ھادىسىگە كەلسەك، «ئارىلاشما تىل» بولۇش ئۇچۇن يالغۇز ھەر ئىككى تىلنىڭ لېكسىكىسىنىڭ ئارىلاش قوللىنىلىشى كۇپايە قىلمايدۇ، ئۇنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنىڭمۇ ئارىلاش قوللىنىلىدىغان بولۇشى لازىم. لېكىن، يۇقىرىدىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ «تىل»نىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى ۋە گرامما تىكىلىق سىستېمىسى ئۇيغۇر تىلى بىلەن تامامەن ئوخشاش.

«قوش تىللىق ھادىسە» مەسىلىسىگە كەلسەك، قوش تىللىق

بولۇش ئۈچۈن مەلۇم بىر جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ھەر ئىكى تىلنى ئۇنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى (فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا) بويىچە سىستېمىلىق ھالدا تەڭ قوللىنالايدىغان بولۇشى كېرەك. لېكىن بۇ «تىل»دا پارس تىلىغا خاس بولغان بىر قانچە يۇزلىگەن سۆز خۇددى ژارگونلار ياكى كەسپىي ئاتالغۇلارغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ، پارس تىلىنىڭ فونېتىكىسى ۋە گراماتىكىسىغا رىئايە قىلىنمايدۇ.

«بىر يېرىم تىللىق» دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، تىلشۇناسلىقتا تېخى مۇنداق ئاتالغۇنىڭ مەزمۇنى ئوتتۇرىغا چىقىپ باقمىدى. بەلكىم، يۇقىرىدىكى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ، شۇنداق دېيىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

لېكسىكا ــ تىلدا پەقەت بىر قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، ئۇ تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ بىرى. لېكسىكا (يەنى تىلدىكى نەچچە ئونمىڭلىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى) گراماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا (يەنى مەلۇم گراماتىكىلىق قائىدىلەر ئاساسىدا ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەندىلا) ئاندىن ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقالايدۇ. ۋەھالەنكى بىرىكمىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن سۆزلەر شۇ تىلدا قوللىنىلىدىغان فونېمىلارنىڭ مەلۇم قائىدىلەر ئاساسىدا بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، يالغۇز بەزى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسلانمىلا «تىل» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق بولمىسا كېرەك.

شۇنى قوشۇمچە قىلىپ ئۆتەيلى، ھاشىم تۇردى ۋە جاۋ شياڭرۇ ئەپەندىلەرنىڭ تەكشۈرۈشى بويىچە، بۇ ئاھالە دائىم دېگۈدەك قوللىنىۋاتقان 1000 ئەتراپىدىكى پارسچە سۆز ياكى ئۇلار ئۆزلىرى ياسىغان سۆزلەر (مەسىلەن: زېمىن دەخلەيدىغان چىز – تراكتور)نى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەسىدە ئالاقىلىشىشقا يېتىدۇ، ھەرقانداق مەۋھۇم ۋە ئىنچىكە چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەشكە يېتىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. بۇ 1000 ئەتراپىدىكى سۆز ھەتتا ئائىلىۋى ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقىشقىمۇ كەملىك

قىلىدۇ. بۇ ھەقتە ھاشىم تۇردى ۋە جاۋ شياڭرۇ ئەپەندىلەرنىڭ بۇ «تىل» توغرىسىدا تۆۋەندىكى كۆزقاراشلىرىنى ئالاھىدە تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇ.

«ئەينۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئارىلىشىپ ياشىغانلىقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۆچلۈك تەسىر قىلىشى بىلەن... بۇ تىلدىكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئەسلى ئۆزىدە بار سۆزلەردىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن»[7].

بۇ «تىل»نىڭ تەكشۈرۈلۈش ئەھۋالى توغرىسىدا يەنە شۇ نۇقتىنى قوشۇمچە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ تەكشۈرۈش-لەردە بۇ ئاھالىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى ھېسابلانغان مۇ-شۇ بىرقانچە يۈز (ياكى 1000 ئەتراپىدا) سۆزنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى، شارائىتى، ئۇنۇملۇك ياكى ئۇنۇمسىزلىكى ئېنىق بايان قىلىنمىغان، يەنى ئۇلار ئۆزئارا، ئائىلىدە نوقۇل ھالدا مۇشۇ سۆزلەرنىلا قوللىنالامدۇ؟ ياكى بۇ سۆزلەرنى شۇ مەندىكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى بىلەن تەڭ قوللىنامدۇ؟ شۇنىڭدەك ئەتراپ-تىكى ئۇيغۇرلاردىن ئېھتىيات تەرىقىسىدە قوللىنامدۇ، ياكى ھەرقانداق شارائىتتا قوللىنامدۇ؟ قوللىنىش ئۇنۇمى، سۆز ياساش ئۇنۇمى قانداق؟ دېگەن مەسىلىلەر روشەنلەشتۈرۈلمىگەن.

لېكىن، بۇ بىر ئەملىي مەسىلە، بۇ «تىل»نى قانداق ئاتاش، ئۇنىڭغا قانداق باھا بېرىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تىلشۇ-ناسلىقى ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ، شۇنىڭدەك بۇ «تىل»نى قوللىنىپ كېلىۋاتقان ھەقدارلار ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم.

بىزچە بۇ «تىل»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى جەنۇبىي دە-ئالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ «ئاق ھۇن قاتلىمى» دەپ قارىغان مۇۋاپىق. مۇنداق ئاتاش بۇ ئاھالىنىڭ ئېتنىك ئاڭ جەھەتتىن «ئابدال»، «ئەينو» دېگەن سەلبىي مەنىگە ئىگە بولۇپ قالغان ناملارنى قوبۇل قىلماي، ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتاۋاتقانلىقى-غا، تىل جەھەتتىن تارىختىكى «ئاق ھۇن»لار قوللانغان گرامما-تىكىلىق سىستېمىسى تۈركىي، لېكسىكىسىدا ئەرەب ـ پارس

تىلى سۆزلىرى ئارىلاش قوللىنىلغان تىلنىڭ قالدۇقى ئىكەنلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئەمدى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ «ئاق ھۇن» قاتلىمىنىڭ قاچان ۋە قايسى دەۋرلەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ قاتلىمى بولۇپ قالغانلىقى بىز بايان قىلىۋاتقان خوتەن دىئالېكتىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ توغرىدا بىر ئاز توختىلىپ ئۆتەيلى:

3. قەشقەر پاينائپتىكى «شەيخلەر» بىلەن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ خوتەن، لوپ، كېرىيە، چىرا ناھىيىلىرىدىكى بۇ ئاھالىنىڭ ئولتۇراقلىشىش مەسىلىسى

بۇ توغرىلىق ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن ئېلىنغان ھەرزىتى ئەلىگە چېتىشلىق رىۋايەتلەر ئەمەلىيەتتىن يىراق. ئۇلارنىڭ بۇ جايلار-دىكى پائالىيەت ئېلىپ بارغان دەۋرى تېخى تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلانغىنى يوق. تارىختىكى ئاق ھۇنلارنىڭ بۇ ئورۇنلار-دىكى پائالىيىتى بولسا 6 ـ ئەسىردىن بۇياقفا ئۆتمەيدۇ. بىز بۇ ئاھالىنى ئاق ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچمەي بۇ ئورۇنلاردا قېلىپ قالغانلىرى دەپ پەرەز قىلغاندىمۇ، ئۇلارنىڭ 14 ئەسىرلىك ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە كۆپ سانلىق ئۇيغۇر ئاھالىسى ئارىسىدا تىل جەھەتتىن ئاللىقاچان ئۇيغۇرلىشىپ كېتىشى، بەزى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى بۇگۈنكى دەرىجىدە ساقلاپ قالالماسلىقى تۇرغان گەپ.

10 ـ ئەسىرگە ئائىت سەئىدبەتتال غازىغا چېتىشلىق رىۋايەتلەر (بۇ مەلۇمات ئابلەت ئابباسنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدە بېرىلگەن)گە كەلسەك، بۇ رىۋايەتلەر تېخى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلانغىنى يوق. ناۋادا قەشقەر پاينائپتا «شەيخلەر كەنتى»نى، شۇنىڭدەك خوتەن ۋىلايىتىدە ئىككى «گېۋزوز»نى ئۇلار 10 ـ ئەسىردىن ئېتىبارەن تەدرىجىي تەشكىل قىلغان دېگەندىمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 10 ئەسىر داۋامىدا (ئۇلارنىڭ باشقا ناھىيىلەرگە تارقىلىپ كەتكەنلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندىمۇ) يۇقىرىقى ئۇچ ئاساسىي نۇقتىدا ئاران 4000 ـ 5000 نوپۇسقا ئىگە ئىكەنلىكى® نوپۇس كۆپىيىش نىسبىتى بىلەن قارىغاندا بەك ئازلىق قىلىدۇ.

شۇنىڭدەك، مۇنچىلىك ئاز نوپۇسقا ئىگە خەلقنىڭ ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە ئۇيغۇر ئاھالىسى قورشاۋىدا تۇرۇپمۇ 10 ئەسىر داۋامىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى تىل ئالاھىدىلىكىنى بۇگۈنكى دەرىجىدە ساقلاپ قالالىشى تېخىمۇ ئەقىلگە سىغمايدۇ.

تېخى 11 ـ ئەسىردە خوتەن ئاھالىسى پۈتۈنلەي تۈركىيلىشىپ كەتمىگەنىدى. بۇ توغرىلىق مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دېگەن: «خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچىكلەر سۆز بېشىدىكى ‹ئەلىف — ا›نى ‹ھ — h›غا ئالماشتۇرىدۇ، تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز»[9].

10 ـ 11 ـ ئەسىرلەردىكى خوتەن تىلىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ماتېرىياللار، مەسىلەن: ھ. ۋ. بېيلى ئېلان قىلغان تۈركچە ـ خوتەنچە سۆزلۈك (بۇ سۆزلۈك دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان بولۇپ، ھازىرقى فرانسىيە دۆلەتلىك كۈتۈپخانىسىدا پېللىئوت يىغىپ ساقلىغان ماتېرىياللار تىزىملىكىدە P.2892 نومۇر بىلەن ساقلاۋاتقان. بىراخما يېزىقىدا، يازما شەكلىدە يېزىلغان) قاتارلىقلاردىن مۇ 10 ـ 11 ـ ئەسىرلەردە خوتەن تىلىنىڭ تېخى پۈتۈنلەي تۈركىيلىشىپ كەتمىگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ[10].

بىز بۇگۈنكى خوتەن دىئالېكتىنى ئىنچىكىلەپ كۆزىتىسەك، سۆز بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر «ھ» تاۋۇشىنى كۆپەيتىدىغان، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئېيتىشىچە ئۆز دەۋرىدە ساپ تۈركلەردىن ھېسابلانمايدىغان بۇ خوتەن ئاھالىسىنىڭ ھازىر سۆز بېشىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر «ھ» تاۋۇشىنى كۆپەيتىشىنى قەشقەر ئاھالىسىنىڭكىگە قارىغاندا كۆپ ئازبىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز.

11 ـ ئەسىردە يەنى خوتەننىڭ تۈركىيلىشىش دەۋرىدە خوتەن تىلىدا كۆرۈلگەن بۇ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتنىڭ ھازىرقى خوتەن دىئالېكتىدا ئومۇميۈزلۈك خۇسۇسىيەت بولماي قېلىشى

مۇشۇ 9 ـ 10 ئەسىرلىك تىل ئۆزگىرىشىنىڭ نەتىجىسى. تىلـ
نىڭ لېكسىكا قىسمىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ نەتىجىسى. تىلنىڭ
لېكسىكا قىسمىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ باشقا تەرەپلىرى قىسمىلارغا
قارىغاندا تېز بولىدىغانلىقى مەيلى 6 ـ ئەسىردىكى ئاق ھۇنلار
بولسۇن، مەيلى رىۋايەتتىكى سەئىد بەتتال غازى بىلەن مۇناسـ
ۋەتلىك بولغان 10 ـ ئەسىردىكى كىشىلەر بولسۇن، ئاز ساندىكى
جامائەنىڭ مۇنداق ئۇزاق دەۋردە ئۆز تىل ئالاھىدىلىكىنى بۇگۈن-
كى دەرىجىدە ساقلاپ قېلىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەسلىكىنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئاق ھۇنلارنىڭ ئىرقى مەسىلىسىدە دۇەن لىيەنچىن ئەپەندى
ئۆزىنىڭ «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار» دېگەن ئەسىرىدە
مۇنداق دەيدۇ:

«ئاق ھۇنلارنىڭ ئىرقى توغرىسىدا «لياڭنامە: بەدەۋىلەر ھەق-
قىدە قىسسە»دە: «ئۇلار قوس (车师) لۇقلارنىڭ بىر قەۋمى» دې-
يىلگەن. «ۋېينامە: غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «ئۇلار توخار
(大月氏) لارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقىدۇر» دەپمۇ كۆرسىتىلەن. بۇ
مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ئېھتىمال ھۇن، توخار، دىڭلىڭ (غەر-
بىي دىڭلىڭ) قوس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك
قوشۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن[1].

ئاق ھۇنلارنىڭ ئىرقى مەسىلىسىنى چۈشىنىشىمىزگە يار-
دىمى بولۇش ئۈچۈن ئاق ھۇنلارنىڭ ئىرانلىقلار بىلەن ئارىلاش-
قانلىقى (4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) توغرىسىدا ر. ن.
فرايې (R.N.Frye) ئەپەندىنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرىنى كۆرۈپ
ئۆتەيلى:

«... لېكىن، بىزنىڭ چياڭلار بىلەن ئېفتالىتلار توغرىسىدە-
كى ماتېرىياللارغا بولغان كەمبەغەللىكىمىز ئۇلارنىڭ كېلىپ
چىقىشى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان قالايمىقانچە-
لىقلارنى پەيدا قىلدى. كېيىنكى چارۋىچى ئىمپېرىيەلەر بىلەن
سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىز دەسلەپكى قەدەمدە بۇ تاجاۋۇز قىلىپ

كىرگەن ھۆكۈمران گۈرۇھ شەرقتىن ۋە شىمالدىن كەلگەن تۈر-كىي تىللىق قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان، ئەڭ بولمىغاندىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبىدە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بار دەپ بىلەيمىز. گەرچە چياڭلار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئېپتالىتلار ئىتتىپاقىدىكى كۆچمەن ئاھالىنىڭ ئىران تىلىدا سۆزلەيدىغانلاردىن بولۇش ئېھتىمالى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، خۇددى ئادەتتىكىدەك كۆچمەن چارۋىچىلار ئولتۇراق ئاھالىنىڭ تىل - يېزىقىنى، تۈزۈمىنى ھەم مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان. ر. گوبلىنىڭ ئۇلارنى «ئىران ھۇنلىرى» دەپ ئاتىغىنى ھەرگىز نامۇۋاپىق بولمىغان. چۈنكى چياڭلار ۋە ئېپتالىتلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى ئىرانلىقلار ئىكەنلىكى ئېنىق»[2].

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ «ئاق ھۇن» قاتلىمىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە گراماتىكىلىق سىستېمىسىنىڭ تۈركىي، لېكسىكا تەركىبىنىڭ تۈركىي ۋە پارسىي ئارىلاش كېلىشى دۇنيانىڭ ئېپىدىمىيەسى بىلەن ر. ن. فرايې ئېپەندىلەرنىڭ بايانلىرىغا ئۇيغۇنلىشىدۇ. ئالايلى، بۇ قاتلام تىلىدىكى داغا (ياقا، چەت)، داغاغىن (ياقا يۇرتلۇق، چەت يۇرتلۇق)[3] دېگەن سۆزدە ئالتاي تىللىرىغا خاس بولغان د / ي - ئى نۆۋەتلىشىشىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىمۇ بۇ تىلنىڭ ئەسلى تۈركىي، كېيىن ئىران تىلى بىلەن ئارىلاشقانلىقىغا دەلىل بولالايدۇ.

بۇگۈنكى كۈندىمۇ قەشقەر ۋە خوتەن ئۇيغۇرلىرى «چەت» دېگەن سۆزنى «ياقا»، «چەت يۇرتلۇق، يات» دېگەن سۆزنى «ياقا يۇرتلۇق» دەيدۇ.

مانا بۇ ئەمەلىيەتمۇ بۇ تىل قاتلىمىنىڭ ساپ پارسىي ياكى سامانىي تاجىكلىرى تىلى قاتلىمى بولماي، يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك بىر ئارىلاش قاتلام ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئاق ھۇنلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، بۇ كېيىنكى ئولتۇراق جايلىرىدا ئۇلار بىرقانچە خىل تىل ۋە دىئالېكتلارنىڭ تەسىرىگە يولۇققان بولۇشى تۇرغان گەپ. شۇ-

نى مۆلچەرلەش مۇمكىنكى، ئاق ھۇنلارنىڭ ئەسلىدە مۇشۇنداق پەقەت لېكسىكسىلا ئارىلاشما ھالەتتە بولغان بىر تىلنى قوللىنىشى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردىكى تۇر-مۇش ئۇسۇللىرىدا بەزى ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولوشى (مەسىلەن: بەزىلىرىنىڭ ئادەتتىكى نورمال دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە يا-كى سودا ـ سېتىق، ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈش-تىن مەلۇم تارىخىي شارائىتلار ئارقىسىدا تىلەمچىلىك، خەتنە-چىلىك، پالچىلىق قاتارلىق جەمئىيەتنىڭ بىرقەدەر نورمال سە-ۋەبىسىدىن تۆۋەنرەك بولغان تۇرمۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىشقا يۈزلىنىش) ئۇلارنىڭ ئۇزاق دەۋرلەر قورۇنۇش ھالىتىدە تۇرۇپ كېلىشىگە سەۋەپ بولغان بولسا كېرەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ قاتلىمى ئەڭ ئۇستۈنكى بىر قاتلام بولۇپ، ئۇنىڭ خوتەن دىئالېكتىغا شۇنىڭدەك قەشقەر شېۋىسىگە تەسىرى بار، دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەب-لىرىنى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۇچ نۇقتىدىن ئىزلەش مۇمكىن:

بىرىنچىسى: ئاق ھۇنلارنىڭ بۇ جايلاردىكى نوپۇسى ئاز بو-لۇپ، ئۇلار كۆپچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ قامالى ئىچىدە قالغان. مە-سىلەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا، 1911 ـ يىلى ئېلىنغان ستاتىستىكىلىق مەلۇمات بويىچە قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، پوس-كام، قاغىلىق، گۇما، خوتەن قاتارلىق جايلارغا غەربتىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار 1295 ئائىلە (جەمئىي 3015 نوپۇس) بولغان. مانا مۇشۇ كىشىلەرنى ھازىر بىز تەتقىق قىلىۋاتقان ئا-ھالىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى دەپ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ.

ئىككىنچىسى: ئۇلارنىڭ بۇ جايلارغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىش تارىخى ئۇزۇن ئەمەس. بەلكىم 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىش ئارقىسىدا ئافغانىستان، پاكىستان، كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق مەملىكەت ۋە جايلار-دىن ئىلگىرى ـ كېيىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇشى ئېھتى-مالغا يېقىن. شۇڭا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئالا-

ھىدە ستاتىستىكا مەلۇماتىغا ئېلىنغان. ئۇلارنىڭ خوتەن ناھىيىسى ئاقتاش رايونىدىكى ئولتۇراق يېزىسىنىڭ «گېۋوز» دەپ ئاتىلىشى، خوتەن لوپ ناھىيىسى تامئېغىل رايونىدىكى ئولتۇراق يېزىسىنىڭمۇ «گېۋوز» دەپ ئاتىلىشى ئاساسەن بىر ئورۇندىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، بۇ «تىل»نىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىسى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش. ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئۇلاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئېھتىياجلىق بولمىغان. شۇڭا ئۇلارغا يانداش بولغان ئۇيغۇر يەرلىك شېۋىلىرىدە ئۇلارنىڭ دوڭگاي ~ سەپچى (قوغۇن)، haphap (تاۋۇز). چىلبە ــ شىلۆە (چاي)، hasa (نەشپۈت)، بۇق (كەپتەر)، غۇياڭ (يىپ) قاتارلىق سۆزلىرى زادىلا كۆرۈلمەيدۇ. ئەكسىچە، دەۋرىمىزدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىدا ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىشى، پۈتۈن ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرۇشى سەۋەبىدىن يۇقىرىدىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرى پەقەت ياشاۋاتقانلىرىدىلا ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كېتىشكە تاقابىل تۇرۇش مۇمكىنچىلىكىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ، ياشلىرىدا بولسا، ئىجتىمائىي ئالاقە پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ.

شۇڭا، بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ تىل قاتلىمىنىڭ خوتەن دىئالېكتىنى شېۋىلەرگە بۆلۈشتىمۇ تىلغا ئالغۇچىلىك ئەھمىيىتى يوق.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبىگە بىر قىسىم ئەرەب ـ پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ كىرىپ قېلىشى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا خوتەننى ئىسلامغا كىرگۈزۈش ئىشىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن (ئوش، كاسان، خارەزم، باغداد قاتارلىق جايلاردىن) كەلگەن نەچچە ئونمىڭلىغان [19] پىدائىيلار قوشۇنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن

بولسا كېرەك. چۈنكى بۇ پىدائىيلارنىڭ هايات قالغانلىرىنىڭ خوتەن ئىسلاملاشقاندىن كېيىن قايتىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا دېرەك يوق. ئۇلار ئەينى دەۋردىكى خوتەن ئاھالىسى بىلەن سېگىشىپ، بۇگۈنكى خوتەن دىئالېكتىنىڭ شەكىللىنىشىدە رول ئوينىغان، خالاس.

ئىزاهلار:

① «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 1992 ـ يىللىق 2 ـ سان، 36 ـ، 37 ـ بەتلەر.

② يۇتيەنخېڭ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1984 ـ يىل، 94 ـ بەت.

③⑪ دۇەن لىيەنچىن: «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىل، ئۈرۈمچى 1 ـ توم 480 ـ، 481 ـ بەتلەر.

④ ئابلەت ئابباس «شەيخلەر»نىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم» ـــ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997 ـ يىللىق 3 ـ سان، ئۈرۈمچى، 77 ـ بەت.

⑤ بۇ ھەقتە Otto Ladstattr ۋە Andreas Tietze لارنىڭ «Die Abdal(Å ynu)in Xinjiang» («شىنجاڭدىكى ئابداللار») دېگەن ئەسىرىنىڭ 87 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑥ ھاشىم تۇردى، جاۋ شياڭرۇ: «شىنجاڭ ئەينۈلىرىنىڭ تىلى» خەنزۇچە «تىل تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىللىق 1 ـ سان، 264 ـ، 266 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑦⑧ ھاشىم تۇردى، جاۋ شياڭرۇ: «ئەينۇ تىلى ۋە ئەينۇ تىلدىكى سانلار توغرىسىدا» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1985 ـ يىللىق 1 ـ سان، 123 ـ بەت.

⑨ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم 44 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى.

⑩ ھ. ۋ. بېيلى: «تۇركچە ـ خوتەنچە سۆزلۈك» BSOAS.11 290 ـ، 296 ـ بەتلەر، 1943 ـ 1947 ـ يىللىرى.

⑫ ن. فرايې: «بۇيۇك ئاسىيا رايونىدىكى مەدەنىيەت ئارىلىشىشى»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى خەنزۇچە، 1990 ـ يىل 1 ـ

سان 245 ـ بەت.

⑬ بۇ سۆزنى A.T ۋە O.L لار «بىزنى نېمە دەيسىلەر» دەپ سورد-غان بولسا كېرەك، ئۇلار «داغاغىن ـــ ياقا يۇرتلۇق دەيمىز» دېسە، «ھە، ياۋروپالىق دېدى» دەپ خاتا چۈشەنگەن ۋە مەنىسىنى «ياۋروپالىق» دەپ خاتا ئىزاھلىغان. (قاراڭ A.T ۋە O.L مەزكۇر ئەسەر، 93 ـ بەت)

⑭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ تەخمىنىي سانى مولللانىياز يازغان نەزمىي «توت ئىمام تەزكىرىسى» گە قاراڭ: Bodleian Library. Oxford, Ms. Ind, Inst, Turk. 24

图书在版编目(CIP)数据

新疆历史上的未解之谜 ：维吾尔文 / 努尔穆罕默德·多莱特选编. — 北京 ： 民族出版社, 2013.5
ISBN 978-7-105-12719-1

Ⅰ. ①新… Ⅱ. ①努… Ⅲ. ①新疆—地方史—通俗读物—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ. ①K294.5-49

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2013)第 077124 号

责任编辑：阿布力孜·鄂尔浑
责任校对：贾米拉·阿布拉
出版发行：民族出版社 http://www.mzcbs.com.
社 址：北京市和平里北街 14 号 邮编：100013
电 话：010-64290862 (维文室)
印 刷：北京画中画印刷有限公司
版 次：2014 年 1 月第 1 版 2014 年 1 月北京第 1 次印刷
开 本：850×1168 毫米 1/32
印 张：16.375
定 价：40.00 元

ISBN 978-7-105-12719-1/K·2213 维 （107）

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلىز ئورخۇن
مەسئۇل كوررېكتور: جەمىلە ئابلا

ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

تارىختىكى سىرلار

تۆتىنچى توم

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
ئادرېسى : پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 64290862—010
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ خۇاجۇڭخۇا باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2014-يىل 1-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2014- يىل 1- ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850×1168 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 16.375
باھاسى : 40.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-12719-1/ K • 2213 维 (107)

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
خېتىنى يازغۇچى: ساتتارجان ئەركىن روھلانى

ISBN 978-7-105-12719-1
9 787105 127191 >
定价：40.00 元